

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकेन

रानडेपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधिता ।

काश्यां मेडिकलहॉलनामके यन्त्रालये मुद्रिता ।

KĀŚIKĀ

COMMENTARY ON PĀNINI'S GRAMMATICAL APHORISMS

BY

PAN̐DIT VAMANA AND JAYADITYA

EDITED BY

PAN̐DIT BALA ŚĀSTRĪ,

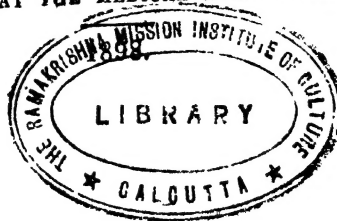
PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE BANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Second Edition.

BENARES :

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

rights reserved.

R M I C LIBRARY	
Acc. No.	157493
Class No.	Ag
Date	16.5.89
St.	Ob.
Class.	✓
Cat.	✓
Bk. Card	✓
Checked	✓

भूमिका ।

काशिका

पाणिनिसूत्राणां व्याख्या

पठनपाठमानुसारिणी श्रीमन्महामहिमभट्टोजिदीक्षितरिचित-
मुदीमरीचिप्रसारतः पूर्वं सर्वस्मिन् भारते वर्षे पठनपाठनादि-
प्रचारापि सम्प्रति लघीयस्त्वेन व्युत्पत्तिसौकर्यानुरोधेन नैककौ-
पठनपाठनादिव्यवहारगोचरतयेयमतीवास्तं गता लुप्तकल्पे-
स्याः संस्कृतविद्यैकमहाशरणे ऽस्मिन् क्षेत्रे ऽपि नैककौ-
तकं कस्यापि पुस्तकालयउपलभ्यते । एतन्निर्मातारौ च वाम-
यनामानौ सूरिणौ भट्टोजिदीक्षितकृतप्रौढमनोरमायां तद्वृत्तप्र-
हृत्पार्थ्यादिति सूत्रे एतत्सर्वं जयादित्यमतेनोक्तं वामनस्तु-
ति तयोः पार्थक्येन प्रदर्शनात् प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा वामनकृ-
तरे जयादित्यकृता इत्यभियुक्ता इति तच्चत्यशब्दत्रयन्याद्वतरे
।वेव । महाराष्ट्रभाषीयलोकोत्तरललितकाव्यनिर्मातृवामनपण्डि-
न्तस्वतन्त्रादस्याः कर्ता वामनो ऽन्य एव ।

बोपदेवमहायाहयस्तो वामनदिग्गजः ।

कीर्तितैरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥

इति शब्दकोस्तुभमनोरमयोरुपलभ्यमानश्लोकोऽति निखिल-
वत्त्वार्थप्रकाशकभाष्यकारतस्ततोऽपि प्राचीनाद्वोपदेवाचार्यत-
तारस्य प्राचीनतरत्वस्य निर्णयेन नवनीताभिधेमहाराष्ट्रभाषी वि-
हरकाव्यैकदेशसंग्रहे तस्य महाकवेर्वामनपण्डितस्य १५६५ मते
संस्थितेरुपलम्भेन च तयोरवरतो वर्षपञ्चशत्या अन्तरालकालस्य
५ । अयं च वामनो जयादित्यश्च जैनावित्यनुमीयते । संकल-
शिष्टेरादृतस्य ग्रन्थारम्भसमयेमङ्गलाचरणस्याशीर्नमस्क्रियान्स्तु-

निर्देशान्यतमस्याप्युपेक्षणात् । वृत्तौ भाष्ये इत्यादि प्रबन्धमुखपद्ये स
 हृत्यान्यतन्त्राणीत्यमरश्लोकसमानच्छायापलम्भाच्च । इदं च दृढतरम्
 योर्नास्तिकत्वे प्रमाणं यदमू कुचत्यानपि कतिपयान्प्रयोगानुपलभ्य ते
 च सूचवार्तिकभाष्यैः सिद्धिमपश्यन्तौ स्वतन्त्राविष बहूनि वचन
 कल्पयामासतुर्यमात्रेत्येवमादीनि, सूचमध्ये च प्रविक्षिततुर्बहूनि पद
 यामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत् क्लृप्पुन्यामित्यादिरूपेण, येनाद्य याव
 स्तिकानामपर्यलोचितरहस्यानामङ्गपारायणैकप्रवणानां पारायणे वेगु
 मुपलभ्यते । आस्तिको हि सूचभङ्गादिप्रयासेनापि सूचाक्षरेण रूप
 साधयितुं यतेत तथाप्यशक्तवत्तसाध्वेऽदित्यभिदधीत न तु शास्त्रं क
 येदन्यथयेद्वा । एवं संमाननोत्सज्जनेति सूचे संमाननोदाहरणं न
 चार्वा लोकायते इत्यप्यत्र प्रमाणं चार्वा बुद्धः तत्संबन्धादाचार्यो
 चार्वा स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्ये
 प्रापयति युक्तिभिः । स्याप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति इति
 लिखितम् । आस्तिको हि साङ्ख्ये योगे ऽन्यस्मिन्वा ऽऽस्तिकशास्त्रे
 व्युत्पादनेन संमाननमभिप्रेयान्न तु नितरां विरुद्धे लोकायतशा
 स्त्रेनेन । आसंश्च तस्मिन्समये भूयासे जैनाः पाणिनीयत
 म् ॥ न्यासकारप्रभृतयः । न्यासकारस्य जैनत्वं हि ।

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वोपायेरुपार्जितम् ।

गुणानां सुमहद् वृन्दं दोषाणां परिमार्जनम् ॥

अन्यतः सारमादाय कृतेषा काशिका यथा ।

वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा ॥

इति ग्रन्थारम्भस्यपद्यद्वयेन इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यवि
 न्दबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्याय इत्यु
 हारेण च व्यक्तमेव । मन्ये चेदमेश निरीक्ष्य नास्तिककृतनिबन्धप
 षाठनाभ्यामास्तिकजनानां दुरितमाशङ्कमानैरार्षप्रमाणैकबद्धादरेराति

भूमिका ।

मणिभिर्मट्टोजिदीक्षितहरिदीक्षितनागोजिभट्टप्रभृतिभिः पण्डितवर्यैः
 ।। प्रामाणिकानि वचनानि तादृशानि निबन्धा व्यधीयन्त यच्च कृतादरा-
 र्थाच्च शास्त्ररसिकानां स्मृतिपथादपि दूरमपसमुस्तात्कालिका । प्र-
 । अस्तु नामेतन्निबन्धकारो नास्तिको गुणास्त्वस्यां वृत्तौ भूयामि-
 न्त सर्वेषु सूत्रेषु पूर्वपूर्वसूत्रस्य पदसंबन्धप्रदर्शनेन सरलवृत्तिनिबन्धेन
 ।। रोदारणप्रत्युदाहरणदानेन च सूत्रार्थप्राञ्जलीकरणमुखा विपर्ययवै-
 । भूतयश्च ये ।। उवाचीननिबन्धानपेक्ष्य व्युत्पत्त्युत्पन्नानतीवोप-
 । भवेदिमां वृत्तिं निर्धायतां निश्चयः । तामिमां परमप्राची-
 । सुज्ञानानां महान्तमुपयोगमादधानां वृत्तिमालोच्य विजुप्रपायां ।। नी-
 । कृतनिबन्धोऽजीवनबद्धदीर्घविदेशीयविद्वद्वरप्रोत्साहितैश्च का-
 । । यपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः प्रभुवरश्रीपिफिथसाहिबाभिधमहाशयैः प्र-
 । । कथं चिद् द्विषण्डितपुस्तकसंयोगेन समग्रं पुस्तकं समासाद्य
 । । मानो ।। उत्तरा मिलितेन गुर्जरप्रान्तस्य सकलपाठशालाध्यक्षपद-
 । । ता श्रीडाकूरब्यूलसाहिबाभिधमहाशयेन च महान्तमनुग्रहमाशिक्ष-
 । । । स्वपाठशालास्य प्रार्थिते तत्पुस्तकाध्यायप्रेषणेन काश्मीरमण्ड-
 । । दाक्षरलिखिते तत्पुस्तकप्रापणेन च भृशं लघूकृतपरिश्रमो ।। मुद्र-
 । । काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रिकाद्वारा । बहुच चास्यां परिचित-
 । । पान्याठान्निश्चिन्वन्नपि द्विषेष्वापि पुस्तकेषु तथैव तानवेत्य गन्त-
 । । गनिबद्धान्मन्यमानस्तथैवास्थापयम् । सेयं वृत्तिः प्रागुक्तप-
 । । शतापि तत्पत्रग्रहणासमर्थानां शास्त्ररसिकानां पुनरपि पुरेव हे-
 । । वेदिति पर्यालोच्य पृथगमुद्रयं तामिमामवलोकयन्तु व्युत्पत्त्युत्प-
 । । र्णो प्राचीनतमां वृत्तिं शास्त्ररसिकाः क्षाम्यन्तु च सीसाक्षरयो-
 । । शोधकदृष्टिदोषेण च प्रमादतो ।। अनुपलक्षितानशुद्धिदोषाङ्गणैकप-
 । । नः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति प्रार्थयते ।

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां धर्मशास्त्राध्य-
 बालशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काशिका ॥

—००—

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥
इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥ २ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् । प्रकृत्याद्विभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणोऽन । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रशस्त्यर्थः ॥

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन उरण् रपर इत्यकारेण । इत्स्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् । दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतस्त्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्धार्थमकार इह शास्त्रे विवृतप्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थम् अ अ इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ।

अ लृ क् ॥ २ ॥

अ लृ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अकः सवर्णं दीर्घ इत्यकारेण । इक्ते गुणवृद्धौ इतीकारेण । उगितश्चेत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु कृपिष्य एव प्रयुज्यते कृपेष्टपूर्वत्रासिद्धमिति लत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद् अकारएव अच्कार्याणि भवितव्यन्तीति किमर्थम् लृकार उपदिश्यते । लत्वविधानाद्यानि पराण्यच्कार्याण्येतानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि । प्लुतः स्वरितो द्विवचनः । कृत्प्लुतशिवः प्रकृत्प्लुतवानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि

* 'कृत्य' पाठान्तरम् ।

साधुत्वमिच्छते । तत्स्यस्यापि लकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थम् लकारोपदेशः क्रियते । अतश्च इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी लतक इति प्रयुक्ते तदन्यो ऽनुकरोति कुमार्यलतक इत्याहेति ॥

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । ङङ् पररूपमित्येकारेण ॥

ऐ औ च ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यकारेण । इच एकाचो ऽम् प्रत्ययद्वयं इकारेण । एचो ऽयवायाव इति एकारेण । वृद्धिरादैर्जिति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेणुबन्धानां कथमज्यग्रहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वाज्ज्ञोपश्व बलवन्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैर्कदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति तच्छायानुकारिणो हि ते न पुनस्तद्व । एयकप्रयत्ननिर्वृत्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । नुद्धिधितादेशविनामेषु चकारे प्रतिविधातव्यम् । नुद्धिधौ चकारग्रहणम् । आनृधतुः । आनृधुः । लादेशे चकारग्रहणम् । कृप्तः कृप्तवान् । विनामेषु चकारग्रहणम् । कर्तृणाम् ॥

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान्बर्णावुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । शश्छोटीत्यकारेण । अयं रेफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य ग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्नयति प्रातर्नयतीत्यत्र यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रुद्रद्वौ भद्रुद्र इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति अचो रहाभ्यां द्वे इति । कुण्डं रथेन वनं रथेन । त्यजानुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति परसवर्णेः प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ पदार्थं समुदाये सङ्गल्लभ्ये लक्षणं प्रयततइत्येतस्मिन् दर्शने यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा ऽन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां ङकारादयो ये यथा स्वस्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्थानतः नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य यकारो न भवति । द्विवचनेपि रेफस्य यरन्तर्भावे सति यत्कार्यत्वं प्राप्तं तत्साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन बाध्यत इति ।

द्विहच्यते रेफः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं मङ्गदेव
परमवर्णं त्रिदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णो ऽस्तीति न भवि-
ष्यति कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र । अठां मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा-
नीयानामप्युपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःकण । उरःकण । उरःपेण ।
उरःपेण । अत्राड्यवाय इति गत्व यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् ।
तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यकारेण । इण्को-
रितीकारेण । इको यणचोति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण लकारेण
ग्रहणानि तु पूर्वण । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययइत्येतदेकमनेन । अथ किम-
यमेज्यग्रहणमेवैतच्च क्रियते । नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रह-
णमिष्यते सय्ययन्ता । सव्यवत्सरः । यल्लोकोक्ता । तल्लोकोक्तमित्यत्रानुस्वा-
रस्यानुनासिके ययि परसवर्णं कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणाद् द्विवचनं यथा
स्यादिति । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थं नानुब्रूयः । लकारे त्वनुनासिकः
तिज्ञायते । तेन उरण् रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ॥

ज म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

ज म ङ ण न इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते मकारमितं करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । पुमः खय्यम्परइत्यकारेण । हलो
मां यमि लोप इति यकारेण । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यमिति ङकारेण ।
मन्ताडु इति ङकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते । केचित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्या-
हारग्रहणानि ङकारेण भवन्तिवति मकारमनुब्रूयं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति
ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यमित्यत्रागमिनोर्भभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ
तिपत्तिगौरवं भवति ॥

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन, अतो दीर्घो यञीति यकारेण ॥

च ढ ध ष् ॥ ९ ॥

च ढ ध इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते षकारमितं करोति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम् । एकाच्चा वयो भष् ऋषन्तस्य सञ्च-
ति षकारभकाराभ्याम् ॥

ज ख ग ङ द श् ॥ १० ॥

ज ख ग ङ द इत्येतान्बर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । भोभगोऽघोऽग्रपूर्वस्य योशीति ऋकारेण । हशि चेति हकारेण । नेडुशि कृतीति वकारेण । भलां जश् भशीति जकारभकाराभ्याम् । एकाच्चा वशो भप् भवन्तस्य स्थ्यारिति वकारेण ॥

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान्बर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येके न नश्कृष्यप्रशान्तिरिति छकारेण । खफय-
हणमुक्तार्थम् ॥

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति यकारेण । मय उजो वो वेति मकारेण । भयो हो अन्यतरस्यामिति भकारेण । पुमः खय्यम्पर इति खकारेण ॥

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान्बर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः । यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति यकारेण । भरो भरि सवर्णे इति भकारेण । खरि चेति खकारेण । अभ्यासे चर्चन्ति चकारेण । शर्पूर्वाः खय इति शकारेण ॥

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । अलो ऽन्यात्पूर्वं उपधेति अकारेण । हलो ऽनन्तराः संयोग इति हकारेण । लोपो व्योर्वन्तीति वकारेण । रलो व्युपधादुलादेः संश्वेति रेफेण । भलो भलीति भकारेण । शल इगुपधादनिटः क्त इति शकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टे ऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते । किञ्च विकल्पकसिद्धि-
धयो बथा स्युरिति । सिहित्वा स्नेहित्वेत्यत्र रलो व्युपधादुलादेः संश्वेति किञ्च वा यथा स्यात् । लिहेरलित्वादिति शल इगुपधादनिटः क्त इति क्तो-
यथा स्यात् । इदिहि स्वपिहीति वलादिलक्षण इत्यथा स्यात् । अदाग्धाम् ।
भल्यहणेष् व हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यदेवं ह य व र इत्यत्र तर्हि
किमर्थमुपदिश्यते । महोहि सः देवा हसन्तीत्यत्राह्वहणेष् चाग्यहणेष् व

यहणं यथा स्यात् । हशि चेति हकारस्य यहणं यथा स्यात् । ब्रह्मणो हसति ।
हशि चेति उत्वं यथा स्यात् ।

एकस्मान् डञ्जणवटा द्विभ्यां षत्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

ज्ञेयो च्यो चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलो षड्भ्यः ॥

इति । इति प्रत्याहारः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वृद्धिरादैच ॥ १ ॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
चतानामतद्वाचितानां च । तपरकरणमैजर्थं तादपि परस्पर इति खट्वैङ्कादिषु
त्रेमाचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपम-
यवः । शालीयो मालीयः । वृद्धिप्रदेशः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

गुण शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
चतानामतद्वाचितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता ।
तोता । पचति । जयति । अहं पचे । गुणप्रदेशा मिदेर्गुण इत्येवमादयः ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धि-
णौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ * ॥ वक्ष्यति सार्धधातु-
र्द्धधातुकयोः अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति ।
प्रति । भवति । वृद्धिः एत्वपि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनै-
त् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयते तत्र इक इति
रदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाष्यते । मिदि-
क्षिपुगन्तलघूपधर्चिर्द्धृशित्प्रतुद्रेष्वङ्गेनेग्विशेष्यते । लुसिसार्धधातुकादिगुणे-
श्चकाङ्गं विशेष्यते । मेव्यते । अभिभूयुः† । इक इति किम् । आत्सन्ध्यन्तर-
स्वनानां मा भूत् । यानम् । ग्लायति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धियहणं स्वसं-
ज्ञा विधाने नियमार्थम् । इह माभूत् । द्यौः । पन्थाः । सः । इममिति ॥

न धातुलोपआर्धधातुके ॥ ४ ॥

* भवत इति वेदितव्यम् । ११० ।

† गुणवृद्धी इत्यारभ्याभिभयुरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

धात्वैकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्नाटुर्धातुके तदाधधातुकं धातु-
लोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुधः । पोपुवः । मरीमृजः ।
लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्वाचि विहिते यङाचि चेद्भि यङा लुकि कृते तमे-
वाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहणं किम् । लूप् ।
लविता । रेङसि । पर्णं नयेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषेहिंसापेस्य
विच्प्रत्ययलोपउदाहरणं रेङिति । आधधातुक इति किम् । त्रिधा बट्टो वृषभो
रोरवीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः ॥

कृति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । कृतिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः ।
चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिन्नः । भिन्नवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । डिति
खल्वपि । चिनुतः । चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चत्वंभूते निर्दि-
श्यते । ग्लजिस्थश्च क्लुः । जिष्णुः । भूष्णुः । इक इत्येव । कामयते । लैग-
वायनः । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते । संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषे-
धविषयः । परिमृजन्ति । परिमार्ज्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमार्ज्जन्तु । लघूप-
धगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अचिनवमसुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि डित्वे
यासुटो डिट्वचनं ज्ञापकं डिति यत्कार्यं तल्लकारे डिति न भवतीति ॥

दीधीवेधीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेद्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीभ्यनम् । आदी-
भ्यकः । आवेभ्यनम् । आवेभ्यकः । इटः खल्वपि । श्वः कणिता । श्वा रणिता ।
वृद्धिरिटो न संभवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिन्नजातीयैरभिन्नव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति
समुदायः संज्ञी । जातौ चेदं बहुवचनं तेन द्वयोर्बहुनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा
भवति । अग्निरिति गनौ । अश्व इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रौ
मन्द्र इति नदराः । उष्ट्रो राष्ट्रं भ्राष्ट्रमिति षटराः । तिलान्स्त्र्यावपतीति नस-
तरयाः । नसतरया वा । हल इति किम् । तितउच्छ्रम् । संयोगान्तस्य लोप-
इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् । पर्वति पनसम् । स्कोः संयोगादौ
रिति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशः संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादयः ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसंहिता नासिका मुखनासिका तथा य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिक
संज्ञो भवति । आङोऽनुनासिकश्चन्द्रसि । अभ्रञ्चो अपः । गभीरञ्चो उपपुत्रः । च

चौ इन्द्रः* । मुखग्रहणं किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् । कटवतपानां माभूत् । अनुनासिकप्रदेशाः । आङोनुनासिकश्छन्दसीत्येवमादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्य शब्दः सदृशपर्याय, आत्ये भवमास्यं तात्वादिस्थानं, प्रयतनं प्रयत्नः स्पृष्टतादिवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समान-जातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामा-श्रीयन्ते । स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता चेति । अग्रअइति त्रयो ऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिकानिरनुनासिकाश्च द्वस्वदीर्घप्लुतभेदा-दष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा चवर्णः । लवर्णस्य दीर्घा न सन्ति । तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यन्तराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादश-प्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासि-काश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्यावर्ग्येण सवर्णः । दण्डाग्रम् । खट्वा-ग्रम् आस्यग्रहणं किम् कटवतपानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । तर्प्ता तर्प्तामित्यत्र भरोभरि सवर्णइति प्रकारस्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नग्रहणं किम् । इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । अरुश्च्योततीत्यत्र भरोभरि सवर्णइति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ॥ चकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ होतृलृकारः । होतृकारः । उभ-पोर्लृवर्णस्य लृवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णा दीर्घा नास्तीति चकार एव दीर्घा भवति । सवर्णप्रदेशा अक्रः सवर्ण दीर्घ इत्येवमादयः ॥

नाजभलौ ॥ १० ॥

अच्च हल् च अजभलौ तुल्यास्यप्रयत्नावपि अजभलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ न भवतः । अवर्णहकारौ दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ दधिशीतम् । सवर्णदीर्घत्वं न भवति । वैपाशा मत्स्यः । आङुहं चर्ममिति यस्येतिचेति लोपो न भवति ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् क्त एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्नी-ति । वायू इति । माले इति । पचेते इति । पचेये इति । ईदूदेदिति किम् । ज्ञावत्र । प्लतावत्र । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपरकरण-संदेहार्थम् । प्रगृह्यप्रदेशाः । प्लुतप्रगृह्या अचीत्येवमादयः । ईदादीनां प्र-प्रत्ये मणीषादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

मणीवोष्ठस्य लम्बेते प्रियो वत्सतरो मम ।

दम्पतीव जम्पतीव रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परद्वैतः प्रवृत्तसंज्ञा भवन्ति । अम
अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम्
अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् । अमुके ऽत्र ॥

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रवृत्तसंज्ञं भवति । किमिदं शे इति । सुपामादेशश्छन्दसि ।
न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मे इति । अस्म इति । त्वे
रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम् अस्मे
इन्द्रावृहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत्तु लौकिकमनुकरणम् । युष्मे
इति । अस्मे इति त्वे इति । मे इति ॥

निपात एकाजनाड् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच् निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रवृत्तसंज्ञो
भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं
किल तत् । निपात इति किम् । चकारात्र । एकाजिति किम् । प्राग्नये वाच-
मीरय । अनाडिति किम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्यैकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः
स प्रवृत्तसंज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन
प्रवृत्तसंज्ञो भवति । इतिशब्दे ऽनार्षे अवैदिके परतः । वायो इति । वायवि-
ति । भानो इति । भानविति । संबुद्धाविति किम् । गवित्ययमाह । अत्रानु-
कार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाक-
ल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् । वायोत्र । अनार्षे इति किम् । एता
या ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उञ्जः प्रहृष्टसंज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्या-
चार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उञ्ज इति वर्त्तते । उञ्ज इतावनार्षे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घाऽनुना-
सिकः शाकल्यस्य मतेन प्रहृष्टसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्य-
नुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति । विति । ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्षे इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे
वर्त्तमानं प्रहृष्टसंज्ञं भवति । अथस्यां मामकी तन् । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते ।
मामक्यां, मामकी इति । तन्वां, तनू इति । सौमो गौरी अधिश्रितः । ईदूता-
विति किम् । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्रा भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या
हादेशः । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या
इति प्राप्ते अर्थग्रहणं किम् । वाप्यश्चो नद्यातिः । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुपे ऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥

दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाज्वेपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका
भवन्ति । हुदाञ्, प्रणिददाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । दो, प्रणिद्वति । देह्,
णिदयते । दुधाञ्, प्रणिदधाति । धेट्, प्रणिधयति वत्से मातरम् । अदाबिति
कम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । दैप् शोधने, अवदातं मुखम् । घुप्रदेशाः
मास्यागापाजहातिसां हलीत्येवमादयः * ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आर-
भते । सप्तम्यर्थे वतिः । आदाविव अन्तइव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा
तत्त्वमित्यत्र प्रत्ययाद्गुदात्तत्वं भवति एवमौपगवमित्यत्रापि यथा स्यात् ।
या वृत्ताभ्यामित्यत्रातोङ्गस्य दीर्घत्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एक-
मन्निति किम् । सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । आकारमाश्रित्य वृत्तसंज्ञा
भवति ॥

* नेर्मदनदपतपदघुसास्यतीत्येवमादयः । पा० ।

तत्प्रमपौ घः ॥ २२ ॥

तत् तम् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा
ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा घरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु द्वे
ऽनेकाचो ह्रस्व इत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः
बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्वा । ताव
च्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोर्वैदुल्ये सङ्गे र
वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्य
संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यं समा
सकन्विध्यर्थम् ॥ * ॥ अर्धपञ्चमशर्पः । अर्धः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृते
ऽर्धपञ्चमैः शूर्पैः शीतः । तद्वितार्थेति समामः । तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामित्यनुवृ
त्तिस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां शूर्पादजन्यतरस्यामित्यञ् ठञ्च । अष्टाद्वृत्पूर्व
द्विगोरिति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः । संख्यावंश्येनेत्येवमादयः * ॥

षण्णान्ता षट् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्सख्येति संबध्यते । षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या
सा षट्संज्ञा भवति । षकारान्तास्तावत् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नका
रान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । तेनेह न
भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुङ् भवति । षट्प्रदेशाः षड्गो
लुगित्येवमादयः ॥

डति च ॥ २५ ॥

इत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवतूश्च क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवतू ।
भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकारः उगित्कार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशाः
स्त्रीदिता निष्ठायामित्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिद्वेषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति ।
सर्वः । सर्वौ । सर्वे । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वैकः ।

* संख्यायां क्रियाभ्यामुक्तिगणने कृत्वसुजित्येवमादयः । पा० ।

विश्वः । विश्वौ । विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वकः । उभ । उभय । उभयद्वय सर्वनामत्वे प्रयोजनं सर्वनाम्स्तृतीया चेति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । इतर । इतम । कतर । कतम । कतरस्मै । कतमस्मै । इतर । अन्य । अन्यतर । इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्वशब्दन्यवाची स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तो द्वितीयो ऽनुदात्तः । के चित्कारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्वादिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम । नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन कसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । समः । समस्मै । कथं यथासंख्यमनुदेशः समानां समे देशे यजेतेति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेष्यते न सर्वत्र । सिम । सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः । तद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वाद्विः ॥ सर्वनामप्रदेशाः सर्वनाम् स्मै इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशां समासे दिक्समासे दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै । दक्षिणपूर्वायै । दिग् ग्रहणं किम् । न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषा ऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम् । समास एव यो बहुव्रीहस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहस्तत्र मा भूत् । दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहविति किम् । द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद्बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविश्वाय । प्रियोभयाय । दुन्याय । अन्याय । इह च त्वत्कारिपृक्को मत्कारिपृक् इत्युक्त्वं भवति । बहुव्रीहविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहियग्रहणं भूतपूर्वमात्रेपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरावसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय । अन्तरपूर्वाय । अहपूर्वाय । अग्रपूर्वाय । समासइति वर्तमाने पुनः समासग्र-

हणं तृतीयासमासार्थवाक्ये ऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । मासेन पूर्वाय । पूर्व-
सदृशसमोनार्थेति तृतीयासमासं प्रतिपदं वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणं न यस्य कस्य
चित्तृतीयासमासस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति । त्वयका कृतम् । मयका कृतम् ॥

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम् ।
कतरकतमानाम् ॥

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि
विभाषा सर्व्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे । कतरकतमाः ।
जसः कार्यं प्रति विभाषा ऽकृजिह न भवति । कतरकतमकाः ॥

प्रथमचरमतयाल्पाद्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजसीति वर्तते । द्वन्द्वइति निवृत्तम् । प्रथम चरम तय अल्प
अर्द्ध कतिपय नेम इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे । प्रथ-
माः । चरमे । चरमाः । द्वितये । द्वितयाः । अल्पे । अल्पाः । अर्धे । अर्धाः ।
कतिपये । कतिपयाः । नेमे । नेमाः । तय इति तयप्रत्ययः । शिष्टानि प्राति-
पदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य प्राप्ते विभाषा ऽन्येषाम-
प्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तस्य गणे पाठाच्चित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि
लक्ष्यार्थं प्रति विभाषा । काकचोर्यथायोगं वृत्तिः ॥

**पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् ॥ ३४ ॥**

पूर्वं परं अवरं दक्षिणं उत्तरं अपरं अधरं इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेषां
नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि वि-
भाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षा-
वर्धनियमो व्यवस्था* । पूर्वं पूर्वाः । परे पराः । अवरे अवराः । दक्षिणे दक्षिणाः ।
उत्तरे उत्तराः । अपरे अपराः । अधरे अधराः । व्यवस्थायामिति किम् । दक्षिणा
इमे गायकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । उत्तराः कुरवः ।
सन्त्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

* अत्र स्वाभिधेयापेक्षावधीति बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानः पदमञ्जरीस्वरसंज्ञोपि
ल्लङ्घनः पाठोऽसमञ्जस इत्यानादृतः ।

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेज् ज्ञातिधनयोः संज्ञारूपेण वर्तते । स्वे पुत्राः । स्वाः पुत्राः । स्वे गावः । स्वा गावः । आत्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेधः किम् ।

धूमायन्तश्चाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः ।

उल्मुकानीव मे ऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम् । प्रभूताः स्वा न दीयन्ते । प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ॥

अन्तरं बहिर्यागोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्यागउपसंव्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः । अन्तरा गृहाः । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः । अन्तरा शाटकाः । उपसंव्यानं परिधानीयमुच्यते न प्रावरणीयम् । बहिर्यागोपसंव्यानयोरिति किम् । अनयोर्धामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति । तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । मध्यप्रदेशवचनान्तरशब्दः । गणपूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् ॥ अपुरीति च वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तरायां पुरि वसति । विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंव्यानम् ॥ * ॥ द्वितीयाय । द्वितीयस्मै । तृतीयाय । तृतीयस्मै ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर । अन्तर । प्रातर । एते अन्तोदात्ताः पठन्ते । पुनर । आद्युदात्तः । सनुतर । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । आरात् । ऋते । युगपत् । एथक् । एतेपि सनुतरप्रभृतयोन्तोदात्ताः पठन्ते । ह्रस्व । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । ज्ञापम् । तूष्णीम् । बहिस् । आविस् । अवस् । अधस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नञ् । नैतै । अट्टा । इट्टा । सामि । एतेपि ह्रस्वप्रभृतयोन्तोदात्ताः पठन्ते । वत् । वदन्तमव्ययसंज्ञं भवति । ब्राह्मणवत् । त्रिचयवत् । सन् । सनात् । सनत् । तिरस् । एते आद्युदात्ताः पठन्ते । अन्तरा । अयमन्तोदात्तः । अन्तरेण । ज्यैक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्वास्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । उमा । विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या । त्वातोऽनुत्कसुनः कृन्मकारान्तः । न्यस्त्रान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रबाहुकम् । आर्यहत् । अभीक्ष्णम् । साकम् । साद्वम् । समम् । नमस् । हिहक् । तसिलादिस्त-

द्वित एधाव्यन्तः । शस्तसी । कृत्वसुच् । सुच् । आच्थालौ । व्यर्थोश्च
आम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वक्ष्यन्ते । प्रायीश्वरादि
पाता इति । च । वा । ह । अह । एष । एवमित्यादयः । अव्ययप्रदेशा अव्यया
दाप्सुप इत्येवमादयः ।

सदृशं चिषु निङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

तद्वितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्वितान्तः शब्दो ऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति । यस्माच्च सर्वविभक्ते
रुत्पत्तिः सो ऽसर्वविभक्तिः । ततः । यतः । तत्र । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा
सदा । तद्वित इति किम् । एकः । द्वे । बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम्
औपगवः । औपगवौ । औपगवाः ॥

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

कृद्वो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । स्वादुः
कारं भुङ्क्ते । संपचंकारं भुङ्क्ते । लक्षणंकारं भुङ्क्ते । एजन्तः । वत्ते रायः । ता वामिषे
रथानाम् । कृत्वे दत्ताय जीयसे । ज्योश्च सूर्यं दृशे । वत्ते इति वचेस्तुमर्थं
सेसेनिति सेप्रत्यये कृत्वे षत्वे च कृते रूपम् । एषे इति इणः से प्रत्यये गुणे
षत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवेरसे प्रत्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन्म-
त्ययो निपात्यते । दृशे विख्याते । अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह
मा भूत् । आधये । चिकीर्षवे । कुम्भकारेभ्य इति ॥

त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

त्वा तोसुन्कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा । इत्या ।
तोसुन् । पुरा सूर्यस्यादेतेराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । भाञ्जलक्षणे स्येष्-
कृञ्चदीति इणः कृञश्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन् । सृपितृदोः कसुन् । पुरा क्रूरस्य
विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासो ऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्वो-
पचाराः । लुक् । उपाग्निं प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति । मुखस्वर । उपाग्निमुखः ।
प्रत्यग्निमुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं नाव्ययदिकृच्छ्वेति
प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदयकृतिस्वर एव भवति । उपचार । उप-
पयःकारः । उपपयःकामः । विसर्जनीयस्यानिकस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा ।
तत्राव्ययीभावस्वाव्ययत्वे ऽतः कृकमिक्कंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोऽप्यनव्ययस्येति पर्यु-

रासः सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्य-
वज्ञापनार्थं तेनायं कार्यानियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्थोदितोराधेयः,
रा क्रूरस्य विसृप, इति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति । जशसोः
शरादेशः । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । वधानि । मधूनि । त्रपूणि ।
तूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्येवमादयः ॥

मुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

मुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र ।
पुंसके न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जसंशे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवत्येव ।
राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । मुडिति किम् । राज्ञः पश्य ।
नपुंसकस्येति किम् । सामनी । वेमनी ॥

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा
भवति । इति करणोर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठते ।
तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्त्तते । उभयत्र विभाषाः
योजयन्ति । विभाषा श्वेः । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः ।
विभाषाप्रदेशाः । विभाषा श्वेरित्येवमादयः ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यणः स्थाने भूता भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवति ।
ज । इष्टम् । वप् । उप्तम् । गह । गृहीतम् । के चिदुभयथा सूत्रमिदं व्याच-
रति । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसं-
धलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति यणस्थानिक इग्यणः स संप्रसारणसंज्ञो भव-
ति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते । ष्यङ्ः संप्रसारणं वसोः संप्रसारण-
मिति । अनुवादे वर्णः, संप्रसारणाच्चेति । संख्यातानुदेशादिह न भवति ।
दुहितरामिति । * संप्रसारणप्रदेशाः । वसोः संप्रसारणमित्येवमादयः ॥

आदान्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिद्ववति अन्तः किद्ववति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । लविता । मुण्डो
षेयते । टिप्पदेशाः । आधधातुकस्येड्गुलादेरित्येवमादयः । कित्प्रदेशाः ।
मयो हेतुभये शुगित्येवमादयः ॥

* द्युभ्यामित्यत्र दिव उदिति तपरकरणाद्धीर्घो नेति क्लृप्तिः ।

मिदचो ऽन्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां संनिविष्टा नामन्यादचः परो मिद्वचति । स्थानेयोगप्रत्ययपरस्वस्यायमपवादः । विरुणद्धि मुञ्चति । पयांसि । मित्यदेशाः । रुधादिभ्यः शनमित्येवमादयः । मस्जोरन्त्या तूर्ध्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । मङ्गा । मङ्गुम् ।

एच इग्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्यद्वेगेव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै । अतिरि । नौ । अतिनु । गो । उपगु । एच इति किम् । अतिखट्वः । अतिमालः । ह्रस्वादेश इति किम् । देवदत्त । देवदत्त ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयं सा स्थानेयोगैव भवति नान्ययोगा स्थानेयोगनिमित्तभूते सति सा प्रतिपत्तव्या स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाण प्रसङ्गइति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति । भविता । भवि तुम् । भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रसङ्गे संबन्धस्य निमित्तभूते ब्रुव इति षष्ठी । बहवो हि षष्ठ्याः स्वस्वाम्यनन्तरस मीपसमूहविकारावधवाद्यास्तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्ते नियमः क्रियते षष्ठी स्थानेयोगेति । स्थाने योगो ऽस्या इति व्यधिकरणो बहु व्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च शः स्थान्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः । अकः सवर्णे दीर्घः । दण्डाय यूपायम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः । वतण चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंशब्देनान्तरतमः पुंशब्दो ऽतिदिश्यते गुणतः । पाकः । त्यागः । रागः । चञ्जाः कुघ्रिण्येतारिति चकारस्यात्यप्राणस घोषस्य तादृश एव ककारो भवति जकारस्य घोषवतो ऽल्पप्राणस्य तादृशः गकारः । प्रमाणतः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अदसेसेर्देादु दो म इति ह्रस्व ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः । स्थानइति वत्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं किम् । यत्राने मान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलायो यथा स्यात् । चेता । स्तोत प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः । तम् ग्रहणं किम् । वाग्यसति । त्रिष्टुब्धसति । भयो होन्त्यतरस्यामिति हका

पूर्वसवर्णे क्रियमाणे सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, नादवन्तो नाद-
न्त इति तृतीयाः, समब्यङ्ग्याद्यो सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ॥

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता । इत्ता । किरति ।
गेरति । द्वैमातुरः । जैमातुरः । उरिति किम् । खेयम् । गेयम् । अण् ग्रहणं
किम् । सुधातुरकङ् च । सोधातकिः ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः ।
द्वीण्याः । पञ्चगोषिः । दशगोषिः ॥

ङिञ्च ॥ ५३ ॥

ङिञ्च य आदेशः सो ऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति । आनङ्कतो द्वन्द्वे ।
होतापोतारौ । अग्रतापितारौ । तातङि ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात्स-
र्वादेशस्तातङ् भवति । जीवताद्वान् । जीवतात्त्वम् ॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्ये शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते ।
पत्र पञ्चमीनिर्देशः । तद्यथा । ईदासः । आसीनो यत्रते । द्युन्तरुपसर्गभ्या
ऽप ईत् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् ॥

अनेकालिशित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिञ्च सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति ।
वस्तेर्भुः । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । शित्त्वल्त्वपि । जशसेः शिः ।
कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ॥

स्यानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्यान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्यान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमति-
देश आरभ्यते । स्यानिना तुल्यं वर्त्ततइति स्यानिवत् । स्यानिवदादेशो भवति
स्यान्याश्रयेषु कार्यष्वनलाश्रयेषु स्यान्यालाश्रयाणि कार्याणि वर्जयित्वा । अन-
ल्विधरेनेकात्विधिरित्यर्थः । किमुदाहरणम् । धात्वङ्गकृतद्विताय्यसुप्तिङ्प-
दादेशाः । धात्वादेशो धातुवद्भवति । अस्तेर्भुः । ब्रुवो वविः । आर्धधातुकवि-
धये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तद्यादयो भवन्ति । भविता । भवितुम् ।
भवितव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । अङ्गादेशो ऽङ्गवद्भवति । केन । का-
भ्याम् । कैः । किम् । क्कादेशे कृते ऽङ्गाश्रया इनदीर्घत्वैर्भावा भवन्ति । क्कादेशः

कृद्वधति । प्रकृत्य । प्रकृत्य । ल्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुभ-
वति । तद्विदादेशस्तद्वितवधति । दाधिकम् । अद्यतनम् । कृतद्वितसमासा-
श्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अव्ययादेशो ऽव्ययवधति । प्रस्तुत्य । प्रकृत्य ।
उपस्तुत्य । अव्ययादिति सुब्रूण भवति । सुबादेशः सुब्वधति । वृत्ताय । प्र-
त्ताय । सुपि चेति दीर्घत्वं भवति । तिङादेशस्तद्वधति । अकुतम् । अकु-
त । सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवधति । यामो वः
स्वम् । जनपदो नः स्वम् । पदस्येति ह्रस्वं भवति । वत्करणं किम् । स्थानी
आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आङो यमहनः ।
आहत । आवधिष्ट्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशयहणं किम् । आनु-
मानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । पचतु । एकः । अनल्विधा-
विति किम् । व्युपयितदादेशा न स्थानिवद्वधन्ति । द्यौः । पन्याः । स इति
हरद्व्याविति सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वशानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अल्विधार्थमिदमारभ्यते । आदेशः
स्थानिवदिति वृत्ते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी ।
पूर्वविधाविति विषयसप्तमा । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्था-
निवधति । पठयति । अवधीत् । बहुखट्वकः । पटुमाचष्टइति णिचि टिलोपे
कृते तस्य स्थानिवद्भावादत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो
लोपस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहु-
खट्वक इति आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्व-
मिति स्वरो न भवति । अच इति किम् । प्रश्नः । अक्राष्टाम् । आगत्य ।
प्रश्न इति प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये क्वोः शूडनुनासिके चेति कृकारस्य शकारः परनिमि-
त्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवधति । अक्राष्टामिति भलो भलीति सिचो लोपः
परनिमित्तकः कृषेः प्रकारस्य षष्ठोः कः सीति ककारे कर्तव्ये न स्थानिवधति ।
आगत्येति वा ल्यपीति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्थानि-
वधति । परस्मिन्निति किम् । युवजानिः । वधूटीजानिः । वैयाघ्रपद्यः । आदी-
ध्ये । युवजानिरिति जायाया निङ् न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिवध-
वति । वैयाघ्रपद्य इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पद्माद्यं न प्रतिव-
धाति । आदीध्ये इति दीधीङ् उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद्
शीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् । हे गौः ।
बाधवीयाः । नैधेयः । हे गौः इति वृद्धिरजादेशः संवृद्धिलोपे कर्तव्ये न स्थानिवध-
वति । बाधवीया इति बाधग्रस्यामीच्छात्रा इति वृद्धाच्छ इति कः हलन्तवृ-

तस्येति यकारलोपे कर्त्तव्ये ऽजादेशो न स्यानिवद्भवति । नैधियः । आतो लोप इति चेत्याकारलोप इतश्चानिञ इति दृग्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्यानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार- दीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वणातिप्रसक्तः स्यानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते । पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति । यानि सन्ति । शनसोरलोपः कृडिति सार्वधातुक इति परनिमित्तकः स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्यानिवत्स्यात्, अस्माद्वचनाच्च भवति । द्विर्वचनविधिं प्रति न स्यानिवद्भवति । दद्युत्र । मद्युत्र । यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवद्भावादनवि चेति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । वरे योजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्यानिवद्भवति । अप्सु यायावरः प्रवपेत् पिण्डान् । यातेर्यङन्ताद्वयव यङ इति वरचि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवत्स्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । यलोप । यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिचि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तको लोपो व्योर्बलीति यलोपे स्यानिवत्स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । स्वर । स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । ण्वलि कृते ऽतोलोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययान्यूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्यानिवद्भवतीति । सवर्ण । सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति । शिण्ठि । पिण्ठि । शिवेः पिपेश्च लोपमध्यमपुरुषैकवचने रुधादिभ्यः शनम् हित्वाधित्वष्टुत्वजश्च कृतेषु शनसोरलोपः कृडिति सार्वधातुके परनिमित्तको ऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्त्तव्ये न स्यानिवद्भवति । अनुस्वार । अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । शिंशन्ति । पिंशन्ति । नश्चापदान्तस्य भलीति अनुस्वारे कर्त्तव्ये शनसोरलोपे न स्यानिवद्भवति । दीर्घ । दीर्घविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति । प्रतिदीश्ना । प्रतिदिश्ने । प्रतिदिबन्धित्येतस्य भस्येत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थैकवचने च अलोपो ऽन इति अकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवद्भावाद्बलि चेति दीर्घत्वं न स्यात्, बह्वयं वकारो हल्पर इति अस्माद्वचनाच्च भवति । जश् । जश्चिधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । सन्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बभ्रान्ते हरी धानाः । अद्रेः क्तिनि बहुलं कृत्वसीति वस्लादेशः, वसिभसेर्हलि चेति उपधालोपः, भलो भलीति सकारलोपः, भषस्तयोर्द्धाध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्यानिवत्स्वात् कलां षश् भशीति धकारस्य जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । समाना स्थिः, समानस्य सभावः । सन्धिः । बभ्रामिति । भस्सेर्लोङ्द्विवचने षयः श्लुः, द्विर्वच-

वन, मभ्यासकार्ये, घृसिभसोर्हलि चेति उपधा लोपः, भलो भलीति सकार-
लोपः, भषस्तघोर्द्धाध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्यानिवत्त्वात् भलां अशु
भशीति जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्ववति । चर । चर्वाधिं प्रत्यजादेशो न
स्यानिवद्ववति । जततुः । जतुः । अतच्चमीमदन्त पितरः । लिङ्द्विवचनबहुव-
चनयोरदर्थस्लादेशः, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, द्विवचन, मभ्यासकार्ये,
तत्रोपधालोपस्य स्यानिवत्त्वात् खरि चेति घकारस्य चत्वं न स्यादस्माद्वचना-
द्ववति । शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । अक्षचित्यदेलुङ्बहुवचनेघस्लादेश-
श्लेरागतस्य मन्त्रे घसहुरेति लुक्, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, तस्य
स्यानिवत्त्वात् खरि चेति चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्ववति । स्वरदीर्घ्यलोपेषु
लोपाजादेशो न स्यानिवद्ववति । अन्यच्च तु स्यानिवद्ववति । तं बहुखद्वकः ।
किर्याः । गिर्याः । वायोरिति स्यानिवत्त्वात् स्वरदीर्घ्यलोपा न भवन्ति ॥

द्विवचनेचि ॥ ५६ ॥

द्विवचननिमित्ते ऽचि अजादेशः स्यानिवद्ववति द्विवचनएव कर्त्तव्ये ।
रूपातिदेशश्चायं नियतकालस्तेन कृते द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आ-
ल्लोपोपधालोपणिलोपयण्यवायावादेशः प्रयोजनम् । आल्लोपः । पपतुः । पपुः ।
आतो लोप इति चेत्याकारलोपे कृते तस्य स्यानिवद्वावादेकाच इति द्विवचनं
भवति । उपधालोपः । जघ्नतुः । जघ्नः । गमहनजनखनघसामित्युपधालोपे कृते
ऽनञ्चक्रत्वाद् द्विवचनं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्ववति । णिलोपः । आटिटट ।
अट्टैरिणिचि लुङि चङि णिलोपे कृते तस्य स्यानिवत्त्वादजादेर्द्वितीयस्येति टिश-
ष्टस्य द्विवचनं भवति । यण् । चक्रतुः । चक्रुः । करोतिरतुसि उसि च यणादेशे
कृते ऽनञ्चक्रत्वाद् द्विवचनं न स्यात् स्यानिवत्त्वाद्ववति । अयवायावादेशः ।
निनय । निनाय । लुजव । लुलाव । नयतेर्लुनातेश्चेत्तमे णालि गुणे कृते घट्टौ
घायवायावादेशास्तेषां स्यानिवत्त्वाच्चेलेनैलाविति द्विवचनं भवति । द्विवचन-
इति किम् । जले । मले । श्रवणमाकारस्य न भवति । द्विवचननिमित्तइति
किम् । हुद्गुषति । ऊठि यणादेशो न स्यानिवद्ववति । अक्षीति किम् । जेघ्री-
यते । देघ्रीयते । ईघ्राघ्रीर्यङि चेति ईकारादेशस्तस्य स्यानिवद्वावादाकारस्य
द्विवचनं स्यात् । अघ्यहणाच्च भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवणमनुच्चारणमनुपलब्धिर्भावो वर्णविनाश इत्यनर्थान्तर
मेतैः शब्दैर्योग्यभिधीयते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्येयं संज्ञा न
शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति । गोधाया क्रक् । गौधेरः । पचेरन्
क्षीवे रदानुक् । क्षीरदानुः । स्विमेर्मेनिन् । आखेमाणम् । यकारवकारयोरदर्श

मिहोदाहरणम् । अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशः लोपो व्योर्जली-
येषमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्त्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप इत्येताः संज्ञा भ-
वन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भाषितयद्वयमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभाषितं
प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभाषितं श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभाषितं
लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संज्ञा न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा
विज्ञायते । अस्ति । जुहोति । वरणाः । प्रत्यययद्वयं किम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।
लुक्श्लुलुपप्रदेशाः लुक्श्लुलुपः, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदे लुबित्येषमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमार-
भ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत,
अधोगित्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयोः सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति
दुहेर्लङ् इतिपि श्लुकि तिर्लोपे घत्वभ्रभावजश्चत्वंषु कृतेषु रूपम् । प्रत्य-
यसि वर्त्तमाने पुनः प्रत्यययद्वयं किम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा
पूत । आग्नीय । सङ्गम्य । हनिगम्योर्लङ्कात्मनेपदे लिङः स लोपोनन्यस्येति
सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन भलीत्यनुनासिकलोपो
न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् । रायः कुलं रैकुलम् । गवे हितं गोहि-
तम् । आयावादेशौ न भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन
लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः ।
आयजोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धौ न भवतः । लुमतेति किम् । कार्यते ।
ङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । पयः । साम ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्वारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां
तस्योच्च तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित् । इच्छञ्चः । सोमसुत ।
इच्छञ्चः । आताम्रः । आधाम् । आम्शञ्चः । पचेते । पचेथे । टिप्रदेशाः । टित
गत्यनेपदानां टेरित्येषमादयः ॥

* यद्वयपेरिति कुत्र चित्पुस्तके उपलभ्यमानः पाठ एव समीचीनः ।

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वादौ वर्णसमुदाये ऽन्त्यादलः पूर्वा यो वर्णः सोलेवोपधासंज्ञे भवति । पष् । पठ् । अकारः । भिद् । छिद् । इकारः । बुध् । युध् । उकारः वृत् । वृध् । अकारः । अल इति किम् । शिष्टः । शिष्टवान् । समुदायात्पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः । अत उपधाया इत्येवमादयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति नोत्तरस्य । इके यणञि । दध्युदकम् । मध्वदम् । पचत्योदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् अग्निचिदन्निति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशोत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । तिङ्कृतिकः । ओदनं पचति । इह न भवति । पचत्योदनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं बोध्यं प्रत्यक्षं भवति न बाह्यो ऽर्थः शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थं कार्यस्यासंभवात् तद्व्याचिनां शब्दानसंप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । अग्नेठेक् । आग्नेयशष्ठाऋषालं निर्वपेत् अग्निशब्दो ऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति न ज्वलनः पक्वको धूमकेतुरिति नातः प्रत्ययो भवति । उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् । औदश्वित्वम् । औदश्वितम् । तत्क्रमरिष्टं कालशेषं दण्डाहतं मथितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम् । दाधा ध्वदाप् । तरप्प्रमपौ घः । घुघ्रहणेष् घघ्रहणेष् संज्ञिनग्रहणं न संज्ञायाः ॥ सित्तद्विशेषाणां वृत्ताद्यर्थम् ॥ * ॥ सिचिर्देशः कर्त्तव्यः ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृत्ताद्यर्थेपि विभाषा वृत्तमृगतृणेति । प्लुतन्ययोधम् । प्लुतन्ययोधाः । पितृपर्यायवचनस्य स्वाद्यर्थम् ॥ * ॥ पिचिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्टः । रौपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जिपर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ * ॥ जिचिर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वस्यप्य नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुष्यमिश्रसभा । चन्द्रगुप्तसभा । कित

द्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥ * ॥ भिन्विदेशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्य-मृगानु हन्तीति ठक् । पात्तिकः । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् । शाकुनिकः । पर्यायाणां न भवति । अजिह्वान् हन्तिः । अनिमिषान् हन्तीति । अस्येष्यते । मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अण् एह्यमाण उदित्व सवर्णानां याहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । आद्रुणः । अस्य च्चौ । यस्येति च । स्वरानुनासिक्यकालभित्तस्य ग्रहणं भवति । उदित्वत्त्वपि । चुटू । लशक्वतद्धिते । चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम् । सनाशंसभिन्न उः । अ सांप्रतिके । दीर्घा न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः तादपि परस्तपरः । तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य याहको भवति स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम् । अणिति नानुवर्तने । अणामन्येषां च तपराणाम् इदमेव ग्रहणकशास्त्रम् । अतो भिस ऐसित्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवृत्ततएव । अतपरा अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् । अतो भिस ऐप् । वृत्तैः । प्रुत्तैः । विद्वनो-रनुनासिक्यत् । अज्जाः । गोजाः । तत्कालस्येति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्यनेत्संज्ञकेन सह एह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां याहको भवति स्वस्य च रूपस्य । अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् । अन्त्ये-नेति किम् । सुडिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य याहको भवति स्वस्य च रूपस्य । एरच् । इवर्णान्तादृष्टप्रत्ययो भवति । चयः । जयः । अयः । आरावश्यकै । उवर्णान्ताद् एयङ्भवति । अवश्यलाघ्यम् । अवश्यभाव्यम् ॥ समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विती-यान्तं अतादिभिः सह समस्यते । कष्टश्रितः । इह मा भूत् । कष्टं परमश्रित इति । प्रत्ययविधौ । नडादिभ्यः फक् । नडस्यापत्यं नाडायनः । इह मा भूत् । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण । नेत्याह ॥ उगिदुर्णग्रहणवर्त्तमिति बाध्यम् ॥ * ॥ उगितश्चेति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती । अलि-

भवती । वर्णयहणम् । अत इज् । दात्तिः । प्राप्तिः ॥ यस्मिन्विधिस्तदादाव-
ल्यहणे ॥ * ॥ अल्यहणे यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । अचि श्रुधा-
तुभुषां प्योरियदुवहाविति । श्रियः । धुषः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छ-
ब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीयः । मालीयः ।
चौपगवीयः । कापटवीयः । आदिरिति किम् । सभासंनयने भवः सभासव-
यनः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ देवदत्तीयः । देवदत्ताः ॥
गोचान्तादसमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घृतप्रधानो रौढिः घृत-
रौढिः । तस्य कान्ना घृतरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य
कान्ना ओदनपाणिनीयाः । वृद्धाभीयाः । वृद्धाशयीयाः ॥ जिह्वाकात्यहरि-
तकात्यवर्जम् ॥ * ॥ जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादियहणमुत्तरायमनुवर्तते । इह न संबध्यते । त्यदादीनि
शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमी-
यम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । मदीयम् । त्वादायनिः । मादायनिः । भव-
दीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादियहणमनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्रादेशाभिधाने
वृद्धसंज्ञं भवति । एणोपवनीयम् । भोजकटीयः । गोमदीयः । एङिति किम् ।
आहिच्छत्रः कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् । देवदत्तो नाम घाहीकेषु ग्रामः ।
तत्र भवो देवदत्तः । देशइति किम् । गोमत्यां भवा मत्स्या गौमताः ।

प्रागुदञ्चो विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयै सा नः पातु शरावती ॥

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।**

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽङ्गिणङ्ङित् ॥ १ ॥

अतिदेशेयम् । गाङ्ङिति इडादेशो एह्यते, न गाङ् गताविति । इकार-
स्थानन्यार्थत्वात् । कुटादयोपि कुटकौटित्यद्वयत्वेतदारभ्य यावत् कुङ्कुशब्दे इति

शब्दो गाङ्कुटादिभ्यः परे ऽङितः प्रत्यया इतो भवन्ति द्विद्ववन्तीत्यर्थः ।
गाङ्कः । आङ्गीष्ट । आङ्गीषाताम् । आङ्गीषत । कुटादिभ्यः । कुटिता । कुटि-
तुम् । कुटितव्यम् । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् । उत्पुटितव्यम् । अङित इति किम् ।
उत्कोटयति । उत्तुकोट । उत्कोटकः । उत्कोटो वर्त्तते ॥ व्यचेः कुटादित्व-
प्रनसीति धक्तव्यम् ॥ * ॥ विचिता । विचितुम् । विचितव्यम् । अनसीति
किम् । उरव्यचाः ॥

विज्ज इट् ॥ २ ॥

ओविजो भयचलनयोः, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो द्विवर्ति । उद्वि-
जिता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम् । उद्वेजनीयम् ॥

विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्त्तते । ऊर्णञ् आच्छादने, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा
द्विवर्ति । प्रोर्णविता । प्रोर्णविता । इडित्येव । प्रोर्णवनम् । प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्द्विवर्ति । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः । चि-
न्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम् । कृत्ता । कर्तुम् । कर्त्तव्यम् । अपिदिति
किम् । करोति । करोषि । करोमि ॥

असंयोगाल्लिट् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्त्तते । असंयोगान्ताद्वातोः परो लिट्प्रत्ययो ऽपित् किद्व-
वति । बिभिदतुः । बिभिदुः । चिच्छिदतुः । चिच्छिदुः । ईजतुः । ईजुः । असं-
योगादिति किम् । सञ्ज्ञे । दध्यञ्जे । अपिदित्येव । बिभेद * ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्ववति । समीधे दस्युहन्त-
म् । पुत्र ईधे अथर्वणः । भवते । खल्वपि । बभूव । बभूविथ । इन्धेः संयो-
गार्थे यङणम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रेष्टिः । अन्ययन्यदम्भिस्वञ्जीनामिति
क्तव्यम् ॥ * ॥ श्रेयतुः । श्रेयुः । येयतुः । येयुः । देभतुः । देभुः । परिष्वजे ।
रिषस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः तत्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुष क्लिश वद वस् इत्येतेभ्यः परः तत्त्वाप्रत्ययः किद्व-
वति । न तत्त्वासेडिति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुषक्लि-

* बिभेदिति पा० ।

शीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृदित्वा । मृदित्वा ।
गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्रच ॥ ८ ॥

रुद विद मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ इत्येतेभ्यः सश्रच तत्रा च कितौ भवतः ।
रुदविदमुषीणां रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेर्विध्य-
र्थमेव । स्वपिप्रच्छेः सवर्थं ग्रहणम् । किदेव हि तत्रा । उदित्वा । रुदिषति ।
विदित्वा । विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । ग्रहीत्वा । जिघृक्षति ।
सुष्या । सुषुप्सति । पृष्टा । पिपृच्छिषति । ग्रहादीनां कित्वात्संप्रसारणं भवति ।
किरश्च पञ्चभ्य इति प्रच्छेरिडागमः ॥

इको भल् ॥ ९ ॥

सञ्चित्यनुवर्तते । त्वेति निवृत्तम् । इगन्ताद्वातोः परो भलादिः सन्
किद्ववति । विचीषति । तुष्टुषति । चिकीर्षति । इक इति किम् । पिपासति ।
तिष्ठासति । भलिति किम् । शिशयिषते । किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भू-
दिति । अन्नभनगमां सनीति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यथैव तर्हि
दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधते । तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशदानाय
कित्त्वमिदमारभ्यते । विचीषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन
बाध्यते । जीप्सति ॥

इकः कित्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताञ्च ॥ १० ॥

इकः सन् भल्किदिति वर्तते । समीपवचनान्तशब्दः । हल् चासाध-
न्तश्च हलन्तः । इगन्तादिक्समीपादुलः परः सन् भलादिः किद्ववति । बिभि-
त्सति । बुभुत्सते । इक इत्येव । पिपक्षते । भलित्येव । विवक्षिषते । दम्भे-
रग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ॥

लिङ्सिचायात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको भल्किदिति वर्तते । सनिति निवृत्तम् । गन्तादिक्समी-
पादुलः परो भलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः । भित्सीष्ट ।
भुत्सीष्ट । सिचि सत्वपि । अभित । अभुष्ट । इक इत्येव । यक्षीष्ट । अयष्ट ।

संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम् । अस्मादीत् । अद्रादीत् । वृजिदृशोर्भल्यप्रकृतीत्यमागमो न स्यात् । हलन्तादित्येव । चेष्टीष्ट । अचेष्ट । गुणो न स्यात् । भलित्येव । वर्त्तिषीष्ट । अवर्त्तिष्ट । गुणो न स्यात् । लिङ्-सिचाविति किम् । द्वेष्टा । द्वेष्टति ॥

उश्च ॥ १२ ॥

अवर्णान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु भलादी कितौ भवतः । कृषीष्ट । हृषीष्ट । सिचः खल्वपि । अकृत । अकृत । भलित्येव । वरिषीष्ट । अवरीष्ट । वृते वा । अवरीष्ट* ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेधातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु भलादी वा कितौ भवतः । संगमीष्ट । संगसीष्ट । सिचः खल्वपि । समगत । समगस्त । कित्वपक्षे अनुनासिकलोपो भवति अनुदात्तापदेशवनति-तनोत्यादीनामिति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेधातोः परः सिच् किद्ववति । आहत । आहसाताम् । आहसत । सिचः कित्वादननुनासिकलोपः । सिज्ग्रहणं लिङ्वित्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वेधभावस्य नित्यत्वात्कित्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेधातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच् प्रत्ययः किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनं, परेण प्रच्छाद्यमानस्या-श्रद्धस्याविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां यमिस्तत्र वर्त्तते । उदायत । उदाय-साताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्वादननुनासिकलोपः । वाडो यमहन इत्यात्मनेपदम् । गन्धनइति किम् । उदायस्त पादम् । उदा-यस्त कूपादुदकम् । उदृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेपि समुदाङ्भ्या यमो ऽयन्य-त्यात्मनेपदम् ॥

विभाषापयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेधातोर्हपयमने वर्त्तमानात् परः सिच्प्रत्ययो विभाषा किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम् । उपा-

* आत्मनेपदेष्वित्येव । अकार्षीत् । इति क्वाचित्कः पाठः ।

+ अनुम् । पा० ।

यंस्त कन्याम् । उपायत भार्याम् । उपायंस्त भार्याम् । उपयमनं स्वीकरणं
विवाहः दारकर्म पाणियहणमित्यर्थः । उपाद्वयम् स्वकरणइत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाच्चेरिञ्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चा
न्नादेशः सिच्च किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्यत । उपास्यताताम्
उपास्यत । घुसंज्ञकानाम् । अदित । अधित ॥

इच्च कस्य तकारेत्वं दीर्घा मा भूदृतेपि सः ।

अनन्तरे पुतो मा भूत् पुतश्च विषये स्मृतः ॥

न त्वा सेट् ॥ १८ ॥

त्वाप्रत्ययः सेण किद्ववति । देष्टित्वा । वर्त्तित्वा । सेडिति किम्
त्वा । हुत्वा* । त्वायहणं किम् । निगृहीतिः । उपल्लिहितिः । निकुचितिः ।

न सेडिनि कृते ऽकित्वे निष्ठायावधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि भक्त्यहणं त्रिदुः ॥

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वथे किदतीदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिद्विदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तते† । शीङ् स्विदि मिदि त्विदि धृष् इत्येतेभ्यः परं
निष्ठाप्रत्ययः सेण किद्ववति । शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदित
वान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रत्वेदितः । प्रत्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रध
र्षितवान् । सेडित्येव । स्विन्नः । स्विन्नवान् । स्विदादीनामादितश्चेति निष्ठा
यामिट् प्रतिषिध्यते । विभाषा भावादिकर्मणोरिति पक्षेभ्यनुज्ञायते स विषय
कित्त्वप्रतिषेधस्य ॥

मृषस्तितिज्ञायाम् ॥ २० ॥

मृषेर्धातोः तितिज्ञायामर्थे निष्ठा सेण किद्ववति । तितिज्ञा उमा
मर्षितः । मर्षितवान् । तितिज्ञायामिति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेण किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्वातोः परो भावे आदिकर्मणि
च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेहन्यतरस्यां न किद्ववति । व्युत्तिमनेन । व्युत्तिः

* हुत्वेति पाठान्तरम् ।

† सेङ् न किदिति वर्त्तते । पा० ।

मनेन । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । प्रमुदितः । मोदितः । उदुपधादिति किम् । लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् । चितं कार्णापणं ददाति । सेडित्येव । प्रभुक्त आदनः । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । न शब्दिवरणानामेव भवति । गुधपरिषेष्टने । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूङः त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वर्यते । उत्तरसूत्रे पुनर्वाच्यवचनात् । न सेडिति वर्त्तते । इच्छेतीद्विहितः क्लिशः त्वानिष्टयोः पूङश्चेति । पूङः परो निष्ठाप्रत्ययः त्वा सेण न किद्ववति । पवितः । पवितवान् । त्वाप्रत्ययस्य न त्वा सेडिति श्रु एव प्रतिषेधः । तस्य यदणमुतरार्थम् । तथा चोक्तम् । नित्यमकित्वमिष्टयोः त्वानिष्टयोः त्वायदणमुतरार्थमिति ॥

नापधात्यफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्वातोस्यकारान्तात्फकारान्ताच्च परः प्राप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । यथित्वा । यन्थित्वा । अथित्वा । अन्यित्वा । फित्वा । गुम्फित्वा । नापधादिति किम् । रेफित्वा । गोफित्वा । थफान्तादिति किम् । धंसित्वा । ध्वंसित्वा ॥

वञ्जिलुञ्च्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्जि लुञ्चि च्त् इत्येतेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । वञ्जि-
षा । वञ्जित्वा । लुञ्जित्वा । लुञ्चित्वा । च्चित्वा । अर्चित्वा । च्चतेरीयङ्गार्ध-
प्राप्तौ विकल्पितः । स यत्र पठे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव । वत्त्वा ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृषि मृषि कृशि इत्ये-
भ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्ववति । तृषित्वा ।
मृषित्वा । मृषित्वा । मृषित्वा । कृषित्वा । काश्यपयदणं पूजार्थं
ित्येव हि वर्त्तते ॥

रलो व्युपधादुलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्त्तते । सेडिति च । उश्च इश्च धी । धी उपधे यस्य स व्युपधः ।
कारोपधादिकारोपधाच्च धातो रलन्तादुलादेः परः संश्च त्वा च सेटो वा
कौतो भवतः । कृतित्वा । कृतित्वा । दिक्कृतित्वा । दिक्कृतित्वा । लिखि-
षा । लेखित्वा । लिलिखित्वा । लिलिखित्वा । रल इति किम् । देषित्वा ।
ददेषित्वा । व्युपधादिति किम् । वर्त्तित्वा । विवर्त्तित्वा । हलादेरिति किम् ।
षित्वा । एषित्वा । सेडित्येव । भुत्वा । भुभुक्षते ॥

उकालो ऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

उदति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देश
ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुल्लिङ्गनिर्देशः । उक्क ३ इत्येवं काले
यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवं संज्ञो भवति । उकालो ह्रस्वः । दधि । मधु । उक्क
दीर्घः । कुमारी । गौरी । ऊ ३ कालः प्लुतः । देवदत्ता ३ अन्वसि । काल
हणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आलूय । प्रलूय । ह्र
स्य पिति कृति तुगिति तुङ्ग भवति । अज्यहणं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थः
प्रतप्त्य । प्रतप्त्य । ह्रस्वाश्रयस्तद्भा भूत् । तितउच्छन्नम् । दीर्घात्पदान्ताद्वि
विभाषा तुङ्गा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य
अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा ३
एव स्थाने वेदितव्याः । वक्ष्यति ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । रै । अतिमि
नौ । अतिनु । गो । उपगु । अच इति किम् । सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । अकृत्स
र्वधातुकयोर्दीर्घः । चीयते । श्रूयते । अच इति किम् । भिज्यते । छिज्यते
वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । देवदत्ता ३ । यज्जदत्ता ३ । अच इति किम्
अग्निची ३ त् । सोमसू ३ त् । तकारस्य मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः
अजिति वर्तते । इह मा भूत् । द्यौः । पन्याः । सः । द्युभ्याम् । द्युभिः
अच नियमो नास्ति ॥ १५१४९३

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दः स्वरे वर्णधर्मं लोकवेदयोः प्रसिद्
एव तद्वद् तद्गुणेचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो यो ऽच् स उद
त्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते । उच्चैः प
तीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् । तात्वादिषु हि भा
वत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नो ऽच् ।
उदात्तसंज्ञो भवति यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामो निगृह्यो भवति । कृत
अक्षिगृहता स्वरस्य । संवृतता कण्ठविवरस्य । ये । ते । के । उदात्तप्रदेश
आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो धाच् सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति । समानं

स्थाने नीचभागे निष्पद्ये ऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्वय-
सर्गा भवति । मार्दवम् । स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । कण्ठविवरस्योहता
महता । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनु-
दात्तप्रदेशा अनुदात्तौ सुप्तितावित्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वसन्ते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योच् स स्वरितः । संज्ञो
प्रति । सामर्थ्याच्चात्र लोकषेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तौ
प्रेते नाचौ । तौ समाह्रियेते यस्मिन्नाचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते ।
। अयम् । कन्या । सामन्यः । कृ । स्वरितप्रदेशाः तित्स्वरितमित्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मि-
न्ने उदात्तः कस्मिन्नुदात्तः, क्रियान्वा उदात्तः क्रियान्वा अनुदात्त इति ।
। भयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनु-
त्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलभ्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वशामेव
वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः, शिष्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ता
रार्धमात्रा ऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता
ग्र्धमात्रा ऽनुदात्ता । माणवका ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्रा ऽऽदित उदात्ताऽर्ध-
मेयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य
दमेकश्रुति । एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्सं-
गं संबुद्धिः, नैकवचनं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो ऽभेदः
। धानमैकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । दूरादिति किम् ।
। च्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मस्यजपन्यूहसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते
प्रतिविधीयते । जपन्यूहसामानि वर्जयित्वा यज्ञकर्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं
ते । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुपतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जित्व-
म् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे मा भूत् । अजपेष्विति किम् । ममान्ने
। विहवेष्वास्तु । सपो ऽनुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूह्वेति किम् ।
। ओकाराः बोद्धव्यः । तेषु के चिदुदात्ताः के चिदनुदात्ताः । असामस्त्विति

किम् । ए३ विश्वं समन्त्रिणं दहा३ । सामानि वाक्यविशेषस्यगीतय उच्यन्ते ।
तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एक-
श्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दे लक्ष्यते, वौषडित्यस्यैवेदं स्वरविधानम् ।
यद्येवं वौषड्यहणमेव कस्माच्च कृतम् । वैविच्यार्थम् । विविचा हि सूत्रस्य कृतिः
पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् ।

॥ विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, यत्नान्तरं त्रैस्वर्यमेव भवति
वेति प्रकृते विभाषायहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायका
लेपि पात्तिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे त्वाञ्जं त्वा । इषे त्वाञ्जं त्वा
अग्नयायाहि वीतये । अग्नयायाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्निमीळे
पुरोहितम् । शवो देवीरभिष्टुये । शवो देवीरभिष्टुये । * व्यवस्थितविकल्पाय
मिति के वित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमे
कश्रुत्यमिति ॥

“इच्छासंहितये(रा)र्षे छन्दो वेदे च छन्दसि”

इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यवरण
इति । भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति ।
एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षण
प्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्या ३ मिन्द्रागच्छ इति
आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिचहत्यायै नार कौशिव
ब्राह्मण गौतमब्रह्मण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । अत्र सुब्रह्मण्यामित्योक्ता
स्तिस्त्रेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदा
द्वितीयो वर्णो ऽनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितः प्रसक्त
स्यानेनोदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपद्ये । आगच्छेत्याकार उदात्त
ततः परोनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छो
चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोनुदात्तः । हरिव आगच्छेत्यनयेव प्रक्रिय
चत्वार उदात्ताः द्वावनुदात्तौ । मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति

* व्यवस्थितेत्यारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः केतु चित्पुस्तकेतु गोपजम्भते ।

सुबामन्त्रिते पराङ्मुखत्वे इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तं तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणशब्दस्य मेनदिति समानं पूर्वण । गौरावस्कन्दितिति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जारैति सुबन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति । समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तं तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एवं गौतमब्राह्मणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्वः सुत्यामागच्छ मघवर्चिति श्वः शब्द उदात्तः सुत्यामित्यन्तोदान्तः । सञ्जायां समजनिषदिति क्यपो विधाने उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तौ । अन्योऽनुदात्तः । मघवर्चिति पदात्परमामन्त्रितं निहन्त्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्मण इति पठ्यते, तत्र पूर्वण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति । देवा ब्रह्मण आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते । संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तं, मे इति अनुदात्तं, विधिकालएव निघातविधानात् । तत्पुनरुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितं संपद्यते । तस्मात्स्वरितात्परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वेणते आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ताः । माणवक जटिलकेति प्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । संहितायहणं किम् । अथयहे मा भूत् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तहणमनुवर्त्तते । उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितपरः, उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा मरुतः पृश्निमातरापः । मातर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । ऊडिदंपदाद्यप्युपैत्रुभ्य इति । तजानुदात्तयोरेकादेश ओकारोनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोनुदात्तः शुतुद्रिइत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्माच्च

निहन्यते, अनुदात्तं सर्वमपादादाविति तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन्यरभूतं पूर्वस्य सरस्वतीती कारस्य सवतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्याप क गमिष्यसि । क इति स्वरितस्तस्मिन्यरभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सवत आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकालप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एक शब्दः । स्पृशेनुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । भोजो यिवः । अर्धभाक् । पादभाक् एकालिति किम् । दर्विः । जायविः । प्रत्यय इति किम् । सुराः । अपृक्तप्रदेशा वरपृक्तस्येत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्देभिधेयवाची । समानाधिकरणः समानाभिधेयः । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदादनुदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका । तत्पुरुष इति किम् । पाचिकाभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशाः कर्मधारये निष्ठेत्येवमादयः * ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यच्चिर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति । समासइति समासविधायि शास्त्रं दृश्यते । वक्ष्यति द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापचैरिति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टं तृतीयासमासे तृतीयेति चतुर्थीसमासे चतुर्थीति पञ्चमीसमासे पञ्चमीति षष्ठीसमासे षष्ठीति सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शङ्खलाखण्डः । युपदारः । वृकभयम् । राजपुरुषः । अक्षशौण्डः । उपसर्जनप्रदेशा उपसर्जनं पूर्वमित्येवमादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तद्विदमेकविभक्तिः समासे विधीयमाने यच्चियतविभक्तिर्द्वितीये संबन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेष्वेकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते, पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्वर्ग्ये पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेषुत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तं कौ-

* कर्मधारयप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयज्ञातीयदेशीयेष्वित्येवमादय इति पाठान्तरम् ।

शास्त्र्या निष्कौशाम्बिम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बये । निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्तस्य कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बौ । एवं निर्बाराणसिः । एकविभक्तीति किम् । राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् । नहि भवति कौशाम्बीनिरिति ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनो ऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्त्तयित्वा । इत्थः । कपित्थः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् । वनं धनमिति नान्तस्यावधेर्मां भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् । हन्तेर्लङ् । अहन् । नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् । काण्डे । कुड्ये । इत्थो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति इत्थः स्यात् । *अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेयते । अध्यागच्छति । प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशः इत्थो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्येवमादयः ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति पूर्वत्र ण्युदासात्कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत् । कारकः । हारकः । कर्त्ता । हर्त्ता । द्रुतः । औपगवः । कापटवः । समासः । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

इत्थो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गे ऽर्थं यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्य इत्थो भवति आदेशोलोत्यस्याचः । अतिरि कुलम् । अतिलु कुलम् । नपुंसकइति किम् । ग्रामणीः । नानीः । प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे तिष्ठतः । कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवच्च भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते । गोइति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं स्वस्त्रिणात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य पसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य इत्थो भवति । चित्रगुः । ब्रह्मगुः । स्त्रियाः । निष्कौशाम्बिः । निर्बाराणसिः । अतिखट्वः । अतिमासः ।

* अनर्थकस्येत्यारभ्य प्रसक्तते इत्यन्तः पाठो बहुषु पुंसकेषु न दृश्यते ।

उपसर्जनस्येति किम् । राजकुमारी । स्वरितत्वं किम् । अतितन्त्रीः । अति-
लक्ष्मीः । अतिश्रीः । ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो दत्तव्यः ॥ * ॥ बहुश्रेयसी ।
विव्रमानश्रेयसी ॥

लुक्तद्वितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीयहणमनुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च । पूर्वण इह स्वत्वे प्राप्ते लुग्विधीयते ।
तद्वितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुभभवति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता
अस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शङ्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशङ्कुलिः । आमलक्याः
फलमामलकम् । बकुलम् । बदरम् । तद्वितयहणं किम् । गार्ग्याः कुलं गार्गीकु-
लम् । लुकीति किम् । गार्गीत्वम् । उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

इद्गोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्वितलुकि सति इकारादेशो
भवति । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः । इदिति योग-
विभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । दशसूचिः । स च एवं विषय एव ॥

लुपि युक्तवद्भक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुपसंज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्य-
क्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि
प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुबर्थे विधीयते । अथ वा
युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुबर्थे भवतः । सप्त-
म्यर्थे वतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्द्देशस्तदीयमेवेदं
सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति ।
व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनमेकत्वदित्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः ।
पुंलिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने
तद्वृत्तजनपदे भवतः । पञ्चालाः । क्षुरवः । मगधाः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः ।
सुह्याः । पुण्ड्राः । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणः सूपः । लवणा यवागूः ।
लवणं शाकम् । व्यक्तिवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवो यामः शिरीषास्तस्य
वनं शिरीषवनम् । विभ्राषौषधिवनस्यतिभ्य इति शास्त्रं न भवति ॥ हरीतक्या-
दिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥ खलतिक्रादिषु
वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्त्तते । लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवतो
जातं वर्जयित्वा । पञ्चालाः रमणीयाः । अङ्गवाः बहुवीरपृताः बहुमात्यफलाः ।

गौदो रमणीयो । बह्वचो बहुवीर्यतो बहुमान्यफलौ । अजातेरिति किम् ।
पञ्चालाः जनपदः । गौदो ग्रामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्वाच्यप्रतिषेधः । तेन
त्रातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्वाच्यो न भवति । पञ्चालाः
जनपदो रमणीयो बह्वचः । गौदो ग्रामो रमणीयो बह्वच इति ॥ मनुष्यलुपि
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चञ्चाभिरूपः । वद्विका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्वाच्यलक्षणं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्सं-
ज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः । प्रमाणं पञ्चाला वरणा इति
व । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च
स्वभावसिद्धमेव न यत्रप्रतिपाद्यम् । यथा आपो दाराः एहाः सिकता वर्षा इति ॥

लुब्धोगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुब्धशिष्यः । योऽयं जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति लुबुध्यते अयं न वक्त-
व्यः, किं कारणं योगाप्रख्यानात् । नहि पञ्चाला वरणा इति योगः संबन्धः
प्रख्यायते नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाचगरे वरणा इति । किं तर्हि संज्ञा एताः ।
तस्मादत्र तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्वितो नैवोक्त्यद्वये किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञा शब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, तच्चावश्यमेवाभ्यु-
पगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावे ऽदर्शनं स्यात् यदि पञ्चालादिशब्दोयोगस्य
प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावे ऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च
संप्रति विनैव तत्रियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततो ऽवसीयते नायं
योगनिमित्तकः किं तर्हि रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वर्त्तते, प्रधानं समासे किं चित्पदं प्रत्ययस्तव्यदानिः
ताभ्यामर्थवचनमर्थोभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् ।
प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति । तत्पार्था-
निराचार्यः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति
शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते, शब्दरथोभिधानं स्वाभाविकं न पारिभाषि-
कमशक्यत्वात्, लोकोक्त एवार्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं ते ऽपि राज-
पुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमात्रम् ।
औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नेभौ ।
यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्त्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्यशब्दे हेतुनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति । आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशनात् । एषोद्वयतनः कालः । अपां पुनराहुः । अहहभयतोर्द्वराच्च एषोद्वयतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति अप्रधानमुपसर्जनमिति । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतोऽर्थोऽवगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेष्याहुरिदमस्माभिरद्वय कर्त्तव्यमिदं श्वः कर्त्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति । नैवं व्युत्पादयन्ते । तथोपसर्जनं वयमत्र एहे शमे वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन । यद्येवं पूर्वसूत्रेण कालोपसर्जनग्रहणं कस्माच्च क्रियते, किमर्थं योगविभागः । प्रदर्शनार्थः । अन्यदप्येवं जातीयकमशिष्यमिति । तथा च पूर्वोच्चार्याः परिभाषन्ते मत्वर्थं बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकोऽर्थः तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्वर्त्तते बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि संप्रदादीनां बहुवचनमुपपद्यते । संप्रदा यवः । संप्रदा यवाः । संप्रदा व्रीहिः । संप्रदा व्रीहयः । पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । पूर्ववयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातियहणं किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः । आख्यायामिति किम् । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दे न स्वनेन जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम् । व्रीहियवौ ॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एको व्रीहिः संपन्नः सुभितं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि । युष्मदि गुरावेकेषाम् । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरुवः ॥

फलमुभीप्रोष्टपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चक्रारो द्वयारित्यनुकर्षणार्थः । फलान्याहुर्व्योः प्रोष्टपदयोश्च द्वयोर्नक्ष-

त्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फलान्यौ, कदा पूर्वाः फलान्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नत्तत्र इति किम् । फलान्यौ माणविके ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्छन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नत्तत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसून्त्तत्रमदितिर्देवता । नत्तत्र इत्येव । पुनर्वसू माणविकौ । छन्दसीति किम् । पुनर्वसू इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

छन्दसीति वर्त्तते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नत्तत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नत्तत्रमिन्द्राग्नी देवता ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नत्तत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वौ बह्वर्थः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वोर्नत्तत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वस्वोरिति किम् । विशाखानुराधाः । नत्तत्र इति किम् । तिष्यश्च माणविकः पुनर्वसू माणविकौ तिष्यपुनर्वसवो माणविकाः । ननु च प्रकृतमेव नत्तत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायाणामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू । पुष्यपुनर्वसू । सिद्धपुनर्वसू । द्वन्द्व इति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां तदमे तिष्यपुनर्वसवः । उन्मुग्धास्तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्ते । तेन नत्तत्रसमास एवाप्यम् । बहुवचनस्येति किम् । एकवचनस्य मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । सर्वौ द्वन्द्वौ विभाषा एकवद्वतीत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेषामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्त्तन्ते । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तौ । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्ताः । प्रत्ययै शब्दनिवेशाच्चैकानेकस्याभिधानं, तत्रानेकार्थाभिधाने ऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् । प्रतन्ययोधाः । इष्यग्रहणं किम् । भिद्येय्यै यथा स्यात् । अन्ताः । पादाः । माषाः । एकग्रहणं किम् । द्विबहुः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् । आदेशो मा भूत् । एकविभक्तविति किम् । पयः पयो ज्ञरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च इति ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्त्तते । यूनेति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते युवा निवर्त्तते । वृद्धशब्दः पूर्वोच्चार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । वृद्धयूनाः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूना-निर्देशः । लक्षणशब्दे निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यदर्थं, एवकारो ऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्त्तते । समानायामाकृतौ वृद्धयुनप्रत्ययौ भिद्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् । गर्गश्च गार्ग्याय-णश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकारः किमर्थः । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भा-गवित्तिभागवित्तिकौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्त्तते, वृद्धो यूनेति च सर्वं, स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंसदवास्याः कार्यं भवति । स्त्र्यर्थः पुमर्थवद् भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षौ ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्त्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुकुटश्च कुकुटी च कुकुटौ । तल्लक्षणश्चे-देव विशेष इत्येव । कुकुटश्च मयूरी च कुकुटमयूर्यौ । एवकारः किमर्थः । इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुंयोगादाख्यायामित्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् । प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्या । प्रागित्य व्ययमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वसा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहित्रा सहवचने पुत्र शब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विशेषे ऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम् । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च वृहत्तिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि

शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि । एकवच्चेति । भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते नैकवादिति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितराविति वा ॥

श्वशुरः श्वश्रुवा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्र्वा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्चशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरप्येव । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । त्यदादीनां मिथो यद्व्यतिरं तत्तच्छिष्यते ॥ * ॥ । च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विवतायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणग्रहणं आमर्ष्यात्यशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् । ह्रस्वमे । पृषता इमे । पशुष्विति किम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । संघेष्विति किम् । तौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् । वत्सा इमे । बर्करा इमे । अनेकेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अश्वा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू । भवति । ध । एधते । स्पृष्टुं । स्पृष्टुते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां ज्ञा कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

भूषादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।
 भूषो वाथै षटन्तीति भ्वर्थो वा वादयः स्मृताः ॥
 धातुप्रदेशा धातोरित्येवमादयः ॥

॥ उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः खिलपाठश्च तत्र
 योजननासिकः स इत्संज्ञो भवति । एध । स्पृष्टुं । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-
 नीयाः । उपदेशइति किम् । अभ्रञ्चो अपः । अजिति किम् । आतो मनिन् कृति-
 ख्यनिपश्च । अनुनासिक इति किम् । सर्वस्याचो मा भूत् । इत्प्रदेशा आदित-
 श्चेत्येवमादयः ॥

॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेशइति वर्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं ह
 तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ण् । णकारः । अ ल क् । ककारः । ए ओ ङ्
 ङकारः । ऐ औ च् । चकारः । उपदेशइत्येव । अग्निवित् । सोमसुत् । हस्यः
 हलिति * द्वितीयमत्र हल्यहणं तन्त्रेणोपात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठं
 हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारा
 नेतरेतराभ्युदायो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तत्त्वसंस्कारमकाराणां
 प्रतिषेध उच्यते । तवर्गः । टाडसिङ्सामिनीत्याः । वृत्तात् । प्लृत्तात् । सकारः
 जस् । ब्राह्मणाः । तस् । यस् । पचतः । पचथः । मकारः । अपचताम् । अप-
 चतम् । विभक्ताविति किम् । अचो यत् । ऊर्णाया युस् । रुधादिभ्यः अम् ।
 किमो ऽत् । इटो ऽदित्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वाद्दस्य प्रतिषेधस्य ।
 इदमस्यमुरित्युकारानुबन्धनिर्द्वंशादनित्यत्वमुपलभ्यते ॥

आदिर्जिटुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । जि टु डु इत्येतेषां
 समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिमिदा । मिचः । जिष्टु
 वा । धृष्टः । जित्तिवा । त्विण्यः † । जिहन्थी । इदुः । टुवेष्टु । वेपथुः । टुषो
 शिव । श्वयथुः । हुपचष् । पक्लिमम् । हुवष् । उक्लिमम् । हुक्लज् । कृत्रिमम्
 आदिरिति किम् । पटूर्यति । कण्डूयति । उपदेशइत्येव । ङिकारीयति ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । शिल्पिनि प्युन् । नत्सेकी ।
त्रकी । प्रत्ययस्येति किम् । षोडः । षडिकः । आदिरित्येष । अविमहोष्टि-
व । अविषः । महिषः ॥

शुट् ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः । गोत्रे कुञ्जादिभ्यस्त्वप् ।
ऽज्ञायन्यः । छस्य ईयादेशं वत्यति । जस् । आस्त्रणाः । भ्रम्यान्तादेशं वत्य-
। शण्डिकादिभ्यो ज्यः । शण्डिक्यः । टवर्ग । चरेष्टः । कुह्वरी । मद्रचरी ।
य इकादेशं वत्यति । सप्तम्यां जनेर्ङः । उपसरजः । मन्दुरजः । ठस्येयादेशं
यति । आक्षायणः । आचः । पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् ।
। विसश्चुञ्चुष्वणौ । केशचुञ्चुः । केशवणः । अशत्कुटारच्च । नते नासि-
याः संज्ञायां टीटप्रनाटवभटचः । अवटीटः । आदिरित्येष । कर्मणि घटो
च् । कर्मठः ॥

लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारशकारकवर्गौ इत्संज्ञा
न्ति । लकार । ल्युट्च । जयनम् । जयनम् । शकार । कर्त्तरि शप् । भवति ।
ति । कवर्ग । क्तवत् निष्ठा । भुक्तः । भुक्तवान् । प्रियवशे वदः जच् ।
वदः । वशंवदः । ग्लजिस्त्वश्च ग्लुः । ग्लानुः । जिष्णुः । भूष्णुः । भञ्ज-
समिदो घृश्च । भङ्गुर्म । टाडसिद्धसामिनास्याः । वृक्षात् । वृक्षस्य । अत-
वति किम् । वृक्षालः । लोमशः । कर्णिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चोदादाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्व-
ार्थम् । अलान्त्यस्य मा भूत् । आदिर्जिटुइव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदि-
इत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः । समानां समसंख्यानां समपरिपठिता-
द्वेतिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते । तूदीशलातु-
तीकूचवाराहुक्कृण्ठज्यकः । प्रथमात्मथमः । द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि ।
यः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । समानामिति किम् । लक्ष-
भूताख्यानभागवीक्षासु प्रतिपर्यनवः । लक्षणादयश्चत्वारो ऽर्थाः । प्रत्याद-
यः । सर्वेषां सवचं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । इह कस्माच्च भवति । वेशो-

यशआदेर्भगाद्याल् । ख चेति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वी-
तत्वं न प्रतिज्ञायते । स्वरितेनाधिकार इति स्वरितयहणं पूर्वेषां संबध्यते

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वा-
धर्मः * । तेन विज्ञेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरित-
ण्युक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः
प्रत्ययः । धातोः । व्याप्रातिपदिकात् । अङ्गस्य । भस्य । पदस्य ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः क्रियते
अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदा-
त्तेद्वाः । आस् । आस्ते । वस् । वस्ते । ङिद्वाः खल्वपि । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते ।

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोर्विहितस्य ल-
तिबादयः सामान्येन वृत्त्यन्ते तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति
भावे । ग्लायते भवता । सुष्यते भवता । आस्यते भवता । कर्मणि । क्रियं
कटः । द्वियते भारः । कर्मकर्त्तरि । लूयते केशारः स्वयमेवेति परस्मैपदं
भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता
परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची व्यतिहारो विनियमः । यत्रान्यसंबन्धिनीं क्रि-
मन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्टक्रियावच-
द्वातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहारइति कि-
लुनन्ति । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वेषां आत्मनेपदं प्राप्तं प्रतिबिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातु-
कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । हिं-
सार्थेभ्यः । व्यतिहिंसन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ *
व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । हरतेरप्रतिषेधः ॥ * ॥ सं-
रन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

* वर्धधर्मो न स्वरधर्म इति ॥ चित्पाठः ।

इतरेतरो ऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्वातोः कर्मव्यतिहारं आत्मनेपदं न भव-
इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परपपदाच्चेति
यम् ॥ * ॥ परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

* शेषात्कर्तरीति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्दिश आत्मनेपदं विधीयते नेः पर-
द्विश आत्मनेपदं भवति । निविशते । निविशन्ते । नेरिति किम् । प्रविश-
। यदागमास्तद्वहणेन एह्यन्ते तेनाठा नास्ति व्यवधानम् । न्यविशत ।
सर्गस्य एह्यणम् अर्थवद्वहणे नानर्थक्येति तस्मादिह न भवति । मधुनि
न्ति भमराः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

दुक्तीञ् द्रव्यावनिमये, जिप्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम्,
त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ।
क्रीणीति । विक्रीणीति । अवक्रीणीति । पर्यादय उपसर्गा एह्यन्ते तेनेह
भवति । बहुविक्रीणाति वनम् ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयते धातोरात्म-
दं भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दावुपसर्गा एह्येति साहचर्या-
तेनेह न भवति । बहु विजयति वनम् । परा जयति सेनेति ॥

आडो दो ऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । आङ्पूर्वाद्वृत्तातेरनास्यविहरणे वर्त्तमानादा-
त्मनेपदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरणद्विति किम् । आस्यं व्याद-
ति ॥ आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ विपादिकां व्या-
दाति । कूलं व्याददाति । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
पाददत्ते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडो ऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

क्रीडु विहारे एतस्माद् अनु सम् परि इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मने-
भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आङ्ः खल्वपि । आक्रीडते ।
। ऽकूजने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संक्रीडन्ति अकटानि । समासाहचर्याद-
दिरूपसर्गा एह्यन्ते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति । माणवक्रमनुक्री-
ते । आगमेः समायायात्मनेपदं वक्तव्यम् ॥ * ॥ समा उपेता कालहरण-
ति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । शित्तेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ वि-

व्यासु शिञ्जते । आशिषि नाथः ॥ * ॥ सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । शिषीति किम् । माणवकमनुनाथति । हर्तेर्गताच्छीत्ये ॥ * ॥ पैतृकमनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गताच्छीत्य इति किम् । मातुरनु रति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपस्किरते वृ भो वृष्टः । जीविकायाम् । अपस्किरते कुकुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे । अपस्किरते श्वा ऽऽश्वार्थी । हर्षादिविष्विति किम् । अपस्किरति कुसुमम् । आतिनुप्रच्छोरपसंख्यानम् ॥ * ॥ आनुते श्वालः । आपृच्छते गुरुम् । शप उपलम्भनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वावा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते यज्ञदत्ताय शपते । उपलम्भन इति किम् । शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम् अथ प्र वि इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठन्ते । तिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अ संकारमात्रमातिष्ठते । आगमो गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्येयाख्यायोश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनं, स्येयस्याख्या स्येयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन् स्थेयः । विवाद्यपदनिर्णयता लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्यायाम् । प्रकाशने स्येयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत् तिष्ठते कन्या कान्तेभ्यः । तिष्ठते वृषली यामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थं स्येयाख्यायाम् । त्वयि तिष्ठते । मयि तिष्ठते । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः

उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूशंतिष्ठतेनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्मशब्द क्रियावाची अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यत्तदित्यर्थः । उद ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा भूत् । अस्माद्वामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यतइत्यर्थः । ईहायह्वयमनूर्ध्व एव विशेषणं नापवादः । अनूर्ध्वकर्मणीति किम् । आसनादुत्तिष्ठति

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽर्थं वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रा गा पत्यमुपतिष्ठते । आनेय्या ऽऽनीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणइति किम् । भर्ता पतिष्ठति यैवनेन । उपाद्वैवपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति वक्तव्यम् ॥ देवपूजायाम् । आदित्यमुपतिष्ठते । संगतिकरणे । रथिज्ञानुपतिष्ठते । मित्र रणे । महामाजानुपतिष्ठते । मित्रकरणसंगतिकरणयोः को विशेषः । संगति

गुणमुपश्लेषः । तत्रापि । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपश्ले-
ष मैत्रीसंबन्धः । पयि । अयं पन्याः सुघ्नमुपतिष्ठते । वा लिप्सायामिति वक्त-
व्यम् ॥ • ॥ भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । उपतिष्ठतीति वा ॥

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मने-
भवति । यावदुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः ।
जनेभोजने सन्निधीयतइत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । राजानमुपतिष्ठति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद्वि इत्येवंपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचना-
त्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः । अकर्मकादित्येष ।
पति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ • ॥ उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते
पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं एह्यते ऽद्वयं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गमिति । किं
हं, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति ।
उद्विभ्यामिति किम् । निष्ठपति ॥

आहो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । यम उपरमे हन, हिंसागत्यारिति परस्मैपदिनौ ।
भ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाहपूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते ।
यच्छते । आयच्छन्ते । हनः खल्वपि । आहते । आघाते । आघाते । अकर्म-
कादित्येष । आयच्छति कूपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मका-
ति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारि-
भाषिकं एह्यते किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह न भवति । आहन्ति शिरः पर-
यमिति ॥

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वेभ्यो गमि
च्छि प्रच्छि स्वरति अर्ति श्रु विदि इत्येतेभ्यो ऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं
ति । संगच्छते । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । संकल्प्या अस्य समरन्त ।
कुंदि भ्नेः सतिशास्त्रार्तिभ्यश्चेत्यङादेशः । तत्र परस्मैपदेऽप्यित्येतादृशीयते
लं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीत्याह प्रतिषिध्यते । अदृशोऽङि गुण इति गुणः ।
रन्त । संश्रुयते । संविने । अच्चेरनादेशस्य ग्रहणम् । समृच्छिष्यते । अर्त्या-
स्य त्वर्त्तरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अर्तिश्चयत्र पठ्यते, अ गतिप्रापणयोः

रिति ध्यादौ च स्त गताविति जुहोत्यादौ, विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम्
विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्याच्च लाभार्थस्य स्वरि-
त्त्वादुभयतोभाषस्य । दृशेत्तेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संपश्यते । अकर्मकादित्येव
यामं संपश्यति ॥

निसमुपविभ्यो हूः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रति-
पत्त्यम् । नि सम् उप वि इत्येवंपूर्वाद् हूयतेर्द्वौतोरात्मनेपदं भवति । नि-
यते । संहूयते । उपहूयते । विहूयते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । अन्यत्र
अित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्पत्यहोर्वा वचनम् ॥ * ॥ निरस्यति
निरस्यते । समूहते । समूहति ॥

स्पृष्टायामाहुः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । स्पृष्टायां विषये आहूपूर्वाद् हूयतेरात्मने
भवति । स्पृष्टा संघर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु श-
क्रिय एव । मल्लो मल्लमाहूयते । छात्रश्चात्रमाहूयते । स्पृष्टमानस्तस्याहू-
करोतीत्यर्थः । स्पृष्टायामिति किम् । गामाहूयति गोपालः ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथ-

नापयोगेषु कृजः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भ-
गन्धनादिष्वर्थेषु वर्तमानात्करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिं-
त्मकं सूचनम् । तथाहि, वस्तु गन्ध अर्द्धने, अर्द्ध हिंसायाम्, इति । घुरा-
पट्यते । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्यं साहसिकं कर्म
प्रतियत्नः सतो गुणान्तराधानम् । प्रकथनं प्रकर्षणं कथनम् । उपयोगो धर्म-
दिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्कुरुते । उदाकुरुते । सूचयतीत्यर्थ-
अवक्षेपणे । श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने । गणकानुपकुरुते
महामात्रानुपकुरुते । सेवतइत्यर्थः । साहसिक्ये । परदारान्मकुरुते । तेषु स-
प्रवर्ततइत्यर्थः । प्रतियत्ने । एधो दकस्योपस्कुरुते । काण्डं गुडस्योपस्कुरुते । त-
सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । षष्ठीसुटौ करोतेः प्रतियत्नएव वि-
येते * । प्रकथने । गाथाः प्रकुरुते । जनापवादान्मकुरुते । प्रकर्षणं कथय-
त्यर्थः । उपयोगे । शतं प्रकुरुते । सहस्रं प्रकुरुते । धर्म्मार्थं शतं विनियु-
त्यर्थः । एतेष्विति किम् । कटं करोति ॥

* कृजः प्रतियत्नइति षष्ठी । उपात्प्रतियत्नेति सुद्धिति कुत्र चित्पाठः ।

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतिः प्रसहने वर्त्तमाना-
शात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिचक्रे । तमभिज-
गृह, न तेन पराजित, इति वा । प्रसहनइति किम् । अर्थमधिकरोति । पृथग्यो-
करणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ् इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात्करोतिरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण
शात्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्राष्टा विकुर्वते
स्वरान् । ध्वाङ्तो विकुर्वते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम् । विकरोति पयः ॥

अकर्मकाञ्च ॥ ३५ ॥

वेः कृञ् इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात्करोतिरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादा-
मनेपदं भवति । विकुर्वन्ते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वलन्तीत्यर्थः ।
शोदनस्य पूर्णाश्वात्रा विकुर्वन्ते । निष्फलं चेष्टन्तइत्यर्थः ॥

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु

नियः ॥ ३६ ॥

णीञ् प्रापणे ऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अक-
र्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । णीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्वातोरात्मनेपदं भवति सम्मान-
नादिषु विशेषणेषु सत्सु । संमाननं पूजनम् । नयते चार्वा लोकायते । चार्वा
द्विः तत्संबन्धादाचार्यापि चार्वा, स लोकायते शास्त्रे पदार्थावयते, उपप-
त्तयिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः
जिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते । उत्तिपतीत्यर्थः ।
आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिना ऽऽत्मसमीपं प्रापयति
था स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मान-
वाचार्यैर्बुधैर्माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते
चार्वा लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वतनम् । कर्मकरानुपन-
ते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं
नयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते ।
हसं विनयते । धर्मादर्थं शतं विनियुङ्कइत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अज्ञां
यति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्त्ता देवदत्तादिलंकारवाच्यः कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयते-

रात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते मन्युं विनयते कर्तुं स्थितिः किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । अशरीर इति किम् । गडुं विनयति । घाटां विनयति । कर्मणीति किम् । बुद्धुं विनयति । प्रज्ञया विनयति ॥

वृत्तिसगतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत् । चत्त्वस्य क्रम बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग । व्याकरणाध्यायनाय क्रमते । उत्सहत इत्यर्थः । तायने । अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीती भवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायेनेष्विति वर्त्तते । उपपरापूर्वात्क्रमते वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येष । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आङ् उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमत आदित्यः । आक्रमते चन्द्रमा । आक्रमन्ते ज्योतीर्षि । उद्गमन इति किम् । आक्रामति माणवकः कुतपम् । ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणार्थं वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहृविहृषः । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रममुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरणेष्वप्यत्र क्रमु पादविक्षेप इति तथाप्यनेव र्थत्वाद्वातूनामेवमुक्तम् । पादविहरण इति किम् । विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रो समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता, आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्ता । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् । पूर्वद्वयः प्रक्रामति । गच्छत्यर्थः । अपरेद्वयरूपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्माच्च भवति, वृत्त्यादियहणं तज्जानुवर्त्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम्

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्त्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मने-
इं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् । संक्रामति ॥

अपह्नूवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नूवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं
वृत्ति । अपह्नूवे ऽपह्नुरित्यलपः । सोऽपसर्गश्चायमपह्नूवे वर्त्तते न केवलः ।
तमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्नूवइति । किम् । न
। किञ्चिदपि जानासि ॥

अकर्मकाञ्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये ह्यनुपसर्गाञ्च इति वक्ष्यति । जाना-
कर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जा-
ति । कथं चायमकर्मकः । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवर्तितं, किं तर्हि
ानपूर्विकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च “ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे” इति षष्ठी
ीयते । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत-
त्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । स्वरेण पुञ्च जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । सं प्रति इत्येवं पूर्वाज्जानातेरना-
ध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजानीते ।
हस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति
तम् । मातुः संजानाति । पितुः संजानाति । उत्कण्ठतइत्यर्थः ॥

भासनापसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मने-
इं भवति । भासनं दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमानो दीप्यमान-
त्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्त्वनम् । कर्मकरानुपव-
ते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । वदते चार्वा लोकायते । जा-
ति वदितुमित्यर्थः । यत्न उत्साहः । ज्ञेये वदते । गेहे वदते । तद्विषयमुत्सा-
माविष्करोतीत्यर्थः । विमतिर्नानामतिः । ज्ञेये विवदन्ते । गेहे विवदन्ते ।
मतिर्पतिता विद्विचं भाषन्तइत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्यपच्छन्दनम् । कुल-
ार्यामुपवदते । परदारानुपवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । इतेष्विति किम् ।
त्किं चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं संहोच्चारणं तत्र वर्त्तमानाद्
दत्तेरात्मनेपदं भवति । ननु वद व्यक्तायां वाचीत्येष पठ्यते तत्र किं व्यक्तव
चामिति विशेषणेन । प्रसिद्धपसंयहार्थमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्ररि
द्रुः तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । संप्रवदन्ते क्षत्रियाः
व्यक्तवाचामिति किम् । संप्रवदन्ति कुक्षुटाः । समुच्चारणइति किम् । ब्राह्
मो वदति । क्षत्रियो वदति ॥

अनारकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद इति व्यक्तवाचामिति च वर्त्तते । अनुपूर्वाद्दत्तेरकर्मकाद्वाक्यवाचि
यादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौढः पैपलादस्य
अनुः सादृश्ये । यथा कलापोधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादि
किम् । पूर्वमेव यजुर्द्वितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येष । अनुवदतिषीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्म
व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानाद्दत्तेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभ
वेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः
विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रला
इति किम् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येष । विप्रवदन्ति शकुनयः
समुच्चारणइत्येष । क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्गुः ॥ ५१ ॥

गृ निगणइति तुडादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु गृ शब्दइति क्र्यादि
पठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । शेषादिति परस्मैपदे प्राप्ते
अवपूर्वाद्गिरितेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवगिरते । अवगिरन्ते । अवा
दिति किम् । गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

य इति वर्त्तते । संपूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति
प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञानइति किम्
संगिरति यासम् ॥

उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्म
नेपदं भवति । गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्क्रम्य गच्छ
तीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम् । बाष्पमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभ-
क्त्येव स्यात् तया चरतेरर्थद्वारकायोगः । अश्वेन संवरते । तृतीयायुक्तादिति किम् ।
।ओ लोको संवरसि इमं वामं च देवल । यद्वय्यच तदर्थयोगः संभवति तृती-
या तु न श्रूयतइति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

दाण् दाने परस्मैपदी ततः संपूर्वास्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा
चतुर्थीया चतुर्थ्यर्थे भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । वक्तव्यमेवेतत् ।
प्रशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दास्या संप्रयच्छते ।
।षत्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् दास्ये ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थेदिति किम् ।
।णिना संप्रयच्छति । समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम-
ति विशेषणे षष्ठी न पञ्चमी ॥

उपादमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्त्तमानादात्मने-
पदं भवति । पाणियहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते न स्वकरणमात्रम् ।
।र्यामुपयच्छते । स्वकरणइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ दृश इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र ज्ञानात्तर-
।द्वे ज्ञ इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं श्रुदृशोरपि समो गम्यच्छीत्यत्र
विहितं तस्मिन्विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधी-
ते । स्मरतेः पुनरप्राप्तएव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते । गुरुं श्रुश्रूषते । नष्टं
।स्मर्यते । नृपं दिदृक्षते । सन इति किम् । जानाति । शृणोति । स्मरति ।
।श्रयति ॥

नानोक्तः ॥ ५८ ॥

पूर्वेषां योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । अनुपूर्वोक्तजानातेः सन्न-
तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते ।
।चमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् । धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्मुखां श्रुषः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येषंपूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुश्रू-
षति । आशुश्रूषति । उपसर्गग्रहणं चेदं, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति । देव-
त्वं प्रति श्रुश्रूषते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

शद् शतने परस्मैपदी तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शिद्वाधं शितो वा संबन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते । शीयते । शीयन्ते शित इति किम् । अशत्स्यत् । शत्स्यति । शिशत्सति ॥

स्त्रियतेर्लुङ्लिटोश्च ॥ ६१ ॥

मृड् प्राणत्यागे । डित्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । स्त्रियतेर्लुङ्लिटोः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति । अमृत मृषीष्ट । शितः खल्वपि । स्त्रियते । स्त्रियते । स्त्रियन्ते । नियमः किमर्थः । मरिष्यति । अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सन्नतादात्मनेपदं भवति । ये निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नतादपि भवति । अनुदात्त डित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते । सन्नतादपि तदेव निमित्तम् । आसि सिषते । शिशयिषते । नेर्विशः । निविशते । निविषिते । आङ् उद्गमने । आक्रमते । आचिक्रंसते । इह न भवति । शिशत्सति । मुमूर्षति । नहि शदि स्त्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह नास्ति । यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सन्नतेष्वनिमित्तम् । अनुचिकीर्षति । पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्तेत इत्येष सिद्धमात्मनेपदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमात्मप्रत्ययः आत्मप्रत्ययस्येव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईक्षांचक्रे । ईहांचक्रे । यति विध्यर्थमेतत् तर्हि उदुज्जांचकार उदुग्मांचकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयमनेन क्रियते । विधिर्नियमश्च । कथम् पूर्ववदिति वर्त्तते । स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति । कृज इति किम् ईक्षामास । ईक्षांबभूव । कथं पुनरस्यानुप्रयोगो यावता कृज्जानुप्रयुज्यते लिटी त्युच्यते । कृजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते । कृ संनिविष्टानां प्रत्याहारः । अभूततद्वावे कृष्यस्तियोगे संपद्यकर्त्रे रित्त्वरितिकृशब्दादारभ्य यावत् कृजो द्वितीयवृत्तीयेति प्रकारः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत् तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् ।

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । प्र उप इत्येवंपूर्वाद् युजेरयत्तपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयत्तपात्रेष्विति किम् । द्रुन्तुं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । संयुनक्ति ॥

समः दणुवः ॥ ६५ ॥

एष तेजने परस्मैपदी ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । समो गम्यच्छि इत्यत्रैव कस्माच्च पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्तते । संतुते शस्त्रम् । संतुधाते । संतुवते ॥

भुजो ऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवने ऽपालने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते । अनवनइति किम् । भुनक्त्येनमग्निराहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य भुजो कौटिल्यइत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुर्जाति पाणिम् ॥

शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

णिवश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । एयन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्, अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्याने वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिचन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । शेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । णौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्यानेइति किम् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव । ननु वात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृ-
णाथार्थायमारम्भः । तथा च रुहिः कर्तृस्यक्रियः दृशिः कर्तृस्यभावक उदाहृतः ॥

भीरुम्योर्हंतुभये ॥ ६८ ॥

हेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । क्रिभेतेः स्मयतेश्च ए
त्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्ततश्चेदु
भवति । भययद्गणमुपलक्षणाथं विस्मयोपि तत एव । जटिलो भीषयते । मुण
भीषयते । जटिलो विस्मापयते । मुण्डो विस्मापयते । हेतुभयइति किम्
कुञ्चिकयैर्न भाययति । रूपेण विस्माययति । अत्र कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः

गृध्रिषज्जच्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

हेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गृधु अभिकाङ्क्षाय
वञ्चु गतावित्येतयोर्गन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भ
विमंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रल
म्भनइति किम् । श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्च
यति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

हेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । लीड् श्लेषणे इति दिवादे
पठ्यते । ली श्लेषणे इति च क्र्यादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लिये
एयन्तात्संमानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति च शब्दात् प्रल
म्भने च । संमाननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्यभावनम् । जटाभिरालापयते
पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । न्यङ्करोतीत्यर्थः । प्रल
म्भने । कस्त्वामुल्लापयते । विसंवादयतीत्यर्थः । विभाषा लीयतेरिति वात
विधीयते । तदस्मिन्विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा ।
संमाननादिष्विति किम् । बालकमुल्लापयति ॥

मिथ्योपपदात्कृजोभ्यासे ॥ ७१ ॥

हेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । एयन्तात्करोतेर्मिथ्योपप-
दादात्मनेपदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या
कारयते । सपचारं स्वराद्विदुष्टमसङ्गदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् ।
पदं सुष्ठु कारयति । कृज इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासइति
किम् । पदं मिथ्या कारयति । सङ्गदुच्चारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

हेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेता ये धातवो
जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रेति क्रियायाः फ
क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत्कर्त्तुर्लकारवाच्यस्य भवति
यजते । पचते । जितः स्वल्पपि । सुनुते । कुरुते । सर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्ता

प्रभिप्रैति । कर्त्रभिप्रायइति किम् । यजन्ति याज्ञकाः । पशन्ति पाञ्चकाः । कुर्वन्त कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः त्वारम्भः ॥

अपाद्वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । अपपूर्वाद्बुदतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि इति न्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलदत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइति वर्त्तते । णिजन्नादात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । आदनं पावयते । कर्त्रभिप्रायदत्येव । कटं तारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्ये ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । सम् उद् आङ् इत्येवंपूर्वाद्यमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्रच्छते । वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्मकादाङ् यमहन इति तदुमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्यहणम् । अग्रन्यइति किम् । उद्रच्छति व्रक्तितां वैद्यः । कर्त्रभिप्रायदत्येव । संयच्छति । उद्रच्छति । आयच्छति ॥

अनुपसर्गाञ् ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते । अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् । अग्रे लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्रायदत्येव । देवदत्तस्य गां जानाति ।

विभाषापपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितञित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले व्योतिते हितं तदुपपदेन व्योतिते न प्राप्नोतीति खचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं दान्तरमुपपदं तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषा ऽऽत्मनेपदं गति । स्वं यजं यजति । स्वं यजं यजते । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुहते । पुत्रमपवदति । स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेषां प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः न परस्मैपदनियमः तत्सर्वतः प्राति तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदस्य शेषः । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्त-

डित आत्मनेपदमुक्तम् । आस्ते । शते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति । वाति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् । निविशति । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविशति । प्रविशति । कर्त्तरीति किम् । पच्यते । गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति । पच्यते ओदनः स्वयमेव । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्रापं परस्मैपदं विधीयते । अभि प्रति अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् । आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ।

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत् तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद्ब्रूतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । प्रादिति किम् । आवहते ॥

परिर्मृषः ॥ ८२ ॥

मृष तितित्तायां स्वरितेत् ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिमृष्यतः । परिमृष्यन्ति । परिर्ति किम् । आमृष्यते । वहतिमपि के चिदत्रानुवर्त्तयन्ति । परिब्रूहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । एतेभ्य इति किम् । अभिरमते ॥

उपाञ्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्भ्रमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र रमिः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां ब्रूयति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषा ऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम उपादिति च वर्तते । पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । अपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावदुक्तमुपरमति । यावदुक्तमुपरमते । निवर्तत इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्तुभ्यो णोः ॥ ८६ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । बुध युध नश जन इङ् प्रु द्रु सु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । सावयति । ये ऽत्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृतादित्येवं सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्यम् । बोधयति पद्वम् । योधयन्ति ताष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । ये ऽत्र चलनार्था अपि तेषां नेगणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते । आप्रोतीति गम्यते । अयो द्रवति । विलीयत इत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति । पन्दत इत्यर्थः । तद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति । आशयति । गोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति । चोपयति । कम्पयति । अयमपियोगः । कर्मकार्यः । अचित्तवत्कर्तृकार्यश्च । अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्ति विदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तापरस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । आययति देवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति । चित्तवत्पुदाहरन्ति तदयुक्तम् । हेतुमणिचो विधिः, प्रतिषेधोपि प्रत्यासत्तस्यैव न्यायः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु पुदाहरणम् । आरोग्यमाणां प्रयोजयति । आरोग्यते । अकर्मकादिति किम् । कटं कुर्वाणं प्रयोजयति । कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । ण्यन्ति ग्रीहयः । शोषयते ग्रीहीनातपः ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रेभिप्रायक्रियाफलविषयतायामात्मनेपदवापवादः परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोयमुच्यते । यत्कर्त्रेभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदस्ति स्थितमेव न प्रतिषिध्यते । पादमि आङ्यम आङ्यस परिमुह रुचि नृति वद व इत्येतेभ्यो गयन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति । त पिबतिर्निगरणार्थः । दमिप्रभृतयश्चिक्त्वत्कर्मकाः । नृतिश्चलनार्थापि । ए परस्मैपदं न भवति । पा । पाययते । दमि । दमयते । आङ्यम । आयामयते यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते । आङ्यस । आयासयते । परिमुह परिमोहयते । रुचि । रोचयते । नृति । नर्त्तयते । वद । वादयते । वस वासयते । पादिषु धेट उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयेति शिशुमेकं समीची ॥

वा क्यषः ॥ ९० ॥

लोहितादिङाङ्यः क्यषिति वत्यति तदन्ताद्वातोर्वा परस्मैपदं भवति * लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अथात्र परस्मैपदे मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते । यावता ऽनुदात्तङित इत्येवमादिना प्रकरणे तच्चितम् । एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मै पदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते । तेन मुक्ते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति ।

दुद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥

वेत्येव । व्युत दीप्तौ तत्साहचर्याद् लुठादयोऽपि क्लृपपर्यन्तास्सद्येव व्यप दिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादादर्थो भवति । अनुदात्तस्वाचित्यमेवात्मनेपदं प्राप्ते व्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यव्युत्ति । व्यव्युत्तिष्ठ । अलु ठत् । अलोठिष्ठ । लुङीति किम् । व्योतते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ९२ ॥

व्युतादिष्वेव वृतादयः पठन्ते । वृत्तु वर्त्तने । वृधु वृद्धौ । वृधु शब्दकृत्सायाम् । स्यन्द प्रसवणे । क्लृप मामर्थ्यं । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत । विवर्त्तिष्यते । वृध् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत । विवर्त्तिष्यते । स्यसनोरिति किम् । वर्त्तते ॥

लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते । वकारस्तर्हि

* शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनमित्यपि क्व चित्पाठः ।

सनोरनुकर्षणार्था न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । तस्मा-
कारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्लियते । लुटि च स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा
गति । कल्पता । कल्पतारौ । कल्पतारः । कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चिल्ल-
ति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । विकल्पिष्यते * ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

कडाराः कर्मधारयइति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्रावधेयइति ऊर्ध्वमनुक-
ष्यामः तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ । या परा ऽन-
काशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशाच्चियमार्थं वचनमेकैत्र संज्ञा भवतीति । वत्व-
। ह्रस्वं लघु । भिदि द्विदि । भेत्ता । ह्येत्ता । संयोगे गुरु । शिता । भित्ता ।
योग परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च । एका संज्ञेति वचनादु-
क्तैव भवति । अततत्तत् । अररत्तत् । सन्वङ्गघुनीत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्वार्थावेकस्मिन्युगपत्प्रा-
तः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति ।
त्सर्गापवादनित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य ये-
स्य विषयो बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां
वनमारभ्यते । अतो दीर्घा यञि सुपि चेत्यस्यावकाशः । वृत्ताभ्याम् । पूत्ता-
गाम् । बहुवचने भक्त्येदित्यस्यावकाशः । वृत्तेषु । पूत्तेषु । इहोभयं प्राप्नोति ।
वेभ्यः । पूत्तभ्यः । इति । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्थाख्या नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचत्ताते स्थाख्या ।
लविभुजादिदर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्थाख्यं शब्दरूपं नदी-
जं भवति । ईकारान्तम् । कुमारी । गौरी । लक्ष्मी । शाङ्गरी । ऊकारान्तम् ।
स्वबन्धूः । यवागूः । यू इति किम् । मात्रे । दुहित्रे । स्थाख्याविति किम् ।

* यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च कृप इतोऽष्ट प्रतिषेधः । यत्रात्मनेपदं तत्रेदं भवत्येवं-
पि क्व चित्पाठः ।

यामणीः । सेनानीः । खलूपः । आख्यायहणं किम् । शब्दार्थे स्त्रीत्वएव यत्
स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । यामण्ये स्त्रियै । खलुष्वे स्त्रियै । नदीप्रदेश
आगनद्या इत्येवमादयः ॥

नेयडुवड्स्यानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते । स्थितिः स्यानम् । इयडुवडो
स्यानमनयोरित्यडुवड्स्यानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा ।
हे श्रीः । हे भूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥

वा ऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वणा नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयडुवड्स्यानौ
यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम् । श्रीणाम् । भुवाम् ।
भूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयडुवड्स्यानयोः
प्रतिषिद्धा । तस्मान्ङिति वा विधीयते । ङिति परतो ह्रस्वश्च य्योः संबन्ध
यः स्यात्प्रत्ययौ इयडुवड्स्यानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्यै । कृतये
धेन्वे । धेनवे । श्रिये । श्रिये । भुवे । भुवे । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै । स्यात्प्रत्य
वित्येव । आगनये । वायवे । भानवे ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा
कंश्च शेषः । ह्रस्वमिवर्णावर्णान्तं यच्च स्यात्प्रत्ययं स्यात्प्रत्ययं च यच्च नदीसंज्ञकं
शेषः । आगनये । वायवे । कृतये । धेनवे । असखीति किम् । सख्या । सख्ये
सख्युः । सख्यौ * ॥

पतिः समासएव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते पतिशब्दः समास
एव घिसंज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । समासइति किम् । पत्या
पत्ये । एवकार इष्टतो ऽवधारणार्थः । दृढमुष्टिना । दृढमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वणा नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते
षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुलुञ्जान

* इत उत्तरं “चिप्रदेशाः दृन्ते चीत्येवमादयः” इत्यपि क्व चित्पाठः ॥

तये नमः । कुलुञ्जानां पत्ये नमः । * पष्ठीयहणं किम् । मया पत्या जर-
ष्टिर्यथासः । छन्दसीति किम् । यामस्य पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमत्तरं
घुसंज्ञं भवति । भेत्ता । छेत्ता । अचीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशाः पुगन्त-
घूपधस्य चेत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते ।
योगे परतो ह्रस्वमत्तरं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा । शित्ता । भित्ता । गुरुप्रदेशाः
रोश्च हल इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोगइति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चात्तरं गुरु-
संज्ञं भवति । ईहांचक्रे । ईतांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं
प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । करिष्यति । हरिष्यति । औपगवः ।
तापटवः । यस्मादिति संज्ञानिर्द्देशार्थं, तदादीतिसंबन्धात् । प्रत्ययग्रहणं
क्रमम् । न्यविशत । व्यक्रीणीत । नैर्विश इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा
पात् । विधियग्रहणं किम् । प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । तदा-
देवचनं स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः । करिष्यामः । कुण्डानि । पुनः प्रत्ययग्र-
हणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्त्वर्थम् । अङ्गप्रदेशा अङ्गस्येत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं
भवति । ब्राह्मणाः पवन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
।दन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशाः पदस्य पदादि-
येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यइति क्यच्क्यङ्क्यपां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः
।दसंज्ञं भवति । क्यच् । राजीयति । क्यङ् । राजायते । क्यष् । चर्म्मायति ।

* क्षेत्रस्य पतये नमः । क्षेत्रस्य पत्ये नम इत्यपि क्व चिदुदाहरणम् ॥

वर्मायते । सिद्धे सत्याम्भो नियमार्थः । नान्तमेव ऋ परतः पदसंज्ञं भवति
नान्यत् । वाच्यति । सुच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यच्च भमिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः
पूर्वं पदसंज्ञं भवति । भवतष्टृकृदसौ । भवदीयः । उर्णोया युस् । उर्णोयुः ।
अतोरण् । कृन्दसि घस् । अत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आ कपः प्रत्यया वृष्टान्ते
स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम्
राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः । असर्वनामस्थानर्हा
किम् । राजानौ । राजानः ॥

यच्च भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थानइति वर्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदा
वादो भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जितं
प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ । गार्ग्यः । वात्स्यः । अजादौ
दातिः । प्रातिः ॥ नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभइव नभस्वत्
अङ्गिराइव अङ्गिरस्वत् । मनुरिव मनुष्वत् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ * ॥ वृषि
त्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति कृन्दसिषिषये । वृषण्वसुः । वृषणश्वस
मेने । भप्रदेशाः भस्येत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थप्रत्यये पर
भसंज्ञं भवति । उदश्वित्वान् घोषः । विट्पुत्त्वान् बलाहकः । सकारान्तः
यशस्वी । पयस्वी । तसाविति किम् । तत्त्वान् यामः ॥

अयस्मयादीनिच्छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि कृन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भप
संज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वा
अयस्मयानि पात्राणि । क्व चिदुभयमपि भवति । स सुदुष्टा स अकृता गणो
पदत्वात्कुत्वं भत्वाञ् जशत्वं न भवति । कृन्दसीति किम् । अयोमयं ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

व्याध्प्रातिपदिकात्स्वादयः लस्य तिबादय इति सामान्येन बहुवच
विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति

तुल्यमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोप्यपरे विभक्तीनामर्थो वाच्या-
तदीये बहुल्ये बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । ब्राह्मणाः
ऽतन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः
सामान्यविहिताः स्वादयो विद्वन्तएव ॥

द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यविहितयो-
र्द्विवचनैकवचनयोरर्थोभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति एकत्वे एकवचनं भव-
ति । ब्राह्मणौ पचतः । ब्राह्मणः पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारकइति । विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारकइत्य-
धकारो वेदितव्यः । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारकइत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कस्य हेतुः ।
क्रियायाः । वक्ष्यति ध्रुवमपाये ऽपादानम् । यामादागच्छति । पर्वतादबरो-
हति । कारकइति किम् । वृक्षस्य पणं पतति । कुट्टस्य पिण्डः पतति । अक-
थितं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं पन्यानं पृच्छति । कार-
कइति किम् । माणवकस्य पितरं पन्यानं पृच्छति । कारकसंज्ञादनेषु चानेनैव
विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
यामादागच्छति । पर्वतादबरोहति । सार्थाद्वीनः । रथात्पतितः ॥ जुगुप्सावि-
रामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधर्मान्जुगुप्सते । अधर्माद्विरमति ।
धर्मात्प्रमादयति । अपादानप्रदेशा अपादाने पञ्चमीत्येवमादयः ॥

मीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

बिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादा-
नसंज्ञं भवति । चौरेभ्यो बिभेति । चौरेभ्य उद्विजते । त्रायत्यर्थानाम् । चौरेभ्यस्त्रा-
यते । चौरेभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये बिभेति । अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे ऽसोढो यो ऽर्थः सोढुं न शक्यते तत्कारकमपादा-
नसंज्ञं भवति । अध्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् । शत्रून्यराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भव-

ति । प्रवृत्तिविधातो वारणम् । यवेभ्यो गां वारयति । यवेभ्यो गां निवर्त्तयति । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां वारयति चेत्ते ॥

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्धः । अन्तर्द्धिनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्धे । उपाध्यायाच्चिलीयते । मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति मिलीयते । अन्तर्द्धाविति किम् । चौराश्च दिदृक्षते । इच्छतियहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति । उपयोगइति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः तस्य या प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शङ्गाच्छरो जायते । गोमयादृश्विको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भूः । भवत्यस्मादिति प्रभवः । भूकर्त्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । काश्मीरेभ्यो वि तस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादुदात्तिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति माणवकाय भिक्षां ददाति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियायापि यमभिप्रैति स संप्रदानम् । आदुषाय निगर्हते । युदुषाय संगृह्यते । पत्ये शेते । संप्रदानप्रदेशः चतुर्थो संप्रदानइत्येवमादयः ॥ कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राश्च ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः । अन्यकर्त्तृको ऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्तारोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदते पूषः । देवदत्तस्याभिलाषस्य मोदकः कर्त्ता । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पयि ॥

श्लाघद्भुत्स्थाशपां जीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघद्भुत्स्था शप इत्येतेषां जीप्स्यमानो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदान-
ं भवति । जीप्स्यमानो जपयितुमिष्टमाणा बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय
पते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव जपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं
दत्ताय हुते । यज्ञदत्ताय हुते । देवदत्ताय तिष्ठते । यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय
ति । यज्ञदत्ताय शपते । जीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो यो ऽर्थः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । उत्त-
मर्णं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं, यदीयं धनं, धनस्वामी प्रयोक्ता
मर्णः स संप्रदासंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्ताय शतं
पयति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति यामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, चुशदावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो यो ऽर्थस्तत्कारकं
दानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः
पयति । ईप्सित इति किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः । अपकारो द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्कर-
सूया । क्रुधाद्वर्षानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
। स्तावत्कोप एव, द्रोहादयोऽपि कोपप्रभावा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन
। षणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देव-
। योर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । भार्यामीर्ष्यति ।
मन्यो द्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहेरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण संप्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहेरुपसृष्टयोऽप-
। षद्रुहेर्ये प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमभिक्रुध्यति । देवदत्त-
द्रुह्यति । उपसृष्ट्येति किम् । देवदत्ताय क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेच कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः, विविधः
। विप्रश्नः, स कस्य भवति, यस्य शुभाशुभं पृच्छते । देवदत्ताय राध्यति ।
। तायेवते । नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वस्य शृणोतिः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, पूर्वं कर्त्ता । प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमः प्रतिज्ञाने वर्तते । स चाभ्युपगमः रेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति । द्वेदत्ताय गां प्रतिशृणोति । द्वेदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिजानीतइत्यर्थः

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तते वर्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च शृणातेः कारकं पूर्वस्य क्रियायाः कर्तृभूतं संप्रदानसंज्ञं भवति । होत्रे ऽनुशृणाति । होता प्रथमं शंसतमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्तते । होत्रे ऽनुशृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणं भवति । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति । तमब्यग्रहणं किम् । गङ्गा घोषः । कूपे गर्गकुलम् । करणप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण कर्णसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्करणं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणसंज्ञं च । अत्रान्दीव्यति । अत्रैर्द्वीव्यति

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानपक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणं नात्यन्तिकः क्रय एव । शताय । क्रीतो ऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतो ऽनुब्रूहि सहस्राय परिक्रीतो ऽनुब्रूहि ॥

आधारेो ऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आधियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयो रणक्रियां प्रति य आधारेस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते । ज्ञेते । स्यात्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः सप्तम्यधिकरणोच्चेत्येवमादयः

अधिशीङ्स्यसां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां स्या आस इत्येतेषामाधारे यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममधिं याममधितिष्ठति । पर्वतमध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममभि-
शते । कथं कल्याणे ऽभिनिवेशः, पापेभिनिवेशः, याया संज्ञायस्मिन्यस्मिन्
न्यभिनिविशतदिति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते परिक्रयणे संप्रदानमन्यतर-
मेत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्गवसः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं
ते । याममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । याममनुवसति । याममधि-
व । याममावसति ॥ वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ यामे उपवसति ।
ननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्तमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कर्ते करोति ।
गच्छति । कर्तुरिति किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न
। तमव्यहणं किम् । पयसौदनं भुङ्के । कर्मत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मव्यहण-
रनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ऽऽधारस्यैव हि स्यात् । गेहं प्रविशतीति ।
न पवति सक्तून्यिबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्मव्यहणात् सर्वत्र सिद्धं
ते । कर्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनी-
। युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेष्य-
रञ्च । विषं भक्षयति । चौरान्यश्यति । यामं गच्छन् वृत्तमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाकथितं, मपादानादि-
पकथाभिः । परिगणनं कर्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभित्तिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

बुधिशसिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥

उपयुज्यत इत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयु-
नपयः प्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यपात्रां
शेग्धि पयः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्माच्च भवति । नैत-
१ । विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा । तदर्थमाह । अपूर्वविधाविति ।
शसिगुणेन च यत्सचते । बुधिशस्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं,

तेन यत्संबध्यते, तदकीर्तितमावरितं कविना, तदङ्गयितुमुक्तं सूत्रकारे
दुहि, गां दोहि ययः । याचि, पौरवं गां याचते । रुधि, गामवरुणद्वि व्रज
प्रच्छि, माणवकं पन्थानं पृच्छति । भित्ति, पौरवं गां भित्तते । चिञ्, वृत्त
चिनेति फलानि । ब्रुवि, माणवकं धर्मं ब्रूते । शासि, माणवकं धर्ममनुशासि
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि

कर्त्ता स गौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गत्यर्धानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसाना
च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स गत्यन्
कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामम् । गमयति माणवकं ग्रामम् । २
माणवको ग्रामम् । यापयति माणवकं ग्रामम् । गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रति
वक्तव्यः ॥ * ॥ नयति भारं देवदत्तः । नाययति भारं देवदत्तेन । वहति
देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ वहेरनियन्तृकर्तृरस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥
प्रतिषेधो मा भूत् । वहन्ति यवान् बलीवर्दाः । वाहयति यवान् बलीवर्दानि
बुद्धि । बुध्यते माणवको धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माण
धर्मम् । वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । भुङ्क्ते माणवक
नम् । भोजयति माणवकमोदनम् ॥ अश्नाति माणवकं ओदनम् । आशयति मा
वकमोदनम् ॥ आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्ति माणवक
नम् । आदयते माणवकेनोदनम् । खादति माणवकः । खादयति माणवके
भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षयति पिण्डं देवदत्तः । भक्ष
पिण्डं देवदत्तेनेति । अहिंसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यं, भ
यन्ति बलीवर्दान्सस्यम् । शब्दकर्मणाम् । अधीते माणवको वेदम् । अध
यति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम् । पाठयति माणवकं वेद
अकर्मकाणाम् । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । श
यति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्यो
देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तम
प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

हृक्कारन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स णाविति वर्त्तते । हरतेः करोतिश्चाण्यन्तर्योः
स ण्यन्त्योऽन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति
माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं दे
देवदत्तेनेति वा ॥ अभिवादिदुशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् ॥ * ॥ अभि
गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्त देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्याः

। दर्शयते भृत्यान् राजानं दर्शयते भृत्यैरिति वा । आत्मनेपदइति किम् ।
यति चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैव । अभिवादयति गुहं
गवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अगुणीभूतो यः । क्रियाप्रसिद्धौ स्वात-
न्त्र्यं विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति ।
तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः ।
पातनात्समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको यो ऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति
। कारात्कर्तृसंज्ञं च । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्गे । कारयति ।
। रयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः
। तुमति चेत्येवमादयः ॥

प्राग्गीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

अधिरीश्वरइति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेयानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
। पातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति “चादयो ऽसत्त्वे” च वा ह अह । प्राग्व-
नं संज्ञासमावेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समा-
शति । रेफोच्चारणमीश्वरं तोमुन्कसुनावित्ययमवधिर्मा विज्ञायाति ॥

रीश्वराद्धीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोपि सः ।

समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयो ऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्य प्रतिषेधो यं-
त्वमिति द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एष । एवम् । नूनम् । शश्वत् ।
। अपत् । सूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण । कच्चित् । यत्र । नह ।
। न्न । माकिम् । नकिम् । माङ् । माङ्गो ङकारो विशेषणार्थो माङ्ङि लुङिति ।
। ह न भवति । मा भवतु, मा भविष्यति । मज् । यावत् । तावत् । त्वा ।
वै । द्वै । रै । औषट् । वौषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । ओम् । किल । तथा ।
। य । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । उ । च् । ल । ए । ऐ । ओ । औ ।
। म् । त्क । उज् । उकज् । वेलायाम् । मात्रायाम् । युष् । यत् । यम् ।
। त् । किम् । पुरा । अद्वा । धिक् । हाहा । हे । हे । प्याट् । पाट् । घाट् ।
। प्रहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहो । अथो । ननु ।

मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । वत
इह । आम् । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम्
ऋतम् * । श्रुता । द्रुता । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम्
कुतः । कुत्र । अथ । अनु । हाहो । हैहा । ईहा । आहोस्वित् । कम्बट् । खम्
दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषङ्ग । अङ्ग । फट् । ताजङ्ग । अये । अरे
चट् । बाह्वे । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आर्दम् । शीम् । सीम् । वै । † उप
सर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अषदतं विदतं च प्रदतं चादिकर्मणि ।

सुदतमनुदतं च निदतमिति चेष्ट्यते ॥

अथ उपसर्गात् इति तत्त्वं न भवति । दुर्नोतम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः ।
उपसर्गादिति तत्त्वं न भवति । असत्त्वइति किम् । पशुर्वै पुरुषः । पशुः पुरो
डाशः । निपातप्रदेशाः स्वरादिनिपातप्रत्ययप्रत्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयो ऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु ।
अथ । निम् । दुस् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि ।
प्रति । परि । उप । पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । उपसर्गाः क्रियायो-
गदति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्वइत्येव । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति ।
प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोगइति किम् । प्रग्लो नायको ऽस्माद्विशात्
प्रनायको देशः ॥ मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् * ॥ मरुद्विदत्ता मर-
त्तः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनजन्तत्वेपि "अथ उपसर्गात्" इति तत्त्वं भवति ।
अच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ आतश्चोपसर्गइति अङ् इवति । श्रुता । उप-
सर्गप्रदेशा उपसर्गं घोः किरित्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् । प्रक-
रति । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञ

* ऋतमित्येतदुत्तरं "वाकिर्, नकिर्, आङ्, "अ, मा, नो, ना, प्रतिषेधे,"उत्, दह्,
ईत्येते क्व चित् पुस्तके दृश्यन्ते ।

† त्वे, तुयै, न्यै, तुयै, अध, अधस्, स्मि, अच्छ, अदस्, टह, सेवे, हैहै, नो, म, आम्,
शस्, शुक्म, सम्, घव, वात्, छिजम्, हिनृक्, वशम्, शिकम्, श्वकम्, सनुकम्, नुकम्
अन्त, द्यौ, सुक्, भाजक्, अले, वद, वाद, क्रीम्, एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरेषु ।

भूत् । ऊरीस्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्या मस्तिर्यचपर इति षत्वं प्रसज्येत । चकारः
 असमावेशार्थः । प्रणीतम् । अभिषिक्तम् । गतिरनन्तर इति स्वर उपसर्गा-
 ति णत्वषत्व च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारिकाकृत्य ।
 रिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । पुनश्चनसौ द्वन्द्वसि गतिसंज्ञौ भवत इति
 त्वम् ॥ * ॥ पुनस्तस्यूतं वासो देयम् । गतिर्गताविति निघातो भवति ।
 मोहितः । गतिरनन्तर इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः कृगतिप्रादय इत्येवमादयः ॥

ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति ।
 षडाचोः कृष्वस्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा
 धायते । ऊरीउररीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । ऊरीकृतम् । यदू-
 करोति । उररीकृत्य । उररीकृतम् । यदुररीकरोति । पापी । ताली ।
 ताली । वेत्तली । धूसी । शकला । संशकला । ध्वंसकला । भ्रंशकला ।
 ३ शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृत्य । संशकलाकृत्य । ध्वंसकलाकृत्य ।
 शकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थं । गुलुगुधाकृत्य । सज्जः संहार्यं । सज्जःकृत्य ।
 नू, फली, बिक्की, आक्की, इति विकारे । फलूकृत्य । फलीकृत्य । बिक्कीकृत्य ।
 ळीकृत्य । आलोष्टे, कराली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मम्मसा, मसमसा,
 ३ हिंसायाम् । वषट् । वौषट् । औषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् ।
 १ । आविस् । च्यन्ताः खल्वपि । शुक्लीकृत्य । शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति ।
 च् । पटपटाकृत्य । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे
 तसंज्ञं भवति । खाटूत्य । खाटूतम् । यत् खाटूरोति । अनितिपरमिति
 म् । खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः * । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोर्भ-
 क्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः । संकृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्करोति ।
 ३कृत्य । असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् ।
 कृत्वाकाण्डं गतः । असत्कृत्वा काण्डं गतः ॥

भूषणे ऽलम् ॥ ६४ ॥

* प्रीतिसंभ्रम इति पाठान्तरम् ।

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्यं पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते
भूषणे यो ऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंकृत्य । अलंकृतम् । यदलं
रोति । भूषणवदिति किम् । अलं भुक्त्वा ओदनं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दो ऽपरिग्रहेर्ग्यं गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदभा
गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रहवदिति किम्
अन्तर्हन्त्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिग्रह गत इत्यर्थः । अन्तःशब्दस्याङ्कि
विधियत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ अन्तर्दुः । अन्तर्द्विः । अन्तर्गयति ॥

कणमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणशब्दो मनस्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञो भवतः । कणहृत्य पय
विब्रति । मनोहृत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा
प्रतिहत्येत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघातवदिति किम् । कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः

पुरो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दो ऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरो
पवाराः प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति
किम् । पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दो मकरान्तो ऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते स गतिसंज्ञो भवति ।
अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तंगच्छति । अव्यय
मित्येव । अस्तं काण्डम् । त्विप्तमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दो ऽव्ययमभिशब्दस्यार्थं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वद
च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । घटै
अच्छोद । अच्छोदितम् । यदच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदकमच्छं गच्छति

अदो ऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते ऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः परा
प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सो ऽ
विषयः । अदःकृत्य । अदःकृतम् । यददःकरोति । अनुपदेशवदिति किम् । अ
कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरो ऽन्तर्द्वौ ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्वौर्ध्वधानम् । तत्र तिरःशब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभू

तिरोभूतम् । यत् तिरोभवति । अन्तर्द्विविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः ।
पाश्वती भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्विविति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा
गतिसंज्ञो भवति । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिर-
स्कृत्वा । तिरःकृत्वा । अन्तर्द्विवित्येव । तिरः कृत्वा क्राष्टुं तिष्ठति ॥

उपाजेन्याजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । उपाजेऽन्याजेऽशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ
दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य ।
उपाजे कृत्वा । अन्याजेकृत्य । अन्याजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा
गतिसंज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु व्यर्थवचनम् ॥ * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षा-
त्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा ।
लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा । अद्रा । प्राजया । प्राजरहा ।
प्रीजर्या । वीजरहा । संसर्या । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् ।
आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अग्नौ ।
प्रशे । विकम्बने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुम् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषाकृञीति वर्तते । अनत्याधानमुपश्लेषणं तदभावे ऽनत्याधाने उर-
सिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मन-
सिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधानइति किम् । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । चकारादनत्याधानइति च । मध्ये पदे निवचने
इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञौ भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्ये
कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनं वचनाभावः । निवचनेकृत्य । निवचने कृ-
त्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधानइत्येव । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्तेपाणाबुपयमने ॥ ७७ ॥

कृञीति वर्तते हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ
भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दार कर्म
इत्येत्यर्थः । उपयमनइति किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

कृडीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमध्यमानुकूल्ये वर्तते, तद्वानुकूल्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृजि नित्यं गतिसंज्ञो भवति । प्राध्वंकृत्य । बन्धनइति किम् । प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृजिति वर्तते । जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृजि गतिसंज्ञो भवतः । जीविकापृत्य । उपनिषत्कृत्य । औपम्यइति किम् । जीविकां कृत्वा गतः ॥

ते प्राग्धातौः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैबोदाहृताः । तेषहणमुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

छन्दसि परे ऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेष्वभ्यनुज्ञायन्ते । छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेषु पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेपि क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञायते । याति नि हस्तिना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः छन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्दैरिन्द्र हरिर्भियाहि मयूररोमभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः । अधिकरीश्वरइति यावद्वृत्ति । कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवमादयः ॥

अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे कोट्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहितायामनु प्रावर्षत् । अनुहुत्वाजमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्मजाः । किमर्थमिदमुच्यते । यावता लक्षणेत्थंभूताख्यानेति सिद्धेवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । इत्थर्थं तु वचनं हेतुवृत्तीयां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे कोट्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन संबद्ध्येत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे
ज्ञा विज्ञायते । हीने द्योत्ये ऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशाकटा-
नं वैयाकरणाः । अन्यसुनं योद्वारः ॥

उपोधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उप
त्रायां द्रोणः । उप निष्के कार्षापणम् । हीने । उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दो वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । प्रकृतेन संब-
न्धना कस्य चिदनभिसंबन्धो वर्जनम् । अप त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि ।
रि त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । वर्जनइति किम् । ओदनं परिषिञ्चति ॥

आह्वर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आहित्येष शब्दः मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधर्म-
मोदा । वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । आ पाटलिपुत्रावृष्टो देवः ।
शकुमारं यशः पाणिनेः । आ सांकाश्यात् । आ मथुरायाः । मर्यादावचनइति
किम् । ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणेऽत्यभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्यभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अमु
इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।
वृत्तं परि । वृत्तमनु । इत्यभूताख्याने । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि ।
मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्थात् । मामनु स्यात् ।
वीप्सायाम् । वृत्तंवृत्तं प्रति सिञ्चति । परि सिञ्चति । अनु सिञ्चति । लक्षणादि-
ष्विति किम् । ओदनं परिषिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे षञ्चमी कस्माच्च भवति
षञ्चम्यपाहपरिभिरिति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृत्तमभि
विद्योतते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृत्तंवृत्तमभि सिञ्चति । अभिरावति
किम् । भागः स्वीक्रियमाणोऽंशः । यदत्र ममाभिष्यात् तद्वीयताम् । यदत्र मम
भवति तद्वीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिवि-

षये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिनेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ६३ ॥

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । कुनोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ६४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । सु सितं भवता । सु स्तुतं भवता । धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं षत्वं न भवति । पूजायामिति किम् । सुषितं किं तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ६५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । निष्पद्येपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सितमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् । अति सितं भवता । अति स्तुतं भवता । शोभनं कृतमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ६६ ॥

पदार्थ संभावने ऽन्ववसर्गं गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोपि स्यात् । मधुनोपि स्यात् । मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमित्यप्यर्थः ऽपिप्रत्यये वर्तते । संभावनमधिकार्यवचनेन शक्तिरप्रतिघाताद्विष्करणम् । अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद्वाजानम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । धिग्रात्स्नं ह्येवदत्तमपि सिञ्चेत्यलाण्डम् । अपि स्तुयादृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् षत्वं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ६७ ॥

ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसंबन्धं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । तत्र कदा चित्स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदा चित्स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृजि ॥ ६८ ॥

अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनान् तिङि चोदात्तवतीति निधातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, लप्, भि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । शतृकसू च । परस्मैपदप्रदेशाः प्रवि वृद्धिः परस्मैपदवित्येवमादयः ॥

तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तङिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आन इति शानच्कानचोर्ष-
णम् । पूर्वश परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते ।
आताम्, क । थास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । आनः खल्व-
। शानच्कानचौ । ल इत्येव । कतीह निघ्नानाः । आत्मनेपदप्रदेशा अनु-
तङिति आत्मनेपदमित्येवमादयः ॥

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोष्ठादश प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवात्मनेपदसंज्ञकाः तत्र
स्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । आत्मनेप-
देषु त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, भि, इति
प्रथमः । सिप्, थस्, थ, इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस्, इत्युत्तमः । आत्म-
नेपदेषु त, आतां, क, इति प्रथमः । थास्, आथाम्, ध्वम्, इति मध्यमः । इट्,
ह, महिङ्, इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः शेषे प्रथम इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति * एकशः एकैकं पदम् ।
वित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । भि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।
वचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते ।
श्व त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति ।
इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणित्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्ति-
। विभक्तिप्रदेशा अष्टन आ विभक्तावित्येवमादयः ॥

* तानि तिङ्स्त्रीणित्रीणि सूत्रेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्तीत्यपि क्व चि-
ः ।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि

मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिञादयो विहितास्तेषामयं पुरुषनिय
क्रियते । युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे स
नाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमाने ऽप्यप्रयुज्यमानेपि मध्यमपुरुषो भ
ति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अप्रयुज्यमानेपि । पचसि
पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यम
रूपो भवति, मन्यतेरुत्तमः स वैकृद्भवति । एहि मन्ये ओदनं भोक्त्यसदिति
नहि भोक्त्यसे, भुक्तः सोतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि
यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममध्यमौ विधीयेते । प्रहा
सदिति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्त्यदिति । सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यपु
न्यमानेपि उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः ।
अप्रयुज्यमानेपि । पचामि । पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेषदिति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समान
करणे उपपदे न स्तः तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचा

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परश्चष्टे ऽतिशये वर्तते । संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः । परो यः संनि
वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानं स संक्षिप्तसंज्ञो भवति । दृष्ट्वात्र । म
संहिताप्रदेशास्संहितायामित्येवमादयः ॥

विरामो ऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः । विरम्यतेनेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो भव
दधि । मधु । वृत्तः । प्लुतः । अवसानप्रदेशः खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्येवमाद

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्वाध्यायः ॥ शुभम् ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदि-
व्यः । विधीयतइति विधिः । पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः समा-
दादिः । समर्थः शक्तः, विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदि-
व्यः । अथ वा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बद्धार्थानां
सुष्ठार्थानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्त-
प्तापन्नैः” । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । समर्थग्रहणं किम् । पश्य देवदत्त कष्टं,
प्रतो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । “तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” । शङ्कुलया
खड्गः, शङ्कुलखण्डः । समर्थग्रहणं किम् । करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देव-
त उपलेन ॥ “वतुर्थो तदर्थार्थबलिहितसुखरसितैः” । यूपाय दास्, यूप-
दा । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं यूपाय, दास् देवदत्तस्य गेहे । “पञ्चमी
भयेन” । वृकेभ्यो भयं, वृक भयम् । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं मां वृकेभ्यो,
भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी” । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । समर्थग्रहणं
किम् । भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डैः” । ऋतेषु शौण्डैः,
अशौण्डैः । समर्थग्रहणं किम् । शक्तस्त्वमत्तेषु, शौण्डैः पिबति पानागारे ।
पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यज्ञान त्वं
शाकेन । तिष्ठतु कुमारी, च्छत्रं हर देवदत्तात् । यथादेशे नित्यश्च
तु भवति ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवत्स्वरे, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये ।
तादात्म्यातिदेशोऽयम् । सुबन्तमामन्त्रितम् अनुप्रविशति । वक्ष्यति । “आमन्त्रि-
तस्य च” । आमन्त्रितस्यादिशब्दात्तो भवति । स ससुप्तस्यापि यथा स्यात् ।
सुषेनाटन् । परशुना वृश्चन् । नद्याणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुबिति
किम् । पीष्टो पीष्टमात्रः । आमन्त्रितइति किम् । गेहे गार्ग्यः । परग्रहणं
किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गग्रहणं किम् । यथा मृत्पि-
क्रीभूतः स्वरं लभेत । उभयोराव्युदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम् । स्वाश्र-
मपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाटन् । “आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्त्रि-
त्येकान्तरता भवति । स्वररसि किम् । कूपे सिध्यन् । चर्मं नमन् । वत्सवत्सवे
त पराङ्गवत् भवति । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकारस्योपसंख्यान-

मननन्तरत्वात् ॥ * ॥ * तीत्याया सूच्या सीव्यन् । तीत्येन परशुना वृश्च
अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दानात्प्राग् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदि
तव्याः । वक्ष्यति । यथा ऽसावृश्ये । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्वयस्व । प्राग्वक्
संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा “स्तृतीयसमास” इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदि
ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितेति द्वितीया
श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सहग्रहणं योगविभा
गार्थं, तिङ्गापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलत् । अनुपावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽव्य
यीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, “यथा ऽसावृश्ये” । यथावृद्धं ब्राह्मण
नामन्वयस्व । अन्वयसंज्ञा ज्ञेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्श
यति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्चे”त्येवमादयः ॥

**अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्ययासम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपरचादयानुपूर्व्ययौगपदसादृश्य-**

संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप् सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन
सुबन्तेन सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं
संबध्यते । विभक्तिवचने तावत् । स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते । अधिसि ।
अधिकुमारि । सप्तम्यर्थं यदव्ययं सह विभक्तिवचनम् । समीपवचने । कुम्भस्य
समीपम् । उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिर्चन्द्रेराधिक्यम् । समृद्धिर्मद्रा
णाम् । सुमद्रं, सुमगधं, वर्तते । व्युद्धिर्चन्द्रेरभावः । गवद्विकानामृद्धेरभावः ।
दुर्गवदिकं, दुर्गवचनं वर्तते । अर्थभावा वस्तुनो ऽकारः । अभावो मविका
णाम् । निर्मत्तिकं, निर्मशकं, वर्तते । अत्ययो भूतत्वमन्तिक्रमः । अतीतिनि

* सुबन्तस्य पराङ्मवत्भावे कर्तव्ये तत्समानाधिकारस्योपसंख्यानम् । मननन्तरत्वात्
न प्रप्नोति । इति पाठान्तरम् ॥ परमुपरित्यक् यव पाठो न्यासाद्याकठः ।

† अधिकारो ऽयम् । “कडाराः कर्मधारये” इति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्-इति वाचक
ऽयम् ।

हमनि । निर्दिष्टं, निःशीतं, वर्तते । असंप्रति, उपभोगस्य वर्तमानकालो-
न्विधः । अतितैलुकम् * । तैलुकमाच्छादनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवती-
त्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य । इतिषाणिनि । तत्पाणिनि । पाणि-
नश्चो लोके प्रकाशतइत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् ।
एतत् यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्य-
मिति यथार्थाः । योग्यतायाम् । अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् ।
अर्थं प्रति । प्रत्ययम् । पदार्थानतिवृत्तौ । यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुरूपम् ।
तुल्येष्टं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तिवत्यर्थः । यौत-
क्यमेककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता ।
क्रममिदमुच्यते, यथार्थइत्येव सिद्धम् । गुणभूतेषु सादृश्ये यथा स्यात् ।
दृश्यः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समद्वैतः । स्रक्स्त बाध-
णाम् । सत्तत्रं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सगुणमध्यवहरीति ।
बुद्धम् । न किं चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोधिकार्यवचनेन प्रतिपा-
ते । अन्तवचने । अन्तइति परिवर्हापेक्षया समाप्तिरुच्यते । साम्बधीते ।
ष्टिपशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीतइत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकजैव्यध्याये भव-
ति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथा ऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुषा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च
समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्तर्यस्य । येये वृद्धाः । यथावृद्धम् ।
ग्राह्यापकम् । असादृश्यइति किम् । यथा देवदत्तस्तथा यक्षदत्तः । यथार्थं
व्ययमिति पूर्वणैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुषा सह समस्यते, अव्ययीभा-
व समासो भवति । अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । यावदवधं ब्राह्मणानाम-
पस्य । यावन्त्यमराणि संभवन्ति पश्य वृद्धा तर्जित आमन्तर्यस्य । अवधा-
इति किम् । यावद्वत्तं तावद्वक्तम् । वावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति । ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थं वर्तमानेन प्रतिना सह
न समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्यच किं चित् शाकम् ।

* तैलुकम् । इति बाठान्तरम् ।

† कियन्तत् त्वया कियन्भुक्तं मयेति ॥ १ ॥

आकप्रति । सूपप्रति । मात्रार्थे इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत्
सुबिति । वर्त्तमाने पुनः सुष्यहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्य-
यीभावश्च समासो भवति । कितव्यवहारे समासोयमिष्यते । पञ्चिका नाम
द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो
वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातो ऽन्यथा पाते सति ज्ञायते ।
अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि ।
त्रिपरि । परमेण चतुष्परि । पञ्चसु त्वेककृपासु जय एव भविष्यति ।

अद्यादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितव्यवहारे च एकत्वे ऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित कर्तुमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा
भवति । वक्ष्यति “अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपचिगर्तं वृष्टो देवः ।
अप चिगर्तभ्यः ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि बहिस् अञ्च इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा सम-
स्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अपचिगर्तं वृष्टो देवः । अप चिग-
र्तभ्यः । परिचिगर्तम् । परि चिगर्तभ्यः । बहिर्यामम् । बहिर्यामात् । प्राग्वा-
मम् । प्राग्यामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आह्नय्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥

आह्नित्येतन्मर्यादयामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा
समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । आ
पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ कुमारभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं तद्वर्चिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ
विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आभ्यग्नि शलाभाः पतन्ति ।
आग्निप्रभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः ।
लक्षणेनेति किम् । सुग्नं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्त्य सुग्नप्रभाभिमुखं गतः ।
अभिप्रती इति किम् । वेनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्यइति किम् । अग्न्य-
गावः । प्रत्यङ्गा गावः । नवाङ्गा इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गतः । अनुरिति किम् । वनं समया । यत्समयेति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् । अव्ययं विभक्तिसमीपेत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

॥ यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्त्तते । आयामो दैर्घ्यम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गं वारासी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गुवादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले गहनाय स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव संब्रूयन्ते ऽन्यपदार्थे च काले वर्त्तन्ते । चकारो ऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति । रमतिष्ठद्विधिति । तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेयवम् । लूनवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणवम् । संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूभिः । समपदाति । पमम् । विषमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राहुम् । रयम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । संप्रति । असंप्रति । पापसम् । पुण्यसमम् ॥ इच्च कर्मव्यतिहारे ॥ दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादो ऽव्ययीभाव आरभ्यते । वाचनान्त्व षष्ठीसमासोपि पठे ऽननुज्ञायते । पारमध्यशब्दो षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सञ्चियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । रं गङ्गायाः, पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम् । षष्ठीसमासपठे । गङ्गायाम् । गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते । तच्च वो वंश्यः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकर-

कस्य । यदा तु विद्याया तद्वृत्ताभेदविशेषा तदा सामानाधिकरण्यं भवं
द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना । एकाविंशति भारद्वाज

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अथ्ययी
वश्च समासो भवति समाहारे चार्थमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । प
नदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीयहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपर
वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अथ्ययीभावश्च समासो भवति । विभा
धिकारेपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गः
देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थे इति किं
कृष्णवेषणा संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञा ऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहे, यानितकर्तुम नुक्रमिष्य
स्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितातीतपतितेति । कष्टश्रित
पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उ
पदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येवमादय

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान
प्रयोजनम् । पञ्चराजो । दशराजो । द्वादशः । पञ्चगवम् । दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुब
श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः, क
श्रितः । नरकश्रितः । अतीत । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित
नरकं पतितः, नरकपतितः । गत । यामं गतः, यामगतः । अत्यस्त । तरङ्ग
मत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्त । सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः
आपन्न । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनां
पसंख्यानम् ॥ * । यामं गमी, शीघ्रगमी । यामं गामी, यामगामी । श्रोत
कुमुदः, श्रोतनकुमुदः ॥

स्वयं स्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतद्व्ययमात्मनेत्वस्यार्थं वर्त्तते तस्य द्वितीयाया संबन्धोनुपपन्नः ।

द्वितीयायहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंधौतौ पादौ । स्वयंविहीनमात्रम् । ऐक्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्वधति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्लान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधितरेपि नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह प्रमाणप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाविनीतः खट्वाकूट इत्युच्यते । खट्वाकूटो गालः । खट्वापूतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेप इति किम् । खट्वामाकूटः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतद्व्ययमर्दुशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति खन्धः तत् सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामि-तम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐक्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्वधति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया क्लेनेति वर्त्तते । कालवाचिनः शब्दो द्वितीयान्ताः क्लान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वच-म् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्त्ताखराचराः । ते कदा चिदह-च्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिसृता मुहूर्त्ताः । अहस्संक्रान्ताः । रात्र्य-तिसृता मुहूर्त्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातुमा-ख्यः प्रतिपञ्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते, क्लेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्वसंयोगः कालस्य स्वेन संबन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दो द्वितीयान्ता अत्यन्त-संयोगे गम्यमाने युया सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम्, मुहूर्त्तसुखम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवच-नेन तत्कृतेन, तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्खलया खण्डः शङ्खलखण्डः । किरिषा काणः, किरिकाणः । अर्थशब्देन । धान्येनार्थः, धान्या-र्थः । तत्कृतेनेति किम् । अलया काणः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वप्रावान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्व सदृश सम कनार्थ कलह निपुण मिश्र श्लक्ष्ण एतैः सह तृतीया न समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्यते तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः, मासपूर्वः । संवत्सरपूर्वः । सदृश । मातृसदृशः । पितृसदृशः । सम । मातृसमः । पितृसमः । कनार्थ । माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । कलह । अक्षि-
कलहः । धाक्कलहः । निपुण । वाग्निपुणः । आचारनिपुणः । मिश्र । गुह-
मिश्रः । तिलमिश्रः । श्लक्ष्ण । आचारश्लक्ष्णः ॥ पूर्वादिष्ववरत्योपसंख्यानम् ॥ * ॥
मासेनावरः, मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्तते । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुल-
ग्रहणम् । कर्तरि । अहिना हतः, अहिहतः । करणे । नखैर्निर्भिन्नो, नखनि-
र्भिन्नः । परशुना छिन्नः, परशुच्छिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भित्ताभि-
षितः । बहुलग्रहणं किम् । दात्रेण लूनवान्, परशुना छिन्नवान्, इह समासो
न भवति । पादहारको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दामप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्तृकरणयोर्थां
तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यते ऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्ता । काकपेया नदी । श्वलेह्यः कूपः । करणम् ।
बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कण्टकसंचेय श्रोतनः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ कृत्य-
ग्रहणे यण्यतेत्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । काकैः पातव्या इति ।

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्त्रवाचिना सुबन्तेन सह
समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासे भवति । संस्कार्यमन्नं, संस्कारकं व्यञ्ज-
नम् । दध्ना उपसिक्त श्रोतनः, दध्नाशनः । क्षीरौदनः । तृती क्रियाया अन्त-
र्भावाद्व्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । अरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम् ।

हेन मित्रा धानाः, गुडधानाः । गुडएयुकाः । दूतौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वा-
रपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्त-
पार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थे अर्थे बलि हित सुख रक्षित इत्येतैः
ह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे
प्राप्तोयमिष्यते । यूपाय दाह, यूपदाह । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिर-
यम् । इह न भवति । रन्धनाय स्थाली, अश्वहननायोलूखलमिति । चतुर्थी
प्राप्तादेव ज्ञापकात्तादर्थ्यं भवति ॥ अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च
क्तव्या ॥ * ॥ ब्राह्मणार्थे पयः । ब्राह्मणार्था यवागूः । बलि । कुबेराय बलिः ।
खिरबलिः । महाराजबलिः । हित । गोहितम् । अश्वहितम् । सुख । गोसु-
म् । अश्वसुखम् । रक्षित । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पञ्चम्यन्तं सुञ्जन्तं भयशब्देन
बन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृक्षेभ्यो भयम्,
क्षयम् । चौरभयम् । दस्युभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
क्षेभ्यो भीतः, वृक्षभीतः । वृक्षभीतिः । वृक्षभीः । पूर्वस्येवायं बहुलपहणस्य
पञ्चः । तथा च यामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । अपेत । सुखापेतः । अपोढ । कल्पनापोढः । मुक्त । चक्र-
क्तः । पतित । स्वर्गपतितः । अपत्रस्त । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पश इति समास-
ाल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रासादात्पतितः, भोज-
दपत्रस्तः, इत्येवमादौ न भवति । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्थः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः
क्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक्र । स्तोकान्मुक्तः ।
न्तिक । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः ।
कान्मुक्तः । कृच्छ्राल्लब्धः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥ शतसहस्रौ
खेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शतात्परे, परश्चताः । सहस्रात्परे, परस्सहस्राः ।
अवन्तादित्वात्परनिपातः । निपातनात्सुहागमः ॥

सप्तमी शौण्डेः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 अक्षेण शौण्डो, ऽसशौण्डः । अक्षधूर्तः । अक्षकितवः । शौण्ड । धूर्तः । कितवः ।
 व्याह । प्रवीणः । संवीतः । अन्तरः । अन्तश्शब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते ।
 अधिपटुः । परिणतः । कुशलः । चपलः । निपुणः । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तः
 भावादवादिषु अधिकरणे । सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्धः शुष्कः पक्वः बन्ध इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं सम-
 स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सांकाश्यः सिद्धः । काम्मित्यसिद्धः । शुष्कः ।
 आतपशुष्कः । छायाशुष्कः । पक्वः । स्थालीपक्वः । कुम्भीपक्वः । बन्धः । चक्रबन्धः ।
 बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्गेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्गेण्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्गवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते,
 तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थं ध्वाङ्गद्वयं, तीर्थध्वाङ्गः । अन-
 वस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थवायसः । क्षेपदति किम् । तीर्थं ध्वाङ्गस्तिष्ठति ।

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च
 समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्ट्यते । मासे देयमुणं, मासदेयम् ।
 संवत्सरदेयम् । त्र्यहदेयम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणाद्यैः तेनेहापि समासो
 भवति । पूर्वाह्णे गेयं साम । प्रातरध्येयो ऽनुवाकः । ऋणदति किम् । मासे
 देया भिक्षा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
 भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन संज्ञा
 गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । घनेकिंशुकाः । घनेबिल्वकाः । कूपे-
 पिशाचकाः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् ॥

क्षेनाहोमत्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरघयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्प-
 रुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपरा-

* संख्याह । मन्थ । समीर । एते शब्दा अप्यत्र पुस्तकान्तरे दृश्यन्ते ।

रात्रिगतम् । अवयवग्रहणं किम्* । अहनि भुक्तम् । रात्रौ वृतम् । बहुलक-
कद रात्रिवृतम्, संध्यागर्जितमित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुत्रश्च समासो भवति ।
तत्रभुक्तम् । तत्रगतम् । तत्रपीतम् । ऐकपदामैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पु-
त्रश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत्, अनवस्थि-
तत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनिहुतम् । निष्कलं
प्रतिष्ठाप्यते तदेवमुच्यते । तत्पुत्रे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुद्राया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति
उपे गम्यमाने । ये चात्र कान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वणैव सिद्धे पुनः पाठो
ऽकारोह्यादिपरिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु
ह पात्रेसंमितादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन
उपो गम्यते । पात्रश्च संमिता न पुनः कृ चित्कार्यवति । उदम्बरमशकादिषु
पमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डाशूरादिषु निरोह-
या । अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोपमम् । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । उदर-
कर्मिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अघटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः ।
दपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरकायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डाशूरः । गेहे-
रः । गेहेनर्तृ । गेहेत्वेही । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतृप्तः । गेहेभृष्टः ।
भैतृप्तः । आखनिकवकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेत्वेही । गेहेमेही ।
गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेष्टिट्टिभः । कर्णेचुरचुरा । चकारो
वधारणार्थः तेन समासान्तरं न भवति, परमपात्रेसंमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पराणवकेवलाः समानाधि-

करणेन ॥ ४९ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्व जरत् पराण

* अवयवग्रहणं किम् ।

उत्पल्लैराभरणैः पिशाचो यथाभवत् ।

वतपु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं च द्रव्यसि ॥

इति पाठान्तरम् ।

† अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोपमम् । इति पा० ।

नव केवल इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुष समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यात् । पूर्वकाल इत्यर्थेनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालो ऽ रकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्धप्रकटम् । एकशाटी एकभिन्ना । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जग्दुस्ती । जग्दुष्टिः । जग्दुष्टिः पुराणाक्षम् । पुराणावसथम् । नवाक्षम् । नवावसथम् । केवलाक्षम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शाटी ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या समासनाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या । पञ्चाद्याः सप्तर्षयः । संज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्तते । तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारो वाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायः । पौर्बशालः । आपरशालः । उत्तरपदे । पूर्वशालाप्रियः । अपरशालाप्रियः । समाहारे दिक्शब्दो न संभवति । संख्या तद्वितार्थे । पाञ्चनापितिः । पाञ्चकपालः । उत्तरपदे । पञ्चगवधनो, दशगवधनः । समाहारे । पञ्चफली । दशफली । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं, द्वयो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति द्वस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वा द्विगुः ॥ ५२ ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपालः । संस्कृतं भवा इतीहाण्, तस्य द्विगोलुगनपत्ये इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चफली । द्विगोरिति । डीङ् भवति । द्विगुप्रदेशा द्विगोरित्येवमादयः ॥

कुत्सिताभि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामर्थं समास इष्यते । विशेषणं विशेष्येणेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वं निपातार्थे आरम्भः । वैयाक-

लसूचिः । निष्पतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनतृष्णापरः ।
मांसकदुर्दुष्टः । नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्वारः ।
एव वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दो कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वण समासे परनिपातः
तः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह
प्रत्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलालः । अणक-
पितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः
इतैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधा-
तो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीवश्यामा, अस्त्री-
मा देवदत्ता । कुमुदश्येती । हंसगद्गदा । न्ययोधपरिमण्डला । उपमाना-
ति किम् । देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् । फालादव तन्दु-
ः । पर्वतादव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्वच्चि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्याद् उपमानवचनैः
ह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयु-
ते । विशेषणं विशेष्येणेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः ।
श्वोयं व्याघ्रद्वयं पुद्गव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोगद्विति किम् । पुरुषो
व्याघ्रद्वयं शूरः । व्याघ्र । सिंह । श्वत । चयभ । चन्दन । वृत् । वृष । वराह ।
स्तिन् । कुञ्जर । रुह । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिगणश्चायम् ।
नेदमपि भवति । मुखपट्टम् । मुखकमलम् । करकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः ।
शिवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेदकं, विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिमा
मानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
लोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्यम् । क्व चित्चित्यसमास एव ।
ज्वसर्पः । लोहितशालिः । क्व चिव भवत्येव । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः
तर्जवीर्यः । क्व चित्त्विकल्पः । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । विशेषणमिति
इम् । तत्तकः सर्पः । विशेष्येणेति किम् । लोहितस्तत्तकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८

पूर्वं अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येते सुबन्त
समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्
रुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुष
मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीर्यपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, ता
रुषश्च समासो भवति ॥ श्रेण्यादिषु व्यर्थवचनम् ॥ * ॥ अश्रेण्याः श्रेण
कृताः । श्रेणिकृताः । एककृताः । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः
व्यन्तानां तु कुगतिप्रादय इत्यनेन नित्यसमासः । श्रेणीकृताः । श्रेणि । श्व
पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड
भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । वृत्तिप । पटु । पण्डित
कुशल । चपल । निपुण । कृपण । श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मत । भूत
उक्त । समाज्ञात । समान्नात । समाख्यात । संभावित । अवधारित । निराकृत
अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञेव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तच्च विशिष्टं, ते
नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पु
रुषश्च समासो भवति । क्तं च तदकृतं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् । पीत
पीतम् । उदितानुदितम् । नृदिटौ तद्रुक्त्वान्नैव भेदकौ । अशितानशिते
वीर्येति । क्लिष्टाक्लिष्टेन वर्त्तते ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कृत
पकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम् । कृत्य
क्रियका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥ समानाधिकरण
धिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ * ॥ शकप्रधान
पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः । अजातित्वानिः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पु
रुषश्च समासो भवति । पूज्यमाबैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञा
यन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः
पूज्यमाबैरिति किम् । उत्कृष्टो गौः कर्तृमात् ॥

वृन्दारकनामाकुल्लरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक नाग कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजाव-
त्ता एह्यन्ते । गोवृन्दारकः । अश्ववृन्दारकः । गोनागः । अश्वनागः । गोकु-
ञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् । सुसीमो नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । कतरकठः । कतरकालापः । कतमकठः । कतमका-
लापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्नस्य व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि
साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव गृहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन । एवं तर्ह्येतत्
ज्ञापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्तत इति । तथा च प्रत्युदाहरणं, कतरो
भवतोर्द्वैवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । किंराजा, यो न रक्षति । किंसखा, योभिद्रुहति । किंगौः, यो न वहति ।
किमः क्षेपे इति समासान्तो न भवति । क्षेप इति किम् । को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवति स्तोत्रकतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कय-

शीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना, पोटेत्यभिधीयते । * गृष्टि, रेकवारप्रसूता । धेनुः, प्रत्य-
प्रसूता । वशा, वन्ध्या । वेह, दूर्भपातिनी । वष्कयणी, तरुणवत्सा । पोटा-
देभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभ-
पोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्विक्ततिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः ।
गोवशा । गोवेहत् । गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः ।
द्वधूर्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्तैर्ग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । रुद्रिशब्दाः प्रशंसावचना एह्यन्ते मतल्लिकादयस्ते च
विशिष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा
भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका
गोमवर्चिका । अश्वमवर्चिका । जातिरिति किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

* पुनर्निर्गमयता ह्यी । श्लोकप्रकरणम् । -कतिपय-श्च । इत्यधिकं च-किम् ।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६० ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवखलतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युवतिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवतिर्वलिना, युववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्याः । तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् । अजात्येति किम् । भोज्य षोडनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येन स्त्रीलिङ्गाः पठन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुल्लिङ्गा अध्यापको ऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरुभयथा, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । वपल । निपुण ।

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादवाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गौगर्भिणी । अजागर्भिणी ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ • ॥ १४ मा भूत् । कालावी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भव-

त । चकारो ऽवधारणार्थः । परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति मयू-
 व्यंसकः । ह्यन्त्यव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । कन्दसि । हस्तेष्ट्य ।
 दिष्ट्य । लाङ्गुलेष्ट्य । पुनर्त्राय ॥ एहीडादयो ऽन्यपदार्थः ॥ एहीडम्, एहि-
 वं वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वा-
 ता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोह-
 टा । अपोहकटा । प्रोहकर्दमा । अपोहकर्दमा । उदुरचूडा । आह्रचेला ।
 आह्रवसना । आह्रवनिता । कृन्तविचक्षणा । उदुरोत्सृजा । उदुमविधमा ।
 त्वविपचा । उत्पतनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अचितापचितम् ।
 वचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिंचनम् । स्वात्वाकालकः । पीत्वास्थि-
 कः । भुत्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्त्यव्याकुला । निपत्त्यरोहिणी ।
 नषणश्यामा । अपेहिप्रघसा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा बहु-
 प्राभीरण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति ॥ जहिजोडः । उज्जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।
 ज्जहिस्तम्बः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अशनीतपिबता । पचत-
 न्जता । खादतमोदता । खादताचमता । आह्रनिवपा । आवपनिष्क्रिा ।
 त्वविपचा । भिन्दुलवणा । छिन्दुविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रकूटा ।
 विहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
 द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशो ऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तदुचिना सुबन्तेन सह पूर्वाप-
 धरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 ताधिकरणयहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि-
 गति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः । अपरकायः ।
 परकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य * । एका-
 करणरिति किम् । पूर्वं ह्यात्राणामामन्त्रय । कथं मध्याह्नः सायाह्न इति ।
 व्याविसायपूर्वस्याह्नयेति ज्ञापकात्सर्वेणैकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति ॥

अह्णं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्त्तते । समप्रविभागे ऽर्धशब्दो नपुंसकमा-

* अत्र 'नाभिश्चब्देन सह समासो न भवति' इति पुस्तकान्तरे शिक्कम् ।

विष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन स
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पि
ल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । नपुंसकमिति किम् । आमातुः । न
रातुः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भ
ति । एकाधिकरणइत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यत
स्यां ग्रहणात् सोऽपि भवति । पूरणेति प्रतिषेधश्चात् एवान्यतरस्यां ग्रहणसा
ध्यां च प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्य
रस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिन्नायाः, द्विती
भिन्ना । षष्ठीसमासपक्षे भिन्नाद्वितीयं वा । तृतीयं भिन्नायाः, तृतीयभिन्ना
भिन्नातृतीयं वा । चतुर्थे भिन्नायाः, चतुर्थेभिन्ना । भिन्नाचतुर्थे वा । तु
भिन्नायाः, तुर्यभिन्ना । भिन्नातुर्यं वा । तुरीयशब्दस्यापीष्यते ॥ तुरीयं भिन्नाया
तुरीयभिन्ना । भिन्नातुरीयं वा * । एकदेशिनेत्येव । द्वितीयं भिन्नाया भिन्ना
एकाधिकरणइत्येव । द्वितीयं भिन्नायाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते चदनमिदम्
विधानसामर्थ्यात्सोऽपि भवति । प्राप्त आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह स
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्ता जीविकां, प्राप्तजीविकः । जीविक
प्राप्त इति वा । आपन्ना जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्व्याचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्प्रा
प्यवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासविश
योगारम्भः । मासे जातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः । द्वादशजातः । चहज्जातः ।

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
ब्राह्मणो, ऽब्राह्मणः । अश्वत्थः ॥ नञो नलोपस्तिङि ह्ये ॥ * ॥ अपर्वा
त्वं ज्ञात्वा ।

ईषदकृता ॥ ७ ॥

* तुरीयशब्दस्येत्याख्य भिन्नातुरीयं चेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

† षष्ठीसमासापवादो ऽयं योगः इति पाठो ३ ।

‡ नञो नलोपेत्याख्य ज्ञात्मेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

षष्ठी ॥ ८ ॥

यजकादिभिश्च ॥ ६ ॥

न निर्द्धारणे ॥ १० ॥

पूरागुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

॥ यो ऽविवर्धस्य कार्ये इति वळ्ळीति' इत्य विवर्धिकमत्र ।

थार्थं । छात्राणां पञ्चमः । छात्राणां दशमः । गुण । बलाकायाः शौक्ष्ण्यं
 काकस्य काण्यम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थः । फलानां सुहितः । फलानां वृत्त
 सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अथय । ब्राह्मणस्य कृत्य
 ब्राह्मणस्य हृत्वा । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समा
 भवत्येव । ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण । शुकस्य माराविदस्य । र
 पाटलिपुत्रकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानिर
 स्यात् । अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां विशेषणं विशेष्येणेति भवत
 समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव * ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

मतिबहुपूजार्थेभ्यश्चेति वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्ष
 र्थम् । क्तो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां बु
 राज्ञां पूजितः । पूजयामिति किम् । छात्रस्य हसितं, छात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

‘क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य’ इति वक्ष्यति, ता
 ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषां यातम् । ।
 मेषां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं । षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या
 सा न समस्यते । उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठ्या इदं ग्रहणम् । आश्चर्यो
 दोहो ऽगोपालकेन† । रोवते आद्वनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पा
 थानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्तरि या षष्ठी सा तृचा ऽकेन च सा
 समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतो ऽवगामिका ।
 कर्त्तव्यं विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृजग्रहणमुत्तरार्थं
 कर्त्तरीति किम् । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि ॥

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यो तृजको ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्याद
 विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भो

* अनन्तरागामित्वारभ्य विशेषणस्यैवेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† अर्थाद्विहितेन गोपालेनेति पाठान्तरम् ।

व्रजस्य भर्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते * । संबन्धि-
शब्दस्य प्रतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम्† अकः खल्वपि । आदनस्य भोजकः । सत्तूनां
शायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तं न वृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जावि-
कायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृच् क्रीडाजी-
विकयो नास्तीत्येक एवोदाहरियते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचा-
यिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडाजीविकयोरिति
केम् । आदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्तते । कुशब्दो ऽध्ययं गृह्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न
ल्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थं । कुपुरुषः । गति । उररीकृतम् । यदूरीक-
रति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वती पूजायाम् । सुपुरुषः ।
गतिपुरुषः । आडीषदर्थं । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि
ह समासो दृश्यते । कोष्णम् । कदुष्णम् । कवोष्णम् । दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् ।
अबद्धम् । इति ॥ प्रादयो गतादर्थं प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः ।
अन्तिवासी ॥ अत्यादयः क्रान्तादर्थं द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तः खट्वाम्,
तिखट्वा । अतिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टादर्थं तृतीयया ॥ * ॥ अवक्रुष्टः कोकि-
ला, अवकोकिलः ॥ पर्यादयो भ्लानादर्थं चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिभ्लानो ऽध्यय-
ताय, पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै, अलं कुमारिः ॥ निरादयः क्रान्तादर्थं पञ्च-
मया ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः । निर्धाराणसिः । इवेन सह
मासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससीद्विषः ॥
दिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्तं प्रति विद्योतते
श्रुत् । साधुर्वैषदसो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते
इत्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः । अतिङ्गिति
म् । एधानाहारको व्रजति । ननु च सुप् सुपेति वर्तते, तत्र कृतस्तिङन्तेन

* पठ्यते इत्यस्याये 'तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम् । नैतदस्ति' इति क्व
दधिकम् ।

† ग्रहणमित्यस्याये 'इह तु क्रियाशब्दस्य' इति पाठः कुच चिदधिकः ।

सह समासपदसङ्गः । एवं तर्हि ज्ञापयति ण्तयोर्योगयोः सुप् सुपेति न संबध्य इति । तेन गतिकारकोपपदानां द्विविधः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तरित्येतत् पपञ्चं भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपञ्चंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते । अमैवेति किम् । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालो भोक्तुम् * । एवकारकरणपदविशेषणार्थम् । अमैव यस्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यादमा चान्येन च यस्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अयेभुक्त्वा । अये भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । उपदंशस्तृतीयायामित्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तावन्मैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयविभागेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यद्योपदंशस्तृतीयायामिति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते । यथा अव्यये यथाभि ताख्याने कृजः त्क्वाणमुलाविति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकनोपदंशं भुङ्क्ते । उच्चं कारमाचष्टे । उच्चैः कारम् । अमैवेत्येव । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । पर्याभोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

त्क्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगे ऽनुवृत्तं तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । तत्प्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेताख्याने इति त्क्वात्ययः । समासपदो न्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अजं कृत्वा । खलु कृत्वा

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

† उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । क शेषः । यत्रान्यः समासो नेलः । वक्ष्यति । अनेकमन्यपदार्थं । चित्रगुः । श खगुः । कृष्णोपरासङ्गः । शेष इति किम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशाः न बहुव्रीहावित्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थं ॥ २४ ॥

अनेकं सुखन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति

* 'समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम्' । इत्यधिकं क्वचित् ।

† तत्पुरुष इति निवृत्तमिति क्वचित् अधिकमत्र ।

प्रमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यामं,
प्लोदको यामः । ऊठरयो ऽनङ्गान् । उपहृतपशू दग्धः । उदृतौदना स्याली ।
वज्रगुदं वदतः । वीरपुरुषको यामः । प्रथमार्थं तु न भवति । वृष्टे देवे गतः ।
नेकग्रहणं किम् । बहूनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेन सुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता * ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अधिकरणानां मा
तृ । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ अध्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैर्मुखः ।
निचैर्मुखः ॥ सप्तस्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ कण्ठे स्थितः
नालो ऽस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उग्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स, उग्रमुखः ।
शरमुखः ॥ समुदायविकारवष्ट्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
देशानां संघातः, केशसंघातः, केशसंघातश्चूडा ऽस्य केशवूडः । सुवर्णस्य विकारो
लंकारो ऽस्य सुवर्णालंकारः ॥ प्राद्विभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहु-
व्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रपतितं पर्णमस्य, प्रपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य, प्रपलाशः ॥
ओ ऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अविद्यमानः
ज्ञा यस्य, अपुञ्जः । अविद्यमानभार्यः, अभार्यः ॥ सुबधिकारे ऽस्तिवीरादीनां
हुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्तिवीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहु-
विहिश्च समासो भवति । अध्यय । उपदशाः । उपाविंशाः । आसन्नदशाः । आसन्न-
विंशाः । अदूरदशाः । अदूरविंशाः । अर्धिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या । द्विजाः ।
त्रचतुराः । द्विदशाः । संख्येय इति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिक-
ख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिग्नामानि । दिग्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये
समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यद-
न्तरालं, दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वाक्षरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा ॥
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रेण पुंस्त्वान्नः ॥ * ॥ नामग्रहणं कथ्यते । इह मा भूत् ।
दिग्नाश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

* सुसूक्ष्मजटकेन सुलभाजिनवाससा ।

समन्ताच्चतिरन्ध्रेण हुवोर्युक्ता न विध्यति ॥ इति वा० २

† वृत्तिमात्रे इत्यस्यापि पूर्वपदस्येति किम् इति वा० ३

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ते एह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्ये भिसंबद्ध्यते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येत चर्थे समस्येते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो नै कर्मर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युतुं च समासार्थं सर्वमिति करणान्नभ्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्वति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति, यदिदमिति निर्दिष्टं युतुं चेत्तद्वति । केशेषुकेशे एहीत्या इदं युतुं वृत्तं, केशाकेशि । कचाकचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युतुं वृत्तं, दण्डादण्डि । मुशलामुशल । इच् कर्मव्यतिहारइति इच् स सान्तः, स चाव्ययम् । अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । स ग्रहणं किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युतुं वृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तान्न सह समा बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुच्छेणागतः, सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मक तुल्ययोगइति किम् । सहेव दशभिः पुच्छेभारं वहति गर्दभी । विद्यमा दशभिः पुच्छेभारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः सलोमकः सपत्नक इति । न तुल्ययोगो गम्यते किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्ययोगइति विशेष न्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्ये द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्ये वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसं समासो भवति । समुच्चयान्वाचयेतरयोगसमाहारास्वार्याः । तत्र समु यान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति समासः । इतरयोगे समाहारे च समासो धीयते । प्लुतश्च न्ययोधश्च, प्लुतन्ययोधौ । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, खदिरपलाशाः । वाक्च त्वश्च, वाक्त्वचम् । वाग्दृषदम् । द्वन्द्वप्रदेशाः । चेत्येषमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समासइति वर्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्वं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्टश्रितः । तृती शङ्कुलाखण्डः* । चतुर्थी । यूपदार । पञ्चमी । एकभयम् । षष्ठी । राजपुत्र सप्तमी । अतशौण्डः ॥

* किरिकाख इत्यधिकमत्र क्व चित् ।

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयो-
ज्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्या-
शब्दः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्याग्रे, अग्रेव-
म् । निपातनादलुक् । राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नगनमुषि-
म् । सित्तसंभृष्टम् । भृष्टलुञ्चितम् । अर्धक्लिन्नपक्वम् । अर्पितोप्तम् । उप्त-
ठम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उलूखलमुसलम् । तण्डुलक्रिण्वम् । दृषदु-
तम् । आराधायनबन्धकी । चित्ररथबाह्वीकम् । आश्रयशमकम् । शूद्रार्यम् ।
तत्कराजनौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अतिभुञ्जम् । दारगवम् । शब्दार्थौ ।
मार्थौ । कामार्थौ । अनियमश्चात्रेभ्यते । अर्थशब्दै । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ ।
क्त्यं वक्तव्यमिदम् । धर्मादिषूभयमिति । वैकारिमतम् । गजवाजम् । गोपा-
धानीपूलासम् । पूलासकरण्डम् । स्यूतपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जा-
म् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाश-
स्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । केशरमशु । रमशु-
शो । शिराबीजम् । सर्पिमधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी ।
श्वद्वी । वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे चि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्त्तते । द्वन्द्वे समासे ध्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ ।
दुग्गुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुपृदुशुक्ताः । पटु-
रूपदवः । द्वन्द्वइति किम् । विस्पष्टपटुः ॥

अजाददन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्वइति वर्त्तते * । अजाददन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्त-
म् । उग्रवरम् । उग्रशशकम् ॥ बहुष्वनियमः ॥ * ॥ अश्वरथेन्द्राः । इन्द्र-
श्वाः ॥ द्वन्द्वे अजाददन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपर-
णं किम् । अश्वावृषौ वृषाश्चे इति वा ॥

अल्पाक्षतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वइति वर्त्तते । अल्पाक्षतरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ।
इत्थं न्ययोधश्च, पूतन्ययोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वनियमः । शङ्खदु-
भिबीणाः । बीणाशङ्खदुनुभयः ॥ अतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां
निपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृत्तिका-

* पूर्वमिति चेति क्व चिदधिकम् !

रोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् । यीष्मवसन्तौ ॥ लघ्वतरं पूर्वं निपा-
तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुशकाशम् । शरगादम् ॥ अभ्यर्हितं च पूर्वं निपातती-
वक्तव्यम् ॥ * ॥ मातापितरौ । श्रद्धामेधे । दीतातपसी ॥ वर्णानामानुपूर्व्यं
पूर्वनिपातः ॥ * ॥ ब्राह्मणवर्ण्यविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति
भातुश्च व्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्या-
अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम्

सप्तमीविशेषणो बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वापसर्जनत्वाद्वहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थे वचनम् । सप्तम्य-
विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशे-
षणम् । चित्रगुः शबलगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः
सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्
ख्यायाः पूर्वनिपातः । द्रव्यः । च्यव्यः ॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ * ॥ गुडप्रियः
प्रियगुडः ॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गुडादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ *
गडुकण्ठः । गडुशिराः । कथं वहेगडुः प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

* निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भित्ति
भित्तिः । अवमुक्तोपानत्कः । आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा
नैव नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धत्वात् । कटे कृतमनेनेति च
विशद्दीप्त्यम् ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ *
शार्ङ्गजग्धी । पलायडुभित्तिती । मासजातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःख
जातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥ प्रहरणार्थं
भ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्ड
पाणिः । कथमुद्यतगदः उद्यतासिः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वा ऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं
पूर्वं वा प्रयोज्यम् । आग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः
जातदन्तः । जातश्मश्रुः । तैलपीतः । घृतपीतः । ऊठभार्यः । गतार्थः । आह
तिगच्छश्चायम् । तेनगडुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः

* बहुव्रीहौचिति वर्ततइति क्व चिदधिकमत्र ।

ब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वे प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिंकडारः ।
डार । यडुल । काण । खञ्ज । कुण्ड । खञ्जर । खलति । गौर । वृद्ध ।
गुक् । पिङ्गल । तनु । घटर । कर्मधारयइति किम् । कडारपुरुषो यामः ॥

इति श्रीजयादित्यरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितइत्यधिकारोयं वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽनभि-
हितइत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मदो विभक्तिर्भवति ।
नानभिहिते, तिङ्गुत्तद्विसमासेः, परिसंख्यानम् । वक्ष्यति कर्मणि द्वितीया । कटं
रोति । यामं गच्छति । अनभिहितइति किम् । तिङ् । क्रियते कटः । हत् । हतः
टः । तद्वित । शत्यः । शतिकः । समास । प्राप्तमुदकं यं यामं, प्राप्तादको
यमः । परिसंख्यानं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । बहुषु बहुवच-
मित्येवमादिना संख्यावाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा, तत्र विशेषणार्थमिदमा-
च्यते, अनभिहितकर्मोद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां चिन्नेषु स्मर्यन्ते, तैरेवान्न व्य-
रः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति ।
यामं गच्छति ।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु चिषु ।

द्वितीया ऽऽस्रेडितान्तेषु ततो ऽन्यथापि दृश्यते ॥ * ॥

उभयतो यामम् । सर्वतो यामम् । धिग्रेवदत्तम् । उपर्युपरि यामम् ।
अधि यामम् । अधोऽधो यामम् ॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु
दृश्यते ॥ * ॥ अभितो यामम् । परितो यामम् । समया यामम् । निकष
यामम् । हा देवदत्तम् । बुबुक्षितं न प्रति भाति किं चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधायते, चशब्दात्सा
भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति
तृतीया च । यवाग्वा ऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । छन्द-
सि किम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वर्यते न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दे निपातो साहचर्यं
ह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । अष्टपञ्चादौ योग । तत्रान्तराशब्दे
मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनाशं च । अन्तरा त्वां च म
च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः * । अन्तरेण पुरुषकारं न
चिह्नयते । युक्त्यहणं किम् । अन्तरा तद्वशिलां च पाटलिपुत्र सुप्रस्य प्राकारः

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्यो ऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे
गम्यमाने † । क्रियागुणद्वयैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धो ऽत्यन्तसंयोगः
मासमधीते । संवत्सरमधीते । मास कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मा
गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि । क्रोशमधीते । योजन
धीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । योज
पर्वतः । अत्यन्तसंयोगइति किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गं तृतीया ॥ ६ ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति वर्त्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रिय
परिसमाप्तिः । अपवर्गं गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्
भवति । मासेनानुवाको ऽधीतः । संवत्सरेणानुवाको ऽधीतः । अध्वनः । क्रोशेन
नुवाको ऽधीतः । योजनेनानुवाको ऽधीतः । अपवर्गइति किम् । क्रोशमधीते
ऽनुवाकः । मासमधीतः । कर्तृव्यावृत्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति
मासमधीतो ऽनुवाको न चानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्त्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्त
मीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्रुहे द्रुहाद्वौ भोक्ता । अ
ज्यहाद्वौ भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहल्यो ऽयमिष्यासः क्रोशे ल
विध्यति । क्रोशाल्लल्य विध्यति । कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्म
धिकरणयोर्वौ मध्ये क्रोशः । संख्यातानुदेशो न भवत्यस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुलंसणे । शाकल्य
संहितामनुप्रावर्षत् । आगस्त्यमन्त्रसिञ्चत्पत्राः ॥

* तत्र मम मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः इत्यधिकं क्व चित् ।

† अष्टपञ्चादौ यं योग इत्यधिकं क्व चित् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्त्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनी-
क्ति तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखाय्यां द्रोणः । उपनिष्के कार्षापणम् । यस्य
खरवचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि
प्रदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः, इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्यागे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप
गर्तभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्रावृष्टो देवः । परिपरि त्रिगर्तभ्यो वृष्टो
ः । अपेन साहचर्यात्परैर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । वृचं परि
क्रोतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्र-
निधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभि-
न्युर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मेतिलेभ्यः प्रतियच्छति ।
तु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने ।
ः द्रोणः । संबन्धसंबन्धात्तस्यापि योगो ऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारके ऽध्व-
जंते द्वितीयाचतुर्थ्या भवतः । यामं गच्छति । यामाय गच्छति । यामं
जति । यामाय व्रजति । गत्यर्थग्रहणं किम् । ओदनं पचति । कर्मणीति
त् । अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् । मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति ।
नध्वनीति किम् । अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् । पन्यानं गच्छति ।
गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः । आस्थितः संप्राप्तः, आक्रान्त
व्यते । यत्र उत्पद्येन पन्यानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या । पथे गच्छ-
ति । द्वितीयाग्रहणं किम् । न चतुर्थ्यैव विकल्प्येत । अपवादविषये ऽपि यथा
॥त् । यामं गन्ता । यामाय गन्ता । इन्द्रो गलतणा षष्ठी न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
अवकाय भिक्षां ददाति । देवदत्ताय रोषते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥
तुर्थीविधाने तादर्थ्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ यूपाय दाह । कुण्डलाय हिर-
गम् । रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलम् ॥ कृपिसंप्रदाने चतुर्थी

वक्तव्या ॥ * ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्छाराय कल्पते यवागूः । कृपी
चैनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते यवागूः । मूत्राय जायते यवागूः ॥ उत्पाते
जायमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥

वाताय कपिला विद्युदात्मपायातिलोहिनी ।

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्थो उपपदं यस्य सो ऽयं क्रियार्थोपपदः । तुमुन्मुखे
क्रियायां क्रियार्थोयामित्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिने
ऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादो
योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् । प्रविश
पिण्डीम् । प्रविशतर्पणम् । भक्षिरञ्च स्थानी न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति
किम् । एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् । एधानाहतुं व्रजति ॥

तुमर्थोञ्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्च
तुर्थी विभक्तिर्भवति । भाववचनाश्चेति वक्ष्यति, तस्येदं यद्वहणम् । पाक्य
व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति । तुमर्थोदिति
किम् । पाक, स्त्यागो, रागः । भाववचनादिति किम् । कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाञ्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽनं वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भ-
वति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा ऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः ।
अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थयद्वहणम् । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । शक्तो
मल्लो मल्लाय । वषट्कनये । वषट्किन्द्राय । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः ।
तेनाशीर्विवक्षायांमपि वष्टौ बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो
भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी
विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा वृषं मन्ये ।
न त्वा वृणाय मन्ये । न त्वा वुसं मन्ये । न त्वा वुसाय मन्ये । मन्यतिवर्षं
किम् । न त्वा वृषं चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः किमर्थः । न त्वा वृषं
मन्ये । अनादर इति किम् ।

अश्मानं दृष्टं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।

अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् । न त्वा श्मालं मन्ये ॥ यदेतदप्राणिष्विति तद-
वादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा नावं
ये । नावमुत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वा ऽवं मन्ये । यावव भुक्तं आदृतम् । प्राणिषु
यम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा श्मालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया
भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । युष्मदः कस्माव भवति
तुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञद-
त् भुक्तम् । करणे । दात्रेण लुनाति । परशुना क्लिनति । तृतीयाविधाने प्रकृत्या-
नामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या ऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः ।
येण वैयाकरणः । गार्ग्यो ऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति ।
द्वेणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून्
याति ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता ।
रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीय-
न, इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्प्राधान्ययोगेपि भवति ।
रेण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनीति निदर्शनात् ।
प्रधान इति किम् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दे ऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन
दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भ-
वति । अत्था कारणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्ठः* । अवयवधर्मेण सम-
यो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अक्षिकाणमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कं चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूत, तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया
भक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राचीत् । छात्रेणोपाध्यायम् ।

* कुण्ठिरिति पाठान्तरम् ।

शिक्षया परिप्राजकम् । इह न भवति । कमण्डलुपाणिश्चात्र इति । लक्षण-
समासे ऽन्तर्भूतत्वात् । इत्यन्तर्भूत इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योत्तनम्* ॥

संज्ञा ऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्य
तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संज-
नीते । मातरं संजानीते† ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्था लोके हेतुश्च्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्ति-
र्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्याया यशः ॥

अकर्तर्युक्ते पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्त्तते । कर्तृवर्जितं यद्वृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति
तृतीयापवादो योगः । शताद्बुद्धः । सहस्राद्बुद्धः । अकर्तरीति किम् । शते
बन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भ-
वति‡ । जाड्याद्बुद्धः । जाड्येन बुद्धः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः
गुणग्रहणं किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतु प्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठं
विभक्तिर्भवति । अश्वस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनामस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्ना हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च
पूर्वण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति ।
यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वोपां प्रायद-
नम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ता
वसति । कस्माच्चिमितावसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्तं
वसति । एवं कारणहेत्वारण्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं †

* इत्यन्तर्भूत इत्यारभ्य विद्योत्तनमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† संपूर्णः किम् । मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम् । पूरेण
संजानीते पिता । इत्यधिकं क्व चित् ।

‡ तृतीयापवादो ऽयं योग इत्यधिकं कुत्र चित् ।

अरूपविधिर्मा विज्ञापीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । यामादागच्छति । पर्वताद-
प्रोहति । वृक्षेभ्यो विभेति । अध्वयनात्पराजयते । पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे
कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रासादमारुह्य प्रेतते, प्रासादात्प्रेतते ॥ अधिकरणे
वेषसंख्यानम् ॥ * ॥ आसने उपविश्य प्रेतते, आसनात्प्रेतते । शयनात्प्रेतते ॥
। शनाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ कुतो भवात्, पाटलिपुत्रात् ॥ यत-
त्वाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि
। ज्ञानानि । कार्तिक्या आयहायणी मासे ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥
। तर्तिश्या आयहायणी मासे ॥ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥
। गीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरर्त्तदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे
पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति ।
न्यो देवदत्तात् । भिक्षो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । क्लित्तणो देवद-
त्तात् । आराच्छब्दे दूरान्तिकार्यं वर्त्तते । तत्र दूरान्तिकार्ये षष्ठ्यन्तरस्या-
ति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्वेवदत्तात् । आराद्व्यञ्जदत्तात् । इतर इति
दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अत्रयं
नार्थ । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वा यामात् ।
। रो यामात् । पूर्वा यीमादुसन्तः । उत्तरो यीमो यसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र
दयहण देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात् । इतरथा हि
। वृत्तिनैव स्यात् । इयमस्याः पूर्वति । इह तु न स्यात् । अयमस्मात्पुत्रः काल
। अञ्चूत्तरपद । प्राग् यामात् । प्रत्यग् यामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द
। षष्ठ्यन्तरप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । आच् । दक्षिणा
। उत्तरा यामात् । आहि । दक्षिणाहि यामात् । उत्तराहि यामात् ॥

षष्ठ्यन्तरप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्य-
युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो यामस्य । उत्तरतो यामस्य । पुरस्ताद्
य । उपरि यामस्य । उपरिष्ठादुमस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

एनवन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्ति
वति । पूर्वण षष्ठां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामा
षष्ठ्यपीष्यते । दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः

पृथग्विनानानाभिस्तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्यागे तृतीया विभक्ति
भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । वि
देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्
नानानाभिरिति योगविभागे द्वितीयार्थः ।

विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।

विना हस्तिकृतान्दोषन्केनेमौ पातितौ दुमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पवृच्छकतिपयस्यास-

त्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प वृच्छ कतिपय इत्येतेभ्यो ऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे का
ऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करणद्वयं
सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं वरणतया विषयते न द्रव्यं, तदा स्तोकादीनां
सत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्त
वृच्छान्मुक्तः । वृच्छेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्वव
नस्येति त्रिम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करणद्वयं कि
क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकं मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थः शब्दैर्यागे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरा
पञ्चमी च । दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । विप्रहृष्टं ग्रामात् । विप्रहृष्टं ग्रामस्य
अन्तिकं ग्रामात् । अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात् । अभ्याशं ग्रामस्य । अ
न्यतरस्यां ग्रहणं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्दैर्भ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति
वकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते । दूरं ग्रामस्य । दूराद्ग्रामस्य । दू
ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य । अन्तिकाद्ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । प्रातिपद
कार्थं विधानम् । असत्त्ववचनग्रहणं षष्ठ्यनुवर्त्तते । सत्त्वशब्दैर्भ्यो यथायथं वि
ज्ञेयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे
ले । शकटे आस्ते । स्यात्यां पचति । दूरान्तिकार्थेभ्यः खत्वपि । दूरे यामस्य ।
तत्केयामस्य । आभ्याशे यामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति,
रीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः ॥ सप्तमीविधाने कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्या-
॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । परिगणिती याज्ञिके । आन्वाती कृन्दसि ॥ साध-
युपयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ साधुर्दशदत्ता मातरि । असाधुः पितरि ॥
कार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ अद्वेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा
सते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते ॥ अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी
व्या ॥ * ॥ दरिद्रेष्वामीनेषु अद्वेषु भुञ्जते । वृषजेष्वामीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥
दुर्यासे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ अद्वेष्वामीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । ब्राह्मणे-
सीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु* चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियाया
नान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया
नान्तरं लक्षयति । गोषु दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु दूय-
ेषु गतः । हुतेष्वागतः । भावेनेति किम् । यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुन-
र्यदहं किम् । यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति । षष्ठ्य-
धिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्रात्रा-
॥ रुदति प्रात्राजीत् । क्रायतः प्रात्राजीत् । क्रायति प्रात्राजीत् । क्रो-
नादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

शमीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू
। इत्येतैर्यागे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी । गोषु स्वामी ।
गोश्वरः । गोष्वीश्वरः । गश्वमधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः ।

* कालेति पाठान्तरम् ।

गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभू
गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । वष्ट्यामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तम्यविधानार्थं वचनं

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तन्ते । आयुक्तो व्यापारितः * कुशलो निपुणः ता
योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा ता
र्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कु
कटकरणे । आसेवायामिति किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईष्युक्त इत्या
तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्वारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तन्ते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेरुद्देशस्य पृथक्
निर्द्वारणम् । यतो निर्द्वारणं तत्र षष्ठीसप्तम्यौ विभक्तौ भवतः । मनुष्याणां तर्हि
शूरतमः । मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा संपवत्तीरतमा । गोषु ।
संपवत्तीरतमा । अश्वगतां धावन्तः शीघ्रतमाः । अश्वगेषु धावन्तः शीघ्रतम

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्वारणमिति वर्तन्ते । षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः । वि
विभक्तम् । यस्मिन्निर्द्वारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति
माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः । आद्रतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगे ऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी वि
भक्तिर्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । म
निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चायामिति किम् । साधुर्देव्या राज्ञः । त
द्यने न भवति । अपतेरिति किम् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥ अत्रत्य
भिरिति वक्तव्यम् ॥ * साधुर्देवदत्ता मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्
मी च । प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स उच्यते । केशैः प्रसि
केशैर्बु प्रसितः । केशैरुत्सुकः । केशैर्बुत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तन्ते । लुब्धतावतत्रगब्धत्वात् तृतीयासप्तम्यौ वि
भवतः । पुष्येण पायसमश्नीयात् । पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघाभिः प

॥ मघामु पलनौदनम् । नवत्रदति किम् । पञ्चालेषु वसति । लुपीति ।
मघासु यहः । इह कस्माच्च भवति । अय्य पुण्यः । अय्य कृतिका ।
करणदति वर्तते । वचनं तु पठे तृतीयाविधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्यलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्यः सत्ता । लिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमाणं,
॥ खारी आठकम्* । वचनं, मेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकम-
वध्यते । प्रातिपदिकार्यमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा
क्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्यमात्रे । उच्चैः । नीचैः । लिङ्गग्रहणं किम् ।
री, वृत्तः, कुण्डम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम् । द्रोणः,
ने, आठकम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणं किम् । एकत्वाद्विपुल-
यथा स्यात् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् । निपातस्या-
कस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं ततो ऽपि यथा स्यात् । प्रलक्ष्यते । आध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्ये प्रथमा न प्राप्नो-
ते वचनमारभ्यते । संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे
दत्तौ । हे देवदत्ताः ॥

सा ऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संबोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा वैवो-
दृतम् । आमन्त्रितप्रदेशा आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद् इत्येवमादयः † ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो । हे देव-
॥ संबुद्धिप्रदेशा एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मादिभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्यव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेष-
न षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

ज्ञानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
ज्ञो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रवृत्ति-

* 'परिमाणं प्रत्यादि' इति पा० २ ।

† 'आमन्त्रितस्य च' इत्यत्रमादयः । इति पा० ३ ।

‡ अत्र 'शेष इत्यनुवर्तते' इत्यधिकं ६ वित् ।

अनो जानातिरविदुषः । अथ वा मिथ्याज्ञावचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहते वा । विस्रभान्त्या तद्वात्मना सर्वमेव याज्ञं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदुषस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेषदति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । दय दानगतिरतणेषु । ऐश्वर्ये । एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवर्तिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातु रध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईडे । मधुन ईडे । कर्मणीति किम् । मातुर्गुणैः स्मरति । शेषदति किम् । मातरं स्मरति ॥

कृजः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतिः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवर्तिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्यापस्करुते । शस्त्रपा स्यापस्करुते । प्रतियत्नइति किम् । कटं करोति । कर्मणीति किम् । एधोदक स्यापस्करुते प्रज्ञया । शेषदत्येव । एधोदकमुपस्करुते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिजितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवर्तिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौरस्यामयत्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ॥

इति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मामेवं तपःसाहसमाचर* ॥

भाववचनानामिति किम् । नञी कृतानि रुजति । अज्वरेरिति किम् । चौरं ज्वरयति ज्वरः ॥ अज्वरिसंताप्यारिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौरं संतापयति तापः । शेषदत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

नाथु नाथु याज्ञोपतायैश्वर्याशीषु पश्यते, तस्याशीःक्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवर्तिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनायति, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

आसिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

आसि निप्रहण नाट क्राय पिष इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि

* कस्याणो यस्तु माधेयं लौकिको प्रतिभाति मे ।

इति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ इति पाठान्तरम् ॥

रक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । जसु हिंसायां, जसु ताडने, इति च घटादौ पठ्यते
 स्येदं ग्रहणं, न देवादिकस्य जसु मोक्षो नश्यति * । चौरस्याज्जासयति । वृषल-
 ाज्जासयति । निग्रहण इति संघातविग्रहीतविपर्यस्तग्रहणम् । चौरस्य निग्रह-
 त । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योवाटयति ।
 प्रलस्योवाटयति । चौरस्य काययति । वृषलस्य काययति । निपात पाठुः ।
 यं हि घटादौ पठ्यते अयं क्रयं क्रयं क्रयं हिंसार्था इति, तत्र घटादयो मित इति
 त्संज्ञायां मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनटि । वृषलस्य पिनटि ।
 सायामिति क्रिप् । धानाः पिनटि । शेरस्येव । चौरपत्तासयति । एषामिति
 क्रिप् । चौरं हि नस्ति । निग्रहण इति क्रिप् । चौरं विहन्ति † ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभ-
 क्तिर्भवति । व्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति ।
 सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयाप्रत्ययः कस्माच्च भवति ।
 इयर्थस्य पणतेरायाप्रत्यय इत्यने ‡ ॥ समर्थयोरिति क्रिप् । शलाकां व्यवहरति ।
 विपरीत्यर्थः । ब्राह्मणान् पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेषद्वयेव । शतं पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यते कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य
 दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्यति क्रिप् । ब्राह्मणं दीव्यति । योगवि-
 ण उत्तरार्थः ॥

विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उप-
 र्गं सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रति-
 दीव्यति । सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति ।
 पसर्गस्येति क्रिप् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य येव । शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भ-
 वति । गामस्य तदहः सभायां दीव्ययुः । अनुपसर्गस्य षष्ठां प्राप्तायामिदं
 वनम् । सोपसर्गस्य तु कृत्स्नस्य व्यवस्थेविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यब्रुवार्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

* अत्र 'अहिंसार्थत्वात्' इत्यधिकं कृ चित् ।

† एषामित्यादि विहन्तीत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ अत्र 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यधिकं कृ चित् ।

प्रेष्य इति इत्यन्तेर्देवादिकस्य लोपमध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साहचर्यो
बुधिरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यबुधोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति दे-
तासंप्रदाने सति । आनये ह्यगस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य । आनये ह्यगस्य
हविषो वपाया मेदसोनुब्रूहि । प्रेष्यबुधोर्हविति क्रिम् । आनये ह्यगं हविषेपां मे-
जुहुधि । हविष इति क्रिम् । आनये गामयान् प्रेष्य । देवतासंप्रदान इति क्रिम्
माणवक्राय पुतोडाशं प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थिनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इन्द्रा-
ग्निभ्यां ह्यगं हविर्वेपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि त्रिष्ये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति * बहुलम् । पुरुषमृगश्चन-
मसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्प-
तिभ्यः । बहुलग्रहणं क्रिम् । छण्णो रात्र्यै, हिमवतो हस्ती । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वत-
व्या ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वा जायते । या दतो धावति तस्यै श्याव-
दत् । या नखानि छनति तस्यै कुनखः । या ऽऽङ्के तस्यै काणः । या ऽभ्यां
तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहत्यायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजेषातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति । घृतस-
यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते† ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे काले ऽधि-
करणे षष्ठा विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वा ऽङ्गो भुङ्क्ते । द्विरङ्गो ऽधीते । कृत्वोऽर्थ-
ग्रहणं क्रिम् । अहि शेते । रात्रौ शेते । प्रयोगग्रहणं क्रिम् । अहनि भुङ्क्ते । गम्यं
हि द्विस्त्रिचतुर्व्रति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं क्रिम् । द्विः कांस्यपा-
त्र्यां भुङ्क्ते । अधिऋण इति क्रिम् । द्विरङ्गो भुङ्क्ते । शेष इत्येव । द्विरहन्धीति ।

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्वप्रयोगे कर्तरे कर्मण च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका ।
भवतः शसिका । कर्मणि । अपां स्रष्टा । पुरां भेता । वज्रस्य भर्ता । कर्तृक-
र्मणोरिति क्रिम् । शस्त्रेण भेता । कृतीति क्रिम् । तद्विप्रयोगे मा भूत् ।
कृतपूर्वो कटम् । भुक्तपूर्वो आशनम् । शेष इति निश्चयः, पुनः कर्मग्रहणात् ।
इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

* अत्र 'देवतासंप्रदाने सति' इत्यधिकं क्व चित् ।

† अत्र 'करण' इति क्रिम् । अन्यत्र मा भूत्' इत्यधिकं क्व चित् ।

उभयप्राप्ते कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेषां षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः
प्रतिस्मिन्नकृति सोयमुभयवाप्तिस्तत्र कर्मण्येऽ षष्ठी विभक्तिर्भवति, न
हि । आश्वर्यो गङ्गां देहे ऽगोपालकेन । रोवते मे ओदनस्य भोजनं देव-
न । साधु खलु पयसः पानं यत्तद्वत्तन । बहुव्रीहिविज्ञानादिह नियमो न
ति । आश्वर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ॥
ताकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भेदिका देवदत्तस्य
ष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटम् ॥ शेषे विभाषा ॥ * ॥ अज्ञाकारयोः
प्रत्यययोर्बहणात् तद्वेत्तयाशेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि
स्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ॥ के चिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥
दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

न लोकाव्ययनिष्ठति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य वर्त-
नकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः ।
ज्ञां पूजितः । क्तस्येति किम् । ओदन पचमानः । वर्तमानइति किम् । यामं
ः ॥ नपुंसके भावउपसंख्यानम् ॥ * ॥ ह्यत्राप्य हसिाम् । मयूरस्य नृतम् ।
क्रिलस्य व्याहृतम् ॥ शेषविज्ञानात् सिद्धम् ॥ * ॥ तथा च कर्तृविषयतायां
प्रापि भवति । ह्यत्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

क्ताधिकरणे चेति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि
निषेधापवादो योगः । इदमेषामासितम् । इदमेषां शयितम् । इदमहेः सुप्तम् ।
वनरूपेयातम् । इदमेषां भुक्तम् । इदमेषामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे
रि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् । नेता ऽश्वस्य यामस्य चैत्रः । अये
ने कर्मण्याहुः । तदा नेता ऽस्य यामं चैत्रः * ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्यतृनाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते । ल उ उक्त अत्रय निष्ठा-
र्ये तु इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । ल इति शत्रुशान्तौ कानः
सू क्रिन्नौ च गृह्यन्त । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पचमानः ।
दनं पचिषान् । परिः सोमम् । ददिगाः । उ । कटं चिकीर्षुः । ओदनं बुभुषुः ।
यामलं करिष्णुः । इण्युचोपि प्रयोगे निषेधः । † उक्त । आगामुञ्जं वाराणसीं रक्ष

* द्विकर्मकाणां प्रयोगइत्याख्य यामं चैत्र इत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्था बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† इण्युचोऽपि प्रयोगो निषेध इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

आहुः ॥ उक्तप्रतिषेधे कमेर्भाषाया प्रतिषेधः ॥ * ॥ दास्याः कामुकः । अज्यय ।
कटं कृत्वा । ओदनं भुक्त्वा । अज्ययप्रतिषेधे तौसुत्कृतुनोरप्रतिषेधः ॥ * ॥
पुरा सूर्यस्योदेनोराधेयः । पुरा कुर्यात् वितृपो विरपिशत् । निष्ठा । ओदनं भु-
क्त्वा । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थे । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्यानः सोमो
भवता । तृत्विति प्रत्याहारग्रहणं, लटः शत्रुशानत्वावित्यारभ्य आ तृनो नकारात् ।
तेन शानन्वानश्शत्रुनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पञ्चमानः । नट माघानः ।
अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापत्रादान् ॥ द्विषः शत्रुर्वा
वचनम् ॥ * ॥ चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहि-
तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । कटं कारको व्रजति । ओदनं भोजको
व्रजति । इनः खल्वपि । यामं गमी । यामं गामी । आधमर्ण्यं । शतं दायी ।
सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम् । यशनां लावकः । सकृन्
पायकः । अदृश्यं करो कटस्य । इह कस्माच्च भवति वर्षशतस्य पूरकः, पुत्र
पौत्राणां दर्शक इति । भविष्यदाधिकारे विहितस्यावस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां
प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि * । भवता कटः कर्तव्यः ।
भवतः कटः कर्तव्यः । कर्तेतीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् ॥ उभयपक्षो
कृत्ये षष्ठाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ कृष्टव्या यामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या
याममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्यागे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पक्ष षष्ठी च,
तुलोपमाशब्दैर् वर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तया मुक्ते षष्ठेय
भवति । तुल्या देवदत्तेन । तुल्या देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देव-
दत्तस्य । अनुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा
कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेण
नुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुक्रियेत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थे हित इत्येते

* 'न कर्मणो'ति कुत्र विवादात् ।

र्गने चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुरूपेणार्थः । शेषे चतुर्थीविधाना-
तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ *
आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । निरं जीवितं देवदत्ताय
देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । भद्रं देवद-
त्ताय । भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देव-
दत्ताय । निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय । सुखं देवदत्तस्य । शं देवद-
त्ताय । शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवद-
त्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवद-
त्ताय । पथ्यं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रौजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समासः एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्या-
स्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विगुर्यस्यैकवद्भावे विधीयते, द्वि-
गुर्यै एकवद्ववतीति । समाहारद्विगोस्त्वेदं ग्रहणं नास्ति । पञ्चपूलाः समा-
हिताः पञ्चपूली । दशपूली । द्विगुर्यस्यैकत्वादनुप्रयोगेऽप्येकवचनं भवति । पञ्च-
लीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसराया जीणि
वाक्यानि संपद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्ववति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां
। प्राण्यङ्गानां तावत् । प्राण्यङ्गानां । शिरोशीवम् । तूर्याङ्गानाम् । मादङ्गिकापा-
विकम् । धीणावादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम् रथिः शिरोहम् । रथिकृपा-
तम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात्पशुद्वन्द्वे विभाषयैकवद् भवति । इतरेतरयोगे
माहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनम् ।
इं तु प्रकरणं त्रिषयविभागार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दधि-
पसादीनामितरेतरयोग एव । दत्तमृगादीनामभ्यनेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

१ चत्वेत्यारभ्य कर्तव्यमित्यन्तः पाठो अनुच नास्ति ।

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमात्रमनुवादः । उद्गतात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौयुमम् । कठकालापदीनामुद्गप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुकीर्ते तदैव मुद्राहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युद्गहरणम् । अनुवादइति किम् । उद्गः कठकालापाः । प्रत्यष्ठः कठकौयुमाः ॥ स्थणोरग्रतन्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थणोरिति किम् । अनन्दिषुः कठकालापाः । अग्रतन्यामिति किम् । उद्गानि कठकालापाः ॥

अध्ययुक्तुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्ययुक्ते यस्य क्रतेर्विधानं सो ऽध्ययुक्तुः । अध्ययुक्तुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्ययुक्तुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काखमेधम् । सायाह्रातिरात्रम् । अध्ययुक्तुरिति किम् । इषुवज्जौ । उद्भिद्वलभिदौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपेये । इह कस्माच्च भवति दर्शपौर्णमासौ, क्रतुशब्दः सोमयज्ञेषु क्लृप्तः ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासत्ता आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदक्रमक्रमम् । क्रमकृतातिक्रम् । सांठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासत्तः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् । याज्ञिकवैद्याकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि । जातिरिति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यो । अप्राणिनामिति किम् । ब्राह्मणलक्ष्मिविष्टशूद्राः । नञिव्युक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावे न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावे विधीयते, न नियतव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्याग्रयो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्गश्च दरावती च, उद्गोरावति । गङ्गाशोणम् । देशः सख्वपि । कुरवश्च कुरुवेचं च, कुरुकुरुवेचम् । कुरुकुरुवा

त्वम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गायामुने । मद्रक्रेकयाः । नदी देश इति
कम् । कुकुटमयूयो । अयामा इति किम् । जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बव-
शालूकिन्या । नदीयहणमदे हत्वात् । जनपदे हि देशः । तथा च पर्वतानां
हण न भवति । कैलासश्च गन्धमादनं च, कैलासगन्धमादने ॥ अयामा
त्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इह मा भूत । मथुरा च पाटलिपुत्रं
व, मथुरापाटलिपुत्रम् ॥ उभयतश्च यामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सौर्यं च
नगरं, केतवतं च यामः, सौर्यकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपरिचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । दंश-
प्रशक्म् । यूलालितम् । क्षुद्रजन्तु इति किम् । ब्राह्मणत्रयैः ॥

क्षुद्रजन्तुनस्थिः स्यादयं वा क्षुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतो येषां केचिदा नकुलादपि ॥

आ नकुलादभीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शाशाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरं, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां
शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । मार्जारमूषकम् । श्वशृगालम् । अहिनकुलम् ।
शाश्वतिक इति किम् । गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्त । चकारः पुनरप्येव
समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधितामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति ।
अश्वमहिषम् । काकोलरुम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, यात्रात् । यैर्भूक्ते पात्रं
संस्कारेणापि न शुभ्रं ते निरवसिताः, न निरवसिताः, अनिरवसिताः । अनि-
रवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । तत्तास्कारम् । रजकतन्तु-
वायम् । अनिरवसितानामिति किम् । चण्डालमृतपा ॥

गवाश्चप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्चप्रभृतीनि इतैरुवद्वाचानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवा-
श्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुजवामनम् ।
कुजकौरातकम् । पुत्रौतम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् ।
शाटीपिच्छकम् । उष्ट्रशम् । उष्ट्रशम् । मूत्रशम् । मूत्रपुरीषम् । यक्ष्मेदः ।
मांसशोणितम् । दर्भेशम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । दृषोत्तपम् । दासी-

दासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्रुनु
वृत्तं, रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । पशुद्रुनु विभाषैव भवति ।

विभाषावृत्तमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वा-

पराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृत्त मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर
इत्येतेषां द्रुनु विभाषैकवद्वति । प्लुतन्ययोधम् । प्लुतन्ययोधाः । रुद्रपृषतम् ।
रुद्रपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ग्रीहियत्रम् । ग्रीहियत्राः । दधिघृतम् ।
दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिक्पिञ्जलम् । तित्तिरिक्पिञ्जलाः ।
अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ बहु-
प्रकृतिः फलतेनात्रनस्पतिमृगशकुनिस्तुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ * ॥ एषां बहुप्रकृ-
तिरेव द्रुनु एकवद्वति, न द्विप्रकृतिः । बडरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लुतन्य-
योधौ । रुद्रपृषतौ । हंसवक्रवाकौ । यूसालिते । ग्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविषद्वि विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरण-
वाचिनामद्रव्यवाचिनां द्रुनु एकवद्वति । विभाषानुर्कषणार्थेचकारः । शीतो-
ष्णम् । शीतोष्ण । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । जीवितमरणम् । जीवितमरणे । विप्र-
तिषिद्धमिति किम् । कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयश्चादीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्वि प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयश्चादीनि शब्दरूपा-
णि नैकवद्वन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुपर्विणी । ब्रह्मप्रजापती । शिव-
वैश्रवणौ । कन्दविशाखौ । परिव्रट्कौशिकौ * । प्रवर्ग्यापसदौ । शुक्लकृष्णौ ।
रथ्याबहिषी । निपातगद्गीर्घः । दीतातपसी । श्रुतातपसी । मेधातपसी । अथ-
यनतपसी । उलूषरुमुपले । आद्यावसाने । श्रुतांधे । चक्रामे । वाहूनसे ॥

सधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वर्तते । अधिकरणं वर्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः,
तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्रुनु नैकवद्वति । यथायथमेकवद्वि प्राप्ते
प्रतिषिध्यते । दश दन्तोऽः । दश मार्दङ्गिकाणविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्रुनु एकवद्वति । उपदशं दन्तो-
द्गम् । उपदशा दन्तोऽः । उपदशं मार्दङ्गिकाणविकांश्चिकम् । उपदशा मार्दङ्गि-

तपाणविकाः । अव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावोपि विहितो बहुव्रीहिरपि, तत्रै-
वद्वापत्ते ऽव्ययीभावो ऽनुयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भाषो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च ।
ऽज्वगवम् । वशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिनादम् । शिरोपीत्रम् । परलि-
ङ्गतापवादो योगः ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥ * ॥ पञ्च-
श्रुती । दशरथी ॥ वा ऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चखट्वम् । पञ्चवद्वी ॥
प्रनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चनक्षत्रम् । पञ्चनक्षत्री ॥ पात्रा-
दिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चरात्रम् । चतुर्गुणम् । त्रिगुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधस्त्रि । उपक्रुमारि ।
वन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानव्यालिङ्गत्वैव प्राप्ता, ऽन्यपदार्थप्र-
धानस्याभिधेयवर्जिङ्गता, ऽत इदमुच्यते । अनुक्ततमुच्ययेवचकाः ॥ पुण्य-
सुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्य-
यादेः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ त्रिपथम् । चतुष्वयम् । विपथम् । सुपथम् ॥ क्रिया-
विशेषणानां च क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ * मृदु पचति । शोभनं चति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोऽयमुक्तः सूत्रेषूपरतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वा
ऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिष्ठितं वेदितव्यम् । पदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति विभाषा सेनासुरेति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना ।
तत्पुरुष इति किम् । दृढतेने राजा । अनञ्जिति किम् । अनेना । अकर्मधा-
रय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्याशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्या
उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्यम् । आहुरकन्यम् । संज्ञायामिति किम् । वीर-
णकन्या । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्या । परब्रह्मिङ्गतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायतइत्युपज्ञा उपक्रम्यतइत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञो-
पक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोप-
ज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायां । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा ।

* क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या ॥ * ॥ इति पा० ३ ।

यद्युपज्ञेयस्योपक्रमस्य प्रार्थस्यादिराख्यातुमिच्छते तत एतद्व्रवति । पाणिर्
ज्जमाकालापकं* व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमाकाला
व्याकरणम् । व्यायुजं दुष्करणम् । आश्वीयक्रमं प्रासादः । नन्दोपक्रमा
मानानि । दशरीयक्रमं सुकुमारम् । उपज्ञोपक्रममिति किम् । बाल्मी
श्लोकाः । तदाद्याद्विद्यासायामिति किम् । देशदत्तापज्ञो रथः । यज्ञदत्तं
पक्रमो रथः ॥

ह्याया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

विभाषा सेनसुराच्छायेति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम्
ह्यायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधां
बाहुल्यम् । शलभद्वीनां हि बहुल्यं गम्यते । शनभच्छायम् । इतुच्छायम्
बाहुल्यमिति किम् कुलच्छाया ॥

तभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वा ऽमनुष्य
पूर्वा च भवति । तत्सभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्माच्च भवति । राजसभा
पर्यायवचनस्येवेष्टा । तदुक्तम् । जितपर्यायस्यैव राजाद्वयमिति । अमनुष्य
पूर्वा । रत्तःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्माच्च भवति काष्ठसभा । अम्
प्यशब्दो रुढिरूपेण रत्तःपिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुष्यपूर्वेति किम्
देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघात
वचनो ऽत्र सभाशब्दो एह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात
इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीर्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा ह्याया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो
भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुल-
च्छायम् । कुलच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विभक्तत्वाद् इतरैतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रह-
णम् । परस्य यल्लिङ्गं तद्वति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्व-
तत्पुरुषयोर्विधीयते । कुकुटपूर्याधमे । मयूककुटाधिमौ । तत्पुरुषस्य । यद्वि

पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । अर्द्धनखरञ्जनी । द्विगुप्राप्तापचालं-
पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विगुः / पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः
पूरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्नो जीविकां, प्राप्तजीविकः । आपचो जीविकाम्,
आपचजीविकः । अलं जीविकायै, अलंजीविकः । गतिसमास । निष्क्रान्तः कौ-
शाभ्याः, निष्कौशाभ्यः ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोर्विभाषैकशब्दोऽयं उक्तस्तत्रैकवद्वावादन्यत्र परवल्लिङ्गतायां
गतायामिदमारभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्वश्च वडवा चा-
श्ववडवौ । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तत्र द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्व-
वल्लिङ्गता भवति । अश्ववडवान्, अश्ववडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये
पूर्ववल्लिङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावतूनां प्रीणामि । अहोरात्रे इदं ब्रूमः । पर-
वल्लिङ्गतापवादे योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं,
वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । पूर्वपक्षाश्चितयः, अपरपक्षाः पुरीषम्, अहो-
रात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् । दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमौ
एवौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

अतसमासान्तानां निर्देशः । रात्र्, अह्, अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । पर-
वल्लिङ्गतायां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतु-
रात्रः । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । मध्याह्नः । द्वादहः । त्र्यहः ॥ अनुवाकादयः पुंसीति
क्तव्यम् ॥ * ॥ अनुवाकः । शंयवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते
३ः । इह कस्माच्च भवति, अपथो देशो, ऽपथा नगरी । तत्पुरुष इति वर्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ।
अमयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता क्व चिदर्थभेदेनापि व्यव-
हृते । यथा पद्वशब्दशब्दो निधिवचनौ पुलिङ्गौ । जलजे उभयलिङ्गौ । भूत-
शब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सैन्यशब्दो सत्त्वणे
भवलिङ्गः । यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सारशब्द उत्कर्षे पुलिङ्गो न्यायाद-

नपेति नपंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे पुलिङ्गः । तत्साधने नपंसकं
 तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्बुच । गोमय । कषाय । कार्शपण । कुत
 कपाट । शङ्ख । चक्र । गूय । यूय । ध्वज । कवन्ध । पद्म । गृह । सरक
 कंस । दिवस । यूप । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप
 द्यूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरण
 पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत सैन्धव
 औषध । आठक । चषक । द्रोण । स्थलीन । पात्रीव । वष्टिक । वार
 बाण । प्रोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्ब । सीधु । कवच । रेणु । कपट
 सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । बीर । कर्ष । आकाश । अष्ट
 पद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । त्वेडित । शङ्ख
 शङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वष । विमान । मुल
 प्रवीव । शूल । घञ्ज । कर्पट । शिखर । कल्क । नाट । मस्तक । वनय
 कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद । अङ्गुश । तिमिर । आश्रम
 भूषण । इल्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग । पिटक । विटङ्क । माष । कोश
 फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शाप
 कर्पास । चषाल । खण्ड । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हत
 सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पटह । सौध । पार्श्व । शरीर । फल
 छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोम
 तोरण । मञ्चक । पुद्गु । मध्य । बाल । वल्मीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्या
 उद्योग । खेह । स्वर । संगम । निष्क । क्षेम । शूक । छत्र । पवित्र । यौव
 पानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विषाण । भवन । अरण्य
 पुलिन । वृठ । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लो
 दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दारु । धनुस् । मान । तङ्क । वितङ्क । मा
 सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराह्ण । नीड । शकल । * अर्द्धर्चादिः

इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम्, अन्वादेशो ऽनुकथनम् । इदमोन्वादेशविषयस्याः
 देशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरी

* कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन । लिङ्ग । सीर । क्षत । क्षण । क
 वर्ण । पूर्ण । पणव । विशाल । सुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । खल । स्थूल । श
 नाल । प्रवर । कटक । कण्टक । झाल । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध । झलाट । कु
 कुञ्जल । विडङ्ग । पिण्याक । आर्द्र । हल । कटक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुडप । खण
 चण्यक । वसु । उद्यम । स्तन । स्तेन । छत्र । कलह । पालक । हल । वर्धत्क । क
 तपडक । तपहुल । इत्येते पुस्तकान्तरेष्वधिकाः ॥

यो आभ्यामहरणधीतम् । अस्मै कानाय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि हि । अस्य कानस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम् * अशादेशवचनं कचकार्यम् । इमकाभ्यां कानाभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरणधीतम् । इ पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन त्रिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति देवदत्तं भोजय, च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदस्त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदो ऽन्वादेशविषयस्य अशादेशोति अनुदात्तस्त्वतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् मे सुखं वसामः । अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोधीष्व, यो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वानुदात्तं पदं भवति । एतदो ऽशित्यशादेशे अत्र पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटौस्त्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया टा ओस् इत्येतेषु परतमेतदोऽन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूकन्यायेनानुवृत्तिः । इमं क्वात्रं कृन्दोध्यापय । अथो एनं व्याकरणमध्यापय । न क्वात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरणधीतम् । अनयोश्क्वात्रयोः शोभनं लम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः खल्वपि । एतं क्वात्रं कृन्दो ऽध्या, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय । एतेन क्वात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाप्यधीतम् । एतयोश्क्वात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ॥ इति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचालयैन्त् । परिवर्त्तयैन्त् । इह माच भवति । अयं दण्डो हरानेन । एतमातं हितं विद्यादिति । यत्र किं इ विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सो ऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारो ऽयं, एतच्चिप्रियार्पित इति यावत् । यदित्, मनुक्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वत्यति हनो वध लिङि । गत् । आर्द्धधातुक इति किम् । हन्यात् । विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी । ण्धातुकिविचारायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्व्याप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् । यम् । आख्येयम् ॥

* 'अस्माच्छात्राच्छन्दो ऽधीष्व । अथो अस्माद्व्याकरणमप्यधीष्व' । इदमत्राधिकं क्व

अदो जग्धिर्ल्यपि किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये प्रजाध्य । विजग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थं नानुबन्धः । नुम् भवति । एवं वच्चादीनामपि । इह कस्माच्च भवति अचम् । अच्चा इति निपातनात् ।

जग्धो सिद्धेन्तरङ्गत्वाति कित्तीति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यप्ता भवति बाधनम् ॥

तीति किम् । अद्यते । कित्तीति किम् । अस्तव्यम् ॥

लुङ्सनोर्धस्लृ ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतो ऽदो घस्लृ आदेशो भवति । लटित्करणमहर्षे लुङि । अघसत् । अघसताम् । अघसन् । सनि । जिघत्सति । जिघत्सन् जिघत्सन्ति ॥ घस्लृभावे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राप्तीति प्रघसः ॥

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतो ऽदो घस्लृ आदेशो भवति । घासः । प्रघा उपसर्गं ऽद इत्यप् ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ३९ ॥

कृन्दसि विषये बहुलमदो घस्लृ आदेशो भवति । घस्ताचूनम् । स च मे । न च भवति । आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्वृतम् । अन्यतरस्यां यद्वा कस्माच्च क्रियते तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं बहुलयद्वा घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतो ऽदो ऽन्यतरस्यां घस्तादेशो भवति । जघास । जतु जतुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेजोवयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां ति परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । पते, ऊवतुः । ऊवुः । वयो य इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । वश्चास्यान्यतरस्यां किति वकारो विधीयते । ववौ । ववतुः । ववुः । वेज इति संप्रसारणं न भवति ।

हृनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वधा

।स्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, सत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य नेवद्वावादवधीदिति हलसलक्षणा दृष्टिरतो हलादेर्लघोरिति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । धुः । योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्न्यत-
वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत् ।
भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत * ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगाताम् । अगुः ।
ति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्यहणमात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्येतन्मा भूत् । इह त्व-
णेण नित्यं च भवति । अगात् । अगायि भवता ॥ इण्वदिक इति वक्त-
॥ * ॥ अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

गौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

गौ परत इणो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः ।
ति । गमयतः । गमयन्ति । अबोधनइति किम् । प्रत्याययति । इण्वदिक
। अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति । जि-
षतः । जिगमिषन्ति । अबोधनइत्येव । अर्थान्मतीषिषति इण्वदिक इत्येव ।
जिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः । इङश्चेति सन्त्येव यथा स्यात् † ॥

इङ्-श्च ॥ ४८ ॥

इङश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधिजिगां-
। अधिजिगांसन्ते ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥

गाङादेशो भवतीङो लिटि परतः । अधिजगे । अधिजगते । अधिज-

* 'आङो यमश्चन इत्यात्मनेपदम् । चनः विक्रिति कित्त्वम् । अनुठातोपदेशेति
:। वृत्वाङ्गादिति सिधो लोपः' इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

† अत्र 'गौ मा भूत् । इति क्व चिदधिकम् ।

गिरे । गाडोनुबन्धग्रहणं विशेषणार्थं, गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्रास्य ग्रहणं यत्
स्थात् । नहि स्यानिबद्धानेन गाङ्गिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लुङोः ॥ ५० ॥

लुङि लङि च परत इडो विभाषा गाङादेशो भवति । आदेशपक्षे गाङ्
कुटादिभ्य इति डित्त्वं, घुमास्थागापाजहातिसां हलीतीत्वम् । अध्यगीष्ट
अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । न च भवति । अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यै
षत । लङि खल्वपि । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त । न
भवति । अध्यैष्येत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त ॥

गौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥

इडो गाङ् विभाषेति वर्त्तते । गावितीङपेक्षा परसप्तमी संश्चङोरिति
च ण्यपेक्षा । गौ सन्त्यरे चङ्यरे च परत इडो विभाषा गाङादेशो भवति । अधि
जिगापयिषति । न च भवति । अध्यापिपयिषति । चङि खल्वपि । अध्यजी
पत् अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्तुधातुके । भविता । भवितुम्
भवितव्यम् * । इह कस्माच्च भवति, ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः । कृञ्
नुप्रयुज्यते लिटीति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्गृहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ।

“अनुप्रयोगे तु भुषा ऽस्त्यबाधनं

स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनीषिणः”

इति ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः
वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्यानिबद्धानेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्म
नेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

अक्षिङः ख्याज ॥ ५४ ॥

वक्षिङः ख्याजदेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । अ
ख्यातव्यम् । स्यानिबद्धानेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । अकारानुबन्धकार
सामर्थ्यात् † ॥ अक्षद्विरप्ययमादेश इष्यते ॥ * ॥ आकक्षाता । आकक्षातुम् ।
आकक्षातव्यम् ॥ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जनाः संवत्साः । वर्जनी

* अत्र ‘आर्धधातुक इति किम् । अस्ति । स्तः । सैनि’ इति क्व चिदधिकम् ।

† अत्र ‘आख्यात्यति । आख्यात्यते’ इति क्व चिदधिकम् ।

वर्धः ॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नृचक्षा राक्षसाः हिंसार्यो ऽच-
तुः ॥ अने खल्वपि । विचक्षणः पण्डितः ॥ बहुलं संज्ञाद्वन्द्वोरिति वक्त-
म् ॥ * ॥ अचक्षुधक्कात्रविचक्षणाजिराद्वर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चतिङः ख्याप्रदेशो
भवति । आचख्यौ । आचख्यतुः । आचख्युः । न च भवति । आचवत्ते ।
वचत्ताते । आचवत्तिरे ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वात्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपौ वर्जयित्वा ।
गायकः । प्रवयणीयः । अघञपोरिति किम् । समाजः । उदाजः । अपि तु,
पजः । उदजः । समुदाजः पशुष्वित्यप् । दीर्घाच्चारणं किम् । प्रवीताः ॥
प्रपोः प्रतिषेधे क्यप् उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ वलादावार्धधातुके वि-
त्य इष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते
त्रेर्वा वी इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयण-
नय । प्राजनमानय ॥

एयक्षत्रियार्पजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

एयादयो गोत्रप्रत्ययाः । एयान्तात् क्षत्रियगोत्राद् आर्षाद् अतश्च पर-
रणिजोर्यूनि लुग्भवति । एयान्ताभावत् । कुर्वादिभ्यो एय, तस्माद्यूनि इञ् ।
य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिक्कादिषु
मते, ततः फिञा भवितव्यं, कौरव्यायणिरिति । क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं
नादिभ्यो एय इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् । कुर्वादिभ्यो एय
त एयः । क्षत्रिय । अथान्यकवृष्णिकुरभ्यश्चेत्यण् । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य
। श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्ष । अथण् । तस्माद्यूनि इञ् ।
य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । अित् । अनृष्यानन्तर्यं बिदा-
भ्योऽ । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अण्यः
वपि । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्माद्यूनि प्राग्दीव्यतो ऽण् । तस्य लुक् ।
मयनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति किम् । शिवादिभ्यो
। तस्माद् यूनि अत इञ् । तस्य न लुग्भवति । कौहडः पिता । कौहडिः
। यूनीति किम् । वामरथ्यस्य द्वात्राः वामरथाः । कुर्वादिभ्यो एय इति
तस्मात् कृष्णादिभ्यो गोत्र इति शेषिको ऽण् । तस्य लुग् भवति । अथि-

जोरिति किम् । दातारपत्यं युवा दातायणः * ॥ अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युपपत्त्य-
यस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जा-
बालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता ।
भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वावयवलक्षण इञ् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् ॥ पैला-
दिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुगभवति । पीलाया वेत्यण । तस्मा-
दणो ट्वच् इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय-
इजन्तास्तेभ्य इजः प्राचामिति लुकि सिद्धे ऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि ।
सात्यकि । सात्यकामि । देवि । औदमज्जि । औदमज्जि । औदमेघि । औद-
बुद्धि । देवस्यानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रौहत्तिति । भौलिङ्गि । औद्गा-
हमानि । औज्जिहानि† ॥ तद्राजाच्चायः ॥ आकृतिगणोयम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युपपत्त्ययस्य लुगभवति । गोत्रविशेषणं प्राग्यहणं,
न विकल्पार्थम् । पाचागारेरपत्यं युवा । यञिजोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पा-
चागारिः पिता । पाचागारिः पुत्रः । मान्यरैषणिः पिता । मान्यरैषणिः पुत्रः ।
प्राचामिति किम् । दात्तिः पिता । दातायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य
न लुगभवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि । धारणि ।
रावणि । पारणि । दैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयज्जि । प्रावाहणि । मा-
न्यातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आहिंसि । आसुरि । आयुधि ।
नैमिषि । आसिबन्धकि । बैकि । पौष्करसादि । वैरकि । वैलकि । वैहति ।
वैर्काणि । कारेणुपालि । कामलि‡ ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

ते तद्राजाः ज्यादायस्तद्राजा इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य
बहुषु वर्त्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुगभवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति ।
अङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः । व्रीहिमताः । तद्राजस्येति

* अत्र 'यञिजोश्चेति फको लुग्न भवति' इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अत्र 'रागहति । राणि । वामनि । उहमानि' । एते पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

‡ अत्र 'रान्यकि । आसुराहति । प्राणाहति । पौष्कि । कान्यकि । दैवकगति । श-
नराहति' । एते पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

किम् । औपगवाः । बहुष्विति किम् । आङ्गः । तेनैव ग्रहणं किम् । प्रियो
गङ्गा येषां तदमे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति किम् । आङ्गः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येषमादिभ्यः परस्य
गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन
कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरा-
त्येपि लुभवत्येष । यस्काः । लभ्याः । बहुष्वित्येष । यास्कः । तेनैवेत्येष ।
प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येष । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रइति किम् । यास्का-
ह्वात्राः । यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःसूय । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु
ठयन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्य इज् * । सदामस । कम्बलभार । अहिर्योग ।
कर्णाटक । पिण्डीजङ्गु । ककसक्य । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यां षष्ठादिभ्यश्चेति ठञ् ।
अस्ति । कुट्टि† । अजबस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इज् । रत्नामुख ।
मङ्गारथ । मन्यक । उत्कास । कटुकमन्यक । पुष्करसत् । विषपुट । उपरिमे-
बल । क्वाष्टुमान । क्वाष्टुपाद । शीर्षमाय । पुष्करसच्छब्दाद् बाह्वादिपाठा-
देज् । खरपशब्दे नडादिषु पठ्यते । ततः फक् । पदक । घर्मक । एताभ्यामत
ज् । भलन्दनशब्दात् शिवादिभ्यो ऽण् । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित ।
तेभ्यश्चतुर्भ्यां ऽश्वादिभ्यः फज् ॥

यजजोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्रइति चानुवर्तते । यजो ऽजश्च गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति । गर्गादिभ्यो यज् । गर्गाः । वत्साः ।
।जः खल्वपि । अनृष्यानन्तर्यं बिदादिभ्यो ऽज् । बिदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येष ।
गार्ग्यः । बैदः । तेनैवेत्येष । प्रियगार्ग्याः । प्रियबैदाः । अस्त्रियामित्येष । गार्ग्यः
स्त्रियः । बैदः स्त्रियः । गोत्रइत्येष । द्वीपादनुसमुद्रं यज् । द्वीप्याः । उत्सादिभ्यो
ज् । औत्साश्वात्राः ॥ यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठा उपसंख्यानम् ॥ * ॥
गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । एवं
दस्य कुलं, बैदकुलं, बिदकुलं वा । बैदयोः कुलं, बैद कुलं, बिदकुलं वा । यजा-
दीनामिति किम् । आङ्गुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गर्गाणां कुलं, गर्गकुलम् ।
तत्पुरुषइति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठा इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

* अत्र पुस्तकान्तरे 'षष्ठभ्य इज्' इति पाठः, तदनुसारेण कर्णाटक इत्येतदुत्तरं 'प-
ाडक' इत्येतदधिकम् ।

† विधि । कट्ट । इति पा० ३ ।

अत्रादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभभवति । अत्रिशब्दादितश्चा-
निञ इति ठक् । इतरेभ्य ञ्छ्यन् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ।
गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव । अत्रेयो, भार्गवः । तेनैवेत्येव । प्रिया-
त्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् । अत्रेय्यः स्त्रियः ॥

बहुच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बहुचः प्रातिपदिकाद् य इज् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते
तस्य बहुषु लुभभवति । पद्मागाराः । मन्यरेषणाः । भरतेषु खल्वपि । युधि-
ष्ठिराः । अर्जुनाः । बहुच इति किम् । वैक्यः । पौष्यः । प्राच्यभरतेष्विति
किम् । बालाक्यः । हास्तिदामयः । भरताः प्राच्या एव तेषां पुनर्यहणं ज्ञाप-
नार्थम्, अन्यत्र प्राग्यहणे भरतग्रहणं न भवतीति, तेन इजः प्राचीमिति भर-
तानां युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति । अर्जुनिः पिता । अर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्न भवति । बिदाद्यान्तर्गणायम् । ततो
ऽजो गोत्रप्रत्ययस्य यज्जोश्चेति लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । गोपवनाः । शैब्याः ।
गोपवन । शिषु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अवतान । श्यामाक । श्वापर्ण ।
यतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि
चतुर्थे बिदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुभभवत्येव । हरिताः । किंदासा इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभभवति । तैका-
यनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिज् । तस्य लुक् । तिककितवाः ।
वाङ्मूरयश्च भाण्डीरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । वाङ्मूरभण्डीरयाः । औपकाय-
नाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । पाफक-
यश्च नारकयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । पफकनरकाः । वाकनखयश्च श्वागुदप-
रिणदुयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । बकनखश्वगुदपरिणदुः । उज्जशब्दादत
इज् । ककुभशब्दाच्छिवाद्यान् । तयोर्लुक् । औज्जयश्च काकुभाश्च उज्जककुभाः ।
लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । लङ्कशान्तमुखाः । उरसश-
ब्दस्तिकादिषु पठ्यते ततः फिज् । लङ्कटशब्दादिज् तयोर्लुक् । औरसायनयश्च
लाङ्कटयश्च, उरसलङ्कटाः । भाष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । अत इज् । तस्य लुक् ।
भाष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् ।
कर्णाजिनकर्णासुन्दराः । आग्निवेशयश्च दासेरकयश्च । आग्निवेशशब्दाद् गर्गा-
दिभ्यो यज् । दासेरकशब्दादत इज् । तयोर्लुक् । आग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति अन्यतरस्यां
[न्तु] धातुन्ते च । अदुन्दुयहणं दुन्दुाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये त्रयो
[न्तु]स्तिष्ठाकितवादिषु पठ्यन्ते । उपकलमकाः । भट्टककपिष्टलाः । कृष्णाजि-
कृष्णसुन्दराः । इति । तेषां पूर्वण्यैव नित्यमेव लुभवति । अदुन्दु त्वनेन वि-
हृत्यः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । भट्टकाः । भाट-
हृत्यः । कपिष्टलाः । कापिष्टलयः । कृष्णाजिनाः । कार्ष्णाजिनयः । कृष्णसु-
न्दराः । कार्ष्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च दुन्दु ५दुन्दु च विकल्प इति ।
गुडारक । अण्डारक । गडुक । सुपर्यक । सुपिष्ट । मयूरकर्ण । खारीजङ्घ ।
गलाबल । पतञ्जल । कटेरणि । कुषीतक । काशकृत्स्न । निदाघ । कलशी-
कृष्ट । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । जटिलक । अधिरक । अन्तुक ।
प्रतिलोम । अर्दुपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित * ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यञश्च बहुषु लुभवति, परिशिष्टस्य च प्रकृ-
तिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् इत्येतावदादेशौ भवतः । अगस्त्यः ।
कुण्डिनाः । चकारः स्वरार्थः । मध्येताप्ते हि कुण्डिनश्चस्तदादेशोपि तथा
यात् । अगस्त्यशब्दादृष्यण । कुण्डिनश्चद्वाद्गोदित्वाद्यञ् । तयोर्गौत्रे लुग-
चेति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्तीयाशङ्काया इति दृढलक्षणशङ्का भवति । कौण्डिन्ये
त्वण्येव भवितव्यं कण्वादिभ्यो गोत्रइति, तत्र विशेषो नास्ति । कौण्डिनाशङ्कायाः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्त्येधातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुभवति । तदन्तर्ग-
तास्तद्वृत्त्येन सृज्यन्ते । धातोस्तावत् । पुञीयति । घटीयति । प्रातिपदिकस्य ।
कट्टिभ्रतः । राजपुरुषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् । वृत्तः । प्रवृत्तः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुभवति । अस्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुभवति । अदिप्रभृतिभ्य उत्तस्ततो न
भवत्यपि । वृत्तं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । जाध्वं नो देवाः ॥

यङो ऽचि च ॥ ७४ ॥

* गुडारक । उडङ्क । सुधापुक । अमन्थक । पदञ्जल । अमुपद । अपञ्जध । कमक ।
वेकाच । कमन्धक । पिञ्जल । मयूरकर्ण । मदाघ । कदामत् । दामकण्ठ । यते पुस्तकान्तरे
धिक्काः ॥

यङो लुभवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलयहणमनुकष्यते, न तु क्त्वसीति, तेन क्त्वसि भाषायां च यङो लुभवति । लोलुवः । पोपुवः । सनीधंसः । दनीधंसः । बहुलयहणादन्यपि भवति । शाकुनिको लालपीति । दुन्दुभिर्वाणदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शङनुवर्तते न यङ् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विर्ध्वनार्थम् । जुहोति । विभेति । नेनेति ॥

बहुलं क्त्वसि ॥ ७६ ॥

क्त्वसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्य-चापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णां विवक्ति । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्था घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुभ-वति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । घु । अघात् । अधात् । अपात् । अभूत् ॥ गापोर्यहणे इणपिबत्योर्यहणम् ॥ * ॥ गायतेः पातिश्च न भवति । अगासीचटः । अपासीचृपः । परस्मैपदेष्विति किम् । अगासातां यामौ देवदत्तेन ।

विभाषा घ्राघेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा घेट् शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुभ-वति । घेटः पूर्वण प्राप्ते विभाषार्थे वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अघ्रात् । अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अच्छात् । अच्छा-सीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ।

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुभवति । अतत । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः । जनसनननामित्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्य ग्रहणं, पर-स्मैपदे न भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसङ्हरणशवृदहावृक्ष्कृगमिजनिभ्यो लीः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस ङ्हरणश वृ दह आत् वृक्ष् कृ गमि जनि इत्ये-तेभ्य उत्तरस्य लोर्लुर्भवति । घस । अक्षजमीमदन्त पितरः । हुरेति हृक्कौटिल्ये । माहूर्मित्रस्य त्वम् । नश । प्रणङ्ग्वर्यस्य । वृ इति वृह्वृजोः सामान्येन ग्रहणम् । सुखो-वेन आवः । दह । मान आधक् । आदिति आकारान्तग्रहणम् । प्रा

रणे । आ ऽप्रा व्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । वृष्ट् । मा नो अस्मिन्महाधने परा
र्क्षे । कृ । अक्षन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगमन् । जनि । अजत वा अस्य
ज्जाः । ब्राह्मणे प्रयोगायम् । मन्त्रग्रहणं तु छन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लेर्लुग् भवति । ईहांचक्रे । कहांचक्रे । ईत्वांचक्रे ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तस्यापः सुपश्च लुभ्रवति । तत्र शालायाम् । यत्र शाला-
याम् । सुपः अत्वपि । कृत्वा । हित्वा ॥

नाव्ययीभावादतोस्त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न
लुभ्रवति, अगदेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः
अवगमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति ।
उपमणिकं पश्य । एत इति किम् । अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति
किम् । उपकुम्भादाप्य ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमम्भा प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्
लम्भावे भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे
निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥ सप्तम्या अद्विनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्य-
प्रमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगद्गम् । लोहितगद्गम् ।
शकविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनस्मिदुम् ॥

लुटः प्रथमस्य द्वारौरसः ॥ ८५ ॥

लुहादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपरस्यात्मनेपदस्य च द्वारौ रम् इत्येते
आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् । कर्तो । कर्तारौ । कर्तारः । आत्मनेपदस्य ।
अधेता । अधेतारौ । अधेतारः । प्रथमस्येति किम् । श्वः कर्त्तासि श्वो
ऽधेतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ षष्ठमाध्याय-
रिसमाप्तेर्यानि कर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः प्रकृत्युपपदोपा-
धिविकारागमान्वर्जयित्वा । वक्ष्यति, तद्यत्तव्यानीयरः । कर्तव्यम् । करणीयम् ।
तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगेयोगउपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च इ भवति
धातोर्वा प्रातिपदिकाद्व्या यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । लकारः पुन-
रस्यैव समुच्चयार्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

अनुदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः ।
अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गे ऽनेकादौ च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमा-
देष्टव्यार्थम् । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । दृषदौ ।
दृषदः । पितः खल्वपि । पठति । पठति ॥

गुप्तिज्जिह्वः सर् ॥ ५ ॥

गुप गोपने, तिज निशाने, कित भिवासे, एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो
भवति । प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सं । तितितते । चिकत्सति ॥ निन्दा-
त्तमाख्याधिप्रतीकारेषु सञ्चिष्यते, ऽन्यथा यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥
गोपायति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकारणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

मान पूजायां, बध बन्धने, दान अक्षय्यदाने, शान अवतरेजने इत्ये-
तेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति ।
मोमांसते । भीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वाचक्यं सर्वस्य
शेषो विज्ञायते, तेन क्व चित्रं भवत्यपि । मानयति । बाधयति । दानयति ।
निशानयति ॥ अत्रापि सचर्त्यविशेषदृश्यते ॥ * ॥ मानेर्भिज्ञासायां, बधेर्बन्धने,
दानेर्दाने, शानेर्निशाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषिणैश्च समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्त्य-
१, भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, विक्री-
ति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रकर्तुमिच्छत्,
विक्रीर्षत् । कर्मण इति किम् । करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समान-
कर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति
कम् । कर्तुं जानाति । वाचचनादुक्त्यमपि भवति । धातेरिति विधानादत्र
न आर्द्धधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र ॥ आशङ्क्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शङ्के
तिष्ठति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । श्वा मुमूर्षति ॥ इच्छासन्नतात्प्रतिषेधो
क्तव्यः ॥ * ॥ विक्रीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

शेषिकान्मतुबर्धोयाच्छेषिको मतुबर्धकः ।

सङ्खपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

सुप् आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसंबन्धिनः सुब्र-
तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुष्पमिच्छति पुष्पीयति ।
ग्रहणं किम् । वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुष्पमिच्छति । आत्मन इति
कम् । राज्ञः पुष्पमिच्छति । ककारो नः क्यइति सामान्यग्रहणार्थः । चकार-
तद्विधानार्थः ॥ क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इदमिच्छति ।
ज्वैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥ छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा
वा वृका अघायवो विदन् ॥

काम्यञ्च ॥ ९ ॥

सुब्रन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुष्पमिच्छ-
ते, पुष्पकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचोनुवृत्त्यर्थः । ककार-
येत्संज्ञा प्रयोजनाभावाच्च भवति । चकारादिस्वाद्वा काम्यचः ॥ उपपट्टकाम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्तते, न काम्यच् । उपमानात्कर्मणः सुब्रन्तादाचारार्थे वा क्यच्-
प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता ।
अभिवाचरति, पुष्पीयति ह्यत्रम् । प्रावारीयति कम्बलम् ॥ अधिकरणाच्चेति
क्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुड्मे * । पर्यङ्कीयति मञ्जुके ॥

* अत्र कुट्टामिति मुक्तः पाठ इति पदमञ्जरीम् ।

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचारइत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्त्तुः सुबन्तादाचार्ये वा क्यङ् प्रत्यये भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव । श्येनइवाचरति काकः, श्येनायते । कुमुदं पुष्करायते । सलोपविधावपि वाचह्वयं संबध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । आजायते । अक्कायते । पयायते । पयस्यते ।

आजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । *

सलोपविधौ च कर्त्तुरिति स्यानषष्टि संपद्वत्ते, तत्रालोपनियमो सति 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ॥ आचारे ऽवगल्भक्लीबहोइत्येव क्लिप्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीबते । क्लीबायते । होइते । होडायते ॥ सर्वप्रातिपदिक्यभ्य इत्येके ॥ * ॥ अश्वइवाचरति, अश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च ह्रलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽदृश्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थं क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां । च लोपः । अच्चेरिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे च्चिर्विधीयते तेनोक्तार्थत्वाच्च ह्रन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि च्चिप्रतिषेधः क्रियते । अभूततद्वावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति, भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अविमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शश्वत् । वृहत् । वेहत् । नृषत् । शुधि । अधर । आजस् । वर्चस् + । भृशादिः । अच्चेरिति किम् । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाजभ्यः क्यष् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थं क्यष् प्रत्ययो भवति । लोहितार्याति । लोहितायते । डाजन्तेभ्यः । पटपटायति । पटपटायते । लोहितडाजभ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यङ्देव अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति । वर्मायति । वर्मायते । निद्रायति । निद्रायते । कर्हणायति । कर्हणायते । कृपायति । कृपायते । आकृतिगणायम् । तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थानुबध्यते नः क्यङिति । नहि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोस्ति । कृष्यस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतोत्येतदेव

* "सकारस्येयते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः" ॥

इत्युत्तरार्धमधिकमत्र क्व चित् ।

† विमनस् । रभन् । हन् । रोहत् । शुचिस् । अरजस् । अत्रैते पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

नं ज्ञायकम् । अश्वेरित्यनुवृत्तेरभूततद्वावे क्यष् विज्ञायते । लोहित । नील ।
त । पीत । मद्र । फेन । मन्द । लोहितादिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङनुवर्त्तते, न क्यष् । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थ्यात्क्रमणार्थे ऽनार्जवे क्यङ्
प्रयो भवति । कष्टाय क्रमणे क्रामति, कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ सत्रक-
रुतक्रुच्छगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्, ॥ * ॥ कण्वचिकीर्षा पाय-
कीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सत्रायते । कष्टायते । कष्टायते ।
कष्टायते । गहनायते । कण्वचिकीर्षायामिति किम् । अजः कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्यशब्दान्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो
ति । रोमन्यं वर्त्तयति, रोमन्यायते गौः ॥ हनुचलनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥
मा भूत् । कीटो रोमन्यं वर्त्तयति ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥ * ॥ तपश्च-
, तपस्यति ॥

बाष्पोष्मभ्यामुदमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । बाष्पशब्दादूष्मशब्दाच्च कर्मण उदुमनेर्थे क्यङ्
प्रयो भवति । बाष्पमुदुमति, बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ फेनाच्चेति वक्तव्य-
॥ * ॥ फेनमुदुमति, फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द वैर कलह अभ्र कण्व मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो
ति । शब्दं करोति, शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते ।
णायते ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते ।
हारायते ॥ अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टायहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टा-
। अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते * ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मणहणमनुवर्त्तते । सुख इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यां वेदनायामर्थे ऽनुभवे
ङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्तुः संबन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं
यते, सुखायते । दुःखायते । कर्तृहणं किम् । सुखं वेदयति प्रसाधको वेद-
स्य । सुख । दुःख । तृप्त । गहन । कृच्छ । अस्र । अलीक । प्रतीप ।
ण । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

* अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासुष्टासुष्टायहणं कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तरेणः ॥
यपुस्तकेषु तु बहुषु 'अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासुष्टासुष्टायहणं कर्त्तव्यम्' इति पाठः ।

† वृत्त्यस्य स्थाने लोबेति पा० ।

नमोवरिवश्चित्रङ् क्यच् ॥ १९ ॥

करणइति वर्त्तते । नमस् वरिवस् चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा क्यश्चप्रत्यये भवति, करणविशेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् । वरिवस् परिचर्यायाम् । वरिवस्यति गुरुन् । चित्रङ् आश्चर्यं । चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवरासिङ् ॥ २० ॥

करणइति वर्त्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ॥ पुच्छादुदसने पर्यसने पर्यसने वा ॥ * ॥ उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ संभाण्डयते ॥ चीवरादर्जने परिधाने वा ॥ * ॥ संवीवरयते भित्तुः । ङकार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यपदार्थः, णोरनिटीति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततू- स्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्त इत्येतेभ्यः काणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्गोत्रे तच्चित्तौ च । पयो व्रतयति । वृषलाचं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति । हलिं एह्णाति, हलयति । कलिं एह्णाति, कलयति । हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्धद्वावप्रतिषेधार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृतं एह्णाति, कृतयति । तूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाच् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्त्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनःपुनः पचति, पापच्यते । यायन्यते । भृशं ज्वलति, जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातेरिति किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । भृशं प्राटति । एकाच इति किम् । भृशं जागर्ति । हलादेरिति किम् । भृशमीक्षते ॥ सूचिसूत्रिमूत्र्यत्यर्थं शृणीतीनां ग्रहणं यङ् विधात्रनेकाजहलाद्यर्थम् ॥ * ॥ सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मो मूच्यते । अटायते । अशायते । प्रार्थनयते । भृशं शोभते, भृशं रोचतइत्यत्र नेष्यते, ऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्गुहातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति, चङ्क्रम्यते । दन्द्रम्यते । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनाच्चित्तं कौटिल्यस्य भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्वर्थग-
र्हायां यङ् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुपति, लोलुपते । एवं सासद्यते । चञ्चू-
ति । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगित्यते । भावग-
र्हायामिति किम् । साधु जपति । भावग्रहणं किम् । साधनगर्हायां मा भूत् ।
नञ् जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्तते । एतेभ्यो नित्य भा-
वगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिवहारे । भृशं लुपति ॥

**सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥**

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमा-
ष्टि, सत्यापयति ॥ अथवेदसत्यानामापुष्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थमाचष्टे, अर्थाप-
ति । वेदापयति । आपुष्वचनसामर्थ्याद्विलोपो न भवति * । पाशाद्विमोचने ।
वशाशयति । रूपादृशने । रूपयति । वीणयोपगायति, उपवीणयति । तूले-
तनुकुण्ठाति, अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति । सेनया ऽभि-
ति, अभिषेणयति । लोमान्यनुमाष्टि, अनुलोमयति । त्वचं शुद्ध्यति, त्वच-
ति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा संनहति, संवर्मयति । वर्णं शुद्ध्यति,
वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसयति, अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे । चोरयति ।
वन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थोभिधानस्य यथास्वं प्रत्ययार्थो निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणा हेतु-
तः, तस्मिन्विधये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । आदनं पा-
यति ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ * ॥ सूत्रं करोति, सूत्रयति ॥
आख्यानात्कृतस्तदाचष्टइति णिच् क्लृप्त् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कार-
म् ॥ * ॥ आख्यानात्कृतान्ताणिज्वक्तव्यस्तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे, क्लृप्त् प्रकृ-
तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवधमाचष्टे, कंसं घातयति ।
लिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राजागमनमाचष्टे, राजानमागमयति ॥ आ-
लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥ आरात्रिविषासमावष्टे, रात्रिं
वशासयति ॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥ * ॥ उज्जयिन्याः प्रत्यितो महिष्यत्यां सूर्या-
मनं संभावयते, सूर्यमुद्गमयति ॥ नक्षत्रयोगे जि ॥ * ॥ पुष्ययोगं जानाति,
येण योजयति । मघाभिर्योजयति ॥

* अथै क्वाचित्कः पाठ इति पदमञ्जर्याम् ।

कण्डूद्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूञ् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्डूदयो धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्वातुभ्य एव प्रत्ययो विधायते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः । तथा च गुणप्रतिषेधार्थः ककारोनुबध्यते ।

धातुप्रकरणाद्वातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्डूञ्, कण्डूयति । कण्डूयते । जिस्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यात्मनेपदम् । कण्डूञ् । मन्तु । हृणीञ् । वल्गु । अस । मनस् । महीङ् । लेट् । लोट् । इरस् । इरञ् । इरज् । दुवस् । मेधा । कुषुभ । मगध । तन्तस् । पम्पम् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिषज् । भिष्यज् । इषुध । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । भुरण । गद्गद । एला । केला । खेला । लिट् । लोट् * ।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

गुप् रत्नेणे, धूप संतापे, विच्छ गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुयर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केशे चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । इकार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋतीयन्ते । ऋतेश्छङिति सिद्धे ईयङ् चनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायत्तादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्वातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धयर्थः । इकार आत्मनेपदार्थः । कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविषयत्वायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोप्ता । गोपायिता । अर्तिता । ऋतीयिता । कमिता । कामयिता । नित्यं प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

* असुञ् । हृणीङ् । कषय । पुरण । अत्रेते पुस्तकान्तरे अधिकः षट्मञ्जर्धामनास्त्विति ।

सनादान्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः । सनादयोन्ते येषां ते सनादान्ताः । सना-
ग्रन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्तवच-
नेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । विकीर्षति । पुत्री-
यति । पुत्रकाम्यति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्पृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्य-
थात्राख्यं स्यतासी प्रत्ययो भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकरिष्यत् । श्वः
कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता । संगन्ता ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिषत् । तारिषत् ।
गन्दिषत् । न च भवति, पताति दिद्युत् । उद्दिधिं व्यावयति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

कास् शब्दकुत्सायां, ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भव-
ति लिटि परतो ऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोलूयाञ्चक्रे ।
ग्रमन्त्रइति किम् । कृष्णो नोनाथ ॥ कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पाद्य-
र्थम् ॥ * ॥ चुनुम्पाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमो ऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आसुकासोराविधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुहमान् ऋच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्य-
यो भवति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्कं । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादे-
रिति किम् । ततश्च । ररत् । गुरुमत इति किम् । इयज । उवप । अनृच्छ
रिति किम् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । आनर्च्छुः ॥ ऊर्णोतेश्च प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ प्रोर्णुनाथ । अर्थवा,

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेद्गुणहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

दय दानगतिरक्षणेषु, अय गतौ, आस उपवेशने, एतेभ्यश्च लिटि परत
आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पतायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

उष दाहे. विद ज्ञाने, जाए निद्राक्षये, एतेभ्यो लिटि परतो ऽन्यतरस्याम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार । उषोष । विदाञ्चकार । विषेद । जागराञ्चकार । जजागार । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीहीभृहुवां श्लुवञ्च ॥ ३९ ॥

जिभी भये, ही लज्जायां, हुभृञ् धारणपोषणयोः, हु दानादनयोः, एतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लुविव चास्मिन्कार्यं भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्वमित्त्वं च । बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिह्वाञ्चकार । जिह्वाय । बिभराञ्चकार । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाय ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात्कृञ्प्रयुज्यते लिटि परतः । कृञ्चिन्ति प्रत्याहारेण कृञ्स्तयो गृह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभाषो न भवति । पाचयःञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते । विदे-
लौट्याम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्, कृञ्श्च लोटपरस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो
विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः, न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचनं,
किं तर्हि, सर्वाण्येष लोड्वचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्कृतात् ।
विदाङ्कृतामित्यादि ॥

अभ्युत्सादयप्रजनयांचिकयारमयामकः पावयांक्रि- याद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते ।
सदिजनिरमीणां एयन्तानां लुङ्याम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनेतेरपि तत्रैवाप्-
त्ययो द्विवचनं कुत्वं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः संबध्यते ।
पावयाङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेर्वा एयन्तस्य लिङ्याम् निपात्यते, क्रियादिति
चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेर्लुङ्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च,
अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति भाषा-
याम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैषीदिति
भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्या-
दिति भाषायाम् । विदामक्रन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् ॥

ल्लि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्चलिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः
प्रार्थः । अस्य सिजादीनादेशान्वत्यति तत्रैवेदाहरिष्यामः ॥

ल्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

ल्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अका-
त् । अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति
॥ निन्यादेशे च द्विश्चकारोऽनुबद्ध्यते ॥ स्पृशमृशकृषतृपटृपां सिज्वा वक्तव्यः ॥ * ॥
स्मादीत् । अस्मादीत् । असृत् । अस्मादीत् । अमादीत् । अमृत् ।
कार्षीत् । अक्रादीत् । अल्लत् । अतृपत् । अत्राप्सीत् । अत्राप्सीत् । अतृ-
त् । अद्राप्सीत् । अद्राप्सीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्तः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य ज्ञेरनिटः क्त आदेशो भवति ।
इ । अधुवत् । लिह । अलिहत् । शल इति किम् । अभैत्सीत् । अच्यैत्सीत् ।
पुधादिति किम् । अधादीत् । अनिट इति किम् । अकोषीत् । अमोषीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेधातोऽरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य ज्ञेः क्त आदेशो भवति । आलि-
ङ्गमगूहनं परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लित्कन्यां देवदत्तः ।
लिङ्गनइति किम् । समाश्लियन्तु काष्ठम् ॥

न दूशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्तः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दूशेधातोः परस्य ज्ञेः क्सादेशो न भव-
ति । अस्मिन्प्रतिषिद्धे इरितो वेत्यङ्सिचौ भवतः । अदशत् । अद्रादीत् ॥

णिश्रिद्रुस्तुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादाश्चङ्ङिधीयते । एयन्तेभ्यो धातुभ्यः श्रि द्रु स्तु इत्येतेभ्यश्च
स्य ज्ञेश्चङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । इकारो गुणवृद्धिप्रतिषे-
धः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः । अवीकरत् । अजीहरत् । अशिश्यत् ।
द्रुवत् । अस्तुवत् । कर्त्तरीति किम् । अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन ॥ कमे-
सख्यानम् ॥ * ॥ आयादय आर्तुधातुके वेति यदा णिङ्गास्ति तदैतदुपसंख्या-
त् । अवकमत । णिङ्पते सन्वद्भावः । अवीकमत ।

नाकमिष्ट सुखं यान्ति सुयुक्तेर्वेडवारथेः ।

अथ पत्काषियो यान्ति ये ऽवीकमन्तमिष्टः ॥

विभाषा घेट्शब्दोः ॥ ४९ ॥

घेट् पाने, टुओशिव गतिवृद्धोः, एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चडादेशे भवति । घेट्स्तावत् । अदधत् । सिचपत्ते विभाषा घ्राधेदिति लुक् । अधात् । अधासीत् । श्वयतेः खल्वपि । अशिश्चियत् । अडोप्यत्र विकल्प इष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरीत्येव । अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायपत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमाञ्चो मित्रावरुणौ गृहानज्जगुपतम् । अगोप्तम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चङन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन परिहाणे, ध्वन शब्दे, इल प्रेरणे, अर्द्व गतौ याचने च, एतेभ्यो धातुभ्यो एयन्तेभ्यः पूर्वण ज्ञेश्चङि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयीः । औनिनदिति भाषायाम् । मा त्वाग्निध्वनयीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयीः । ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । आर्द्विर्ददिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् ॥ ५२ ॥

असु लेपणे, वच परिभाषणे, ब्रूजदेशो वा । ख्या प्रकथने । चक्षिडादेशो वा । एभ्यः परस्य ज्ञेरडादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि सिद्धे पुनर्यहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यत । पर्यास्येताम् । पर्यास्यन्त । वक्ति । अवाचत् । अवाचताम् । अवाचन् । ख्याति । आख्यत् । आख्यताम् । आख्यन् । कर्त्तरीति किम् । पर्यासिषातां गावौवत्सेन ॥

लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥

लिप उपदेहे, षिच क्षरणे, ह्रस्व स्पृष्टायाम्, एतेभ्यश्च परस्य च्लेरडादेशो भवति । अलिपत् । असिचत् । अह्वत् । पृथयोगो उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह्र आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरडादेशो भवति अन्यतरस्याम् । स्वरितजित इत्यात्मनेपदम् । अलिपत् । अलिप्त । असिचत् । असिक्त । अह्वत् । अह्वास्त ॥

पुषादिद्युताह्वदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो द्युतादिभ्यः लटिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतो ऽडादेशो भवति । पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न आदिप्रत्यायन-

॥: पुष । अपुषत् । द्युतादि । अद्युतत् । अश्वितत् । लदिद्युः । गच्छ ।
 गमत् । शक्नु । अशक्तत् । परस्मैपदेष्विति किम् । व्यद्वोतिष्ठ । अलोतिष्ठ ॥

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

सु गतौ, शासु अनुशिष्टौ, च गतौ, इत्येतेभ्यः परस्य च्लेरडादेशो भव-
 । सत्ति । असरत् । शास्ति । अशिषत् । अत्ति । आरत् । पृथग्योगकर्णमा-
 निपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुर्कषणार्थः । तच्चोत्तरत्रोप-
 गं यास्यति ॥

हरितो वा ॥ ५७ ॥

इरतो धातोः परस्य ज्ञेरडादेशो वा भवति । भिदिर । अभिदत् । अभि-
 नेत् । छिदिर । अच्छिदत् । अच्क्षेत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येष । अभित्त । अ-
 क्त ॥

जृस्ताम्मुचुम्लुचुगुचुगलुचुगलुश्च शिवभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते । जृष वयोहानौ, स्तम्भुः सौत्रो धातुः । मृधु मृधु गत्य-
। युधु भुवु स्तेयकरणे । म्लुञ्चु षसज् गतौ । दुश्चोश्च गतिवृद्धाः । एते-
। धातुभ्यः परस्य च्लेर्धा ऽडादेशो भवति । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् ।
तम्भीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अम्लुचत् । असोचीत् । अयुचत् । अयोची-
। अम्लुचत् । अनोचीत् । अम्लुवत् । अम्लुञ्चीत् । अश्वत् । अश्वयीत् । अशि-
श्यत् । म्लुचुम्लुञ्चोरिक्तरापादानेपि रूपत्रयं सिद्धत्यर्थभेदात्तु द्वयोर्भाषादानं
। केचित्तु वर्णयन्ति द्वयोर्भाषादानसामर्थ्याद् म्लुञ्चेरनुनासिकलोपो न
। ति । अम्लुञ्चदिति ॥

कृमृद्वरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

छ मृ दृ रुहि इत्येतेभ्यः परस्य ल्लेशकृन्दसि विषये ऽडादेशो भवति ।
 लाकुष्ठकोकरत् । अथो ऽमरत् । अदरदर्धान् । पर्वतमाहृत् । अन्तरिक्षा-
 श्माहृहम् । कृन्दसीति किम् । अकार्पात् । अमृत । अदारीत् । अहृत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

पद गतौ, अस्माद्वाताः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति तश्च परतः ।
प्रथ्यादात्मनेपदैकवचनं गृह्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । तदिति
म् । उदपत्सताम् । उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण्णं तद्वति वर्त्तते । दीपदीप्यौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अग्रगमने, पूरी
यायने, तापृ संतानपालनयोः, शोष्यायी वृद्धौ, एतेभ्यः परस्य चलेस्तशब्दे

परतो ऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट
अबोधि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्वातोः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति
प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अला
केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अच इति किम् । अभेदि का
स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

दुह प्रपूरणे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदो
गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अदोहि गौर्गौपालकेन

न रुधः ॥ ६४ ॥

रुधिर आवरणे, अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरिचिणादेशो न भवति
अन्वधारु गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अन्वधारोधि गौर्गौपालकेन ॥

तपोनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । तप संतापे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्मक
र्त्तयेनुतापे च । अनुतापः, पश्चात्तापः । तस्य यहणमकर्मकर्त्तर्यं, तत्र हि भावक
र्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतस्त तपस्तापसः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः । भा
तावत् । अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि । अकारि कटो देवदत्तेन । अहार्
भारो यज्ञदत्तेन । चिण्यहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यं
भवता । शय्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । गम्यते यामः । ककारो
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यविधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं विप्रतिषेधाद्धि यकः शपो
बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते षोडनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारः
स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

द्विद् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोपवादः ।
ज्ञातः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्यः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा आशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसिन्नुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । टुभ्राश् टुभ्राश् दीप्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, भ्रमु
तने, द्वयोरपि ग्रहणम् । क्रमु पादविक्षेपे, क्लमु ग्लानौ, क्रसी उद्वेगे, चुटी
दने, लष कान्तौ, एतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भाशते । भाश्यते ।
शते । भ्राश्यते । भ्रमति । भ्राम्यति । क्रामति । क्राम्यति । क्लामति ।
लप्यति । क्रसति । क्रस्यति । चुटति । चुट्यति । लपति । लप्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

यसु प्रयत्ने देवादिकः तस्माच्चित्यं श्यनि प्राप्ते ऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते ।
होनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनुपसर्गादिति किम् ।
यस्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वाच्च यसोर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्य-
ति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

शुञ् अभिषे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोप-
वादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः श्रु च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति तत्सन्निधौ श्रुवः श्रु इत्ययमादेशो भवति ।
श्रुति । श्रुतः । श्रुण्वन्ति ॥

अक्षान्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

अक्ष व्याप्तौ भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति ।
क्षोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

तनू त्वनू तनूकरणे, अस्मात्तनूकरणे वर्त्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो
भवति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां विशेषेणोपादानम् । तक्षति काष्ठम् । तक्षो-
काष्ठम् । तनूकरणइति किम् । संतक्षति वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

तुद व्यथने, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ७८ ॥

रुधिः आवरणे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्रम् प्रत्ययो भवति । श्र
पवादः । मकारो देशविध्यर्थः । शकारः शनाबलोप इति विशेषणार्थः
रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृज्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनु विस्तारे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृजश्च उप्रत्ययो भवति । शप्
वादः । तनोति । सनोति । तणोति । कृजः खल्वपि । करोति । तनादिपाठाः
उप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यतनादिकार्यं मा भूदिति । तः
दिभ्यस्तथासारिति विभाषा सिचो लुङ् भवति । अकृत । अकृथाः ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८० ॥

हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः, कृवि हिंसाकरणयोः, इत्येतयोः
त्वोरुप्रत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपः
स्यानिष्ठद्वावाद्गुणो न भवति ॥

क्र्यादिभ्यः श्रा ॥ ८१ ॥

हुक्नीज् द्रव्यविनिमयइत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्राप्रत्ययो भवति
शपोपवादः । शकारः सार्धधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भस्तुम्भस्कुम्भस्कुम्भस्कुज्भ्यः श्रनुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः । स्कुञ् आप्रवणे । एतेभ्यः श्राप्रत्य
भवति श्रनुश्च । स्तभ्राति । स्तभ्रोति । स्तुभ्राति । स्तुभ्रोति । स्कुभ्राति
स्कुभ्रोति । स्कुभ्राति । स्कुभ्रोति । स्कुनातिः । स्कुनोति । उदित्त्वप्रतिज्ञा
त्सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते नैतद्विकृण्विषयत्वमेव ॥

हलः श्रः शानउभौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्राप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः । मुषाण
पुषाण । हल इति किम् । क्रीणीहि । ह्राविति किम् । मुष्णाति । श्र
स्थाननिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्ववि
विज्ञायेत ॥

कृन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

कृन्दसि विषये श्रः शायजादेशो भवति, शानजपि । एभाय जिह्
रधु । शानचः खल्वपि । बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकरणाः शब्दादयो विहितास्तेषां क्वन्दसि विषये बहुलं
त्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः विषयान्तरे विधानं, क्व चि-
विकरणता क्व चिन्नविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति
प्ते । स च न मरति । न म्रियतइति प्राप्ते । द्विविकरणता । इन्द्रो वस्तेन
तु । नयत्स्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता । इन्द्रेण युजा तस्येम वृत्रम् । तीर्या-
ति प्राप्ते । बहुलयहणं सर्वविधिष्यभिचारार्थम् ।

सुप्रिडुपयहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृपङ्कां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि हि सिद्ध्यति बाहुल्येन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्परतश्चकन्दसि विषये ऽङ् प्रत्ययो
ति । शपोपवादः । क्वन्दस्युभयथेति लिङ्ः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति ।
गार्गमिवचिवदिशक्नुहयः प्रयोजनम् । स्या । उपस्येयम् । गा । सत्यमुपगे-
। गमि । गमेम जानतो गृहान् । वचि । मन्त्रं वोचेमाग्नये । विदेयमेना
सि प्रविष्टाम् । शकि । व्रतं चरिष्यामि तच्छक्यम् । रुहि । स्वर्गं लोक-
स्तेयम् ॥ दृशेरवक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति ।
सन्कर्मणि कर्तृभूतेति तदुत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्त्ता कर्मवद्भ-
ते । कर्मश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । कर्तरि शबिति कर्तृपहणमिहानुत्त-
मया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदचिणचिण्वद्वावाः प्रयोजनम् । भिद्यते
ष्टं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव । वत्करण
श्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो
ति । लिङ्याशिष्यङ्कृति द्विलकारको निर्देशः । तत्र लानुत्तेलान्तस्य कर्त्ता
वद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति क्रिम् । करणाधि-
णाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् । साध्यसिश्चिनत्ति । साधु स्याली पचति ।
अधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्योदनं देव-
॥, राध्यत्योदनः स्वयमेवेति । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्त्ता
वद्भवति, न कर्तृस्यभावकानां न कर्तृस्यक्रियाणाम् ॥

कर्मस्यः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्यः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तप संतापे, अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव नार
कर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति
दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्यभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयता
त्यर्थः । पूर्ववणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते । तप्यते तपस्तापसः । अतए
वपस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्रनमां यक्चिणौ ॥ ८६ ॥

दुह स्व नम् इत्येतेषां कर्मकर्तारि यत्किञ्चैतौ कर्मधद्वावापदिष्टौ न भवतः
दुहेरनेन यत् प्रतिषिध्यते । विष्णु दुहेस्वेति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वय
मेव । अदुग्धे गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वयमेव । प्रसुते गौः स्वयमेव
गक्षोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनस्त दण्डः स्वयमेव ॥ यत्कि
ञ्चैतौः प्रतिषेधे णिअन्यिअन्यिब्रूणात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ • • कार्या
कृतं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीक
कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । अग्नी
पत्यं देवदत्तः । अग्नीते अन्यः स्वयमेव । अअन्यिष्ट अन्यः स्वयमेव । यग्नी
लोकं देवदत्तः । यग्नीते श्लोकः स्वयमेव अअन्यिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रवी
लोकं देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवाचच्छ्लोकं देवदत्तः । अवाच
लोकः स्वयमेव । आत्मनेपदविधाने ऽकर्मकाणाम् । हन्ति माणवकं देवदत्तः
ग्राहते माणवकः स्वयमेव । ग्रावधिष्ट माणवकः स्वयमेव, ग्राहतेति वा
धिक्रुते सैन्यवाः स्वयमेव । व्यक्रुष्ट सैन्यवाः स्वयमेव ॥

कुषिरजाः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ६० ॥

कुष निष्कर्षे, रज्ज् रागे, अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्या
न तेन श्यन्प्रत्ययो भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । कुषा
पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचांयहणं विकल्पार्थम् । कुष्यते
रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन लिङ्लिटोः स्याद्विविधे च
भवतः । चुकुषे पादः स्वयमेव । ररज्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषिणीष्ट पा
स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वा
स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरज्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ६१ ॥

धातोरित्ययमधिकारे वेदितव्यः । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते, यथैव
अध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तव्यत्वव्याप्ती
दति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुयहणमनर्थकम् । यङ्ङिधौ धात्वधिकारात्
ऋदुपपदसञ्चार्यं तर्हि । अस्मिन्धात्वधिकारे ते यथा स्यातां, पूर्वैकं मा भूत

प्रिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थे च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोर्हित्वेवं विहितस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । लूभ्यां लूभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ६२ ॥

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । इत्यति । कर्मण्यण् । कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्दिशप्रतिपत्त्यर्थम् । तत्रा हि सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात् । स्तम्भारमः, कर्णजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति सप्तम्यां जनेडं इति । उपसंज्ञो, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात्तु सर्वत्र भवति । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम् । अथ कुम्भं करोति कटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदमतिङ्ङित्येवमादयः ॥

कुदतिङ् ॥ ६३ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्ङिर्जितः प्रत्ययः कृतसंज्ञको भवति । कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङिति किम् । चीयात् । सूयात् । कृतप्रदेशाः कृतद्वितसमा-
गच्छेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसमानरूपः प्रत्ययो ऽपवादो वा बाधको भवति स्थ-
ग्रहणविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । एवुल्लुचावुत्सगा, इगुपधज्ञाप्रोक्तिः क इत्यप-
वादः, तद्विषये एवुल् लुचावपि भवतः । वित्तेपकः । वित्तेप्रा । वित्तिपः । असंरूप इति
हम् । कर्मण्यणित्युत्सर्गः, आतोनुपसर्गे क इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति ।
वादः । कम्बलदः । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् । स्त्रियां क्तिवि-
त्सर्गः, अ प्रत्ययादित्यपवादः, स बाधक एव भवति । चिकीर्षो । जिहीर्षो ॥

कृत्याः प्राङ् एवुलः ॥ ६५ ॥

एवुल्लुचाविति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्वुल्लुसंज्ञशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक-
ल्प्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वीदितव्याः तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशाः कृत्यर-
कार्यवचने कृत्यानां कर्तरि वेत्येवमादयः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ६६ ॥

धातेरिति वर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
कारको स्वरार्थो । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ वसेस्तव्यत् कर्तरि
व्य ॥ * ॥ वास्तव्यः ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पवेलिमा माषाः ।
देलिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ६७ ॥

अचन्ताद्वातोर्ध्वत्प्रत्ययो भवति । तकारो यतोनाथ इति स्वरार्थः ।

गेयम् । पेयम् । चेयम् । जेयम् । अन्यहणं किम् । यावता हलन्ताण्यतं वक्ष्यति
अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् ॥ तकिशसिचतियतिक् ।
नीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ तकि । तक्यम् । शसि । शस्यम् । चति । चत्यम् ।
यति । यत्यम् । जनि । जन्यम् ॥ हनो वा वध च ॥ * ॥ वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्वातोर्कारोपधात्प्रत्ययो भवति । एयतोपवादः । शप् ।
शप्यम् । लभ् । लभ्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति
किम् । क्रोप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

शक् शक्तौ, षह मर्षणे, अनयोधात्वार्यत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

गद व्यक्तायां वाचि, मदी हर्षे, चर गतिभक्षणयोः, यमउपरमे, एतेभ्यश्चा-
नुपसर्गभ्या यत्प्रत्ययो भवति । गदम् । मदम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्गइति
किम् । प्रगादम् । प्रमादम् । यमेः पूर्वणैव सिद्धे ऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥
चरोराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्यो देशः । अगुराविति किम् । आचार्य उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य पण्य वर्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गर्ह्यं पणितव्यानिरोध इत्ये-
तेष्वर्थेषु यथासंख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यं चेत्तद्वधति । अवद्यं पाप्म ।
अनुद्यमन्यत् । वदः सुपि क्यप् च । पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेत्तद्वधति ।
पण्यः कम्बलः । पण्याः गौः । पाण्यमन्यत् । वर्यति स्त्रियां निपात्यते अनि-
रोधश्चेद्वधति । अनिरोधो ऽप्रतिबन्धः । शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृत्या
ऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्या अत्विजः ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वहर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्यं शकटम् ।
करणइति किम् । वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

अ गतौ, आस्माक्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपा-
त्यते । अर्यः स्वामी । अर्या वैश्यः ॥ यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामि-
न्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् । आर्या ब्राह्मणः

उपसर्ग्य काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्ग्येति निपात्यते काल्या चेत्यजने भवति । उपपूर्वात्सर्तयत्प्रत्ययः

प्राप्तकाला काल्या । प्रजनः प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला । उप-
ध्या गौः । उपसर्गो वडवा । काल्या प्रजनइति किम् । उपसर्गो शरदि मयुरा ॥

अजर्य संगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगतं चेद्वदति । जीर्यतेनैजपूर्वात्संगते संगमने
कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते । न जीर्यतीत्यजर्यम् । अजर्यमार्थसंगतम् । अजर्ये
नास्तु संगतम् । संगतमिति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गइति वर्तते । वदधेधातोः सुबन्तउपपदे अनुसर्गे क्यप् प्रत्ययो
भवति, चकाराद्यञ्च । ब्रह्माद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्याद्यम् । सत्यवद्यम् ।
सुपीति किम् । वाद्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गइत्यनुवर्तते । भवधेधातोः सुबन्तउपपदे ऽनुपसर्गे भावे क्यप्
प्रत्ययो भवति । यत् नानुवर्तते । ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मत्वं गतः । देवभूयम्,
देवत्वं गतः । भावग्रहणमुत्तरार्धम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रभव्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गइति वर्तते भावइति च । हन्तधेधातोः सुबन्तउपपदे ऽनुपसर्गे
भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपी-
येव, घातः । एतत्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गइत्येव । प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वद्वृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गे भावइति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु
गम् वृ वृ जुष इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्त्यः ।
गद्व्यः । जुयः । क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । ओ-
पश्यके इति एतत् बाधित्वा क्यजेव भवति । अपश्यस्तुत्यः । वृग्रहणे वृजो
हणमिष्यते न वृडः । वार्यो ज्वत्विजः ॥ शंसिद्वृहिगृहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥
॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् ॥ आहूपूर्वाद्दञ्जेः
जायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आन्यं घृतम् । कथमुपेयम् । एतद्वपं, नेहाः ॥

अदुपधाञ्चाकृपिचृतेः ॥ ११० ॥

चकारोपधाञ्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति कृपिचृती वर्जयित्वा । चतु ।
त्यम् । वृधु । वृद्धम् । अकृपिचृतेरिति किम् । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपकारणं
कम् । कृत संशब्देन । एतदेव भवति । कीर्त्यम् ॥ पाणौ रुजेण्यद्वक्तव्यः ॥ * ॥
णिसर्गो रज्जुः ॥ समग्रपूर्वाञ्च ॥ * ॥ समग्रसंख्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः कृप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः ।
प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभावेत्यास्वबाधनार्थः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः ।
भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्योनाम त्रित्रयः ॥ संपूर्वादिभाषा
॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः ॥

संज्ञायां पुंषि दृष्टत्वात् ते भार्या प्रसिद्ध्यति ।

स्त्रियां भाषाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभावेयम् ।
परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोदरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय सूर्य मृषोदरुच्य कुप्य कृष्टपच्य अव्यध्या इत्येते शब्दाः क्यप्
निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः राज्ञा वा इह सूयते राजसूयः कृतुः । सूर्यर्त्तियां
क्यप् सत्तैरुत्थं सुवर्तेर्धौ इडागमः । सरति सुवर्ति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदतेः
पठे यति प्राप्ते नित्यं क्यब् निपात्यते । मृषोदरम् । रोचतेऽसौ रुच्यः । कर्त्तरि
क्यप् । गुपे रादेः कत्थं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृ-
ष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्ययते अव्ययः ॥

भिद्योऽङ्गौ नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुक्त्वे क्यब् निपात्यते नदेभिधेये । उज्ज्भेर्धत्थं च । भिनति कृतं
भिद्यः । उज्ज्भत्युदकम् उद्भूतः । नदरति किम् । भेता । उज्ज्भिता ॥

पुष्यसिङ्घौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेरुच्चाधिकरणे क्यब् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्धर्था
इति पुष्यः । सिङ्घान्त्यस्मिन्निति सिङ्घः । नक्षत्ररति किम् । पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहल्लिषु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्ज कल्क
हलि इत्येतेषु बोध्येषु । विपूयैत्यवतर्नयतेत्य तया जयतेत्येति प्राप्ते कर्मणः
क्यप्निपात्यते । विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्य-
त् । जित्यो हलिः । जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽक्षन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद्गुहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । मत्तस्य न प्रतिग्रहम् । तस्मात्तापिग्रहम् । छन्दसीति किम् । प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिवाह्यापक्षेषु च ॥ ११९ ॥

पदे ऽस्वैरिणि बाह्यायां पत्येच्चार्यं ग्रहेर्गुतोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत् । प्रग्रहं पदं, यस्य प्रग्रहसंज्ञा विहिता । अग्रग्रहं पदं, यस्यावग्रहः क्रियते । अस्वैरी परतन्त्रः । ग्रहाका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम् । या-प्रग्रहा सेना । नगरग्रहा सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पदे भवः पत्यः । वासुदेवग्रहाः । अर्जुनग्रहाः । तत्पदाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृषुषोः ॥ १२० ॥

कृषो दृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेत्येति प्राप्ते वर्धते-चंद्रपथत्वावित्ये क्यपि विभाषारभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । दृष्यम् । वर्धम् ॥

युग्यं च पत्ने ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते पत्नं चेत्तद्वृत्ति । पतत्यनेनेति पत्नं, वाहनमुच्यते । युग्यो गौः । युग्योश्वः । युग्यो हत्ती । युजेः क्यप् कुत्वं च निपात्यते । पक्ष-इति किम् । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहायं वर्त्तते । तस्मिन्पदपदे वसेर्गुतोः कालेधिकार्ये इत्यत्र-त्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्धभावे निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन्काले सूर्य-चन्द्रमसाविति अमाशस्या । अमाशस्या । एकदेशविहृतस्यानन्यत्वादमाश-स्याया वेत्यचामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं ग्यतोऽनेपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथेकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धति ॥

छन्दसि निष्टर्क्येऽवहूयप्रणीयोऽज्ञीयोऽच्छिष्यमयस्तयो-

ध्ययत्नन्यत्नान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवा-

द्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ १२३ ॥

निष्टर्क्योदयः शब्दाश्छन्दसि विषये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणानु-पपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । निष्टर्क्यं इति कृति छेदने इत्यस्माद्विस्तृ-त्यपि प्राक्ते एषत्, आद्यान्तविपर्ययश्च, निसश्च वत्त्वं निपात्यते । निष्टर्क्ये

चिन्वीत पशुकामः । देवशब्द उपपदे ह्यतेर्जुहोतिर्ज्ञेयपूर्वात्पशुभाषश्च । देव-
हूयः । प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उचीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् ।
वच्छिष्यम् । मृङ् प्राणत्यागे, स्तृज् आच्छादने, ध्रू हूक्ने, एतेभ्यो यत्प्रत्ययः । मर्धेः ।
स्तर्था । स्त्रियामेव निपातनम् । ध्वयः । खनेयेत् । खन्यः । एतस्मादेव ग्यत् ।
खान्यः । देवशब्द उपपदे यजेर्यत् । देवयज्या । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आहूपूर्वात्पृ-
च्छेः क्यप् । आपृच्छः । प्रतिपूर्वात्स्वीयतेः क्यप् षत्वं च । प्रतीषीष्यः । ब्रह्मण्युप-
पदे वदेर्यत् । ब्रह्मवाक्यः । भाष्यः । स्ताव्यः । भवतेः स्तौतिश्च ग्यत् आवादे-
शश्च भवति । उपपूर्वस्य चिनोतिर्ण्यंदायादेशौ । उपचाय्यपृङ्म् । पृङ् चोत्तरपदे
निपातनमेतत् ॥ हिः ण्यङिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिरण्यादित्यत्र उपचयेयपृङ्मेव ।

निष्ठक्यं व्यत्ययं विद्यान्तिसः षत्वं निपातनात् ।

ग्यदायादेश इत्येता उपचाय्ये निपातितौ ॥

ग्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

ग्यदेकस्मादशब्दश्च द्वौ क्यपौ ग्यद्वेयिश्चतुः ॥

अहूलोऽर्ह्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, चवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च ग्यत्प्रत्ययो भवति ।
कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

आरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यंभाष आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च ग्यत्प्रत्ययो भवत्यावश्यके
कौत्ये । यतोपवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यके इति किम् । लव्यम् ।
आवश्यके कौत्यरिति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः । अवश्यलाञ्छम् अवश्यपाव्यमिति ।
नैव दोषः । मयूरख्यंसकादित्वात्समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरेच यञः करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आहूपूर्वात्सुनोतिः यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च ग्यत् प्रत्ययो
भवति । यतोपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाव्यम् । राव्यम् । लाव्यम् ।
चाव्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तमुच्चयार्थश्चकारः । दभि । दाभ्यम् ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्ये ऽभिधेये नयतेराहूपूर्वात्ण्यंदायादेशौ
निपात्यते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रुठिरेषा । तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणा-
ग्नौवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञागरणात् । यश्च गार्हपत्यादा-
नीयते दक्षिणाग्निराहूनीयेन सन्नैकयोनिस्तत्रैतन्निपातनं न दक्षिणाग्नि मन्थे ।
तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्विषयतो आप्राप्ता गार्हपत्याद्वेति ॥

आनाय्यो ऽमित्यदति चेद्विधानेन कृतं भवेत् ।

शक्येनो तु तं विद्यादानेनो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्यो ऽसंमतौ ॥ १२८ ॥

अविद्याप्राना संमतिरस्मिवित्यसंमतिः । संमननं संमतिः । संमतता
ज्ञा । प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोरः । असंमताविति
किम् । प्रणयोऽन्यः । यद्येवं कथमेतत् । ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्मप्रब्रयात्
प्राप्यायान्तेऽशसिने नान्यस्मै कस्मै चनेति । संमतिरभिज्ञापोष्यते । तद-
श्वेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति । तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यतः
प्राप्यायान्तेऽशसिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या मानहृविर्निवाससामि-
धेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यमाने हविषि निवासे सामिधे-
नां चाभिधेयायाम् । पाय्य इति माहोऽण्यत्प्रत्यय आदेःपत्वं च निपात्यते ।
माने । पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । संपूर्वावयवतेण्यंदायादेशावुपसर्गदीर्घत्वं च
निपात्यते । साचाय्यं हविः । सचेयमन्यत् । रुढित्वाच्च हविर्विशेषणवाचतिष्ठते ।
संपूर्वाच्चिनोतेत्यंदायादेशादिकृत्वं च निपात्यते । निकाय्यो निवासः । निवे-
मन्यत् । धाव्येति धात्रोऽण्यत्प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति ।
धाव्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द चम्विशेषस्य वाचकः तत्र च
धाव्येति न सर्वो सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । रुढिशब्दो ह्ययं तथा
सामिधेन्यामपि दृश्यते धाव्याः शंसत्यग्निर्नता त्वं सोमक्रतुभिरिति ॥

क्रतौकुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्यन्ते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे
तीयान्तउपपदे पिबतेर्दुतांतरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्त्व । कुण्डेन
यते ऽस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । यतोऽनाम इति स्वरः । संपूर्वा-
चनोतेत्यंदायादेशौ निपात्यते । संचाय्यते ऽस्मिन्सोम इति संचाय्यः क्रतुः ।
ताविति किम् । कुण्डपानम् । संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूहा इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नौ चाभिधेये । परि-
चाय्येनोतेत्यंदायादेशौ निपात्यते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्वाद्दुहेः संप-
राखं दीर्घत्वं च निपात्यते । समूहं चिन्वीत बहुकामः । अग्नौ चिति किम् ।
तेवेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

चित्पाग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्पञ्चद्वौ ऽग्निचित्पाञ्चद्वश्च निपात्येते । वीर्यते ऽतौ चित्यौ ऽग्निः ।
अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तु च । तेनान्तःदासत्वं भवति ।
अन्माचित्ये च । चेयमन्यत् ॥

श्वल्तृचौ ॥ १३३ ॥

धातोरिति वर्तते । सर्वधातुभ्यो श्वल्तृचौ प्रत्ययौ भवनः । कारकः ।
कर्ता । हारकः । हर्ता । चकारः सामान्यग्रहणाविद्यातार्थः । तुश्चन्दसि तुरि-
ष्टमेयस्त्विति ॥

नन्दियहिपचादिभ्यो ल्युगिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः संश्रयते । त्रिभ्यो गणोभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भ-
वन्ति । नन्द्यादिभ्यो ल्युः, ग्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्यो ऽच् । नन्दियहिप-
चादयश्च न धातुगततः संनिविष्टा एह्यन्ते, किं तर्हि नन्दनरमणेत्येवमादिषु
प्रातिपदिकगणेषु अपोदृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ नन्दिवासिमदिदूषिसा-
धिर्वाङ्मृशोभिरोषिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् ॥ नन्दनः । वासनः । मदनः ।
दूषणः * । साधनः । वर्तुनः । शोभनः । रोचनः ॥ सहितपिदमेः संज्ञायाम् ॥
सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः । दर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः ।
सहर्षणः । जनार्दनः । यवनः † । मधुसूदनः । विभीषणः । लवणः । निपात-
नाण्यत्त्वम् । चित्तविनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः । ग्रह ।
उत्सह । उद्वस । उद्वास । स्या । मन्त्र । संमर्द । ग्राही । उत्साही । उद्वासी ।
उद्वासी । स्यायी । मन्त्री । संमर्दी ॥ रत्नश्रुसवपशां नौ ॥ निरक्षी । निष्ठावी ।
निवासी । निवापी । निशायी ॥ याचिव्याहूंसंख्याहूत्रजवदवसां प्रतिबिद्धानाम् ॥
अपाची । अग्राहारी । असंख्याहारी । अग्राजी । अवादी । अत्रासी ॥ अवा-
मचित्तकर्तृकायाम् ॥ प्रतिबिद्धानामित्येव । अकारो । अहारी । अविनायी । अवि-
शायी । विशयी ॥ विशयी देशे ॥ विशयी देशः ॥ अभिभावी भूते ॥ अभिभावी ।
अपराधी । उपरोधी । परिभावी । परिभवी । इति ग्रहादिः ॥ पच । वप । वद ।
चल । तप । प्रत । नदट् । भवट् । वस । गरट् । प्रवट् । तरट् । चोरट् । ग्राहट् ।
जर । मर । सर । सम । सूदट् । देवट् । मोरट् । सेव । मेव । क्रोध । मेधानर्त ।
प्रण । दर्श । दंश । दम्भ । जारभर । श्वपच । ‡ पचादिराहुतिलगणः ॥

* पुस्तकान्तरे 'दूषणः' । इति पा० तदनुवारेण पूर्वमपि 'मदिर्भूषिणाधि' इति पा० ।

† पुस्तकान्तरे 'यवनः' । इति पा० ३ ।

‡ जर । मोरट् । क्रोध । दंश । दम्भ । एते षडमञ्जरीपर्यालोचनान्तर्गते इति पाठस्त-
न भवतीति । परं तु बहुषु काशिकापुस्तकेषूपसम्भवे ।

अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अवबाधनार्थमेव स्यसिध्यन्ति श्वपचादयः ॥ *

इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुगधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । विविषः । विविषः । बुयः । कृशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । द्वेषसेवमेवादयः पचादौ पठितव्याः ॥

आतश्चापसर्गं ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ण्यः । सुगः । सुजः ॥

पाघ्राध्माधेदूशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । विपिबः । वृत्तिप्रः । विजिघ्रः । उद्रुमः । विधमः । धेदुः । उद्रुयः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्गादिति के विचानुवर्तयन्ति । पश्यतीति पश्यः ॥ जिघ्रतेः संज्ञायाम् प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेदुश्चेति-

सातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गोभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । वदेजयतीत्येजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातुः । सातयः । साहयः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलियः ॥ नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ निलिम्पा नाम देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः । दायः । दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

उवसितिकसन्तेभ्यो याः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । उवलदीप्तादित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कसगतादित्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । उवालः । उवलः । वलः । वलः । अनुपसर्गादित्येव । प्रववलः ॥ तनोतेर्णे उपसंज्ञानम् ॥ * ॥ अतनोतीत्यवतानः ॥

श्याऽऽधासुसंखतीणवसावह्लिह्लिषश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैङ् आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध आसु संसु अतीण अवसा अवहृ लिह श्लिष श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधक-
बाधनार्थम् । उपसर्गं कं बाधित्वा ऽयमेव भवति । अवश्यायः । प्रतिश्यायः ।
दायः । धायः । व्याधः । आसावः । संदावः । अत्यायः । अवसायः । अवहावः ।
लेहः । श्लिषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्ग ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गं णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति
नायः । अनुपसर्ग इति किम् । प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति । अचोपवादः । ग्रहः । ग्रहः । व्य-
स्थितविभाषा चेयम् । जलचरे नित्यम् । ग्रहः । ज्योतिषि नेष्यते । तत्र ग्रह
एव* ॥ भवतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भवतीति, भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेश्म । तात्स्थ्याद्वारा-
श्च । गृह्णतीति, गृहा दाराः । गृहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि ध्वन् ॥ १४५ ॥

धातोः ध्वन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्यः परि-
गणनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी ।
रञ्जितुनासिकलोपश्च ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्यकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ॥

गुयट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृत्यते । गायतेगुयट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ।
गायनः । गायनी । योगविभाग उक्तार्थः ॥

हश्च ग्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण गुयट्प्रकृत्यते । जहातेर्जिहीतेश्च धातोर्गुयट्प्रत्ययो भवति ग्री-

* जलचरे ग्राह एव । ज्योतिषि ग्रह एव । इति पा० ३ ।

† 'घकन् इत्यनुकृत्यते' इति क्व चित् पुस्तके पाठो ऽसंगतः ।

। काले च कर्त्तरि । हायना नाम ग्रीहयः । जहत्युदकमिति कृत्वा । काले ।
। यनः संवत्सरः । जहति भावानिति ॥

प्रसू^१ल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्रसू लु इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वु प्रत्यये भवति । प्रवृत्तः । सरक्तः ।
ल्वः । समभिहारपहणेनात्र साधुकारित्वं लभते । साधु कारिणि बुद्धिधानात्स-
द्विपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वु प्रत्यये भवति । जीवतात्, जी-
लः । नन्दतात्, नन्दकः । आशी प्रार्थनाविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमु-
षाः क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशस्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

॥ अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिभिर्न कर्त्तुं निर्वर्त्ये विकार्ये प्राप्य चेति । सर्वत्र कर्मण्यण्पदे धातोराश-
यो भवति । निर्वर्त्ये तावत् । कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम् । काष्ठलावः ।
रलावः । प्राप्यम् । वेदाध्यायः । चर्वापाठः । यामं गच्छति, आदित्यं पश्यति,
हेमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् ॥ शीलकामिभत्याचरिभ्यो णः पूर्वे-
दपक्रतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ मांसशीतः । मांसशीला । मांसकामः ।
मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्षा । कन्याणाचारः । कन्याणाचारा ॥ इतिव-
त्स्थानां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुव्रतीतः । सुव्रतीता । बहुव्रतः । बहुव्रता ॥

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

ह्वस्वर्हायां शब्दे च । वेज् तन्तुसन्ताने । माह् माने । एतेभ्यस्व कर्मण्यु-
पदे एष प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

आतोऽनुपसर्गकः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गभ्यः कर्मण्यण्पदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः ।
गोदः । कम्बलदः । पार्श्विचम् । अङ्कुलचम् । अनुपसर्गहति किम् । मांसदायः ।
हवांसदायः ।

* 'वु' इत्येकस्मिन् पुस्तके पाठः, तदनुसारेणोदाहरणमपि सरक्त इत्यस्य स्थाने कञ्च
राखे तत्र ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुबन्तु उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्यः । त्रिवचनस्यः * । यच्च
योगविभागः कर्त्तव्यः । सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां
पिबतीति द्विपः । पादपः । कच्छपः । ततः स्थः । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति ।
किमर्थमिदम् । कर्त्तरि पूर्वयोगः । अनेन भावे यथा स्यात् । आसूतामुत्थानम्
आसूत्यः । शलभेत्यः । इत उत्तरं कर्मणीति च सुपीति च द्वयमयनुवर्त्तते । तत्र
च कर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते । अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोऽपपदयोः परिमृजापनुदोऽधात्वाः कप्रत्ययो भवति ।
तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुनो जातः ॥ अलस्य तुल्य हरणयो रिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवा यः । सुखस्याहता
शोकापनुदः । शोकापनेद एवान्यः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजा रथः । नखमुञ्जानि धूर्त्वि । काक-
गुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । ददातेर्ज्ञानादेश धातोः प्रेणोऽसृष्टात्कर्मण्युपपदे
कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । सर्वप्रदः । पचिप्रज्ञः । प्रदति किम् । गोसंदायः ।

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । मपूर्वात्ख्या इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो
भवति । अणोपवादः । गां संवष्टे, गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्गदति वर्त्तते । गायतिः पिबतिश्च धातोः कर्मण्युपपदे अनुपसर्ग-
टक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्रं गायति, शक्रगः । सामगः । शक्रगी ।
सामगी ॥ सुरासीधोः पिबतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुरापः । सुरापी । सीधुपः ।
सीधुपी । सुराशीधोरिति किम् । वीरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् । सुरा-
पातीति सुरापा । अनुपसर्गइत्येव । शक्रसंगायः । सामसंगायः ॥ बहुलं वन्द-
तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नय-
न्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमने ऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोः अनुद्यमने वर्त्तमानात्कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । कपो

१. उद्यमनमुत्प्रेषणम् । अशं हरतीत्यंशहरः । रिक्यहरः । अनुद्यमनइति-
म् । भारहारः ॥ अक्षप्रकरणे शतिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितीमरघटघटीधनुष्य गृहे-
संख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तीम-
रः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ॥ सूत्रे च धार्यर्थः ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । सूत्र-
र्यतीत्यर्थः । सूत्रयाह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदे उत्पत्त्ययो भवति । उद्यमनार्थाव-
रम्भः । कालकृताशरीरात्रस्यायौवनादिवयः । यद्युद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानं
वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कञ्चहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङ्गि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्गपूर्वावृत्तेः कर्मण्युपपदे उत्पत्त्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने ।
च्छील्यं तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाहरणे स्व भाक्षिकी फला-
ता प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । ताच्छील्यइति किम् । भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

अर्हं पूजयाम्, अस्माज्जातोः कर्मण्युपपदे उत्पत्त्ययो भवति । अणो-
पादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजाहं । गन्धाहं । मालाहं ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोयंशासंख्यं रमिजपोधात्वोरुप-
यो भवति । रमेरकर्मकत्वाज्जपेः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभवतीति सुगीत्ये-
विहाभिसंख्यते ॥ हस्तिमूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रपते, स्तम्बरमो-
ली । कर्णे जपतीति, कर्णेजपः मूचकः । हस्तिमूचकयोरिति किम् । स्तम्बे
ता । कर्णे जपिता मशकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये उत्पत्त्ययो भवति । शंकरः । शंभवः ।
पदः । धातुग्रहणं किम् । यावता धातोरिति वर्ततेतत्र । शमिसंज्ञायामिति
द्वे धातुग्रहणं कृत्वा हेत्वादेषु टप्रतिबेधार्थम् । शंकरा नाम परिव्राजिका ।
करा नाम शकुनिका । तच्छीला च ॥

अधिकरणे शेते ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते । शेतेधातोरधिकरणे सुबन्तउपपदे उत्पत्त्ययो भवति ।
शेते शयः । गर्तशयः ॥ पाश्व्यादिषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ पाश्व्यां शेते पाश्व-
यः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥ दिग्धसहपूरुषाच्च ॥ * ॥ दिग्धेन सह शेते दिग्ध-

सहशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अयमूर्ध्वं शेते, अयमूर्ध्वशयः ॥ गिरौ दृक्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते । चरेधातोराधिकरणे सुबन्तउपपदे टप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरणं हीनार्थम् ।

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेधातोः टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोग्रतोऽग्रेषु सर्त्तः ॥ १८ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्रे इत्येतेषूपपदेषु सर्त्तधातोः टप्रत्ययो भवति । पुरः सर्त्तः । पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ॥

पूर्वं कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सर्त्तधातोः टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्वं देशं सरति, पूर्वसरः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे कर्त्तधातोः टप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने । हेतुर्कान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्यभावता आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत् । शोककरी कन्या । यशस्करी विद्या कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । आदुकरः । अर्थकरः । आनुलोम्ये । प्रेषकरः । वचनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-

किंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्या-

जङ्घाबाह्वहयतदुनुरक्षु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुधीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः । दिवा दिक्षूपपदेषु करोतेधातोः टप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवाशब्दे अधिकरणवचनः सुधीत्यस्य विशेषणम् । दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । चकारस्वनिपातनाद्विसर्जनीयलिङ्गाम्लीयौ न भवतः । कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दोकरः । किंकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः ।

करः । छट्टाकरः । छाहुकरः । ग्रहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुस्करः ।
हस्करः ॥ कियतदुहुषु कृत्राऽज्विधानम् ॥ * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा ।
हुकरा । अथ वा ऽजाविषु पाठः करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मशब्द उपपदे कर्मवाचिनि करोतेष्टप्रत्ययो
भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्विधानम् । कर्म निर्वेशः । कर्म करोतीति, कर्म-
रः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रति-
पद्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटु-
कारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृतेरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरित्येतयोः भवति ॥ ब्रीहिवत्स-
रिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकारिः ब्रीहिः । शकृत्कारिर्वत्सः । ब्रीहिवत्सयो-
ति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरिद्व्यत्ययो
भवति । दृतिं हरति, दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशाविति किम् ।
तिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य एकारान्त-
मिदमत्ययश्च ग्रहेर्निपात्येते । फलानि ग्रह्णातीति, फलेग्रहिर्वचः । आत्महन्त्र-
श्च उपपदस्य मुमागम इत्यत्ययश्च भृजो निपात्येते । आत्मानं विभर्ति आत्म-
म्भरिः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुलिम्भरिः । उदरम्भरिः ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥

वन वण संभक्तौ, रत पालने, मथे विलोडने, एतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्द-
विषये इत्यत्ययो भवति । ब्रह्मवनिं त्वा तत्रवनिम् । गोसनिं यौ पथिरवी
शौ । हविर्मयीनाम् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

एज् कम्पने इत्यस्माद् एयन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रययो भवति । खकारो
मर्थः । शकारः सार्वधातु मसंज्ञार्थः । अङ्ग मज्जयति, अङ्गमेजयः । जनमेजयः ॥

अशप्रत्यये * वातशुनीतिलशर्द्धुञ्जधेटुदकहातीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वात-
मजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्द्धुञ्जहा माणः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वाः अशप्रत्ययो भवति ।
यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ स्तने धेटः ॥ * ॥ स्तनन्धयः ॥ नासिकायां तु ध्मत
धेटश्च ॥ * ॥ नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्ष-
णव्यभिचारचिह्नान्त्वात्तस्यापूर्वनिपातनाल्लभ्यते । धेट छित्वात् स्त्रियां लो-
पत्ययो भवति । स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः अशप्रत्ययो भवति
अत्रापि ध्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नं, तेन संख्यातानुदेशो न भवति
नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तमुच्चयार्थश्चकारः । घटि-
न्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः । पर्वतः ।

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

रुहो भङ्गे, वह प्रापणे, एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे अशप्र-
त्ययो भवति । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजो रयः । कूलमुद्रुहः ॥

वहाम्ने लिहः ॥ ३२ ॥

वह अश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहर्धातोः अशप्रत्ययो भवति
वहं लेडीति, वहंलिहो गौः । अशंलिहो वायुः ॥

परिमाणो पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः अशप्रत्ययो भवति । पच-
श्चति, प्रस्थंपचा स्थाली । द्रोणम्यवः खारिम्यवः । कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः अशप्रत्ययो भवति । अपरि-
माणार्थे आरम्भः । मितं पचति, मितम्यवा ब्राह्मणी । नखम्यवा यवाणूः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अहस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदर्धातोः अशप्रत्ययो भवति
विधुस्तुदः राहुः । अहन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

* अश्वपकरणे इति अश्वेषु पुस्तकेषु पाठः ।

असूर्यललाट इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोः दृशितयोर्धात्वोः सप्तप्रत्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजद्वाराः । ललाटन्तप आदिभ्यः । असूर्य इति चास-
र्यसमासो ऽयम् । दृशिता नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपरं
तेत् । एवं नाम गुप्ता यदररिहायं दर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्यु-
ग्रश्च । इरया मावतीतीरम्मदः । पाणयो ध्यायन्ते एत्विति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोर्धेधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
प्रियं वदतीति, प्रियंवदः । वशंवदः । चकारः खचि ह्रस्व इति विशेषणार्थः ।
॥ कारो मुमर्षः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्या-
त् ॥ * ॥ मितंगमो हस्ती । मितंगमा हस्तिनी ॥ विहायसो विह च ॥ * ॥
विहायसा गच्छति, विहंगमः ॥ खच्च हिट्ठा वक्तव्यः ॥ * ॥ विहंगः । विहं-
मः ॥ हे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोऽपपदयोस्तापेधातोः खच् प्रत्ययो भवति । दुरा-
देः तप संतापेऽर्थादिः । द्वयोरेपि यद्गणम् । द्विषन्तं तापयति तप दाहे, द्वि-
न्तपः । परन्तपः । द्विषत्परयोः इति द्वितकारको निर्देशः । तेन स्त्रियां न भ-
ति । द्विषतो तापयति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्यशब्दे कर्मण्युपपदे यमेधातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने ।
व्रतरति शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचंयम चास्ते । व्रत इति किम् । वाचयामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पूः सर्व इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोर्धेधातोः दारिसहोर्धात्वोः खच्
प्रत्ययो भवति । पूरं दारयति, पूरंदरः । सर्वसहो राजा ॥ भगे च दारोरिति
क्त्वम् ॥ * ॥ भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥

सर्वकूल अभ करीष इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कषेधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
कषं कषति, सर्वकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभकषो गिरः । करीषंकषा वात्या ॥

* विहङ्गेति क्व चित् पाठः ।

मेघर्त्तिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघ इति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति ।
मेघंकरः । चर्त्तिंकरः ॥ भयंकरः ॥ उपपदावधौ भयादियहणं तदन्तविधिं
प्रयोजयति ॥ * ॥ अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतिरेण प्रत्ययो भवति, चका-
रात्खच्च । क्षेमकारः । क्षेमंकरः । प्रियकारः । प्रियंकरः । मद्रकारः । मद्र-
करः । वेति वक्तव्ये पुनराणपहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुधीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे भवतेधातोः कणे
भावे चार्थं खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितंभव आदनः ।
भावे । आशितस्य भवन, माशितंभवं वर्त्तते ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति च सुधीति च प्रकृतं संज्ञाप्रशाद्वया संभवं संबध्यते भृतृ वृजि धारि
सहितं तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा-
वसुंधरा । रयंतरं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शबंस-
ङ्गः । शत्रुतपः । अरिदमः । संज्ञायामिति किम् । कुटुम्ब विभर्तीति कुटुम्बभारः * ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेधातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम
वस्य पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्त
इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्हप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः ।
दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । इकारल्लोपार्थः । इत्यभस्याप्यनुबन्ध-
करणसामर्थ्यादिति ॥ इप्रकरणे सर्वत्रपचयोह्यसंख्यातम् ॥ * ॥ सर्वत्रगः ।
पचगः ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरारधिकरणे ॥ * ॥
सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ॥ निरोदेशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर
आह ॥ इप्रकरणेत्येवपि † दृश्य इति ॥ * ॥ स्थगारगः । ग्रामगः । गृहस्तत्यगः ॥

* कुटुम्बं । यभत कुटुम्बभारः । इत्याधिक कृत्वा ।

† अन्त्रापीति पदभञ्ज्याकटः पाठः ।

आशिषि हनः ॥ ४६ ॥

इ इति वर्तते । आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति । तिमिं वध्यात्तिमिहः । शत्रुहः । आशिषीति किम् । शत्रुघातः ॥ आवाहनो ऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दाराबुपपदे आङ्पूर्वाट्टन्तेरण्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां विषये । दारु आहन्ति, - र्वाघाटः । चारौ वा ॥ * ॥ आङ्पूर्वाट्टन्तेश्चाराबुपपदे, ऽण्, अन्तस्य वा कारादेशः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ कर्मणि समिच ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे पूर्वाट्टन्तेरण्यप्रत्ययो ऽन्तस्य च वा टकारादेशः । वर्णान्संहन्ति, वर्णसंघाटः । शनि संहन्ति पदसंघाटः । पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाट्टन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्द्वेप्रत्ययो भवति । क्लेशापहः ॥ तमोपहः सूर्यः । अनाशीरर्थे आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्तते । कुमार शीर्ष इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो णिति । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्ना ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली । अथ वा नक्षत्रे द्यात्ये टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्तमानाट्टन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । गघ्नस्त्रिलकालकः । पतिघ्नी पाण्डुरेका । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् । नुष्यकर्तृके इति किम् । आलुघातः शूद्रः । इह कस्माच्च भवति । चौरघातो णी । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति । मनुष्यकर्तृकार्थे आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिघ्ना मनुष्यः । टघ्नश्चौरः । शक्ताविति किम् । विषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघताड्यौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताड्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो

हन्तेष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते * । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनीति किम् ।
पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति राजघः ।

आठ्यासुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यै

कृजः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

आठ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्यु
न्यत्ययो भवति । स्वैधिक्येन विधानाद् द्विविधाश्च्यार्थाः । च्यन्ता आठ्य
न्ताश्च । तत्र च्यन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाठ्यमाठ्यं कुर्वन्त्यनेन आठ्यंकरणम्
सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नग्नंकरणम् । अन्धंकरणम्
प्रियंकरणम् । च्यर्थेष्विति किम् । आठ्यं तैलेन कुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः
प्रकृतेरविवक्षायां भूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति । अच्चाविति किम्
आठ्यीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम् । न च ल्युटः ख्युनस्
विशेषोस्ति तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् ख्युन्यसति ल्युट्
न भवति, तेन ल्युटोऽप्यमर्थतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकजौ ॥ ५७ ॥

आठ्यादिषु सुबन्तसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि कान्
खिष्णुच् खुकज् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाठ्य आठ्यो भवति आठ्यंभविष्णुः
आठ्यंभावुकः । सुभगं भविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः
पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः
अन्धंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । कर्त्तरीति किम् । करणे मा भूत्
च्यर्थेष्वित्येव । आठ्यो भवित । अच्चावित्येव । आठ्यीभविता ॥

उदात्तत्वादुधः सिद्धिमिकारादित्वमिष्णुचः ।

नञस्तु स्वरसिद्धार्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

स्पृशानुदके क्तिन् ॥ ५८ ॥

स्पृशेर्धातोरनुदके सुबन्तउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वं
स्पृशेः कर्मैवोपपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्त्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, तत्
सर्वप्रचयार्थं विज्ञायते । सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्तृप्रचयो लभ्यते । घृतं स्पृशी
घृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति, मन्त्रस्पृक् । जलेन स्पृशति जलस्पृक् । अनुदकार्
किम् । उदकस्पर्शः । नकारः क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः ॥

अृत्स्विगदधृक्स्त्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्त्रञ्चं च ॥ ५९ ॥

* पाणि ताडेत्यारभ्य निपात्यतइत्यन्तां पुस्तकाकारे न दृश्यते ।

अत्विगादयः पञ्चशब्दाः क्तिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो
तत्रो निर्दिश्यन्ते । अत्तुशब्दउपपदे यक्षेधातोः क्तिन् प्रत्ययो निपात्यते ।
तो यजति, अत्तुं वा यजति, अत्तुप्रयुक्तो वा यजति, अत्विक् । कठिरेषा यथा-
यं चिदनुगन्तव्या । धृषेः क्तिन्प्रत्ययः द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ।
क्षोतीति दधृक् । सृजेः कर्मणि क्तिन् अमागमश्च निपात्यते । सृजन्ति तामिति
क् । दिशेः कर्मणि क्तिन्निपात्यते । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वात्स्विहः
नुपसर्गान्तलोपः वत्त्वं च निपात्यन्ते । उष्णिक् । अस्तु युजि कृञ्च इत्येतेषां
तूनां क्तिन्प्रत्ययो भवति । निपातनैः सहनिर्देशादत्रापि किं चिदलाक्षणिकं
यैमस्ति । अञ्चतेः सुबन्तमात्रउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । प्राह् । प्रत्यह् ।
इह् । युजेः कृञ्चेश्च केवलादेव । युह् । युञ्जौ । युञ्जः । सोपपदात्तु सत्सूद्वि-
यादिना क्तिप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । क्रुह् । कुञ्चौ ।
ञ्चः । नलोपः कस्माच्च भवति । निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशेधातोर्नालोचनेर्धे वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो भवति ।
कारात्क्विन् च । त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः ।
प्रो अकारो विशेषणार्थः । ठक् ठञ् कजिति । अनालोचनइति किम् । तं
एति तदृशः । तादृगादयो हि कठिशब्दप्रकारं नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ॥
मानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥
शेः कश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तादृत्तः । यदृत्तः । अन्यादृत्तः । कीदृत्तः ॥

सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजा-

मुपसर्गेपि क्तिप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्त्तते । कर्मग्रहणं तु स्पृशेनुदके क्तिन्प्रत्ययः प्रवृत्ति न व्याप्ति-
ते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गेऽप्यनुपसर्गेपि क्तिप्प्रत्ययो
भवति । उपसर्गग्रहणं आपनर्थम् । अन्यत्र सुष्यग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति ।
इः सुपि क्तिप् चेति । सृ इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न
तेस्तेरादादिकस्य । युजिर् योगे । युज समाधौ । द्वयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने ।
द सत्तायाम् । विद विचारणे । ज्ञायामपि ग्रहणम् । न ज्ञाभाष्यस्य विदेः ।
हास्य विवक्षितत्वात् । सत् । शुचिषत् । अन्तरिक्षसत् । उपसत् । सूः ।
हंसूः । शतसूः । प्रसूः । द्विष । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । दुह । मित्रधुक् ।
क् । दुह । गोधुक् । प्रधुक् । युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद । वेदवित् ।
सत् । अस्मवित् । भिद । काष्ठभित् । प्रभित् । छिद । रज्जुच्छिद् ।
क् । जि । शत्रुजित् । प्रजित् । नी । सेनानीः । प्रजीः । ग्रामणीः ।

अयणीः । कथमत्र गत्वं, स एषां यामणीरिति निपातनात् । नयतेः पूर्वपदात् संज्ञायामग इति गत्वम् । राट् । विराट् । सम्राट् । मो राज्ञि समः कौ इति मत्वम् । अन्येभ्योपि दृश्यते, क्तिप् चेति सामान्येन वक्ष्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो शिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गं सुपीति वर्त्तते । भजेर्धातोः सुबन्तउपपदे उपसर्गोऽनुपसर्गोऽपि शिवप्रत्ययो भवति । अर्धं भजते, अर्द्धभाक् । उपसर्गोऽपि । प्रभाक् ॥

ह्रन्द्सि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गं सुपीत्येव । ह्रन्द्सि विषये सहेर्धातोः सुबन्तउपपदे शिवप्रत्यये भवति । तुराषाट्* । सहेः साहः स इति षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् ।

वहूश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्च ह्रन्द्सि विषये सुबन्तउपपदे शिवप्रत्यया भवति । प्रष्ट वाट् । द्वित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य पुरीष पुरीष इत्येतेषु उपपदेषु ह्रन्द्सि विषये वहेर्धातोर्ज्युः प्रत्ययो भवति । कव्यवाहनः पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे ह्रन्द्सि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादं चेद्विर्वर्तते । अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तः पादमिति किम् । हव्यवाङ्गिरजः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

ह्रन्द्सि उपसर्गं सुपीत्यनुवर्त्तते । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे । दृष्टे रपि ग्रहणम् । तथा षणु दाने । वन पणसंभक्तौ । दृष्टेरपि ग्रहणम् । जन द्विभ्यो धातुभ्यः सुबन्तउपपदे ह्रन्द्सि विषये विट् प्रत्ययो भवति । टका सामान्यग्रहणाविधातार्थः, वेरपृक्तस्येति, विशेषणार्थश्च, विद्वनेरनुनासिकस्येति । अज्जाः । गोजाः । सन । गोषा इन्द्रो नृषा असि । खन । विसखाः । कूपखाः । क्रम । दधिक्ताः । गम । अयेगा उच्चेतुणाम् ॥

अदोऽनन्ते ॥ ६८ ॥

ह्रन्द्सीति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्नन्ते सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आममसि, आमात् । सस्यात् । अनस इति किम् । अन्नादः ॥

* जलावाट् । पतनावाट् इति क्व चिदत्राधिकम् ।

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमति, क्रव्यात् ।
पूर्वार्थे सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थम् । तेनाग्न भवति । कथं तर्हि क्रव्यादः ।
स्तविष्कृतशब्दे उपपदे ऽण तस्य च पृषोदरादिपाठात्क्रव्यभावः । स्तविष्कृत-
क्रमांसभक्तः क्रव्याद उच्यते । आममांसभक्तः । क्रव्यादिति ॥

दुहः कब घश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुयुपपदे कप्रत्ययो भवति । घकारश्चान्तादेशः । काम-
या धेनुः * । अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ग्विन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो ग्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे-
विषये । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अलातणिकर्कार्यसिद्धार्थं, प्रत्ययस्तु
वधीयतएव । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ग्विन्प्रत्ययो
भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः । उक्थशब्दे कर्मणि कारणे वा उपपदे
सितेर्धातोर्ग्विन्प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते । उक्थानि शंसति उक्थैर्वा
सति, उक्थशा यजमानः । दाश दानइत्येतस्य पुरःपूर्वस्य इत्वं, कर्मणि च
त्ययः । पुरो दाशान्तएनं पुरोडाः ॥ श्वेतवहादीनां इत्यदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥
वतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । पदस्येति किम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्ग्विन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यजे
स्वस्यावया असि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उपउपपदे यजेश्छन्दसि विषये चित्प्रत्ययो भवति † । उपयङ्भीरुर्ध्वं
हन्ति । उपयङ्भ्याम् । छन्दोयहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रह-
विघातार्थम्, खरपृक्तस्येति । किमर्थमिदमुच्यते । यावता अन्येभ्योपि दृश्य-
इति यजेरपि चित् सिद्ध एव । यजेर्नियमार्थमेतत् । उपयजेश्छन्दस्येव, न
प्रायामिति ॥

आतो मनिन्क्लनिब्बनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्त्तते । सुपि उपसर्गपीति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः
उपपदे छन्दसि विषये मनिन् क्लनिब्ब निपश्च इत्येते प्रत्यया भवन्ति । वका-

* 'धर्मदुघा धेनुः' । इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

† अत्र 'मन्त्रे विषये' इति क्वाचित्को ऽपपाठः ॥

राट्विज् भवति । सुदामा । अश्वत्थामा । कनिप् । सुधीवा । सुपीवा । वनिप्
भूरिदावा । घृतपावा । विच् खत्वपि । कीलालपाः । शुभंयाः । रामस्योपदाः ।

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

कृन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योपि धातुभ्यो ऽनाकारान्तेभ्यो मनिः
कनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच् । सुशर्मा । कनिप् । प्रातरित्वा
प्रातरित्वा नौ । वनिप् । विजावा । अयेगावा । विच् खत्वपि । रेडसि पलैः
येः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । निरूपपदादपि भवति । धीवा
पीवा । दृशियहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

क्विप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरूपपदेभ्यश्च कृन्दसि भाषायां च क्ति
प्रत्ययो भवति । उखायाः खंसते, उखासत् । पर्णध्वत् । वाहादुश्यति, वाहा
धट्* । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

स्यः क च ॥ ७७ ॥

सुप्यपसर्गेपीति च वर्तते । स्या इत्येतस्माद्वातोः सुप्यपपदे कप्रत्यये
भवति, क्विप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सुपि स्य इति कः सिट् एव
अन्येभ्योपि दृश्यते इति क्विप् । बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । शमि धातो
संज्ञायामचं बाधते । शंस्यः । शंस्याः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्तउपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्यये
भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्व
यिता । ताच्छील्यइति किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदा चित् । सुपीति वर्त्तमाने पुन
सुखग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्पत्तिभ्यामाङि सत्संख्यसंख्यानम् ॥ * ॥ उदा
सारिण्यः प्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च ॥ * ॥ साधुकारी । साधुदायी ।
ब्रह्मणिषदः ॥ * ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमानउपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्त
प्रत्ययार्थस्य कर्त्तर्युपमानम् । उष्ट्रइव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । ध्याहुरावी । अता
च्छील्यार्थं आरम्भः । आत्यर्थो व । कर्त्तरीति किम् । अपूपानिव भवत्यति
माषान् । उपमानइति किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

* पुस्तकान्तरे 'वाङ्मयद' । इति पाठः । 'अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः', इति न
नास्ति ।

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुब्रन्त उपपदे धातो-
निः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायं, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं
व्रते । स्थण्डिलशायी । अश्रादुभोजी । कामचारप्राप्तो नियमः, सति शयने
स्थण्डिलेष्व शेते नान्यत्र, सति भोजने ऽश्रादुमेव भुङ्क्ते न श्रादुमिति । व्रते इति
म् । स्थण्डिले शेते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थे आरम्भः । ज्ञात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्यं पौनःपु-
न्तात्पयंमासेवा ताच्छील्यद्वयम् । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उ-
त्तराः । सौवीरपायिणो बाह्लीकाः । बहुलयदण्डात्कुल्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुब्रन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनी-
पानी । शोभनमानी । बहुलयदण्डानुवृत्तेर्मन्यतेर्यद्वहं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे
स्वप्रत्यये विकरणकृता विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुषुपपदेखश्च-
प्र-
यो भवति । विकाराणानिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता ऽऽत्मानमेव दर्शनीय-
दिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयम्-
दर्शनीयमानी । पण्डितं मन्यः । पण्डितमानी । आत्ममान इति किम् । दर्श-
यमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूतइत्यधिकारो वर्त्तमाने लुङिति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
इत्येवं तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थे भूतइति विज्ञायते ।
यति, करणे यजः । अग्निष्टोमेनेष्टवान् । अग्निष्टोमयाजी । भूतइति किम् ।
नेष्टोमेन यजते ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

णिनिरनुवर्त्तते । न खश् । यजतेर्हुतोः करण उपपदे णिनिप्रत्ययो
ति भूते । अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्नेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यघाती ।
तुलघाती । कुत्सितपक्ष्णं कर्त्तव्यम् । १६ मा भूत् । घोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् ॥ ८० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्द्धातोः क्षिप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सर्वे धातुभ्यः क्षिप् विहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्षिप् चनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नूपपदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादि हन्तेर्भूतकाले क्षिप् नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकालेव नान्यस्मिन् । ब्रह्मा हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्व्यमाणबहुलयहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ।

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्षिप् विधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेण हन्तेर्बहुलं क्षिप् प्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरजं प्रविशेत् । पितृहा न च भवति । मातृघातः । पितृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुरणेषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसंभवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषः भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्द्धातोः क्षिप् प्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुरणकृत् । अयमपि नियमार्थे आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नूपपदे भवति । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनेतेर्द्धातोः क्षिप् प्रत्ययो भवति सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थे आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकालोपपदप्रत्यय विषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनेतेर्द्धातोः क्षिप् प्रत्ययो भवति अग्निचित् । अग्निचितौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधा नियम इष्यते

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनेतोः कर्मण्येव कारके क्षिप् प्रत्ययो भवति आग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्यागम्यते श्येनइव वीर्यते श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्यायहणं रुढिसंप्रत्ययार्थम् आन्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनि विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोर्निप्रत्ययो भवति । कर्मणीति घट-
ने पुनः कर्मण्यहणं कर्तुः कृत्सानिमित्तं कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा-
त् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्निप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्निप् प्रत्ययो भवति । मेह-
श्वा । परलोकदृश्वा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्निपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्य-
न्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजनशब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्निप् प्रत्ययो
भवति । ननु च युधिरकर्मकः । अन्तर्भावितव्यर्थः सकर्मको भवति । राज-
न् । राजानं योधितवानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

पहशब्दे चोपपदे युधिकृजोद्धात्वाः क्निप्प्रत्ययो भवति । असत्त्वधा-
वत्त्वाच्चोपपदं कर्मणा विरोध्यते । सहयुद्धा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्या जनेर्ङः ॥ ९७ ॥

सप्तम्युपपदे जनेर्धातोर्ङः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः ।
न्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्तरपदे जातिवर्जिते जनेर्ङः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । संस्का-
जः । दुःखजः । अजाताविति किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्ङः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः
ज्ञा । अथेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौकर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुम-
जः । स्त्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्ङः प्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्त-
म्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विजाताः द्विजाः । पञ्चम्यामजातावि-
युक्तं जातावपि दृश्यते । ब्राह्मणजो धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् । उपसर्गे संज्ञा-
मित्युक्तम् असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः । परिजाः । केशाः । अनौ

कर्मणीत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः । अनुजः । अपिशब्दः सर्वापाधि-
व्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेपि । परितः आता
परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

क्तवतू निष्ठेत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् ।
कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञायां
क्तवतू भाष्येते । सतोश्चानयोः संज्ञया भाष्यम् । नैष दोषः । भाषिनी संज्ञा
विज्ञायते । स भूते भवति यस्यात्यन्तस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात्
क्तवत्त्वाविधानमेतत् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥ प्रकृतः कटं देव-
दत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्द्ध्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यजतेख ड्निप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीयतेरतृन् ॥ १०४ ॥

भूतइति वर्त्तते । जीयतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तो ।
जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

कृन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येष । कृन्दसि विषये धातोलिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभ-
यतो ददर्श । अहं व्याघ्रापृथिवी आततान । ननु च कृन्दसि लुङ्लङ्लिट इति
सामान्येन लिङ्निहित एव । धातुसंबन्धे स विधिरयं त्वमिशेषेण ॥

लिटः कानञ्चा ॥ १०६ ॥

कृन्दसि लिटः कानञ्चादेशो भवति वा । अर्जनं चिक्यानः । सोमं सुबु-
वाणः । वरुणं सुबुवाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं व्याघ्रा-
पृथिवी आततान । लिङ्गुहणं किम् । न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्ति-
विपरिणामो भविष्यति । लिङ्मात्रस्य यथा स्यात् । योपि परोक्षे विहितस्तस्या-
प्ययमादेशो भवति ॥

कसुश्च ॥ १०७ ॥

कृन्दसि लिटः कसुरादेशो भवति । जलिवान् । पपिवान् । न च भवति ।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥

सद वस श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा कसुरादेशो भ-
वति । आदेशविधानादेव लिङ्गपि तद्विषयानुमीयते । उपसेदिवान् कौस्त

गणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । उपासदत् । उपासीदत् ।
उपससाद । अनूषिवान्कौत्सः पाणिनिम् । अन्यवाप्सीत् । अन्यवसत् । अनू-
शास । उपशुश्रुष्वान्कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रीषीत् । उपाशृणोत् । उपशुश्राव ।
गुह्यलङ्कारविषये परस्तादनुवृत्तेः क्लृप्तं भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिभ्यः
क्लृप्त्, द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्धः, तत्र वस्वेकाजाहु-
सामित्यनेकावस्थादिग्नं प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य अत्रणं धातुरूपस्य
लङादेशः । उपेयिवान् । क्रादिनियमात्प्राप्तश्च वस्वेकाजाहुसामिति प्रतिषिद्धः
पुनरिदं प्रतिप्रसूयते, तेनाजादौ न भवति । उपेयुषः । उपेयुषा । न चात्रोपस-
ास्तन्त्रं, अन्योपसर्गपूर्वाच्चिरूपसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वा-
ननानुश्लेषे पूर्वप्रलुङ्गादयोपि भवन्ति । उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अश्ना-
नं प्रपूर्वात् क्लृप्तनिपात्यते, दृढभावश्च । अनाश्वान् । नाशीत् । नाशनात् । ना-
। वधेरनुपूर्वात्कर्त्तरि कानिज्जिपात्यते । अनूचानः । अन्यत्रोचत् । अन्यत्रवीत् ।
नूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूतइत्येव । भूतेर्ध्वं वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् ।
हर्षीत् ॥ वसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसंततौ वक्तव्यः ॥ • ॥ भवानुर्ध्वितः ।
हमन्नावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूतइत्येव । अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेर्ध्वं
वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः ।
अहो वा अभुञ्जमहीति व्यामिश्रे मा भूत् ॥ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयो-
गदर्शनविषये लङ्कृतव्यः ॥ • ॥ अरुणद्वयवनः साकेतम् । अरुणद्वयवनो माध-
वमकानिति ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्मद्वचनउपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङो-
पादः । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् ।
अभिज्ञानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसइति ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यथावत्सहिते ऽभिज्ञावचनउपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेषु प्राप्तः

प्रतिषिध्यते । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते
नत्वपरं किं विल्लत्यते । तेन उत्तरसूत्रस्य नायं विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदिति नानुवर्त्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचनउपपदे यच्च
व्यसहिते केवले च विभाषालट् प्रत्ययो भवति साकाङ्क्षश्चेत्ययोक्ता । लत्यल-
क्षणयोः संबन्धे प्रयोक्तृसाकाङ्क्षा भवति । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्या-
मस्तत्रौदनं भोत्यामहे । अभिज्ञानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोत्या-
महे । यदि खल्वपि । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं
भोत्यामहे । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि ।
वासोलक्षणं, भोजनं लट्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानव्यतइति वर्त्तते । तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानव्यतनपरो-
क्षेर्धे वर्त्तमानादुतात्तोलिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव । सत्य-
मेतत् । अस्ति तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति त-
त्परोक्षमित्युच्यते । चकार । जहार । उत्तमविषयेपि चित्तव्याप्तेपात् परोक्षता संभ-
वत्येव । तद्वथा । सुप्तोहं किल विललाप ॥ अत्यन्तापहृवे च लिङ्गुक्त्यः ॥ * ॥
कलिङ्गेषु स्थितोसि, नाहं कलिङ्गं जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोसि, नाहं दक्षि-
णापथं प्रविवेश ॥

ह्रस्वतोर्लङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानव्यतनपरोक्षे ऽर्धे लिटि प्राप्ते ह्रस्वतोर्लङ्प्रत्ययो भव-
ति । चकाराल्लिट् च । इति ह कारोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । श-
श्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानव्यतनपरोक्षइति वर्त्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः
आसन्नकाले पृच्छमाने भूतानव्यतनपरोक्षेर्धे वर्त्तमानादुतात्तोल्लङ्लिटौ प्रत्ययौ
भवतः कश्चित्कं चित्पृच्छति । अगच्छद्वेवदत्तः । जगाम देवदत्तः । अयजत्
देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्नइति किम् । जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल-
इति किम् । भवन्तं पृच्छामि, जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानव्यतनपरोक्षइति वर्त्तते । स्मशब्दउपपदे भूतानव्यतनपरोक्षे लट्
प्रत्ययो भवति । लिटोपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । कर्णया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यत्नेनैव वर्तमानाद्वातोः स्मउपपदे लट् प्रत्ययो भव-
ति । एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्ठप्रतिषचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्षइति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्दउप-
दे प्रश्नपूर्वके प्रतिषचने भूतेर्यं लट् प्रत्ययो भवति । लुङोपवादः । अकार्षीः
लट् देवदत्त, ननु करोमि भोः । अथोचस्तत्र किं चिद्देवदत्त, ननु ब्रवीमि भोः ।
एतप्रतिषचन इति किम् । नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूतइत्येष । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्ठप्रतिषचने विभाषा लट् प्रत्ययो
भवति भूते । अकार्षीः कट् देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु क-
रामि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ्चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनयहणमिह मण्डूकपुत्यानुवर्त्तते । पुरःशब्दउपपदे स्मशब्दव-
र्त्तते भूतानद्यत्नेनैव विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां मुक्ते पते
याविषयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा क्वात्राः । अवात्सुः पुरा क्वा-
त्राः । अवसन्तिह पुरा क्वात्राः । ऊषुरिह पुरा क्वात्राः । अस्मदिति किम् । न-
न स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धो अपरिसमाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन्वर्त्तमानेनैव वर्त्तमानाद्वातोः
लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेत्तस्य सामा-
न्याधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता
लट् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् । देवदत्तः पचति ।
इति वर्त्तमाने पुनर्लङ्यहणमधिकविधानार्थम् । क्वचित् प्रथमासमानाधिक-
रणेपि भवति । सन्नाह्मणा । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो
ब्राह्मणः । जुहुत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते ॥ माद्व्याक्रोशे ॥ * ॥ मा-
चन् । मा पचमानः । के चिद्विभाषायहणमनुवर्त्तयन्ति नन्वोर्विभाषेति । सा
व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

संबोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थे चारम्भः । संबोधने च विषये लटः शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणेहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चेतत् । लक्षणेहेतौ चार्थं वर्त्तमानाद्वातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवतः । तौ चे-
ल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः । लक्षणे । शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तानु-
शासति गणकाः । हेतौ । अर्जयन्वसति । अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति
किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् । द्रव्यगुणयोर्मो भूत् । यः कम्पते
सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यद्विषीदति तद्रुह । लक्षणहेत्वोरिति निर्वृष्टः
पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशान-
ज्जाजस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वणः । ब्राह्मणस्य
करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशाः पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययतये
त्येवमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङ्गे यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पचमानः । यजमानः । यति
प्रत्ययाः शानचादयो न लादेशाः, कथं सोमं पचमानो नहमाग्नान इति बह्वी
प्रतिषेधः । तृचिति प्रत्याहारनिर्देशात् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लट
शतृ इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात् ॥ द्विषः शतुर्वा वचनम् ॥ * ॥ चोर
स्यद्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः साम-
र्थ्यम् । ताच्छील्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत् । कतीह
मुपह्रियमानाः । कतीह भूषयमाणाः । वयोवचने । कतीह कवचं पर्यस्यमानाः ।
कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ । कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्यीः शन्नकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङ्गे धारेश्च धात्वोः शतृप्रत्ययो भवति अङ्गच्छ्रिणि कर्त्तरि । अङ्गः
सुखसाध्यो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सो ऽङ्गच्छी । अधीयन् पारायणम् । धारयवुष-
निषदम् । अङ्गच्छ्रणीति किम् । ङ्गच्छेयाधीति । ङ्गच्छेय धारयति ॥

द्विषो ऽमिच्छे ॥ १३१ ॥

अमिषः शत्रुः । अमिषे कर्त्तरि द्विषेर्द्वौतोः शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विषन्
वन्तो । द्विषन्तः । अमिषइति किम् । द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्ते ऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेर्द्वौतोः
प्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यज्ञमानः सन्निधौ उच्यन्ते । संयोग-
णं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोगइति किम् । सु-
ति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्द्वौतोः प्रशंसायां शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह वधा-
इदाम् । अर्हन्निह भवान्युजाम् । प्रशंसायामिति किम् । अर्हन्ति चोरो वधम् ॥

आक्नेस्तच्छीलतदुर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

भाजभासेति क्लिपं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्लिप्तशब्दाद्व्यानित कर्तुम-
प्रियायामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाह । तेन
प्राप्ययमर्थनिर्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते ।
क्षीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते । तदुर्मा तदाचारः, यः स्व-
यं ममायमिति प्रवर्त्तते विनापि शीलेन । तत्साधुकारी यो धात्वर्थे साधु
तति । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तुभ्यप्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थः ।
क्षीले तावत् । कर्ता कटान् । घदिता जनापवादान् । तदुर्मणि । मुण्डयि-
तः आविष्टायना भवन्ति धूमूढाम् । अचमपहर्त्तार आहूतका भवन्ति आहु-
ते । उच्चेतारस्तौल्यलायना भवन्ति पुच्छे जाते तत्साधुकारिणि । कर्ता क-
र्त्तु । गन्ता खेटम् ॥ तृन्विधावृत्तिषु चानुपसर्गस्य ॥ * ॥ होता । पोता । अनु-
सर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता । तृजेव भवति । स्वरेविशेषः ॥ नयतेः
कृ ष ॥ * ॥ नेष्टा ॥ त्विषेर्द्वैवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ * ॥
गृष्टा ॥ चदेश्च नियुक्ते ॥ * ॥ क्षता । क्व चिदधिष्ठित उच्यते ॥ छन्दसि
व्य ॥ * ॥ चतृभ्यः संयद्हीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

अलंकृञ्जिराकृञ्प्रजनेत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्र-

पवृतुवृधुसहचर इष्णुश्च ॥ १३६ ॥

अनङ्गप्रादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुश्च प्रत्ययो भवति ।
लङ्कारिण्युः । निराकारिण्युः । प्रजनिण्युः । उत्पत्तिण्युः । उत्पत्तिण्युः । उन्म-

दिष्णुः । रोचिष्णुः । अपन्नपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्तिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥
अलङ्कारो मण्डनार्थोऽयः पूर्वावप्रतिषेधेनैवाज्यः ॥ * ॥ *

शोश्कन्दसि ॥ १३७ ॥

एयन्ताद्गतोश्कन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो
भवति । दृषदं धारयिष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्कन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति । भविष्णुः ।
योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भाजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लजिस्थश्च क्लुः ॥ १३९ ॥

कन्दसीति निवृत्तं ग्लजि स्या इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद्भुवश्च
तच्छीलादिषु क्लुः प्रत्ययो भवति । ग्लालुः । जिष्णुः । स्यालुः । भूष्णुः ।
गिष्वायं प्रत्ययो न क्लुः । तेन स्य ईकारो न भवति । क्लिकिति चेत्यः
गकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते । तेन गुणो न भवति । श्युकः कित्तीत्यत्राणि
गकारो निर्दिश्यते । तेन भुव इह न भवति ॥

क्लोर्गित्वाच्च स्य ईकारः किण्डितोरीत्यशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्थः श्युकोऽनित्त्वं गकोरितोः ॥

दंशेश्कन्दस्यपसंख्यानम् ॥ * ॥ दंशावः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्लुः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्लुः प्रत्ययो भवति । त्रलुः । दृलुः ।
धृलुः । क्षिपुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । शमादिभ्यो धातुभ्यो ऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण्
प्रत्ययो भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति दमी हर्षइत्येवमन्तः शमादिर्द्विवाच्यः
न्तर्गणः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्यः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धार्थः । शमी ।
तमी । दमी । अमी । धमी । क्लमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् । असिता ॥

संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसुसंसृजपरिदेविसंज्वरप-

रिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विष-

दुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजाति-

चरापचरासुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

घिनुणनुवर्त्तते । संप्रचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीलादिषु ।
 श्री संपर्क इति रूधादिर्गृह्यते न त्वदादिर्लुग्विहरणत्वात् । परिदेविर्भ्यादिरु-
 ति देव देवनइति । क्षिप प्रेरणे दिवादिस्तुद्रादिश्च सामान्येन गृह्यते । युज
 प्राधौ दिवादिः । युजिर् योगे रूधादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । रञ्ज रागइत्य-
 । निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्की । अनुरोधी । आयासी । आयासी । परि-
 त्ती । संसर्गी । परिदेधी । संज्वारी । परित्तेपी । परिराटी । परिवादी । परि-
 ही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी ।
 गी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आलोपी । अभ्याघाती ॥

वै कषलसकंत्यस्त्रम्भः ॥ १४३ ॥

कष हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्य श्लाघायाम् । स्त्रम्भु वि-
 णसे । एतेभ्यो धातुभ्यो विशब्दउपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति । कष । विक-
 । विलासी । विकृत्यी । विस्रम्भी ॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

लष कान्तौ । अस्माद्वातोत्तरपउपपदे चकारादौ च घिनुण् भवति । अप-
 णी । विलापी ॥

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रउपपदे लपादिभ्यो घिनुण् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमा-
 । प्रवादी । प्रवासी । वस इति वस निवासइत्यस्य ग्रहणं नाच्छादनार्थस्य,
 विहरणत्वात् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिर-

टपरिवादिव्याभाषासूयो वुज् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुज् प्रत्ययो भवति । पञ्च-
 र्थं प्रथमा । क्लिश उपतापे । क्लिश विज्ञाधने । द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः ।
 षकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परित्तेपकः । परिराटकः । परिवा-
 कः । व्याभाषकः । असूयकः । एषुलैव सिद्धे वुज्विधानं ज्ञापनार्थं ताच्छी-
 णेषु वासरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रशोश्चोपसर्ग ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रशेश्चापसर्ग उपपदे वुज् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदे-
 षः । आक्रशकः । परिक्रशकः । उपसर्गइति किम् । देवयिता । क्राष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्यच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यस्तकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुज्

प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । ह्यकार्यभ्यः । शब्दनः । रक्षणः । अकर्म-
कादिति किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेद्यो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्त-
नः । वर्तुनः । अनुदात्तेत इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् । एधिता ।
आदिग्रहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव । वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु-
इति सौत्रो धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गट्टनः । ज्व-
लनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं सकर्म-
कार्थमिह । ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु मिथो
वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तु च भवत्यलंकर्त्तृति । तथाहि । पदेश्चक्रा
विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचो ऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव किम्-
नेन विधानेन । ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतद् ज्ञापकम् । क्व चित्स-
मावेश इष्यतएव । गन्ता खेटं विकल्पनः ॥

क्रुधमगृहार्थभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मडि भूषायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो
भवति । क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्तादुभयतोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।
क्रियता । स्मायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वात्प्राप्तः
प्रतिषिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेर्विशेषविहितो र-
प्रत्ययो दृश्यते नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र इति स एव बाधको भविष्यति
किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युज्यपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु च वासरूपविधि-
र्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते । कम्पा युवतिः ।
क्रमना युवतिः । कम्पा शाखा । कम्पना शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसू-
दनो रिपुसूदन इति । अनित्योऽयं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते । अथ वा
मधुसूदनादयो नन्त्यादिषु द्रव्यन्ते । कृत्यस्युटो बहुलमिति स्युडन्तो वा * ॥

* कृतेत्यारम्भे वेत्तव्यं पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

लषपतपदस्थाभूवृषह्नकमगमशभ्य उक्कञ् ॥ १५४ ॥

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उक्कञ् प्रत्ययो भवति । अप-
लापुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सूत्रम् । उपस्था-
युका एनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमखं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः । आघा-
तुकं कापालिकस्य शूलम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वारा-
णसी रत्न आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङ्कः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति । षकारो
हीवर्थः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाञ्जवतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रज्वी ।
प्रज्विनौ ॥

जिटृक्षिविश्रीगवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । टृङ् आदरे । क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योरिति द्वयोरपि
बहणम् । प्रसू इति सू प्रेरणइत्यस्य बहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः
प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी ।
वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

सृहृगृहृपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

सृह ईप्सायाम् । सृह ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठन्ते । दय
दानगतिरक्षणे । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वश्च, तदो नकारान्तता च
निपात्यते । दुधाञ् अतूर्ध्वः । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भव-
ति । सृह्यालुः । सृह्यालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रानुः । तन्द्रालुः ।
अधालुः ॥ आलुचि शीहो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ • ॥ शयालुः ॥

दाघेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा घेट् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दाहः । धाहर्वत्सो
मातरम् । न लोकाव्ययेत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठो न भवति । सेरुः । शद्रुः । सदुः ॥

सुघस्यदः कनरच् ॥ १६० ॥

सु घसि अह इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कनरच् प्रत्ययो
भवति । सुमरः । घस्मरः । अह्वरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घृत् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
भङ्गुरं काष्ठम् । घित्वात्कुत्स्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्म-
कर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेयं हणं न लाभार्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो धातु-
भ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पण्डितः । भिदुरं
काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्व्योः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ॥ व्यधेः संप्रसारणं
कुरच्च वक्तव्यः ॥ * ॥ विधुरः * ॥

इणानशूजिसर्त्तिभ्यः क्कृप् ॥ १६३ ॥

इणं नशू जि सर्त्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्कृप् प्रत्ययो
भवति । पकारस्तुगर्थः । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः ।
जित्वरी । सुत्वरः । सुत्वरी । नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः क्कृप् प्रत्ययश्च । गत्वरः ।
गत्वरी ॥

जागुरूकः ॥ १६५ ॥

जागर्त्तुरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागुरूकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । याय-
जूकः । जञ्जजूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नम
काष्ठम् । कम्पा शाखा । स्मेरं मुखम् । अजसं जुहोति । कम्पा युवति । हिंसं
रवः । दीपं काष्ठम् । अजसमिति जसु मोक्षणे नऽपूर्वा रप्रत्ययान्तः क्रियासा-
तत्ये वसन्ते ॥

सनाशंसभिज्ञ उः ॥ १६८ ॥

सक्तिं सन्नययान्तो यज्ञते । न सतिद्वेधातुः । अनभिधानात्, व्याप्ति-
न्यायाद्वा । सजन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसेभिस्तेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो
भवति । सिञ्जीर्षुः । जिहीर्षुः । आशंसुः । भित्तुः । आङ्गः शसि इच्छायामि-
त्यस्य ग्रहणं, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

* व्यधेरित्याभ्य विधुर इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नापन्नम्यते ।

विन्दुरिच्छुः ॥ १६६ ॥

विदेर्नुमागम इषेश्चत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु
वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोशक्-
न्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मिच्छयुः । संस्वेदयुः ।
पुमयुः । छन्दसीति किम् । मिच्छीयिता । न छन्दस्यपुत्रस्येति प्रतिषेधाच्च दीर्घः* ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आकारान्तेभ्य ञ्वर्णान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये
तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः । लिट्त्वञ्च तौ भवतः । आदिति तकारो
मुखसुखार्थः, न त्वयं तपरो, मा भूतादपि परस्पर इति ञ्कारे तत्कालश-
रणम् । पपिः सोमं, ददिर्गाः । मित्रावह्नौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः ।
त्रिमिर्युवा । जघ्निर्वृत्रम् । जजिर्जिजम् । अय किमर्थं कित्त्वम् । यावता असंयो-
गाल्लिट् क्रिदिति कित्त्वं सिद्धमेव । ञ्छन्द्यतामिति लिटि गुणः प्रतिषेधवि-
यञ्चारभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्त्वम् ॥ किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो
दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः ॥ भाषायां धाञ्ङुञ्जुञ्जनिगमिनमिभ्यः किकिनौ
शक्त्यौ ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । ससिः । जजिः । जमिः । नेमिः ॥ सहिव-
हवलपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दीर्घाकितः । सासहिः ।
शवहिः । चाचलिः पापतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो
भवति । स्वप् । स्वप्नक् । तृष्णाक् ॥ धृषेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धृष्णाक् ॥

शृवन्दोराः ॥ १७३ ॥

शृ हिंसायाम् । यदि अभिवादनस्तुत्योः । एताभ्यां धातुभ्यां तच्छीला-
दिषु कर्तृष्वारः प्रत्ययो भवति । शराः । वन्दारः ॥

भियः क्रुक्कनौ ॥ १७४ ॥

अि भीभये । अस्माद्वातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुक्कनौ प्रत्ययौ भवतः ।
तीरः । भीलुक् ॥ क्रुक्कवपि वक्तव्यः ॥ * ॥ भीरुक् ॥

स्थेशभामपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

* छन्दोत्पारभ्य दीर्घ इत्येतत्पर्यन्तं पुस्तकान्तरे न विद्यते ।

छा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्ये । भास दीप्तौ । पितृ पेसु गतौ । कस
गतौ । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्याश्वरः । ईश्वरः ।
पेश्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङुः ॥ १७६ ॥

या प्रापणे । अस्माद्यङन्तातच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति ।
यायावरः ॥

आजभासधुर्विद्युतेर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १७७ ॥

आजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभाट् ।
विभानौ । विभानजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ । धुरः । विद्युत् ।
विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्जः । ऊर्जनौ । ऊर्जः । पूः । पुरौ । पुरः । जवतेर्दीर्घश्च
निपात्यते * । जूः । जुवौ । जुवः । यावस्तुत् । यावस्तुतौ । यावस्तुतः । किमर्थमिद-
मुच्यते, यावता अन्येभ्योपि दृश्यन्ते क्तिप् चेति क्तिप्सिद्ध एव । ताच्छीलिकैर्बाध्यते ।
वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् । ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । क्ति
भित् । दृशियहणं विध्यन्तरोषसंयहार्थम् । क्व चिद्वीर्घः । क्व चिद्विर्ध्वनम् । ॥
चित्संप्रसारणम् । क्व चिदसंप्रसारणम् । तथा चाह ॥ क्तिप्चिप्रचक्षायतस्तुक्
टपृजुश्रीणां दीर्घाऽसंप्रसारणं च ॥ * ॥ वचि । वाक् । प्रच्छि । शब्दप्राट् ।
आयतस्तुः । कटप्रः । जूः । श्रीः । जुयहणेनात्र नार्थः । आजादिभ्योऽप्यहरीत-
त्वात् ॥ व्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ दिद्युत् । जमत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ।
* ॥ जुहुः ॥ दृभयदत्यस्य द्वस्वश्च द्वे च ॥ * ॥ ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं
च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

† भवतेर्धर्तयोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभः
नाम कश्चित् । अन्तरे । प्रतिभूः । धनिकाधर्मण्योरन्तरे अस्तिच्छति च प्रति
भूरुच्यते ॥

विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

* जवते दीर्घश्चेति । केचिदाहुः सूत्रे कू इति दीर्घः षठितम्य इति ॥ विध्यन्तरोष
संयहार्थं दृशियहणस्तत्पुञ्जदपकष्टव्यमित्यन्ये ॥ इति पदमञ्जर्याम् ॥

† तच्छीलार्थादिषु कर्तृष्विति निवृत्तमिति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

‡ मित्रभूरिति शां ।

भुव इति वर्तते । वि प्र सम् इत्येवंपूर्वाद्वर्ततेधातोः दुप्रत्ययो भवति,
चेत्संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनता । असंज्ञाया-
ति किम् । विभूनाम कश्चित् ॥ दुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उप संख्या-
म् ॥ * ॥ मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

धः कर्मणि घृन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्देधातेश्च कर्मणि कारके घृन्प्रत्ययो भवति । षकारो ङीष्पः ।
यन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी ग्रामलकी चोच्यते ॥

दाक्षीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतद-

शनहःकरणे ॥ १८२ ॥

दाप् लघने । गीञ् प्रापणे । शसु हिंसायाम् । यु मिश्रणे । युजिर्
गे ष्टुञ् स्तुतौ । तुद व्यथने । बिञ् बन्धने । पिचिर् क्षरणे । मिह सेचने ।
तत्त्व गतौ । दंश दशने । णह बन्धने । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके
न्यप्रत्ययो भवति । दान्त्यनेनेति दाञ्म् । नेञ्म् । शस्त्रम् । योजम् । योजम् ।
गोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्रम् । मेङ्क्रम् । पञ्चम् । दंष्ट्रा । अजादित्वात्
ए न ङीप् । दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः कितो ऽन्यस्मिन्नपि
त्यये नलोपः क्वचिद्वर्ततीति तेन ल्युट्यपि भवति । दशनम् । नद्वी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्पूजोऽस्मान्येन ग्रहणम् । अस्माद्धातोः करणे कारके घृन्
प्रत्ययो भवति । तच्चेत्कारणं हलसूकरयोस्त्वययो भवति । हलस्य पोञ्म् ।
करस्य पोञ्म् । मुखमुच्यते ॥

अर्त्तिल्धूसूखनसहचर इञ् ॥ १८४ ॥

अ गतौ । लूञ् हृदने । धू विधूनने । पू प्रेरणे । खनु अवधारणे । सह
संबन्धे । चर गतिभक्षययोः । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इञ्प्रत्ययो भवति ।
रिञ्म् । लविञ्म् । धविञ्म् । सविञ्म् । खनिञ्म् । सहिञ्म् । चरिञ्म् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इञ्प्रत्ययो
भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पवित्रम् । बर्हिष्यवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इञ्प्रत्ययो भवति । अग्निदे-
वतयोर्देवांसंख्यं संबन्धः । अग्नौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयते ऽनेनेति पवि-

त्रायमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः स्रु-
वन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

जि इदमस्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमाने ऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति
भूते निष्ठा विहिता वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । जिमिदा क्नेहे
मित्रः । जित्त्विदा । त्विण्णः । जिधृषा । धृष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थम्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजासत्कारः । एतदर्थम्यश्च धातुशे-
वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धुः । राज-
ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावमिव्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमानइत्यर्थः
तथा । सुप्तः * । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येवमादयोऽ-
वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमानइत्येष, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेर्षे संज्ञाय-
विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहितास्तोन्यत्रापि भवन्ति । के विदविहित-
एव प्रयोगत उच्यन्ते । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् । काहः । वायुः
पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः ।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कार्यसंशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

यत्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

भूतेपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वञ्च वर्त्तमानाधिकाराद्भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया
त्यन्ते । वृत्तमिदं वृत्तं । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म ।
शियहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भवि-
त्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गमी यामम् । आगामी । प्रस्यायी । प्रति-
धी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतिपायी । आयायी । भावी ॥
नव्यतनउपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्वे गमी यामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले
तोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् ।
वद्वास्यति तावद्भोक्त्यते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्याः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो
वति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्त्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि
भोक्त्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्त्तते । किमेव वृत्तं किंवृत्तम् ॥ वृत्तबहणेन तद्विभक्त्यन्तं
तीयात् इतरद्वयमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते ॥ किंवृत्तउपपदे लिप्सायां
विष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा, लब्धुमिच्छा
र्थनाभिलाषः । कं भवन्ते भोजयन्ति । कं भवन्ते भोजयितारः । लब्धु-
मः वृक्षति । कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भिक्षां
दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाठलिपुञ्चं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्येष । लिप्स्यमानात्सिद्धिर्लिप्स्यमानसिद्धिः, लिप्स्यमानसिद्धिर्गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिङ्कृत्यौयमारम्भः । यो भक्तं ददाति सस्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वगमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भक्तात्स्वर्गसिद्धिमाचक्ष्णाणो दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिलक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति उपाध्यायश्चेदागमिष्यति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं कन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रेषस्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते । उर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थं वर्त्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुव ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः । निपातनात्समासः, उत्तरपदद्विष्व । भविष्यतश्चेतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्त्तस्य उपाध्यायादागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदगन्ता । अथ त्वं कन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्गुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येष । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्गुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोक्तुं व्रजति । भोजको व्रजति । भुजिक्रियार्था व्रजि रचोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भित्तिष्यत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थं गुल् विधीयते । यावत्तुमुन्गुलौ चाविति सामान्येन विहित एव सोस्मिन्नपि विषये भविष्यति । तत्क्रियार्थापपदेन बाध्यते । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । एवं तर्ह्येतज्ज्ञाप्यते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । ते कर्त्ता व्रजति वित्तिषो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्त्यन्ते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येष । भाव इति प्रकृत्य ये व्रजादयो विहितास्ते च भाववचनं भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदं यावता विहितं स ते । क्रियार्थापपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्यते । वासरूपविधिना

लसीत्युक्तम् । अथ वचनबहणं किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका
व्रजति । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहितं यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति
काम्यजन्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सच्चियोगार्थः । धातोरणप्रत्ययो भवति भविष्यति
ते कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । कर्मण्यणिति सामान्येन विहि-
तं वासरूपविधेर्भावाद् एवलाभाधितः पुनरण्वधीयते, सोपवादत्वाद् एवम-
धत्ते, परत्वात्कादीन् । तेनापवादविषयेपि भवत्येव । काण्डलावो व्रजति ।
प्रदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले
कारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्या-
मीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे क्त्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ॥

लुटः सदा ॥ १४ ॥

लुटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
तेन यथा लटः शतृशानचौ तथा ऽस्यापि भवतः । अथप्रमासमानाधिकरणादिषु
वित्त्वम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्त देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य ।
हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरणे
विकल्पः । करिष्यन्ते देवदत्तः । करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेर्धे वर्त्तमानाद् धातोर्लृट् प्रत्ययो
भवति । सटोपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतनवति बहुव्रीहिनि-
र्देशः । तेन ध्यामिन्ने न भवति । अद्य श्वो वा भविष्यतीति ॥ परिदेवने
तत्सनी भविष्यदर्थे वक्तव्या ॥ * ॥ इयं नु कदा गन्ता, यैव पादौ निदधति ।
इयं नु कदाध्याता, य एवमनभिमुक्तः ॥

पदवृजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदा-
देभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेसौ, पादः । व्रजत्यसौ, रोगः ।
वैशत्यसौ, वैशः ॥ स्पृश उपतापवति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्पृशतीति स्पर्श उप-
तापः । ततो ऽन्यत्र पवाद्या भवति । स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

सु स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्त्तुर्द्धातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्या
पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते
चन्दनसारः । खदिरसारः । स्थिर इति किम् । सर्त्ता । सारकः । व्याधिमत्स्यत्वं
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम्

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रिय
सामान्यवाची भवतिः । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति
धात्वर्थश्च धातुनैवेत्युच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः तत्र घञादयः प्रत्यय
विधीयन्ते । पुल्लङ्गैरुच्यते चान्न न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेपि वा
प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पवनम् । पाकौ । पाकाः । इति ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्राप्स्यन्ति
प्रासः । कृसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधुराहारः
तद्विशलाहारः । अकर्त्तरीति किम् । मिषत्यसौ मेषः । संज्ञायामिति किम्
कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्तः । वं
भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यं, तत्क्रियते प्रसज्यमिति
षेधेपि समासोस्तीति ज्ञापनार्थम्, आदेच उपदेशे ऽङ्गितीति । इत उत
भावे ऽकर्त्तरि च कारके इति च द्रुयमनुवर्त्तने ॥

परिमाणाख्यायां सर्वभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति
एकस्मिन्नुलनिचायः* । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कृ विज्ञेपे । द्वौ कारौ । त्रय
काराः । सर्वग्रहणमप्यपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवादस्यायेन ह्यवमेव बाधे
नापम् । परिमाणाख्यायामिति किम् । निश्चयः । आख्याग्रहणं कृठिनिरास
र्थम् । तेन संख्यापि गृह्यते न प्रस्थाद्वेष । घञनुक्रमणमज्ञपोर्विषये, स्त्रीप्रत्य
यास्तु न बाध्यन्ते । एका तिलोच्छ्रितः । द्वे प्रसूती† ॥ दारजारौ कर्त्तरि णितुः
च ॥ * ॥ दारयन्तीति, दाराः ‡ । जरयन्तीति, जाराः ॥

इडुश्च ॥ २१ ॥

इडो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । अध्यायः । उपेयास्मा

* निश्चाय इति पा० ।

† द्वे प्रसूती इति पा० ।

‡ दारा इत्यस्योत्तरमपि प्राप्ते घञ् । दारा इत्येवा ऽपि सिध्यति । यत्रापि घञो
उदात्त इति स्वरविपरित्यगाधिकं पुस्तकान्तरे ।

ति उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ * ॥
 आया । उपाध्यायी ॥ शृ वा युवर्णनिवृत्तेषु ॥ * ॥ शारो वायुः । शारो
 ः । शारो निवृत्तम् ॥

गोरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥

उपसर्ग रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्गउपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । संरावः ।
 रावः । उपसर्गइति किम् । रुवः ॥

समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु द्रु दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः ।
 रावः । संदावः । समीति किम् । प्रयवः ॥

श्रिणीभुवो ऽनुपसर्ग ॥ २४ ॥

श्रि णी भू इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ऽनुपसर्गभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अज-
 पवादः । आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गइति किम् । प्रश्रयः । प्रणयः ।
 रावः । कथं प्रभावो राज्ञः । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति ।
 च नयो राज्ञः । कृत्यल्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ।

वै लुश्रुवः ॥ २५ ॥

वाशुपपदे सु श्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः ।
 रावः । विश्रावः । वाविति किम् । लवः । श्रवः ॥

अवोदोर्नयः ॥ २६ ॥

अव उत् इत्येतयोरुपपदयोरनयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अवनायः ।
 रायः । कथमुच्चयः पदार्थानाम् । कृत्यल्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ॥

प्रे दुस्तुलुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्दउपपदे दु स्तु सु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
 रावः । प्रस्तावः । प्रसावः । प्रइति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

निरभ्योः पूल्वाः ॥ २८ ॥

पू इति पूङ्गुपूजोः सामान्येन ग्रहणम् । लूञ् छेदने । यथासंख्यमुपसर्ग-
 ण्यः । निरभिपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः । अभि-
 रावः । निरभ्योरिति किम् । पवः । लवः ॥

उह्योग्रः ॥ २९ ॥

गृ शब्दे, गृ निगरणे, द्वयोरपि ग्रहणम् । उह्योरुपपदयोः गृ इत्येतस्मा-

द्वुतोर्ध्वं प्रत्ययो भवति । उद्गारः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उक्तेरिति किम् । गरः ॥

क धान्ये ॥ ३० ॥

उच्चोरिति वर्तते । कु इत्येतस्माद्वातोहृद्योऽपपदयोर्ध्वं प्रत्ययो भवति धान्यविषयश्चेद्वात्यर्थो भवति । वित्तेपार्थस्य किरतेर्बहयां न हिंसार्थस्य, चन्मिधानात् । उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्यइति किम् । मैत्रोत्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्सौतेर्ध्वं प्रत्ययो भवति । संस्तावश्कन्दोगनाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे कन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते यज्ञइति किम् । संस्तवश्चात्रयोः ॥

प्रे स्त्रो ऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तुञ् आच्छादने । अस्माद्वातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति चेद्व्यञ्जविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रसारः * ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तुञ् आच्छादने । अस्माद्वातोर्विशब्दउपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथग्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः प्रथनइति किम् । वृणविस्तरः । अशब्दइति किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

कन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

वौ स्त्र इति वर्तते । विपूर्वात्स्तृणातेश्कन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति वृत्तमत्र कन्दो गृह्यते यस्य ग्राह्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामयहणात् विष्टारपङ्क्तिश्कन्दः । विष्टारकृतीकन्दः । विष्टारपङ्क्तिश्चोत्र कन्दोनाम्, घषन्तं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्वर्तते । कन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषा

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे ग्रहेर्द्वुतोर्ध्वं प्रत्ययो भवति । अयोपवादः । उद्गाहः कन्दसि निपूर्वादपीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोः ॥ * ॥ हकारस्य भकारः । उद्गाहं निगमं च ब्रह्म देवा अवीरुधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव । सम्पुपपदे ग्रहेर्द्वुतोर्ध्वं भवति मुष्टिविषयश्चेद्वात्मा

* मणिप्रसार इत्यप्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते ।

इति । मुष्टिरकुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संवाहः । अहो मुष्टिकस्य
वाहः । दृढमुष्टिताख्यायते । मुष्टाविति किम् । संयहो धान्यस्य ॥

परिन्योर्नीखोद्यूताभेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो
भवति । अचोपवादः । द्यूताभेषयोः । अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः । द्यूत-
प्रत्ययश्चेन्नयतेरर्थः । अभेषाविषयश्चेदित्यर्थः । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्त-
रणमभेषः । द्यूते तावत् । परिग्राहेन शरान् हन्ति । समन्ताच्चयनेन ।
भेषे । एषोच न्यायः । द्यूताभेषयोरिति किम् । परिणयः । न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्यबङ्गः ॥ ३८ ॥

परिशब्दउपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति । अनुपात्यये गम्यमाने ।
प्रपाप्तस्यानतिपातो ऽनुपात्ययः परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः ।
नुपात्ययइति किम् । कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयाः श्रुतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोरुपपदयोः श्रुतेर्द्धातोर्घञ् भवति । पर्याये गम्यमाने ।
व विशायः । मम विशायः । तव राज्ञोपशायः । तव राज्ञानमुपशयितुं
प्राय इत्यर्थः । पर्यायइति किम् । विशयः । उपशयः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने विनोतेर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । न चेस्तेयं चौर्यं
भवति । हस्तादानबङ्गणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । फलप्र-
चायः । हस्तादानइति किम् । वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति । अस्तेयइति
किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥ उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ *

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेशच कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । वीयतेसौ चितिः । पाण्या-
वसमुदायः शरीरम् । राशीकरणमुपसमाधानम् । एतेष्वर्शेषु चिनोतेर्घञ्
प्रत्ययो भवति, धातोरादेशच ककार आदेशः । निवासे तावत् । चित्तल्लिनि-
धायः † । चित्तौ । आकाशमग्निं चिन्वीत । शरीरे । अनित्यकायः । उपस-
माधाने । महान्नोपमयनिकायः । एतेष्विति किम् । चयः । इह कस्माच्च भवति
गहान्काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥

* कुत्र चित्युत्तरे इदं वार्तिकं न दृश्यते ।

† चित्तल्लिनिकाय इति । चित्तल्लिर्जनपदविशेषस्तत्संबन्धी ग्रामादिनिवासश्चेज्ज
लक्षणं इति पदमज्ज्ञायाम् ।

संघे चानौत्तरार्धे ॥ ४२ ॥

चेरित्वेव । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । एकधर्मसमावेशेन, औत्तरार्धेण वा । तत्र औत्तरार्धपर्युदासादितरो एक्षते । संघे वाच्ये चिनातेर्द्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति आदेशश्च कः । भित्तुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तरार्धे इति किम् । सूकरनिकयः । प्राणिविषयत्वात्संघस्येह न भवति । कृताकृतसमुच्चयः । प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यतिहारः, परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णचप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये । तच्च भावे । चकारो विशेषणार्थः णच् स्त्रियामञ्जिति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रिया मिति किम् । व्यतिपाको वर्त्तते । बाधकविषयेपि क्वचिद्विद्यते ॥ व्यावचारी । व्यावचर्चा । इह न भवति । व्यतीता । व्यतीहा वर्त्तते । व्याप्युत्ती भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते । कृत्यल्युटो बहुलमिति भवति ॥

अभिविधौ भावइनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्येन संबन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावइनुण् भवति । सांकूटिनम् । साराविणम् । सान्द्राविणं वर्त्तते । अभिविधार्वाति क्रिम् । संकोटः । संरावः । संद्रावः * । भावइति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति । ल्युटो तु समावेश इष्यते । संकूटनं वर्त्तते । तत्कथं, कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

आक्रोशे ऽवन्योग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । अथ नि इत्येतयोश्च पदयोर्ग्रहेधातोर्धञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः शपनम् । अवयाहो हन्त ते वृषल भूयात् । नियाहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् । अवग्रहः पदस्य । नियग्रहचोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रहइत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेधातोर्धञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्रमयाहेण चरति भित्तुः पिण्डार्थी † । सुवयाहेण चरति वृक्षो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

* सन्द्राव इति प्रत्युदाहरणं न्ययुक्तम्, समि युद्धदुव इत्यस्यानवकाशत्वादिति चरमञ्जरी ।

† पिण्डपातादीति पा० ।

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्दउपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः
शात् । उत्तरपरियाहः । अधरपरियाहः । यज्ञदति किम् । परियहो देवदत्तस्य ॥

नौ बृ धान्ये ॥ ४८ ॥

बृ इति वृङ्श्रुजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दउपपदे वृ इत्येतस्माद्वा-
ताधान्यविशेषे ऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । नीवारा नाम
ग्रीह्यः । धान्यदति किम् । निवरा कन्या ॥

उदि अयति यैति पूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्दउपपदे अयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः ।
उच्चायः । उच्चावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
अत्यमाणं विभाषायग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभाषा ऽऽडि रूपुवोः ॥ ५० ॥

आडि उपपदे रैतिः प्रवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः ।
पारावः । आप्रावः । आप्रवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अवउपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्र-
तिबन्धे ऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिच्चिमत्तादभावो वर्षप्रतिबन्धः ।
अवग्रहो देवस्य । अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्धइति किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्तते । विभाषेत्येव । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यस्त्वेद्वणिजां संबन्धी भवति । वणिक्संबन्धेन च
तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रयुज्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः ।
तुलाप्रयहेण चरति । तुलाप्रयहेण चरति । वणिगन्यो वा । वणिजामिति
किम् । प्रयहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्रदति वर्तते । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथादियुक्तानामश्वानीनां
संयमनार्थां रज्जू रश्मिरिह युज्यते । प्रयहः । प्रयाहः ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा प्रदति वर्तते । प्रशब्दउपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्यये

भवति । प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः । प्रवरः । आच्छा-
दनइति किम् । प्रवरा नौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येष । परिशब्दउपपदे भवतिधातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति
अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः । परिभवः । अवज्ञानइति
किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत्कृत्यल्युटो बहुल-
मिति । इवर्णान्ताद्भातोभावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो भवति ।
घञो पवाटः । चकारो विशेषणार्थः । अन्तः थायघऽक्ताञ्जिन्नकाणामिति ।
चयः । अयः । जयः । तयः ॥ अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ नपुंसके
क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्णम् ॥ जघसवौ कृन्दसिबक्तव्यौ ॥ * ॥ ऊर्वारसु
मे जवः । पञ्चौदनसवः * ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः
पित्करणं स्वरार्थम् । करः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः । यवः । लवः । पवः ।
दकारो मुखसुखार्थः । मा भूत्तादपि परस्तपरः ॥

ग्रहवृट्निश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्यो ऽप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निश्चिनेते-
स्त्वोपवादः । ग्रहः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरा-
र्थम् ॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानं स्यात्ता-
पात्रधिहनिपुध्यर्थम् ॥ * ॥ प्रतिष्ठन्तेस्मिन्निति प्रत्यः पर्वतस्य । प्रस्तात्त्यस्मि-
न्मस्तुः । प्रपिषत्त्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्ति तेनेत्याविधः । विहन्यन्ते
ऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुध्यतेनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गे ऽदः ॥ ५९ ॥

अबित्येष । उपसर्गउपपदे ऽदेर्द्धातोर्प् प्रत्ययो भवति । विघ्नसः ।
प्रघसः । उपसर्गइति किम् । घासः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्दउपपदे अदेर्द्धातोर्णः प्रत्ययो भवति । चकारादप् च । न्यादः ।
निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप् इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । व्यधः ।
पः । अनुपसर्गइति किम् । आख्याधा । उपजापा ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्गइत्येव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः ।
॥नः । हसः । हासः । अनुपसर्गइति किम् । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गं वा इति वर्त्तते । सम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गंपि यमेर्वा
प् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । संयामः । उपयामः । संयमः । उपयमः ।
यमः । नियामः । वियमः । वियामः । अनुपसर्गात्स्वत्वपि । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अब्रित्येव । निशब्दउपपदे गद नद पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा
प् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः ।
पठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वा ऽनुपसर्गइति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादननुपसर्गाच्च वीणायां
अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम् ।
क्वणः । निक्वाणः । अनुपसर्गात् । क्वणः । क्वाणः । वीणायां स्त्वपि । कल्या-
प्रक्वणा वीणा । एतेष्विति किम् । अतिक्वाणो वर्त्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्वातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्य-
नि । नित्यग्रहणं चिकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संख्यवहाराय मूल-
दीनां यः परिमितो मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् । पाणः ॥

मदो ऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेर्द्धातोर्नुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । विद्यामदः ।
मदः । कुलमदः । अनुपसर्गइति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेभिधेये । कन्यानां प्रमदः ।
किलानां संमदः । हर्षइति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंभ्यामिति नोक्तं,
पातनं हृदयार्थम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६६ ॥

समुदोरूपदयोरजतेर्द्वातोः पशुष्विषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति घञोऽपवादः । अज गतिक्षेपणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्तते उत्पर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । ग्रहेरपि सिद्ध एतत्त्वार्थे निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्वाति किम् । ग्रहः पादस्य । अने ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः ते घञं प्रत्युदाहरन्ति । ग्लाहः ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेर्द्वातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति, घञोपवादः । प्रजनं प्रथमं गर्भयहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

हूः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु हूयतेर्द्वातोः संप्रसारणम् अप् प्रत्यये भवति । घञोपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् । प्रहूयः ॥

आडि युद्धे ॥ ७३ ॥

आडि उपपदे हूयतेर्द्वातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति युद्धेऽभिधेये आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धुरिति किम् । आहूयः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य हूयतेर्द्वातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते निपानं चेदभिधेयं भवति । निषिञ्चन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते आहावः । पशूनां कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते निपानमिति किम् । आहूयः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य हूयतेः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति भावेऽभिधेये । हवः हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् । आहूयः । भावयहणमवर्त्तते च कारके संज्ञायामित्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेनपसर्गस्येति वर्त्तते । हन्तेर्द्धातोरनुपसर्गं भावे अप् प्रत्ययो भवति, त्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूनाम् । भावइत्येव । घातः । अनुपसर्गस्येत्येव । घातो, विघातः । चकारो भिन्नक्रमत्वाच्चादेशेन संबध्यते । किं तर्हि प्रकृतेन त्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति । घातो वर्त्तते ॥

मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव, मूर्तिः, काठिन्यं, मूर्तोवभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, श्चादेशः । अभघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति । धर्मशब्देन धर्मो भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वोद्धन्तेरप् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशे ऽभिधेये । अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति । अन्तर्घणो देश इति, तदपि ग्राह्यमेव । देशइति किम् । अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अगारैकदेशे ण्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो ब्राह्म उच्यते । अगारैकदेशइति कम् । प्रघातो ऽन्यः ॥

उद्धघनोत्पाधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेर्द्धघन इति निपात्येते ऽत्पाधानं चेद्वति । उद्धघनः । स्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तद्यन्ते तदभिधीयते । उद्धघातोऽन्यः ॥

अपघनोद्गम् ॥ ८१ ॥

अपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्येते, अद्गं चेत्तद्वति । अपघनः, अद्गम् । अवयव, एकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातो ऽन्यः ॥

करणे ऽयोविदुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस् वि द्रु इत्येतौषपपदेषु हन्तेर्द्धातोः करणे कारके ऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेनेत्ययोघनः । विघनः । दूघनः । दूघण इति के चिदुदाहरन्ति । कथं णत्वम् । अरोहणादिषु पाठात् । ऋषदात्सज्ञायामग इति वा ॥

स्तम्बे क ष ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्दउपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । लकारादप् । तत्र घनादेशः । स्तम्बघनः ॥ स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति द्रव्यते ॥ करणइत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ चः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येष । परिशब्दउपपदे हन्तेर्द्वान्तोरप् प्रत्ययो भवति ।
करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपग्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः
सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपग्नः । ग्रामोपग्नः । आश्रयइति किम् ।
पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदाहरणपदयोर्हन्तेर्द्वान्तोरप् प्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्यते,
यथासंख्यं गणोभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्धो
मनुष्यः । गणप्रशंसयोरिति किम् । संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमित्तं
चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितं निमित्तम् । समारोहपरिणाहम् । निघा
वृत्ताः । निघाः शालयः । निमित्तमिति किम् । निघातः ॥

द्वितः क्रिः ॥ ८८ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । दु इदमस्य तस्माद् द्वितो धातोः
क्रिः प्रत्ययो भवति । क्लैर्मन्त्रित्यमिति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । दुपचप्
पाके । पक्तिमम् । दुवप् । उपन्निमम् । दुक्कञ् । कृत्रिमम् ॥

द्वितो ऽयुच् ॥ ८९ ॥

दु इदमस्य तस्मात् द्वितो धातोरयुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । दुवेषु ।
वेपयुः । दुग्नेश्वि । श्वययुः । दुत्तु । ववयुः ॥ *

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो
भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यजः । याज्वा । यक्नः । विश्नः ।
प्रश्नः । रत्नः । प्रच्छेरसंपसारणं ज्ञापकात् प्रश्ने चासक्कालइति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्द्वान्तोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

उपसर्ग घोः किः ॥ ९२ ॥

* दुदु । दवयुः । इदं कुत्र चिदधिकम् ।

भावे ऽकर्तरि च कारकइति वर्त्तते । उपसर्ग उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः
क्रिः प्रत्ययो भवति । कित्करणमातो लोपार्थम् । प्रदिः । प्रधिः । अन्तर्दिः ॥

कर्मण्यधिकरणो च ॥ ६३ ॥

घोरित्येष । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः क्रिः प्रत्ययो भवति,
अधिकरणो कारके । जनं धीयते ऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरण-
ग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुर्ध्वणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ६४ ॥

भावे ऽकर्तरि च कारकइति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्-
प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः ॥ क्तिन्वाबादिभ्यश्च
वक्तव्यः ॥ * ॥ आबादयः प्रयोगतोनुसंसंख्याः । आप्तिः । राट्तिः । दीप्तिः ।
स्वप्तिः । ध्वप्तिः । लब्धिः ॥ श्रयजिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥ श्रूयते ऽनयेति
श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ॥ ग्लान्नाज्याहाभ्यो निः ॥ * ॥ ग्लानिः । स्नानिः ।
न्यानिः । हानिः ॥ ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन्विष्टावद्भवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
कीर्णिणः । गीर्णिणः । जीर्णिणः । शीर्णिणः । लूनिः । यूनिः ॥ संपदादिभ्यः
क्तिप् ॥ * ॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् ॥ क्तिन्विपीयते ॥ संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्यागापापचो भावे ॥ ६५ ॥

स्त्रियामिति वर्त्तते । स्यादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो
भवति । अङोपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः ।
संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था संस्थेति ।
व्यवस्था यामसंज्ञायामिति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपद्ममनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ६६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्त्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन्
प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । कस्मादेवं
कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । कृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । चितिः । भूतिः ।
धीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन् । उदात्ता-
र्थवचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्तिचपि विधीयते मन्त्रा-
दन्यत्रादिहृदासः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ६७ ॥

मन्त्रइति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति
वर्त्तते । अथतेर्ज्वरत्वस्त्रिव्यविम्वामुपधायाश्चेति ऊठ् । ऊतिः । स्वराथे वच-
नम् । यौतेर्ज्वतेश्च यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः । इत्था

भावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनखनामित्यात्वे कृते स्वरार्थे निपातनम् ।
हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ६८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति,
उदात्तः । क्तिनोपवादः । व्रज्या । इज्या । पितृकरणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्-

शीङ्भृजिणः ॥ ६९ ॥

भावइति न स्वर्यते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समज्ञादिभ्यो धातुभ्यः
स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्यस्यामिति
समज्या । निषट्वा । निपत्या । मन्या । विट्वा । सुत्या । शय्या । भृत्या ।
इत्या । कथं तदुक्तम् ॥

‘स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति’ इति ।

भावाधिकारो, भावव्यापारो, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्री-
योधिकारः ॥

कृजः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च । योगवि-
भागो ऽत्र कर्त्तव्यः । क्तिवपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्या-
परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिचर्या । परिसर्या । मृगया ।
अटाट्या ॥ जागर्तेरकारो वा ॥ * ॥ जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुत्नीया । पुत्नकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुहमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति ।
क्तिनोपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् । भक्तिः ।
हल इति किम् । नीतिः ॥

षिद्धिदादिभ्यो ऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्धो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदा-
दिषु निष्कृष्य प्रकृत्ययो रृह्यन्ते । जृप् । जरा । जृप् । जपा । भिदादिभ्यः

बत्वपि । भिदा । छिदा । विदा । त्रिपा ॥ गुहा, गिर्योषधोः ॥ श्रुता ।
मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । त्रिया । भारा । धारा । लेखा । रेखा ।
वडा । पीडा । वपा । वसा । सृजा ॥ क्रपेः संप्रसारणं च ॥ कृपा भिदा,
विदारणे ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा, द्वैधीकरणे ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा, शस्त्रायाम् ।
आर्त्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

विति स्मृत्यां, पूज पूजायां, कथ वाक्यप्रबन्धे, कुम्बि आच्छादने, चर्च
अध्ययने, चुरादिः । एभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति ।
चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । 'चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना' * ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्ग उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा ॥ अदन्तोरुपसर्गवद्वृत्तिः ॥ श्रुता । अन्तर्द्धा ॥

एयासश्रन्यो युच् ॥ १०७ ॥

एयन्तेभ्यो धातुभ्य आस श्रन्य इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति ।
अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्यना । कथमास्या । अह-
लोण्यङ्प्रविष्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य ।
श्रन्यः क्र्यादिर्गृह्यते श्रन्य विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । न चुरादिः श्रन्य श्रन्य
संदर्भे इति । एयन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् ॥ घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौदादि कस्य ग्रहणं घट्ट चलनइति । न चौरा-
दिकस्य घट्ट संवरणइत्यस्य ग्रहणं, तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् ॥ इषेरनिष्कार्यस्य
युज्यक्त्यः ॥ * ॥ अध्येषणा । अन्वेषणा ॥ परेषा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां एवुल्लुल्लम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं एवुल् प्रत्ययो भवति । क्तिवादी-
नामपवादः । आख्याग्रहणं रोगस्य चेत्यप्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति । बहुलग्रहणं
व्यभिचारार्थम् । प्रच्छाद्विका । प्रवाहिका । विवर्चिका । न च भवति । सिरोर्गसैः ॥
धात्वर्थे निर्वृते एवुल्लुल्लः ॥ * ॥ आशिका । शायिका वर्त्तते ॥ इक्षितपौ
धातुनिर्वृते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिदिः । छिदिः । पचतिः । पठतिः ॥ वर्णा-
त्कारः ॥ * ॥ निर्वृते इति प्रकृतम् । अकारः । इकार ॥ रादिफः ॥ * ॥ रेफः ॥
मत्वर्थोच्छः ॥ * ॥ अकारलोपश्च । मत्वर्थीयः ॥ इज्जदिभ्यः ॥ * ॥ आजिः ।
आतिः । आदिः ॥ इक् छव्यादिभ्यः ॥ * ॥ छविः । किरिः ॥

* इदमत्राधिकं पदमज्ञर्यसंमतं च ।

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातेर्णुल प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ।
वरणपुष्पप्रवाहिका * । आभूषखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जिका ।
तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वे परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रे उत्पात्तरस्य पूर्वनिपातः । परि-
प्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातेरिञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद् ण्वुल्पि ।
विभाषाग्रहणात्यरोपि यः प्राप्नोति सोऽपि भवति । कां त्वं कारिमकार्षीः । कां
कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां कृत्यामकार्षीः । कां कृतिमकार्षीः ।
सर्वां कारिमकार्षम् । सर्वां कारिकामकार्षम् । सर्वां क्रियामकार्षम् । सर्वां कृत्या-
मकार्षम् । सर्वां कृतिमकार्षम् । कां गणिमजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वां
गणिमजीगणम् । सर्वां गणिकाम् । सर्वां गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां
याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां
पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् । कृतिः । कृतिः ॥

पर्यायार्हणात्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः, तद्वोग्यता । अणं तत् यत्परस्य
धार्यते । उत्पत्तिर्जन्म । एतेष्वर्थेषु धातेर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिच्वादीनाम-
पवादः । पर्याये तावत् । भवतः शायिका । भवतो ऽययासिका । अर्हः । अर्हति
भवानित्तुभक्तिकाम् † । अणे । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि । ओदनभोजिकाम् । पयः
पायिकाम् । उत्पत्तौ । इत्तुभक्तिकां मे उदपादि । ओदन भोजिका । पयःपायिका ।
विभाषेत्येव । चिकीर्षात्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्यपपदे
धातेरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिच्वादीनामपवादः । अक्रोशस्ते वृषल भूयात् ।
आक्रोशइति किम् । अकृतिस्तस्य कटस्य । नजीति किम् । मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च

* प्रचायिकेति पाठः ।

† परस्मै इति पाठः । तत्र धारेकृतमर्थ इति संप्रदानसंज्ञा ।

‡ पयःपायिकामिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति । स्वानीयं सूर्यम् । दानीयो ब्राह्मणः । कारणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपसेचनमवस्त्रावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलग्रहणादन्येऽपि कृता यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति । पादाभ्यां द्वियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् * ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं ह्यात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातेर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमार्थं वचनम् । उपपदसमासादिर्नित्यः समासः । पयःपानं सुखम् । आसनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् । अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेन गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं किम् । पुच्छस्य परिष्वज्जनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणे ऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशतनः । अधिकरणे । गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरित्येव । पुलिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्षः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणमकार्त्स्न्यार्थम् । दन्तच्छदः । उरश्छदः । घटः । अधिकरणे खल्वपि । एष्य तस्मिन्कुर्वन्तित्याकरः । आलयः । पुंसीति किम् । प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् । प्रहरणे दण्डः । घकारश्चादेर्घहति विशेषणार्थः ॥

* शयितम् । भुक्तम् । आसितम् । इति क्व चित्पुस्तके ऽधिकम् ।

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेत्रार्थे । हलश्चेति घञं वक्ष्यति । तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः । संचरन्ते ऽने-
नेति, संचरः । वहन्ति तेन, वहः । व्रजन्ति तेन, व्रजः । व्यजन्ति तेन, व्यजः ।
निपातनादजेर्घ्यघञोरिति वीभावो न भवति । एत्य तस्मिन्नापणन्तइत्यापणः ।
निगच्छन्ति तस्मिन्निति, निगमः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । कषः । निकषः ॥

अवेतृस्त्रार्घञ् ॥ १२० ॥

अवउपपदे तरतेस्तृणांतिश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्य-
यो भवति । घस्यापवादः । अकारो वृद्धार्थः, स्वार्थश्च । घकार उत्तरच
कुत्वार्थः । अवतारः । अवस्ताः । कथमवतारो नद्याः । नहीयं संज्ञा । प्राया-
नुत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताद्वातो
करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेष्टः ।
बन्धः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोदावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घजन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञि
धीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः ।
उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युदावः । संद्वियन्ते ऽनेनेति संहारः । आध्रियते ऽस्मि-
न्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । अवहारः ॥

उदङ्को ऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्कु इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्वात्स्वार्थो भवति । उत्प्लावदञ्च-
तेर्घञिनिपात्यते । ननु च हलश्चेति सिद्ध एव घञ् । उदके प्रतिषेधार्थमिदं वच-
नम् । तैलोदङ्कुः । अनुदकइति किम् । उदकोदञ्चनः । घः कस्माच्च प्रत्युदा-
ह्रियते । विशेषाभावात् । घञ्यपि थायादिस्वरैरान्तोदास एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेतद्भवति । आङ्पूर्वाच्चयतेः करणे घञ्
निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् * ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

* जालमिति किम् । आनायः । इति क्व चिदधिकमत्र ।

खनतेर्द्धातोः करणाधिकरणयोर्धः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च ।
गाखनः । आखानः ॥ हो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखः ॥ इरो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखरः ॥
को वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकः ॥ इकवको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकवकः* ॥

ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रा-
धु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दुःखम् । तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं
खम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवात् । ईषत्करो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः ।
षुवोऽजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईषदादिष्विति किम् । कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्रा-
च्छ्रार्थेष्विति किम् । ईषत्कार्यः । लकारः स्वार्थः । खित्कारणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतिश्च धातोर्यथावस्थं कर्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीष-
दिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाद्यंभवं भवता । दुराद्यं भवम् । स्वाद्यं-
तो देवदत्तो भवता ॥ कर्तृकर्मणोश्चयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
गाद्येन भूयते† ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोनुवर्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वर्यते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदा-
षूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । ईषत्पानः
मो भवता । दुष्पानः । सुपानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः सुदानः ॥

कृन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्च कृन्दसि विषये
प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । सूपसदनोग्निः । सूपसदनमन्तरितम् ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्च कृन्दसि विषये युत्प्रत्ययो दृश्यते । सुदो-
गामकृणोद्वस्त्रणे गाम् । सुवेदनामकृणोद्वस्त्रणे गाम् ॥ भाषायां शासियुधि-
शेधृषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्देशनः ।
दुर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

* अत्र 'खलो भगः पदं चेति वक्तव्यम्' इति धातुविकल्पेण कुत्र वित्पठ्यते सोऽप-
ः, पदमञ्जयां खने च चेति चित्कारणमन्यतोऽपि ज्ञापनाय तेन खलो भगः पदं चेत्यादि
व्यतीत्युक्तत्वात् ।

† स्वाद्येन भूयते इति । प्रमादपाठोपम् । अत्र हि खलभावात्सुशब्दस्य धातोः प्राक्
लोपे भाव्यं तस्मादाद्येन भूयते इति पाठ इति पदमञ्जरी ।

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । अजः स्वार्थिकत्वं ज्ञायते चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध-
र्थम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत्प्रत्यया
वा भवन्ति । वर्त्तमाने लङित्यारभ्य यावदुणादयो बहुलमिति वर्त्तमाने
प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्तागतोऽसि । अयमाग-
च्छामि । आगच्छन्तमेव । मां विद्वि । अयमागमम् एषोऽस्यागतः । कदा देव-
दत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्वि । एष गमिष्यामि ।
गन्तास्मि । वृत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः
प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । पत्रमानः । यजमानः । अलंकरिष्णुः ।
सामीप्यग्रहणं किम् । विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । परुदगच्छत्पाटलपुष्पम् ।
वर्षेण गमिष्यति । यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने कालेऽव वर्त्तते ।
कालान्तरगतिवस्तु वाक्याद्भवति । न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेला-
यामुपयुज्यतइति तादृशं वाक्यार्थं प्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते ।
तथा च श्वः करिष्यति वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ।

आशंसायां वृत्तवच्च ॥ १३२ ॥

वेत्येव । वर्त्तमानसामीप्यइति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य
प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले
आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारादुर्वर्त्तमानवच्च ।
उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्य-
गीष्यहि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे
विशेषानतिदेशाल्लङ्लिटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचनउपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट्
प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति ।
क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । क्षिप्रं शीघ्रमाशु त्वरि-
तम् अध्येष्यामहे । नेति वक्तव्यं लृङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः
क्षिप्रमध्येष्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागच्छेत् आशंसं युक्तोऽधी-
ययी । आशंसं उत्रकल्पये युक्तोऽधीयीय । आशंसं क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्कुटौ विहितौ, तयोरयं प्रति-
धः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने ।
प्राणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामीप्यं तुल्यजातीयेनाश्र-
यणम् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । भृशमन्नं दास्यति । यावज्जीवं पुत्रो-
त्पापत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि । येयं पौर्णमास्यति-
स्ता, एतस्यामुपाध्यायोनीनाधित । सोमेनायष्ट । गामदित । येयममा-
स्या ऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोनीनाधास्यते । सोमेन यत्यते । स गां
स्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमप्राप्तीयार्थं वचनम् ।
विष्यति काले मर्यादावचने ऽवरस्मिन्विभागे ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न
वति । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुच्छात् तस्य यदवरं कौशाभ्यास्तत्र
रोदनं भोक्तव्यमहे । तत्र सक्तन्यास्यामः । भविष्यतीति किम् । योयमध्वा
आपाटलिपुच्छात् तस्य यदवरं कौशाभ्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्र
रोदनम् अभुञ्जमहि । तत्र सक्तनपिबाम । मर्यादावचनदिति किम् । योय-
ध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे ।
कूपं पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुच्छात्
य यत्परं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । तत्र सक्तन्यातास्मः । इह
देशकृता मर्यादा उत्तरं कालकृता तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्निति वर्तते । कालमर्यादाविभागे
अवरस्मिन्विभागे भविष्यति काले ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । न
होरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः । पूर्वैर्गणैः सिद्धे वचनमि-
होरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं संवत्सर आगामी तत्र
परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । तत्रोदनं भोक्तव्यमहे । भविष्य-
त्येव । योयं वत्सरोतीतस्तस्य यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि ।
रोदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनदित्येव । योयं निरवधिकः काल आगामा
य यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्रोदनं भोक्तास्महे । अवर-
चित्येव । अवरस्मिन्विभागां वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् । त्रिविधमुदा-
हृतम् । योयं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः, योयं त्रिंशद्वात्र आगामी

तस्य योवरोर्दुर्मासः, योयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । सर्वथा ऽहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्त्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्विभागे विभाषा ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न चेदहोरात्रसंख्यं प्रविभागः । अवरस्मिन्वर्त्तते पूर्वमनुवर्त्तते । अवरस्मिन्पूर्वण प्रतिषेध उक्तः संप्रति परस्मिन्प्राप्तएव विकल्प उच्यते । योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पास्यामः । तत्र सक्तून्यातास्मः । अनहोरात्राणामित्येव । योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । भविष्यतीत्येव । योयं संवत्सरोतीतस्तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्रोदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता ध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । कालविभागइत्येव । योयमध्या गन्तव्यआपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते । हेतुहेतुमत्तोलिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्दृष्टिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यव शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलक*माह्रास्यव शकटं पर्याभविष्यत् । अभोद्यत भवान्मृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत् तत्र हेतुभूतं च कमलकाह्वानम् । लिङ्गिलिङ्गेषु बुद्ध्या तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाह्रास्यव शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमत्ताराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्गिमित्ते लृङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वण भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति । उताप्योरित्यारभ्य लिङ्गिमित्तेषु विधानमेतत् । प्राक्, ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्युक्तो ऽन्वार्थो वङ्गम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी,

* कमलकः कश्चित्पुरुष इति पदमञ्जरो ।

यदि स तेन दृष्टो ऽभविष्यत् । तदा ऽभोक्ष्यत न तु भुक्तवान् । अन्येन
पथा स गतः ॥

वेताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ उताप्योः
वेताप्योः । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ्गिति वक्ष्यति
प्रागेतस्मात् सूत्रावधेयं दित कर्तुमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्गिमित्ते क्रियाति-
पत्तौ लङ् भवतीत्येतदधिष्ठितं वेदितव्यम् । वक्ष्यति विभाषा कथमि लिङ् च ।
कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थोत्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वोरुपपदयो-
धातोर्लिङ् प्रत्यययो भवति । वर्त्तमाने लङुक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधी-
यते । कालविशेषविहितांश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन्विषये बाधते ।
अपि तत्र भवान्वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान्वृषलं याजयति । गर्हामहे ।
ग्रहे अन्याय्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिवह क्रियातिपत्तौ लङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथंशब्दउपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्
प्रत्ययो भवति । चकाराल्लट् च । विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहिता-
गमबाधनार्थम् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवा-
न्वृषलं याजयति, कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयांचकार । अत्र लिङ्गि-
मतमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र
नित्येनैव लङ् भवितव्यम् ॥

किंवृत्ते लिङ्लटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंवृत्तउपपदे गर्हायां गम्यमा-
यां धातोर्लिङ्लटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणं
टो ऽपरिग्रहार्थम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत् । यं तत्र भवा-
न्वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवान्वृषलं याजयेत् ।
याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम
वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवकृतस्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकृष्टि, रसंभावना । अमर्षो, उत्तमा । किं
ऽकिंवृत्ते चोपपदे ऽनवकृष्टमर्षयोर्धातोर्लिङ्लटौ प्रत्ययो भवतः । सर्वलकार
णामपवादः । बहुचः पूर्वनिपातो लङ्गाव्यभिचारचिह्नम् । तेन यथासंख्यं
भवति । अनवकृष्टौ तावत् । नावकल्पयामि । न संभावयामि । न श्रद्धे, त
भवात्ताम वृषलं याजयेत् । तत्र भवात्ताम वृषलं याजयिष्यति । को नाम वृषले
यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । को नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति
अमर्षं । न मर्षयामि तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृषलो,
यं तत्र भवान्याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविषयतायां तु क्रियातिपत्तौ वा लङ्
भवति । भविष्यति नित्यम् । नावकल्पयामि तत्र भवात्ताम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लट् ॥ १४६ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरिति वर्त्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्थो,
अस्तिभवतिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकृष्टमर्षयोर्धातोर्लृट्प्रत्ययो
भवति । लिङोपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । अस्ति
नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्य-
ति । विद्यते नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । न श्रद्धे । न मर्षयामि ।
लिङ्गमित्तमिह नास्ति तेन लङ् भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरित्येव । जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवकृष्टमर्षयोर्धा-
तोर्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लटोऽपवादः । जातु तत्र भवान्वृषलं
याजयेत् । यत्ताम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि । जातु-
यदोर्लिङ्विधाने यदायदोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यदा भवद्विधः तच्चियं याज-
येत् । यदि भवद्विधः तच्चियं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ
भूते वा लङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यज्ञयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकृष्टमर्षयोर्धा-
तोर्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लटोपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः ।
यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं
याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च
यच्च इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्व-

तकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृष-
लं याजयेद् अद्वो वृदुः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे । अहो अन्याय्यमेतत् । क्रिया-
तिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्रुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्र-
यरूपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणा-
मपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ।
माश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

शेषे लृङ्यदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्य-
माने धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । यद्विशद्वच्चेन प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामप-
वादः । आश्चर्यं चित्रमद्रुतम् । अन्यो नाम पर्वतमारोह्यति । बधिरो नाम व्याक-
णमध्येष्यते । अयदाविति किम् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । यदि सो ऽधी-
तीत । लिङ्गिमित्ताभावादित्थं लङ् भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकारा-
णामपवादः । बाठमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि
कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयीत । बाठमध्येष्यतइत्यर्थः । समर्थयोरिति
किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च
अस्यते । उताप्योरिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेषु लिङ्गिमित्ते
क्रियातिपत्तौ नित्यं लङ् । भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदने ऽकञ्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा ऽभिलाष इत्यनर्था-
नरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमाने ऽकञ्चित्युपपदे धातौ-
लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् ।
अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकञ्चितीति किम् ।

कञ्चिज्जीवति ते माता कञ्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद*त्वां पृच्छामि कञ्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभाषनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

* माराविदेति शुक्रविशेषस्य संज्ञा, पार्वत्यपि शुक्रस्यैव का चिद्विद्वेति पदमङ्गलम् ।

लिङित्येव । संभावनं, क्रियासु योग्यताध्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोगइत्यलमो विशेषणं, सिद्धश्चेदलमो ऽप्रयोगः, क्व चासौ सिद्धः । यत्र गम्यते चार्था न चासौ प्रयुज्यते । तदीदृशे संभावनोपाधिकेण वर्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेशस्यायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोगइति किम् । अलं देवदत्ता हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लङ् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचने ऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावनेलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगइति सर्वमनुवर्तते । संभावनमुच्यते येन स संभावनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्त्ये भवान् । अत्रकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । श्रद्धे भुञ्जीत भवान् । भोक्त्ये भवान् । अयदीति किम् । संभावयामि यदुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति वार्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायाच शकटं पर्याभवेत् । यदि कमलकमाहूयेच शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याभवनं हेतुमत् । विभाषा चायमिष्यते । भविष्यति च काले । तेन लङ्गि भवति । दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषायहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते । लिङ्गिति वर्तमाने पुनर्लिङ्गग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति । हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्ता भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ कामपवेदनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्मकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकत्वमिति किम् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्माच्च भवति । इच्छन्करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लङ् भवति * ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति ।
लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उश्यात् । कामयते । कामयेत् ॥
विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् ।
अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थनं यात्रा । विध्या-
द्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च
प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ
तावत् । कटं कुर्यात् । यामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे । इह भवान्भुञ्जीत ।
इह भवानासीत् । आमन्त्रणे । इह भवानासीत् । इह भवान्भुञ्जीत । अधीष्टे ।
अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानुपनयेत् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याक-
रणमधीयीय । प्रार्थने । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः ।
विधौ तावत् । कटं तावद्ववान्करोतु । यामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे ।
अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान्भुङ्क्तुम् । आमन्त्रणे । इह भवान् भुङ्क्तुम् ।
अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानध्यापयतु । माणवकं भवानु-
पनयताम् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमध्यै । प्रार्थने । भवति मे
प्रार्थना व्याकरणमध्यै । कृन्तेऽध्यै ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रेषः । कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्गः । निमित्तभूतस्य कालस्थाव-
सरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकारा-
लोट् च । भवता कटः करणीयः । कर्त्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् खल्वपि ।
करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे ।
केमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते
प्रेषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहितेनानेन लोटो बाध्यन्ते । वास-
इषविधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति स्व्यधिकारात्परेण वासरूपवि-

* योगविभाग उत्तरार्थ इति पुस्तकान्तरे ऽधिकः पाठः ।

धिर्नाशयं भवतीति । विधिप्रेषयोः को विशेषः । केचिदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रैष इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रेषादयो वर्तन्ते । प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेर्ध्वं वर्तमानाद्वा-
तोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरिमुहूर्तस्य
भवता खलु कटः कर्तव्यः । करणीयः । कार्यः । भवान्खलु कटं कुर्यात् । भवा-
न्खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवान्माप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रेषादिषूर्ध्वमौहूर्तिके इति वर्तते । स्मशब्दउपपदे प्रेषादिषु गम्यमानेषु-
र्ध्वमौहूर्तिकेर्ध्वं वर्तमानाद्वातोर्लोङ् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः ।
ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपान्कटं करोतु स्म । यामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्मदीत वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्दउपपदे ऽधीष्टे गम्यमाने
धातोर्लोङ् प्रत्ययो भवति । लिङोपवादः । अङ्गं स्म राजन्माणवकमध्यापय ।
अङ्गं स्म राजचरिहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला
भोक्तुम् । इह कस्माच्च भवति । कालः पर्वति भूतानीति । प्रेषादियहण-
मिहाभिसंबध्यते । इह कस्माच्च भवति । कालो भोजनस्य । वासरूपेण
व्युद्भिर्भवति । उक्तमिदं स्वधिकारात्परञ्च वासरूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोनुवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । तुमुनोपवादः । कालो यद्वुञ्जीत भवान् । समयो यद्वुञ्जीत भवान् ।
वेला यद्वुञ्जीत भवान् ॥

अर्हं कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः । तत्रोगयः । अर्हं कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्य-
तृचः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या वोढव्या । वाद्या ।
वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवाने-
तदर्हदिति । अथ कस्मादर्हं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विधि-
तत्त्वादर्हं भविष्यन्ति । योयमिह लिङ्प्रिधायते, तेन बाधा मा भूदिति ।
वासरूपविधिश्चानित्यः ॥

आवश्यकोधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । उपाधिरयं नापपदम् । अवश्यभावविशिष्टे
आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । अवश्यंकारी ।
प्रयूरव्यंसकादित्वात्समासः । आधमर्ण्यं खल्वपि । शतंदायी । सहस्रंदायी ।
निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकोधमर्ण्ययोरिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यक-
धमर्ण्ययोर्धाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्तव्यः ।
अवश्यं करणीयः । अवश्यं कार्यः । अवश्यं कृत्यः । आधमर्ण्यं । भवता शतं
दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम् । यावता सामान्येन विहिता अस्मि-
न्नापि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन णिनिना बाध्येरन् । कर्तरि णिनिः ।
भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः । तत्र के चिदाहुः । भव्यगेया-
दयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्तद्देहादाहरणमिति ॥

शक्ति लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्तात्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो
भवति । चकारात्कृत्याश्च । भवता खलु भारो बोढव्यः । वहनीयः । बाह्यः ।
भवान् खलु भारं वहेत् । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङ्
बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः । अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं
चैतत् । आशीर्विशिष्टे वर्तमानाद्वातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिरं जाया-
द्वशान् । चिरं जीवतु भवान् । आशिषीति किम् । चिरं जीवति देवदत्तः ॥

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिषीत्येव । आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्तौ प्रत्ययौ भवतः समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः ।
मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः
क्तः पुनरुच्यते क्तिच् बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः न क्तिचि दीर्घश्चेति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोलुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा
कार्षीत् । मा हार्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति । असाधु-
रेवायम् । के चिदाहुः । अहिदपरो माशब्दो विज्ञाते तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकारालुङ् च ।
मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥
इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेषणवि-
शेष्यभावः । तस्मिन्सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति ।
अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितः । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमा-
सीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः
कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्य-
कालमनुद्ध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधा-
त्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्विता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो
यथा स्युरिति । गोमानासीत् । गोमान्भविता । गावो विद्यन्तेत्येति वर्तमान-
विहितो मतुषासीद् भवितेति संबन्धादतीति भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्रमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्धइति वर्तते । पानःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्वातोर्लोट् प्रत्ययो
भवति, सर्वेषु कालेषु, सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्ये-
तावादेशौ भवतः, तद्ध्रमविनस्तु वा भवतः । योगविभागोत्र कर्तव्यः ।
क्रियासमभिहारे लोट् भवति । ततो लोटो हिस्वौ । लोटित्येव । लोटधर्मणौ
हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते तिङ्त्वं च
भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे लुनन्ति । लुनी-
हिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि । युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ । अथ वा लुनीत-
लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि । आवां लुनीवः । वयं
लुनीमः । भूते । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलाशीत् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ।
एवं मध्यमोत्तमयोःदाहार्यम् । भविष्यति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति ।
लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोःदाहार्यम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवा-

यमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । अधाष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधी-
याथे । यूयमधीष्वे । अथ वा अधीष्वमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । अधीष्वाधाष्वे-
त्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेषूदाहार्यम् ।
क्रियासमभिहाराभिष्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोडपेतते क्रियासमभिहारेषु भवत इति ।
पठप्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवाद्यं विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वाच्चापेतते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाधाहारः समुच्चयः । समुच्च्रीयमानक्रियावचनाद्वातोऽन्यत-
स्यां लोट् प्रत्ययो भवति । तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः । तद्ध्रंभाधिन-
स्तु वा भवतः । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमटति ।
इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येव त्वम-
टसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा भ्राष्ट्रमटत मठमटत खदूरमटत स्याल्यपि-
धानमटेत्येव यूयमटथ । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवाहम-
टमि । आवामटावः । वयमटामः । अथ वा भ्राष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति
स्याल्यपिधानमटति इत्येवायमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमटसि
मठमटसि खदूरमटसि स्याल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः ।
यूयमटथ । भ्राष्ट्रमटमि मठमटमि खदूरमटमि स्याल्यपिधानमटामोत्येवाहम-
टमि । आवामटावः । वयमटामः कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधी-
ष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व
निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । अथ वा कृन्तो-
धीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । कृन्तोधीष्व व्याक-
रणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । अथ
॥ व्याकरणमधीते कृन्तोधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते । इमावधीयाते ।
मे ऽधीयते । कृन्तोधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे । युवा-
धीयाथे । यूयमधीष्वे । कृन्तोधीये व्याकरणमधीये निरुक्तमधीये इत्येवाहम-
धीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोर्लोड्विहि-
त्स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः । धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव ।
यथाविध्यर्थं तु वचनम् । तथा चैवादाहृतम् । लुनीहिलुनीहीत्येवाद्यं लुनातीति ।
लनतीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोऽनुप्रयोगः कर्तव्यः ।

आदनं भुङ्क्त्व सक्तून्यिष धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनि
वृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते । भ्राष्ट्रमट मठम
खट्वरमट स्यात्पिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति
सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

कृन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंज्ञन्ते इत्येव । कृन्दसि विषये धातुसंज्ञन्ते सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्
लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । तेनान्येपि लकारा यथायथं
भवन्ति । लुङ् । शकलाङ्कुठकोकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः । लङ् । अग्निमद
होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्या म्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

कृन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । लिङ्गर्थे यत्र लिङ्गिधीयते विध्यादिहेतु
हेतुमतेर्लिङ्गित्वेवमादिस्तत्र कृन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्यया भवति ।
जाषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । नेता नेषत् । तत्तिषत् । पताति दिद्युत्
उदधिं च्यावयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्त्तव्ये पणखन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्यात्
अहमपि भवतइदं दास्यामीति । कारणतः कार्यानुमरणं तर्क उत्प्रेता आशङ्का ।
उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां कृन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उप
संवादे । अहमेव पशूनामीशै । मदया एष वो यहायज्ञान्तै इति । मद्वेवत्या
न्येव वः पात्राण्युन्यान्तै । आशङ्कायां च । नेन्जिस्त्रायन्तो नरकं पताम । जिस्त्रा
चरणेन नरकपात आशङ्क्यते । लिङ्गर्थेणवायं नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्वसूत्रे ऽन्य
तरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थं सेसेनसेअसेनक्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-

शध्यैशध्यैन्तवैतवेडतवेनः ॥ ९ ॥

कृन्दसीत्येव । तुमनो ऽर्थस्तुमर्थः । तत्र कृन्दसि विषये धातोः सया
दयः प्रत्यया भवन्ति । तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात् । ताव
दयं कर्त्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थं तुमुत्रादिष्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः
स्वार्थं भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । से । वसे रायः । सेन् । ता वामे
रणानाम् । असे । असेन् । क्रत्वे दत्ताय जीवसे । स्वरे विशेषः । कसे । कसेन् ।
प्रेषे भगाय । अ्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । कर्मण्युपावरध्यै । स्वरे विशेषः । क
ध्यै । इन्द्राग्नी आहुवध्यै । कध्यैन् । अ्रियध्यै । शध्यै । शध्यैन् । पिबध्यै । स्र

प्रादयधौ । तवै । सोममिन्द्राय पातवै । तवेङ् । दशमे मासि सूतवे । तवेन् ।
स्वर्द्वेषु गन्तवे । कर्त्तवे । हर्त्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्ययिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे कृन्दसीत्येव । प्रयै रोहिष्यै अव्ययिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते
कृन्दसि विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः । प्रयै देवेभ्यः । प्रयातुम् । रुहेः
रिष्येप्रत्ययः । अपामोषधीनां रोहिष्यै । रोहणाय । व्यर्थेर्नःपूर्वस्य इष्येप्रत्ययः ।
अव्ययिष्यै । अव्ययनाय ॥

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थे कृन्दसीत्येव । दृशे विख्ये इत्येतौ कृन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः
के प्रत्ययः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । द्रष्टुम् । विख्ये त्वा हरामि । विख्यातुम् ॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

कृन्दसीत्येव । शक्नोतौ धातावुपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्कमुल्
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्धार्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ।
लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशकुर्वन् । विभक्तमित्यर्थः । अप-
लुपं नाशकुर्वन् । अपलोप्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे कृन्दसीत्येव । ईश्वरशब्दउपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थे धातो-
तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो
विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

कृन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे कृन्दसि विषये
तवै केन् केन्य त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्वेतवै । अन्वेतव्यम् । परिधातवै ।
परिधातव्यम् । केन् । नावगाहे । नावगाहितव्यम् । केन्य । दिदृक्षेण्यः । शुश्रू-
षेण्यः । दिदृक्षितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । त्वन् । कर्त्तव्यं हविः । कर्त्तव्यम् । तुमर्थे
कृन्दसीति सयादिसूत्रेण तवै विहितः । तस्य तुमर्थोदन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्यः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे कृन्दसीत्येव । अवपूर्वोच्चाक्षिह एषप्रत्ययो निपात्यते । नाव-
चक्षे । नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणो स्थेणकृज् वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्ष-
णग्रहणम् । भावो लक्ष्यते, येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्याद्विभ्यो धातुभ्यश्च-

भुङ्क्ते । वासरूपेण तत्रापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्थाधिकाराच्च सर्वेभ्यो भावे प्रत्ययाः । यदेवं स्वादुंकारं भुङ्क्ते देषदत्त इति णमुला कर्त्तरि नभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति । भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता । न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिप्रतीर्भेदो विवक्ष्यते । समानकर्तृत्वं हि विवक्ष्यते । प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते ॥

अन्यथैवंकथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृज इत्येव । अन्यथादिषूपपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोतेर्भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमर्हतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्तइति यावानर्थस्तावानेवान्यथाकारं भुङ्क्तइति गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृजः सिद्धाप्रयोग इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृजं णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । * यद्यसूयन्पृच्छति प्रति वक्ति तत्र प्रतिवचनं, यथाकारमहं भोत्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूया प्रतिवचनइति किम् । यथा कृत्वा ऽहं भोत्ये तथा त्वं द्रव्यसि । सिद्धाप्रयोग इत्येव । यथा कृत्वा ऽहं शिरो भोत्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टे ऽर्थे दृशिविदोर्दृष्टास्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादर्शं वरयति । यायाः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । ययं ब्राह्मणं जानाति लभते विवारयति वा तास्तवान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्यइति किम् । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्दउपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावत्लभते तावद्भुङ्क्तइत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीतइत्यर्थः ॥

चर्मादरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मादरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूर्यतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मचूरं स्मृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाणकलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चास्य पूरयते-
यतरस्यां भवति समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गोष्यदपूरं वृष्टो
वः । गोष्यदप्रं वृष्टो देवः । सातापूरं वृष्टो देवः । सीताप्रं वृष्टो देवः । अस्यग्रहं
हर्म्यम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । मूषिकाबिलप्रम् ॥

चैले क्लोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणि इत्येव । क्लयी शब्दे उन्दने च । अस्मादण्यन्ताद्वातोश्चैलार्थेषु
त्रिंसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चैलक्लोपं वृष्टो
देवः । वस्त्रक्लोपं, वसनक्लोपम् ॥

निमूलसमूयोः कषः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कषेर्द्धातोर्ण-
मुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं कष-
तीत्यर्थः । इतः प्रभृति कषादीन्यान्वह्यति तत्र कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग
ति ॥

शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं पिन-
ष्टीत्यर्थः । रुक्षपेषं पिनष्टि । रुक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूला कृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं
हन् कृज् ग्रह इत्येतेभ्यो धातूभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति ।
समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवघातं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणउपपदे हन्तेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति ।
पादघातं भूमिं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणामिति णमुलं वक्ष्यति ।
अहिंसार्थोयमारम्भः । नित्यसमासार्थं वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च ॥ पूर्वविप्रति-
षेधेन हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययोनैवेक्ष्यते ॥ असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

करणइत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणउपपदे
पिषेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन
पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करणद्वयेव । हस्तद्वयैर्यहणम् । वर्त्तिग्न्यन्तः । हस्तवाचिनि करणे उपपदे वर्त्तयतेर्गृह्णातिश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति । हस्तवर्त्तयति । करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खल्वपि । हस्तेन गृह्णाति । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करणद्वयेव । स्वद्वयैर्यहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेधातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रेषोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्द्वातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्नाति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरक्रबन्धं बध्नाति । चोरे बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्द्वातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । कौञ्चबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बद्धः । अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्रा जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासंख्यं नशिवहोर्द्वात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषग्राहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्त्तरीति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषेणोठः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्द्वात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । ऊर्ध्वशेषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यतइत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयते ऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खल्वपि । अजकनाशं नष्टः । अजकनश्च नष्टः । वृडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानु प्रयोक्तव्यः । ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा वैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दंश दशने । अस्माद्वातोर्णमुल्प्रतीयान्तउपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्रकेणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासस्तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्यामिति । मूलकादि चोपदंशः कर्म । भुजः करणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे वासरूपविधिना त्वापि भवति । मूलकेनोपदस्य भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोग-धातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चोरं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्तउपपदे सकारात्तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोर्मुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । व्रजेनोपपीडं गाः स्यापयति । व्रजे उपरोधम् । व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संशृङ्गाति । पाण्युपकर्षम् । पाण्युपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वसन्ते । समासत्तः सचिकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशवाहं युज्जते । केशेषु याहम् । केशैर्वाहम् । हस्तयाहम् । हस्तेषु याहम् । हस्तैर्वाहम् । युज्जुसंरम्भादत्यन्तं सचिकृष्यन्तदित्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामः दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । दृक्कुलोत्कर्षं खण्डिकां केनति । दृक्कुले उत्कर्षं, दृक्कुलेनोत्कर्षम् । अक्कुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादानउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्यात्यायं धावति । शय्यायाउत्थाय । एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्यात्यानमात्रमाद्वियते । रन्धापकर्षे पयः पिबति । धात्रा-
यकर्षमपूपान् भक्षयति । परीप्सायामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्ण-
मुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिवाहं युध्यन्ते । यष्टिं याहम् । लोष्टबाहम् । लोष्टं
याहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्वियते । लोष्टादिकं यत्किं-
चिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्ण-
मुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिणिकाणं जल्पति । भ्रूवित्तेपं कथयति । अध्रुवइति
किम् । उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणी न म्रियते तद-
ध्रुवम् । अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्षिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्ग द्वितीयायामित्येव । परिक्षिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीया-
न्तउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्षिणः सर्वतो बाधनम्, दुःखनम् ।
उरःपेवं युद्यन्ते । उरःप्रतिपेवं युद्यन्ते । शिरःपेवम् । शिरःप्रतिपेवम् । कृत्स्न-
मुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवाद्यौयमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेध्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे विशयादिभ्यो धातुभ्यो णमुल्
प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेध्यमाने चार्थे गम्यमाने । विशयादिभिः क्रिया-
भिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेषा । द्रव्ये व्याप्तिः,
क्रियायामासेषा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्तासेषयोक्तत्वाच्चित्यवी-
प्सयोरिति द्विर्वचनं न भवति । असमासपदे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य
द्विर्वचनम्, आसेध्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथा च वक्ष्यति । सुप्सु वीप्सा,
तिङ्स्तु नित्यतेति । गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेषायाम् । गेहमनुप्रवेशमनु-
प्रवेशमास्ते । पति । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्र-
पातमनुप्रपातमास्ते । पदि । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादम् । गेहम-
नुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कन्दम् । गेह-

प्रवृत्तमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाभीक्ष्ण्ये णमुल्लिखित एव । आतेवा चाभीक्ष्ण्यमेव । किमर्थमुन्नरासेवायां णमुल्लुच्यते । त्वानिषुष्यर्थमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि ध्वनम् । उपपदसमासः पठे यथा स्यात् । तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्षमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपपदेषु णमुल्लप्रत्ययो भवति । द्वाहात्यासं गाः पाययति । द्वाहमत्यासं गाः पाययति । अहात्यासं गाः पाययति । द्वाहतर्षे गाः पाययति । द्वाहं तर्षे गाः पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गत्रां पानक्रिया व्यवधीयते । विच्छिद्यते । अत्र पाययित्वा द्वाहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृषोरिति किम् । द्वाहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरइति किम् । अहरत्यस्येषून गतः । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति किम् । योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसने व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामून्यादिशिग्रहेः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्तउपपदे आदिशेषेर्देशेच धातोः णमुल्लप्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामाहमाचष्टे ॥

अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्लाणमुलौ ॥ ५९ ॥

*अव्ययउपपदे ऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः त्वानुमुलौ भवतः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्याचते । नीचैः कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्बाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्याचते । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कारम् । नीचैर्बामाप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यानइति किम् । उच्चैः कृत्वा ऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति । त्वाराहणं किम् । यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण कृत्वा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं ध्वनम् । तथा च त्वा सेत्यस्मिन्सूत्रे तृतीयाप्रभृतीन्यनतरस्यामिति वर्तते । णमुल्लधिकारे पुनर्णमुल्लप्रत्ययं तुल्यकृत्यज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरं द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गं ॥ ६० ॥

* द्वितीयायामित्येति कुत्र चिदधिकम् ।

तिर्यक्शब्दउपपदे कृजः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गं गम्यमाने ।
अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः ।
समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गइति किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यचीति
शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिष्वदनुकरणेन भवितव्यम् । अनुक्रियमाणरूपवि-
नाशप्रसङ्गात् । एतदोश, अदसोमादिति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्योः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे कृते-
र्भवतेश्च धात्वाः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । अस्वरित-
त्वात् । मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं गतः । पृष्ठतःकृत्य गतः ।
पृष्ठतः कृत्वा गतः । पृष्ठतःकारं गतः । मुखतोभूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा
तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् ।
स्वाङ्गइति किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । तस्यहणं किम् । मुखीकृत्य गतः । मुखी-
भूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते । नाधार्यप्रत्यये शब्दे
च्यर्थउपपदे कृभ्योधात्वाः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा
गतः, नानाकृत्य गतः । नाना कृत्वा गतः । नानाकारं गतः । विनाकृत्य गतः ।
विना कृत्वा गतः । विनाकारं गतः । नानाभूय गतः । नाना भूत्वा गतः ।
नानाभावं गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा गतः । विनाभावं गतः । द्विधा-
कृत्य गतः । द्विधाकारं गतः । द्विधा कृत्वा गतः । द्विधाभूय गतः । द्विधा
भूत्वा गतः । द्विधाभावं गतः । द्वैधंकृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकारं
गतः । द्वैधंभूय गतः । द्वैधं भूत्वा गतः । द्वैधंभावं गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् ।
द्विरक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा । च्यर्थइति किम् । नाना कृत्वा काष्ठानि गतः ।
धार्यमर्थग्रहणं, ना पुनरेक एव विनञ्भ्यां नानाजाविति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णीशब्दउपपदे भवतेर्द्धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णींभूय ।
तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् । भूयहणं कृजो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्दउपपदे भवतेर्द्धातोरानुलोम्ये त्वाणमुलौ भवतः । आनुलो-
म्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वभूयास्ते । अन्वभूत्वास्ते ।
अन्वभावमास्ते । आनुलोम्यइति किम् । अन्वभूत्वा तिष्ठति ॥

शकधृषणागलाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्य- र्थेषुतुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रास्तुम् प्रत्ययो भवति । अक्लि-
याद्यापपदाद्यौयमारम्भः । शक्नाति भोक्तुम् । धृष्णाति भोक्तुम् । जानाति
भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् ।
प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि । अस्ति
भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुम्प्रत्ययो
भवति । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति
किम् । अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शकि-
यहणमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

इत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामर्थ-
शेषः । तत्र येष्वर्थादेशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थाकाङ्क्षित्वात् । न
त्युनादिवाक्येषु । साक्षादर्थनिर्द्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षित्वात् । कारकः ।
कर्त्ता । नन्दनः । ग्राही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यकत्वलर्था इति
भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः । भव्य-
मनेनेति वा । गेयो माणवकः साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा ।
प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उप-
स्थानीयो ऽन्तेवासी गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः । जायते ऽसौ
जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आप्लवते ऽसावाप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेनेति वा ।
आपतत्यसावापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्पष्टानुबन्धं सामान्यं दह्यते । प्रथमाबहुवचनं चैतत् । लकाराः
कर्मणि कारके भवन्ति । लकारात्कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति ।
गुणश्चकारात्कर्त्तरि च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । अकर्म-
केभ्यः । आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यस्तरत्नार्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तत्वर्योश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्त्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्यं श्रोतव्यं भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता । क्तः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्तं श्रोतव्यं भवता । भावे । आसितं भवता । शयितं भवता । खलर्थाः कर्मणि । ईषत्कारः कटो भवता । सुकरः । दुष्करः । भावे । ईषदाढ्यं भवं भवता । स्वाढ्यं भवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्तकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्तरि भवति । चकाराद्यध्याप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियात्तण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्द्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्तं श्रोतव्यं देवदत्तः । प्रभुक्तं श्रोतव्यं देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकश्चिषशीङ्स्थासवसजनरुहजी- र्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो ऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराद्यध्याप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । न्तानो भवान् । न्तानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष । उपश्लिष्टो गुहं भवान् । उपश्लिष्टो गुहर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीङ् । उपशयितो गुहं भवान् । उपशयितो गुहर्भवता । उपशयितं भवता । उपस्थितो गुहं भवान् । उपस्थितो गुहर्भवता । उपस्थितं भवता । आस । उपासितो गुहं भवान् । उपासितो गुहर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुहं भवान् । अनूषितो गुहर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजातो माणवकेन माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह । आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । आरूढं भवता । जीर्यति । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेवामुपादानम् ॥

दाशगोत्रो संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोत्रो शब्दो संप्रदाने कार्त्तिके निपात्यते । दाश् दाने, ततः पवा-
दाश् । स कृत्यसंज्ञकत्वात्कर्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मा-

ति दाशः । आसताय तस्मै दातुं गां व्रजतीति गोप्त्रा उत्तिथिः । टात्रनिपा-
त्यते । निपातनसामर्थ्यादेव गोप्त्र चत्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः ।
इत्यपि च गोहनेन तस्य योग्यतया गोप्त्र इत्यभिधीयते ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता इति ।
याधूसूभ्यो मक् म्रियञ्चत्वेत्येवमादयः । ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्ते
नेपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । वहः । वरुः । भूमिः । रजः ।
स्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुचः । सुक् । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति ।
त्वात् कर्तृयैव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थं प्रत्यव-
शः । अन्यथा ऋपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात् । कृषितो ऽसौ कृषिः ।
न्यत इति तन्तुः । वृत्तमिति वृत्तम् । धरितं धर्मम् ॥

क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति स्वनिकाय-
संदिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सो ऽधिकरणे भवति ।
काराद्व्याप्राप्तं च ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभा-
वाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत् ।
आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेवमासितम् । गत्यर्थेभ्यः । यातो
देवदत्तो यामम् । यातो देवदत्तेन यामः । यातं देवदत्तेन । इदमेषां यातम् ।
प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्तं श्रोतृना देवदत्तेन । भुक्तं श्रोतृना देवदत्तः । देवदत्तेन
भुक्तम् । इदमेषां भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो
त्वर्थीयः । भुक्तमेषामस्ति पीतमेषामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेना-
धिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामे लस्येत्येवं तद्वदितव्यम् । किं चेदं
त्येति । दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च,
षां विशेषकराननुबन्धानुत्प्लव्य यत्सामान्यं तद्वृत्तम् । षट्ठित्, श्वत्वारो डि-
ः । अक्षरसमानायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लोट् ।
इ । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्माच्च भव-
तु नाति घृष्टाल इति । धात्वधिकारो ऽनुवर्तते । कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

न च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः । पञ्चानामिति
किम् । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूषः । ब्रूमः । आदित इति किम् । परेषां मा भूत ।
ब्रुव इति पुनर्वचनं स्यान्वर्थे, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोटा लङ्घत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशो ऽयम् । लोटो लङ्घत्कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च ।
पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । अडाटौ कस्माच्च भवतः, तथा
भेजुसादेशो लङः शाकटायनस्यैवेति । वान्तु । यान्तु । विदो लटो वेद्यते
वाग्रहणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु ।
पचन्तु ॥ हिन्योस्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् । अथ
वा वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेर्हपिञ्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिञ्च भवति ।
स्यानिवद्वावात्पित्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि । राधुहि । तत्प्राहि ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्वं विकल्प्यते । आदेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वा ऽभिहितः ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि * ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्पलोपयोग्यवादिः ।
पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येव । लोटसंबन्धिन एकारस्य आमित्यात्मकः भवति । पच-
ताम् । पचेताम् । पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोटसंबन्धिन एकारस्य यथा-
संख्यं व अम् इत्येतावादेशौ भवतः । वामोपभादः । पचस्य । पचध्वम् ॥

आहुत्तमस्य पिङ्ग ॥ ९२ ॥

* युपुधि । जुहोधि । जुहुधि । इति ।

लोठ इत्येव । लोटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्याङगमो भवति, स चोत्तमपुरुषः
पिबुवति । करवाणि । करवाव । करवाम । करवे । करवावहे । करवामहे ॥

एत ए ॥ ९३ ॥

लोडुत्तमस्येति वर्त्तते । लोडुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति ।
आमोपवादः । करवै । करवावहे । करवामहे । इह कस्माच्च भवति । पचा-
वेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणस्याद्गुणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ ॥ ९४ ॥

लेटो ऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिषत् । तारिषत् । मन्त्रि-
षत् । पताति विबुधत् । उदधिं व्यावयाति ॥

आत ऐ ॥ ९५ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुष-
मध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे ।
आटः कस्माच्च भवति । विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतो ऽन्यत्र ॥ ९६ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्य-
त्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते । आत ऐ इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ भवति ।
सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहा गृह्यान्तै । मदे-
वत्यान्वैव वः पात्रायुष्यान्तै । न च भवति । यत्र क्व च ते मनो दत्तं दध-
सउत्तरम् । अन्यत्रेति किम् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति ।
वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणमपि भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्त्रिषत् । न च
भवति । पताति विबुधत् । उदधिं व्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिद्वहिमहिडां
मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥

लेट इत्येव वेति च । लेटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो
भवति । करवाव । करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः । उत्तमग्रहणं
पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं क्तितः ॥ ९९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । क्तितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य
लोपो भवति । अपवाव । अपवाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इत्थञ्च ॥ १०० ॥

डित् इत्येव । डिल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति ।
अपचत् । अपासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अपचाबहि । अपचामहि ॥

तस्थस्थमिपां तान्तंतामः ॥ १०१ ॥

डित् इत्येव । डिल्लकारसंबन्धिनो वतुर्णां यथासंख्यं तामादय आदेशो
भवति । अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् ।
अपाक्त । अपाक्तम् ॥

लिङ्-सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङादेशामां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविधेर्यः । उकार उच्चा-
णार्थः । पचेत् । पचेयाताम् । पचेरन् । पतीष्ट । पतीयास्ताम् । पतीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ॥ १०३ ॥

लिङ् इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, सीयुटो-
वाद्, स चोदात्तो भवति, ङिञ्च । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्वं तु लिङ-
व विधीयते, तच्च तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य । कुर्यात् । कुर्याताम् ।
कुर्युः । स्यानिवद्वावादेव लिङादेशस्य ङित्वे सिद्धे यासुटो ङिञ्चनं ज्ञापनार्थं
। आराश्रयङित्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः, किट्त्ववति ।
त्ययस्यैवेदं कित्त्वं नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । ङित्वे प्राप्ते कित्त्वं विधी-
यते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्यः, संप्रसारणं जागर्तृगुणे च विशेषः । इष्यात् ।
इष्यास्ताम् । इष्यासुः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । आशिषीति
कम् । वक्ष्यात् । आश्रूयात् ॥

भस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । भस्य लिङादेशस्य रत्वित्ययमादेशो भवति । भोन्ताप-
ादः । पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् ॥

इटो ऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटो ऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय ।
षीय । तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति न विभक्तौ तुस्मा इति । नैवाय-
ादेशावयवस्तत्कारः, किं तर्हि मुखसुकार्ये उच्चार्यते । आगमस्येदो ग्रहणं न
भवति, अर्थवद्बुद्धये ज्ञानर्थकस्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारश्चकारयोः सुडागमो भवति । तकारश्चकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङेवागमी । तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृषीष्टृ कृषीयास्ताम् । कृषीरन् । कृषीष्टाः । कृषीयास्याम् ॥

भेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य भेर्जुस् आदेशो भवति । भोन्तापवादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङ्गर्थे आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य जुम् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । इति इति चानुवर्त्तते । सिच-स्तावत् । अकार्षुः । अहार्षुः । अभ्यस्तात् । अविभयुः । अजिहयुः । अजा-गरुः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिजग्रहणमनुवर्त्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य भेर्जुसादेशो भवति । कथमाभ्यामानन्तर्यं, सिज्लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचानन्तरः श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः । अधुः । अस्युः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । आत एव सिज्लुगन्ताचान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्यय-लक्षणेन जुस्माप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्षुः । अहार्षुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अशुः । अन्येषां मते । अयात् । ननु इति इत्यनुवर्त्तते । अत्र लङेवाकारान्तादनन्तरं इत्संभवति नान्यः, तस्मिन् लङ्ग्रहणेन । एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात् । लङ्ग्रहणेन यस्तस्य मा भूत् । लोटो लङ्वदिति । यान्तु । वान्तु । सिजभ्यस्तविदिभ्य-श्चेत्ययमपि भेर्जुस् लोटो न भवति । बिभ्यतु । जायतु । विदन्तु । जुस्मा-वमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्धधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्धधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति ।
तेदिति । पचमानः । यजमानः । सार्धधातुकप्रदेशाः सार्धधातुके यगित्ये-
वमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङः शितश्च वर्जयित्वा ऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्देन विहित
आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । लघिता । लघितुम् । लघितव्यम् । धातोरित्येव ।
वृत्त्वं वृत्तता ऽस्ति । लूभ्याम् । लूभिः । लुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्धधातुकसंज्ञाया अपवादः ।
पेविथ । शेकिथ । जले । मस्त्रे । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति ।
सत्यम् । इह त्वेवकारो ऽनुवर्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्धधातुक-
संज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लघिषीष्ट । पविषीष्ट ।
आशिषीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति । सार्धधातुकमार्द्धधातुकं च । किं
लिङेवानन्तरः संबध्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्येतदुच्यते । तिङ्शि-
दादि छन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । आर्धधातुकत्वाणि-
लोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषं न सार्धधातुकम् । स्वस्तये नात्रमिवाह-
हेम । लिङः सार्धधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट् सार्धधातुकम् ।
ससृवांसे विशृण्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति । उपस्ये-
याम शरणं बृहन्तम् । सार्धधातुकत्वान्लिङः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादे-
त्वम् व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ड्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते
ड्याप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कर्पपर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रि-
यते । डीङ्डीषु डीनां सामान्येन ग्रहणं ङीति । टाड्ढाप्चापामाङिति । प्राति-
पदिकमुक्तमर्थवत्कृतवृत्तसमासाश्चेति । तेषांसमाहारनिर्देशो ड्याप्प्रातिपदि-
कादिति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि
वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वुजलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं
कर्तव्यम् । इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत्स्यात् । अथ ड्याव्यग्रहणं किं, न
प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् । नैतदस्ति ।
स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं
भवतीति । तथा च युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिरिति ज्ञापकमस्यास्ता-
दृशमेव । किं च तदन्तात्तद्वृत्तविधानार्थं ड्याव्यग्रहणम् । कालितरा । हरि-
णितरा । खट्वातरा । मालातरा । इति । विप्रतिषेधात्तद्वृत्तबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्ठष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङुसिभ्यांभ्यस्-
ङ्सोसाम्ङ्यो सूप् ॥ २ ॥

ड्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । ड्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया
भवन्ति । उकारादयो ऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । पकारः सुबिति
प्रत्याहारार्थः । ङङ्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन
सहास्यैकवाक्यता । ड्यन्तात्तावत् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । डीङ्डीषु-
ङीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ ।
कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यैः । कुमारीभ्याम् ।
कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्योः कुमा-
रीणाम् । कुमार्योम् । कुमार्याः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरवी चोदाहार्यौ ।
आपः खल्वपि । खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्या । टाड्ढाप्चापां क्रमेणोदा-
हरणम् । खट्वा । खट्वे । खट्वाः । खट्वाम् । खट्वे । खट्वाः । खट्वाया । खट्वा-
भ्याम् । खट्वाभिः । खट्वायै । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्याम् ।
खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वायोः । खट्वानाम् । खट्वायाम् । खट्वायोः । खट्वासु ।
एवं बहुराजाकारीषगन्ये चोदाहार्यौ । एवं प्रातिपदिकात् । दृषद् । दृषदौ ।
दृषदः । दृषदम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्वाम् । दृषद्विः । दृषदे ।

दृषद्वा । दृषद्वाः । दृषदः । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषदोः ।
दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वदित-
म् । इयाप्प्रातिपदिकादिति सर्वा धिकारेपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे
बध्यते, इयापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री नाम । सामा-
न्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादयश्च बहुप्रकारा व्यक्तयः । क्व चिदाश्रयविशे-
षाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्वं च प्रत्य-
यार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि प्रयुज्यते । स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा
यत्प्रातिपदिकं वर्तते इति । वक्ष्यति । अजादतष्टाप् । अजा । देवदत्ता । स्त्रि-
यामिति किम् । अजा देवदत्तः ॥

अजादतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप्
प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणावि-
धातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता ।
तत्प्रकरणं तत्कालार्थम् । शुभंयाः कीलालपाः ब्राह्मणी । हल्ङ्याब्ध्य इति
सुलोपः स्यात् । अजादियहणं तु क्व चिज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते, क्व चित्सु
पुंयोगलक्षणे, क्व चित्सु पुंष्यफलोत्तरपदलक्षणे, क्व चित्सु वयोलक्षणे ङीषि, क्व
चिट्ठिल्लक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाब् विधीयते । शूद्रा चाम-
हत्पूर्वा जातिरिति पठ्यते । तस्यायमर्थः । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जाति-
शब्देनैव । शूद्रा । पुंयोगे ङीषेव भवितव्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पू-
र्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्री । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनस्तत्र तदन्तवि-
धिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नैति
कथं तदन्तविधिः । एतदेव ज्ञापकं भङ्ग्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति,
तेनातिधीवरी । अतिपीवरी । अतिभवती । इति भवति । अजा, एडका,
चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः । बाला, होठा, पाका, वत्सा, मन्दा,
बिलातेति वयः । पूर्वापहरणा । अपरापहरणा । टित्, निपातनाणत्वम् ॥
संभस्त्राजिनशयपिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शय-
फला । पिण्डफला ॥ त्रिफला द्विगौ ॥ बहुव्रीहौ त्रिफली संहतिः * ॥ सत्पा-
क्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्यात् ॥ सत्पुष्या । प्राक्पुष्या । काण्डपुष्या । प्रान्तपुष्या ।
शतपुष्या । एकपुष्या । पाककर्णेति ङीषो ऽपवादः ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जा-

* त्रिफलेत्यादि संहतिरित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

तिः ॥ कृष्णा । उष्णिहा । देवविशा । हलन्ताः । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
पुंयोगः । कोकिला जातिः ॥ मूलाचक्रः ॥ अमूला ॥

अनुनेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

अकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
भवति । उकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः ।
कृत्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । कृत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग इदञ्च संभवति यथाकथञ्चित् तदुगिच्छब्दरूपं, तदन्तात् स्त्रियां
ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती ॥ धातोर्गुणितः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उखासत् । पर्णध्वत् ब्राह्मणी ॥ अञ्जतेश्चोपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वचन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः ।
धीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्वरी । अन्नेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्स-
न्धियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ॥ वनो न हशः ॥ * ॥ प्राप्तौ ङीब्रावुभावपि
प्रतिषिद्धते । सहयुध्या ब्राह्मणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदि-
कादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् ।
त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टाबुचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । अचीत्यभिधेयनिर्देशः । अचि वाच्यायां पादन्तात्प्राति-
पदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति ॥ ङीपोपवादः । द्विपदा अक् । त्रिपदा
अक् । चतुष्पदा अक् । अचीति किम् । द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्राप्रात्ययो न भवति । यो
यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्धते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्व-
स्त्रादिभ्यः । स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिष्ठ । चतस्रः ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्रे टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मवन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति । ऋभ्यो डाबिति ङीप् प्राप्नो मन इति सूत्रेण प्रतिषिद्धाते । दामा । दामानौ । दामानः । पामा । पामानौ । पामानः । अग्निस्मन्यह्वान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयो-
जयन्ति । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमा । अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः ॥

अनेो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अचन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । सुशर्मा । सुशर्माणौ । सुशर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् । अतिक्रान्ता राजान्मतिराजो ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मवन्तात्प्रातिपदिकादनन्ताच्च बहुव्रीहेर-
न्यतरस्याम् । पामा । पामे । पामाः । सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति । गामानः । सीमानः । बहुव्रीहौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतता । बहुतत्ते । बहुतत्ताः । न च भवति । बहुराजानः । बहुतताणः । अन्यतरस्या-
हणं किमर्थम् । बहुव्रीहौ वनो र चेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधी-
श । बहुधीवरी । बहुपीषा । बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम् । उत्तर सूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यदित उर्ध्वम-
क्रमिष्यामो ऽनुपसर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । टिङ्गाणञिति ङीप् । कुक्षरी । मद्रक्षरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्षरा बहुमद्रक्षरा मधुरा ।
गतेरिति ङीप् । कुक्कुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्कुटा बहुशू-
करा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तदन्तविधिना । ज्ञापितं चैत-
त्स्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति ।
म्भकारी । नगरकारी । न द्वाणिति ऋद्वहणं तद्वितोष्यणस्ति ॥

टिङ्गाणञ्द्वयसज्दघञ्मात्रचतयपृष्ठकृठञ्कृञ्-

क्वप्प्रख्युनाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते । तत्सति संभवे विशेषणं भवति । टिडादि-
यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापो ऽपवादः । टितस्ता-
त् । कुक्षरी । मद्रक्षरी । इह कस्मान्न भवति । पचमाना । यजमाना । द्युनु-

बन्धकस्वाल्लटः । ल्युडादिषु कथं, टित्करणसामर्थ्यात् । इतरञ्च तु टेरेत्वं फलम् । पठिता विद्येति आगमटित्त्वमनिमित्तं, व्युत्प्लुतौ तुट् चेति लिङ्गात् ठ । सौपर्ण्यी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ठशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण । कुम्भकारी । नगरकारी । औपगवी । णे ऽपि क्वचिदणकृतं कार्यं भवति । चैरी । तापसी । दाण्डा मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ् औत्सी । औदपानी । शार्ङ्गखाद्यञ् इति पुनरञो ग्रहणं जातिलक्षणं ही बाधितुम् । द्रुयसच् । ऊरुद्रुयसी । जानुद्रुयसी । दघ्नच् । ऊरुदघ्नी । जानुदघ्नी । मात्रच् । ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी । दशतयी । ठक् आत्तिकी । शालाक्षिकी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठञोर्भेदेन ग्रहणं ठनादि निवृत्त्यर्थम् । कञ् । यादृशी । तादृशी । कृप् । इत्थरी । नश्वरी । ख्युन् आठ्ठंकरणी । सुभगंकरणी ॥ नञ्हुञ्जीकृतरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * स्त्रैणी । पौंस्त्री । शाल्मीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यजश्च ॥ १६ ॥

हीबित्येव । यजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति मार्गी । वात्सी ॥ अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्वीपादनुसमु यज् । द्वैष्या । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यज इत्येष । प्राचामाचार्यह्णां मतेन यजन्ताद् स्त्रियां ष्फः प्रत्यये भवति, स च तद्धितसंज्ञः । पकारो ङीपर्येः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्ध्यायणी । वक्ष्स्यायनी । अन्येषाम् । मार्गी वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते, बाधकबाधनार्थम् । आवट्या छापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात् । आवट्यायनी

सर्वत्र लौहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यज इत्येष । पूर्वण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लौहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यजन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते कपिशब्दात्परः कपिकर्तेति, न प्रातिपदिकावयवः कुहकतेति । लौहित्यायनी । शाशित्यायनी । बाभ्रव्यायणी ॥

कण्वात् शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तच्च प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरकशेष, सत्था कण्वादिभ्यो गोत्रइति । त'

तत्पुरुषवृत्त्या संश्रुतीतो मध्यपाती शकलशब्दो यञन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्य-
ते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां षः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो
एते कृते ठक्च मण्डूकादित्यणि च । यथाक्रमं टाड्डीपोरपवादः । कौरव्या-
यणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना, तस्येदं विवक्षायामणि कृते भविष्य-
ति ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुररूपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी । शैषिकेष्वर्थेषु
प्रश्वेत्यणि प्राप्ते क्वप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या
तन्ते ततः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्करी । प्रथ-
म इति किम् । स्यविरा । वृद्धा । अत इत्येष । शिशुः ॥ वयस्यवरमिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयोवचनावेतौ । प्राप्नोयवना स्वभि-
षियते । कथं कन्या, कन्यायाः कनीन चेति ज्ञापकात् । उत्तानशया लोहित-
ादिकेति नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

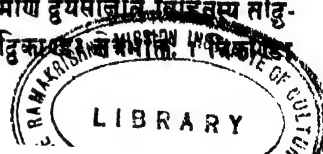
द्विगुसंज्ञकात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली ।
शपूली । कथं त्रिफला । अजादिषु दृश्यते ॥

परिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण डीप् प्राप्तः प्रतिषिद्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचितक-
ल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति डीप् प्रत्ययो न भवति । बिस्तादीनां परिमा-
यै ग्रहणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत् । पञ्चभिरश्वैः
ता पञ्चाश्व । दशाश्व । तेन क्रीतम् । अध्वर्तुपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति लुक् ।
लः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षा । त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता
शता । त्रिशता । बिस्तादिभ्यः । द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता । द्वाचिता । त्र्याचिता ।
कम्बल्या । त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् । द्वाठकी । त्र्याठकी । तद्धि-
तलुकीति किम् । समाहारे पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

काण्डान्ताक्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये डीप् प्रत्ययो न
ति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः । प्रमाणे द्वयसंज्ञिनि द्विविधस्य तद्धि-
य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकि कृते द्विकाण्डशब्दो भवति ।

त्रेभक्तिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्पूर्वैष प्रतिषेधे सिद्धे त्रेत्रे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डो रज्जुस्त्रिकाण्डो रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात्ममाणे ऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्वितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्वितलुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाचित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाणादिति किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीतद्विपुरुषा । त्रिपुरुषा । तद्वितलुकीत्येव । समाहारे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ॥ २५ ॥

उधसशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः । स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । उधसोनङ्गि समासान्ते कृते अनो बहुव्रीहेरिति डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तेरिदमुच्यते । घटो धी । कुण्डो धी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्राप्ता उधः, प्राप्तो धाः । अन उपधा लोपिन इत्यस्यापि ङीपोयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रिया मेव, इह न भवति महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण ङीष् प्राप्ते ङीव्विधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहेरुधः शब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत् । द्वाध्री । त्र्यध्री । अव्ययादेः अत्यूध्री । निरूध्री । आदियहणं किम् । द्विविधो धी त्रिविधो धीत्यत्रापि यथ स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

उधस इति निवृत्तम् । संख्यायहणमनुवर्त्तते नाव्यययहणम् । संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्वायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्तात् डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी ॥ हायनो वयसि स्मृतः ॥ * ॥ तेनेह न भवति, द्विहायना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना । यात्वमपि त्रिचतुर्भां हायनस्येति वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अचन्तो यो बहुव्रीहेरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधो भवतः । किमर्थं तर्हीति मुच्यते, ननु सिद्धा एव डाप्प्रतिषेधङीपः । अनपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधा

जनम् । बहुराजा । बहुराज्ञी । बहुराजे । बहुतता । बहुतत्ता । बहुतत्ते ।
न इति किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा । सुपर्वं । सुपर्वा ।
पुष्पाण्यौ । सुपर्वाण्यः । आप्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाकृन्दसोः ॥ २९ ॥

अचन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये कृन्दसि च नित्यं ङीप्
प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी । अतिराज्ञी नाम यामः ।
कृन्दसि । गौः पञ्चदाम्नी । एकदाम्नी । द्विदाम्नी । एकमूर्द्धी । समानमूर्द्धी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गल-

भेषजाञ्च ॥ ३० ॥

संज्ञाकृन्दसोरित्येष । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां कृन्दसि
विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामकी ।
गमिकेति भाषायाम् । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् ।
तपो त्वयम् । पापेति भाषायाम् । उताऽपरीभ्यो मधवा विजिग्ये । अपरेति
भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् * ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जस्विषयादन्यत्र संज्ञायां कृन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति ।
या रात्री सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति किम् । यास्ता रात्रयः ॥ अजसा-
दिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं सहेषित्वा । कथं तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च
रात्रयः, ङीपयं बह्वादिलक्षणस्तत्र हि पठ्यते छदिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तिवर्था-
दित्येकद्विति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्भवति ङीप्
च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्ति-
र्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे, इह न भवति । अन्तरस्यां शालायां
विद्यते । पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मतुन्निपात्यते, वत्त्वं सिद्धम् । पतिव-
दिति वत्त्वं निपात्यते, मतुप्सिद्धः । अन्तर्वन्त्री गर्भिणी । पतिवन्त्री जीवत्पतिः ॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्रवत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा कृन्दसि तु नुगिषधिः ॥

* आर्यकती, आर्यकतेति भाषायाम् । सुमङ्गली, सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेषजी,
भेषजेति भाषायाम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सान्तर्वर्ती देवानुपैत् । सान्तर्वर्ती देवानुपैत् । पतिष्वती तद्व्यवस्था
पतिष्वती तद्व्यवस्था ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । डीप् प्रत्ययस्तु नकारा-
न्तत्वादेव सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । तत्साधनत्वात्फल-
यहीवृत्त्वाद्वा यज्ञमानस्य पत्नी । पतिं वाचं यच्छ । यज्ञसंयोग इति किम्
यामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्विष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्ग-
नस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, डीप् तु लभ्यतएव । वृद्धपतिः
वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् । सप-
ूर्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी यामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, डीप् तु लभ्यतएव । पूर्व-
विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विम्वष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी
एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभाषार्थं वचनम् । समान
एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र ॥ दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति डीप् प्रत्ययः । पूतक्रतोः
स्त्री पूतक्रतायी । त्रय । एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यया हि पूतः
क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां डीप् च प्रत्ययः ।
वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्यादिषु पुनरुदात्तात्
स्थानिवद्वावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । अनायी । कुसि-
तायी । कुसीदायी । पुंयोग इत्येव । वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ए उदात्त इति वर्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति औका-
रश्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः । वायव्येन द्वावपि विकल्प्येते । तेन त्रैहृ-
भवति । मनोः स्त्री मनायी । मनायी । मनुः । मनुशब्द आकुदात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णावाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा डीष्
प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता । एनी । श्येता । श्येनी ।
हरिता । हरिणी । सर्वएते आद्युदात्ताः । वर्णानां तणतिनितान्तानामिति
वचनात् । वर्णादिति किम् । प्रहृता । प्रहृता । गतिस्वरेणाद्युदात्तः । अनुदा-
त्तादिति किम् । श्वेता । घृतादित्वादन्तोदात्तः । तोपधादिति किम् ।
अन्यतो डीष् वक्ष्यति । अत इत्येव, शितिर्ब्राह्मणी ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥
पिशङ्गी ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥ असिता । पलिता ॥ कृन्दसि
क्रमित्येके ॥ * ॥ असिक्री । पलिक्री ॥ भाषायामपीष्यते ॥ गतो गणस्तूर्णम-
सिक्रिकानाम् ॥

अन्यतो डीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णा-
वाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे
विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शत्रली । वर्णादित्येव । खट्वा । अनुदात्तादित्येव ।
कृष्णा । कपिला ॥

षिद्वौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

डीषनुवर्त्तते । षिद्वौः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां डीष् प्रत्य-
यो भवति । शिल्पिनि ष्वन् । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । गौरादिभ्यः । गौ-
री । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । चण्ड ।
पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुत्रल । ब-
दर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । गडुज ।
आनन्द । सुपाट । सुगेठ । आठक । शष्कुल । सूर्म । सुब । सूर्य्य । पूष । मूष ।
वातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस ।
रस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तत्तन् । अनडुही । अनड्वाही । एषण, कर-
णे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेध । गौ-
तम । आप । स्थण । भौरि । भौलिकि । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । आलि-
ङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन ।
पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आयहायणी । प्रत्यवरो-
हणी । सेखन । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । वि-
टक । कुर्व्व । गूर्व्व । पाण्ड । लोफाण्ड । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन ।
वृहत् । महत् । सौधर्म्य । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल ।

पुष्कल । कटाच्छोणवचने * । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी ।
कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्राष्ट्री । मातामह । पितामह । मा-
तामहपितामहयोर्मातरि षिञ्चेति षित्त्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम् । अनि-
त्यः षिल्लतणो ङीषति, तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति ॥

ज्ञानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका-

मुककबराहृत्यमन्त्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौ-

स्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुने-

च्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

ज्ञानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्धेषु
यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । ज्ञानपदी भवति वृत्तिश्चेत् । ज्ञानपदी अन्या,
स्वरे विशेषः । उत्सादिपाठादजि कृते ङीपाट्पादात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति,
अमन्त्रं चेत् । कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं चेत् । गोणान्या । स्थली भवति
अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी भवति आणा चेत्, पक्वेत्यर्थः । भाजा
ऽन्या । नागी भवति स्यौल्यं चेत् । नागा ऽन्या । नागशब्दे गुणवचनः स्यौल्ये
ङीष्मुत्पादयति, अन्यत्र गुणएव टापम् । जातिवचनात् जातिलक्षणो ङाषेव
भवति । नागी । काली भवति वर्णश्चेत् । काला ऽन्या । नीली भवति अना-
च्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्नाच्छादनदृश्यते, किं तर्हि नीला-
दोषधौ, प्राणिनि च । नीली ओषधिः । नीली गौः । नीली वडवा ॥ संज्ञा-
यां वा ॥ नीली । नीला । कुशी भवत्ययोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी
भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामात्रम् ।
कबरी भवति केशवेशश्चेत् । कबरान्या ॥

शोणात्माचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्माचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शोणी,
शोणा वडवा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां
वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्वी । मृदुः । मृद्वी । उत इति किम् । शुचि-
रियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । आसुः ॥ वसुशब्दानुगुणवचनाद् ङीष्-

* पिङ्गल । भट्ट । दहन । कन्द । काकण ।

यते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरे धिकाः ॥

श्रुदात्तर्धम् ॥ * ॥ वस्वी ॥ खरसंयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ खरुरियं
शास्त्रणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सन्त्वे निविशतेपेति पृथग जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सो ऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येषमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।
बहुः । बह्वी । बहु । पटुति । अङ्गति । अञ्चति । अंहति । वहति ।
एकटि । शक्ति, शस्त्रे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि ॥
[तः प्राण्यङ्गात् ॥ कृदिकारादक्तिनः ॥ सर्व्वतोक्तिवर्थादित्येके ॥ चण्ड । अराल ।
हमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कट । भरज । ध्वज ॥ चन्द्रभागावद्याम् ॥
तल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दो गुणवचन एव तस्यैह पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं कृन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्चकृन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु
हत्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम ओषधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

कृन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । विभ्वी च ।
ष्वी च । सुभ्वी च * । इह कस्माच्च भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरण-
नु वर्त्तते । इत्थादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निर्देशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगाद्वेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस
ख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी महामात्री ।
ठी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्योगात्स्त्रियां
र्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्याग्रहणं किम् । परि-
श्रा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते ॥ गोपा-
कादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ॥ सूर्याद्वैवतायां चाख्य-
शः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरी ॥

इन्द्रवसुभ्यश्च शर्व्वरुद्रमृडहिमारण्यवयववनमातुला-

चार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्वा-

* संख्योती पा० ।

गमः । येषामत्र पुंयोगश्चेत्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते । प्रत्ययस्तु पूर्वं
 शेष सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी
 शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ॥ हिमाराण्ययोर्महत्त्वे ॥ * ॥ महद्विभं हिमानी
 महदरण्यमरण्यानी ॥ यथाद्वये ॥ * ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ *
 यवनानी लिपिः ॥ * ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्या-
 यानी । मातुली । मातुलानी ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्यानी
 आचार्या । आर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया-
 विना पुंयोगेन स्वार्थेणवायं विधिः । पुंयोगे तु डीषैव भवितव्यम् । आर्यां
 क्षत्रिया ॥ मुद्रलाच्छन्दसि लिच्च ॥ * ॥ रथीरभून्मुद्रलानी गविष्टौ ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात्प्राति-
 पदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती
 वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्मान्न भवति

सा हि तस्य धनक्राता प्राणेष्वपि गरीयसी ।

इति । डीषन्तेन समासः । अत इति चानुवर्त्तते । गति कारकोपपदान्
 कृद्विः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । बहुलं तदुच्यते, कर्तृकरणे कृतं
 बहुलमिति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां डी-
 ष प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अध्विलिप्तीक्रीः । सूपवि-
 लिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् । चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहिर्यन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति
 स्वाङ्गपूर्वपदे बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यति । शङ्ख-
 भित्री । ऊरुभित्री । गलकोत्कृती । केशलूनी । बहुव्रीहेरिति किम् । पाद-
 तिता ॥ अन्तोदात्तज्जातप्रतिषेधः ॥ * ॥ दन्तजाता । स्तनजाता ॥ पाणिग्रह-
 त्यादीनामर्थविशेषे ॥ * ॥ पाणिग्रहीती भार्या । यस्यास्तु कथं क्षित्पाणिग्रह-
 पाणिग्रहीता सा भवति ॥ अबहुनञ् सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ *
 बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । मासजाता । संवत्सरजाता
 सुखादिः । सुखजाता । दुःखजाता । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादित्येव
 मादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् कान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् कान्ता-
दुब्रोहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते ।
गाङ्गजग्धी । शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरा-
गीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभिची । ऊहभिची । अन्तोदात्तादि-
येव । वस्त्रच्छवा वसनच्छवा ॥ बहुल संज्ञाकृन्तसोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
वृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति नायं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वायहणमनुवर्तते ।
स्वाङ्ग यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भ-
वति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा, माला ।
स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् । अशिखा । असंयोगोप-
धादिति किम् । सुगुल्फा । सुपाश्वर्वा ॥ अङ्गात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
मृदङ्गी । मृदङ्गा । सुगात्री । सुगात्रा । स्निग्धकण्ठी । स्निग्धकण्ठा ॥

अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तच्च दृष्टं चेतने चेतनथायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येव । बहुजलक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे
गोष्ठे वचनम् । सहनञ्प्रविद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकादन्ता-
त्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका ।
तिलोदरी । तिलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी । दीर्घजङ्घा । सम-
दन्ती । समदन्ता । चाक्षुर्णी । चाक्षुर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा ॥ पुच्छा-
ज्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा ॥ कबरमणिषिषशरेभ्यो
नित्यम् ॥ * ॥ कबरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ उपमाना-
त्पञ्चाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ उलूकपत्नी सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रोडादन्ताद् बहुजन्ताच्च प्राति-
पदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । कल्याणसुरा । कल्या-
णोष्ठा * । कल्याणबाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोषा ।

* कल्याणोष्तेति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

कल्याणनखा । * कल्याणमुखा । क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगता ।
बहुचः खल्वपि । पृथुजघना । महाललाटा ॥

सहनज्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति नासिकोदरोष्ठजङ्हेति च प्राप्तो ङीष्प्रतिषिद्धः ।
ते । सह नञ् विद्यमान इत्येवंपूर्वात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति ।
सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीष् प्रत्ययो न
भवति । शूषणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् ।
ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी चच्छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वादप्राप्ते
ङीष् विधीयते । दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेट् । चकारः संज्ञानुकर्षणार्थः ।
दीर्घजिह्वीति निपातनं नित्यार्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान् ङीप् ॥ ६० ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येवमादिविधप्रतिषेधविषयः सर्वोपपेत्यते । यत्र
ङीष् विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो
भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्मुखी । प्राङ्मुखा । प्राङ्गसिकी । प्राङ्गसिका ।
इह न भवति । प्राङ्मुक्ता, प्राङ्क्रोडा, प्राङ्जघनेति ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

ङीषेव स्वर्यते न ङीप् । वहेरयं णिप्रत्ययान्तस्य निर्द्वैशः । सामर्थ्या-
त्तदन्तविज्ञानम् । वाहन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति ।
दित्यौही । प्रष्टौही ॥

शख्यशिश्र्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी अशिश्वी इत्येतौ शब्दौ ङीष्प्रत्ययान्तौ भाषायां निपात्यते । सखीयं
मे ब्राह्मणी । नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति किम् । सखा
सप्तपदी भव । अशिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयप्रयकारो-
पधं च तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ॥

* एकस्मिन्पुस्तके कल्याणगुरुकेत्यपि दृश्यते, तच्छिन्नम् । संयोगोपधत्वात् ।

आकृतियहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्गोह्या गोचं च चरणैः सहः ॥

कुक्कुटी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी । कटी । हृवी । जातेरिति किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् । मत्तिका । अयोपधादिति किम् । तन्त्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे ह्ययगवयमुकयमत्स्यमनुष्यामप्रतिषेधः ॥ * ॥ हयी । गवयी । मुकयी । मत्सी । मनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालित्तरपदाश्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिर्वाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो व्रति । स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । औदनपाकी । कुक्कुरी । शालपर्णी । शङ्खुपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्पफलौत्तरपदास्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते । सत्पाककाण्डप्रान्तशतकेभ्यः प्रात् । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । मूलावज्र, इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिर्वाचिनः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो व्रति । अवन्ती । कुन्ती । दाती । प्राची । इत इति किम् । विट् । द्रत् । नुष्ययहणं किम् । तित्तिरिः । जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादर्पि या स्यात् । औदमेयी ॥ इज उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥ * ॥ सौतङ्गमी । नचिती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इज् न जातिः ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिर्वाचिनः प्रातिपदिकस्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कुरुः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । डकारो नाङ् । त्वारिति विशेषणार्थः । दीर्घाच्चारणं कपो बाधनार्थम् अयोपधादित्येतदजात्यते । अश्वर्युर्गोह्रणा ॥ अप्राणिजातेश्वारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लाबूः । कर्कबन्धूः । अप्राणियग्रहणं किम् । कृकवाकुः । अरज्ज्वादीनामिति । रज्जुः । हनुः ॥

बाहुन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । द्रबाहूः । जालबाहूः । संज्ञायामिति किम् । वृत्तौ बाहू अस्याः वृत्तबाहूः ॥

पङ्कोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्कुशब्दात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्कः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलोत्व वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वश्रूः ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति
कदलीस्तम्भाकः । नागनासकः । करभोकः । औपम्यइति किम् वृत्ताकः स्त्री

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येषमादेः प्रातिपदिकादूरुत्तरपदात्स्त्रिय
मूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भः । संहितोरुः । शफोरुः । ल
योरुः । वामोरुः ॥ संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संहितोरुः । सहोरुः

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति
कद्रुश्च वै सुपर्णा च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम्
कद्रुः । कमण्डलुः ॥ गुगुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुगुलुः
मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति
अच्छन्देऽर्थं वचनम् । कद्रुः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । कद्रुः । क
ण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्यो ऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्यो
भवति । शार्ङ्गरवी । कापटवी । अजन्तेभ्यः । बैदी । और्वी । जातिग्रह
चात्रानुवर्त्तते । तेन जातिलक्षणो ङीप्नेन आध्यते, न पुंयोगलक्षणः । बैद
स्त्री बैदी । शार्ङ्गरव । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण । गौतम । एते ऽणन्ताः
कामण्डलेय । ब्राह्मणतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते ङणन्ताः
वात्स्यायन । मौञ्जायन । एतौ फणन्तौ जातिः । कैकसेयो ङणन्तः । काथ
शैब्यो यजन्तौ । एहि, पर्येहि । इदिकारान्तौ । आश्वमेधो यजन्तः । औट
पानः । उदपानशब्दः शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयति । आराल । चण्डाल
वतण्ड । जातिः ॥ भोगवद्गौरिमितोः संज्ञायाम् ॥ घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम्
नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ अत्र यथायोगं ङीवादिषु प्राप्तेषु ङीन्विधीयते ॥

यङुश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । यङः यङश्च
सामान्यग्रहणमेतत् । आम्बुध्या । सौवीर्या । कौसल्या । यङ् । कारीरगन्ध्या ।
वाराह्या । बालाक्या ॥ बाच्च यजः ॥ * ॥ बात्परो यो यज् सङ्गन्ताच्चा

क्तव्यः । शार्कराख्या । पैतिमाख्या । गौकख्या । उत्तरसूत्रे चकारोनुक्तसमुच्च-
ार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याञ्च ॥ ७५ ॥

अवटशब्दो गर्गादिः । तस्मादाजि कृते ङीप् प्राप्ते वचनमेतत् । आव-
ट्याञ्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्रावां ष् एव, सर्वत्र यह-
॥त् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारो ऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिमप्रेर्यानिर्त ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
स्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वत्यति । यूनस्तिः, युवतिः । बहुवचनमनुक-
र्तितपरिग्रहार्थम् । पृथिव्या आजौ । अयादिपश्चादुमजित्त्वेवमादि लब्ध-
वति । तद्धितप्रदेशाः कृतद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकास्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । स च तद्धित-
ज्ञा भवति । ङीपो ऽपवादः । युवतिः ॥

अणिजोरनार्थयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्थौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोगुरुपोत्तमयोः
लयां ष्यङादेशो भवति । निर्द्विश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिजोरैव विज्ञायते,
तु समुदायस्य । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विघातार्थः । यङ्शब्दा-
वति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमन्तरमाह । उत्तमस्य समीपमुपो-
त्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीषस्येव गन्धोस्य करीष-
न्धिः । कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यमित्यण् । तस्य ष्यङादेशः । कारीषगन्ध्या ।
कुमुदगन्ध्या । घराहस्यापत्यम् । अत इङ् । वाराहिः । तस्य ष्यङादेशः । वाराह्या ।
लाभ्या । अणिजोरिति किम् । अतभागस्यापत्यं, बिदादित्वादङ् । आर्त्तभागी ।
रूपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिजौ । ठिङ्गणजिति ङीबेव भवति । अनार्थ-
रिति किम् । वासिष्ठो । वैश्वामिनी । गुरुपोत्तमयोरिति किम् । औपगवी ।
पटवी । गोत्रइति किम् । तत्र जाता आहिच्छत्री कान्यकुञ्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिजोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्याः पुणिक्रमुणिक-
खरप्रभृतयः, स्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । अगुरु-
त्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । मौखर्या । येषां त्वनन्तरापत्ये-
ष्यते दैवदस्या याज्ञदत्येति, ते क्रोड्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां षड् प्रत्ययो भवति । अगुरूपोत्तमा
आरम्भः । अनयाऽप्यर्थश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि
आपिशलि । आपत्ति । औपयत । चैटयत । शैकयत । वैल्वयत * । सौधा
तकि ॥ सूत, युवत्याम् ॥ भोज, तत्रिये ॥ भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि
शालास्यलि । कापिष्ठलि । गौलत्या ॥

दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्रिकाण्ठेविट्ठिभ्यो

ऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृत्ति सात्यमुग्रि काण्ठेविट्ठि इत्येतेषामन्यतरस्यां षड्
प्रत्ययो भवति । इप्रन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्त्तते । तेनोभयत्रविभाष्यम्
गोत्रे पूर्वेण षड्भादेशः प्राप्तो विकल्प्यते, ऽगोत्रे त्वनन्तरे ऽपत्ये पक्षे विधीयते
तेन मुक्ते इतो मनुष्यजातेरिति ङीषेव भवति । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचि
वृत्त्या । शौचिवृत्ती । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठेविट्ठ्या । काण्ठेविट्ठी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थि
कप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः । प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावत् । स्वार्थिके
ह्यस्योपयोगो नास्ति विकल्पोपि तत्रानवस्थितः । के चित्रित्यमेव भवन्ति
सतृणवाक्यानि तस्यापत्यं, तेन रक्तं रागात्, तत्र भव, इत्येवमादीनि भवि
ष्यन्ति । तेषु सामर्थ्यं सति प्रथमनिर्दिष्टादेशे विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति
वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्वारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्र
कृतित्वेन निर्द्धार्यते । तस्येति सामान्यविशेषसतृणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं
विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगवः । समर्थानामिति किम् । कम्बल उपगो,र-
पत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् । वृष्टान्ताद्वया स्यात्प्रथमान्तान्मा भूत् ।
वेति किम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्वैष समासवृत्ति-
स्तद्वितवृत्त्या बाद्धेय उपगवपत्यमिति । नैष दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्याग्रहणम-
नुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥

तेन दीव्यतीति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दो ऽवधित्वेन वृक्षते,
प्राग्दीव्यत्संशब्दान्द् यानित कर्ध्वमनुकमिष्यामो ऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति

* विकल्पयत । पा० २ ।

† गौकल्य । पा० २ ।

दितव्यम् । अधिकारः परिभाषा विधिर्वैति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषयं
रिदृश्याणां प्रवर्तते । वक्ष्यति । तस्यापत्यम् । औपगवः । कापटयः ॥

अश्वपत्न्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्न्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति ।
पुत्तरपदाद् एयं वक्ष्यति तस्यापवादः । आश्वपतम् । शातपतम् । अश्वपति ।
तपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति ।
गुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति * ॥

दिश्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च
तिपदिकात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु एयः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः ।
दित्यम् । पत्युत्तरपदात् । प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् ॥ यमाच्चेति वक्त-
म् ॥ * ॥ याम्यम् ॥ बाहुमतिपितृमतां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ वाच्यम् ।
त्यम् । पैतृमन्यम् ॥ पृथिव्या जात्रौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवा-
जत्रौ ॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिषष्टिलोपश्च ॥ * ॥ ब्राह्मः ॥ ईकञ्च ॥ * ॥
हीकः ॥ ईकञ् कृन्दसि ॥ * ॥ ब्राहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमव्य-
ानां भ्रमाच्चे टिलोपस्यानित्यत्त्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः ॥ स्थानोकारः ॥ * ॥
श्वत्थामः ॥ लोम्नोपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति
त् । औडुलोमिः । शारलोमिः ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥
व्यम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्गदिति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् ।
मयम् ॥ एयादयोर्यविशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ दितेरपत्यं,
त्यः । वनस्पतीनां समूहो धानस्पत्यम् । कथं दैतेयः । दितिशब्दात्कृदिका-
दक्तिनः, सर्वतोक्तित्रयोदिस्येकदिति ङीष् कृत्वा स्त्रीभ्यो ठक् क्रियते ।
ङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या † ॥

उत्सादिभ्यो ऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति ।
णस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान ।
रकरं । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन ॥ वष्क-
ऽसे ॥ धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद ।

* स्थानपति । यज्ञपति । धन्यपति । अधिपति । अन्धुपति । एते च गणेषु पुस्तका-
रे धिकाः ।

† विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभाव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भरत । उशीनर । यीष्म । पीलु । कुल ॥ उदस्थान, देशे ॥ एष, देशे
भल्लकीय । रथन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् ॥ सस्वन्तु ॥ सद्शब्द
मत्तुबन्त आगतनुङ्को एह्यते सस्वन्तिवति । कुह । पञ्चाल । इन्द्रावसान
उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण * । देव ॥ यीष्मादक्कन्दसीति वतव्यम् ॥ * ॥ इ
मा भूत् । यैष्मी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह हृत् एह्यते न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सूत्रौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संबन्धः । प्राग्भूः
नसंशब्दनाट्योर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्सूत्रौ प्रत्ययौ भवतः
स्त्रीषु भवं, स्त्रैणम् । पौंत्वम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंत्वम् । स्त्रीः
आगतं, स्त्रैणम् । पौंत्वम् । स्त्रीभ्यो हितं, स्त्रैणम् । पौंत्वम् । स्त्रियाः पुंवर्द्धा
ज्ञापकाद्वृत्यर्थे न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोलुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते, न भवनादिति, द्विगोरिति षष्ठी । द्विगेर
संबन्धी निमित्तत्वेन तद्वितः प्राग्दीव्यतीयो ऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य
लुभभवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदाः
धीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अग्नपत्यइति किम् । द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः
प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति
पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा द्विगोरेवायं लुम्बिधीयते, द्विगोरिति
स्थानषष्ठी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपचारेण लक्षण
द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुभभवति । द्विगुनिमित्तकोपि तर्हि
गुणकल्पनया कस्माच्च द्विगुरुच्यते पाञ्चकपालमिति, न तस्य द्विगुत्वं निर्दि-
तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पञ्चकपाल
संस्कृतः पञ्चकपाल इति, नैवात्र तद्वित उत्पद्यते । वाक्यमेव भवति । त्रैशब्द
हि साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति
तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति
अथेह कस्माच्च भवति । पञ्चभ्यो गर्गभ्य आगतं, पञ्चगर्गह्वयम्, पञ्चगर्गम-
मिति । वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यादिना येषां गोत्रप्रत्यया
लुगकस्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्धते । गर्गाणां द्वाः

गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । सारपायणीयाः । गोत्रदिति किम् । कौब-
लम् । बादरम् । अचीति किम् । गर्गभ्य आगतम् । गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् ।
प्रादीव्यत इत्येव । गर्गभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहु-
वचनान्तस्य प्रवृत्तौ ट्युक्तयोरलुक् । विद्वानामपत्यं युवा युवानौ । बैदः । बैदौ ।
बैदशब्दादत इति कृते तस्य च इजः एयवर्त्त्रियार्धप्रत इति लुकि रूपम् ।
एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि बैदस्य बैदयोर्वा ऽपत्यं
बहवो माणवका, विदाः । नक्षत्राञ् बहुषूपत्यः ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्रादीव्यत इति वर्त्तते । अचीति च । प्रादीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये
विवक्षिते बुद्धिस्थे ऽनुत्पन्नश्च युवप्रत्ययस्य लुभभवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो
यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं
युवा, फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ, फाण्टाहृतः, तस्य क्वाचा इति विवक्षि-
तेषु बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुभभवति, तस्मिन्निवृत्ते इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नं
तस्मादिजश्चेत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः ।
तस्यापत्यं युवा । वृद्धाट्क्सौवीरेण बहुलमिति ठक् । भागवित्तिकः । तस्य
क्वाचाः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते इजश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं,
तिकादिभ्यः फिज् । तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा । फेह्र चेति क्ः, तैकायनीय
स्तस्य क्वाचा, युवप्रत्यये निवृत्ते वृद्धाच्छः, तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं
कापिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा । कुर्वादिभ्यो एयः । कापिञ्जलाद्यः । तस्य क्वाचा,
एय निवृत्ते इजश्चेत्यण् । कापिञ्जलादाः । म्लुचुकस्यापत्यं, प्राचामवृद्धात्फिन्बहु-
लमिति म्लुचुकायनि, स्तस्यापत्यं युवा, प्रादीव्यतो ऽण्, म्लौचुकायन, स्तस्य
क्वाचा, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, म्लौचुकायनाः । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् ।
फाण्टाहृतमयम् । प्रादीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिजोर्यव-
त्यययोः प्रादीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते ऽन्यतरस्यां लुभभवति । गर्गा-
दिभ्यो यजि कृते यजिजोश्चेति फक्, गार्ग्यायणः । तस्य क्वाचाः, गार्गीयाः ।
गार्ग्यायणीयाः । वात्सीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिजः खत्वपि, यस्कस्यापत्यं,
शिवादिभ्यो ऽण् । यास्क, स्तस्यापत्यं युवा । अणो ट्युच इति फिज् । यास्का-
यनि, स्तस्य क्वाचाः । यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्द्देशाय, पूर्ववत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्भ्यते । तस्येति बष्ठीसमर्थादप-

त्यमित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थविशिष्टव्यष्टयोऽपत्य-
माचरन्नेह दृश्यते । लिङ्गवचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरपत्यमौप-
वः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौलः ॥

तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं^{iv.1.44} तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्य-
त्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते । गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते
अपतनादपत्यं, योपि व्यवहितेन जनितः सोपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्ग-
स्यापत्यं, गार्गः । गार्गैरपत्यं, गार्ग्यः । तत्पुत्रोपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहित
जनितेपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यत्रैव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथ व
गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्नि-
यम्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्रादन्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अयमपि नियमः । अन्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न पर-
मप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा, गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाता-
यणः । प्राप्तायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किम् । दाती
प्राप्ती । किं पुनरत्र प्रतिषिद्धते । यदि नियमः, स्त्रियामनियमः प्राप्नोति । अ-
युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञायाः युवसंज्ञय-
बाधितत्वात् । तस्माद्वोगविभागः कर्तव्यः । गोत्रादूनि प्रत्ययो भवति । तते-
ऽस्त्रियाम् । यूनि यदुक्तं तत्स्त्रियां न भवति । युवसंज्ञेव प्रतिषिद्धते, तेन स्त्र-
गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ॥

अत इज् ॥ ९५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात्प्रातिपदिकादिज् प्रत्ययो भवति । अणो-
पवाद्ः । दत्तस्यापत्यं, दात्तिः । तपरकरणं किम् । शुभंघाः । क्रीलालपाः
इत्येता मा भूत् । कथं प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली । शेषविवक्षया भविष्यति

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति । बाह्विः
औपबाह्विः । अनकारार्थे आरम्भः । विद्वाधकबाधनार्थः । बाहु । उपबाहु
विवाकु । सिवाकु । घटाकु । उषबिन्दु । दक । बूडाला । मूषिका । खलाका

भगला । हगला । धुवका । धुवका । सुमिष्ठा । दुर्मिष्ठा । पुष्करसत् । अनुहरत् ।
 देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् ॥
 अमितौजसः सलोपश्च ॥ उदञ्चु । शिर्म् । शराविन् । तेमवृत्तिन् । च्छूल-
 तोदिन् । खरनादिन् । नगरमदिन् । प्रकारमदिन् । लोमन् । अजीगर्त । कृष्ण ।
 प्लक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद । प्रञ्जन् । राम ॥ उदङ्कः संज्ञायाम् ॥
 संभूयोम्भसोः सलोपश्च * ॥ बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके त-
 तोन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ * ॥ बाहुनाम कश्चित्तस्यापत्यं बाहवः ॥ संबन्धि-
 शब्दानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ संज्ञा । श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिः † । चका-
 तानुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधयति । जाम्बिः । ऐन्द्रशर्मिः । आज-
 धेनविः । आजबन्धविः । औडलोमिः ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधातुशब्दादपत्ये इज् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तस्याकङादेशो
 भवति । सुधातुरपत्यं, सौधातकिः ॥ व्यासबृहन्निषादवण्डालबिम्बानामिति
 तत्त्वम् ॥ * ॥ वैयासकिः । वासङ्किः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो
 भवति । इजो ऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, घातरुफजोरस्त्रियामिति ।
 प्रकारो वृद्धार्थः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः ।
 ब्राधायन्यौ । ब्राधायनाः । गोत्रइति किम् । कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एक-
 वचनद्विवचनयोः सतिशिष्टत्वाद् जित्स्वरौषे भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जा-
 यना इति, परमपि जित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेत्यते । गोत्राधिकारश्च शिवा-
 दिभ्योऽपि यावत् । कुञ्ज । ब्रध्न । शङ्कु । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ ।
 शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्तम्भ ‡ ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येषमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडा-
 यनः । चारायणः । गोत्रइत्येव । नाडिः । शलङ्कु शलङ्कुं चेत्यत्र पठ्यते । शाल-
 ङ्कायनः । पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः ।
 तत्कथं गोत्रविशेषे कौशिके फक् स्मरन्ति । इजेवान्यत्र । शालङ्किरिति । अथ

* निवाकु । चवाकु । विन्दु । बृहा । चकला । भद्रशर्मन् । सुद्यर्मन् । सुधावन् । माव ।
 यते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† राजश्वशुरादिति यत्र भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ शुम्भा । शिव शुभया । यते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

वा पैलादिपाठ एव ज्ञापक इजोभावस्य । नह । वर । वक्र । मुञ्ज । इतिक् ।
 इतिश । उपक । लमक ॥ शलङ्कु शलङ्कुं च ॥ सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्नि-
 शर्मन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मिश्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल ।
 किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमु-
 ष्य ॥ कृष्णरौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥ अमिश्र । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टु-
 क्रोष्टुञ्च । लोह । दुर्ग । स्तम्भ । शिंशपा । अय । तृण । शकट । सुमनस् ।
 सुमत । मिमत । चक्र । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
 चर्मसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । वदर । अश्वक । खरप । कामु-
 क । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड * ॥

हरितादिभ्योः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यो ऽजन्तेभ्योपत्ये फञ् प्रत्ययो
 भवति । इजोपवादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्र-
 इति वर्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवत्येको गोत्रइति वचनात् । सत्य-
 मेतत् । इह तु गोत्राधिकारेपि सामर्थ्यादूनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकार-
 स्तूतारथः ॥

यजिजोश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । गार्था-
 यणः । वात्स्यायनः । इजन्तात् । दातायणः । प्रातायणः । द्वीपादनुसमुद्रं
 यज् । सुतङ्गमादिभ्य इजित्यतो न भवति । गोत्रग्रहणेन यजिजो विशेष्येते ।
 तदन्तासु यून्येवायं प्रत्ययः । गोत्रादूनि प्रत्ययो भवति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद्गुवत्सायायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्रइत्येव । शरद्वत् शुनक^६ दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो
 भवति यथासंख्यं भृगुवत्सायायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शारदुतायनो भवति
 भार्गवश्चेत् । शारदुतो ऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौनको
 ऽन्यः । दर्भायणो भवति आयायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकशब्दौ
 बिदादी । ताभ्यामजो ऽपवादः फञ् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्रइत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये ऽन्यतरस्यां फञ्
 प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । द्रोणायनः । द्रौणिः । पार्वसायनः । पार्वतिः ।

* एक । वानव्य । श्रावक । नाव्य । अन्वजत् । अन्तजग । हृत्वर । अंशक । अश्वला ।
 अध्वरादण्डय । एते शब्दा अत्र पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

वन्तायनः । जैवन्तिः । कथमनन्तरो ऽश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते । नैवात्र
हाभारतद्रौणो गृह्यते । किं तर्ह्यनादिः । तत् इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् ।
शानो ऋतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्यो ऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्रइत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽऽप्रत्ययो भवति । बैदः । और्वः ।
पुनरन्तानृषिशब्दाः पुष्पादयस्तेभ्यो ऽनन्तरापत्येव भवति । पौष्कः । दौहित्रः ।
नृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, अनृषिभ्यो ऽनन्तरे भवतीति । यस्यायमर्थं च ष्यपत्ये
नन्तर्यप्रतिषेधो न ह्यनः स्यात् तत्रेदं न सिद्ध्यति । इन्द्रभूः सप्तमः काश्य-
नाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैव च ष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं
ज्ञेयम् । च ष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र
ति दुष्यति । गोत्रइत्येव । बैदिः । ननु च च ष्यणा भवितव्यम् । बाह्वादि-
कृतिगण, स्तेनजैव भवति । विद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु ।
तलालप । किदभं । विश्वानर । अष्टिषेण । अतभाग । हर्यश्व । प्रियक ।
पस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिशु । विन्दु ।
जज्ञ । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास ।
ह्यस्क । अर्कलूष । वध्योष । विष्णुवृद्ध । प्रतिशोध । रथन्तर । रथीतर । गवि-
र । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुञ्ज । दुहितृ । ननानृ ॥ परस्त्री परशुं च * ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्रइत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः ।
तस्यः । मनुशब्दोत्र पठ्यते । तत्र कथं मानवी प्रजा । गोत्रइत्युच्यते, अपत्य-
मान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति ।
त्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु च ष्यणैव भवितव्यं
जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ॥ वाजाऽसे । संकृति । अज ।
शत्रुपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश ।
हू । शठ । धूम । अष्ट । चमस । धनंजय । मनस । वृत् । विश्वासु ।
निमान । लोहित । संशित । बधु । मण्डु । मत्तु । अलिगु । शङ्कु । लिगु ।
लु । मन्तु । जिगीषु । मनु तन्तु । मनायो । भूत । कथक । कष । तण्ड ।
तण्ड । कपि । कत । कुसकत । अन हुह । कण्व । शकल । गोकत । अगस्त्य ।
शिङ्गन । यज्ञवल्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शण्डिल ।
ण । कसुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित ।

* किलात । संवक । शाकली । श्यायक । अस । यते आधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† असमासे । असे इति किम् । सौवाजिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अश्मरथ । शर्करास । पूतिमाष । स्यूण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द
उलूक । तितित्त । भिषङ् । भडित्त । भण्डित्त । दलभ । चिकित्त । देवहू
इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । वृक्षि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्त्य । कुटीगु ।

मधुबभ्रुवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दादुभुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यज् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणं
कौशिके याच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवान्यः । बाभ्रव्यं
भवति कौशिकश्चेत् । बाभ्रव एवान्यः । बहुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, तत्
सिद्धे यजि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोप्यन्तर्गणकार्यार्थः
सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य इति । बाभ्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिवोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यज् प्रत्ययो भवति
काप्यः । बोधः । आङ्गिरस इति किम् । कापेयः । बोधिः । कपिशब्दो गर्गा
दिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् । आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादि
कार्यार्थं गणे पाठः । काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरसद्व्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यज् प्रत्यये
भवति । वातण्डः । आङ्गिरस इति किम् । वातण्डः । किमर्थमिदं यावत्
गर्गादिष्वयं पठ्यते । शिवादिष्वप्ययं पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोपवादा
पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययद्वयमपि भवति । वात
ण्डः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरसद्व्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यज्प्रत्ययस्य लुभ
वति लुक्कृते शाङ्करवादिपाठान्डीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरस इति किम्
वातण्डायनी । शिवाद्यणि तु वातण्डी ॥

अश्वादिभ्यः फज् ॥ ११० ॥

आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फज् प्रत्ययो भवति
आश्वायनः । आश्मायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्यादूर्ध्वं
प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अश्मन् । शङ्ख । बिद । पुट । रोहिण । खज्जूर
खर्जूल । पिज्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित्त । भण्डित्त । भण्डिक । प्रहृत
रामाद । सन्न । सीवा । काश । गोलाङ्गु । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद

वक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम । वाग्मिन् । विश्वानर ।
 कुट । वेश । आत्रेय । नत् । तड । नड । यौष्म । अर्ह । विशम्य । विशाला ।
 गिरि । सपल । चुनम । दासक । वैल्य । धर्म । आनहुह्य । पुंसिजात ।
 अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प ।
 श्रविष्ठा । वीह्य । पविन्दा ॥ आत्रेयभारद्वाजे ॥ कुत्स । आतव । कितव ।
 शिव । खदिर ॥ भरद्वाज आत्रेये * ॥

भर्गास्त्रैर्गते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे जैर्गते गोत्रे कप् प्रत्ययो भवति । भार्गायणो
 भवति जैर्गतेश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्याम् ॥ ११२ ॥

गोत्रइति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवा-
 दिभ्यो ऽपत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिजादीनामपवादः । शैवः ।
 प्रौढः । तत्तन् शब्दे ऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीवामिजं बाधितुम् । यत्प्रत्य-
 यस्य तु बाधो नेष्यते । तात्त्वः । तात्त्वयः । गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफिज्जा
 शुभ्रादिठका च समावेशार्थम् । तेन त्रैहृष्यं भवति । गाङ्गः । गाङ्गायनिः । गाङ्गेयः ।
 विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन चफिजा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशा-
 यन्यः । शिव । प्रौढ । प्रौष्ठिक । खण्ड । जम्भ । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार ।
 अनभिज्ञान । ककुत्स्य । कबोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेहय ।
 खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कहूष । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण ।
 वीरहृद । जलहृद । परिषिक । जटिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जीरक ।
 वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । खण । वर्त्तनात् । पिठक । पिटाक ।
 वृत्ताक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कार । उत्तिपा । रोहितिक । आर्यश्चेत ।
 सुपिष्ट । खज्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तूणकर्ण । मयूरकर्ण । खड्गक । तत्तन् ।
 ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाशा । यस्क । लह्य । दुघ । अयःस्थण । भलन्दन ।
 विरुपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी ॥ द्वात्रे नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च § ॥ ॥

* पथ । कन्धु । शुव । सृन् । कर्कटक । रुड । तडड । तलुड । प्रचुल । विलम्ब ।
 विष्णुज । इते प्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† भावहेति पा० २ ।

‡ अनभिज्ञानेति पा० २ ।

§ त्रिवेणीरेवाप्रभृतेस्तन्नामिकाणोपवादस्य द्वय इति ठको ऽपवाद इत्यधिकं पुस्त-
 कान्तरे ।

॥ कहूय । कबोध । परल । योवाह । गोभिलिक । राजल । तडाक । वडाक । इते
 शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्धधर्मः । नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म, स्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययमर्शः । अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति । ठको ऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः खत्वपि । शिञ्जिताया अपत्यं, शैजितः । चिन्जिताया अपत्यं, चैजितः । अवृद्धाभ्यः किम् । चान्द्रभायाया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् । सौपर्णेयः । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम् । शोभनायाः, शोभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । ऋन्धका वृष्णयः कुव इति वंशाख्या । ऋष्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवती,ओ ऽपवादः । अर्च्यादिभ्यस्तु परत्वाद्गुणादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत् । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकोभ्यः । श्वाफल्कः । रान्धसः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिहदुः । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनाच्चाख्यानं युज्यते । के चिदाहुः । कथमपि काकतालीयन्यायेन कुर्वोदिवंशेष्वसंस्मरेत् नकुलसहदेवादयः शब्दास्सबहवः संकलितास्तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरूपनिष्ठेति । अथ वा ऽन्धकवृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयः, स्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मोत्रोरपत्यं, द्वैमातुरः । षाणमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्यहणं न भवति । संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादिषु पाठास्तु वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति ठकोपवादः । तत्सन्धियोगेन कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णेः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेष्वाणप्रत्ययो भवति । विकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् । वैकर्णोरन्यः । शौङ्गो भवति

तद्वाज्रचेत् । शोङ्गिरन्यः । छागलो भवत्यात्रेयश्चेत् । छागलिरन्यः । शुक्ला-
ब्जं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति ततो ठक् प्रत्युदाहरन्ति शोङ्गेय इति । द्वयमपि
तत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तच्चामिकाणो बाधके द्रुच इति ठक् प्राप्ते ऽपत्ययोः पक्षे विधीयते ।
पीलाया अपत्ये वाचप्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः । पैलेयः ॥

ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन
ह्यं भवति । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रिभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीयहणेन टाढादिप्रत्ययान्ताः शब्दा यद्गन्ते । स्त्रीभ्यो ऽपत्ये ठक्
प्रत्ययो भवति । सौपर्ण्यः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थयहणे इह
भवति । इडबिडो ऽपत्यं, दरदो ऽपत्यम्, ऐडबिडः, दारद, इति ॥ वड-
या वृषे वाच्ये ॥ * ॥ वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततो ऽपत्यं
धीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ॥ अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ॥ * ॥
ज्वाया अपत्यं, क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्रुचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्रुचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । तच्चामि-
णोपवादः । दत्ताया अपत्यं, दात्तेयः । गौपेयः । द्रुच इति किम् । यामुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीयहणं निवृत्तम् । चकारो द्रुच इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्तग-
ातिपदिकादनजन्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैथेयः । इत
ति किम् । दात्तिः । प्लात्तिः । अनिज इति किम् । दात्तायणः । प्लात्तायणः ।
व इत्येव । मरीचैरपत्यं, मारीचः ॥

शुभादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोग-
ादीनामपवादः । शोभेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं आहूतिगण-
ामस्य बोधयति । गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ । विष्ट-
ः । वसुक्त । शतद्वार । शतावर । शलाका । शालाचल । शलाकाभू ।
शभू । विमानृ । विधवा । ह्रकसा । रोहिणी । हकिणी । दिशा । शालूक ।
वसिष्ठ । शकन्धि ॥ लवणश्यामयोर्वसिष्ठे ॥ गोधा । ह्रकलास । अणीव ।

प्रवाहण । भरत । भारम* । मृकण्डु । मघष्टु । मकष्टु । कूर्पूर । इतर
 अन्यतर । आलीठ । सुदत्त । सुवत्स । सुनामन् । कद्रु । तुद्र । अकशाप
 कुमारिका । किशोरिका । कुशेणिका । जिह्वाशिन । परिधि । वायुदत्त
 ककल । खट्वर । अम्बिका । अशोका । शुद्धपिङ्गला । खडोन्मत्ता । अनुवृष्टि
 जरतिन् । बलिवर्दिन् । वियज । बीज । श्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर ।

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुषीतकशब्दाच्च काश्यपे ऽपत्यविशेषे ठक् प्रत्यये
 भवति । विकर्णयः । कौषीतकेयः । काश्यपरति किम् । वैकर्ण्यः । कौषीतकिः

भ्रुवा वृक्च ॥ १२५ ॥

भ्रूशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च वृगागमः । भ्रुवियः

कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येषमादीनां शब्दानामपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धि
 योगेन च इनङादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहणं, प्रत्ययस्य सिद्धत्वा
 दन्येषामुभयार्थम् । काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । हृद्गति
 न्धन्तइत्युभयपदवृद्धिः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुवृष्टि
 अनुसृष्टि । जरती । बलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति, कुलटा । पररूपं निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ठः
 प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च वा इनङादेशो भवति । आदेशार्थं वचनं
 प्रत्ययः पूर्वणैव सिद्धः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या तु कुलान्यटन्ती शीत
 भिनत्ति, ततः क्षुद्राभ्यो वेति परत्वाद् द्वका भवितव्यम् । कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः ॥ चटकाच्चेति वक्त
 व्यम् ॥ * ॥ चटकस्यापत्यं, चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुक्प्रत्ययः ॥ * ॥ चट
 काया अपत्यं स्त्री, चटका ।

गोधाया द्रक् ॥ १२९ ॥

* भारतेति पा० ३ ।

† स्थूल । खक्यद्रु । मकयु । यमष्टु । कद्रु । सुकण्ड । मकण्ड । गुद्र । उद्र । कुपे
 रिका । शकल । शबल । उय । अजिन । एते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ चटकेत्यस्याये आदित्वाद्वाक्सिन्धिले पुस्तकान्तरे ।

गोधाया अपत्ये द्रुक प्रत्ययो भवति । गोधेरः । शुभादिष्वयं पठ्यते ।
न गोधेयोपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति ।
धारः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति ।
राखचनमनर्थकं, रका सिद्धत्वात् । ज्ञापकं स्वयमन्येभ्यो ऽपि भवतीति ।
हारः । पाण्डारः ॥

बुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

द्रुगनुवर्तते, न आरक् । बुद्रा अङ्गहीना धर्महीना*श्च । अर्थधर्मेण
दभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । बुद्राभ्यो वापत्ये द्रुक प्रत्ययो
वति । ठकोपवादः । काणेरः । काण्यः । दासेरः । दासेयः ॥

पितृष्वसुशृङ्ग ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुशब्दादपत्ये ह्रस्वप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पैतृष्वसीयः ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं
नरिह ढक् प्रत्ययः । एतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति ।
पत्यप्रत्ययो ढकि लोपश्च । मातृष्वसीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्यो ऽपत्ये ढप्रत्ययो भवति । अणादी-
नामपवादः । कामण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ढप्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः ।
गार्ष्ट्यः । हार्ष्ट्यः । गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पादुचनस्ततः पूर्वैर्गौव सिद्धः, अचतुष्पा-
दर्थं वचनम् । गृष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विशि । कुद्रि । अजबस्ति ।
मिचयु† ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

* शीलहीनाश्चेति पा० २ ।

† फलि । बलि । हृष्टि । एते प्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

राजन्श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजो
वादः । राजन्यः । श्वशुर्यः ॥ राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् * ॥ राजन्
भवति, तन्निग्रहेत । राजनोन्यः ॥

क्षत्राद्भुः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जातिशः
एव । क्षात्रन्यः ॥

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्मातिपा
कात्केवलाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति । आठ्यकुलीनः । आत्रियकुलीनः । कुलीनः

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुजौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंबन्धिः
पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्यतरस्यां य
ङ्कुज् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोपि भवति । कुल्यः । कौं
यकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुचपूर्वादपि यथा स्यात् । बहुकुल्यः
बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादङ्खजौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । पठे खः * । माहाकुलः । माहाकुलीनः
महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाङ्कुक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्ततेः खश्च
दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्रुः ॥ १४३ ॥

स्वसुशब्दादपत्ये ङः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वसुरपत्यं, स्वसीयः

भातुर्व्यञ्च ॥ १४४ ॥

भातुशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराच्छ्रव । अणोपवादः
भाव्यः । भात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरे ऽका
रमिवार्थे निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भातुशब्दाद् व्यन्सप्रत्ययो भवति

* महाकुलशब्दादङ्कुजौ प्रत्ययो भवतः । अन्यतरस्यांग्रहणानुवर्त्ततेः खश्चेति पा० २

मुद्रायेन चेदमित्रः सपन्न उच्यते । अपत्यार्थाच्च नास्त्येव । पाप्मना भानु-
ण । भानुष्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ठगादीना-
पवादः । रेवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली ।
रपाली । वृकवञ्चिन् । वृकयाह । कर्णयाह । दण्डयाह । कुकुटाक्ष * ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं दृश्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दा-
पत्ये णः प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने
ात्रा व्यपदेशोपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्यो जाल्मः । गार्गिकः ।
तुलुकायन्या अपत्यं, ग्लौतुकायनः । ग्लौतुकायनिकः । गोत्रादूनीति यूनि
त्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् ।
गोपगविर्जाल्मः । कुत्सनइति किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सनइत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्राद-
ित्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः ।
तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पत्ते यथाप्राप्तं फक् । भागवित्तायनः ।
त्ते तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशा-
पेयिकः । पत्ते आकशापेयिः ।

भागपूर्वपदो वितिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठक्बहुलं ततः ॥

वृद्धयहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । गोपगविर्जाल्मः ।
कुत्सनइत्येव । भागवित्तायनो माणवकः । बहुलयहणमुगधिवैचित्र्यार्थम् ।
गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगास्तेषु प्रथमः कुत्सनएव । अन्यः सौवीर-
गोत्रएव । मध्यमो द्वयोरपि । तदेतद्वहुलयहणाल्लभ्यते ॥

फेज्छ च ॥ १४९ ॥

कुत्सनइत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिजो ग्रहणं न फिनः, वृद्धा-
धिकारात् । फिजन्तात्मातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति चका-
राट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिज्, तस्यापत्यं, यामु-

* वृकवञ्चु । कामरयाह । ककुदाह । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

न्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सनइत्येव । यामुन्दायनिः । फिजन्तादोत्स
गिकस्याण आगतस्य एयत्तत्रियार्थजित इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिः

यमुन्दश्च सुयामा च वाघ्यायणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहूतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सनइति निवृत्तम् । फाण्टाहूतिमिमतशब्दाभ्य
सौवीरविषयभ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययो भवतः । फकोपवादः । अन्त्याचूतस्या
पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिवारचिह्नं, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति । फाण्टाहूतः
फाण्टाहूतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहूतायनः
मैमतायनः । फाण्टाहूतेर्यञिजोश्चेति फक् । मिमतशब्दापि नडादिषु पठ्यते ।

कुर्वादिभ्यो एयः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो उपते
एयः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । कुरुनादिभ्यो एय इति कुरुशब्दाद
परो एयप्रत्ययो भविष्यति । स तु तत्रियात्तद्राजसंज्ञकस्तस्य बहुषु लुका भवि
तव्यमयं तु श्रूयतएव । कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य तत्रियवचनस्य तिकादि
पाठात्किञ्चिद्भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्देन पठ्यते, स जातिव
चनः । जैर्वाणकेभ्यः किं चिच्युना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दादु
त्तरसूत्रेणैव एयः सिद्धः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कैशिन्यः । पुंषुद्वावो
भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषाय
वेन्यो राजेति । छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते
तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा लुगादिकमतिदिश्यते । बहु
वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य
छात्रा वामरथाः । वामरथानि संधाङ्गलक्षणाणि । स्वरस्तु एयप्रत्ययस्यैव भवति
नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वाक्
दूक ॥ सम्राजः तत्रिये ॥ कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामो
ष्ठीषि । गणकारि । कैशोरि । कापिञ्जलादि । कुट । शलाका । मुर । एरक ।
अक्ष । दर्भ । केशिनी । वेनाच्छन्दसि ॥ शूर्पणाय । श्याधनाय । श्यावरथ । श्याव
पुत्र । सत्यकार । बहभीकार । शङ्कु । शाक । पाथिकारिन् । मूठ । शकन्तु ।
कर्तु । हर्तु । शाकिन् । इनपिण्डी * ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ।

* विश्कोटक । काक । स्काण्टक । शाकिन् घातकि । धेनुजि । बुद्धिकार । श्ते
धिजाः पुस्तकान्तरे ।

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिष्वनेभ्यश्चापत्ये एयः प्रत्ययो भवति । कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिषेण्यः । हारि-
ण्यः । लातण्यः । कारिभ्यः । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

उदीचामिज् ॥ १५३ ॥

एयं प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्यो ऽपत्ये इज्-
प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणिः । हारिषेणिः । लातणिः । तान्तु-
वायिः * । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यशङ्क-
विचार्यम् । तत्तन्शब्दः शिवादित्सेनाणायमिज् बाध्यते न तु एयः । तत्तो-
त्यं, तात्तणः । तादण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिज् ॥ १५४ ॥

तिक् इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति । तैका-
निः । कैतवायनिः । वृषशब्देन पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्निधौगेन यकारान्तत्व-
मप्यते । वाष्पोयणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते स च तन्निधौवनः । कौरव्यशब्देन
तन्निधौप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वोदिभ्यो एयस्तदन्ताद् इजैव भवि-
ष्यम् । तथा च एयत्तन्निधौर्षजित इत्यत्रोदाहृतं कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्र
ति । तिक । कितव । संज्ञा । बाल । शिवा । उरस् । शाठ्य । सैन्यव ।
मुन्द । रूप्य । याम्य । नील । अमित्र । गौकत्य । कर्ह । देवरथ । तैतिल ।
रस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । कैत-
त । ध्याजवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरद्रु ।
हका । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ † ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौशल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति । इजोपवादः ।
कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः ॥ परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते ॥ कौसलस्या-
यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्निधौगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा
स्मृत्यन्तरम् ॥ दगुकौसलकर्मारच्छागवृषाणां युद्धादिष्येति ॥ दगव्या-
निः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । क्वाप्यायनिः । वार्यायणिः ॥

अणो द्वचः ॥ १५६ ॥

* तौचवायिरित्त्वधिकं पुस्तकान्तरे ।

† अथ । भीत । काजल । रस । लावक । ध्वजवद । वसु । बन्धु । आचन्यका ।
गमन् । एते ऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

अणन्ताद् कृचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोः
वादः । कार्त्तायणिः । हार्त्तायणिः * । अण इति किम् । दात्तायणः । दुः
इति किम् । औपगविः ॥ त्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः
त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः । अणञ् प्राप्तः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति उदीचाम्
चार्याणां मतेन । आस्रगुप्तायनिः । यामरत्तायणिः । कारिशब्दादपि वृद्धादगो
त्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम् । नापितायनिः । उदीचामिति किम् । आस्र
गुप्तिः । वृद्धादिति किम् । याजदत्तिः । अगोत्रादिति किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति तत्स
न्वियोगेन चैषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थमेव ग्रहण
मन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । इजाद्वपवादो योगः
उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेषां भवन्ति । वाकिनः । गारेधिः । वाकिन
गारेध । कार्कट्य । काक । लङ्का ॥ चर्मवर्मिणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्त्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वणैव प्रत्ययः मिट्
स्तस्मिन्नेन कुगागमोऽन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकादः फिञ्प्रत्य
यस्तस्मिन् परभूते ऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैक्यं सं
व्यते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः
वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । स्तु
कायनिः । अहिचुम्बकायनिः । प्राचामिति । किम् । भौचुकिः । अवृद्धादि
किम् । राजदन्तिः । उदीचां प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्वणते विकल्प
र्यास्तेषामेकेनैव सिद्धयति तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम्
क्व चिच्च भवत्येव । दाक्षिः । प्लातिः ॥

मनोर्जातावज्यतौ युक्च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादञ् यत् रत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तस्मिन्वियोगेन कुगागमः सम
दायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दावेतौ । अपत्यायां

* वाक् इति शिवादिभ्याम् । वाक्स्यापत्यं वाक्कायनिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे

नास्त्येव । तथा च मानुषा इति बहुषु न लुभयति । अपत्यविवक्षायां त्वणैव
प्रवितव्यम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनैरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्धति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति । संबन्धिवचनत्वादपत्यशब्दस्य
।दपत्यं तदपेतया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः ।
।।त्यः । अपत्यमिति व्यपदेशाय संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः । पौत्रप्रभृतीति किम् ।
अनन्तरस्य मा भूत् । कौञ्जिः । गार्गिः । गोत्रप्रदेशा एको गोत्रइत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादि, तस्मिन् जीवति
सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येना-
पत्यं विशेषयति, किं तर्हि षष्ठ्या विपरिणम्यते पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । तेन
वतुर्धादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । तुल्यशब्दोपधा-
णार्थो युवैव न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृते-
।पत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि
ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवश्यार्थोयमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयो
।श्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्ये जीवति गार्ग्या-
णोस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । ब्रह्मदायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्रमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम् ।

उभयच दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते * ।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातुर्न्यस्मिन्सपिण्डे स्थविर
रे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिबह्वं
पिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तस्मिन्निर्देश उभयोत्कर्षार्थः । स्थानेन
यस्य चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वयसाधिके
।वति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । वात्स्यायनः । वात्स्यो वा ।

* दानं प्रतिषेधो हेतुः स्वाध्यायश्च निवर्तते इति पदार्थमधिकं कुत्र चित् ।

दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । स्थिरेति किम् । स्थानत्रयोन्यने गार्ग्य एव भवति जीवतीति किम् । मृते मृते वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमित्युच्यते वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युव प्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तः भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः । वात्स्यो वा । तः भवान् दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधानं विकल्पो, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पते गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् गार्ग्यो जाल्मः । गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः । वात्स्यायनो वा । दाक्षिर्वा जाल्मः । दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्तन्त्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः तन्त्रियवाची तस्मादपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति पाञ्चालः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् । द्रुह्योरपत्यं, द्रौह्यवः पौरवः । तन्त्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालिः । वैदेहिः तन्त्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥ पञ्चालानां राज पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य वृजोपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ तन्त्रियाभिधायिनौ ताभ्यामजपवादे वृद्धादिति ञ्ङि प्राप्ते पुनरञ्चिधीयते साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ।

द्वज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्तन्त्रियाभिधायिनो द्वयो मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येते भ्यश्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौरमसः पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः । सौह्यः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्तन्त्रियादित्येष । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्ङ् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । वृद्धात्तावत् आम्बष्ठः । सौवीर्यः । इकारान्तात् । आञ्जत्यः । कौन्त्यः । कोसलाजादयो

वृद्धार्थं वचनम् । कौशल्यः । आजाद्यः । तपरकरणं किम् । कुमारी नाम
नपदसमानशब्दः तन्निष्ठस्तस्यापत्यं कौमारः ॥ पाण्डोर्जनपदशब्दात् तन्नि-
ष्ठ इष्ट्यः वक्तव्यः ॥ * ॥ पाण्ड्यः । अन्यस्मात्पाण्ड्य एव । तस्य राजनीत्येव ।
आम्बुधरो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो गयः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात्तन्निष्ठयादित्येव । कुरुशब्दाच्चादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो
यः प्रत्ययो भवति । अणञोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः । नैषधः ।
पयः । तस्य राजनीत्येव । कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् तन्निष्ठयादित्येव । साल्वा नाम तन्निष्ठो तन्नामिका तस्या
पत्यं, द्वच इति ठक् । साल्वेयः ॥ अणपीष्यते ॥ साल्वः । तस्य निवासः
। त्वो जनपदः । तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः तन्निष्ठवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययवि-
नम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो
गति । अजोपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिः ।
लिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । तस्य राज-
न्येव । औदुम्बरो राजा ।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शारदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

तेतद्राजाः ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् तन्निष्ठयादित्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्ययवृत्त्यन्ते
तु पूर्व, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । ते ऽप्रादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।
गोत्रोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशास्तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्येवमादयः ॥

कम्बोजालुक् ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् तन्निष्ठयादित्यनेन विहितस्याजो लुग्व्यते । कम्बोजालु-
पत्यं लुग भवति । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्वर्थम् ॥ * ॥
बोजः । चोलः । केरलः । शकः । यवनः । तस्य राजनीत्येव । कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च* ॥ १७५ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुभ-
न । अवन्तिकुन्तिभ्यां ऽयङ् कुरोर्यस्य । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः । स्त्रिया-
ति किम् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

* अतिप्राचीनपुस्तकद्वये चशब्दरहितं सूत्रं दृश्यते ।

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुभ
वति । तकारो विस्पष्टार्थः । शूरसेनी । मट्टी । दरत् । अवन्त्यादिभ्यो लुभ
चनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति तेनेह न भवति । आम्बष्टा । सौवीर्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुभ भवति । अतश्चे
त्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । प्राच्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्तावत् । पाञ्चाली
वैदेही । आह्वी । वाह्वी । मागधी । भर्गादिभ्यः । भार्गो । कारुषी । कैकेयी
यौधेयादिभ्यः । यौधेयी । शौभेयी । शौक्लेयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधे
यादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । पाञ्चमिकस्याजः पश्वादि यौधेयादिभ्याम
णञावित्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्यस्यानेन लुक् प्राप्नोति । एतदेव
विज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यायश्चेत्यनेन लुभभवतीति । किमेतस्य ज्ञा
पनेन प्रयोजनं पश्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पशूः । रक्ताः । असुरी ।
तथा चेत्तं “यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वाद्यणो लुगिति” । भर्ग । करुष ।
कैकेय । कश्मीर । साल्व । सुस्थाल । उरश * । कौरव्य । भर्गादिः । यौधेय ।
शौभेय । शौक्लेय । यावाणेय । वार्त्तय । धार्त्तय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर ।
यौधेयादिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रज्जरथः । रज्यते ऽनेनेति रागः । तेनेति
तृतीयासमर्थाद्वागविशेषवाचिनः शब्दाद्रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्यये
भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्टम् । कौसुम्भम् । रागादिति
किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य
पादाविति । उपमानाद्विष्यति, काषायाविव काषायौ । हारिद्राविव हारिद्रौ
द्वैपवैयाघ्रादजति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लक्षारोचनाशकलकर्दमाट्टक ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-
ये भवति । अणोपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं, लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाक-
लिकम् । कार्दमिकम् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ॥ शाकलम् । कार्दमम् ॥
पीत्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नीत्या रक्तं नीलं वस्त्रम् ॥ पीतात् कन् वक्त-
व्यः ॥ * ॥ पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामण्यक्तव्यः ॥ * ॥
हरिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थार्थं नक्षत्रविशेषवा-
चिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योसौ युक्तः,
कालश्चेत्स भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुण्यादिना कालो युज्यते । पुण्यादि-
समीपस्थे चन्द्रमसि वर्त्तमानाः पुण्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण
युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौष-
महः । माघी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः ।
काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुब्धविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब्ध भवति अविशेषे । न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य
कालस्य राज्यादिविशेषेभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते ऽहोरात्र-
स्तस्याविशेषे लुब्ध भवति । अत्र पुष्यः । अत्र कृतिकाः । अविशेषइति किम् ।
पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां अश्वत्थाश्वत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्धविहितः पूर्वण, विशेषार्थोयमारम्भः । अश्वशब्दादश्वत्य-
शब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब्ध भवति संज्ञायां विषये । अश्वत्था रात्रिः ।
अश्वत्यो मुहूर्त्तः । लुपि युक्तश्चन्द्रमाः कस्माच्च भवति । निपातनाद् विभाषा
फाल्गुनीअश्वत्थाकार्तिकीति । संज्ञायामिति किम् । अश्वत्थी अश्वत्या रात्रिः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्तृतीयासमर्थोक्तं काले द्वः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च ।
राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवियमहः । अविशेषे । अत्र राधानुराधी-
यम् । अत्र तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थार्थं दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
यद् दृष्टं साम चेत्तद्वधति । क्रुञ्चेन दृष्टं, क्रौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्दृक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
अणोपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालेयम् ॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ठक्त्वञ्च
॥ * ॥ अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वमिति सर्वं
ठगेव भवति । आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् ॥ दृष्टे सामनि आ
वा द्विषतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उशनसा दृष्टं साम, औशनसम् । औशनम्
जाते चार्थे योन्येन बाधितः पुनरणिषधीयते स वा द्विषतीति वक्तव्यम् ॥ *
प्राग्दीव्यतोऽण प्राप्तः कालठञा बाधितः सन्धिवेलादृतुनत्तत्रेभ्य इति पुनर्विधी
यते स वा द्विषतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शतभिषजः ।
तीयादीकृक् स्वार्थे वा वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वितीयकम् । तार्तीयकम् । द्वितीय
कम् । तृतीयकम् ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया तृतीया विद्या गोत्रादङ्क
वदिष्यते ॥ * ॥ दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्टं साम, औपगवकम्
कापटवकम् । गोत्रचरणादुञ् भवति ।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरणिड्वा विधीयते ।

तीयादीकृक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

वामदेवाङ् इड्ङौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थदृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे इत् इत् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । अणोपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेव्यं साम । तित्क-
रणं स्वार्यम् । इत्करणं किमर्थं, ययतोश्चातदर्थेति नञ् उत्तरस्यान्तोदा-
त्तस्थे विधीयमाने ऽनयोर्यहणं मा भूत् । अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानु-
बन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोरनिवृत्तिः क्रियते । अत्रामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतोऽिति । इति ।

ग्रहणं मा ऽतदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थत्वरिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्त्रो रथः ।
काम्बलः । चाम्बलः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः
परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिद्वयवो वस्त्रादिभिरवेष्टितः तेनेह न भवति ।
क्वाचैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थान्तरितो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे दर्शनः प्रत्य-
भवति । अणोपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः ।
पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयिनैव सिद्धे
वनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादज ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थान्तरि
रथ इत्येतस्मिन्नर्थे ऽज् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वरे विशेषः ।
तेन परिवृते रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यते ऽपूर्ववचने । पाणियहणस्यापूर्व-
जनम् । उभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूप-
ः । कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्तरि प्रत्ययः । अपूर्व-
तः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थं प्रत्ययो ऽपू-
र्वे द्योत्ये ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमर्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्तरादिमन्त्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथावि-
तं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्याद्वरणमिति प्रसिद्धेः । अमन्त्रं
जनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शराव आदनः । माल्लिकः । कार्पूरः । अम-
न्त्र इति किम् । पाणावुद्धृत आदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः क्षीरा-
न्त्रेति यावदनुवर्त्तते ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थान्तरं शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भ-
वति, समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले
यत् व्रतमस्य स्थण्डिलो भित्तुः । स्थण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रत इति किम् ।
ण्डिले शेते ब्रह्मदशः ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्तरात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहारार्थं भक्षमित्युच्यते । सत

उत्कर्षाधानं संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः
भक्षा इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दध्मष्ठक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भ-
ति । दधनि संस्कृतं, दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थं प्राग्भवतेष्टकं वक्ष्यति तै-
सिद्धम् । न सिद्धमिति । दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्,
तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे अन्यतरस्यां
प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण भवति । औदश्वितम् । औदश्वित्कम् ॥

क्षीराद्भुज् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भ-
ति । अणोपवादः । क्षीरे संस्कृता, क्षीरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्रत्यये यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्व्यति इतिकरणस्ततश्चेद्विषया । संज्ञायामि-
समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यतइति । मासादृमाससंवत्सराणामे-
संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषे मासः । पौषोर्दृमासः । पौषः संवत्सरः
इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्देशरात्रइति । मृतकमासे । च
भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणं, तत्र किम्
द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति करणस्य ज्ञापयितुं, नष्टयं लोके ता-
प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्रतत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विषयो
तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोयं शब्दः । पूर्णमासादण्, पौर्णमासी
अथ वा पूर्णा माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति छन्द उच्यते

आग्रहायण्यश्रुत्याट्क् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्यशब्दा-
प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
अणोपवादः । आग्रहायणिको मासः । अर्द्धमासः । संवत्सरः । एवमाश्वत्यकः

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन्यौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन्विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ठग्विधीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रवणः । श्रावणिकः । कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थ्यादस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वाग्निनी, तस्मिन्विषये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता ऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् । कन्या देवता ऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यास्यपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमानेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति, उपमानाद्विष्यति । महाराजप्रोष्ठपदाट्टजिति यावत्सास्य देवतेत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कश्चेदो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वैर्लेशप्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्वियोगेन । कायं हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात्सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये घन प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रियाध्यायः ॥

अपोनप्तृपाप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्तृ अपाक्षप्तृ इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपानप्तृत्रियम् । अपोनपाद् आपानपादिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसन्वियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनप्तृ अपाक्षप्तृ इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपाक्षप्त्रियम् । योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः ॥ छप्रकरणे पैङ्गातीपुष्पादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गातीपुष्पीयम् । तार्णबिन्द्वीयम् ॥ शतरुद्राच्छरश्च ॥ * ॥ शतरुद्रीयम् । शतरुद्वियम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययो भवतः, चकाराच्छच, सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाद् व्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् व्यणप्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । णकारो वृद्धयर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी चक् ॥

वाय्वृतुपिन्नुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । चतव्यम् । पित्र्यम् । उपस्यम् ॥

द्वावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति-

गृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्वावापृथिव्यादिभ्यश्चुः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । द्वौश्च पृथिवी च द्वावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्वावापृथिवीयम् । द्वावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वन्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निर्देवतास्य, आग्नेयो ऽष्टाकपालः ॥ प्राग्दीव्यतीयेषु तद्वितांशेषु सर्व-
त्राग्निकलिभ्यां ढावत्तव्यः ॥ * ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाविभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । कालाट्टजित् प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन् चर्चं तथैव्यस्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । वत्करणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आहुं मासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा, मासो देवतास्य, मासिकम् । आहुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ॥

महाराजप्रौष्ठपदाट्टञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रौष्ठपदशब्दाच्च टञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य महाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥ टञ्प्रक-

रणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते,
नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥ पूर्णमासो ऽस्यां
वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थो ऽनुबन्ध
इति सर्वं निपातनादुज्ज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच् इत्येतौ
प्रत्ययौ निपात्यन्ते । पितृभ्राता पितृव्यः । मातृभ्राता मातुलः । ताभ्यां पितरि
डामहच्, मातरि षिञ्च । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिताः,
पितामहः । मातुः पिता, मातामहः । मातरि षिञ्च । पितामही । मातामही ॥
अवेर्दुग्धे सोढदूषमरीसघो वक्तव्याः ॥ * ॥ अवेर्दुग्ध, मरिषोढम् । अविदूषम् ।
अविमरीसम् ॥ तिलाचिफलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ निष्फलास्ति,ल,
स्तिपिञ्जः । तिलपेजः ॥ पिञ्जश्च दसि डिञ्च ॥ * ॥ तिल्पिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोऽसमूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
किमिहोदाहरणम् । चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रातिपदं ग्रहणम् ।
अचित्ताटुकं वक्ष्यति, अनुदात्तादिरञ् गोत्रादुञ्, प्रातिपदं च केदाराद्यञ्चेत्येव-
मादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां समूहः, काकम् । बाकम् ।
इनिचकट्यवश्चेति यावत्समूहाधिकारः ॥ गुणादिभ्यो यामञ्चकट्यः ॥ * ॥ गुण
यामः । करणयामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः* ॥

भिक्षादिभ्यो ऽण् ॥ ३८ ॥

भित्तेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । अण्यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो, भैक्षम् । गर्भिणम् । युव-
तिशब्देन पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्बाधो न भवति भस्याठे तद्धितइति ।
युवतीनां समूहो, यौवतम् । भिक्षा । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । वर्मिन् ।
धर्मिन् । सहस्र । युवति । पंदाति । पटुति । अथर्वन् । दक्षिणा । भूत § ॥

* गुणादिभ्य इत्याख्याकृतिगण इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† वर्मन् । धर्मन् । इति पा० २ ।

‡ अथर्वन् । इति पा० २ ।

§ विषय । श्रोत्र ॥ दृष्टादिभ्यः खण्डः ॥ दृष्टखण्डः । तदखण्डः । दृत् । तत् । पाद-
प । इत्यधिकमत्र पुस्तकद्वये । तत्रैकस्मिन् पुस्तके "दृष्टादिभ्यः खण्डप्रत्ययो भवति । दृष्टखण्डः
तदखण्डः" । इति पा० २ ।

गोत्राक्षोष्ट्रोश्चराजराजन्यराजपुत्रवत्सम-

नुष्याजाद् युज् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो युज्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अप-
त्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं दृश्यते ऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औप-
गवानां समूहः, औपगवकम् । कापटवकम् । उत्तन् । औत्तकम् । उष्ट्र । औष्ट्र-
कम् । उरध । औरधकम् । राजन् । राजकम् । राजन्य । राजन्यकम् । राज-
पुत्र । राजपुत्रकम् । वत्स । वात्सकम् । मनुष्य । मानुष्यकम् । अज । अज-
कम् । “प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवान्” इति यलोपो न भवति आपत्यस्य
च तद्धिते नातीति ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृद्धानां समूहो, वार्द्धकम् ॥

केदारादश्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यज्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुष् च, तस्य समूह इत्ये-
तस्मिन्विषये । अचित्तलक्षणस्य ठको ऽपवादः । केदाराणां समूहः, केदार्यम् ।
केदारकम् ॥ गणिकायाश्च यज्प्रत्ययः ॥ * ॥ गणिकानां समूहो, गणिक्यम् ॥

ठज् क्वचिनश्च ॥ ४१ ॥

क्वचिन्शब्दादृप् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । क्व-
चिनां समूहः, क्वाचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः केदाराणां
समूहः, केदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवादान् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥
यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठानां समूहः, पृष्ठः ॥ अहः खः क्रतौ ॥ * ॥
अह्नां समूहो, ऽहीनः क्रतुः । क्रताविति किम् । आहः । खण्डिकादिषु दर्श-
नादुभयवति ॥ पश्वा ण्यप्रत्ययः ॥ * पशूनां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद्
गुणो न भवति ॥ वातादूलः ॥ * ॥ वातानां समूहो, वातूलः * ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । ग्रामाणां
समूहः, ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ॥ गज्जाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादेरज् ॥ ४४ ॥

* वातादित्यारभ्यः वातूल इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ।
गोतानां समूहः, कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह
येतस्मिन्विषये । आद्युदात्तार्थमचितार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः,
खण्डिकम् । वाडवम् । तुद्रकमालशब्देऽत्र पठ्यते । तुद्रकाश्च मालाश्चेति
क्षिप्रद्वन्द्वः । ततः पूर्वेष्वञ्जि सिद्धे वचनं गोत्रवुत्रञ्चाधनार्थम् । ननु च पर-
ादञ्चा वुत्र् बाधिष्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रं, न च तदन्तविधिर-
स्ति । एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति वुञ्जि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तद-
विधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापट्यक्रमिति वुञ् भवति । वानह-
तकं गौधेनुक्रमिति च तदन्तविधिः । तुद्रकमालवादिष्येतावता योगविभा-
न पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिर्य ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासं-
यामिति । तुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाऽभवति । तौद्रकमालवी सेना ।
तुद्रकमालवक्रमन्यतत् * ।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः को ऽर्थः तुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्यते चाञ् वुजा ॥

खण्डिका । वडवा ॥ तुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ भित्तुक । शुक्र ।
लूक । श्वन् । युग । अहन् । वरजा । हलबन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत्
इत्यया भवन्ति । गोत्रचरणे^{४३}द्विजित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते चर-
णादुर्मावाययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसादृश्यार्थः ।
गणानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । कान्दाग्यम् । औक्थिक्यम् । आचर्व-
णम् । तथा समूहेऽपि । काठकम् । कालापकम् । कान्दाग्यम् । औक्थिक्यम् ।
गार्थवणम् † ॥

* गोत्रलक्षणो वुञ्जैव भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ननु धर्मे न कोऽपि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः । एतदेव ज्ञापयति
गार्तिककारो गोत्रचरणद्विजित्यस्मिन्प्रकरणे सर्वयोगशेषं 'चरणद्विजित्ययोरिति वक्ष्यति' तत्र-
भक्तः पाणिनेरप्यभिमतमिति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्टक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अणजोरपवादः । अपूपानां समूह, आपूपिकम् । शाष्टलिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ धेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधेनवम्

केशाश्राभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो ऽनतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् । कैशिकम् अश्वानां समूह, आश्वम् । आश्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । पाशाः समूहः, पाश्या । तृण्या * । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत बालक । पिठक । पिटाक । शकट । हल । नड । वन † ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये खलानां समूहः, खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः ‡ ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि च कट्यच् इत्येते प्रत्यया भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादि इनिर्वक्तव्याः ॥ * ॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी ॥ कमलादिभ्यो खण्डच् प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम् । कमल अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलादि राक्तातिगणः ॥ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः ॥ * ॥ नरस्कन्धः । कर्ति स्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः ॥ पूर्वोदिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पूर्वकाण्डम् । मृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम् § ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठी मर्थोद् विषय इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ विषयो देशे

* अत्र स्त्रीलिङ्गस्य लोकाद्यवत्याल्लिङ्गस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† पाटलका । गल । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ योगविभाग उत्तरार्थः । पा० २ ।

§ कमलादिभ्य इत्यारम्भ कर्मकाण्डमित्यन्तः पाठ इत्यस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

इत्स भवति । विषयशब्दो बहुर्थः । क्व चिद्वामसमुदाये वर्तते, विषयो लब्ध
ते । क्व चिदिन्द्रियशास्त्रे, चतुर्विषयो रूपमिति । क्व चिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये,
प्रदत्तस्य विषयो ऽनुवाक इति । क्व चिदन्यत्राभावे, मत्स्यानां विषयो
ज्ञमिति । तत्र देशग्रहणं यामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीनां विषयो देशः,
३ः । औष्ट्रः । देशइति किम् । देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो युञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो युञ्प्रत्ययो भवति विषयो देशइत्येतस्मिन्नर्थे ।
गोपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । दैवयानकः । आकृतिगण-
नायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवकः । वैराटकः । जैगर्तकः । राजन्य ।
शयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । वसति ।
श्वन । शैलूष । उदुम्बर । बैल्वल । आर्जुनायन । संप्रिय । दाति । ऊर्णनाभ * ॥

भैरिख्यादैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भैरिख्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल् भक्तल् इत्येता
यौ भवतो विषयो देशइत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । भैरिक्विधः ।
विधः । ऐषुकार्यादिभ्यः । ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भैरिक् ।
य । भैरिक् । चैटयत । काणय । वाणिजक । वालिज । वालिज्यक ।
त्यत । वैकयत । भैरिख्यादिः ॥ ऐषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण ।
तायण । ज्ञायण । औडायन । जैलायन । खाडायन । सौवीर । दास-
त्रि । दासमित्रायण । शौद्रायण । दातायण । शयण्ड । तार्त्वायण । शैभायण ।
यण्ड । शौण्ड । वैश्वमाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विशदेव † ॥

सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशे-
षः । इतिकरणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति
यथार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
ति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेतदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथा-
न्ते भवन्ति, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनु-
रः । जागतः । आदिरिति किम् । अनुष्टुप्संध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति
म् । उदुन्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिरस्या

* आशीत । अवीड । वैतिल । वाचक । एते आधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† अलायत । शैलालायत । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव । एते शब्दा अधिकाः पुस्त-
कान्तरे ।

नुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्व चिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र तु चक्षे
प्रयथनेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथनात्मकवर्णगानादु प्रगाथ इत्युच्यते ॥ छन्दसः
प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थउपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुप्त्रेव त्रैष्टुभम् । जगत्तम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धभ्यः ॥ ५६ ॥

सोस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं,
प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धवाचि-
भ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्येति वृत्त्यर्थं संग्रामे ऽभिधेये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः । सौभद्रः ।
गौरिमित्रः । योद्धुभ्यः । अहिमाला योद्धारो ऽस्य संग्रामस्य, अहिमालः ।
स्यान्दनाश्वः । भारतः । संग्राम इति किम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य ।
प्रयोजनयोद्धुभ्य इति किम् । सुभद्रा प्रेरिका ऽस्य संग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्यामिति सप्तम्यर्थं णः प्रत्ययो भवति, यत्
तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्व्यति । यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति ।
इतिकरणस्ततश्चेद्विद्यता । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा । मौष्टा
प्रहरणमिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् । खट्व
प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति जः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति प्रक-
त्यर्थविशेषणम् । घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणो विषयार्थः । घञन्ता
त्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थोदस्यामिति सप्तम्यर्थं स्त्रीलिङ्गे जः प्रत्ययो भवति
घञ इति कृद्वहणं तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येनपातोस्यां वर्तते
श्येनपाता । तैलपाता । घञ इति किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रियेति
किम् । प्राकारो ऽस्यां वर्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुप-
दीयते । यावता द्वयमपि प्रकृतमेव । क्रीडायामित्यनेन तत्संबन्धम्, अतस्तद-
नुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि संभाव्येत । सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपाते
ऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्या-
भवति । छन्दोधीते, छान्दसः । वैयाकरणाः । नैसकः । निमित्तानि वे-
नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः । द्विस्तद्वहणमधीयानविदुषोः पृथक्विधानार्थम्

ऋतूक्यादिसूत्रान्तादृक् ॥ ६० ॥

ऋतुविशेषवाचिभ्य उक्यादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवाहः । अग्निष्टोममधाते वेद वा, अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्यादिभ्यः । श्रौक्षिकः । लौकायतिकः । सूत्रान्तात् । शर्तिकसूत्रिकः । सांयहसूत्रिकः ॥ सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते ॥ कल्पसूत्रमधीते कल्पसूत्रः । अणोऽत्र भवति । उक्यशब्दः केषु चिदेव सामसु कूठः । यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सामलतणे श्रौक्षिक्ये वर्तमान उक्यशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । उक्यमधीते, श्रौक्षिकः । श्रौक्षिक्यमधीतइत्यर्थः । श्रौक्षिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् ॥ विद्यालतणकल्पान्तादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविद्विकः । सार्षपिद्विकः । गौतमविकः । आश्वलविकः । मातृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ विद्या च नाङ्गुत्तचधर्मसंसर्गचिपूर्वा ॥ * ॥ अङ्गुविद्यामधीते, अङ्गुविद्यः । ताक्षविद्यः । धार्मेविद्यः । सांसर्गविद्यः । वैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चकल्पः ॥ * ॥ आख्यानाख्यायिकयोरर्थयहण, मितिहासपुराणयोः स्वरूपयहणम् । यावक्कीतिकः । प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ॥ * ॥ सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः । सवार्तिकः । संयहः । द्विगोः । द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः ॥ अनुसूतत्यलतणे च ॥ * ॥ अनुसूनाम अन्य, स्तमधीते, आनुसुकः । लाटिकः । लातणिकः ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥ * ॥ पूर्वपदिकः ॥ शतषष्टेः षिकन् पयो बहुलम् ॥ * ॥ शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । बहुलग्रहणादपि भवति । शतपथः । षष्टिपथः । उक्य । लौकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । शलत्ता । मंहिता । पद । क्रम । संघत्त । वृत्ति । संयह । गुणागुण । आयुर्वेद ॥ विद्यालतणकल्पान्तात्सूत्रान्तादकल्पादे, विद्या चानङ्गुत्तचधर्मसंसर्गचिपूर्वा ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ द्विपदी, ज्योतिषि ॥ अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण ॥ शतषष्टेः पथः षिकन् बहुलम् ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥

क्रमदिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवाहः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिता । मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

* षिकन् वुन् पदोत्तरपदात् ॥ पदोत्तरपदिकः । अन्ये तु पदोत्तरपदमिति पदशब्दव्यर्थे यस्य तस्मादित्यर्थे व्याचक्षते । तस्मते पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । पा० २ ।

अनुब्राह्मणशब्दादिभिः प्रत्ययो भवति तदधीति तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । ब्राह्मणसदृशो ऽयं ग्रन्थो ऽनुब्राह्मणम् । तदधीते, ऽनुब्राह्मणी ।
अनुब्राह्मणिना । अनुब्राह्मणिनः । मत्स्वर्चनात् इनिठनाविति इनिनासिद्धम् ।
तत्रैतस्माद्वृत्तिपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति । अणोनिवृत्त्यर्थं तर्हि वच-
नम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीति तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । वसन्तसहचरितोऽयं ग्रन्थो वसन्तस्तमधीते, वासन्तिकः । वार्धि-
कः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनु-
गुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्राक्तालुक् ॥ ६४ ॥

प्राक्तसहचरितः प्रत्ययः प्राक्तः । प्राक्तप्रत्ययान्तादधेतृवेदिचोस्त्यचस्य
लुग्भवति । पाणिनिना प्राक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः ।
स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थं आ-
म्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः दशका वैयाघ्रप-
दीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
महावार्त्तिकं सूत्रमधीते, महावार्त्तिकः । कालापकमधीते, कालापकः । कोप-
धादिति किम् । चतुष्टयमधीते, चातुष्टयः ॥

छन्दीब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्राक्तग्रहणमनुवर्त्तते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्राक्तप्रत्ययान्तानि तद्वि-
षयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदिनृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । तेन
स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्त्तते । कठेन प्राक्तमधीयते, कठाः ।
मौदाः । पैप्पलादाः । आर्चायिनः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि ।
ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम् ।
यावता छन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, मिह तद्विषयता मा भूत् ।
याज्ञवल्क्येन प्राक्तानि ब्राह्मणानि, याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि । चकारो ऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरियो भित्तवः ।
शैलालिनो नटाः । कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् ।
पाणिनीयं व्याकरणम् । पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाञ्चि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । देशे तन्नाञ्चिति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थोदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नामा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विज्ञा । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्वर्यायापवादा योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोद्वृत्तमित्यस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नाञ्चिति चतुर्थेऽपि भागेषु संबध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्री परित्रा । कुशाम्बेननिर्वृत्ता, कौशाम्बी नगरी । हेतौ कर्त्तरि व यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोद्विवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । अजुनावाचिवासे देश, शार्जुनावा देशः । शैबः । शैविष्ठः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थोददूरभव इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदिशम् । हेमवतम् । वकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थः संबध्यन्ते ॥

आरज् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्थो अनुवर्त्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्वयाविहितं समर्थविभक्त्युक्तादज् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोपवादः । परदु । आरज्वम् । क्वत्तु । क्वात्तवम् । कर्कटेलु । कर्कटेलवम् । नद्यां तु रत्वान्मतुभवति । इत्तुमती । अजधिकारः प्राक् सुवास्त्वादिभ्योः ॥

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुज् अङ्गं यस्यासौ बहुजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । ऐषकावतम् * । सैषकावतम् । बहुजङ्गा-

* ऐकटावतम् । पा० २ ।

दिति किम् । आदिमतम् । यावमतम् । अङ्गुष्ठद्वयं बहुजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्स्यन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो, मालावतम् ॥

बहुचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बहुचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरार्थकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोपवादः । यथासंभवमर्थः संबध्यन्ते । दीर्घवरत्नेन निर्वृत्तः कूपः, दैघ्य-
रत्नः कापिलवरत्नः ॥

उदकूच विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरं कूले ये कूपास्तस्वभिधेयस्वञ् प्रत्ययो भवति चातुर-
र्थिकः । अणोपवादः । अबहुजर्थे आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कूपो, दासः ।
गोप्तः । उदगिति किम् । दत्तिणतो विपाशः कूपेष्वणोव । दासः । गोप्तः ।
स्वरे विशेषः । महती सूक्तेतिका वर्तते सूत्रकारस्य ॥

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निवृत्तम् । संकल इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति चातुर-
र्थिकः । अणोपवादः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । संगतः कलः, संकलः । संक-
लेन निर्वृत्तः, सांकलः । पौष्कलः । संकल । पुष्कल । उदुप । उडुप । उत्पुट-
कुम्भ । विधान । सुदत्त । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिकता ।
पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेष । सम्भीर । इतर ।
शर्मन् । अहन् । लोमन् । घेमन् । वदण । बहुल । सद्योज । अभिषिक्त ।
गोभृत् । राजभृत् । एह । भृत । भल्ल । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

"देशे^{A. 267} तत्त्वान्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । व्यापप्रातिपदि-
कादञ् प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । अणो ऽपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे द्वे
वाच्ये साल्वे प्राक्षि । सौवीरे तावत् । दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी, दाता
मित्रो । साल्वे । विधूमान्निना निर्वृत्ता, विधूमान्नी । प्राक्षिष्वत्त्वपि । ककन्द-
निर्वृत्ता, काकन्दी । माकन्दी । माणिक्यी । जाडवी ॥

सुवास्तुवादिभ्यो ऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः * । अत्र उवर्णो
नलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं, सौवास्तवम्
वार्णवम् । अण्यद्वयं नद्यां मतुपो वाधनार्थम् । सौवास्तवी नदी । सुवास्तु

* यथासंभवमर्थसंबन्ध इत्यधिकं कुत्र चित् ।

वर्ण । भण्ड । खण्ड * । सेचालिन् । कर्णरिन् । शिखण्डिन् । गर्त । कर्कश । शटीकर्ण । कण्ठ । कर्क । कर्कन्धुमती । गोह्म† । अहिमकथ । वृत् ॥

रौणी ॥ ७८ ॥

रौणीशब्दादयप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । कूपलक्षणस्याजोऽपवादः । रौणीति कोयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्थप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते । रौणीशब्दः सर्वावस्थोऽयप्रत्यय-
प्रत्यादयति, केवलस्तदन्तश्च । रौणः । आजक्रोणः । सैहिकरोणः ॥

कोपधाञ्च ॥ ७९ ॥

काकोपधाञ्च प्रातिपदिकादयप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासं-
भवमर्थसंबन्धः कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाजोपवादः । कार्णच्छिद्रिकः कूपः ।
कार्णवेष्टकः । कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम् । जैशङ्कुवम् ॥

वुञ्छकृकठजिलसेनिरदङ्गययफकूफिजिञ्ज्यककूठको
ऽरीहणकृशाश्वश्र्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखि-
सङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु-
मुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

वुञ्छादयः सप्तदश प्रत्यया, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिक-
गणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदि-
कगणेभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अणोपवादः । यथासंभवम-
र्थसंबन्धः । अरीहणादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । अरीहणकम् । द्रौवणकम् ।
अरीहण । वृषण । खदिर । सार । भगल । उलन्द । साम्परायण । कौष्टायण ।
भस्त्रायण । मैत्रायण । जैगर्तायन । रायस्योष । विपाथ । उद्वण्ड । उदञ्चन ।
साहायन । खण्ड । वीरण । काशङ्कु । जाम्बवन्त । शिंशपा । किरण । रैवत ।
वैत्व । वैमतायन † । सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर § । अरी-
हणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्छकृकप्रत्ययो भवति । कार्शाश्वीयः । आरिष्टीयः ।
कृशाश्व । अरिष्ट । अरीश्व । वेश्मन् । विशाल । रोमक । शबल । कूट ।
रोमन् । चर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन ।

* कण्ड । पा० ३ ।

† गार्हि । पा० ३ ।

‡ मैमतायण । पा० ३ ।

§ वैगर्तायण । गोमतायण । सीमतायण । काण्डायण । विपाथ । सुपन्न । जम्बु ।
सुशर्म । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

विनता * । अवनत । विकुचास । अहस् । अवयास † । मौद्गल्य । कृशाश्वादिः ॥
 अश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । अश्यकः । न्ययोधकः । अश्य । न्ययोध ।
 शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात । निबटु । विबटु । परिगूढ ।
 उपगूढ । उत्तराशमन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह् । परिवंश । वेणु ।
 वीरण ‡ । अश्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्चप्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् ।
 कुमुद । शर्करा । न्ययोध । इत्कट § । गर्त । बीज । अश्वत्थ । बल्लज ।
 परिवाप । शिरीष । यवाष । कूप । विकट्ट ॥ । कुमुदादिः ॥ काशादिभ्य
 इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश । वाश । अश्वत्थ ।
 पलाश । पीयूष । विश ¶ । तृण । नर । सरण । कर्दम । कर्पूर । कण्टक ।
 गृह । काशादिः ** ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण ।
 नड । बुस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥
 प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेती । हलकी । प्रेता । हलका †† । बन्धुका ।
 ध्रुवका । क्षिपका । न्ययोध । इर्कुट ‡‡ । प्रेतादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति ।
 अश्मरः । अश्मन् । यूष । रुष । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग ।
 शिखा §§ । अश्मादिः ॥ सख्यादिभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखि-
 दत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित ||| । भल्ल । पाल । चक्र-
 पाल । चक्रपाल । कुगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल ¶¶ ।
 सख्यादिः ॥ संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्यित्यम् ।
 संकाश । काम्यित्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थव । यूप ।
 अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । खिरत । विकार ।

* विनता । पा० २ ।

† अवावस् । पा० २ ।

‡ खण्ड । परिदत्त । कर्दम । अंशु । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ उत्कट । पा० २ ।

॥ कण्टक । कट्ट । संकट । पलश । त्रिक । कत । दशपाम । पुस्तकान्तरे एते
 ऽधिका अत्र गण्ये ।

¶ विस । पा० २ ।

** आवास । नड । वन । वधूल । बर्बर । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

†† फलका । पा० २ ।

‡‡ बुधका । संकट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । संकट । सुक । महा । एते
 ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§§ यूष । रुष । नड । नख । काट । पांम । एते । ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

||| गोहित । पा० २ ।

¶¶ चर्क । चक्रपाल । उशीर । सुरभ । रोह । तमाल । कदल । सपल । एते शब्दा
 ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ॥

विरह । नासिका । संकाशादिः ॥ बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः ।
कुल्यम् । बल । पुल । तुल । उल । डल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥
पतादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पातायणः । तौषायनः । पत्त । तुष । अण्ड ।
कम्बलिक । चित्र । अरमन् । अतिस्वन् । पथिन्यन् च । * पतादिः ॥ कर्णा-
दिभ्यः फिप्रत्ययो भवति । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्ण । वसिष्ठ ।
अलुश । शल । डुपद । अनडुह्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी ।
जीवन्ती । जित्व । आण्डीवत् † । कर्णादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इप्रत्ययो भवति ।
सौतङ्गमिः । मौनिचितिः । सुतङ्गम् । मुनिचित् । विप्रचित् । महापुत्र । श्वेत ।
गडिक । शुक्र । खिप । बीजवापिन् । श्वन् । अज्जुन । अजिर । जीव । सुत-
ङ्गमादिः ॥ प्रगदिचादिभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मग-
दिन् । शरदिन् । कलिव । खडिक् । गडिक् । चूडार । मार्जार । कोविदार ।
प्रागद्यादिः ॥ बराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । बाराहकम् । पालाशकम् ।
वराह । पलाश । शिरीष । पिनडु । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न ।
बाहु । खदिर । शर्करा ‡ । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति ।
कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशयाम । अश्वत्थ । शाल्मली ।
कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्ण § । कुमुदादिः ॥ शिरीषशब्दे ऽरीहणा-
दिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोपि तत् इष्यते, तस्य च वर-
णादिषु दर्शनाल्लभ्यते । तथा चोक्तं शिरीषाणामदूरभवो यामः शिरीषा,
स्तस्य वनं, शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तच्चास्तीति यश्चातुरधिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदे
ऽभिधेये लुभ्रजति । यामसमुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो जनपदः,
पञ्चालाः कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । मगधाः । सुह्याः । पुङ्गाः । इह
कस्माच्च भवति । उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जनपदः, वैदिशो ॥ जनपद,
इति । तच्चास्तीति वर्त्तते । न चात्र लुबन्तं तच्चाभिधेयं भवति ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

* कुम्भ । खीरज । खीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् ।
हंसका । लोमक । सकण्डक । अस्तिबल । यमल । हस्त । सिंहक । एते शब्दा अत्र गणो
धिकाः पुस्तकान्तरे ।

† अर्क । लूष । स्किक् । ज्ञावत् । एते शब्दा अत्र गणो धिकाः ।

‡ विनष्ट । निवष्ट । विवष्ट । मूल । एते ऽत्र गणो धिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ कुन्द । मधुकर्ण । शुचिकर्ण । शिरीष । एते धिका अत्र पुस्तकान्तरे ।

॥ वैतस । इति पा० २ ।

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुभभवति ।
अजनपदार्थे आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं । वरणाः । शङ्गी । शाल्म-
लयः । चकारानुक्तसमुच्चयार्थे आकृतिगणतामस्य बोधयति । कटुक*बदर्यो
अदूरभवो यामः, कटुकबदरी । शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः, पूर्वो गौदो † ।
आलिङ्गयान । पर्णी । शङ्गी । शाल्मलयः । सदाण्वी । वणिकि । वणिक ।
जालपद । मथुरा । उल्लग्नित्नी । गद्या । तक्षशिला । उरशा । आकृष्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुभभवति । वायहृणं
किम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते । तत्र पाठसाम-
र्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे अवनं भविष्यति । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति । शर्कराशब्दादौ
त्सर्निको भवति, तस्यस्य विकल्पितो लुञ्जति । शर्करा । शार्करम् । गणपाठाच्च
अवनमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ तदेवं षड्रूपाणि भवन्ति । शर्करा
शार्करम् । शर्करिकम् । शार्करकम् । शार्करिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठक्कौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादुक् ङ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ । यथासंभवम-
र्थसंबन्धः । शार्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तच्चात्रो देशस्य
विशेषणं नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । घोरणा-
वती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती । इह कस्माच्च भवति । भागीरथी
भैरवरी । मतुबन्तस्यातच्चप्रथेयत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अत्र
अर्थे आरम्भः । मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्यात् । मुष्टि ‡ । इतु
वेणु । रम्य । अक्ष । कर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा । शर्पणा
मरुत् । मरुव । दारवाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी
आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । महुद्विः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ह्रुतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ह्रुतुप् प्रत्ययो भवति चातु-

* कटुक । इति पा० २ ।

† पूर्वो गौदो । अपरेण गौदो इति । पा० २ ।

‡ मुष्टि । इति पा० २ ।

र्थिकः । कुमुद्वान् । नद्वान् । वेतस्वान् ॥ महिशाष्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ महि-
मावाम देशः ॥

नडशादाह् ड्वलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसं-
बन्धः । नड्वलम् । शावुलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
शिखावलं नामनगरम् । मत्स्यप्रकरणेऽपि शिखाया वलच् वक्ष्यति । तद्वदेशार्थं
वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्चुः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्चुः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थ-
संबन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । संफल * । शफर । पिप्पल । पिप्प-
रीमूल । अशमन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाग्निन । इडा । अग्नि । तिक ।
कितव । आतप । अनेक । पलाश । तुणव । पिचुक । अश्वत्थ । शकातुद्र ।
भस्त्रा । विशाला । अशरोहित । गर्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन ।
मञ्च । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव ।
वक्र । नितान्त । वृत् । इन्द्रवृत् । आर्द्रवृत् । अर्जुनवृत् । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, कश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथा-
संभवमर्थसंबन्धः । नडकीयम् । गूतकीयम् । नड । गूत । खित्व । वेणु । वेच ।
वेतस । वृण । इत्तु । काष्ठ । कपोत ॥ कुञ्ज्याया द्वस्वत्वं च ॥ तत्तत्तलोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेषइत्यधिकारोपम् । यानि कर्तव्यं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेति ते वेदि-
तयाः । उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योन्यार्थः शेषः, तस्ये-
वंविशेषा ह्यपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्ति शेषाधिकारः क्रियते । किं च
सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युर्नन्तरणैवार्थादेशेन संबन्धित्वेन कृतार्थता मा
जायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति । राष्ट्राधारपाराद् घसौ । राष्ट्रियः ।
अधारपारीकः । शेषइति लक्षणं चाधिकारश्च । चतुषा दृश्यते, चातुषं रूपम् ।
आवणः शब्दः † । वृषदि पिष्टाः, दार्वदा सक्तवः । उलूखले तुण्याः, मौलूखलो

* संकर । इति पा० २ ।

† रासनो रसः । स्यार्शनः स्पर्शः । इत्येकस्मिन्पुस्तके ऽधिकम् ।

यावकः । अश्वैरुह्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिर्ह्यह्यते, चातुरं शकटम् । चतुर्दश दृश्यते, चातुर्दशं रत्न इति ॥

राष्ट्राधारपाराद् घखौ ॥ ६३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घञ्नावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ विश्वहीतादपीष्यते ॥ अवारोणः । पारीणः ॥ विपरीताच्च ॥ पारावारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण सावत्प्रत्यया विधीयन्ते तेषां तु जातादयोर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्तादुच्यन्ते ॥

ग्रामादखञौ ॥ ६४ ॥

ग्रामशब्दाद् खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

कत्त्र्यादिभ्यो ठकञ् ॥ ६५ ॥

कच्चि इत्येवमादिभ्यो ठकञ् प्रत्ययो भवति । काष्ठेयकः । क्रौम्भेयकः कच्चि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वज्जी भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती * । ग्राम । उख्या ॥ कुल्याया यलोपश्च । कत्त्र्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः आस्यलङ्कारेषु ॥ ६६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं श्वन् असि अलङ्कार इत्येतेषु जाताः द्विष्वर्धेषु ठकञ् प्रत्ययो भवति । कैलेयको भवति श्वा चेत् । कैलान्यः । कैतेयको भवत्यसिश्चेत् । कैतान्यः । गैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत् । गैवान्यः ॥

नदादिभ्यो ठक् ॥ ६७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्व नगरीशब्दोत्र पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् । वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । आवस्ती । कौशाम्बी । नवकौशाम्बी । काञ्चफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा । दार्वा । दाल्वा । वासेनकी ॥ वडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ६८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

कापिश्याः ञ्क् ॥ ६९ ॥

* चर्मतो । इति पा० २ ।

कापिशिशब्दात् षक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चकारो ङीर्णः । कापि-
गायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ बाह्व्युर्दिर्पाद्व्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गह्वायनी । और्वायनी । पार्वायनी ॥

रङ्गोरमनुष्ये ऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्षक् शैषिको ऽमनुष्येभिधेये ।
राङ्गो गौ । शङ्गवायणो गौः । अमनुष्य इति किम् । राङ्गुको मनुष्यः । ननु
रङ्गुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च मनुष्यतत्स्योवाञ्जिति मनुष्ये परत्वादु-
नैव भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्ये ऽणपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेना-
ग्रहणेन च । तदुच्यते । नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः किं तर्हि नञिव्युक्तन्यायेन
मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । राङ्गुवः कम्बल इति षक् न भवति ।
वशेषविहितेन च फका ऽणो बाधा मा भूदित्यग्रहणमपि क्रियते ॥

दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् १०१ ॥

दिष् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
देव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात् कालवाचिनः
रत्वात् ट्युत्युलौ भवतः । प्राक्तनम् ॥

कन्यायाष्टक् ॥ १०२ ॥

कन्याशब्दाट्क् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कान्यिकः ॥

वर्णा वुक् ॥ १०३ ॥

कन्याया इत्येव । वर्णा या कन्या तस्या वुक् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
कोपवादः । वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिनः कन्या-
शब्दादयं प्रत्ययः तथाहि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहकृतसिन्धेभ्यस्त्यब्बिधिर्यो ऽव्ययात्स्मृतः ।

निनिर्भ्या ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा * ॥

यमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणनं
कम् । औपरिष्टः । पारस्तः । पारस्तः † । यद्वा तु ह्यो भवति । आरातीयः ॥
यन्नेर्ध्वे ॥ * ॥ नियतं ध्रुवम् । नित्यम् ॥ निस्रो गते ॥ * ॥ निर्गते वर्णा-

* इदं पठ्यार्थं कुत्र चिन्नास्ति ।

† पारस्त इत्यस्यापि अव्ययानां भ्रमन्ने टिलोप इत्यधिकमेकस्मिन्नुक्तके ।

अमेभ्यो निष्प्रश्चङ्गालादिः ॥ आबिसश्चन्द्रसि ॥ * ॥ आबिस् शब्दाच् कन्दा
त्यप् प्रत्ययो भवति । आबिष्णो धर्तुते ॥ अरण्याणो वक्तव्यः ॥ * ॥ आरय
हुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः पथिकः ॥ उत्तरादाहञ् ॥ * ॥ औत्तराहः

ऐषमोह्यःश्चसो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस् ह्यस् श्वम् इत्येतेभ्यो ऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः
ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम्
श्वसस्तुट् चेति ठञ्पि वृत्तीयो भवति । शैवस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्वयासंख्यमञ्ज्र इत्येते
प्रत्ययो भवतः शैषिकौ । अणोपवादे । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । रूप्यो
त्तरपदात् । वार्ककूप्यम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नेक्तं, बहुचपत्य
पूर्वाद् मा भूदिति । बाहुकूप्यम् । अणोव भवति * ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञावि
षयाद् जः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पौर्वशालः । दाक्षिण
शालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वेषुकामशमः । अपरैषुकाम
शमः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपद
वृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्यो ऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । दिशो मद्राणामिति पर्यदासादादिशृङ्गरेव ॥

उदीच्यग्रामाञ्च बहुचोन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बहुचो ऽन्ते
दात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपु
रम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । माथुरम् † । बहुच इति किम् । अञ्जौ ।
ध्वाजम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करीधानम् । शर्करीधानशब्दे लित्य-
रेव धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलदादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलदादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो

* स्वरे विशेष इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† माथुरमिति ७१० २ ।

भवति शैबिकः । उदीच्यग्रामलक्ष्यस्याजोपवादः । माद्रीप्रस्यः । माहकीप्रस्यः । पलद्यादिभ्यः । पालदः । पारिषदः । ककारोपधात् । नैलीनकः । चैयातकः * । पलद्यादिषु यो बाहीकग्रामस्तत्तच्छिजठयोरपवादः । यथा । गोष्ठी, नैतकी-
ति† । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो रोपधेतोः प्राचामिति घुजोपवादः । बाही-
कशब्दः कोपधोपि पुनः पठ्यते परं छं बाधितुम् । अण्यग्रहणं बाधकवा-
धनार्थम् । पलदी । परिषत् । यङ्गलोमन् । रोमक । कालकूट । पटच्चर ।
बाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर ।
बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन ॥ गोमती । उदयान ‡ । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणं, तर्ह्येवं संबध्यते, कण्वा-
दिभ्यो । गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैबिकः ।
कस्यापवादः । काण्वप्रश्नाच्चाः । गौकताः § ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्रइत्येव । गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो
भवति शैबिकः । कस्यापवादः । दात्ताः । म्नात्ताः । माहकाः । गोत्रइत्येव ।
सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न द्वाचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वाचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिजन्तादण् प्रत्ययो न भवति ।
पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्धते । वैदीयाः ॥ । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्वाच इति
किम् । पाचागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । दात्ताः । काशीया इति कथमु-
दाहृतं, यावता काश्यादिभ्यश्छिजठाभ्यां भवितव्यम् । नैतदस्ति । देशवाचिनः
काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं वैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव
भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरता-
नामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

* वैयतक इति पा० ३ ।

† नैकेतीति पा० ३ । एकस्मिन्पुस्तके, ऽपरस्मिन्नेधिकीति पा० ३ ।

‡ पल । कलकीट । कललकीकटा । गोष्ठी । नैधिकी । नैकेती । यङ्गलोमन् । इत्य-
धिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

§ गोत्रइति किम् । कण्वो देवता । स्य काण्व, स्तस्येदं काण्वीयम् । कण्वादिर्गोत्र-
कारणः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ वैदीया इति पा० ३ ।

¶ वैदीति पा० ३ ।

गोत्रदति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः । अव्ययतीरक्योत्तरपदोदीच्ययामकोपधविधौस्तु परत्वाद्वाधते ॥

भवतष्टक्कसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्कसौ प्रत्ययो भवतः शैषिकौ । कस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञा । भावत्कः । भवदीयः । अवृद्धात् भवतः शतुरणेष भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्टज्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्टज् जिठ इत्येतौ प्रत्ययो भवतः शैषिकौ । इकार उच्चारणार्थः । प्रकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशानुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते, ये त्ववृद्धाः पठन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । देवदत्तशब्दः पठते तस्य एह प्राचां देशदति वृद्धसंज्ञा । दैवदत्तकः । वाहीकयामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा । दैवदत्तः । कथं भाष्यउदाहृतं वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या देवदत्तया देवदत्ता इति, यावता वृद्धसंज्ञापत्ते काश्यादित्वाट्टज्जिठाभ्यां भवितव्यम् । तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यर्थस्यतविभाषेयं, सा के कर्त्तव्ये भवति ठज्जिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि * । संज्ञा । संवाह । अच्युत । मोहमान । शकुलाद । हस्तिर्कूप । कुदामन् † । हिरण्य । करण । गोधाशन । भौरिकि । भौरिङ्ग । अरिन्दम । सर्वमित्र । देवदत्त । साधुमित्र । दासमित्र । दासयाम । सौधावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज ॥ आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् ॥ आपत्कालिकी । आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी । और्ध्वकालिका । तात्कालिकी । तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टज्जिठौ प्रत्ययो भवतः शैषिकौ । कस्यापवादौ । शाकलिकी । शाकलिका । मान्यविकी । मान्यविका ॥

विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठज्जिठौ प्रत्ययो भवतः । आहुजालिकी । आहुजालिका । आहुजालीया । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

* बैदीति पा० २ ।

† कुनामर्भवति पा० २ ।

ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्त्तने । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धयहणात् । उवर्णान्ताद् देश-
वाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैषादकर्षुकः । शाखर-
त्तम्बुकः * । देशइति किम् । पटोश्छात्राः, पाटवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञः
तेवत्यस्यानुवृत्तिर्न लभ्यतइति ठञ्यहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देशइत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्रादेशवाचिनः प्रातिपदिकाटुञ्
प्रत्ययो भवति शैषिकः । आठकजम्बुकः । शाकजम्बुकः † । नापितवास्तुकः ।
पूर्वैव ठञि सिद्धे नियमार्थं वचने वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच्च भवतीति । मल्ल-
वास्तु । माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधादुञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देशइति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभि-
वाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुदेश-
वचनः । पारधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । काम्पित्यकः ॥

प्रस्यपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । प्रस्य पुर-
वह इत्येवमन्ताद्वेशवाचिनः प्रातिपदिकाद्वृद्धादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
कस्यापवादः । मालाप्रस्यकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः ।
गाल्नीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं प्रागग्रहणम् । रोपधादीकारा-
न्ताच्च प्रादेशवाचिनो वृद्धादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्यापवादः । पाट-
लेपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । इतः खल्वपि । काकन्दी । काकन्दकः । माकन्दी ।
माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दात्तामित्रीयः । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतदवध्याश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं जनपदतदवधी । वृद्धाज्जनपद-
वाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्याप-
वादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि । औपुष्टकः । श्यामा-

* केण इति ह्रस्व इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† शालजम्बुक इति पा० २ ।

यनकः । तदवधिरपि जनपद एव गृह्यते न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाधः ।
कबाधनार्थं गर्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुजेव जनपदावधेर्भवति । जैगर्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतदवधोरित्येव । अवृद्धादृद्धाच्च जनपदास्तदवधिवाचिनश्च बहु-
वचनविषयात्प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्क्योरपवादः ।
अवृद्धाज्जनपदात्तावत् । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः । वाङ्गकः ।
कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः । अजमीठाः । अजक्रन्दाः । आजमीठकः ।
आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात् । दावाः । जाम्बवाः । दार्वकः । जाम्बकः ।
वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः ।
विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । वर्तन्यः
वार्तनः * । अपियहणं किम् । यावता वृद्धात्पूर्वणैव सिद्धं तत्तत्कौण्डिन्या
येन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

कच्छाग्निवत्कर्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देशइत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । कच्छाद्युत्तरपदादेश-
वाचिनः प्रातिपदिकाच्चादृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । क्वाणे-
पवादः । दाहकच्छकः । पैपलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वैभुजाग्नकः । रे-
वक्रकः । सैन्धुवक्रकः । बाहुगर्तकः । चाक्रगर्तकः ॥

८/ धूमाग्निभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः † । पाथेयशब्दः पठ्यते तस्य योपध-
त्वादेव वुञ्जि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणम् । तथा विदेहानर्तेशब्दयोर्जा-
पदलक्षणे वुञ्जि सिद्धे ऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां तत्रियाणां स्थं, वैदेहकम्
आनर्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नावि मनुष्ये च वुञ्जिष्यते । सामुद्रि-
नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति, सामुद्रं जलमिति । धूम । खण्ड-
शशादन । आर्जुनाद । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोषस्थली । मा-
स्थली । राजस्थली । राजग्रह । सत्रासाह । भत्तास्थली । मद्रकूल । गर्तकूल
आञ्जीकूल । द्वाहाव । च्याहाव । संहोय । वर्वर । वर्चगर्त । विदेह । आन-
माठर । पाथेय । घोष । शिष्य । मिश्र । वल । आराज्ञी । धार्तराज्ञी । ‡

* वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, वर्तनीषु भव इति वुञ् न भवति ।।
विवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात् । वर्तन्यः । वर्तनः । इति पा० २ ।

† खाण्डकः । पा० २ ।

‡ खण्डग्रह इति पा० २ ।

त । तीर्थ ॥ कृतात्सौवीरेषु ॥ समुद्राच्चावि मनुष्ये च ॥ कुत्ति । अन्तरीप ।
प । अरण्य । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत * ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने ।
न्ययार्थविशेषणं चेत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थेदति कुत्सनं
न्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

केनायं मुषितः पन्था गाचे पद्मालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतच्चागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं धित्वं मनोनेचविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतच्चागरकेण । प्रवीणा हि नागरका
वन्ति । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । कृत्यादिषु तु
ज्ञाशब्देन साहचर्यार्थात्ज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन्चागरयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

आरण्यशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्ये ऽभिधेये । औपसंख्या-
कस्य णस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्ति-
वति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्थाः । आरण्यको ऽध्यायः । आरण्यको
गयः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यकोहस्ती ॥ वा गोम-
षु ॥ * ॥ आरण्या आरण्यका गोमयाः । एतेष्विति किम् । आरण्याः । पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कौरवकः ।
ारवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दावेतौ ताभ्यामवृद्धादपीति नित्ये
जि प्राप्ते विकल्प उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते तत्र वचनादणपि
विष्यति । पारिशेष्यादुगन्धरार्था विभाषा † । मनुष्यतस्ययोस्तु कुरुशब्दाच्चि-
गववुञ् प्रत्ययो भवति । कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदवृजोपवादः ।
द्रेषु जातः, मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

* मानवल्ली । वल्लो । सुराज्ञी । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः कुत्र चित्

† वैवा युगन्धराब्धा विभाषा । पा० २ ।

देशइत्येव । ककारोपधात्प्रातिपदिकादण प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदयुजोपवादः । अन्यत्र जनपदं मुत्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् । ऋषिकेषु जातः, आषिकः । माहिषिकः । अण्यग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात् । इत्वाकुषु जातः, ऐत्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देशइत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो ऽण प्रत्ययो भवति शैषिकः । वृज्जादेरपवादः । काच्छः । सैन्यवः । वार्णवः । कच्छशब्दो न बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्जर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते । तस्य कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रङ्गु । अणु * । खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्ज ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्य च जातादौ प्रत्ययार्थं कच्छादिभ्यो वुज्ज प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमम हसितं जल्पितम् । काच्छिका वृडा । सैन्यवको मनुष्यः । सैन्यवकमस्य हसितं जल्पितम् । सैन्यविका वृडा । मनुष्यतत्स्थयोरिति किम् । काच्छो गौः सैन्यवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते ततः पूर्वणैव मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्जि सि नियमार्थं वचनम् । अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्य साल्वशब्दादुज्ज प्रत्ययं भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिर्ब्रजति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थं साल्वशब्दादुज्ज प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादणोपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत

गर्तीत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देशइत्येव । गर्तीत्तरपदाद्वेशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । वाहीक्यामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद्वाधते । वृक् तीर्थम् । शृगालगर्तीयम् । श्वाविद्वर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं । बहुपूर्वनिराकर्णम् । बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणो-
पवाद् : * । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेपि संभवापेक्षं विशेषणं न सर्व-
ेषाम् । मध्यमध्यमं चाण् चरणइति पठ्यते, तस्यायमर्थः । मध्यशब्दः प्रत्ययसचि-
तेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थे ऽण् भवति, माध्यमा
ति । तदेतद्विशेषणव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः । चरणसंबन्धेन निवा-
प्रलक्षणो ऽणिति च ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ कुज-
स्य परस्य च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देव-
तीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्चण्णक्त्यः ॥ आकृतिगणायम् । वेणुकीयम् । वैत्रकी-
यम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्यकीयम् † । माध्यमकीयम् । गह अन्तःस्थः । सम ।
वषम ॥ मध्यमध्यमं चाण्चरणे ॥ उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपत्त । अपर-
त्त । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख । एकयाम । एकवृत्त । एकपलाश ।
खय । इष्वनी ‡ । अवस्यन्दी § । कामप्रस्य । खाडायनि ॥ । कावेरिणि ॥ ।
शिशि । शौङ्गि । आसुरि । आहिंसि । आमिचि । व्याडि । वैदजि । भौजि ।
॥ द्युशिव । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । औति ।
॥ णटकि । वाल्मीकि । हेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तर ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपः ॥
नपरयोः । कुक्च ॥ देवस्य च ॥ वेणुकादिभ्यश्चण्ण ॥ गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देशइत्येव । तद्विशेषणं प्राग्यहणम् । प्रादेशवाचिनः कटादेः प्रातिप-
काच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवाद् : । कटनगरीयम् । कटघो-
षीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असंभवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति
इत्थं प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयं प्रत्ययस्तु वृद्धाच्छ इत्येव
सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

* अणोपवाद् : । पा० २ ।

† प्रास्यीयम् । पा० २ ।

‡ इष्वनीक । पा० २ ।

§ अवस्यन्त् । पा० २ ।

॥ खागडायनी । पा० २ ।

¶ कामवेरिणि । पा० २ ।

देशइत्येव । वृद्धाद्वेशवाचिनो ऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च
प्रातिपदिकाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाही-
कयामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोपधेतोः प्राचामिति च । अकान्तात्तावत् ।
आरीहणकीयम् । द्रौघणकीयम् । इकान्तात् । आश्वपथिकीयम् । शाल्मलि-
कीयम् । खोपधात् । कौटिशिखीयम् । आयोमुखीयम् ॥ अकान्तग्रहणे कोपध-
ग्रहणं सौसुकादर्थम् ॥ * ॥ सौसुकीयम् । मौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्यापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देशइत्येव, वृद्धादिति च । कन्याद्युत्तरपदाद्वेशवाचिनो वृद्धात्प्रातिप-
दिकाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । वाहीकयामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः ।
दाक्षिकन्यीयम् । माहिकिकन्यीयम् । दाक्षिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् ।
दाक्षिनगरीयम् । माहकिनगरीयम् । दाक्षियामीयम् । माहिकियामीयम् ।
दाक्षिह्रदीयम् । माहकिह्रदीयम् ॥

पर्वताञ्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पर्वतीयो
राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच् कः प्रत्ययो भवति वा ऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वण । नित्ये प्राप्ते
विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् ।
पार्वतमुदकम् । अमनुष्यइति किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्वारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देशइत्येव । भारद्वाजशब्दापि दशवेचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृति-
विशेषणं चैतच्च प्रत्ययाद्यैः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां क
प्रत्ययो भवति शैषिकः * । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजइति किम्
कार्कणम् । पार्णम् ॥

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥**

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज ॥ १ ॥

* शैषिक इत्यस्यापि ऽणोपवाद इत्यधिकं कुत्र चित् ।

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
चकाराच्छ्रव । अन्यतरस्यां यद्वाद्यायाप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति
तत्र वैषम्याद्यायासंख्यं न भवति । त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्चे प्राप्ते
प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः ।
अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति सात्ताद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुक्लृष्टः ।
तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदार्थसांख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ
भवतः । निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति । योगविभागः
करिष्यते, तस्मिन् । खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततो ऽणि
वेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि
चेति किम् । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो यथासं-
ख्यं तस्मिन्खञि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति ।
ननु च न लुपताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न
संभवति । वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति * । अथ वा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं किं
तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । एकवचने युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावा-
देशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तावकीनः । मामकीनः । तावकः । मामकः ।
तस्मिन्नणि चेत्येव । त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । अर्द्धम् । सपू-
र्वपदादुक्तव्यः ॥ * ॥ बालेर्यादुक्तम् । गौतमादुक्तम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येवं पूर्वान्वार्धाद्यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
रार्द्धम् । अवरार्द्धम् । अधमार्द्धम् । उत्तमार्द्धम् । पूर्वग्रहणं किम् । परावरा-
धमोत्तमेभ्य इत्येवाच्यते, अर्द्धादिति वर्त्तते । तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते । परा-
रशब्दावदिग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद्
दककृत्वपक्षे परेण ठञ्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्व्यत्ययो भवति परा-
धमवराधमिति ॥

* वचनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न संभवति । पा. २ ।

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात्पादिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च शैषिकः । अणोपवादः । पूर्वार्द्धम् । पौर्वाट्ठिकम् । दक्षिणाट्ठम् । दाक्षिणाट्ठिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्विक्पूर्वपदाद्वृन्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोपवादौ । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः पौर्वाट्ठिकाः । दाक्षिणाट्ठा दाक्षिणाट्ठिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । मध्यमः । आदेशचेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आदिमः ॥ अवोधसोर्लोपश्च ॥ * ॥ अवमम् अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थे । मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्यायं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मधकाष्टम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठाद् अणो मनुष्यसुअश्चापवादः । द्वैष्यम् । द्वैष्यं भवन्तोनुवरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैषकम् । द्वैषमन्यत् ॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । वृद्धात् तु कं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः ॥ यथाकथं चिद्वृत्त्यापि काले वर्त्तमानात्प्रत्यय इष्यते ॥ कादम्ब्यिष्यम् । ब्रह्मिपलालिकम् । तत्र जात इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

आद्वे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति आद्वे ऽभिधेये शैषिकः । ऋत्यणोपादः । आद्वेति च कर्म दृश्यते न श्रद्धावान्युक्तो ऽनभिधानात् । शारदिश्रद्धम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति विक्रः । चत्त्वणोपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो गः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालाट्ठञिति त्य ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो वति । त्यप्प्रत्ययोप्यतो विहित ऐषमोह्यःश्वमोन्यतरस्यामिति । एताभ्यां क्ते ट्युट्युलावपि भवतः । शौवस्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलादृतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव संधिवेलादिभ्य चतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोपवादः । अण्यहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । धिवेलादिभ्यस्तावत् । सांधिवेलम् । सांध्यम् । चतुभ्यः । यैष्मम् । शैशि- १ । नक्षत्रेभ्यः । तैषम् । पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । ज्यो- शी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् । संवत्सरात्कलपर्वणोः ॥ विंत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष ण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । चत्त्वणोपवादः । प्रावृषेण्यो ताहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चत्त्वणोपवादः । वार्षिकं णसः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोपवादः । रे भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकादृतु ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

छन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चत्त्वणोपवादः । मधुश्चमाधुश्च वासन्तिकादृतु ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

कृन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैदि-
कः । अत्यणोपवादः । सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृत् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण प्रत्ययो भवति तत्सन्धियोगेन चास्य तकारलोपः ।
हैमन्तं वासः । हैमन्तमुपलेपनम् । सर्वत्रग्रहणं कृन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । कृन्दसि
भाषायां च सर्वत्रैतद्व्यति । ननु च कृन्दसीति नानुवर्तिष्यते । सैवाननुवृत्तिः
शब्देनाख्यायते प्रत्यङ्गाधिक्येन पूर्वसूत्रेपि संबन्धार्थम् । हैमन्तिकमिति भाषा-
यामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाण्वेति चकारः किमर्थः । अण् यथाप्राप्तं च अत्य-
णिति, कः पुनरनयोर्विशेषः । अत्यणि हि तकारलोपो नास्ति हैमन्ती पङ्क्ति-
रिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । हैमन्तिकं हैमन्तं हैमन्तिकमिति ॥

सायंचिरप्राहुप्रगेव्येभ्यष्ट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राहुंतनम् । अत्येभ्यः ।
दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययं, ततोव्ययत्वादेव
सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं
प्रत्ययसन्धियोगेन निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिरशब्दस्यापि मकारा-
न्तत्वं निपात्यते । प्राहुं प्रगे इत्येकारान्तत्वम् ॥ चिरपरुपरारिभ्यस्त्रो वक्तव्यः
॥ * ॥ चिरवम् । परवम् । परारिवम् ॥ प्रगस्य कृन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥
प्रवम् ॥ अयपश्चाद्विभक्तम् ॥ * ॥ अयिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताञ्वेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतः, स्तुट् च तयो-
रागमः । कालाट्टञिति ठञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्णेतनम् ।
अपराह्णेतनम् । पूर्वाह्णिकम् । अपराह्णिकम् । घकालतनेषु कालानाम् इति
सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्णः सोऽठोऽस्यति तदा
पूर्वाह्णेतन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभ-
क्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । सुप्ते जातः, क्षौप्ते । माथुरः । औत्सः । औदपानः । राष्ट्रियः ।
अवारपारीणः । शाकलिकः । गाम्यः । गामीणः । काश्चेयकः । ओम्भेयकः ॥

प्रावृषष्टप् ॥ २६ ॥

प्रावृष्टशब्दात्सप्तमीसमर्थोज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति ।
एतस्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो युञ् ॥ २७ ॥

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थोज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे युञ् प्रत्ययो भवति,
हत्वणोपवादः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शारदका दर्भाः । शारदका मुद्राः ।
अंशिशेषस्य मुद्रविशेषस्य चेत्यं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शारदं सस्यम् ।
संज्ञाधिकारं के चि'त्कृतलब्धकीतकुशला' इति यावदनुवर्तयन्ति ॥

पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
षये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । विभाषा पूर्वाह्णापरा-
ह्णामित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नवत्राणोपवादः । प्रदोषकः ।
नशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोपवादः ।
संज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठज्जादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद्वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ऽणोपवादः,
न्यसंनियोगेन च पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः, पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
षये । संधिवेलादिषु पाठादणोपवादः । अमावास्यकः । अमावास्यः । एकदे-
विकृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ।
अणो वुचणोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः । अमावा-
स्यकः । अमावास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकाराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मि-
न्विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादि,स्ततोणि मनुष्यवृजि च प्राप्ते विधानम्,
पकरशब्दादप्यौत्सर्गिके ऽणि । सिन्धुकः । अपकरकः ॥

अणजौ च ॥ ३३ ॥

सिन्धुपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययो भवतस्तत्र जात इत्येत-
स्मिन्विषये । पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

**अविष्टा फलुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशा-
खाषाढाबहुलालुक् ॥ ३४ ॥**

अविष्टादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग्भवति । तस्मिन्-
स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्कृतितुकीति भवति । अविष्टासु जातः, अविष्टः । फलु-
नः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः ।
बहुलः ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चित्रा-
यां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान्
ढीष् ॥ फलुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ फलुनी ॥ अषाढा ॥ अविष्टा-
षाढाभ्यां कृणपि वक्तव्यः ॥ * ॥ अविष्टीयः । अषाठीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात्खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्य-
यस्य लुग्भवति । गोस्थाने जातः, गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशा-
लायां जातः, वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । अभिजितः । अश्वयुक्
आश्वयुजः । शतभिषक् । शतभिषजः । बहुलयहणस्यायं प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः
रौहिणः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रत्येव । सप्तमीसमर्थात्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति
सुप्ते कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौम्यः । माथुरः । राष्ट्रियः
ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र भवति यच्च यत्र क्रीतं लब्धमपि तत्रै-
व भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते । शब्दार्थस्य भिन्नत्वादुक्तुमात्रेण क्री-
तलब्धं भवति शब्दार्थस्तु भिन्नतएव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रत्येव । सप्तमीसमर्थान् व्याप्प्रातिपदिकात्प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किं चिन्नूनतामाह । सुप्ते

येण बाहुल्येन भवति. सौग्नः । मायुरः । राष्ट्रियः । प्रायश्चक्षणमनर्थकं,
त्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद् मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टृक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये
क् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थोद् व्याप्प्रातिपदिकात् संभूतइत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवकृतिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थे इह
ह्यते नात्यतिः सत्ता वा, जातभवाभ्यां गतत्वात् । सुप्ते संभवति, सौग्नः ।
मायुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाहुञ् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतइत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
कोशे संभूतं, कोशेयं वस्त्रम् । रुठिरेषा तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथा-
वेहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः, हैमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् ।
असन्ते पुष्प्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । यैष्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते,
शरदाः शालयः । यैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिका-
दुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्पन्ते, हैमन्ता यवाः । यैष्मा
भीहयः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति । उप्रैर्धे । ठञोपवादः । आश्व-
युज्यामुप्ता, आश्वयुजको माषाः । अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी, आश्वयुजी ।
अश्विनीपर्यायो ऽश्वयुज्शब्दः ॥

शीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

शीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति उप्रैर्धे । अश्व-
णोपवादः । यैष्मं सस्यम् । यैष्मकम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमृण्ये ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादेयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्वेयमृणं चेत्तद्वति । मासे देयमृणं मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋणइति किम् । मासे देया भिन्ना ।

कलाप्यश्वत्ययवबुसादुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्य यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दा साहचर्यात्काले वर्त्तन्ते । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी । यस्मिन्श्वत्याः फलन्ति सोश्वत्यः । यस्मिन्यवबुसं संपद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते । कलापिन काले देयमृणं, कलापकम् । अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमादुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति देयमृणइत्येतस्मिन्नर्थे । ऋण्टञोरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृद्धार्थम् । समाशब्दो वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारादुञ्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । वेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणारिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते ऽणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात्प्रातिपदिकाद्व्याहरति मृग इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगः, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः । मृग इति किम् । निशायां व्याहरत्यलोकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्वति, सोढं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य ह्यास्य नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् व्याप्प्रातिपदिकाद्

त्येतिस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म,
त्र जात इति गतार्थत्वात् । सुप्ते भवः, सौप्तः । माथुरः । राष्ट्रियः । पुन-
रत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्या यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणशब्दस्य चापवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । वर्ग्यम् । मुखजघन-
जघनशरीरावयवार्थः पाठः, सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति * । दिश् । वर्ग ।
ग । गण । पत्त । धाव्या । मित्र । मेधा । अन्तर । पयिन् । रहस् । अलीक ।
खा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ ॥ उदकात्संज्ञायाम्† ॥
॥ य । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो
भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् ।
र्ण्यम् । ओष्ठम् ॥

दूतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ ५६ ॥

दूत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । दूतौ भवं, दातैयम् । कैतियम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्ते-
यम् । आह्वेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं, न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्यो ऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादणप्रत्ययो भवति चकाराहुञ्च, तत्र भव इत्येतस्मिन्वि-
षये, शरीरावयवाद्यतोपवादः । ग्रीवासु भवं, ग्रीवेयम् । ग्रीवम् । ग्रीवाशब्दो
गमनीवचनस्तासां बहुत्वाद्बहुवचनं कृतम् ।

गम्भीराऽज्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् अज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणो-
पवादः । गम्भीरे भवं, गाम्भीर्यम् ॥ बहिर्द्वैवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गद्यम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम् ‡ ॥

* मुखजघनाभ्यां सेनाया अपभागपञ्चाङ्गभागानुच्येते इत्यधिकः पाठः कुत्र वित्युत्तके ।

† उदकात्संज्ञायामित्यस्याप्ये उदका रजस्वला । संज्ञायामिति किम् । औदको मत्स्यः ।
त्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ चातुर्मास्यान्ने ज्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि घृतानि । चातुर्मास्यो घृतः ।
चातुर्मासो ऽन्यत्र । इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्मातिपदिकाच्च ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत्
स्मिन्विषये । अणोपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्वृत्तिः, किं तर्हि परि
मुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमव्ययीभा
वग्रहणम् । परिमुखं भवं, पारिमुख्यम् । पारिहृण्यम् । परिमुखादेरन्यत्र
भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहृणु । पर्याष्ट । पर्यूल । औपमूल
खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ । अनु
खल । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाष । अनुयव । अनुग्रप । अनुवश * ॥

अन्तःपूर्वपदाटुञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदाट
व्ययीभावाटुञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः
अन्तर्देशिकम् । अन्तर्गोहिकम् † ॥ समानशब्दाटुञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ समानं
भवं सामानिकम् ॥ तदादेश्व ॥ * ॥ सामानशामिकम् । सामानदेशिकम् ।
अट्टात्मादिभ्यश्च ॥ * ॥ आट्टात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् ‡ ।
अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ऊर्ध्वदमाच्च टुञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः ।
ऊर्ध्वशब्देन समानार्थे ऊर्ध्वदमशब्दः ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ * ॥
लोकोत्तरपदाच्च ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ॥ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां
तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । जनप
रयोः कुक्व ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ मध्यशब्दादीयः ॥ * ॥ मट्टीयः ॥
मण्मीयो च प्रत्ययो वक्तव्यौ ॥ * ॥ माट्टमम् । मट्टमीयम् ॥ मट्टो मध्य
दिनण् चास्मात् ॥ * ॥ मट्टो भवं, माट्टादिनम् ॥ स्यान्नो लुगवक्तव्यः ॥ * ॥
अश्वत्थामा ॥ अजिनान्ताच्च ॥ * ॥ वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

समानस्य तदादेश्व अट्टात्मादिषु चेष्टते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुञ्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योथ मध्यस्य मण्मीयो प्रत्ययो तथा ॥

मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात्स्थान्नो लुगजिनातथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

* अनुस्यूङ् । पुस्तकान्तरे ज्यं शब्दोधिकोत्र गणे ।

† आन्तरगारिकम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ अनुश्रुतिकादीनां चेत्युभयपदद्वयैरित्यधिकं कुत्र चित् ।

अव्ययीभावादित्येष । यामशब्दान्तादव्ययीभावात्परि अनु इत्येवपूर्वा-
दृष्टं प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । पारियामिकः ।
आनुयामिकः ॥

जिह्वामूलशुल्लेश्च ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च कः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच् कः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणोपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येष । शब्दादन्यस्मिन्नन्यथार्थे वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यत-
रस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । हे प्राप्ते वचनं, पत्ते सोपि
भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः * । युधिष्ठिरवर्ग्यः ।
युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्दइति किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये
लंकारे ऽभिधेये । यतोपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंकारइति किम् ।
कर्मम् । ललाट्यम् ॥

तस्य व्याख्यानइति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायते ऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् ।
तस्येति षष्ठीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्याख्याने ऽभिधेये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे वकारः श्रयमाणः पूर्व-
वाक्यार्थमेव समुच्चिनोति तत्र भव इति । सुपां व्याख्यानः, सौपो ग्रन्थः ।
तैडः । कार्तम् । सुप् भवं, सौपम् । तैडम् । कार्तम् । व्याख्यातव्यनाम् इति
किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला, पाटलिपुत्रः सुकोसलया व्याख्या-
यते, एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम् । भव-
याख्यानयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्द्वैशौहि तौ ॥

बहुचोन्तोदात्तादृञ् ॥ ६७ ॥

बहुचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्तादृवव्याख्यानयोष्टञ्
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासस्व-

* अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गीणः । अर्जुनवर्गीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

रणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । बहुच इति किम् । टुचष्टकं वक्ष्यति । एकाच प्रत्युदाह्रियते । सौपम् । तैडम् । कार्त्तम् । अन्तोदात्तादिति किम् । संहितायाः संहितम् । संहिताशब्दो हि गतिस्वरेणाद्युदात्तः ॥

ऋतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

ऋतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोषष्टञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । ऋतुभ्यस्तावत् । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भव, अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजमूयिकः । यज्ञेभ्यः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । ऋतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोमयागेभ्योपि यथा स्यात्, पाञ्चोदनिकः । दाशौदनिकः । बहुवचः स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षः ॥ ६९ ॥

अधिषब्दाः प्रवरनामधेयानि तेभ्य अधिषब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोषष्टञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु व्याख्यातव्यनाम् इत्यनुवर्तते तत्साहचर्यादृषिषब्देन्य उच्यते । वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिको ऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः । अध्यायेष्विति किम् । वासिष्ठो ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् षट् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पु्रोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः षट् प्रत्यये भवति । पुरोडाशः पिष्टपिष्टास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । षकारो ङीर्षः ।

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

छन्दःशब्दाद्व्यव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययो भवतः । टुच इति ठाङ् प्राप्ते वचनम् । छन्दस्यः । छान्दसः ॥

द्वजृद्धाक्षणकप्रथमाध्वरपुरश्चरणना-

माख्यातादृक् ॥ ७२ ॥

द्वजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोषष्टञ् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । टुचस्तावत्, श्लेष्टिकः । पाशुकः । अकारान्तात् । चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण । ब्राह्मणिकः । ऋक् आर्चिकः । प्रथम । प्राथमिकः । अध्वर । आध्वरिकः । पुरश्चरण । पौरश्च

शिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । नामिकः । आख्यातिकः ।
नामाख्यातिकः ॥

अणूगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अणूगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति ।
ठज्रादेरपवादः । आर्गयनः, । पादव्याख्यानः । अणूग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ।
वास्तुविद्यः । अणूगयन । पदव्याख्यान । कुन्दोमान । कुन्दोभाषा । कुन्दोविवृति ।
न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । तन्त्रविद्या ।
उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त । निमित्त । उपनिषत् । शिवा * । अणूगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । सुघ्नादागतः सौघ्नः । मायुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपादानं विव-
रितं यत्तदिह गृह्यते, न नान्तरीयकम् । सुघ्नादागच्छन्वृत्तमूलादागत इति ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिण्याहो भाग उच्यते स यस्मिन्वृत्त्यते तदायस्थानम् ।
आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मि-
न्विषये, अणोपवादः । कं तु परत्वाद्बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शैल्क-
शालिकः । आकरिकम् † । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये । आयस्थानठको ऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः ।
कार्कणः । अणूग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृष्ण । स्थ-
ण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । तृण । पण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिबंधेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिभूतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिबंधाः । तद्वाचिभ्यः शब्दे-
भ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । कं तु पर-
त्वाद्बाधते । विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत् । उपाध्यायादागतम्, औपाध्यायकम् । शैष्य-
कम् । आचार्यकम् । योनिबंधेभ्यः । मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः ‡ ॥

* कुन्दोविवृति । व्याय । निरुक्त । विद्या । उत्पाव । भिदा । इति शब्दा अधिक
अत्र गणे पुस्तकान्तरे ।

† नागरिकम् । आपणिकम् । इत्यपि कुत्र चित्पुस्तके ।

‡ मातुलक इत्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

ऋतष्टञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्य इत्येष । चकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायो-
निःसंबन्धवाचिभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । वुञोप-
वादः । विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत् । होतुरागतं, होतृकम् । पौतृकम् । योनि-
संबन्धवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं सुखार्थम् ।
विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ्च तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । पितुरागतं, पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्कुवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्यया-
न्तात्प्रातिपदिकादङ्कुवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अङ्कु-
ग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लभ्यते । तस्माद्वृजतिदिश्यते * नाणैव संघाङ्कुलत-
णोष्पजिज्ञामणिति । औपगवानामङ्कुः, औपगवकः । कापटवकः । नाडाय-
नकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगतमौपगवकम् । कापटवकम् । नाडा-
यनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येत-
स्मिन्विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादा-
गतं, समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गृहादिस्वाच् छः ।
मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । सममयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् ।
टकारो ङीबर्थः । सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येष । पञ्चमीसमर्थोद् व्याप्प्रातिपदिकात्प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ।
हिमवतः प्रभवति, हैमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः ॥

* गोत्रघरणाद् जितेतिथिर्लक्षं पुस्तकान्तरे ।

विदूराज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाज् ज्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । अणो-
पवादः । विदूरात्मभवति, वैदूर्यो मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति न
विदूरात् तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि

बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तथेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्गच्छतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । सुघ्नं गच्छति, सौघ्नः
पन्था दूतो वा । माथुरः * । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ
वा सुघ्नप्राप्तिः पयो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् । सुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थोदभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेद्भवति । आभिमुख्येन निष्क्रामति,
अभिनिष्क्रामति, सुघ्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं सौघ्नम् । माथुरम् । राष्ट्रि-
यम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते
यथा साध्वसिश्चिन्नतीति । द्वारमिति किम् । सुघ्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्यैतदपेत्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्य-
त्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थोदधिकृत्य कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः । गौरि-
मित्रः । यायातः । ग्रन्थइति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ॥ लुबा-
ख्याधिकार्यस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ॥ * ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता ऽऽख्यायिका
वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति, भैरवी ॥

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थइति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयास-
मर्थेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोपवादः । शिशूनां कन्दनं
शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभं,
यमसभीयः । द्वन्द्वात् । अनिक्काशयीयः । श्येनकपोतीयः । शब्दार्थसंबन्धीयं

* राष्ट्रिय इत्यधिकमन्यत्र ।

प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रत्युन्नागप्र-
नीयम् * । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतो ऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न
पठ्यते ॥ वृद्धे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । राक्षसुरम् । गौण-
मुख्यम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणत्वात् शिशुकृन्दादयोऽपि तत्रैव द्रष्टव्याः ।
प्रपञ्चार्थमेषां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः, ततश्च प्र-
त्ययस्यादर्शनात् ॥

सोस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्र-
थमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते । सुप्ता
निवासो ऽस्य सौप्तः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संब-
न्धद्विशेष्यभिजन इत्युच्यते । यस्मिन्पूर्वबान्धवैरुचितं तस्मादिह देशवाचिनः
प्रत्ययो, न बन्धुभ्यो निवासप्रत्यासत्तेः । सुप्ताभिजनोऽस्य सौप्तः । माथुरः ।
राष्ट्रियः । निवासाभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युच्यते स निवासः । यत्र
पूर्वैरुचितं सौभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ॥ ९१ ॥

सोस्याभिजन इति वर्त्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी, पर्व-
त इति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति षष्ठ्यर्थे चः
प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनाभिधातुं प्रत्ययो
भवतीत्यर्थः । हृद्गोलः पर्वतोभिजन एषामायुधजीविनां हृद्गोलीयाः । अन्य-
कवर्त्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति किम् । सत्तोदः पर्वतोभि-
जन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्तादा ब्राह्मणाः । पर्वत इति किम् । सांकाश्यका
आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति सोस्याभि-
जन इत्येतस्मिन्निषये । अणादेरपवादः । शण्डिक्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक ।
सर्वकेश । सर्वसेन । शक । सट । रक । शङ्ख । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ ॥ ९३ ॥

* सीताश्वेवगीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सिन्ध्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तत्तशि-
लादिभ्यश्च यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये ।
सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर ।
सात्त्व । किष्किन्धा । गड्डिका । उरस । दरत्* । ये तु कच्चादिषु पठन्ते
सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाणि सिद्धे मनुष्यवृजो बाधनार्थं वचनम् । तत्त-
शिलादिभ्यः खल्वपि । तात्तशिलः । वात्सोद्वरणः । तत्तशिला । वत्सोद्वरण ।
जौमेदुर । काण्डवारण । यामणी । सरालक । कंस । किन्नर । संकुचित ।
सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर । अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराहुक्कण्डज्यकः ॥ ९४ ॥

तूद्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्दभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ठक् ण् ठञ् यक्
इत्येते प्रत्यया भवन्ति सास्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । तौदेयः ।
शालातुरीयः । धार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थं ग्वानुवर्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति
प्रथमासमर्थदास्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चे-
त्तद्वर्तते । भज्यते सेव्यतइति भक्तिः । सुप्ता भक्तिरस्य सौप्तः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

अचित्ताददेशकालाट्टक् ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति
सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृट्वाच् छं परत्वाद्वाधते । अपपा
भक्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम् । दैव-
दतः । अदेशादिति किम् । सौप्तः । अकालादिति किम् । यैष्णः ॥

महाराजाट्टज् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दाट् ठञ् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥ *near 22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100*

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये
काणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दा-
द्गोत्रतत्त्वियाख्येभ्य इति वुञ्स्त्येव । न चात्र वुन्वुञ्जोर्विशेषो विद्यते किमर्थं
वासुदेवग्रहणम् । संज्ञेया देवताविशेषस्य न तत्त्वियाख्या । अल्पाचरमजाद-
दन्तमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयत्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

* कुल्लन । दिरहा । रतो शब्दो पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिकी ।

गोत्राख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः तत्त्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद्वाधते । म्लचुका-
यनिर्भक्तिरस्य भौचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । तत्त्रियाख्येभ्यः ।
नाकुलकः । साहदेवकः । साम्बकः । आख्यायहणं प्रसिद्धतत्त्रियशब्दपरिग्रहार्थं,
यथाकथंचित् तत्त्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुलग्रहणात् क्व चिदप्रवृत्तिरेव ।
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भव-
ति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । जनपदतदवद्भावेत्यत्र
प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्यो ऽस्मिन्वर्थे ऽतिदिश्यन्ते । जनपदिनो
जनपदस्वामिनः तत्त्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः ।
सौह्रकः । पौण्ड्रकः । तद्वदङ्गाः तत्त्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः ।
सौह्रकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामिति किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य
पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च द्व्येकयोरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धि-
निमित्तेषु च वुजादिषु विशेषो नास्तीति । मद्रवृज्योः कनि विशेषः । मद्रस्या-
यत्नं, द्रुमगन्धकलिङ्गसूरमसादण्, माद्रः । वृजिशब्दादपि वृद्धेत्कोसलाजादा-
ज्यङ्, वाज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्द्देशे कृते मद्रकः । वृजिकः । जन-
पदेन समानशब्दानामिति किम् । अनुषण्डो जनपदः, पौरवो राजा स भक्ति-
रस्य पौरवीयः । बहुवचनग्रहणं समानशब्दताविषयलक्षणार्थम्, अन्यथा हि
यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेशः स्याद्, एकवचनद्विवचनयोरन स्यात्, वाङ्गो
वाङ्गो वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विव-
चनयोः सत्यपि शब्दभेदे ऽतिदेशो भवति । वाङ्गः वाङ्गो वा भक्तिरस्य वाङ्गकः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थताप्रोक्तमित्यस्मिन्वर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
प्रकर्षणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम् । कृते ग्रन्थइत्यनेन गतत्वात् । अन्येन
कृता माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः । पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्वम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुखणिङ्कोखाच्छृणु ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छृण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्वि-
षये । अणोपवादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः ।

विट्कीयाः । औखीयाः ॥ कुन्दसि वायमिष्यते ॥ तिसिरिणा प्रोक्तः श्लोक
यत्र न भवति । शौनकादिभ्यश्चकुन्दसीत्यत्रानुवृत्तेश्चकुन्दोधिकारविहि-
तां च तद्विषयतेष्यते * ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्त-
त्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्धार्थः कल्प्यस्ताभ्यां प्रोक्त इति
र्यते । तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । शौनकादिभ्यश्चकुन्दसीत्यत्रानु वृत्तेश्च-
उधिकारविहितानां च तत्र तद्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्य-
नः † अषिभ्यामिति किम् । इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासिनां च ये वाचकः शब्दास्तेभ्यो-
निः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । कुं तु परत्वा-
धत्ते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः, हरिद्रुः । कुगली । तुम्बुरुः । उलपः ।
ते । वैशंपायनान्तेवासिनो नव । आलम्बि । पलङ्ग । कमल । अचा-
। आरुणि । ताण्ड्य । श्यामायन । कठ । कलापी । इति । प्रत्यक्ष-
रिणो वृक्षन्ते न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः । कुतः । कलापिखाडायनग्रह-
त् । तथाहि, वैशंपायनान्तेवासी कलापी तदन्तेवासिनो वैशंपायनान्तेवा-
न एव भवन्ति किं कलापियहणेन तथा वैशंपायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी
डायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन । तदेतत्प्रकारिग्रहणस्य लिङ्गम् । कला-
न्तेवासिभ्यस्तावत् । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रुविणः । तौम्बुरविणः ।
लपिनः । कुगलिनो ठिनुकं वक्ष्यति । वैशंपायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः
लङ्गिनः । कामलिनः । आर्च्याभिनः । आरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामाय-
नः । कठाल्लुकं वक्ष्यति । कलापिनश्चाणम् ॥

हरिदुरेषां प्रथमस्ततश्चकुगलितुम्बुरु ।

उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

यालम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

अचाभारुणिताण्ड्याश्च मट्टमीयास्तयोऽपरे ॥

श्यामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ।

* शौनकेत्यादीष्यत इत्यन्तपद्यस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्चकुन्दसीत्यत्रानुवृत्तेश्चकुन्दोधिकारविहि-
ता इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

† कौशिकिन इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

चरक इति वैशंपायनस्याख्या तत्संबन्धेन सर्वं तदन्तेवासिनश्चरक इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थात्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिन प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पेषु । पैङ्गी कल्पः । आह्वणपराज्जी । पुराणप्रोक्तस्थिति किम् । याज्ञवल्का ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । याज्ञवल्कादयो ऽचिरकाला इत्याख्याने वार्ता । तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्माच्च भवति । प्रतिप ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यवदस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वायं योगश्छन्दोधिकारमनुवर्त्तयति, ते कल्पेष्वापि न भवति । पुराणइति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तबाधैव, ते पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये छन्दस्यभिधेये । कृणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः वाजसनेयिनः । छन्दसीति किम् । शौनकीया शिष्टा । कठशाठ इत्यपठते । तत्संघातार्थं, केवलाद्वि लुक् वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीय कठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय । साङ्गैरव । शाङ्गैरव । सांपेय । शाखेय खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ कशाय । तलवकार । पुरुषासक । अश्वपेय । शौनकादिः * ॥

कठचरकालुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुभ्रवति । कठशब्दाद्वैशंपायनान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः चरकाः । छन्दसीत्येव । काठाः । चारकाः † ॥

कलापिने ऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । वैशंपायनान्तेवासिस्त्वाणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । इग्यनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे सञ्ज्ञस्त्वारिपीठसर्पिकला

* स्कम्भ । अयं पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्यधिकः ।

† श्लोका इत्याधिकं कुत्र चित् ।

प्र*तैतलिजाजलिजाङ्गलिंलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुपर्वणामुपसं-
नम् ॥ * ॥ इति टिलोपः । अथाण्यहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ।
कविधानार्थं, तेन माथुरी वृत्तिः, सौलभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

छगलिना ढिनुक् ॥ १०६ ॥

छगलिनशब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये ।
प्यन्तेवासित्वाणिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति
प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । भित्तुनट सूत्रयोरिति यथासंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणं,
शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं छन्दोयहणमनुवर्त्यं, गु-
त्यनया च भित्तुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणा
वः । शैलालिनो नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरिति किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति ।
पवादः । तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं भित्तुनटसूत्रयोरभिधेययो-
पि तद्विषयतार्थं छन्दोयहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो
वः । कृशाश्विनो नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दम् । कर्शाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थदेकदिगित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
देक् तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् ।
वती । चैककुदी । पौलमूली । तेनेति । प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं
तिधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि छन्दोधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण घादिषु
दिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । सुदा-
मः । हिमवतः । पौलमूलतः ॥

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्व्यत् प्रत्ययो भवति घकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन्वि-
षये । अणोपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

* कौयमीति पा० ।

† जाङ्गलीति वृत्तुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोदुपज्ञातइत्येतस्मिन्विषये । यथाविहितं प्र-
भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनापः
पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशङ्कत्स्नम् । गुरुलाघवम् । आपिशल
पुष्करणात् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोदुपज्ञातइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भ-
यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः श्लाकाः । हैकुः
ग्रन्थः । भैकुराटो ग्रन्थः । जालूकः । ग्रन्थइति किम् । तत्तत्कृतः प्रासा-
दुत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थोदुपज्ञातइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति समु-
चेत्संज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम्* । सारघम् । पै-
कम् । मधुनः संज्ञा यताः ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्र-
भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । व-
कम् । कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । मि-
सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रुरु । ध्रुव । रुद्र । अनडुह । ब्रह्म-
कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादिः ॥

तुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । तुद्रादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भ-
तेन कृतइत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोपवादः । स्वरं विं-
तुद्रादिभिः कृतं दौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोदुपज्ञातइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
त्य,णादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधी-
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं यदपरं लिङ्ग-
प्रत्ययपरात्तादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोतिदमौपगवम् । कापट-
राष्ट्रियम् । अवारपारीयम् । अनन्तरादिष्वनभिधानाच्च भवति । देवदत्त

* कार्मुकमिति पाठ २ ।

रमिति ॥ बहस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संशोढुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्धु एवात्राण्
धर्मपसंख्यानम् ॥ अग्नीधः शरणे रण भे च ॥ * ॥ आग्नीधम् ॥ समिधामा-
ते वेण्यन् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी चक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
॥स्येदं रथं, चक्रं वा युगं वा ॥ रथाङ्गेष्वेव्यते नान्यत्रा, नभिधानात् ॥ रथसीता-
नेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरूपसंख्यायते ॥ * ॥ परमरथम् । उत्तमरथम् ॥

पत्नपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पत्नमश्वदिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वादञ् रथशब्दादञ्
प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतो ऽपवादः । आश्वरथं
रुम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम् * ॥

पत्नाध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पत्नं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चाऽप्रत्ययो
वति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥ पत्नाद्वाह्ये ॥ * ॥ अश्वस्येदं
हनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पादिपदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणो-
वादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्वन्वरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनि-
कयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । वैरे तावत् ।
॥ध्व + शालङ्कायनिका । काकोलूकिका । मैथुनिकायाम् । अत्रिभरद्वाजिका ।
तत्सकुशिकिका । विवह्नमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेष्यमी स्वभावतः स्त्री-
लङ्काः । वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दैशासुरम् । रातोऽ-
सुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रशक्तिभ्यश्चरणशक्तिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति
स्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । गोत्रात्तावत् ।

* गार्दभरथमित्यस्याये 'रासभरथम् । छं परत्वाद्वाधत' इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† बाभवेति पा० ३ ।

‡ वैरस्येत्यारभ्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्तं क्व चित्रं दृश्यते ।

लौचुकायनकम् औपगवकम् ॥ चरणादुर्मान्वाययोरिष्यते ॥ काठकं, काला
कम् । मौदकम् । पैष्यलादकम् ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वज्यजिजामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वज्यजन्ताद् यजन्ताद् इजन्ताच्च प्रातिप
कादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य वुजो ऽपवादः ॥ घे
यहणमत्र कर्तव्यम् ॥ * ॥ तेन वैषम्यादथासंख्यं न भवति । अज्यजन्तात् । वै
संघः । बैदोङ्कः । बैदं लक्षणं, बैदो घोषः । यजन्तात् । गार्गः संघः । गार्गोङ्कः
गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोषः । इजन्तात् । दात्तः संघः । दात्तोङ्कः । दात्तं ल
क्षणम् । दात्तो घोषः । अङ्गलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्न
स्वं यथा विद्याविदानाम्, अङ्गस्तु गवादिस्थोपि गवादीनां स्वं न भवति
णिष्करणं ङीबर्थं पुंषद्भावप्रतिषेधार्थं च । बैदी विद्या ऽस्य, बैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात्संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वागप्रत्ययो भवति तस्येव
त्येतस्मिन्विषये । वुजोपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां सं
शाकलः । शाकलकः । शाकलो ऽङ्कः । शाकलकोङ्कः । शाकलं लक्षणम् ।
कलकं लक्षणम् । शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ॥

हृन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबहुचनटाज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । हृन्दोगादिभ्यः शब्दे
ज्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । वुजणोरपवादः । चरणादुर्मा
ययो,स्तत्साहचर्यावटशब्दादपि धर्मान्वाययोरेव भवति । हृन्दोगानां धर्मा
ऽऽन्वायो वा ह्रान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाहुच्यम् । नाट्य
अन्यत्र ह्रान्दोगं कुलमित्यादि ॥

नदण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधे
वुज् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्तते तेन वुजप्रतिषेधो विज्ञाय
गौकत्वाः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा । दात्ताः । माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रप्र
यान्ता एते, ततः पूर्वण वुजि प्राप्ते कृषिधानार्थं वचनम् । रैवतिकीय
स्वापिशीयः । रैवतिक । स्वापिशि । तैमवृद्धि । गौरयीवि । औदमेयि । औ
वाहि । बैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रबुजोपवादः । गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्निधौ चेकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणबुजोपवादः । आथर्वणिकस्याय, माथ-
णो धर्म आम्नायो वा । चरणादुर्मांन्नाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । प्रकृतेरवस्थान्तरे विकारः । किमिहोदाहरणम्, अप्राण्याद्युदात्तमवृद्धं यस्य
नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अश्मनो विकारः, आश्मनः । आश्मः । अश्मनो
विकार इति टिलोपः पार्त्तिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । निस्स्वरेणाद्युदात्ता
ने । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शेषिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोधादयो
भवन्ति । हालः । सैरः ।

अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योषधिवृत्तवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो ऽवयवे यथाविहितं
यथो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्यो ऽञ्जं वक्ष्यति । कपोतस्य
कारो ऽवयवो वा, कापोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओषधिभ्यः । मौर्व काण्डं,
र्व भस्म । वृत्तेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः
ण्योषधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति * । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं
अप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः, इति । विका-
रयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशो हि तौ ॥

बिल्वदिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥

बिल्व इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।
योगमञ्जमयटोरपवादः । बिल्वस्यावयवो विकारो वा, बिल्वः । गवेषुका-
दोत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयड्बाधनार्थं ग्रहणम् । बिल्व । व्रीहि ।
ण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इत्तु । वेणु । गवेषुका । कर्पासी । पाटली ।
त्यू । कुटीर । बिल्वदिः ॥

* भवन्तीत्यस्यापि 'वृक्षशब्देन वनस्यतयो ऽपि गृह्यन्ते । न्ययोधस्य विकारो ऽवयवो
नैययोधः । पियलः । औदुम्बरः । ओषधिशब्दाल्लतादयो ऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूल-
तरो ऽवयवो वा, ताम्बूलः । गान्धूषः । हभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति' इत्यधिकमेकस्मि-
न्तके ।

कोपधाञ्च ॥ १३७ ॥

ककारोपधात्मातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवये
रर्थयोः । अजोपवादः । तर्कु । तार्क्कम् । तिसिङीक । तैसिङीकम् । माण्
कम् । दार्दुरूकम् । माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्निधोगेन तयोः षु
गमो भवति । ओरजोपवादः । त्रपुणो विकारः, त्रापुषम् । जातुषम् । अ
य्यादित्वाचावयवे ॥

ओरज् ॥ १३९ ॥

उष्णान्तात्मातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो, रणे
पत्रादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो,
लोपादः । दाधित्यम् । कापित्यम् । माहित्यम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वा ऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयो-
रर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यवासम् । उभयत्र विभाषेयम् । पलाशव-
दिरशिशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते ऽन्येषामप्राप्ते । पलाश । खदिर ।
शिशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत । पलाशादिः ॥

शम्याष्टलज् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् टलज् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजोप-
वादः । शमीर्ल भस्म । शमीली सुक् ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावय-
वयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । आशमयम् । आशमन् ।
मूर्धामयं, मौर्वम् । भाषायामिति किम् । बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् ।
अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्रः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । एतयोरित्य-
नेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजता-
दिभ्योजित्येवमादयस्तद्विषयेपि यथा स्यात् । कपोतमयम् । कपोतम् । लोह-
मयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभत्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्य-
श्चाभत्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति ।
वृद्धेभ्यस्तावत् । आश्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्यः । शरम-
यम् । दर्भमयम् । मृन्मयम् । नित्ययद्गणं किम् । यावता ऽऽरम्भसामर्थ्यादेव
नित्यं भवष्यति । एकावो नित्यं मयट्मिच्छन्ति, तदनेन क्लियते । त्वद्भ्यम् ।
सद्भ्यम् । वाद्भ्यमिति । शर । दर्भ । मृत् । कुटी । मृण । सोम । खल्बज ॥

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषे ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीषइति
किम् । गव्यं पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवस्तस्येदंविषये विधानम् ।
विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये,
ऽणोपवादः । पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोपवादः ।
पिष्टकः ॥

ग्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

ग्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । बिल्वाद्यणोप-
वादः । ग्रीहमयः पुरोडाशः । ग्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्थयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः ।
यावादिभ्यः कन् ॥

द्व्यक्षश्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्व्यक्षः प्रातिपदिकाश् छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकाराव-
यवयोरर्थयोः । भाषायां मयडुक्तः छन्दस्यप्राप्तो विधीयते । यस्य पर्णमयी
ब्रह्मभवति । दर्भमयं वासो भवति । शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नास्त्वद्ब्रह्मबिल्वात् ॥ १५१ ॥

उच्यतेः प्रातिपदिकाद्वद्ब्रह्मशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति ।

द्वयश्चन्दसीति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । मौञ्जं शिष्यम् । नार्मुतं वक्रम् । बाधो बालप्रशयिता भवति । जैत्यो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं तत्कालार्थम् । धूममयान्यध्याणि । मतुषनिर्देशस्तदन्तविधिनिवासार्थः । इहैव स्यात् । वैणवी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्यो ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्थयोः । मयडादीनामपवादः । तालं धनुः । बार्हिणम् । ऐन्द्रालिगम् ॥ ताला-
दुनुषि* ॥ बार्हिण । इन्द्रालिग । इन्द्रावृश । इन्द्रायुध । वाप † श्यामाक ।
पायुजा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशासद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते । जातरूप-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीना-
मपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम् ।
परिमाणद्विति किम् । यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विका-
रावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदासादेरञ् विहित एव, परिशि-
ष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रज-
तादिभ्यः । राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादिषु ये ऽनुदासादयः पठन्ते
रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽत्र सिद्धे पुनर्वचनं मयडाधनार्थम् । रजत । सीस ।
लोह । उदुम्बर । नीच ‡ । दारु । रोहितक । बिभीतक । कपीत । दारु ।
तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येव । तद्विति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्ययमर्हः । जित्यो विका-
रावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थः ।
मयटोपवादः । ओरञ् । शम्याष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । उष्ट्रादुञ् ।
शय्या ठञ् । कंसीयरशय्योर्यञौ । इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । देवदारवस्य

* तालादनुषीत्यस्यापे तासमयमन्यत् । नित्यं वृद्धेति मयट् । इत्यधिकमेक-
स्मिन्पुस्तके ।

† वर्गेति पा० ३ ।

‡ नीलेति पा० ३ ।

§ विकारावयवयोरित्येकेति पा० ३ ।

विकारो ऽवयवो वा, दैवदारवम् । दाधित्यस्य, दाधित्यम् । पालाशस्य, पा-
शम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । औष्ट्रकस्य, औष्ट्रकम् । ऐणेयस्य,
ऐण्यम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् । बैत्य-
यम् । तत्प्रत्ययादिति किम् । बैदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राक्खनेऽजित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते वि-
नारे ऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीतवत् प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार-इत्येत-
न्निषेधे । अणाद्रीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न कृठिप-
माणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो, नैष्किकः ।
तिन क्रीतं, शत्यं, शतिकम् । शतस्य विकारः, शस्यः, शतिकः । साहस्रः ।
तिः सर्वसादृश्यार्थः । अद्वयपूर्वाद् द्विगोलुंगसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिदि-
यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ।

उष्ट्रादुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोपवादः ।
पुण्य विकारो ऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णोऽशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।
मम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् ॥

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोप-
वादः । ऐणेयं मांसम् । पुंसस्त्वञेव भवति । एणस्य मांसमैणम् * ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् ।
यस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयद्विषये तु विधीयते ॥

द्वोश्च ॥ १६१ ॥

द्वुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरञोपवादः ।
यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्वुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । दुवयम् ॥

* एणस्य मांसमैणमित्यस्याये 'कोशाच्छब्द' उक्तव्यः ॥ ० ॥ कोशेयं वासः सूत्रं च ।
पञ्चमकेकस्मिन्पुस्तके ।

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोहृत्यस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुभवति । आमलक
फल, मामलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भव
विकारश्च । पल्लवितस्यैव पल्लवः ॥

प्लक्षादिभ्योः ॥ १६४ ॥

फलइत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षि
ऽण् प्रत्ययो भवति । अत्रोपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुभवति । प्राचः
नैयबोधम् । प्लत् । न्यबोध । अश्वत्थ । इक्षुदी । शिथु । कर्कन्धु * । बृहती †

जम्ब्या वा ॥ १६५ ॥

फलइत्येव । जम्बूशब्दात्फले ऽभिधेये वा ऽण् प्रत्ययो भवति । अ
पवादः । अत्राणो विधानसामर्थ्याल्लुग्न भवति । अत्रस्तु भवत्येव । जाम्बवा
फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वैत्येव । जम्बूवाः फलेभिधेये प्रत्ययस्य वा लुभवति । युक्तवद्
विशेषः । जम्बूवाः फलं, जम्बूः फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा ॥ लु
करणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । यवाः । माषाः । मुद्गा
तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका । नवमल्लिक
जातिः । विदार्याः मूलं, विदारी । अंशुमती । बृहती । न च भवति पाटल
पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात्क चिदन्यदपि भवति । कद
पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । वैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लु
प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्वावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्याः ।
हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्तियुक्तवद्वावेनेष्यते, वा
स्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः । हरीतकी । को
तकी । नखरजनी § । शष्कण्डी ॥ । दाही । दोही । दही । श्वेतपात्र

* अक्रतु । पा० २ द्वितीयपुस्तके कर्कन्तु । पा० २ ।

† काष्ठ । लुक् । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ नवमल्लिका पा० २ ।

§ नखररजनी । पा० २ ।

॥ आकण्डी । पा० २ ।

लूनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वाहा । गर्गरिका । कण्टकारिका ।
फालिका * ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यजौ लुक्च ॥ १६८ ॥

प्राक्कीताच्चेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपरश-
व्यश्चाभ्यां यथासंख्यं यजौ प्रत्ययौ भवतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन्विषये, तत्सं-
योगेन च कंसीयपरशव्ययोरुभयवति । कंसीयस्य विकारः, कांस्यः । परशव्यस्य
विकारः, पारशवः । प्रातिपदिकाधिकाद्वातुत्ययस्य न लुभयति । परशव्य-
श्चादनुदासादित्वादेवात्र सिद्धे लुगय खननम् । ननु च यस्येति लोपे कृते
लस्तद्वृत्तस्येति यलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तते ॥

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥**

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्टकु ॥ १ ॥

तद्वृत्तिरययुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृत्तिसंशब्दनाद्यानर्था-
नुक्रमिष्यामः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । दीव्यति खनति
जयति जितमिति । अतैर्दीव्यति आत्तिकः ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दा-
भ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यश-
ब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् ॥ आहौप्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह, प्राभू-
तकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः ॥ एच्छतौ सुखातादिभ्यः ॥ * ॥
खातं एच्छति सौख्यतिकः । सौख्यशायनिकः ॥ गच्छतौ परद्वारादिभ्यः ॥ * ॥
द्वारान् गच्छति पारदारिकः । गौहृत्यिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक्
प्रयोगो भवति । अतैर्दीव्यति, आत्तिकः । शालाकिकः । अभ्या खनति, आभि-
ः । कौटालिकः । अतैर्जयति, आत्तिकः । अतैर्जितमात्तिकम् । शालाकिकम् ।
वञ्ज करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति,
नभिधानात् । अङ्गुल्या खनतीति च । प्रत्ययार्थं संख्याकालयोरेव विवक्षा ।
प्राप्रधानत्वेपि वाक्यात्स्य तद्वृतः स्वभावात्साधनप्रधानः ॥

* श्रेफालिकेत्यस्याये 'येवां च कलपाकनिमित्तः शेषः ॥ पुण्यमूलेषु बहुलम्'
त्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । उत्कर्षाधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं, दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । मारिचिकम् योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात्ककारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं, कौलत्थम् । कवरोपधात् । तैत्तिरीकम् * । दार्ढभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तरति इत्यर्थः । काण्डप्रवेन तरति, काण्डप्रविकः । गौडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् ठञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः स्वरं विशेषः । गौपुच्छिकः ॥

नौद्वचष्ठन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्वचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । नावा तरति, नाविकः । द्वचः खल्वपि । घटिकः । प्रतिकः । बाहुकः । प्रकारः साहित्तिको नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात्परोदेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूषाच्च ।

आवसथात्किशरादेः पितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरति भ्रंशणे गतौ च वर्तने । दध्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षात्ष्ठल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् ष्टल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः लकारः स्वरार्थः । प्रकारो ङीष्पर्थः । आकर्षेण चरति, आकर्षिकः । आर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षायां निकषोपल उच्यते ॥

* तैत्तिरीकम् । पा० ३ ।

पर्पादिभ्यः घृन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः घृन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । नकारः स्वरार्थः । वकारो ङीष्ार्थः । पर्पिकः । पर्पिकी । अश्विकः । अश्विकी । पर्प । अश्व । अश्वत्य । रथ । जाल । न्यास । व्यास ॥ पादः पल्ल ॥ पदिकः ॥

श्वगणाट्टञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्टञ्च प्रत्ययो भवति, चकारात् घृन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वागणिकी । ठन् । श्वगणिकः । श्वगणिका । श्वादेरिजीत्यत्र घट्यति, इकारादियहणं च कर्त्तव्यं श्वागणिका-द्वर्थमिति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वेतनिकः कर्मकरः । धनुर्देण्डयहणमत्र संघातविशृङ्खीतार्थम् । धानुर्देण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः । वेतन । वाह । अर्द्धवाह । धनुर्देण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । मुख । शय्या । शक्ति । उपनिषत् । उपवेष । सक् । पाद । उपस्थान ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्त्रक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो ठन् प्रत्ययो भवति जीवती-त्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । वस्त्रेन जीवति, वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघा-तविशृङ्खीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छ प्रत्ययो भवति, चकाराट्टञ्च जीवतीत्येतस्मिन्विषये । आयुधेन जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-यो भवति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति, औत्साङ्गिकः । औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप । उत्पत । पिटक । उत्सङ्गादिः * ॥

भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो भव-

* उडप । पिटाक । रती शब्दावच पुस्तकान्तरे ऽधिकी ।

ति । भस्त्रया हरति, भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी । भस्त्रा । भरट । भरण * शीर्षभार । शीर्षभार । अंसभार । अंसेभार ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा ण् प्रत्ययो भवति । तेन मुक्ते प्रकृतलभ्यति । विव धेन हरति, विवधिकः । विवधिकी । वीवधिकः । वीवधिकी । ठक् खत्वपि । वैवधिकः । वैवधिकी । विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्याहारे च वसन्ते ॥

अणकुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थादण् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे । कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं, कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारा, कौटिलिकः कर्मरः । कुटिलिका वक्रगतिः कर्मराणामायुः धर्कषणी लोहमयी यष्टिरुच्यते ॥

निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम्, अक्षद्यूतिकं वैरम् । जानुप्रहृतिकम् । अक्षद्यूत । जानुप्रहृत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्ठकमट्टन । गतागत । यातोपयात । अनुगत ॥

त्रैर्मञ्चित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्तइत्येव, द्वितः क्तिरित्ययं त्रिशब्दो दृश्यते । अन्ताचित्यं मण् प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । दुपचष्याके । पक्तिमम् । डुवप् । उक्लिमम् । डुक्लप् । क्तिमम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यानिर्वृत्त्यर्थम् । तेन अन्तं नित्यं मण्यत्ययान्तमेव भवति । विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति ॥ भावप्रत्ययान्तादिमण्यत्तव्यः ॥ * ॥ पाकेन निर्वृत्तं, पाकिमम् । त्यागिमम् । सेकिमम् । कुटिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्तइत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवता निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संसृष्टइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । संसृष्टमेकीभूतमभिचमित्यर्थः । दक्षा संसृष्टं, दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्गवैरिकम् । पैपलिकम् ॥

धूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

धूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संवृष्टे । ठकोपवादः । धूर्णैः संवृष्टा-
धूर्णिनाऽपूषाः । धूर्णिना धानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

संवृष्टइत्यनेनात्यत्रस्य ठको लवणशब्दाल्लुभ्रवति । लवणः सूपः । लवणं
ग्राहम् । लवणा यवागूः । द्रव्यवाची लवणशब्दोलुक् प्रयोजयति न गुणवाची ॥

मुद्गादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संवृष्टइत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ।
मौद्गं श्रोदनः । मौद्गी यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्तैः ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्त-
इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् ।
वार्तिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् । उदकेनोपसिक्तं श्रोदनः ॥

श्रोजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

श्रोजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्यर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । श्रोजसा वर्त्तते, श्रोजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । अम्भ-
सिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवंपूर्वभ्य ईपलोमकूल-
ब्धेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च
तिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा संबन्धः, क्रियाविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म
वति । प्रतीपं वर्त्तते, प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः ।
तित्कूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वर्त्ततइत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
परिमुखं वर्त्तते, पारिमुखिकः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोत्प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्-
तीया समर्थे गर्ह्यं चेत्तद्वति । द्विगुणार्थं द्विगुणं, तादर्थ्योक्ताच्छब्दम् ।
गुणं प्रयच्छति, द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ वृद्धेर्धुविभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ वार्द्ध-

षिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृद्धिषिञ्चः । गृह्यमिति किम् । द्विगु
प्रयच्छत्यधर्मः ॥

कुसीददशैकादशात् घृण्ठचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गृह्यमित्येव । कुसीदं वृद्धि, स्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकाद
शार्था दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं घृ
ण्ठज इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रयच्छति गृह्यमित्यस्मिन्विषये । ठकोपवादौ
कुसीदं प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ।

उञ्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोऽुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । उ
राण्युञ्छति, बादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकस्य कणस्योपादाः
मुञ्छः । कणानुञ्छति, काणिकः * ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोऽरक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समा
रक्षति, सामाजिकः । सानिवेशिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोऽशब्ददर्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दादुरिकः कुम्भकारः ।

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य
यो भवति ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते ॥ पक्षिणो
हन्ति, पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य । मात्स्यिकः ।
मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः । मृग । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः ।
सारङ्गिकः ॥

परिपन्यं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्यशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोऽतिष्ठतात्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति । परिपन्यं तिष्ठति, पारिपन्यकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं
समुच्चिनोति । परिपन्यं हन्ति, पारिपन्यिकः । समर्थेभिर्भक्तिप्रकरणे पुनर्द्विती
योऽव्यारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपद्यशब्दपर्यायः परिपन्यशब्दात्प्रोति
ज्ञापयति, स विषयान्तरेषि प्रयोक्तव्यः ॥

* भूमावित्यारभ्य काशिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात्पदवी अनुपद इत्येताभ्यां च धावती-
त्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति, दाण्डमाथिकः । शोल्क-
माथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दाटुश्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वा ऽऽक्रन्द्यातइत्याक्रन्द, आत्तो-
यनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीया-
समर्थोद्भावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति, चकाराटुश्च । स्वरे विशेषः ।
आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासम-
र्थोद्गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्बेदिकः ।
ओत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तं, बहुचूर्णान्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः ।
लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्द्वितीयासमर्थोद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति,
चकाराटुश्च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते न संप्रधारणा । समवाया-
निति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति आगत्य तदेकदेशी वभ-
तीत्यर्थः । समवायान्समवैति, सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः ।
साविबेधिकः ॥

परिषदो एयः ॥ ४४ ॥

* परिषदो एयः प्रत्ययो भवति सम वायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । परिषदं समवैति, पारिषदाः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद् वा एयः प्रत्ययो भवति समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवैति, सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुकुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुकुटीशब्दाभ्यां तद्विति द्वितीयासमर्थ्याभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थं, न तु ह्यु-
च्यम् । ललाटं पश्यति, लालाटिकः सेवकः । कौकुकुटिको भित्तुः । सर्वावय-
वेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तद्वनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनु-
श्लेषः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । लालाटिकः सेवकः । स्वामिनः कार्येषु
नोपतिष्ठतइत्यर्थः । कुकुटीशब्देनापि कुकुटीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया
हि भित्तुरवित्तिलदृष्टिः पादवित्तेपदेशे चतुः संयम्य गच्छति स उच्यते
कौकुकुटिक इति † ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थ्याद् धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं
न्याय्यम् । आचार्युक्तमित्यर्थः । शुक्कशालाया धर्म्यं शौक्कशालिकम् । आक-
रिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्
विषये । ठकोपवादः । महिष्या धर्म्यं, माहिषम् । प्राजावतम् । महिषी ।
प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली ।
अनुचारक । होतु । यजमान ॥

ऋतो ऽञ् ४९ ॥

ऋकारान्तात्मातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौञ्जम् । चौद्वाञ्जम् । नराज्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

* परिषदो एय इत्यस्याये परिषोदन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे क्विप् । इत्यधिकमेकस्मिन्पु-
स्तके ।

† कौकुकुटिक इतीत्यस्याये तदवयवमभिधेयनियमः संज्ञायहणने क्लियते, कुकुटी दास्मि-
कक्षेष्टा ।

नरस्य धर्म्या, नारी । विशसितुर्लिङ्लोपश्च ॥ * ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥
विभाजयितुर्लिङ्लोपश्च ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजिञम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येष । षष्ठीसमर्थोदवक्रय इत्येतस्मिन्नेषे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अवक्राणीति ऽनेनेत्यवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशा-
लिकः । आकारिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । मन्ववक्रयोपि धर्म्यमेव । नैत-
दस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे पण्यं चेत्तद्व्रवति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाङ्गलिकः । मौद-
क्रिकः । पण्यमिति विशेषणं तद्धितवृत्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाट्टञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये । ठको-
पवादः । स्वरे विशेषः । लवणं पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्य ष्टन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्वि-
त्ये । ठकोपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य, किश-
रेकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल ।
पगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये ।
कोपवादः । पत्ते सोपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शलालु-
पण्यमस्य, शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः । शलालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे शिल्पं चेत्तद्व्रवति । शिल्पं कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः ।
गणविकः । वैयिकः । मृदङ्गवादने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति ।
शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

महुकभर्भरादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मण्डुककर्णरशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शित्यन्त्रि-
त्येतस्मिन्निषये । ठकोपवादः । पक्षे सोपि भवति । मण्डुकवादनं शित्यमस्य,
माण्डुकः । माण्डुकिकः । भार्भरः । भार्भरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थे प्रहरणं चेत्तद्वति । असिः प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रासिकः ।
चाक्रिकः । धानुजः ॥

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः ।
परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्टोरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन्नि-
षये । ठकोपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः
शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे मतिश्चेत्तद्वति ।
अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च
मतिस्तत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आ-
स्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनो यस्य मतिः स दैष्टिकः ।
तदेतदभिधानशक्तिस्वभावात्लभ्यते । अस्तिनास्तिशब्दो निपातौ, वचनसाम-
र्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थे शीलं चेद्वति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य,
आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भक्षणाक्रिया तद्विशेषणं च शीलं
तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

कृत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

कृत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शील-
मित्येतस्मिन्निषये । ठकोपवादः । कृत्रं शीलमस्य, कृत्रः । कृत्रनादावरणा-
च्छत्रम् । गुहकार्यैस्त्वर्वाहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तश्चकृत्रशीलः शिष्यश्छात्रः । स्या-
शब्दो ऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वाच्च पठ्यते । आस्या संस्था च स्येति । कृत्र ।

भुङ्क्ते । शिष्टा । पुरोह । स्या । चुरा । उपस्थान । चरि । कर्मन् । विश्वधा ।
पस् । सत्स्य । अनृत । शिबिका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति वृत्तार्थे ठक् प्रत्ययो भवति
तत्प्रथमासमर्थे कर्म चेद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यद्वयने कर्म वृत्त-
स्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विवृष्टं तद्वितार्थे
ति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अद्वयने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्वितवृ-
त्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितमपपाठरूप-
मेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बहुचपूर्वपदाटुच् ॥ ६४ ॥

बहुच् पूर्वपदं यस्य तस्माद्बहुचपूर्वपदात्मातिपदिकाटुच् प्रत्ययो भवति
तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । द्वादशान्यानि कर्माण्य-
द्वयने वृत्तान्यस्य, द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति ।
चतुर्दशपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्तव्ये यो ऽनुदात्तं करोति स
उच्यते ऽन्यत्वं करोषीति ॥

हितं भक्ताः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति वृत्तार्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्प्रथमासमर्थे हितं चेत्तद्वति तच्च भक्ताः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या
भवितव्यं तच्च कथं वृत्तार्थे प्रत्ययो विधीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरि-
णामो भविष्यति । अपूपभक्षणं हितमस्मै, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः ।
हितार्थक्रिया च तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोद अस्मादिति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्-
प्रथमासमर्थे तच्चेद्वीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयतइत्यर्थः ।
व्यभिचारो नियोगः । अये भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आशभोजनिकः ।
गपूपिकः । शाष्कुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै
दीयन्ते, आपूपिकः ॥

आशामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६७ ॥

आशामांसौदनशब्दाभ्यां ट्टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्त-
मित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । इकार उच्चारणार्थः । ठकारो ह्रीवर्कः । आश
नियुक्तमस्मै दीयते, आशिकः । आशिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च

तत्रैव कस्माद्विच्यते ननु तत्र ठञ्छठिनो वा विशेषोऽस्ति । मांसौदनग्रहणं संघात-
विग्रहीतार्थं के विदिच्छन्ति । तत्र वृद्धाभावे विशेषः । ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येत-
स्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं,
भक्तः । भक्तिः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नि-
युक्तो ऽधिष्ठितो व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः, शौल्कशालिकः ।
आकारिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । दौघारिकः ॥

अगारान्ताटुन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्मातिपदिकाटुन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मि-
न्विषये । ठकोपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठागारिकः ।
भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्नदेशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्वा-
द्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अद्ययनस्य यो देशकालौ । शास्त्रेण
प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्यते तत इदं प्रत्ययविधानम् । श्मशाने ऽधीते,
श्माशानिकः । चातुष्यधिकः । अकालात् । अतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिकः ।
आमात्रास्यिकः अदेशकालादिति किम् । सुप्ते ऽधीते । पूर्वाह्णे ऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थान् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां व
ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियातत्त्वम् । यथा
मौक्तिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वंशकठिनिकः । वार्धकठिनिकः,
वास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थान्नसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य
शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । आरण्यकेन भिक्षुणा यामात्क्रांते वस-
त्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् षल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे षल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । वकारो ङीर्णार्थः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठक् पूर्णाऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वितादत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वितसंशब्दनामानित ऊर्ध्वमनुक-
मिष्यामि यत्प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठितो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुगप्रास-
ङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थभ्या रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्र-
त्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । रथसीताहलेभ्यो यद्वि-
धाविति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यद्वहति ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्
ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति, धुर्यः । धौरेयः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः
प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याये सर्वधुरादिति
प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसंयहार्यः ।
उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः
प्रत्ययो भवति तस्य लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पते लुग्विधीयते । एकधुरां
वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण्
प्रत्ययो भवति । शकटं वहति, शकटो गौः ।

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीराशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति, हलिकः । सीरिकः ॥

संज्ञायां अन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वृहतीत्येव । अनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वृहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्य-
यो भवति समुदायेन चेत्सज्ञा गम्यते । अनीं वहति, अन्या जामातुर्वयस्या ।
सा हि बिहारादिषु जामातृसमीपं प्रापयति । अनी वधूत्स्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विद्वतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न
खेद्वनुष्करणं भवति । पादौ विद्वान्ति, पद्माः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः ।
अधनुषेति किम् । पादौ विद्वान्ति धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो
न भवति । नहि धनुषा पद्म इत्युक्तं विवक्षितोर्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनु-
ष्यतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह
न भवति द्यौरं विध्यति शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगयां लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत्
प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति वृत्तं, तेन द्वितीया समर्था विभ-
क्त्युच्यते ॥

अज्ञासुः ॥ ८५ ॥

अज्ञशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति ।
अज्ञं लब्धा, आसुः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भव-
ति । वशं गतः, वश्यः । कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्वेशदेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्याणां
पाधिकादीस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पद्मः
कर्दमः । पद्माः पांसवः । शक्यार्थे कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमु-
द्रात्पादनेन स पद्मः कर्दमः । कर्दमस्यावस्थोच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्याबर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादाबर्हीत्येवमुपाधिकादस्येति बहुवचने यत्प्रत्ययो
भवति । मूलमेषामाबर्हि मूल्या माषाः । मूल्या मुद्राः । बृह उद्यमे, येषां मूल-
मावृणते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना गृहीतुं न
शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थम् ।
धेनोः घुगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोपि ह्ययमिष्यते । या धेनुहत्तमर्णाय
अणप्रदानाद्गोहनार्थं दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः ।
धेनुष्यां भवते वदामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संयु-
क्तइत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्येति ।
अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगो ऽस्ति तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्रा- प्यवज्ञानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्यो ऽट्भ्यः शब्देभ्यो ऽट्स्वेष्ट तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्र-
त्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं,
नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थं कृत्यः । वयसा तुल्यो, वयस्यः सखा ।
संज्ञाधिकारो ऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्यं शत्रौ न भवति । धर्मण
प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेतइति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् । नैतदस्ति ।
धर्मं यदनुवर्त्तते तदुर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपेत्यैव कार्यबिरोधि-
त्वादुर्मस्य । विषेण वद्व्या, विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलनानाम्यं,
मूल्यम् । ज्ञानाम्यमभिधेयनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभि-
भूयते शेषो क्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति
प्राप्ते ज्ञानाम्यमिति निपातनाद् एवम् । मूलेन । समो, मूल्यः पटः । उपा-
दानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संगतमि-
त्यर्थः ॥ रघसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते ॥ परमसीत्यम् ।
उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया समितं, तुल्यम् । समितं
समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमोऽसमर्थोभ्यो
ऽनपेतइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् ।
पथ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

कुन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । कुन्दः कुञ्जात्तृतीयासमर्थोऽभि-

निर्मितइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्यादितः । छन्दसा निर्मितः, शब्दछन्दस्यः । छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापयोयश्छन्दःशब्द इह एह्यते ॥

उरसो ऽण् च ॥ ६४ ॥

उरःशब्दाकृतीयासमर्थाभिर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति चक्रा-
रादयः । उरसा निर्मित, चौरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभि-
धेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ६५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो, हृदो देशः । हृदं वनम् । संज्ञा-
धिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्षी ॥ ६६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धनइति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमृषियहणम् । बद्धाते
येन तद्वन्धनम् । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्वन्धने चर्षावभिधेये यत् प्रत्ययो
भवति । चर्षिवेदो एह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृदयः । परहृदयं येन
बद्धयते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृदय इत्युच्यते ॥

मतजनहृत्तात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ६७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो
भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं तस्य
करणं, मत्प्रयम् । भावसाधनं वा । जनस्य जल्पो, जल्पः । हृत्तस्य कर्षो,
हृत्त्यः । द्विहृत्त्यः । त्रिहृत्त्यः । कर्षणं कर्षः । भावसाधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ६८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु
साधुः, सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा
एह्यते नोपकारकः । तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ६९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ।
वतोपवादः । प्रतिजने साधुः, प्रातिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । ऐदंयु-
गीनः । सांयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल ।
परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । यत्र
हितार्थ एव साध्यर्थस्तत्र वचनात्प्राक्कृतीया बाध्यन्ते ॥

भक्तास्तुः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोप-
वाद् । भक्ते साधुः, भक्तः शालिः । भक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो गयः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवाद् । परिषदि साधुः, पारिषद्यः ॥ णप्रत्ययोऽप्यत्रैव्यते ॥ तदर्थं योग-
विभागः क्लियते । परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः, पारिषदः ॥

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतो-
पवाद् । कथायां साधुः, काथिकः । वैकाथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुष्ट-
चित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवाद् । गुडे साधुः, गौडिक इत्तुः । कौल्माषिको मुद्गः । सात्तुको यवः ।
गुड । कुल्माष । सत्तु । अपूप । मांसोदन । इत्तु । वेणु । संयाम । संघात ।
प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवाद् । पथि साधु, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवाद् ।
सवरे विशेषः । सभायां साधुः, सभ्यः ॥

ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये छन्दसि ।
यस्यापवाद् । सभेयोस्य युवा यज्ञमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति
सप्तमीसमर्थोद्वासीत्येतस्मिन्नर्थं यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति,
सतीर्थः । समानोपाध्याय इत्यर्थः * ॥

* 'तीर्थशब्देनेह गुणव्यत्येते । समानस्य समानस्तीर्थे य इति । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

समानोदरे शयति औ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति
ओकारश्चोदात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदर्यो
भाता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ।
विभाषोदर इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः ।
समानोदरे शयितः, सोदर्यो भाता । ओचोदात्त इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे क्न्दसि ॥ ११० ॥

तच्चेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे क्न्दसि विषये यत्प्रत्ययो
भवति । अथादीनां घादीनां चापवादः । सतिदर्शने ते ऽपि भवन्ति, सर्व-
विधीनां क्न्दसि व्यभिचारात् । मेध्याय च विकृत्याय च नमः । आपादपरि-
समाप्तेश्क्न्दोधिकारो, भवाधिकारश्च समुद्राभाट्ट इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां झण् ॥ १११ ॥

पाथशब्दाच्चदीशब्दाच्च झण् प्रत्ययो भवति । तत्र भव इत्येतस्मि-
न्नर्थे । यतोपवादः । पाथसि भवः, पाथो वृषा । नाट्यो गिरो मे प्रयच्छति ।
पाथो ऽन्तरिक्षम् ॥

वैशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वैशन्तशब्दाद्विमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा झड्डौ ॥ ११३ ॥

स्रोतशब्दाद्विभाषा झत् झ इत्येतौ प्रत्ययो भवतस्तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । यतोपवादः । पत्ते सोपि भवति । स्रोतसिभवः, स्रोत्यः ।
स्रोतस्यः । झड्डयोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भस्यूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भस्यूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्वि-
षये । यतोपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभाता सगर्भः । अनुसत्ता स्यूथः ।
यो नः सनुत्यः । सर्वत्र समानस्य क्न्दसीति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुगशब्दाद्वन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ।
त्वमग्ने वृषभस्तुषियायाम् । अथाकाशयज्ञवरिष्ठे तुगशब्दः ॥

अग्रादत् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दात् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अग्रे भव-
प्रत्यम् । किमर्थमिदं यावता सामान्येन यद्विहित एव । घञ्चौ चेति वक्ष्यति
ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घञ्चौ च ॥ ११७ ॥

अग्रशब्दात् घञ्चौ प्रत्ययो भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।
अग्रम् । अग्रियम् । अग्रीयम् । चकारस्तुयादुनित्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् ।
स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभाद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादग्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अग्रियस्येव घोषः । अग्रशब्दस्यापूर्व-
निपातस्तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्वृत्तमित्येतस्मिन्विषये यत्
प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्वाने कर्मणि
वाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । भागो ऽशः । कर्म क्रिया । यत्त आने दूत्यम् ।
दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दात्पातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थाद्वान-
नीत्येतस्मिन्विषये यत्प्रत्ययो भवति । हन्यते ऽनयेति हननी । याते आने रक्षस्था
तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैशेष्यज्ञा-
पनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थाभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं
प्रशस्यम् । भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो जगती
जगत्यम् । यद्वो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशंसनं
हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते हतो यमां यमीति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थोत्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यतोप-
वादः । आसुर्यं वा एतत्पात्रं, यच्चक्रधृतं कुलालकृतम् ॥

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थोन्मायायां स्वविशेषे ऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य
यतोपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वनासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मनुष्यन्तात्प्रातिपदिकात्प्रथमा-
समर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्र-
श्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक्च मतो-
रिति प्रकृतिनिर्हासः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो
व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दे यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स
उपधानः । वयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति
विवक्ष्य यति विहिते मतोर्लुकि कृते वर्चस्या उपदधाति तेजस्या उपदधाति ।
पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान
इति किम् । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ।
अकुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्त्विति किम् । वर्च-
स्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः ।
अनेकपदसंभवेऽपि केन चिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमान् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दे यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति सोश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो
भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति
विवक्ष्याश्विधीयते तत्र मनुषो लुकि कृते इनयनपत्यइति प्रकृतिभावः ।
आश्विनीरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्ना मतुप्
प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयः शब्दे मूर्ध्वन् शब्दश्च
विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्ध्वन्वानपि । यथा मूर्ध्ना वयः प्रजापतिच्छन्द
इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्ध्वन्वच्छब्दादपि यति प्राप्ते मतुप् विधायते ।
मूर्ध्वन्वतीरुपदधाति । वयस्या एव मूर्ध्वन्वत्यः । वयस्यास्त्विति किम् । यत्र

मूर्धुशब्द एव केवलो न वयःशब्दस्तत्र मा भूत् । मूर्धुवत इति वक्तव्ये मूर्धं
त्युक्तं मतुपो लुक् भाविनं चित्ते कृत्वा ॥

मत्त्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मतुव्यहितस्तस्मिंश्चन्द्रसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मास-
तन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थोदस्त्युपाधिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च
प्रत्ययो भवति । मत्त्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्वान्ते यस्मिन्मासे,
मत्त्वो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मध्व्यः । नभःशब्दो ऽश्वेषु वर्तते । तन्वां
त्वपि । ओजोस्यां विद्यते, ओजस्या तनू रत्नस्या । मासतन्वोरिति किम् ।
धुमता पात्रेण चरति । मासतन्वारनन्तरार्थे वा । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मि-
नन्तरमिति वा मध्व्या मासः । लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ॥ * ॥ लुक्ता-
त् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च सहस्यश्च । नपुंसक-
तङ्गं चान्दसत्वात् । अकारः । इषो मासः । ऊर्जो मासः । इकारः । शुचि-
मासः । रेफः । शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्त्वर्थे ञः प्रत्ययो भवति चकाराद्वच्च । उपसंख्यानाङ्गुश्च ।
माधवः । मध्व्यः । मधुः । तन्वां खत्वपि । माधवा । मध्व्या । मधुः । तनूः ॥

ओजसो ऽहनि यत्वौ ॥ १३० ॥

मत्त्वर्थे इत्येव । ओजःशब्दान्मत्त्वर्थे यत्वौ प्रत्ययो भवतो ऽहन्यभिधये ।
ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ।

वेशोयशआदेर्भगादल् ॥ १३१ ॥

मत्त्वर्थे इत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयश-
आदेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्त्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः ।
वेशोभगो विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते ।
श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशत्वासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशो
भगः, सोऽस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशआदेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्त्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योव-
विभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकारादल् । वेशोभग्यः । वेशोभ-
गीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्स्वर्येति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीया-
समर्थोत्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । चकारात्त्व च ।
पश्चिभिः पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते ।
तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संस्कृतमित्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः । अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संमितोऽत्येत-
स्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । संमितस्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः सहस्रियः ।
सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः । केचित्तु समिताविति पठन्ति । तत्रापि समित्या संमित
एव लक्षयितव्यः । तत्र छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्स्वर्यं च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सह-
स्रियः । तपःसहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वर्हतीत्येतस्मि-
न्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति, सोम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः ।
यति प्रकृते ययहणं स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमयहणं, यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयहर्षो लत्यते । सोमशब्दान्-
यहर्षे यः प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयहर्षोः । हेतुमनुष्येभ्यो
ऽन्यतरस्यां ङ्यः । मयट् च । मयट्त्वयोर्भाषायामभवाच्छादनयोः । तत्प्रकृत-
वचने मयडिति । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्यं मधु पिबन्ति । सोम-
मयमित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयङर्थं यत्प्रत्ययो भवति । मध्व्यान् स्तो-
त्रान् । मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४०

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयङर्थं च । यथायोगं
समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः । मयङर्थो वा ॥ अक्षरसमूहे कृन्दसः स्वार्थ-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ ओशावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु शौचद्विहति चतुरक्षरम् ।
यजेति द्युत्तरम् । ये यज्ञामहदिति पञ्चाक्षरम् । द्युत्तरो वषट्कारः । एष वै
सप्तदशाक्षरश्चकृन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव कृन्दस्य
इत्यर्थः । कृन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थं यत्प्रत्ययः ॥ वसुशब्दादपि
यदुक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तौ दृष्टीतस्य बहुभिर्ब्रह्मैः । वसुभिरित्यर्थः । अग्निराग्ने
वसव्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद्घः प्रत्ययो भवति स्वार्थं । समूहद्विहति नानुवर्त्तते । नक्षत्रि-
येभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति कृन्दसि विषये स्वार्थिकः ।
सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ।
शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थभ्यः कर इत्येतस्मिन्बर्थं तातिल् प्रत्ययो भवति ।
शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थं कृन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिव-
स्य भावः, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः यतः पूर्णोवधिरतः । पर-
मन्यः प्रत्ययो ऽधिक्लियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्प्रातसंशब्दनाद्यानित उध्वं प्रनु
मिष्यामश्नुप्रत्ययस्तेष्वधिष्ठितो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तस्मै हितमिति । वतं
भ्यो हितो, वत्सीयो गोधुक् । करभीय उष्ट्रः । अकरभीयः । अवत्सीयः । अर्धं
वधित्वेन दृष्टीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक् ठञः छ इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययं
भवति । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । कृस्यापवादः । शङ्ख्यं दाह । पिचव्यः कार्पासः
कमण्डलव्या मृत्तिका * । गवादिभ्यः खल्वपि । गव्यम् । हविष्यम् । सन्
नाम चर्मविकारः । ततः परत्वाच्चर्मणोऽभित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चरुना
हविः । सक्तरविकारः । अपूपपादिष्वविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभा
हविरपूपपादिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एव
ष्यते । सनङ्ग्यं चर्म । चरव्यासण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति । गवादि
नाभि नभं चेति पठ्यते । तस्यायमर्थः । नाभिश्चो यत्प्रत्ययमुत्पादयति न
वादेशमापद्यतइति । नाभये हितः, नभ्यो ऽत्तः । नभ्यमज्जनम् । यस्तु शरं
रावयवो नाभिश्चः ततः शरीरावयवाविति यति कृते नाभये हितं ना
तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सचिपुक्तो नभभावेो ऽत्र न भवति । गो
हविस् । बहिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । खक् ॥ नाभि नभं च ॥ शु
संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सचियोगेन घान्तोदासत्त्वम् ॥ शून्यम् । शून्यम्
वकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वावस्तद्धितइति लोपो न स्यात् ॥ ऊधसो ऽनद्व
कधन्यः कूपः । उदर । सर । स्कद । अतर । विष† । गवादिः ॥

कम्बलाश्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति कृस्यापवादः संज्ञा
विषये । कम्बल्यमूर्धोपलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्णो ॥

विभाषा हविरपूपपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽपूपपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु
विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमित्यं दधि । आमितीयं दधि । पुरोडास्या

* कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

† स्कन्द । अथा । एतावन्न गच्छे पुस्तकान्तरे ऽधिकी ।

तुलाः । पुटोद्वाशीयाः । हविश्शब्दात् गुवादिपाठान्नित्यमेव भवति । अपू-
विभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल ।
पूष । अभ्येष । पृथुक । अभ्येष । अर्गल । मुसल । सूप । कटक । कर्णवेटक ।
गुह्य ॥ अजविकारेभ्यश्च ॥ पूष । स्थूणा । पीप । अश्व । पत्र * । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थाद्विहितमित्येतस्मिन्निषये यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक्, वत्सीयः । अश्वत्सीयः । पटव्यम् । गव्यम् ।
विष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवादात् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिजायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकादात् प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । कृस्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठम् ।
॥श्रुम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

खलवयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । कृस्यापवादः ।
बलाय हितं, खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्णे
हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । कृप्रत्ययोऽपि न भवति ।
प्रतिभिधानात् । चकारोक्तसमुच्चयार्थः । रथाय हिता, रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये ।
कृस्यापवादः । अजथ्या यूयिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्निषये । कृस्यापवादः । आत्मचिति नलोपो न
कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव संबध्यते, न
तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्माध्वानौ खरति प्रकृतिभावः ।
विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादिष्यते ॥ वृष्टीसमासादुहुव्री-
हेश्च एव भवति । विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनानुपसंख्यान-
म् ॥ * ॥ पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अथञ्च
पञ्चजनीयम् ॥ सर्वजनादुञ्च खश्च ॥ * ॥ † सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् ।

* कट । अयः स्थूण । श्रोतव्य । प्रदीप । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गच्छे ऽधिकाः ।

† सर्वजनादुञ्च ख । चकारात्खश्चेति पा० २ ।

अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वज्ञनीयमर्थम् ॥ महाजनानिष्ठं ऽऽशक्त्यः ॥ * ।
महाजनाय हितं, महाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु क्व एव भवति
महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात्सर्वत्रापि । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोग
शब्दः शरीरवाची केवलेभ्यो मात्रादिभ्यः क्व एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः
राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न केवला
भ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ आचार्यादण्यत्वं च ॥ * ॥ केवलाभ्य
वाक्यमेव भवति । राज्ञे हितम् । आचार्यान् हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णठजौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णठजौ प्रत्ययौ भवतः तस्मै हितमित्येतस्मि
न्विषये । कृत्वापवादः । सर्वस्म हितं, सार्वम् । पौरुषेयम् ॥ सर्वाण्यस्य व
चनम् ॥ * ॥ सर्वीयम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ।
पौरुषेयो वधः विकाः समूहो वातेन कृते । पौरुषेयोः ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये
कृत्वापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिशः
चिनः प्रातिपदिकात्मकतावभिधेयायां यथावहितं प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति
प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते । विकृत्यर्थाय
प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्यार्थताख्यायते । न प्रकृतिविकारसंभ
वमात्रे प्रत्ययः । किं तर्हि प्रकृतेरनन्यार्थत्वं विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वं
सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्त
यन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि, अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्रका
रीया इष्टकाः । शङ्ख्यं दाहः । पिबव्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् । यवानां
धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता न तादर्थ्यम् ।
धानानां सक्तवो न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् । उदकार्थः कूपः । विकृ
तियग्रहणे ऽक्रियमाणे या का वित्प्रकृतिरुद्भूते नोपादानकारणमेव । भवति च
कूप उदकस्य प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः । अत्यन्त
भेदात् । प्रकृताविति किम् । अस्यर्थाकोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति । न तु
कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्रुयोरपि प्रकृतिविकृत्यर्थग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिवि
कारभावो लभ्यते ॥

हृदिरुपधिवलेढञ् ॥ १३ ॥

हृदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ङञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्वापवादः । हृदिषेयाणि वृणानि । औपधेयं दाह । बाले-
यास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयतइत्युपधिः रथाङ्गम् ।
औपधेयमपितदेव दाह ॥

ऋषभोपानहोऽर्ज्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह् इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृता-
वित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्वापवादः । आर्षेभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः ॥ चर्म-
एषि प्रकृतिस्त्वेन विवक्षिते पूर्वविप्रतिषेधादयमेवेष्यते ॥ औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वृत्तिः प्रातिपदिकादञ्
प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्वापवादः । वाध्ने
चर्म । वारचं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अत्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिवि-
शेषणम् । इति करणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय
इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । यस्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्छंसद्ववति । इतिकरणस्ततश्चद्विवक्षा । प्राकार आ-
सामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दाह । सप्तम्यर्थे खन्वपि ।
प्राकारोस्मिन्देशे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति संभा-
षनायां लिङ् संभावने ऽलमिति चेदित्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते ।
प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते । प्रासादोस्मि-
न्देशे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम् । किं तर्हि यो-
प्यतामात्रं तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्वहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अनेकस्मि-
न्प्रत्ययार्थं प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबन्धनीयेति । अथेह कस्माच्च भवति । प्रासा-
दो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानयं संभाव्यते, प्रासादलाभोऽस्यति । इतिकरणो
विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ङञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ङञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन्विषये ।
ह्रस्वापवादः । परिखेयी भूमिः । कृत्यताः पूर्वोपधिः ॥ इतः परमन्य प्रत्ययो
विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेदुतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादुतिसंशब्दनादानि
उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिक्तो वेदितव्यः । वक्ष्यति, पारायणतु
रायणचान्द्रायणं वर्तयति । पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आह्लादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् ॥ १९ ॥

तदहंतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादहंसंशब्दनादानित उर्ध्वमनुक्रमि
ष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिक्तो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधा
व्यमाकारः, तेनार्हत्वर्यापि ठक् भवत्येष । ठञ् अधिकारमध्ये तदपवादः ठवि
धीयते, वक्ष्यति । तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । अगोपुच्छसंख्यापरि
माणादिति क्रिम् । गोपुच्छेन क्रीतं, गोपुच्छकम् । संख्या । बाष्टिकम् । परिमा
ण । प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाह्रियते । संख्यापरिमाणयोः के
विशेषः । भेदगणन संख्या एकत्वादिः । गुह्यत्वमानमुन्मानं पलादिः । आया
प्रमानं प्रमाणं वितस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादि ॥

उर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येष । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति
आर्हायेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम्
असमासदति क्रिम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, परिमा
णान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ किमर्थमसमासदित्युच्यते यावता ग्रहणवता प्राति
पदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तद
न्ताप्रतिषेधस्य । उगवादिभ्यो यत् । गव्यम् । सुगव्यम् । अतिसुगव्यम् । विभाष
हविरूपपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीराव
यवाद्यत् । दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येषमादि सिद्धं भवति ॥ इत उत्तरं च संख्या
पूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारा
यणिकः । त्रैपारायणिकः ॥ लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्ब्रह्मते ॥ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्री
द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादप्रत्यय
रस्यामित्यञ् न भवति । सामान्यविहितठञेव भवति । द्विशूर्पकम् । ठञो द्विगुं
प्रत्यनिमित्तानुगभावः * । तथा चोक्तम्, प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण
मलुकीति । निष्क । पल । पाद । माष । वाहद्वेण । वृष्टिः । निष्कादिः ॥

* ठञो द्विगुं प्रतीत्येव यन्मः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते ऽभिधेये । आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोपवादः । शतेन क्रीतं, शत्यम् । शतिकम् । अशतइति किम् । शतं परिमाणमस्य, शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोत्र संघः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते । इह तु न भवति । शतेन क्रीतं, शत्यं शाटकशतम् । शतिकं शाटकशतमिति, वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते न श्रुत्या । तथा चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतस्ये ऽप्रतिषेध इति । चकारो ऽसमासइत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतं द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तयहणमनुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठजो ऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् । साप्ततिकः । चात्वारिंशत्कः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादुक्तेः पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्त्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः । तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्दितीति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् । विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कथं पुनरत्र कन् यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदासेन भवितव्यम् । योगविभागः करिष्यते । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्यत्ययो भवति । ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठजोपवादः । टकारो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अट्टा-
च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टिकः । अट्टिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः ॥ * ॥
कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिकः ।
प्रतिकी ॥

शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवाद् ।
पठे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शोर्पम् । शोर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २० ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठ
ञ्कनामपवाद् । शतमानेन क्रीतं, शातमानं शतम् । वैशतिकम् । साहस्रम् ।
वासनम् ॥

अद्भ्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अद्भ्यर्द्धशब्दः पूर्वा यस्मिन्तस्मादद्भ्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदि
काद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति असंज्ञायां विषये । अद्भ्यर्द्धकंसम् ।
द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अद्भ्यर्द्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असंज्ञायामिति
किम् । पञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्याठे तद्वि
तइति पुंस्त्वभावः * । प्रत्ययान्तस्य विशेषणप्रसंज्ञायद्वा न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति
अद्भ्यर्द्धशब्दः संख्येव । किमर्थं भेदेनोपादीयते । ज्ञापकार्थं क्व चिदस्य संख्याका
न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने ह्रस्वसृजिति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अद्भ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरम्यार्हीयप्रत्ययस्य विभा
षा लुग्भवति । पूर्वण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अद्भ्यर्द्धकार्षापणम् । अद्भ्यर्द्ध
कार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठने
लुक् । अनुकृपते च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अद्भ्यर्द्धपतिकम् । द्विपतिकम्
त्रिपतिकम् । सहस्रात् । अद्भ्यर्द्धसहस्रम् । अद्भ्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाह
स्रम् । अनुकृपते संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ सुवर्णशतमानयो
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्भ्यर्द्धसुवर्णम् । अद्भ्यर्द्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौ
वर्णिकम् । अद्भ्यर्द्धशतमानम् । अद्भ्यर्द्धशातमानम् । द्विशतमानम् । द्विशतमा
नम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्
भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्कम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्कम् ॥ बहुपूर्वार्द्धात्
वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्कम् परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

बिस्ताञ्च ॥ ३१ ॥

* लोहिनीशब्दस्येत्यारभ्य पुंस्त्वभाव इत्यन्तो यन्तः प्रक्षिप्तोत्र मूले । पदमञ्जरी
दर्शनात् ।

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुब्रूयते, द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्ताद्विगोः परस्या-
र्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुगभवति । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकम् । त्रिबिस्तम् ।
त्रिबैस्तिकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्तिकम् * ॥

विंशतिकात्त्वः ॥ ३२ ॥

अद्वार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु खः
प्रत्ययो भवति । अद्वार्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् ।
विधानसामर्थ्याल्लङ्ग भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अद्वार्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अद्वार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च खारी-
शब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अद्वार्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥
केवलाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥
अद्वार्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥
काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अद्वार्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अद्वार्धपूर्वाद्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दा-
न्तादाहीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अद्वार्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् ।
अद्वार्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्माद्यो न भवति पद्मव्यत्यतदर्थे इति ।
प्राण्यङ्गस्य स इष्यते । इदं तु परिमाणम् । माष । अद्वार्धमाष्यम् । द्विमा-
ष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत । अद्वार्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अद्वार्धपूर्वाद्विगोरित्येव । शाणशब्दाद्वार्धपूर्वाद् द्विगोराहीयेष्वर्थेषु
वा यत् प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । तस्य च लुक् ।
अद्वार्धशाण्यम् । अद्वार्धशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् ।
त्रिशानम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्वार्धशत्यम् । अद्वार्धशतम् । द्विश-
त्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्य ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु अण्
प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति । द्विशान्यम् । द्वेशा-
णम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् । त्रेशाणम् । त्रिशानम् । परिमाणान्तस्यासं-
ज्ञाशाण्योरिति पर्युदासादाद्विद्वद्विरेव भवति ॥

* योगविभाग उत्तरार्धे इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्त्य
प्रत्ययार्थोऽथ निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथा
विहितं प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीतं, साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्कि
कम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम्
त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यत्रानभिधाना
भवति । देवदत्तेन क्रीतं, पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्यये
न भवति । प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृ
त्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्यये
भवति । द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गि
कम् । माषिकम् । नक्षत्रेण मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः प्राणिन
शुभाशुभसूचकः । महाभूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिर
संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः । खल्वपि । शतस्य निमित्तम्
त्पातो दक्षिणातिस्पन्दनम्, शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् ॥ तस्य निमित्त
प्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शम
कोपनं वा, वातिकम् । पैतिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ *
सान्निपातिकम् ॥

गोक्ष्मासंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् द्रुचश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्चादिविजित्ताद्य
प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । ठञादीनाम
वादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । द्रुचः खल्वपि । धन्यम्
स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्चादेरिति किम् । पञ्चा
निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । खारीकम्
अश्वादिः । आश्विकः ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चस
निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यम् । अश्व । अश्मन् । गण । ऊर्णा
उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । अश्वादिः ॥

पुत्राच्छ ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति वकाराद्वच्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पाता

वित्येतस्मिन्विषये । द्रुव इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं
संयोग उत्पातो वा, पूत्रायम् । पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं
संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवाटौ । सर्वभूमौर्निमित्तं संयोग उत्पातो
वा, सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ भवतः
ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः । षष्ठीप्रकरणे
पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाता-
विव ईश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्यते ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ
प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः ।
सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृज् ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकाशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मि-
न्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौकिकः ।
अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति सप्तमीसमर्थान्द्रुप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
उप्यते ऽस्मिन्वापः । त्रेत्रमुच्यते । प्रत्यस्य वापः त्रेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् ।
सारीकम् ॥

पात्रात्पृन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् पृन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । ठञो-
पवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची ।
पात्रस्य वापः, पात्रिकं त्रेत्रम् । पात्रिकी त्रेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत्प्रथमासमर्थं वृद्धादि चेतद्दीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्धादिभिः

प्रत्येकमभिसंबध्यति । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं त
वृद्धिः । यामादिषु स्वामियाहो भाग आयः । पटादीनामुपादानमूलादतिरि
द्रव्यं लाभः । रक्षानिवेशो राजभागः शुल्कः । उत्क्रोच उपदा । पञ्चास्मिन्
द्विर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः
शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥ चतुर्थ्ये उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्
आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिक
णत्वेन विवक्षितत्वात् । सममन्त्रास्त्रणे दानमिति यथा ॥

पूरणाद्धाट्टन् ॥ ४८ ॥

पूरणावाचिनः शब्दाद्वृत्तशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्ध्या
लाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्ठिटनोरपवादः । द्विती
वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः
अष्टमिकः । अष्टशब्दो रूपकाष्टस्य रुठिः ॥

भागाद्वच्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दाद्वच्च प्रत्ययो भवति । चकाराट्टन्च । तदस्मिन्वृद्ध्यायला
शुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोरपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीय
भाग्यं, भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । भागशब्दापि रूपकाष्ट
वाचकः ॥

तद्वुरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्वुरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति
प्रकृतिविशेषणं भाराद्वंशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्त
स्त्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा, वांशभारिकः । कौ
जभारिकः । बाल्बजभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादि
इति किम् । ग्रीहिभारं हरति । अपरा वृत्तिः । भाराद्वंशादिभ्य इति, भा
भूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्देर्ध्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भा
भूतान्वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः । बाल्बजिकः । भारादिति किम्
वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । भारभूतान्ग्रीहीन्वहति । सूत्रार्थद्वयम
चेतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । तदुभयमपि याज्ञम् । हरति देशान्
प्रापयति वारयति वा । वहत्युत्तम्य धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पाद
तीत्यर्थः । वंश । कुटज । बाल्बज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अशमन् । अश
इत्तु । कट्टा । वंशादि ॥

वक्षद्रव्याभ्यां ठक्कनौ ॥ ५१ ॥

वक्ष्यद्वयशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थ्याभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वक्षं हरति वहतिवा, वक्षिकः । द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तदिति द्वितीयासमर्थ्यासंभ-
वत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभ-
वः । उपसंहरणमवहारः । विक्लेदनं पाकः । प्रस्यं संभवति अवहरति पचति
वा, प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च संभवोस्ति । नास्त्यत्र
नियोगः । प्रस्यं पचति ब्राह्मणी, प्रास्थिकी ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्ड ॥ * ॥
द्राणं पचति, द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आठकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आठकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु
खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । पठे सोपि भवति । आठकं संभवत्यवहरति
पचति वा, आठकीना । आठकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा ।
पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥

आठकाचितपात्रादित्येव । आठकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादि-
ष्वर्थेषु ष्टन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधानसामर्थ्यादेवा-
नयोर्लुङ् भवति । ठञस्तु पठे ऽनुज्ञातस्याद्वयपूर्वद्विगोरिति लुभगत्येव ।
नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । ट्वाठकिकी । ट्वाठकीना । ट्वाठकी ।
ट्वाचितिकी । ट्वाचितीना । ट्वाचिता । अपरिमाणबिस्ताचितेति ङीर्षः प्रति-
षेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ
भवतः । चकारात्षष्ठंश्च । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते । ठञः
पठे अवक्षं भवति । तेन चातूक्ष्यं संपद्यते । द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति
वा, द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजा । द्विकुलिजिकी । परिमाणा-
नस्यासंज्ञाशानयोः रित्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते । तेनाक्षरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवक्षभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थ्यादस्येति वृष्ट्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्
प्रथमासमर्थ्यंशवक्षभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वक्षं मूल्यम् । भृति-
वतनम् । पञ्च अंशो वक्षो वा भृतिर्वाप्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५० ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्व्यति । प्रत्यः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः । स्वारीकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडविकः । वर्षशत परिमाणमस्य, वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । षष्ठिर्जीवितपरिमाणमस्येति, षाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्त्तयते किमर्थं पुनरनयोरादानम् । पुनर्विधानार्थम् । द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । पुनर्विधानसामर्थ्यादध्यर्तुपूर्वद्विगोलुङ्गं भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघः सूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थं प्रत्ययो वाच्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघः । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्र । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं काशकृतम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव भवति । नैतदस्ति । प्राणिममूहे संघशब्दो रूढः । अध्ययने । पञ्चको ऽधीतः । सप्तको ऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, पञ्चक्रमध्ययनम् ॥ स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशाद्वयः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकाविंशः ॥ शन्शतोर्द्विनिश्चन्दसि ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतिश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनो ऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्त- त्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां णिलोपः, तिः प्रत्ययः । पञ्च परिमाणमस्य, पङ्क्तिश्चन्दः । द्वयोर्द्विशतोर्विन्भावः शतित् प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य, विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य, चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतं पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्णा

दशतां षड्भावस्तिः प्रत्ययो ऽपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययः । नव दशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य, शतम् । विंशत्वादयो गुणशब्दास्ते यथाकथंविद्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थेभिनि-
वेष्टव्यम् । तथाहि । पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते । ब्राह्मण पङ्क्तिः । पिपी-
लिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चेषां विषयभेदेन गुण-
मात्रे गुणिनि च वृत्तिस्त्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव ।
सहस्रादयोऽप्येवंजातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतौ वर्गौ वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्ग-
भिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते इतिर्निपात्यते । वाच्यत्वात्तत्वे सोऽपि भवति ।
पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद् वर्गौ, दशद्वयः । पञ्चको वर्गौ, दशको वर्गः ॥

सप्तनोञ्छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन्शब्दाच्छन्दसि विषये
ऽत्र प्रत्ययो भवति वर्गभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां
संज्ञायां विषये ङण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्म-
णभिधेये । अभिधेयसप्तम्येषा न विषयसप्तमी । तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति ।
त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि
ब्राह्मणानि । कानि चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदहति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादहति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
श्वेतच्छत्रमहति, श्वेतच्छत्रिकः । वास्त्रयुग्मिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ।

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्य-
मर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमहति, छेदिकः ।
भेदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग ।
प्रेषण । संप्रश्न । विप्रकर्ष ॥ विराग विरङ्गं च ॥ वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यञ्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थाच्चित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्यये भवति चकाराद्यथाविहितश्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेदः । शैर्षच्छेदिकः । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः* ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः । दण्डमर्हति, दण्डयः । मुसल्यः । दण्ड । मुसल । मधुपर्कः । कशा । अर्घ्ये । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठजादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूयः पलाशः । गत्या देशः ॥

पान्नाद् घञश्च ॥ ६८ ॥

पान्नशब्दाद् घञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः । पान्न परिमाणमप्यस्ति । पान्नमर्हति, पाञ्यः । पात्रियः ॥

कडङ्कुरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडङ्कुरदक्षिणाशब्दाभ्यां कः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यञ्च तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । कडङ्कुरमर्हति, कडङ्कुरीयो गौः । कडङ्कुर्यः । दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो भित्तुः । दक्षिण्या ब्राह्मणः । दक्षिणशब्दस्यात्यावृत्तस्या पूर्वनिपातेन लक्षण्यभिचारविज्ञेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

कृत्यावनुवर्तते । स्थालीबिलशब्दाच्छ्रयतो प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादौ स्थालीबिलमर्हन्ति, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थाली बिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं यज्ञञौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हती-

* दण्डादिभ्य इत्येष सूत्रम् । समन्तराच्च प्रत्यययो विधीयते । तथा च दण्डशब्दस्य स्यादनाय क्त्वभिधानुक्तं, वृत्तो वध च तद्धितो वेति । यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वेति, कथम् । कथप्यप्याद्युठात्तत्वं, यत्पि यतो नात्र इत्याद्युठात्तत्वं, यदि त्वञ्च यो विधीयते ततः स्वरे द्विशेषादनुपपन्नमेतत्स्वार्दिति पदमञ्जरी । दीक्षितनामोशेषोऽप्यतदेव संमतम् ।

त्यस्मिन्विषये । ठकोपवादौ । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ॥ यज्ञ-
त्विभ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञकर्मार्हति, यज्ञियो देशः । चत्वि-
कर्मार्हति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आर्हयानां ठगादीनां पूर्णोवधिः ॥
अतः परं प्राग्वतीयष्टत्रैव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्विती-
यासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयत्यधीति,
पारायणिकशब्दाच्च । तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद्वितीयासमर्थोदापच इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
संशयमापचः प्राप्तः सांशयिकः स्थानुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद्वितीयासमर्थोद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
योजनं गच्छति, योजनिकः ॥ क्राशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्राश-
शतं गच्छति, क्राशशतिकः । योजनशतिकः ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च
क्राशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्राशशतादभिगमनमर्हति, क्राशश-
तिको भित्तुः । योजनशतिक आचार्यः ॥

पथः प्थन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे प्थन्प्रत्ययो भवति ।
नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीष्प्रर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च
प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पान्थो भित्तां
याचते । नित्यमिति किम् । पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहूतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थोदाहृतमित्ये-
तस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । अकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च ।
अत्रापि तृतीयेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहूतं,मौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन
गच्छति, औत्तरपथिकः ॥ आहूतप्रकरणे वारिजङ्गलप्यलकान्तारपूर्वपदादुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथेनाहूतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिप-
थिकः । जङ्गलपथेनाहूतं, जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जाङ्गलप-

यिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः ।
कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छती, कान्तारपथिकः ॥
अजपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अजपथेनाहृतं, गच्छति वा, ऽऽजप-
थिकः । शङ्कुपथेनाहृतं, गच्छति वा, शङ्कुपथिकः ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थाल-
त् ॥ * ॥ स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यति । तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्द्रमासि-
कम् । सांवत्सरिकम् । कालादित्यधिकारो व्युष्टादिभ्यो णिति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाच्चिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे
ठञ् प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भूतो भूतो
वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः ।
भूतो, वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतः ।
कालाध्वनोरिति द्वितीया । मासमधीष्टो, मासिको ऽध्यापकः । मासं भूतो,
मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो, मासिको व्याधिः । मासं भावी, मासिक उत्सवः ।
ननु चाध्येषणं भरणं च मूहूर्त्तं क्रियते तेन कथं मासो व्याप्यते । आध्येषणभरणे
क्रियार्थं, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्त्वजौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्त्वजौ प्रत्ययौ भवतः । ठञो ऽपवादौ ।
अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारिणं सामर्थ्यादुक्त इत्येतदभिसंबध्यते । मासं भूतो,
मास्यो, मासीनः । वयसीति किम् । मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्य-
भिधेये । द्वौ मासौ भूतः, द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् ण्यञ्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च ।
त्रौत्सर्गिकठञ्प्रपीड्यते, स चकारेण समुच्च्यतव्यः । स्वरितस्वाच्चा नन्तरो ऽनुब-
र्त्तिष्यते । तेन वैरुध्यं भवति । षाण्मास्यः । षण्मास्यः । षाण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥

अण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरण्यस्य
मुञ्चयः क्रियते * । अण्मासिको रोगः । अण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्ठादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्
धीष्ठादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । समामधीष्ठा भूता भूता
।वी वा, समीनः । के चित्तु तेन निर्वृत्तमिति सर्वज्ञानुवर्तयन्ति । समया
।वृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु
। खः प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । प्राश्वतेः संख्यापूर्व-
ज्ञानां तदन्तयहणमलुकीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पते ठञपि भवति ।
।समीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

रात्यहस्संवत्सराञ्च ॥ ८७ ॥

† रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः
प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पते ठञपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः ।
त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । द्वाहीना, द्वैयह्निकः । त्र्यहीणः । त्रैयह्निकः । द्विसंव-
त्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः ।
।वत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति ।
ति ठञ् । तयोश्च वा लुभवति । एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । द्विवर्षीणो
व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्ष-
याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवार्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थं ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेष्वन्य-
स्य प्रत्ययस्य ‡ नित्यं लुभवति । पूर्वण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षो
शरकः । चित्तवतीति क्रिम् । द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

* चकारोऽनन्तरस्य गत्यतः समुच्चयार्थः । पा० २ ।

† द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

‡ निर्वृत्तादिष्वर्थेष्वन्यस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ६० ॥

षष्टिकशब्दे निपात्यते, बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासम
र्थात्कृत् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टि
रात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । सज्जेषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्रादिष्वतिप्रसङ्गे
न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छ्रृङ्खन्दसि ॥ ६१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाचिद्वृत्तादिष्वर्थेषु ऋन्दसि विषये कः प्रत्यये
भवति । ठञोपवादः । इदुत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्त्व च ॥ ६२ ॥

संपरिपूर्वादुत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छ्रृङ्खन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु सः
प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्रृच । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः । संवत्सरीयः ।
परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ६३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थत्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्यकार्यं
सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते जेतुं, मा-
सिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यः, मासिकः पटः । मासेन कार्यं,
मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ६४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । सा चात्यन्तसंयोगे । अत्येति प्रत्य-
यार्थः । ब्रह्मचर्यमिति दृष्टव्यामपि संबध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च
स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थत्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थं
ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्व्यस्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्म-
चारी । आर्तुमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः । तदिति प्रथमासमर्थो-
दस्येति षष्ठ्यर्थं ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्व्यस्यते ।
मासोस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्तुमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।
पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थं, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयथा
सूत्रप्रणयनात् ॥ महानाम्नादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महाना-
मिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥ तच्चरतीति च * ॥ * ॥ महाना-
म्य च्चः, तत्सञ्चरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति महाना-
मिकः । आदित्यव्रतिको, गौदानिकः । भस्याठइति पुंबहुवचनं ङीप् निवृत्ते

नस्तद्धित इति टिलोपः * ॥ अवान्तरदीप्ताद्विभ्यो द्विनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीप्ता चरति, अवान्तरदीप्ती । तिलवती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ह्युंश्च द्विनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशदुर्वाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ह्युंश्च द्विनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ चतुर्मासाद् एयो यजे ॥ * ॥ तत्र भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि ॥ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्ण मासी । आषाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थभ्या यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । गव्यायह्वयमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिनारादेकाहद्वादशाहपभृतय एव यज्ञा एह्येरन् । प्राग्वन्तेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तरह्वयमलुकीति कालाधिकारेपि द्वादशाहदिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थभ्या कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्वीयते कार्यमित्येतयोर्थयोर्भवत्प्रत्ययो भवति । यथा । मासे भवं, मासिकम् । सांजत्सरिकम् । तृषेयम् । वासन्तिकम् । वासन्तम् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । आरद्रम् । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्तव्यः । तत्र च दीयते, ज्ञाख्येभ्य इति । अग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् । काधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः ॥ अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ९७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थभ्या व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरेण प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥ अण्प्रकरणे अग्निपदाभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ † अत्रैव ते पठितव्याः । व्युष्ट । नित्य । निष्कण । प्रवेशन । तीर्थे । संभ्रम । आस्तरण । संग्राम । संघात । अग्निपद । लुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । ‡ व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां गणयतौ ९८ ॥

* भस्याह इति पुंष्वभावेन कीपि निवृत्ते नस्तद्धित इति टिलोप इत्यधिकमत्र । परं यमपपाठः । पठमस्त्वर्थो दर्शनात् ।

† उपसंख्यानमित्यस्याये आन्विषदम् । पिलुमूलम् । किं वक्तव्यम् । न वक्तव्यमित्यर्थे चतुषु पुस्तकेषु ।

‡ दीर्घ । उपवास । इत्येतौ शब्दावत्र गण्ये धिकी कुच चित् ।

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं गण्यतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसंबन्धो, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्दो ऽध्ययसमुदायो ऽनादरो वर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं वाच्यसंभवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा, याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः संपत्तिः । आवश्यकं णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं, कार्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभतइत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः । कर्मणा संपद्यते, कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संपद्यते, वेषो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थं चतुर्थी । संतापाय प्रभवति, सांतापिकः । सावाहिकः । संताप । संनाह । संयाम । संयोग । संपराय । संपेव । निषेव । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग । उपवास । प्रवास । संघात । संमोदन । सक्तु ॥ मांसौदनाद्विग्रहीतादपि * ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्विषये । योगाय प्रभवति, योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उक्कञ् ॥ १०३ ॥

कर्मशब्दादुक्कञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । ठञो ऽपवादः । कर्मणे प्रभवति, कर्मकं धनुः । धनुषोन्यत्र न भवति, अनभिधानात्†

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थं ठञ् प्रत्ययो भवति

* निर्वोच । सर्ग । संपात । संवाद । संवेक्षण । इत्येते शब्दा अत्र गण्ये ऽधिका बहु पुस्तकेषु । तत्रैकस्मिन्पुस्तके संवेक्षनेत्यत्र संवेष्टेति पा० २ ।

† धनुषोन्येत्यारभ्य अनभिधानादित्यन्तो यन्तो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अपवादः, एवमन्वर्थं दर्शनात् ।

प्रत्ययमासमर्थे प्राप्तं चेद्वति । समयः प्राप्तो ऽस्य, सामयिकं कार्यम् ।
उपनतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देशउत्तरार्थः ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमा समर्थोद् अस्येति
षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये * । ऋतुः प्राप्तो
ऽस्य, आर्त्तवं पुष्पम् ॥ तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उप-
वस्त्रा प्राप्ता ऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तास्य प्राशित्रम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । अयं ते योनिर्छत्विजः ॥

कालादात् ॥ १०७ ॥

कालशब्दादात्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । कालः
प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम् † ॥

प्रकृष्टे ठज् ॥ १०८ ॥

कालादित्येव, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो
विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठज् प्रत्ययो
भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य, कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् । ठज्यहणं
विस्पष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठज् प्रत्ययो भवति
प्रत्ययमासमर्थे प्रयोजनं चेत्तद्वति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, ऐन्द्रमहिकम्
गङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येत-
स्मिन्विषये यथासंख्यं मन्यदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य, वैशाखा
मन्यः । आषाढो दण्डः ॥ वूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ वूडा प्रयोजनमस्य
गोडम् । श्रुता प्रयोजनमस्य, श्रुदुम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥

* ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थोत्प्राप्तोपाधिकावस्येति षष्ठ्यर्थे ण् प्रत्ययो भवति । पा. २
यमेव च षाढो युक्तः ।

† गीतम् । पा. २ ।

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन्विषये । ठञोपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवचनीयम् उत्थापनीयम् ॥ विशिष्टरूपितरुद्दि*प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ एहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य, एहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपत्तनीयम् प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यदुक्तयः ॥ * ॥ स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्गं यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । * ॥ पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अनुप्रवचन । उत्थापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । संवेशन । अनुवेशन । अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । प्ररोहण । अन्वारोहण । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः । कृन्तस्समापनं प्रयोजनमस्य कृन्तः समापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदग्रहणं बहुचूर्णनिरासार्थम् ॥

एकागारिकट् चैरे ॥ ११३ ॥

एकागारिकट् इति निपात्यते चैरेभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य, एकागारिकः चैरः । एकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्रयोजनमित्येव सिद्धच्छत्र । चैरे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य भित्तोरिति । टकारः कार्यावधारणार्थः । डीबेव भवति, न जित्स्व इति । अपरे पुनरिकट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्तावस्य, आकालिकः स्तनयिषुः । आकालिकी विद्युत् । जन्मना तुल्यकालविनाशा । उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थः ॥ आकालाद् टश्च, * ॥ वात् ठश्च । आकालिका विद्युत् । टञः पूर्णोवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः ॥ ११५ ॥

तेनेति वृत्तीयासमर्थानुल्यमित्यर्थे वृत्तिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रियावत् ॥

* इहोक्तव्याये पदीत्यधिकं, प्रपदनीयमित्युदाहरणं साधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परं तु पदमज्जयंसमतस्तस्य पाठः । भाष्यपुस्तकेषु तु विशिष्टरूपितरुद्वि पदोत्येव पाठ उपपद्यते ।

किम् । गुणद्वय*तुल्ये मा भूत् । पुत्रेण सह स्यात् । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः ।
पुत्रेण तुल्यो गोमान् † ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थान्न इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ।
मथुरायामिष, मथुरावत् सुप्ते प्राकारः ‡ । पाटलिपुत्रवत्साकेते परिखा । षष्ठी-
समर्थात् । देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञ, दत्तस्येव देवदत्तस्य
दन्ताः यज्ञदत्तवत् § ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्थमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । राजा-
नमर्हति, राजवत्यालनम् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि
विषये । यदुद्भूतो निवृतो यासि वप्सद्, उद्भूतानि निगतानि च ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवतः ॥
भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देने-
ष्यते । अश्वस्य भावो, ऽश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्याम, सत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति । पृष्ठादिभ्य
इमनिज्जेति । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । मृदिमा । मार्दवम् ।
मृदुत्वम् । मृदुता । अपवादैः सह समावेशार्थे वचनम् । कर्मणि च विधानार्थे
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति । चकारो नऽस्त्रभ्यामपि समावेशार्थः ।
स्त्रियाः भावः, स्त्रीणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंसम् ॥

न नऽपूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुध-

कतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नऽपूर्वात्तत्पुरुषाच्च भवन्ति चतुरादीन्वर्ज-

* द्वयेति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† पुत्रेण तुल्यो गोमानिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ प्रासाद इति पा. २ ।

§ देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्य दन्ता इति पा. २ ।

यित्वा । वक्ष्यति । प्रत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् । अपतिता ।
अपटुत्वम् । अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्वादिति किम् ।
बाह्यस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । नास्य पटवः सन्तीत्य-
पटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम् । आच-
तुर्यम् । आसंगत्यम् । आलघयम् । आवट्यम् । आबुध्यम् । आकृत्यम् ।
आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिञ्च ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येषमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा तस्य
भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वाचचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा ।
पार्थवम् । मृदिमा । मार्दवम् । तुरिष्टमेयस्सु टेरिति टिलोपः । र ऋतो
हलादेलङोरिति रेफादेशः * । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता ।
मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु ।
वेणु । आसु । बहुल । गुरु । दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिंचन ।
होड । पाक । वत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । चजु ।
क्षिप्र । क्षुद्र । पृथ्वादिः ॥

वर्णदृढादिभ्यः व्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च व्यञ् प्रत्ययो भवति,
चकारादिमनिच्, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये । शुक्ल्य भावः, शौक्यम् ।
शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । काण्यम् । कृष्ण्यमा । कृष्ण्यत्वम् । कृष्ण्यता ।
दृढादिभ्यः । दार्ढ्यम् । दृढिमा । दृढत्वम् । दृढता । षकारो ढीवर्धः ।
औचित्ती । यथाकामी । दृढ । परिवृढ । भृश । कृश । चक्र । आस्र । लवण ।
ताम्र । अम्र । शीत । उष्ण । जड । अधिर । पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक ।
वेर्यातलाभमतिमनःशरदानाम् ॥ समो मतिमनसोर्जघने † ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति
ब्रूीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये व्यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च । कर्म-
शब्दः क्रियावचनः । जड्य भावः कर्म वा, जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः
स्त्वपि । ब्राह्मण्यम् । माण्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्मोधिकारः ।

* तुरिष्टमेयस्त्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† जघनइति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ बाल । तवण । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आकृष्ट । इत्येते शब्दा अप-
गणे धिकाः ।

ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ-
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलो-
क्यम् । त्रैस्वर्ण्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । साक्षिधम् । सामीप्यम् । औप-
म्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाडव । माणव । चोर । मूक । आराधय ।
विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव ।
समस्य । विषमस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल ।
अक्षेत्रज । निपुण ॥ अर्हन्तो नुम् च ॥ अर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् ।
बहुभाषिन् । वालिश । दुष्यरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त ।
राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन ।
विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निष । निधान । विष ॥
सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थं ॥ चतुर्वेदस्योभयपदशृङ्गश्च ॥ चातुर्वैद्यम् * ॥

स्तेनाद्यन्तलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्पृष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नञ्शब्दस्य लोपश्च
भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति के चिद् योगविभागं
कुर्वन्ति । स्तेनात्पञ्चभवति । स्तेयम् । ततो यन्तलोपश्च, स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

शखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्ययोः सख्युर्भावः कर्म
वा, सख्यम् ॥ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दूत्यम् । वणिज्यम् । कथं
वाणिज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्ययोः । कपेर्भावः
कर्म वा, कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्मातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्म-
णोर्ययोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा, सेनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ।
पौरोहित्यम् । राज्यम् । पुरोहित । राजन् । संयामिक । श्विक । धर्मित ।

* स्वभाव । निधातिन् । विधातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विशात । विजा-
त । नयात । सुक्षित । दीन । विदग्ध । उक्षित । शमय । शली । तत्पर । हृदपर । यथातथा ।
पुरम् । पुनःपुनर् । अभीक्ष्ण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । मन्धराज ।
गुवराज । सम्राज् । अविद्वुर । अपिशुन । अनुशंस । अयथातथ । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल ।
परिमण्डल । विश्वरूप । अस्विक् । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक
नास्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उत्तराधर । इते शब्दा अत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

खण्डिक । दण्डिक । छत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक ।
 वृद्धितिक । हृषिक । पूतिक । पन्निक । प्रतिक । अज्ञानिक । सलनिक ।
 सूचिक । राक्षर । सूचक । पत्तिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्ज-
 लिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ्
 प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् ।
 औष्ट्रम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । औद्गात्रम् ।
 औचेत्रम् । उद्गातृ । उचेतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक † । सुष्टु ।
 दुष्टु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभगमन्त्रे ‡ ॥

हायनान्तयुवादिभ्यो ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भाव-
 कर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवा-
 द्भ्यः । यौवनम् । स्याविरम् ॥ औत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥ * ॥ औत्रि-
 यस्य भावः कर्म वा, औत्रम् । युवन् । स्यविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु ॥
 पुरुषासे ॥ सुहृत् । यातृ । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभातृ ।
 वृषल । दुर्धातृ ॥ हृदयासे ॥ वेत्रज । कृतक । परित्राजक । कुशल । चपल ।
 निपुण । पिशुन । सन्नस्त्रचारिन् । कुतूहल । अनृशंस § । युवादिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन
 प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वा ऽवयवो ऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः
 पुनरसौ लघुः पूर्वः । इक्षन्निधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वायस्मादिकः
 तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्ण-
 यन्ति । इक्ष्वासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते । पश्वा-
 तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यते ।
 लघुपूर्वादिक । इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भावः कर्म वा, शौचम् ।

* शर्मिक । धर्मिक । कर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । तिथ्यिक । अञ्जतिका ।
 क्षयिक । पुन्निक । पथिका । प्रक्षिक । प्रथिक । परिष्क । पूजनिक ॥ राजासे ॥ सूचिक । स्त-
 रिक । वृद्धिक । एते शब्दा अत्र गण्ये पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पत्तिगणक । पा० २ ।

‡ प्रशास्त्र । होतृ । पोतृ । कर्तृ । एते अत्र गण्ये ऽधिकाः कुत्र चित् ।

§ भाव । कुचुक । कन्चुक । दुःस्त्री । दुर्हृदय । दुर्धृत् । मिशुन । कुललो । महत् ।
 कतक । कितव । पोत । एते अत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

ग्रीनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति किम् ।
पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं
काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योपधाद्गुरुपोत्तमाद्बुज् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमम् ।
यकारोपधाद्गुरुपोत्तमाद्बुज् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रामणीयस्य भावः
कर्म वा, रामणीयकम् । वामनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् * ।
गुरुपोत्तमादिति किम् । वृत्तियत्वम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साहा-
यकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुज् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपा-
लपशुपालानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिका । शैष्योपाध्यायिका । कौत्स-
कुशिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । काल्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण ।
प्रियरूप । छान्दस । छान्न । मेधाविन् । अभिरूप । आठ्य । कुलपुत्र । आत्रिय ।
चोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् । यामपुत्र । यामखण्ड । यामकुमार । अमु-
ष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः † ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेषेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणावाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुज् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं
भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकत्यनम् । अत्या-
कारः पराधित्वेः तद्वेषतस्तत्प्राप्तस्तज्ज्ञो वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावक-
र्मणो निर्दिश्यते । तत्प्राप्तस्तदवगतवान् तद्वेषत इत्युच्यते । श्लाघायां
तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वे विक-
त्यतइत्यर्थः । अत्याकारः । गार्गिकयात्याकुहते । काठिकयात्याकुहते । गार्ग्य-
त्वेन कठत्वेन परानधित्वपतीत्यर्थः । तद्वेषतः । गार्गिकामवेषतः । काठिकाम-
वेषतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वा ऽवगतवानित्यर्थः । श्लाघा-
दिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्च ॥ १३५ ॥

होत्राशब्दश्चैत्विग्विशेषवचनः । चैत्विग्विशेषवाचिभ्यश्च प्रत्ययो
भवति भावकर्मणोः । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा, उच्चावाकीयम् । मित्रा-

* कुलीनत्वम् । पा० २ ।

† कुशल । अवयव । अज्ञोपुनव । इति शब्दा अत्र गये ऽधिकाः कुत्र चित् ।

वरणीयम् । ब्राह्मणाच्छंसीयम् । आग्नीधम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् ।
पोत्रीयम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्ब्रह्मवाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति
भावकर्मणोः । कृत्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति
वक्तव्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दे ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्-
शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । भवनावधिक्योर्नञ्च-
ओरधिकारः समाप्तः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थभ्यो भव-
नेभिधये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्वचनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवन्ति
जायन्ते ऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्रानां भवनं क्षेत्रं मौद्रीनम् । कौद्रवीणम् ।
कौलत्थीनम् । धान्यानामिति किम् । तृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति ।
क्षेत्रमिति किम् । मुद्रानां भवनं कुशूलम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधये । खञो-
पवादः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रीहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधये । खञोप-
वादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा णु इत्येतेभ्यो * विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने
क्षेत्रे ऽभिधये । खञि प्राप्ते वचनं पठे सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमा-
श्रितमेव । तिल माष उमा एषां भवनं क्षेत्रं, † तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषी-
णम् । उम्यम् । चौमानम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । णुण्यम् । णाणवीनम् ॥

* तिलमादिभ्यः शब्देभ्य इति पा० २ ।

† तिलानां भवनं क्षेत्रमिति पा० २ ।

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मणश्चतुर्तीयासमर्थात्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः ।
तृतीयशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन संबध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो
ऽष्टमः । सर्वचर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे वृत्तिः सर्वचर्मणः । सर्व-
चर्मणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ६ ॥

यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्पट्टीसमर्थाद्दर्शन इत्येवस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो
भवति । दृश्यते ऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते ।
नपातनात्सादृश्ये ऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः, यथा मुखीनः । सर्वस्य
मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः
कृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवम-
न्ताद् द्वितीयासमर्थाद्व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथं व्याप्नोति,
सर्वपथीना रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः ।
सर्वपात्रीण आदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्यायमुच्यते । आङ्गुयादायां, तयोरव्ययीभावः । आप्रप
दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं
प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण संबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वाज्ञायानयं बहुभक्तयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बहु भक्त-
यति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुपायामे सादृश्येवा । अनुपदं
बहु अनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वाज्ञानि भक्तयति, सर्वाज्ञीना
भितुः । अयः प्रदक्षिण, *मनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां
पस्मिन्यरशारैः पदानामसमावेशो ऽयानयः । अयानयं नेयो ऽयानयीनः शारः ।
कलकशिरस्थित इत्यर्थः ॥

परोक्षरपरम्परपुस्तपौस्तमनुभवति ॥ १० ॥

परोक्षर परम्पर पुस्तपौस्त इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनुभव-

* प्रदक्षिणगमनमित्यपि कुत्र चित्पाठ उपलभ्यते परं तु स न युक्तः । अयः प्रदक्षिण-
मिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थ इति पदञ्जयं विवृतत्वात् ।

तीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोक्षरेति परस्योत्थं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते* । परांश्चावरांश्चानुभवति, परोक्षरीणः । परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । पुष्पपौष्पाननुभवति, पुष्प-यौक्षीणः । परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिन-कीति । तच्छब्दान्तमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार इत्यन्त अनुकाम इत्येतिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मि-
न्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । भविष्यति गम्यादय इति । अकेनो-
र्भविष्यदाधमस्येयोरेति षष्ठीप्रतिषेधः । अवारपारं गामी, अवारपारीणः ॥ विप-
रीताच्च ॥ * ॥ पाशवारीणः ॥ विष्टहीतादपीष्यते ॥ अवाररीणः । अत्यन्तं गामी
अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । येषेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भं
धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यतइति अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समांसमीना वडवा ॥ पूर्व
पदे सुयो ऽलुक्कृत्यः ॥ * ॥ केचित् समायांसमायां विजायतइति विष्टङ्गलि-
गर्भमावने तु विजनिर्वर्त्ततइत्याहुः । तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते परि-
शिष्टप्यालुक्कृत्यः ॥ अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ समां
समां विजायते समायांसमायां विजायतइति वा ॥

अदश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

विजायतइति वर्त्तते । अदश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने
आसवे प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते, आवाञ्चालम्बनाविदूर्येये-
रिति । अदश्वीना वा विजायते ऽदश्वीना गौः । अदश्वीना वडवा ।
चित् विजायतइति नानुवर्त्तयन्ति अवष्टब्धमात्रे निपातनमित्याहुः । अद-
श्वीनं मरणम् । अदश्वीनो वियोग इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते । आहूपूर्वाद् आ तस्य गोः प्रतिपादना-
कर्मकारिण खः प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः । यो गवा भृतः क-
करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥

* परोक्षरेति परस्योत्पन्नवचनमिति पा० । अयमेव च पाठो युक्तः । परस्योत्पन्नवचनमि-
प्रतीकस्य पदमञ्जरीं दर्शनात् ।

अनुगवलंगामी ॥ १५ ॥

गोः पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।
अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनी यत्वौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः ।
अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्वौ प्रत्ययो भवतः ।
अध्वानमलंगामी, अध्वनीनः । अध्वन्यः । ये चाभावकर्मणोः । आत्माध्वानौ
वदन्ति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्वाच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्वाच्छद्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति ।
एकाराद्यत्वौ च । अभ्यमित्त्वमलंगामी, अभ्यमित्तीयः । अभ्यमित्यः । अभ्यमि-
त्रीणः । अभ्यमिन्नाभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्व ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सचिहितगोसमूहो देश उच्यते ।
भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वापाधिकात्स्वार्थे खः प्रत्ययो
भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः, गोष्ठीनो देशः * । भूतपूर्वग्रहणं किम् । गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थादेकाहगम इत्येतदर्थे
खञ् प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोध्या,
अश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दैः निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे ऽकार्ये चाभिधेये । अधृष्टा
ऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणाहं विरुद्धम् † । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायो
यथाकथं चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कूपावतारमर्हति इति
खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्येते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जीवती-
त्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः
संघा व्राताः । उत्सेधः शरीरं* तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां

* लिङ्गकिञ्चिदगत्या गोष्ठीशब्दस्यापि प्रत्ययमित्यधिकं कुत्र चित् ।

† विरुपमिति या० ३ ।

कर्म घातम् । तेन घातेन जीवति घातीनः । तेषामेव घातानामन्यतमं उच्यते
अस्त्यन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्ये ऽभिधेये सप्तभिः पदैरुपायते सा
पदीनम् । सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः । कथं साप्तपदीनः सखा, सा
पदीनं मित्रमिति । यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभावे सत्कर्म
व वर्तते तदा सख्यशब्देन समानाधिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वा
तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

ह्रियङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

ह्रियङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गवादेः
तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः, हे
ङ्गवीनम् । घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित्

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः

कुण्ड्वाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थभ्यः पील्वाद्विभ्यः कर्णाद्विभ्यश्च यथासंख्यं पाकम्
धोरर्थयोः कुणञ् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनां पाकः, पीलुकुण
कर्कन्धुकुणः । कर्णाद्विभ्यः । कर्णस्य मूलं, कर्णजाहम् । पीलु । कर्कन्
शमी । करीर । कुवल । खदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्वाद्विः ॥ का
अक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । भुम्भङ्ग । दन्त । श्रोत्र
पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्ष्वात्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेभिधेये तिः प्रत्य
भवति । मूलग्रहणमनुवर्तते न पाकग्रहणमेकयोगनिर्देष्टानामप्येकदेशानुव
तदति । पक्षस्य मूलं, पक्षतिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्य
भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्याया वित्तः । विद्याचुञ्चुः । व
चणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसङ् ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाना इत्येतौ भवतः । नसङ्गतिः ।

नविशिष्यम् । असहार्थं पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनश्यतां स्वार्थं नानाजै-
त्यग्नौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कुटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच्च शालच् शङ्कुटञ् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपस-
त्स्वार्थं प्रत्ययौ भवतः । विगते शङ्के विशाले । विशङ्कुटे । तद्योगादौरपि
शालो विशङ्कुट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथंचिदुत्पा-
न्ते । नाच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच ॥ २९ ॥

सम् प उह् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययौ भवति । चकाराद्वेश्च । संक-
म् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् ॥ कटचप्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो
ऽस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजो ऽलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाक-
म् । भङ्गाकटम् ॥ गोष्ठादयः स्यानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
शं स्यान्, गोगोष्ठम् । महिषोगोष्ठम् ॥ संघाते कटच् वक्तव्यः ॥ * ॥
घीनां संघातः, अविक्तम् ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ * ॥ अविपटम् ॥
खे गायुगच् ॥ * ॥ उग्रुगायुगम् । अश्वगायुगम् ॥ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षङ्-
ञ् ॥ * ॥ हस्तिषङ्गवम् । अश्वषङ्गवम् ॥ विकारे स्नेहने तैलच् * ॥ * ॥ एर-
तैलम् । इङ्कुडीतैलम् । तिलतैलम् ॥ भवने तेजे इत्वादिभ्यः शाकटशां-
नौ ॥ * ॥ इतुशाकटम् । मूलकशाकटम् । इतुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवात्कुटारच्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययौ भवति । चकारात् कटच् । अवकुटारम् ।
कटम् ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ् नाट-

ज्भटचः ॥ ३१ ॥

अवादित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नते ऽभिधेये
टच् नाटच् भटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया
मवटीटम् । अवनाटम् । अवभटम् । तद्योगाद्नासिकापि, पुरुषोपि तथो-
ते । अवटीटा । अवनाटः । अवभट इति ॥

नेर्विडज्विरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकाया इत्यनुवर्त्तते संज्ञायामिति च । निशब्दाद्नासिकाया
ऽभिधेये विडच् विरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निविडम् । निबिरी-

* खेहे तैलञ् ॥ पा० २ । अथमेव च पाठः पदमञ्जरीसमतः ।

सम् । तद्वोगाच्चासिकापि, पुरुषोपि निबिडो, निबिडीसः । कथं निबिडः
केशाः । निबिडं वस्त्रम् । उपमानाद्बुविष्यति * ॥

इनच्पिटच्चिक चि चं ॥ ३३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दाच्चासिकाया नतेभिधेये
इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्सत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिः
चि इत्येतावादेशौ भवतः । चिकिनः । चिपिटः ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्य
श्चिक्च प्रकृत्या देशः ॥ * ॥ चिक्कः । तथा चोक्तम् ॥ इनच् पिटच्चाश्विः
चिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति ॥ क्लिबस्य चिल् पिल्लश्चास्य चतुषी ॥ *
क्लिबस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययो ऽस्य चतुषी इत्ये
स्मिन्नर्थे । क्लिबे अस्य चतुषी, चिल्लः । पिल्लः ॥ चुलादेशो वक्तव्यः ॥ *
चुल्लः । अस्येत्यनेन नार्थः । चतुषोर्वाभिधाने प्रत्यय इष्यते । क्लिबे चतुषं
चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्वोगात्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्ज्जासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासच्चारूढयोर्वर्तमानाभ्यांस्वार्थं त्यक्त्वा
त्ययो भवति । संज्ञाधिकारान्न नियतविषयमासच्चारूढं गम्यते । पर्वतस्यासन्न
मुपत्यक्ता । तस्यैवारूढ, मधित्यक्ता । प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्येतीत्यमत्र न भवति
संज्ञाधिकारादेव † ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येत
स्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति । घटतइति घटः † । कर्मणि घटते, कर्म
पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति बहुवचने इतच्
प्रत्ययो भवति । संजातयद्गणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता अन्न
नभस, स्तारकितं नभः । पुष्यितो वृक्षः । तारका । पुष्य । मुकुल ।
कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । अजीर्ण । कुङ्कुल । सूचक । रोग ।
विचार । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम ।

* भविष्यतीत्यस्याये अन्तत्वाधर्म्यादित्यधिकं कुत्र चित् ।

† नहि कते इत्ये संज्ञा प्रतीयते । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ घट इत्यस्याये एकादशित्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु । परं त्वयमपपाठः, पदमन्न
दर्शनात् ।

वार । तन्द्रा । वेग । पुञ्जा । श्रुता । उत्कण्ठ । पर । द्रोह ॥ गर्भादप्रा-
प्तिः ॥ तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसद्वयमात्रचः ॥ ३० ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थोदसेति षष्ठ्यर्थे द्वयसत् द्वयश्च
मात्रच इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्वभवति । ऊरुः
प्रमाणमस्य, ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वय-
म् । जानुद्वयम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुद्वयमुदकम् । मारच्युनरविशेषेण, प्रस्थमात्र-
मप्यपि भवति ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धा-
स्तस्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुभभवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः ।
वतस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विशमः । त्रिशमः ।
द्विवतस्तिः । नित्ययद्वयं किम् । संशये आविशं † वत्यति । तत्रापि द्विगो-
र्गेष यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः ॥ इट् स्तोमे
क्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः । टित्वाद् डीप् ॥ शनश-
र्त्तिर्निर्वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेत्येति
क्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोद्विरसः ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संगये
मात्रचक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुडवमा-
म् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः ॥ वत्सनात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहु-
म् ॥ * ॥ तावदेव, तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्वयसम् । एता-
न्मात्रम् । यावद्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामयच ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थोभ्यां प्रमाणो-
पधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च ।
पुरुषः प्रमाणमस्य, पुरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् ।
हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । हास्तिनम् । द्विगोर्नित्यं लुक् ।

* फल । उच्चार । स्तवक । पल्लव । खण्ड । धेनुभ्या । अन्न । अङ्गारक । अङ्गार ।
र्यक । पुसक । कुवल्लय । शैवल । गर्व । तरङ्ग । कल्लोल । पण्डा । चन्द्र । सवक । सुद्र ।
ग । कण्टक । हस्त । कर । सीमन्त । कर्दम । कल्लल । कलङ्क । कुतूहल । कन्दल । आन्दोल ।
न्धकार । कोरक । अङ्गुर । रोमाञ्च । हर्ष । उत्कर्ष । सुधा । ज्वर । गोर । दोह । शास्त्र ।
गुर । तिलक । बुभुक्षा । निद्रा । यत्ने शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे धिकाः ।

† अवयवं भावः, कथम्युट इति अज्, सो ऽस्यास्तीति भावी, मात्रचित्यर्थः ।

द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येष । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति वल्लभार्थे वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणे ऽनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

मावादाप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां कृन्दसि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ न त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुषसो यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । क्रियान् । इयान् । एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुप्प्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगविभागेन वा वतुपं विधाय पश्चाद्दो वो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्तमानात् किमः प्रथमासमर्थोऽस्येति वल्लभार्थे इति प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा एव्यते । का संख्या परिमाणं येषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति । तेषां हि परिच्छेदो नास्ति । केयमेषां संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येष । संख्याया अवयवे वर्तमानाया अस्येति वल्लभार्थे तयप् प्रत्ययो भवति । अवयवा अवयविनः संबन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्व, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । वतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयजादेशो भवति ।
 द्वावयवावस्य, द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तयग्रहणं स्थानिनि-
 र्देशार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तरमयञ्चिज्ञायेत । तत्र को दोषः । त्रयी गति-
 रिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्येष विधिर्न स्यात् ।
 द्वये । द्वयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचन-
 सामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या ततः पूर्व-
 णैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योग-
 विभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः ।
 उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद्दुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाद् ङः
 प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमधिकं चेन्नद्वयति । इतिकरणस्ततश्चेद्विषयता ।
 एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं
 शतम् । द्वादशं सहस्रम् । दशान्तादिति किम् । पञ्चाधिका अस्मिन् शते ।
 प्रत्यग्रहणं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते ॥ प्रत्ययार्थेन च समानजातीये
 प्रत्ययार्थे सति प्रत्यय इष्यते ॥ एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षाप-
 णशते, एकादशं कार्षापणशतमिति । इह तु न भवति । एकादश माषा
 अधिका अस्मिन्कार्षापणशतमिति ॥ शतसहस्रयोश्चेष्यते ॥ इह न भवति ।
 एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति । इतिकरणो विषयार्थ इत्युक्तं तत इदं सर्वं
 लभ्यते । कथमेकादशं शतसहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शत-
 मिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजातात्रिंशं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च
 : प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन्
 त्रिंशं शतम् । शतग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिका-
 म् । एकत्रिंशं शतम् । एकचत्वारिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् ।
 इ मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च ॥ तदन्तादपीति

वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकविंशं शतम् । संख्यायहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्
गोविंशतिरधिका ऽस्मिन्शतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संज्ञातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थोत्संख्या
वाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्प्रत्ययमासमर्थ
गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते । गुणो भागः । निमानं मूल्यम् । गुणो येन निर्मीयते
मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्वाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानम-
स्योदश्विद्वागस्य, द्विमयमुदश्विद्वयवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागे
ऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमावष्टे । तेन सामानाधिक-
रण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं, तेनेह न
भवति । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति ॥ भूयस्त्ववाचिकायाः संख्याया-
प्रत्यय इष्यते ॥ इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च
प्रत्ययार्थोत्पत्त्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम्, बहुत्वमतन्त्रं तेन द्विशब्दादपि
भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवा-
नामध्वु उदश्वित इति ॥ निमये चापि दृश्यते ॥ निमये वर्त्तमानायाः
संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमयेमस्य यवभागस्य,
द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति
किम् । द्वौ ग्रीह्यिवौ निमानमस्योदश्वितः । निमानइति किम् । द्वौ गुणौ
क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं पच्यते तैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोत्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे डट्
प्रत्ययो भवति । पूर्यते ऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यानं पूर्यते संपद्यते
स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नुपसंज्ञाते
ऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति । पञ्चानां मुष्टिकानां
पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

इहिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य
इटो महागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी इट आगमसंबन्धे षष्ठीं प्रकृत्य-
यति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् । विंशतेः
पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य इटश्छन्दसि विषये यडागमो भवति, चका-
रात्यन्ते मङ्गपि भवति । पर्यमयानि पञ्चयानि भवन्ति । पञ्चयः । सप्तयः ।
मृट् । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाकामन् ॥

षट्कृतिकतिपयचतुरां युक् ॥ ५१ ॥

इडित्यनुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुर-
इत्येतेषां इटि परतस्थुगागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या । तस्मादस्मा-
देश्च ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कति-
पयथः । चतुर्थः ॥ चतुरश्रयतावाद्यन्तरलोपश्च ॥ * ॥ चतुर्णां पूरणः, ।
तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगगणसंघस्य त्रियुक् ॥ ५२ ॥

इडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इटि परतस्थुगागमो भवति ।
पूगसंघशब्दयोरसंख्यावाचित्वाद्विदमेव ज्ञापकं इटो भावस्य । बहूनां पूरणो,
बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । संघतिथः ॥

वतोरियुक् ॥ ५३ ॥

इडित्येव । वतोरिडि परत इथुगागमो भवति । वत्सन्तस्य संख्यात्वा-
त्पूर्वेण इडिहितस्तस्मिन्नवमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथः । ता-
वतिथः । यतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । इटोप-
शब्दः । द्वयोः पूरणो, द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । इटोपशब्दः ।
वत्सच्चियोगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति । त्रयाणांपूरणं स्तृतीयः । हल इति
संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति । अण इति तत्रानुवर्त्तते द्रुलोप इत्यतः, पूर्वेषां
३ णकारेणाण्यहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य इटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिका-
णाद् इट् प्रत्यय आगमी विज्ञायते । विंशतेः पूरणः, विंशतितमः । विंशः ।
एकविंशतितमः । एकविंशः । त्रिविंशतितमः । त्रिविंशः । त्रिंशतमः । त्रिंशः ।
एकत्रिंशतमः । एकत्रिंशः । विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा एष्टान्ते न
इत्यादिसूत्रसंनिविष्टाः, तदुद्दरणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् । ग्रहणवता

प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका दृश्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससं-
वत्सराशब्देभ्यश्च परस्य इटो नित्यं तमहागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दा
न भवन्ति तेभ्यो ऽस्मादेव ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः-
शततमः । सहस्रतमः । लवततमः । मासस्य पूरणो, मासतमो दिवसः । अर्द्ध-
मासतमः । संवत्सरातमः । षष्ठादेश्चासंख्यादेरिति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादि-
ग्रहणं संख्याद्वयार्थम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य इटो नित्यं तमहागमो भवति ।
विंशत्यादिभ्य इति विष्कल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । षष्टितमः । सप्ततितमः * ।
असंख्यादेरिति किम् । एकषष्टः । एकषष्टितमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति
सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थं
इति सर्वमाक्षिप्यते । अच्चावाकशब्दोऽस्मिन्निति, अच्चावाकीयं सूक्तम् ।
मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्तीयम् । अनुकरणशब्दात्-
स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेनानेकपदादपि सिद्धम् । अस्यवामी-
यम् । कयाषुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थउत्पत्तस्य कस्य लुक् भवति, अध्यायानुवाकयोरभि-
धेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुक्वचनं ज्ञापकं तद्वि-
धानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गर्दभाण्डो
ऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवितीयः । पलि-
तस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो
ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोऽस्मि-
न्नस्ति, वैमुक्तो ऽध्यायो ऽनुवाको वा । दैवासुरः । विमुक्त । देवासुर । वसु-

* अशीतितमः । नवतितमः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रत् । सत्त्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हविर्द्वान् । मित्री । सोमापूषन् ।
अग्नाविष्णू । वृत्रहति । इडा । रत्नोसुर । सदसत् । परिषादक् । वसु । मरु-
त्त्वत् । पत्नीवत् । महीयल । सत्त्वत् । दशार्ह । वयस् । पतत्रि । सोम ।
महित्री । हेतु * विमुक्तादिः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मतावितत्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिके-
भ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽध्यायानुवाकयोः । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति,
गोषदको ऽध्यायो ऽनुवाको वा । इषेत्त्वकः । मातरिष्वकः । गोषद । इषेत्त्व ।
मातरिष्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । ऋणोऽस्याखरेष्टः । दैर्घ्योऽधियम् । रत्नो-
हण । अञ्जन । प्रभूत । प्रतूर्त्त । दृशान । † गोषदादिः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

वुनित्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽप्यधिन् शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे
वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थ-
भ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशल, आकर्षकः । त्सरु-
कः । आकर्षे । त्सरु । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अरम् । विचय । चय । जय ।
आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप । ह्रद । ह्राद । ह्लाद । शकुनि ‡ ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽप्यधि-
कामइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । काम इच्छा ऽभिलाषः । धने कामः,
धनको देवदत्तस्य । हिरण्य को देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽप्यधि-
प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्तत्पर इत्यर्थः । केशेषु
प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते । बहुवचनं स्वाङ्गसमुदा-
यशब्दादपि यथा स्यात् । दन्तौष्ठकः । केशनखकः ॥

* अस्यहृत्य । दशार्ह । उर्वशी । सुपर्ण । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

† युञ्जान । सङ्गच्छशीर्षा । वातस्यते । कञ्चाश्व । स्वाहाप्राण । प्रसुप्त । एते शब्दा
अत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ पिशाच । पिपट । एते शब्दौ पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

उदराट्टगादूने ॥ ६७ ॥

तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आदूनइति प्रत्ययार्थविशेषणम् । उदरे ऽविजिगीषुर्भूयते । यो बुभुक्षया ऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसित, औदारिक आदूनः । आदूनइति किम् । उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निद्वंशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । सस्यशब्देयं गुणवाची । परिः सर्वतो भावे वर्त्तते । यो गुणैः संबद्धो जायते यस्य किं चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्यैवमभिधानम् । सस्येन परिजातः, सस्यकः शालिः । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकारशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्वारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अंशं हारी, अंशको दायदः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावश्यकं णिनिः । तत्र वष्टीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थादचिरापहृतइत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । अचिरापहृतस्तोककालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहृतः, तन्त्रकः पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्ययो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये । ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः । यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अल्पाद्या यवागूरुष्णिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषणाद् द्वितीयासमर्थादयं प्रत्ययः । शीतं करोति, शीतकः । अलसो बड उच्यते । उष्णं करोति, उष्णकः । शीघ्रकारी दक्ष उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते । अध्याकृठस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः । अधिको द्रोणः सार्या, अधिको सारी द्रोणेन । कर्त्तरि कर्मणि वा ऽध्याकृठशब्दः ॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमिते-
त्यस्मिन्नर्थे । अभेः पठे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुकः ।
अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थोदा विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनु-
गृह्यायः पार्श्वम् । तेनार्थान्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौस्तुभो जालिक
इत्येते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थोदायामन्विच्छती-
त्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायो ऽयःशूलमुच्यते । तेनान्वि-
च्छति, अयःशूलिकः । साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं, तेनान्विच्छति,
दण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुगवा ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । एह्यते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं
वेतत् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्ग्रहणोपाधिरात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम् ।
द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । चतुर्थकम् ॥ तावतिथेन
गृह्णातीति कन्प्रत्ययः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण
ग्रन्थं गृह्णाति, षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । चतुष्कः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।
तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञापते नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थोदायमिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमास-
मर्थे ग्रामणीश्चेत्स भवति । ग्रामणीः । प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्राम-
णीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थोदायमिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमा-
समर्थे बन्धनं चेत्स भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति । शृङ्खलं बन्ध-
नमस्य, करभस्य, शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं
पादे व्यतिषज्यते तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति
तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्रीकरणं भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गतं मनो यस्य ।
उन्मनाः । उच्छब्दात्संसाधनक्रियावचनात्तद्वृत्ति कन्प्रत्ययो निपात्यते । उत्क
देवदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्मप्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तिः
क्ताद्रोगे ऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य
फलं वा । द्वितीयेति भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषपु
ष्यैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतके
ज्वरः । उत्तरसूत्रात्संज्ञायहणमनुश्रूयते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वोऽलभ्यते ॥

तदस्मिन्नज्ञं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्र
थमासमर्थमज्ञं चेत्यायविषयं तद् भवति । प्रायो ब्राह्मण्यम् । संज्ञायहणं तदन्तो
पाधिः । गुडापूपाः प्रायेणाक्षमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका
पौर्णमासी * ॥ षट्केभ्य इतिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ षट्किनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नञ् प्राये संज्ञायामित्येतिस्मि
न्नञ् । अकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणाक्षमस्यां, कौल्माषी पौर्णमासी

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियश्चिति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नञ् । नकारः स्वरार्थः ।
श्रोत्रियो ब्राह्मणः । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीतइति वाक्यार्थं पदवचनं, छन्दसो वा
श्रोत्रभावस्तदधीतइति घञ्च प्रत्ययः । कथं छन्दोऽधीते छान्दसः । वायहण-
मनुवर्त्तते तावतिथं ग्रहणमिति नुमेव्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेष-
णम् । श्राद्धशब्दादुक्तापाधिकादनेनेत्यस्मिन्नञ् इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः ।
श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादति । श्राद्धं भुक्तं
मनेन, श्राद्धी । श्राद्धिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अथ भुक्ते श्राद्धे
श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

* कश्चिका । त्रिपुटिका । इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुस्तकान्तरे ।

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभव-
तीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वोदनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः
प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वं । पूर्वणौ । पूर्वणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तद-
विधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वो कटम् । भुक्तपूर्वो ओदनम् । सुप्सुपेति समासं
त्वा तद्धित उत्पाद्यते । योगद्वयेन चानेन पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति परिभा-
साद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
इदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येष । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । इष्टमनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्त्तौ आद्रे । कस्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्त-
पुपसंख्यायते । इष्ट । पूर्त्तौ । उपसादित । निगदित । परिवादित । निक-
षित । परिकथित । संकलित । निपठित । संकल्पित । अनर्चित । विक-
लित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परि-
क्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त ।
॥ स्वात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपधारित । अवकल्पित । निराकृत ।
पकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुगठित । व्याकुलित ।
नृहीत * । इष्टादिः ॥

कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ कृन्दसि विषये निपात्येते पर्यव-
स्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपन्नः संपन्न उच्यते । मा त्वा परिपरिणौ
शब्दौ । मा त्वा परिपन्थिनोविदन् ॥

अनुपदान्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यते ऽन्वेष्टा चेत्स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् ।
अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

* अवधारित । अपक्षित । इतो शब्दाद्यत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

साक्षाच्छब्दो ऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये
संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः
संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते न दाता गृहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ६२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदबो-
धनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घ-
प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः
क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्य
ऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । नामृतस्य निवर्त्ततइत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम्
यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि सृणानि । या-
सम्यार्थं क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदा-
रिकः । परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः निवर्त्ततव्यः । सर्वं चैतत्प्रमाणम् ।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-

जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ६३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुढिरेषा चतुरादीनां का-
णानां, तथा च व्युत्पत्तिरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थाल्लिङ्गमित्ये-
तस्मिन्नर्थे घप्रत्ययो । भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चतु-
रादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयास-
मर्थोत्पत्त्यर्थः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्क-
तेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम् । आत्मना जुष्टम्
सर्वतः तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् । इन्द्रदत्तमात्मना विषयेभ्यो दत्तं यथा-
यथं ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति संभवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्त्तव्या
रूढेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्य-
दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ६४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति
प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः तदितिप्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे
ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यस्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्व-
वति । अस्त्यर्थापाधिकं चेत्तद्वतीत्यर्थः । इतिकरणस्तत्तत्वेद्विवक्षा । गात्रा-
ऽस्य सन्ति, वृक्षा अस्मिन्सन्ति, गोमान्देवदत्तः । वृक्षवान्यवैतः । यवमान् ।
प्लवमान् । इतिकरणाद्विषयनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशयने ।

संसर्गे ऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

भूमि तावत् । गोमान् । निन्दायाम् । कुष्ठी । ककुद्रावर्त्तिनी । प्रशंसा-
म् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे । क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशयने । उदरिणी
या । संसर्गे । दण्डी । द्वत्री । अस्तिविवक्षायाम् । अस्तिमान् ॥ गुणवचनेभ्यो
पुपो लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्ति, शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ६५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्ये-
स्मन्विषये । रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मतुप्
दुः । रसादिभ्यः पुनर्ध्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीया मा भूवर्त्ति ।
यं रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । प्रायिकमेतद्वचनम् । इतिकरलौ विष-
यो ऽनुवर्त्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन ये रसनेन्द्रियादियाद्या
गस्तेषामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपिणी, रूपिक इति, शोभायोग्यता
यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः । रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द ।
इ । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ६६ ॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ।
गलः । चूडावान् । कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्थादिति किम् ।
खावाग्रदीपः । आदिति किम् । हस्तवान् । पादवान् ॥ प्राण्यङ्गादिति
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । चिकीर्षो ऽस्यास्ति, जिह्वीर्षो ऽस्यास्ति, चिकी-
गन्, जिह्वीर्षवान् । प्रत्ययस्वरणैवान्तोदासत्वे सिद्धे चकारश्चूडातोस्तीत्यत्र
रेतो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थः ॥

सिधमादिभ्यश्च ॥ ६७ ॥

लजन्यतरस्यामिति धर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो
न्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् अन्यतर-
ग्रहणेन मतुप्समुज्जीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनि-
प्रत्ययौ न भवतः । सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीव । निष्पाव ।
। सक्तु । हनु । मांस । परशु ॥ पार्णिधमन्योर्दार्घ्यश्च । पार्णालः ।
नीलः । पर्ण । उदक । प्रजा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । शन्यि ॥ वातद-
लललाटगलानामूङ् च * ॥ घातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः ।

* वातदन्तेति गणसूत्रे गलेति, तदुदाहरणं गलूल इति च पुस्तकान्तरे, पदमञ्जरी
स्ति ।

गलूलः ॥ जटाघटाकालाः क्षेपे ॥ जटालः । घटालः । सञ्चि । कर्णे । को
शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मञ्जु । पत्र । च
कपि । कण्डु । संज्ञा ॥ क्षुद्रजन्तूपतापाच्छेष्यते ॥ क्षुद्रजन्तुः । यूकालः । म
कालः ॥ उपतापाच्च ॥ विचर्चिकालः । विपादिकालः । मूर्च्छालः । सिध्मादि

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लक्षप्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चा
वत्सलः । अंसलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्त्तम
तद्वृत्ति प्रत्ययमुत्पादयतः । नह्यत्र वत्सार्यां ऽसार्थौ वा विद्यन्ते, वत्सल
स्नेहवानुच्यते । वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । अंसल इति चोपनि
मांसो बलवानुच्यते । न चायमर्थो मनुष्ये संभवतीति नित्यं लज्जेव भवति
अन्यत्रांसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलञ्च ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लञ्च । अन्यतर
ग्रहणं मनुष्यमुच्चयार्थं सर्वतैवानुवर्त्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च ऋभ्यो गणेभ्यो यथासं
श न इलच् इत्येते क्रमया भवन्ति मत्वर्थे, मनुष्यं च । लोमादिभ्यः शो भर्षा
लोमशः । लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति । पामनः । पामवान् । पिच
दिभ्य इलच् भवति । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । लोम
रोमन् । वल्गु । बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः ॥ पामन् । वाम
हेमन् । श्लेष्मन् । कद्रु । बलि । श्रेष्ठ । पलल । सामन् ॥ अङ्गात्कल्याणे
शाकी पलाली दद्रुवां ह्रस्वत्वं च ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः लट्
अच्च ॥ पामादिः ॥ पिच्छ । उरस् ध्रुवका । तुवका ॥ जटाघटाकालात्क्षेप
वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मनुष्ये । मनु
र्वत्र समुच्चीयते । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्रद्धुः । श्रद्धावान् । आर्चः । आर्चावा
वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥ प्र
यार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते ॥ तपो ऽस्यास्मिन्

द्व्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा
त्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण्व प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग
तरार्था, यथासंख्यार्थश्च ॥ अण्वप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
तोऽः विद्यते । ऽस्मिन्पते, ज्योत्स्नः पतः । तामिस्रः । कौण्डिनः । कैतपः ।
सर्पः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्वप्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शार्करं मधु ।
देश इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण् च,
तुप् च । कस्य पुनरयं लुप् । मनुष्यादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता
स्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा
शः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देशइति किम् । सैकतो घटः ।
शर्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो
वति मत्वर्थे । दन्ता उन्नत अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषरं त्रेत्रम् ।
षिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ॥ इतिकरणो विषयार्थः सर्वज्ञा-
ग्धेयनियमं करोति । इह न भवति । ऊषो ऽस्मिन् घटे विद्यते मध्वस्मि-
घटे विद्यते इति ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ खमस्यास्ति
लठविषयं महत्, खरः । मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन्वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य
मः कुञ्जरः । हस्तिहून कुञ्जशब्देनोच्यते ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गरम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् ॥ कच्छा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ कच्छुरम् ॥

दुदुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

दुदुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे दुमः । दुमः । रुठिशब्दा-
तो । रुठिषु च न मनुष्यिकल्प्यते ॥

केशाद्वौ ऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

केशशब्दाद्वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतप्रत्ययस्य ह्रस्वमनुवर्त्तत एव मत्वस्य मुञ्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्विनिट् प्राप्यते । ततश्चातूरूप्यं भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मणिवः । हिरण्यवः । वरावः कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः * ॥ अर्णो लोपश्च ॥ । अर्णवः ॥ कुन्दसीवर्निपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ वश्च मत्वप् च । रथीरभून्मुद्रला गविष्टौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप् । मघवानमीमहे । वकारमत्वप् च उच । उद्वृती च ॥ मेधारथाभ्यामिरचिरौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ मेधिरः । रथिरः ।

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययोः भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादपि भवति । गाण्डिवं धनुरिति । तुः हि संहिता दीर्घस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्कस्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदुलाराजा । वलदा दीर्घत्वम् । इतिकरणा विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यते । तेनेह न भवति । रजे स्मिन् ग्रामे विद्यत इति ॥ वलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ * भानृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः † ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला स्यूना

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विर्गजस्वलगोमि-

न्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्योतिष इपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमसः उष

* विम्बाय इत्युदाहरणमन्यत्रार्थिकम् ।

* उत्सङ्गवल इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्राया इकारो रश्च । तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते ।
तमिस्रं नभः । शुद्धादिनचप्रत्ययो निपात्यते । शुक्लः । ऊर्जो ऽसुगागमो
निपात्यते विनिवलयौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोमिनिप्रत्ययो निपा-
त्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमस्यौ प्रत्ययौ निपात्यते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्मातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डकः ।
कृत्री । कृत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मनुष्ये भवति । दण्डवान् । कृत्र-
वान् । तपरकरणं किम् । खट्वावान् ।

एकाक्षरात्कृते जातेः सप्तम्यां च न तो स्युते ॥

एकाक्षरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । इतः । कारकवान् । जातेः ।
व्याडवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति ।
इतिकरणा विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यतइत्युक्तं, तेन क्व चिद्व्यत्यपि । कार्यो ।
हार्थो । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवता मत्वर्थं, मनुभव-
त्वेव । ब्रीही । ब्रीहिकः । ब्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् ॥ न च
ब्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते । किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वोच्य, इक-
न्वखदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ॥ शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका ।
माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन् । हंसा । इत्ये-
तेभ्य इनिर्वेष्ट्यते । यवखद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इकन्वेष्ट्यते । परिशिष्टेभ्यो
द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । ब्रीहियहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहिशब्दः
पठ्यते । तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहियहण-
मर्थयहणं विज्ञायते । शालयोऽस्यसन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालि-
मान् इति । ब्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवखद । कुमारी । नौ ॥ शीर्षा-
चक्रः ॥ आशीर्षो । आशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलञ्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । चकारादि-
नठनौ मनुष्ये च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः ।
उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । ब्रीहि ॥
वाङ्मादिष्वदौ च ॥

सकगोपूर्वादृञ् नित्यम् ॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकाच्चित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थः । शतमस्यास्तीति । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च । गोशतिकः । गौसहस्रिकः । अत इत्येष, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमेकविकः, समासान्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः । शकटीशब्देन समनार्थः शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् । द्वन्द्वो तापगच्छात् इत्येषमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यत्वादिति । नैवायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाटुञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थः । चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैकशतिकः । नैकसहस्रिकः । सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानात् भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधीः आहतप्रशंसाविशिष्टार्थं वर्त्तमानादूपशब्द्व्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थः । आहतं रूपमस्य रूप्यो । दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कार्षापणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनार्थः । दीनारादिषु रूपं यदूत्यद्यते तदाहतमित्युच्यते । आहतप्रशंसयोरिति किम् रूपवान् ॥ यत्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् * ॥ हिम्याः पर्वताः गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययः भवति मत्वर्थः । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयतएव । असन्तात्तावत् । पयस्वी यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रजवी । मायाशब्दाद्वीह्यादिषु पाठादिनिर्नावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ १२२ ॥

कृन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थः । अग्ने तेजस्विन् न भवति, सूर्यो वर्चस्वान् ॥ कृन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टामेखलाद्वयोभयस्त्राहूदयानां दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम् * ॥ अष्टावी । मेखलावी । द्वयावी । उभयावी । रजावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति ॥ मर्मश्चेति वक्तव्यम् * ॥ मर्मावी ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् * ॥ कृन्दसि भाषायां च । आमयावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकञ्चक्यः * ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ फलवर्द्धाभ्यामिनज्वक्तव्यः * ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदया

बालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥ हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतो-
णशृंगेभ्यस्तच्च सहतइत्यालुत्वक्तव्यः ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः ।
प्रातुः ॥ तच्च सहतइति हिमाच्छेलुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बला-
बोलच् ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सह-
इति च ॥ वातानां समूहः, वातं न सहतइति वा वातूलः ॥ तप् पर्वमसद्भां
तस्य ॥ * ॥ पर्वतः । मरुतः ॥ अर्थात्तदभावे इतिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थी ।
तदभावइत्येव । अर्थवान् । तदेतदुहलपहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

उर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । ऊर्णास्य
प्रत्यये ऊर्णायुः । के चिच्छन्दोपहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाक्शब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ ।
गिमिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थोदात्तच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे
बुभाषिण्यभिधेये । गिमनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः ॥ कुत्सितइति
क्तव्यम् ॥ * ॥ यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यंवाचिने मत्वर्थे
गिमिन्यत्येो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी ।
गिमिनः । ऐश्वर्यइति किम् । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
शंसि अस्य विद्यन्ते अर्शसः । उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिचरूपेण
श्चेन तद्वृत्तो ऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर ।
लेत । बटा । घटा । अक्ष । कर्दम । आम । लवण ॥ स्वाङ्गाङ्गीनात् ॥
शात् ॥ अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्यादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्दुः समासः । उपतापो रोगः । गर्ह्यं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः
णिस्वार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वोपावात् । कटक्वलयिनी ।
नूपुरिणी । उपतापात् । कुट्टी । किलासी । गर्हात् । ककुदावर्त्ता । काक-

तालुकी । प्राणिस्थादिति किम् । पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ प्राण्यङ्गावेष्यते ॥ पाति पादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति, चित्रललाटिकावती । सि प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२६ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तये कुगागमो भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात्पूर्वैर्णैवेनिप्रत्यये सिद्धे कुगर्थमेव वचनम् । वातकी । अतिसारकी ॥ पिशाचाच्छति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पिशाचश्च वैश्रवणः ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ इह न भवति, वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्व वयसि द्योत्ये । पञ्चमो ऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा, पञ्चमी उष्टुः । नवमी दशमी । सिद्धे सति नियमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठञ्च भवतीति । वयसीं किम् । पञ्चमवान् यामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं सुखी । दुःखी । माला त्वेपदिति पठ्यते, ग्रीह्यादिषु च मालाशब्दो ऽस्ति तदि त्वेपे मतुब्बाधनार्थं वचनम् । सुख । दुःख । वृष । क्रुद्ध । आस्र । अलीक कर्हणा । कृपण । सोढ । प्रमीप । शील । हल ॥ माला त्वेपे ॥ प्रणय ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्यये नियम्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सो ऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मो ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णो ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादितिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तो ऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति किम् । हस्तवान्युष्टुः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादितिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भवति ब्रह्मचारी । त्रैवर्णिको ऽभिप्रेतः स हि विद्यायहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरि नियममासेवतइत्यर्थः । वर्णा । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् वर्णवान् । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन वेदेशे ऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशइति किम् । पुष्करवान्हस्ती ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वाहूरूपार्थादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वा-
देश्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ॥ अर्थाच्चा-
सन्निहिते ॥ * ॥ अर्थी । असन्निहितइति किम् । अर्थवान् ॥ तदन्ताच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल ।
कुमुद । नड । कपित्थ । बिस । मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष ।
शिरीष । यवास । प्रवास । हिरण्य * ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्रत्ययो भवति । अन्यतरस्याग्रहणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल ।
उत्साह । उद्गाव । उद्गास । उद्गाम । शिखाबल । वृगमूल । दंश । कुल ।
आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्मन्तात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी दामिनी । मशब्दान्तात् । होमिनी ।
सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । तोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्तायुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् ति तु त
यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः । शम्बः । कम्भः । शम्भः ।
कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंयः ।
शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां हि
सत्यां कम्पः शम्प इति स्यात् ॥

तुन्दिबलिवटेर्भः ॥ १३९ ॥

तुन्दि बलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति
वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्ति तुन्दिभः । बलिभः । वटिभः । बलिशब्दः पाप्मा-
दिषु पठ्यते, तेन बलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

* कैरव । कस्तोस । तरङ्ग । वयस । इते शब्दा अत्र गणे पुस्तकाक्षरे ऽधिकाः ।

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताप्र
युस्मात्प्रयो भवति मत्वर्थः । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवामित्यर्थः
शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्विक्संश
ब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । पञ्च
म्यास्तसिल् । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं त्यद
दिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । उडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं मि
भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रति
योग्यपेक्षत्वाच्चोपयुज्यतइति निवृत्तम् । वाचचनमनुवर्त्ततएव, तेन विकल्पे
तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येष । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेति
तव्याः । सर्वनामत्वात्प्राप्ते ग्रहणे द्वादिपर्युदासः क्रियते । कुतः । कुत्र । यतः
यत्र । ततः । तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्व्यादिभ्य इति किम् । द्वाभ्याम्
द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किम् । वृत्तात् । वृत्ते । प्राग्दिश इत्येव । वैयाका
णपाशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्वादिपर्युदासाद् ॥ बहुबहां
संख्याग्रहणम् ॥ * ॥ इह न भवति । बहोः सूपात् । बहौ सूपइति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येष । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्य
येषु ऋतः । शकारः सर्वोदेशार्थः । इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफ्यकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशौ भवतः । इशो
पवादः । रेफे ऽकार उच्चारणार्थः । इदमो हिंल् । एतर्हि । इदमस्यमुः । इत्यम् ।

एतदोष् ॥ ५ ॥

प्राग्दिशीये । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्वमादेशो भवति ।
प्रकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्तव्यः । एतदो
र्योः परत एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः । एतर्हि । इत्यम् । रेफादिरनन्त-
तने हिलन्यतरस्यामिति विद्यत इव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो
ऽन्यतरस्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीयइत्येव । सर्व ददातीति सर्वदा
ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः क्सिर्ष्वनामबहुभ्यस्तसिल्रत्ययो भवति । कुतः । यतः ।
ततः । बहुतः ।

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयहोहरिति वक्ष्यति । तस्य
तसेः क्सिर्ष्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशोभवति । कुत आगतः । यतः ।
ततः । बहुत आगतः । तसेस्तसिल्वचनं स्वार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥ सर्वोभयार्थं वर्तमानाभ्यां
प्रत्यय इष्यते ॥ परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

क्सिर्ष्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । तत्र ।
बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्गुः प्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः । इह ॥

किमो ऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्तादत्रप्रत्ययो भवति । त्रलो ऽपवादः । क भोक्ष्यसे ।
काधेय्यसे । त्रलमपि के विदिच्छिन्ति । कुत्र । तत्कथमुत्तरसूत्राद्वाचनं
पुरस्तादपकृष्यते ॥

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाशाफं
च । क । कुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे क ब्राह्मणस्य वावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलाद
दृश्यन्ते । दृशिषहणं प्रायिकविधये, तेन भवदादिभिर्योगैवेतद्विधानम् ।
पुनर्भवदादयः । भवान्दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । तं
भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तं
भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते
तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः
तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायु
भृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादभ्यः प्रातिपदिकेभ्य
दा प्रत्ययो भवति । त्रलोपवादः । सर्वस्मिन्काले, सर्वदा । एकदा । अन्यदा
कदा । तदा । कालइति किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥

सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमाना
हिंल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले
एतर्हि । कालइत्येव । इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमो ऽशभावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन्काले
अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन्काले,
इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकाराद्वाना
च । तस्मिन्काले, तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात् ॥

तयोर्दाहिंलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोर्दमः तदश्च यथासंख्यं दाहिंलौ
प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । चकाराद्यथाप्राप्तं च । इदावत्सरीयः । इयं
तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

ह्रन्वसीति न स्वयंते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो हिंल प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्व्यद्यपूर्वेदुरन्येदुरन्यतरेदुरितरेदुरपरेदुरधरेदुरुभयेदुरुत्तरेदुः ॥ २२ ॥

सप्तम्याः कालवृत्ति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषवृत्ति सर्वमेतच्चिपातनाल्लभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते व्यश्च प्रत्ययः, अहन्यभिधेये । समाने ऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरे ऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे, परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे, परारि । इदम इशभावः समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरे ऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे, ऐषमः । परस्मादेद्व्यविः प्रत्ययो ऽहनि । परस्मिन्नहनि, परेद्व्यवि । इदमो ऽशभावो व्यश्च प्रत्ययो ऽहनि । अस्मिन्नहनि, अद्य । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एदुस् प्रत्ययो निपात्यते ऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि, पूर्वदुः । अन्यस्मिन्नहनि, अन्येदुः । अन्यतरस्मिन्नहनि, अन्यतरेदुः । इतरस्मिन्नहनि, इतरेदुः । अपरस्मिन्नहनि, अपरेदुः । अधरस्मिन्नहनि, अधरेदुः । उभयोरहोः, उभयेदुः । उत्तरस्मिन्नहनि, उत्तरेदुः ॥ व्यश्चोभयादुक्तव्यः ॥ * ॥ उभयेदुः ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽट्टादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्याः कालवृत्ति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थं थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण, तथा । यथा । सर्वथा । जातीयोरोपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभावात्मकारवति वर्त्तते गत्युनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्यमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्मकारवचने यमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवादः । अनेन कारणे, इत्यम् । उकारो मकारपरिज्ञानार्थः ॥

किमिदञ्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने यमुः प्रत्ययो भवति * । केन प्रकारेण, कथम् ॥

* थालोपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

या हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंश्चिद्भूतौ वर्त्तमानाभ्या प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने । कः
सि विषये । हेतौ तावत् । कथा ग्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थं
प्रकारवचने । कथा देशा आसन्पुरा विदः । विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णोपधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो

दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः, दिक्शब्दाः । तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वा
मानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥ यश्च
संख्यमत्र नेष्यते ॥ पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । आ-
स्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम्
रेन्द्रां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् । पूर्वं ग्रामं गतः
दिग्देशकालेष्विति किम् । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । इकारस्तकारपरिज्ञाणार्थः

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथम-
न्ताभ्यां स्वार्थे ऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातिरेषादः । दक्षिणाश्व-
काले न संभवतीति दिग्देशवृत्तिः परिहृयते । दक्षिणतो वसति । दक्षिण-
आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरं
रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । परं
वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति । परस्तादागतः
परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम्
अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्जेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्जत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति
प्राच्यां दिशि वसति । लुक्त्वितलुकीति स्त्रीप्रत्ययोपि निवर्त्तते । प्राग्वसति
प्रागागतः । प्राग्वमणीयम् * ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थः । ऊर्ध्वस्यापि

* प्रत्ययवसति । प्राग्वगागतः । प्राग्वमणीयम् । इत्यधिकमन्यम् ।

भावः रिल्लिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठादुसति । उपरिष्ठादागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते ऽस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति । पश्चाद्विशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चादुः । उत्तरपश्चादुः ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चादुः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चापश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातेरर्थे । वकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावो ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तरादुसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधरादुसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणादुसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरं चेदवधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृते ऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्यु-
ह्यते । तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तरा-
दुसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो
रमणीयम् । अधरेण वसति । अधरादुसति । अधस्तादुसति । अधरेण रम-
णीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणा-
दुसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षि-
णतो रमणीयम् । अदूर इति किम् । उत्तरादुसति । अपञ्चम्या इति किम् ।
उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि
भवति । के विद्विहोत्तरादियहणं नानुवर्त्तयन्ति । दिक्छन्दमात्रात्मन्ययं
न्यते । पूर्वेषु वामम् । अपरेण वामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूरइति न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वर्त्तते । दक्षिणशब्दाद् प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्य इत्येव । दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अञ्चूत्तरपदाजाहियुक्तइति

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः, चकारादाच् । दूरे चेऽधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूरइति किम् । दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्य इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययो भवतः, अस्तातिरर्थः, दूरे चेदधिमानः धेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तरा रमणीयम् । दूरइत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् । पूर्वाधरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । तत्सन्धियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर अध् अच् इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरं वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति अध आगतः । अधे रमणीयम् । अघो वसति । अघ आगतः । अघो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादा आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न बाध्यतइति । पुरस्तादुसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्तादुसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातो परतो विभाषा अच् इत्ययमादेशो भवति । अवस्तादुसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् । अवरस्तादुसति । अवरस्तादागतः । अवरस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाविध्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति

स्वार्थं । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थं धा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्वौ ध्यमजन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु । ऐकध्वं कुरु । एकधा भुङ्क्ते । ऐकध्वं भुङ्क्ते । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्वयहणं विधार्थं विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत्प्राप्नोति ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थं ऽधिकरण-विचाले च विहितस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानु-कर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् ॥ धमुजन्तात्स्वार्थं इदं दर्शनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ४६ ॥

द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रेधा । त्रैधम् । त्रिधा * ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्मान्न भवति । यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्वागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्वागे वर्तमानात्स्वार्थं ऽन् प्रत्ययो भवति । स्वार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः । तृतीयः । भागदत्ति किम् । द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम् । नह्यपूरणस्तीयो ऽस्ति । मुख्यतीयादिरनर्थकः ॥

* योगविभागो यद्वासंख्यनिरासार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४६ ॥

पूरणाद्वागइत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भा
वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वार्थे वचनम्
पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेका दशभ्य इति किम् । एकादशः
द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

भागइत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दा
विषये जः प्रत्ययो भवति । चकारादंश्च । षष्ठो भागः । षाष्टः । आष्टमः । अष्टमः

मानपञ्चङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भागइत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपञ्चङ्ग
योर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्ववति । अष्टमो भागः पञ्च
चेत्तद्ववति । कस्य लुक । अस्य लुक, अनो वा । चकारादयथाप्राप्तं च
षाष्टः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपञ्चङ्गयोरिति किम् । षाष्टः । षष्ठः
आष्टमः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिञ्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकार
त्कन्लुकौ च । आकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधानसामर्थ्यात्
भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहायग्रहणं संख्यानिरासार्थम् । तद्
यादाने हि द्विबहूने स्यात् । एकाकिनौ । एकाकिनः ॥

भूतपूर्व चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विण्ण्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोत्तिक्रान्तकार
वचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेयं वर्त्तमानात्मातिपदिका
त्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आठ्यो भूतपूर्वः, आठ्यचरः । सुकुमारचरः
टकारो ङीबर्थः । आठ्यचरी ॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्मातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च । षष्ठ्यन्ता
त्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु प्रकृत्यर्थवि
शेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः, देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशयने तमबिष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशयनं, प्रकर्षः । निपातनाद्वीर्यः । प्रकृत्यर्थविशेषण
चैतत् । अतिशयनविशिष्टेयं वर्त्तमानात्मातिपदिकात्स्वार्थे तमबिष्टनौ प्रत्ययौ

भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्वदमे आठ्याः, अयमेवामतिशयेनाठ्य, आठ्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । अयमेवाम-
तिशयेन पटुः, पटिष्ठः । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो
विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो यः सविता प्रार्थ-
यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङ्शच ॥ ५६ ॥

तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । इयाप्प्रातिपदिका-
दित्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्वदमे पचन्तीति अयमेवा-
प्रतिशयेन पचति, पचतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्टचोदाङ्गियते । गुणवचने
नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनाद्वत् ।
द्वयं विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ प्रत्ययो
भवतः । तमबिष्टनोरपवादौ ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ द्वाविमावाठ्यौ, अयम-
नयोरतिशयेनाठ्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् । ईयसु-
नत्वपि । द्वाविमौ पटू । अयमनयोरतिशयेन पटुः, पटीयान् । लघीयान् ।
विभज्ये चोपपदे । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आठ्यतराः । दर्शनीयतराः । पटी-
यांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टबीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोः विषयनियमः क्रियते ।
गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति पटीयान् । लघीयान् । पटिष्ठः ।
गधिष्ठः । इह न भवतः । पाचकतरः । पाचकतम इति । एवकार इष्टतो
ऽवधारणार्थः । प्रत्ययनियमो ऽयं न प्रकृतिनियम इति । पटुतरः पटुतमः ॥

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तुन्तुचोः सामान्येन ग्रहणम् । जन्ताच्छन्दसि विषये अजादी
प्रत्ययो भवतः पूर्वेण गुणवचनादेव नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यभ्यनुज्ञा-
न्ते जन्तादप्यजादी भवत इति । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।
स्याठे तद्वित इति पुंवद्भावे कृते तुरिष्ठमेव स्त्विति तुचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य अः ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य अ इत्ययमादेशो भवति अजादोः प्रत्यययोः परतः ।
जादी इति प्रकृतस्य सप्रमी विभक्तिर्विपरिणम्यते । ननु च प्रशस्यशब्द

स्यागुणवचनत्वादजादौ न संभवतः, एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयं नियमो न प्रवर्तते ऽजादौ गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् सर्वदमे प्रशस्या अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ अयनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेयान् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाच्छशब्दस्य टिलो यस्येतिलोपौ न भवतः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजादयोः प्रत्यययोः परतः सर्वदमे प्रशस्या अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यावयमनये रतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्मात् ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजादयोः प्रत्यययोः परतः तयोश्च सत्त्वं नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्वदमे वृद्धा अयमेषामतिशये वृद्धः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ अयमनयोरतिशयेन वृद्धः, ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचः सामर्थ्यात्पक्षे सापि भवति । वर्षीष्टः । वर्षीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतो ऽजाद्वयं परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् ॥ निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेष्यते सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेन, नेदिष्टम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्माच्चेदीयः । सर्वदमे बाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजादयोः परतः तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत् ज्ञेयम् । सर्वदमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वदमेत्याः । अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्यावयमनयोरतिशये कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः, अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतेर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मनुपश्च लुक् भवति अजादयोः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वच ज्ञापकमजादिसद्भावस्य । सर्वदमे स्रग्विणः, अयमेषामतिशयेन, स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ, अयमनयोरतिशयेन, स्रजीयान् । अयमस्मात् स्रजीयान्

सर्वश्रेष्ठे स्वयन्तः अयमेवामतिशयेन, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वयन्तौ, अयम-
नवारतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमा-
नात् प्रातिपदिकात् स्वार्थरूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थ-
विशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः ।
प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपो ऽयं, यः पलायडुना सुरां पिबति ।
शेररूपः । दस्युरूपः । यो ऽत्नोरप्यञ्जनमपहरेत् । तिङ्श्वेत्यनुवर्त्तते । पचतिरू-
पम् । पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । एका च क्रियेति रूपप्रत्ययान्ताद्
द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गान्तु भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात्
ऋष्य देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः ।
टुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिङ्श्वे-
त्येव । पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो
भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईषद-
माप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्प-
ादयो ऽपि भवन्ति । सुब्रह्मणं तिङन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं
तत् । सुबन्तात्प्रकारविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं जाती-
यः प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । घाल्युनः प्रकारमात्रेण भवति ।
प्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिज्ञताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वम-
मिष्यामः, कप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति अज्ञातइति । अश्वकः ।
भिकः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते ॥ अकजिष्यते ॥ तिङ्श्वेत्यनुवृत्तमुत्तर-
णैव संबन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकप्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिङ्शेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्वीयेष्वर्ध्वकप्रत्ययो भवति । स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः । शनकैः । स नाम्नः खल्वपि । सर्वके । विश्वके । उभयके । प्रातिपदिकात्सुप इति द्रुयां हानुवर्त्तते । तत्राभिधानतो व्यस्य भावति । क्व वित्प्रातिपदिकस्य प्राक् प्रत्ययो भवति । क्व वित्सुबन्तस्य । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । युष्मकास् अस्मकासु । युवकयोः । आश्वकयोः । इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयक मयका । त्वयकि । मयकीत्यत्र सुबन्तस्य ॥ अकप्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्य वक्तव्यः ॥ * ॥ स च मित्रादन्यादयः परो भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीः तिष्ठति ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तूष्णीशीलः, तूष्णीकः । ति श्वेति प्रकृतमत्र संबध्यते पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकृत्सन्निधेन दकारादेशो भवति । चका सन्निधेयार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्त्तते, न सर्वनामग्रहणम् । ककारान्तस्य सर्वनाम्नो ऽसंभवात् । धिक् । धीकित् । हिक् । हिरकुत् । पृथक् पृथक् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषो ऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिके ऽर्धे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते परा विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्व इति स्वस्वामिसंबन्धेन ज्ञाते ऽश्वे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्दभकः । उष्ट्रकः । एवमन्यत्रापि यथायोगमत्र तता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽश्व वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सिते ऽश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सित इत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्धे वर्त्तमानात् प्रातिपदिका कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । धारकः । पूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुखान्तासिङ्-
ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । बुभुत्ति-
तकः * । विश्वसितकि । स्वपितकि ॥

नीतौ च तदुक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तदुक्तादनुकम्पायु-
क्तादप्याविहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । एहकि ।
अद्वकि । अनुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वेणाप्रत्यासन्नानुकम्पासंबन्धादनुक-
म्पमानादेश्च प्रत्ययो विहितः । संप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बहुचो मनुष्यनाम्नष्ठुच्चा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायां नीतौ च तदुक्तादिति वर्त्तते । बहुचः प्रातिपदिकान्म-
नुष्यनामधेयाद्वा ठरप्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च ।
देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बहुच इति किम् । दत्तकः ।
गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् । मद्रबाहुकः । भद्रबाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वच-
नम् । बहुचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारादप्या-
प्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः ।
यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरडज्बुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद्
बहुचो मनुष्यनाम्नो ऽडच् बुच् प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ
भवतः । ठच् वा । उपडः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उपेन्द्र-
तकः । प्राचांयहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्त्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बहुच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यना-
मधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्यत्ययो भवति ।
आप्रकः । सिंहकः । शरभकः । वाचचनानुवृत्तेर्यथादर्शनामन्यो ऽपि भवति ।
व्याघ्रिलः । सिंहिलः । नामयहणं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

* व्यवहितकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† यथासंभवमिति पा० २ ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिपदिकान्
नुष्यनाम्नो ऽनुकम्प्यां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राजिने
नाम कश्चिन्मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादाबूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्तते । अस्मिन्प्रकरणे यष्टो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्परत
प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपा
र्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देविलः । यज्ञिकः । यज्ञियः
यज्ञिलः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । ठग्रहणमुक्तो द्वितीयत्ये कविधा
नार्थम् । अजादिलक्षणे हि मार्यतिकादिष्वत्प्रसङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः
पितृदत्तः । पितृकः ॥ चतुर्थ्यादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अनुकम्पिते
बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः ॥ अनजादौ विभाष
लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः । यज्ञदत्तकः । यज्ञकः ॥ लोप
पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः
दत्तकः ॥ विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ *
देवदत्तो, दत्तः । देव इति वा ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तो
भानुलः । वसुदत्तो, वसुलः ॥

चतुर्थ्यादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवैष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यन्तरद्वितीयत्ये तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥ लहोडः
लहिकः । कहोडः । कहिकः ॥ एकात्तरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ *
वागाशीः, वाचिकः । सुचिकः । त्वचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः, षडिक इति
षषष्ठाजादियचनात्सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य
लोपो भवति । पूर्वव्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः । शेव
लियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशात्तिकः । विशा
लियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्यमिकः । अर्य
मियः । अर्यमिलः ॥ शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ शेवलेन्द्रदत्तः । सुपर्याशीर्दत्तः । शेवलिकः । सुपरिक इति
यथा स्यात् । शेवलियिकः । सुपरियिक इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादयथाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उज्जकैः । नाचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो घृतो, घृतकः । घृतकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्वइत्येव । संज्ञायहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमी-शुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थं ऽतोत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्वार्थकत्वे ऽपि पुल्लिङ्गता लोकाश्रयत्वा-ल्लिङ्गस्य ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्वइत्येव । कुतूशब्दादुत्पत्त्ये ऽतोत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कूतः कुतुपञ्चम्ममयं खेहभालनमुच्यते । कूतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे ऽतोत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । षकारोङीषर्थः । ह्रस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासू-रिति शक्तिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्वोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्वइति निवृत्तम् । वत्स उच्यते अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे ऽतोत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सतरः । उच्यतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रथमवया वत्सः तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तदण उच्चा । तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नो ऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । अनङ्गानृषभः । तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदोनिर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे इतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जात्या * क्रियया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्देवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्देवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषया ऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्देवदत्तः, स आगच्छतु निर्धारण इति विषयसप्तमीनिर्देशः । द्वयोरिति समुदायाच्चिर्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्द्देशः निर्धार्यमाणनिर्द्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच् ॥ ६३ ॥

किंयत्तद इति वर्त्तते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः क्रिमा द्विभ्यः वा इतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वाचनमकजर्थम्, यको भवतां कठः । सक आगच्छतु । महा विभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्तते एव । यो भवतां कठः । यो भवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्न इति क्रिम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च क्रिमे एव विशेषणं, न यत्तदोरसंभवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव संबध्यते । क्रिमे ऽस्मिन्विषये इतरमपीच्छन्ति के चित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति वचनात्सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ६४ ॥

एकशब्दात्प्राचाम्वाच्योणां मतेन इतरच् इतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वास्मिन्विषये । चक्रा इतरचो ऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्चिर्द्धारणे इतरच् । बहूनां निर्द्धारणे इतमच् । जातिपरिप्रश्न इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्देवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाग्रहणं पूजार्थं, विकल्पानुवर्त्तते ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ६५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कृत्य प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सित इत्यनेन कनप्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्विधीय पूर्वो ऽवधिः ॥

* जात्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च । तथैव पुनः मृगमण्डली जात्या वेत्सपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि संभवादिति दर्शनात् ।

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति इवार्थेः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतियहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थे आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुम्ननुष्ये ॥ ९८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुष् भवति । वज्रैश्च मनुष्यः, चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्यइति किम् । अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । देवपथादेराकृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चे वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥

जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन्भिधेये कनो लुष् भवति । विक्रीयते यत्तपण्यम् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकादीनां जीविकार्था देवप्रतिकृतय उच्यन्ते । अपण्यइति किम् । हस्तिकान्विक्रीयीते । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपाथदिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुष् भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उष्ट्रग्रीवा । चामरज्जुः । रज्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य* ॥

वस्तेर्दञ्ज ॥ १०१ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वस्तिश्चादिवार्थं द्योत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेया ॥

* रथपथ । शक्रपथ । सिंहपथ । इत्येते षष्ठा अत्र यथे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

शिलाया ङः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्यं ङः प्रत्ययो भवति । शिलेत्र, शिलेयं वधि । केचि
दत्र ङप्रमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । शिलाया ङप्रत्ययो भवति
शिलेयम् । ततो ङः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्यं । शाखेव
शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । चरण
स्कन्ध । शिरस् । उरस् । अय । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दे निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्यं यत्प्रत्ययो निपा
त्यते । द्रव्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते
द्रव्योयं राजपुत्रः । द्रव्योयं माणवकः ॥

कुशायान्ङः ॥ १०५ ॥

कुशायशब्दादिवार्यं ङः प्रत्ययो भवति । कुशायमिव सूक्तत्वात्, कुश
बीया बुद्धिः । कुशायीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात्समासादपरस्मि
चिवार्थे एव ङः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजातपाणीयम् । अन्यक
वर्त्तकीयम् । अर्त्तिकतोपनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं यादृ
च्छिकम् । तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव
देवदत्तस्य तत्रागमनं, दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो
देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः ।
अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र
प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नह्यस्या
परं लक्षणमस्ति । सुप्नुपेति वा समासः । स चैवंविधय एव ॥

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्यं ऽण् प्रत्ययो भवति ।
शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका* । पुण्डरीक ।
शतपत्र । गोलोमन् । गोपुच्छ । नरालि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

* कनिष्ठिक इति पा० २ । अपरस्मिन्पुस्तके कपिष्टिक । पा० ३ ।

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुनीवाङ्गुलिकः । भार-
जिकः । अङ्गुलि । भहज । बभु । घलु । मण्डर । मण्डल । शष्कुल । कपि ।
उदश्वत् । गेष्णी । उरस् । शिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यां-
ह्योनानन्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कः शुक्रो ऽश्वः,
तेन सदृशः, कार्किकः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशा-
त्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् क्न्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे णाल् प्रत्ययो भवति क्न्दसि
विषये । तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वयेमया ॥

पूगाञ् ज्यो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्रधानाः
संघाः पूगाः । पूगघाविनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवति ।
गौहध्वज्यः । लौहध्वज्यौ । लौहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यौ । शिब्यः । चातक्यः ।
शातक्यौ । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्ता ग्रामणीरेषां तदमे
देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

व्रातचफजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपाक्यः । कापो-
तपाक्यौ । कपोतपाकाः । ब्रैहिमत्यः । ब्रैहिमत्यौ । ब्रौहिमताः । चफजः
इत्यपि । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः । ब्राधा-
न्यौ । ब्राधायनाः । अस्त्रियामिति किम् । कपोतपाकी । ब्रौहिमती । कौ-
जायनी । ब्राधायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ् ज्यद्वाहीकेष्वब्राह्मण-

राजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाही-

केषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद्वास्त्रराजन्यवर्जितास्त्वां
 अट् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव
 टकारो ङीबर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्तते । कौण्डीबृस्यः । कौण्डीबृस्यो
 कौण्डीबृसाः । तौद्रक्यः । तौद्रक्यौ । तूद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः
 स्त्रियां कौण्डीबृसी । तौद्रकी । मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् । मल्लाः
 शयण्डाः । संघग्रहणं किम् । सम्राट् । वाहीकेष्विति किम् । शबराः । पुलिन्दाः
 अस्त्रराजन्यादिति किम् । गोपालवा ब्राह्मणाः शालङ्कायना राजन्याः ।

वृकाट्टेयम् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे ट्ठेयम्
 प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थः, णकारो वृद्धर्थः । वार्कण्यः । वार्कण्यौ
 वृकाः । आयुधजीविसंघविशेषणं जातिशब्दान्मा भूत् ।

कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविधौ ॥

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्तष
 ष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे ङः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविन
 संघानां षडन्तवर्गास्तत्र च त्रिगर्तः षष्ठः । त्रिगर्तः षष्ठो येषां, ते त्रिगर्तषष्
 इत्युच्यन्ते । तेषु चेयं स्मृतिः ।

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौण्डकिर्जालमानिश्च ब्राह्मणप्रोथ जानकिः ॥

इति । दामन्यादिभ्यस्तावत् । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः
 जौलपीयः । जौलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्तषष्ठेभ्यः खत्वपि । कौण्डोपरथीयः ।
 कौण्डोपरथीयौ । कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्डकीयौ । दाण्डक्यः ।
 क्रौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः । जानकीयः । दामनी । जौलपि ।
 आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु ।
 मौञ्जान । उलभ । सार्वज्ञीपुत्र * ॥

पश्वादिधैयादिभ्यामणजौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येव । पश्वादिभ्यां धैयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य
 आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे ऽणजौ प्रत्ययौ भवतः । पार्श्वः । पार्श्वौ ।
 पार्श्वः । आसुरः । आसुरौ । आसुराः । धैयेयः । शौक्यः । पशुः । असुरः ।

* अष्टुतन्ति । कोकतन्ति । तुलभ । देववापि । शीतकी । अपश्यु तकी । कर्को
 विषट् । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

तस्य । बाल्हीक । वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि ।
कार्पाषण । सत्वत् । वसु । पश्वादिः ॥ यौधेय । कौशेय । क्राशेय । शौक्येय ।
होशेय । धार्तेय । वार्तेय । जाबालेय । जिगर्ते । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
मदशो यज् ॥ ११८ ॥

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्राति-
द्विकेभ्यः स्वार्थे यज् प्रत्ययो भवति । अभिजितो ऽपत्यमित्यण् । तदन्ता-
प्रज् । आभिजित्यः । आभिजित्यौ । आभिजिताः । वैदभृत्यः । वैदभृत्यौ ।
विदभृताः । शालावत्यः । शालावत्यौ । शालावताः । शैखावत्यः । शामी-
त्यः । शौर्णावत्यः । शौमत्यः ॥ गोत्रप्रत्ययस्यात्राणो ग्रहणमिष्यते ॥ अभि-
जितो मुहूर्तः । आभिजितः । स्थालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूजाज्यो शमणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञाभवन्ति ।
या चैवाद्वाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य बहुष्वित्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां व्योत्यायां वुन् प्रत्ययो
वति । तत्सन्धियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धेपुनर्व-
नमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिषद्वात्पादः
देति पद्मावो न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वाच्च स्थानिषत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ
शति, द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । तद्वि-
र्णदिति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते ।
दशतस्येति किम् । द्वौ द्वौ पादौ ददाति । संख्यादेरिति किम् । पादं पादं
ति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पाद-
ग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमादिकिकां ददाति, त्रिमादिकिकां
ति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोग्यमानयोः पादशत
न्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादर्शुन् प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्सायं
यमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकान्दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति
द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकाम् । द्विशतिकां व्यः
सृजति । त्रिशतिकाम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने क्त्वात् प्रत्ययो भवति । जातीयरोपवाद
प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः, स्थूलकः । अणुकः । मापकः ॥ कन्प्रकरणे चञ्
द्वृहतीरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चञ्चत्प्रकारः, चञ्चत्कः । बृहत्कः । चञ्चबृहयोर्गि
के चित्पठन्ति । तेषां चञ्चकः, बृहक इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केण दा
हृत्त्वः * । स्थूल । अणु । माप । इषु । वृष्ण तिलेषु । यव ध्रीहिषु ॥ इतुर्गि
लपाद्व्यकालावदाताः सुरायाम् ॥ गोमूत्र आच्छादने । सुराया अहौ ॥ जी
शालिषु । पञ्चमूले समस्तव्यस्ते । कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि
स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः तदभावे ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगं
गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । क्विचकः । अनत्यन्तगत
विति किम् । भिन्नम् । क्विचम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिज्जतम् । सागि
भुक्तम् । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्द्धज्जतम् । नेमज्जतम् । सामिवचने प्रतिगं
धानर्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य क
प्रतिषेधः, किं तर्हि स्वार्थिवस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन्विहितः । एतदे
ज्ञापकं भवति स्वार्थं क्वचित् । तत्र यदतदुच्यते । एवं हि सूत्रमभिन्नतर
भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यतइत्येवमादि तदुपपन्नं भवति† ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कचनुवर्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात्सा
कन्प्रत्ययो भवति । बृहतिका । आच्छादने इति किम् । बृहती कन्दः ॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्यत्तरपदात्त्वः ॥ ७ ॥

* केण इति वृत्त्यवस्थापनाः, पठमऽऽद्यो दर्शनात् ।

† एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीतमित्येवमाद्युपपन्नं भवति । पा० २ ।

अषडक्ष आशितङ्गु अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽधुत्तरपदाच्च स्वार्थः प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि षड्तीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ कथ्यत्थोरिति षच् । ततः खप्रत्ययः । अषड्तीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव ऋयते न बहुभिः । आशिता गावो ऽस्मिन्नरण्ये आशितंगवीनमरण्यम् । नि-
तनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यादयो श्लाना-
प्रथं चतुर्थ्येति समासः । अलंकर्मणे, ऽलंकर्माणः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषोणः ।
धुत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्य-
चायं प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् । अन्यपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः
पर्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । ऽयादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ् मयटः ।
हतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्चैरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थं विभाषा खः
प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रिया-
ति किम् । प्राची दिक् । प्रतीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्रा-
ह्मी । अर्वाचीना शिखा । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं दिग्गमणीयम् । उदी-
नं दिग्गमणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्वन्धुनि वर्त्तमानात्स्वार्थं छः प्रत्ययो भवति ।
यते ऽस्मिञ्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वादजाति-
ज्यते तद्वन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः ।
ते । ब्राह्मणादिरेवोच्यते । बन्धुनीति किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्यानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्यानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्यानेन चेत्
नान्तमर्थवद्भवति । सस्यान इति तुल्य उच्यते, समानं स्यानमस्येति कृत्वा ।
ग तुल्यः, पितृस्यानीयः । पितृस्यानः । मातृस्यानीयो, मातृस्यानः । राज-
नीयो, राजस्यानः । सस्यानेनेति किम् । गोस्यानमश्वस्यानम् । इतिकरणे
प्रकार्यः । तेन बहुव्रीहिः सस्यानशब्दार्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः
न्यार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङ्गव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकष ॥ ११ ॥

किम एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ्-
गः तदन्तात्प्रातिपदिकादव्ययप्रकर्षं आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य

स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि गुणक्रियास्यः प्रकर्षो यदा द्रव्यउपपद्यते तदा प्रतिषेधः । क्रियागुणयोरेषां प्रकर्षं प्रत्ययः । किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वातराम् । पूर्वाहृतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैमाम् । अद्रव्यप्रकर्ष इति किम् । उच्चैस्तरः । उच्चैस्तरमः ॥

अमुचच्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिद्वय्यघादद्रव्यप्रकर्षं अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिषिष्ये । चरादामु च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यां तस्मात्तदन्तस्याग्यत्वम् ॥

अनुंगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादौ । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थं ठक् प्रत्ययो भवति आनुगादिकः ॥

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णज्जिहितः, तदन्तात्स्वार्थं ऽञ् प्रत्य भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्राशी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रीयहणं किमयावता णच् स्त्रियामेव विहितः । ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति । एवं तत्र तज् ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते ऽपीति तेन गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । देव एव देवतेत्येवमादिउपप भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भावइनुणं विहितस्सदन्तात्स्वार्थं ऽण् प्रत्ययो भवति । स राविणं वर्त्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थं ऽण् प्रत्ययो भवति मत् ऽभिधेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थं कृत्वसुच् प्रत्यये भवति । पौनः पुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्म संख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान्भुङ्क्ते पञ्चकृत्स्वः । सप्त कृत्स्वः । संख्याया इति किम् । भूरीन्वारान्भुङ्क्ते । क्रियायहणं किमर्थम् । याव ताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यगुणयोः । उत्तरार्थं क्रियायहम् एकस्य सकृच्चैत्यत्र क्रियैव गणयते नाभ्यावृत्तिः, असंभवात् । अभ्यावृत्तिवह

क्रम । क्रियामात्रगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणनग्रहणं क्रमर्थम् । यावता गणनात्मिकैव संख्या । अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्या-
सौ वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतवाराः भुङ्के, शतकृत्व
ति । इह न स्यात् । शतं वाराणां भुङ्कति । नक्षत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः ।
द्वानमात्रवृत्तित्वात् । गणनग्रहणात्तु सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः
सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । द्विर्भुङ्के । त्रिर्भुङ्के । चतुर्भुङ्के ।
कारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्व-
सुचो ऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्वह न संभवति । सकृद्भुङ्के । सकृदधीते । एकः
एक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहुधा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति ।
त्वसुचो ऽपवादः । पठे सोपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशे-
षम् । क्रियाणामुत्पत्त्यश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा
देवस्य भुङ्के । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्के । अविप्रकृष्टकाल इति किम् । बहु-
त्वा मासस्य भुङ्के ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासम-
र्थात् प्रकृतोपाधिकेयं वर्तमानात्स्वार्थं मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो ङावर्थः ।
अचं प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः । प्रकृतमित्यु-
च्यतेस्मिन्निति, प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्थतत्प्रकृतवचने ऽभिधेये मयट्
प्रत्ययो भवति । अचं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं, पर्व । घटक्रमयी
रात्रा । द्वयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचन इत्येव । बहुषु प्रकृतपूज्यमानेषु समूहवत्प्रत्ययो भवन्ति ।
वकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मोदकिकम् । मोदक-
प्रयम् । शाष्कुलिकम् । शाष्कुलीमयम् । अतिवर्तन्तेपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो

लिङ्गवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन्यजे, मोदकिको यः
मोदकमयः । शाष्कुलिकः । शष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाज् ज्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ङ्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव, अनन्त्यम्
आवसथ एवावसथ्यम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातसमुदायो ङ्यमुपदेशपा
म्यर्थे वर्तते । भेषजमेव, भैषज्यम् । महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादथ्य यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थोक्तदर्थं यत् प्रत्ययो भवति
तदर्थ एव तादर्थ्यम् । चातुर्थ्येणादित्वात्षष् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते
अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यइत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थोभ्यां तादर्थ्येभिधेये यत्
प्रत्ययो भवति । पादार्थमुदकं पादम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यय
दर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरशब्दस्यः प्रजापतिः
वसु । अयस् । ओक । कवि । तेम । उदक । वर्चस् । निष्कवल । उक्थ
जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त । यविष्ठ । इत्येतेभ्यः कृन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्यय
भवति । अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवचनस्यालुक्
अपो वसाना इत्यर्थः । स्वओक्थे । कथ्योसि । तेमस्य वस्यति । वायुर्वचस्यः
निष्कवल्यं शंसति । उक्थं शंसति । जन्यं ताभिः । पूर्व्याविशः । स्तोमैर्जः
यामि नयम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्य
नम् ॥ * ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥ * ॥ समावद्वसतु ॥ नवस्य
आदेशस्त्रप्लाश्च प्रत्ययाः ॥ * ॥ नूबम् । नूतनम् नवीनम् ॥ न इव पुरा
प्रात् ॥ * ॥ पुराणे वर्तमानात्मशब्दाच्चः प्रत्ययो भवति । चकारान्नपूतप्लाश्च
प्रणम् । प्रबम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ *
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेयं यतस्
आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आ
ग्नीध्री । साधारणी । वाप्रकरणाच्च विकल्पन्तएतान्युपसंख्यानानि तेन यथाप्रा
प्तमपि भवति । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूरिति ॥ आयवसमसद्व्य
द्वन्द्वस्यवक्तव्यः ॥ * ॥ आयवसे रमन्ते । मास्तं शर्तुः * ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्यइत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्यं ऽभिधेये ज्ञ्यः प्रत्ययो भवति । अतिथये इदम् । अतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्यइति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थं तल् प्रत्ययो भवति । देव इव देवता ॥

अवेः कः २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, यावकः । णिकः । याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब ॥ चतावुष्णशीते ॥ पशौ नृविधाते ॥ अणु निपुणे ॥ पुत्र कृत्रिमे ॥ स्नात वेदसमाप्तौ ॥ शून्य रक्ते ॥ तानकुत्सिते ॥ तनु सूत्रे ॥ ईयसश्च ॥ श्रेयस्कः । ज्ञात ॥ कुमारीक्रीडनकानि च ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो णिः । लोहितकः । मणाविति किम् । लोहितः ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितो गौः । लोहितं रुधिरम् ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितिका कोपेन । लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लावादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः स्खलः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहितिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्तेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमाना-
रक्ते व कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलत्येण । रक्ते । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव, वैन-
यकः । सामयिकः । औपयिकः । विभाषायहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय ।
मय ॥ उपायाद्ब्रह्मत्वं च ॥ संगति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाच्चा ।

उपचार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष
अत्यय * । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्तमानाद्वाक्यशब्दात्स्वार्थं
ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्येनोक्तार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृतार्थेत्युच्यते । व
चिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थायामिति किम् । मधुरा वाक् दे
दत्तस्य ॥

तद्व्यक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थं ऽ
प्रत्ययो भवति । कर्मैव, कामणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्क
र्मणमित्युच्यते । अण्प्रकरणे कुलालवस्त्रनिषादकर्मार† चण्डालमित्रामित्रे‡
शङ्खस्यपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव, कौलालः । वस्त्रः । नैषादः । कामारः
चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । साक्षायानुजावरानुषकाष्टभचातुष्पाश्यान्ते‡
वैयातवैकृतवारिवस्त्रायायणायहायणसान्तपनाः । एते ऽणन्ताः स्वार्थिक
शब्दन्तसि भाषायां चेष्टन्ते ॥

श्रौषधेरजातौ ॥ ३७ ॥

श्रौषधिशब्दादजातौ वर्तमानात्स्वार्थं ऽण् प्रत्ययो भवति । श्रौष
धिबन्ति । श्रौषधं ददाति । अजाताविति किम् । श्रौषधयः तेजो हृता भवन्ति

प्रज्ञाहिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रज्ञानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थं ऽ
प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते ।
प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यां ण इति विदचित्यत्र पठ्यते । शत्रन्त
विदेशेहणं, विदेः शतुर्वसुरित्यत एव ज्ञापकात् प्राज्ञिको वस्वादेशः । अन्यत
स्यायहणं वा तज्जानुवर्तते । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक्
उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यक्ष । विदुस् । विदन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मनस्
आत्र शारीरे ॥ आत्रम् । जुहुत् ॥ कृष्ण मृगे ॥ चिकीर्षत् । चोर । शक्र । योध
वत्सः । धूर्त । वस् । एत् । मरुत् । क्रुड् । राज्ञा । सत्यन्तु । दशार्ह । वयस्
आतुर § । रत्नस् । पिशाच । अशनि । कार्षापण । देवता । बन्धु ॥

* अस्य । कण्डु । एतौ शब्दावत्र गण्ये ऽधिकौ कुत्र चित् ।

† बहुषु पुस्तकेषु प्रातिनिके कर्मार इति तदुदाहरणे च कामार इति नास्ति ।

‡ चण्ड । पा. २ ।

§ असुर पा. २ ।

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थं तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वज्ञानुवर्त्तते । मृदेव, मृत्तिका ॥

सत्त्वौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसापाधिकेयं वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात्स स्त्वं इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपपोषवाद् । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा । मृत्स्वा । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तर-
सूत्रे अन्यतरस्यायहणात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसापाधिकेयं वर्त्तमानाभ्यां यथा-
संख्यं तिलतातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपपोषवादौ । वृकतिः ।
ज्येष्ठतातिः ॥

बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बहुल्यार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्च क्वम् प्रत्ययो भवति अन्य-
तरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वं कर्मादिकारकं दृश्यते । बहूनि ददाति,
बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति ॥ बहुभिर्ददाति बहुशो
ददाति । अल्पेन, अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः । इत्येवमादौ दाहा-
र्यम् । बहुल्यार्थादिति किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति । कारकादिति
किम् । बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी । अर्थयहणात्पर्यायेभ्योपि भवति ।
भूरिशो ददाति । स्तोत्रशो ददाति । बहुल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ यत्र
मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु ।
अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्वौत्यायां शम्
प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एक-
वचनात्स्वल्पि । कार्षापणं ददाति, कार्षापणशः । माणशः । पादशो ददाति ।
एकोर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्षापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था
एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायामिति
किम् । द्वौ ददाति । कार्षापणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।
कार्षापणस्यकार्षापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तास्तसिः प्रत्ययो

भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युर्जुनतः प्रति । वायव्यानुवृत्ते
विष्कल्पेन भवति । वासुदेवादर्जुनादित्यपि भवति । तसिप्रकरणे आद्यादिभ
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आह
तिगणश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चे
दपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति । यामत आगच्छति । यामात् । चोत्ते
बिभेति । चोरात् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहोरिति किम्
सार्थादुच्यते । पर्वतादवरोहति । हीयते इति विकारनिर्देशो जहातेः प्रतिप
त्यर्थः । जिहातेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते । भूमेहज्जिहीते । कथं मन्ते
हीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैषा पञ्चमी । किं तर्हि, वृतीया । स्वरेण वर्ण
वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः । अचलनमव्ययनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग
हाद्विषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि
भवति । वृत्तेनातिग्रह्यते, वृत्ततो ऽतिग्रह्यते । चारित्रेणातिग्रह्यते, चारित्रं
ऽतिग्रह्यते । सृष्टुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन ग्रह्यतइत्यर्थः । अव्ययने । वृत्ते
न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्रेण न व्यथते चारित्रतो न व्यथते । वृत्ते
न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः, चारि
त्रतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरिति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येष । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्
चिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिर्कर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति
वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते, चारित्रतो हीयते । पापे
गात् । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्रेण पापः । चारित्रतः पापः । ते
स्याविवक्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वैर्णैव सिद्धम् । अ
संरीत्येष । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्यये
भवति । देवा अर्जुनतो ऽभवन् । आदित्याः कर्णतो ऽभवन् । षष्ठी चात्र पठ
येत्तैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य पक्षइत्यर्थः । व्याश्रयइति किम् । वृत्तस्य शास्त्रा

रोगाच्चापनयने ॥ ४६ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या षष्ठी विभक्तिः तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चित्कित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कामतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुरुवित्यर्थः । अपनयनइति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्वावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि चिवः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्वावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्मातिपदिकादभूततद्वावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे चिवः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं करोति शुक्ली करोति । मलिनं शुक्ली भवति । शुक्ली स्यात् । घटी करोति वृद्धम् । घटी भवति । घटीस्यात् । अभूततद्वावइति किम् । शुक्लं करोति । नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृभ्वस्तियोगइति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते । संपद्यकर्त्तरीति किम् । यावता अभूततद्वावसामर्थ्याल्लभ्यतएव संपद्यकर्तृत्वम् । आरकान्तरसंपत्ता मा भूत् । अदेवग्रहे देवग्रहे संपद्यते । देवग्रहस्याधेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्वावः सत्त्वाधिकरणस्य न कर्त्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः । सर्वविशेषणसंबन्धात्पूर्वैर्णैव प्रत्ययः सिद्धे लोपमात्रार्थे आरम्भः । अनरुः संपद्यते तं करोति, अरु करोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी करोति । उन्मनी भवति । उन्मनी स्यात् । वक्षुस् । उच्चक्षु करोति । उच्चक्षु भवति । उच्चक्षु स्यात् । चेतस् । विचेती करोति । विचेती भवति । विचेती स्यात् । रहस् । विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् । रजस् । विरजी करोति । विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्वावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कात्स्न्ये गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्नां विकात्मतामापद्यतइत्यर्थः । अग्निसाद्ववति शस्त्रम् । आनीभवति शस्त्रम् । उदकसाद्ववति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्ये इति किम् । एकदेशेन यदः शुक्ली भवति । विभाषाग्रहणं च्चैः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयैव सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्छिविषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृभ्यस्तिभिश्च । विभाषाद्वह्णानुवृत्तेश्चिखरप्यभ्य-
नुज्ञायते । स च कृभ्यस्तियोगएव भवति न संपदा । अग्निसात्संपद्यते । अग्नि-
साद्भवति । उदकसात्संपद्यते । उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नीभवति । उद-
कीभवति । अथाभिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः । यत्रैकदेशेनापि सर्वा
प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोभिविधिः । यथा ऽस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्र-
मग्निसात्संपद्यते । वर्षाषु सर्वं लवणमुदकसात्संपद्यतइति । कात्स्न्ये तु सर्वा-
त्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्वावइति निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् । कृभ्यस्तियोगे संपदा चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्स्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितव्य-
सामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशि-
तव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृभ्यस्तिभिः संपदा च योगे । राजाधीनं
करोति, राजसात्करोति । राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्संपद्यते ।
ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचनदत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं,
तदधाने देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृभ्यस्तिभिः संपदा च योगे ।
ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा
त्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधानं देयं करोति, ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणत्रा
करोति । ब्रह्मणत्रा भवति । ब्राह्मणत्रा स्यात् । ब्राह्मणत्रा संपद्यते । देय-
इति किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः त्राप्रत्ययो ऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्विती-
यासप्तम्यन्तेभ्यः त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृभ्यस्तिभिरिति नात्र संबध्यते ।
सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा
वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा
वसति । एवमन्येषुदाहायाः । पुरुषान्गच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति,
पुरुषत्रा वसति । पुरुषगच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषे वसति, पुरुषत्रा वसति ।
मर्त्यान्वसति, मर्त्यत्रा वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचना-
दन्यत्रापि भवति । बहुत्रा जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्वजवराद्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यस्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । द्वाच् अवराद्धं यस्य तद् द्वजवरार्धम् । अवराद्धोपकर्षः । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमद्वं द्वाचकं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराह्वात्प्रत्ययो भवति । कृष्यस्त्रियोगद्वत्यनुवर्त्तते । यस्य च द्विवचने कृते द्वजवरार्द्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विवचनमेव पूर्वं क्रियते परचात्प्रत्ययः । पटपटा करोति । पटपटा भवति । पटपटा स्यात् । दमदमा करोति । दमदमा भवति । दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । दृषत्करोति । द्वजवरार्द्धादिति किम् । अत्करोति । अवराद्धं किम् । खरटखरटा करोति । त्रपटत्रपटा करोति । अनिताधिति किम् । पठिति करोति । चकारः स्वरार्थः स्वरितबोधनार्थः । पटपटासि । अत्र स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । केचिद्वजवरार्द्धादिति यकारं पठन्ति स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे नान्यत्र । पुनः कृज्यहणं भवत्योर्विवृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा करोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाविति किम् । द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृज इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुण शब्दोऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रम्, द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । त्रिगुणा करोति । कृषाविति किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाञ्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दाद्वयापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । समया करोति । यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापनायामिति किम् । समयं करोति ॥

सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृज इत्येव । सपन्ननिष्पन्नशब्दाभ्यामतिव्ययने ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे सति । अतिव्ययनमतिपीडनम् । सपन्ना करोति मृगं व्याधः । सपन्नं शरमस्य शरीरे प्रवेश्यतीत्यर्थः । निष्पन्ना करोति । शरीराच्छरमपरपाश्वं निष्क्रामयतीत्यर्थः । अतिव्ययनइति किम् । सपन्नं वृत्तं करोति जलसेचकः । निष्पन्नं वृत्ततलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥

कृज इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात्कृजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुला करोति पशून् । निष्कुष्यातीत्यर्थः । निष्कोषणइति किम् । निष्कुलान्करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । सुखा करोति । प्रिया करोति । स्वाम्यादेश्वित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्ये ऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्यइति किम् । सुखं करोति, प्रियं करोत्यौषधपानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृज इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्वित्तपीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्यइति किम् । दुःखं करोति कदचम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥

कृज इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाकइति किम् । शूलं करोति कदचम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृज इत्येव । सत्यशब्दादशपथे ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । सत्यशब्दो ऽनृतप्रतिपत्तवचनः क्व चिन् शपथे च वर्त्तते सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्मायं प्रतिषेधः । सत्या करोति वणिक् भाण्डम् । मयैतत्क्रेतव्यमिति तथं करोति । अशपथइति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृज इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्रा करोति ॥ मद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मद्रा करोति नापितः कुमारम् । परिवापणइति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते, ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्ताव-
यथा एकदेशा भवन्ति, तद्वहणेन एह्यन्तइति वेदितव्यम् । प्रयोजनमध्ययीभा-
वद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराज, मधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष
विधिर्भवति । अनश्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति । द्विगोरिति डीभभवति ।
कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी * । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादित्येतिर्भवति । विधुरः ।
प्रधुरः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः । बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमित्यतद्वधति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधायन्ते राजाहः सखिभ्यष्टजित्येष-
मादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ।
सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः ॥ पूजायां स्वतियहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । परमराजः । परमगवइति ॥ प्राग्बहुव्रीहियहणं च कर्तव्यम् ॥ * ॥
बहुव्रीहौ सङ्ख्यत्णोरित्येषमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसङ्ख्यः । अतिसङ्ख्यः ।
स्वतः । अत्यतः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किंराजा यो न
रत्तति । किंसखा यो ऽभिद्रुह्यति । किंगौर्यो न वहति । किं क्षेपइति समासः † ।
क्षेपइति किम् । कस्य राजा, किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नजस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नजः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।
अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति । किम् । अनृचो माणवक्रः । अधुरं
शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नजस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नजः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषा-
त्समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते ।
अपथम् । अपन्याः ॥

बहुव्रीहौ संख्ये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्ये यो बहुव्रीहिवर्त्तते तस्मादबहुगणान्ताडुच् प्रत्ययो भवति ।

* कोशनिबन्दिनी । सकृत्सचिनी । पा० २ ।

† किं क्षेपइति समास इत्यधिकमत्र, परं त्ययपपाठः पदमञ्जरी दर्शनात् ।

संख्यायाव्ययासचेति यो बहुव्रीहिस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविंशाः
उपत्रिंशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्विजाः । पञ्चपाः
पञ्चदशाः । संख्येयदति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अक्षदुग्गादिति किम्
उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ इत्थप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्य
पसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशाद्वयम् ॥ * ॥ निर्गतानि त्रिंशतः, निस्त्रिंशानि वर्षा
णि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशताकुलिभ्यो, नि
स्त्रिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूरब्धः पथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहविति न स्वय्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप धु
पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽन्त न ।
सामर्थ्यादुर एतद्विशेषणमृगादीनाञ्च भवति । अतसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य
न भवति । अनृचः । बहुवः । अर्द्वर्चः । पुर । ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् ।
अप । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर । राजधुरा । महाधुरा । पथिन् ।
जलपथः । अनतदति किम् । अतस्य धूः, अतधूः । दृढधूरतः ॥ अनृचो माण-
वके ज्ञेयो, बहुवश्चरणाख्यायाम् ॥ अनृचो माणवकः । बहुवो ब्राह्मणः ।
अनृक् साम । बहुक् सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोच्चः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अच् इत्येवंपूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो
भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् ।
अवलोमम् ॥

कृष्णोदक्पाण्डूवाया भूमेरच्प्रत्यः स्मृतः ।

गोदावरीश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदभूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ।
नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते ॥ द्विभूमः
प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ॥ अन्यत्रापि च दृश्यते ॥ पद्मनाभः ।
ऊर्ध्वनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत्सर्वमिह योगविभागं
कृत्वा साधयन्ति ॥

अदृशो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्तते । दर्शनादन्यत्र यो ऽस्तिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो
भवति लवणात्तम् । पुष्करात्तम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः * । अद-

* उपमितमित्याभ्य समास इत्यन्तोऽयमपठः पदमञ्जरीं दर्शनात् ।

ज्ञानादिति किम् । ब्राह्मणास्ति । कथं कबरात्तं गवाक्षमिति । अश्वादीनां मुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्रं कबरात्तं तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च । नैष दासः । चतुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्कुहकर्तामवा-
स्त्रनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तंदिवा-
रात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायु-
षद्वायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृ-
द्धोक्षोपशुनगोष्टश्वाः ॥ ७७ ॥

अचप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव तिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्वविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य चतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स चतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्री च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति त्रयाः पुमान् स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनङ्गाश्च, धेन्वनङ्गौ । अक्व साम च । क्षामि । वाक्च मनश्च, वाङ्मनसौ । अक्षि च भुवो च, अक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च, रागवम् । ऊरु च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ व ष्टीवन्तौ च पदष्टीवम् । पादस्य पद्मावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च, नक्तंदि-
म् । सप्रत्ययवृत्तयोरव्यययोः समासोपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रि-
दिवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च, अहर्दिवम् । ननु च यथावेतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः, वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एको व्ययीभावः । साकल्ये । रजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति । सह रजसा, रजः पङ्कजमिति । ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निश्रेयसम् । निश्रेयस्कः स्व इत्यत्र न भवति । ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगु । द्वे आयुषी समाहृते आयुषम् । त्र्यायुषम् । इह न भवति द्वयोरायुः, द्वायु, स्यायुरिति । ततो नङ् । अक्व यजुश्च अग्नयुषम् । इह न भवति । अग्नयुजस्योन्मुग्धस्य अग्नयुजस्योन्मुग्धः । जातादिपूर्वपदा उत्तशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । होक्षः । वृद्धोक्षः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्षा ब्राह्मणः । महोक्षा, वृद्धो-
क्षि । ततोव्ययीभावः । शुनः समीप, मुपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः । गोष्टे श्वा गोष्टश्चः ॥ चतुरो ऽप्रकरणे प्राध्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्द्धसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादप्रत्ययो भवति
ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पत्न्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पर
वर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्य इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादच प्रत
भवति । अवसमसम् । सन्तमसम् । अन्यतमसम् ॥

श्रुतो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परौ यौ वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति
श्रुवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वभावात्
श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूया
शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्रुवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्ववतप्राद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहश्शब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत
भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदु
शब्दः सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थे वर्ततइत्यर्थः । उरसि वर्तते । विभक्त
यदव्ययमिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्थादिति किम् । प्रतिगतमुरः, प्रत्यु

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामे ऽभिधेये । अनुगवं यान
यस्य वायाम इति समासः । आयामइति किम् । गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अचप्रत्य
ष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगु
वा कस्याञ्चिद्विप्रकृतौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदि
वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति
प्रगतो ऽध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उप
र्गादिति किम् । परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलीः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेशाच् प्रत्ययो भवति । अङ्गुली प्रमाणमस्य, दृङ्गुलम् । अङ्गुलम् । तद्वितार्थे इति समासः । प्रमाणे द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गु-
म् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्येति किम् । पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः पुरुषः ।
पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वञ्चदषहान्तादिति यावत् ॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याञ्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति
तारात्संख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्यहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहो-
ः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वे रात्रे, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वपराधरेति
शसः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येति समासः ।
पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः खल्वपि । द्वे रात्री समाहृते,
रात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अह्नोह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टुजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहचित्येतस्याह
यमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना
यवपृथ्यन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां गह-
म् । नह्यहः शब्दात्परोहः शब्दः संभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरह्नोर्भेवः,
हः अहः । अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः ।
राहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहःशब्दस्याह्नादेशो न भवति ।
ण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनी समाहृते, दृहः । अहः । समाहारइति
म् । द्वयोरह्नोर्भेवो, दृहः । अहः । तद्वितार्थे इति समासे कृते ऽण आग-
य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोत्प-
नः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैविचार्यम् । पुण्याहः । एका-
। के वित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थे वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि
स्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजम् अहन् सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति
महाराजः । मद्राराजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्रा
णसखः । इह कस्माच्च भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभा
षाप्रोति । लघ्वन्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्य सवर्णदीर्घार्थे प्रथमं प्रं
कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति यस्याकारेण सवर्णदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति

गोरतद्धितलुकि ॥ ६२ ॥

गोशब्दान्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषये
भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति वि
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्हायस्य २
ऽध्यद्वृत्पूर्वद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं किम् । सुबलुकि प्रतिषेधो मा भू
राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुग्यग्रहणं किम् । तद्धितएव मा भूत् । पञ्च
गोभ्य आगतं पञ्चगवरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूप्यम् । दशगवमयः

अग्राख्यायामुरसः ॥ ६३ ॥

उरः शब्दान्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दो ऽग्राख्य
भवति । अयं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । ।
मन्यो ऽपि प्रधानभूत उरश्शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वारसम् । हस्
सम् । अग्राख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनोऽशमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ६४ ॥

अनस् अशमन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भः
जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अ
ताश्म इति जातिः । पिण्डाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लो
तायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जा
संज्ञयोरिति किम् । सदनः* । सदश्मा । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तदणः ॥ ६५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तत्तन्शब्दस्य
दन्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तत्ता, ग्रामतत्तः । बहूनां साधार
इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः, तस्य तत्ता, कौटतत्तः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी ।
कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् । राजस्तत्ता ॥

अतेः शुनः ॥ ६६ ॥

अतिशब्दात्परो यः ह्यन्शब्दस्तदन्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति

ज्ञान्तः श्वान, मतिश्चो घराहः । जयवानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः ।
स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥

उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो
ति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति
ासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् ।
नरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाञ्च सक्थः ॥ ९८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तद-
न्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्व-
सक्थम् । उपमानात्त्वल्परपि । फलकमिष सक्थ, फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टप्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समा-
ने, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्या-
गतं, द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । राजनौः । अतद्वित-
कीत्येष । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ॥

अर्द्धाञ्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति । अर्द्धे
वः, अर्द्धनावम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । परवल्लिङ्गं न भवति लोका-
पत्वाल्लिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरर्द्धाच्चेति द्वयमप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः
शीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे
र्यौ समाहृते, द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्द्धे खार्या,
र्द्धखारम् । अर्द्धखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति ।
पञ्जली समाहृतौ, द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् । द्विगारित्येव । द्वयोरञ्जलिः,
ञ्जलिः । अतद्वितलुकीत्येष । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्व्यञ्जलिः । त्र्यञ्ज-
लिः । प्रावामित्येष । द्व्यञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाश्चन्दसि ॥ १०३ ॥

अवन्तादसन्ताच्च अपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति छन्दसि ि
षये । हस्तिचर्म जुहोति । अथभचर्म ऽभिषिञ्चति । असन्तात् । देवच्छन्
सानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अनसन्तादिति किम् । ब्रित्वादरुजुहोति । न
सकादिति किम् । सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् ॥ अनसन्तावपुंसकाच्छन्दा
वावचनम् ॥ * ॥ ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जान
दत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपद शब्द
पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा, सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः ।
योगविभागात्सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् । देवब्रह्मा नारदः ।

कुमहद्ग्रामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्ग्रामो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।
कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्णान्ताद् दकारान्तात् षका
न्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्त्तते नेत
तरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् । सक्च त्वक्च, सक्त्वचम् । श्रीसज्ज
दङ्गुर्जम् । वागूर्जम् । समिद्वपदम् । संपद्विपदम् । वागिप्रपुषम् । कुत्रोपानह
धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वदिति किम् । तत्पुरुषान्मा भूत् । पञ्च वाचः समाहृत
पञ्चवाक् । चुदषहान्तादिति किम् । वाक्समित् । समाहारदिति किम् । प्रा
ट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । श
समीपम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अग्न्या
भावदिति किम् । परमशरत् । ये ऽत्र भयन्ताः पठन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहण
स्वर्यते चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राग्बहुव्रीहेः । शरत् । विपाश । अनस् । प्रत
उपानह । दिक् । हिमवत् । अनहुह । दिश् । दृश् । सत्तुर । यद् । तद्
जराया जरम् ॥ सदृश् ॥ प्रतिपरसमनुभ्यो ऽस्थाः ॥ पथिन् । प्रत्यक्षम् । प
क्षम् । समर्थम् । अन्यक्षम् । प्रतिपथम् । परपथम् । संपथम् । अनुपथम् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अध्वन्तादध्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्या-
प्रम् । प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०६ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अत्रन्तं यन्नपुंसकं तद-
तादध्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वण नित्ये
॥ अन्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादध्ययीभावादन्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम्, उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उप-
पौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

भयः ॥ १११ ॥

भय इति प्रत्याहारग्रहणम् । भयन्तादध्ययीभावादन्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमित् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादध्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकप्याचार्यस्य मतेन ।
प्रन्तगिरम् । अन्तगिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । वि-
कृत्यो ऽनुवर्त्तते एव ॥

बहुव्रीहौ सकृद्यक्ष्यौः स्वाङ्गात्पच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची यः सकृद्यक्ष्यो ऽन्तिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो
भवति समासान्तः । अयमर्थोभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टविभक्तीनि पदानि ।
दीर्घं सकृद्य यस्य, दीर्घसक्यः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः ।
बहुव्रीहादिति किम् । परमसक्यः । परमाक्षिः । सकृद्यत्नोरिति किम् । दीर्घ-
वानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घसक्य शकटम् । स्यूलाक्षिरतुः ।
टचि प्रकृते षज्यग्रहणं स्वरार्थम् । चक्रसक्यी स्त्री । दीर्घसक्यी स्त्री । सक्यं
वाकान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते तत्र यस्मिन्त्येते ना-
स्त्युदात्तत्वं तत्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयते । ङीपि
तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहियग्रहणमापादपरिसमाप्तेरनुवर्त्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समा-
पार्थे । द्वाङ्गुलं दारु । त्र्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्या-
तीनां वित्तपणकाष्ठमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र तद्वित्तार्थं

इति समासे कृते तत्पुङ्गवस्याङ्गुनेरित्यद्या भवितव्यम् । दाहणीति किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्ध्नुन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्ध्ना ॥

अष्टपूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीयहणेन दृश्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां राज्ञीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा राज्ञयः कल्याणीदशमा राज्ञयः । स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्या प्रधाना इत्यर्थः ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ यत्रान्यपदार्थे पूरण्यनुप्रविशति न केवलं वर्त्तिपदार्थे एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंषुद्वावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव दृश्यते । इह न भवति । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्मां कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥ नेतुर्नेतृउपसंख्यानम् ॥ * ॥ मृगो नेता आसराज्ञीणां, मृगनेत्रा राज्ञयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्रेति किम् । देवदत्तनेतृकाः कुन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहस्पतिनेत्रा देवाः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्वतिप्रत्ययपूर्वपदाट्टाञ्जिधिः ॥ * ॥ पञ्चको मासेऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । सोऽस्यांशवस्त्रभृतय इति संख्याया अतिशदन्तायाः क्तः ।

अन्तर्बहिभ्यां च लोमः ॥ ११७ ॥

अन्तर् बहिम् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्यये भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

अञ्जनासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति नासिकाशब्दो नसमादेशमापद्यते अस्थूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत्स्थूलशब्दात्परा नासिका भवतीति संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । दुरिव नासिकाऽस्य, दूरासः । * वाद्भीणसः पूर्वपदात्संज्ञायामग इति यात्वम् । गोनसः । संज्ञायामिति किम् । तुङ्गो सिकः । अस्थूलादिति किम् । स्थूलनासिको घराहः ॥ खुरखराभ्यां नस् वक्तव्यः ॥ * ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ पक्षेऽप्रत्ययोपीष्यते ॥ खुरणसः । खरणसः । शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगमदृश्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति ना-
सिकाशब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थे वचनम् । उच्यते नासिका ऽस्य, उच्यते ।
प्रणसः । उपसर्गाद्बहुलमिति यात्वम् ॥ वेर्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिका
ऽस्य विवः ॥

सुप्रातसुश्रुसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाज-

पदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अल्पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च
टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वा
ऽस्य, सुश्वः । शोभनं दिवा ऽस्य सुदिवः । शारैरिव कुक्षिरस्य, शारिकुक्षः ।
चतस्रो ऽश्वयो ऽस्य, चतुरश्रः । एण्यादिव पादावस्य, एणीपदः । अजस्येव पादा-
वस्य, अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नज् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थ्यशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्य-
तरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः ।
अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमानं सक्थ्यस्य, अस-
क्थः । असक्थिः । दुःसक्थः । दुःसक्थिः । सुसक्थः । सुसक्थिः । हलिश-
क्त्योरिति के चित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, अशक्तः । अशक्तिः । विरूपा-
शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना शक्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नज्दुस्सुभ्य इत्येव । नज् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ
तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजा
ऽस्य, अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधा ऽस्य, अमेधाः । दुर्मे-
धाः । सुमेधाः । नित्यग्रहणं किम् । यावता पूर्वसूत्रे ऽन्यतरस्याग्रहणं नैव
वर्षते । एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्धृतिमाविवेश । छन्द-
गीति किम् । बहुप्रजा ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरनित्यप्रत्ययो भवति समासान्तः
कल्याणो धर्मस्य, कल्याणधर्मो । प्रियधर्मो । केवलादिति किम् । परमः स्तो धर्मो
ऽस्य परमस्वधर्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्तो धर्मोऽस्येति
एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते केवलात्पदादयो धर्मशब्दो न पर-
समुदायात्, तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निप-
त्यते । जम्भशब्दो ऽभ्यवहार्यवाची दन्तविशेषवाची च । शोभनो जम्भो ऽस-
सुजम्भा देवदत्तः । शोभनाभ्यवहार्यः शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा
वृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने वृणमिव जम्भो ऽस्य, सोमइव जम्भोऽस्य
विशहीतव्यम् । सुहरितवृणसोमेभ्य इति किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे
लुब्धो व्याधः । दक्षिणमीर्ममस्य, दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्मं व्रणमुच्यते । दक्षि-
मङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगइति किम् । क्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तच्च तेनेदमि-
सकृदपत्यं बहुव्रीहिर्यस्यते । केशेषु केशेषु एहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि-
कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्ड-
दण्डि । तिष्ठदुप्रभृतिष्वयमिच्प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादि-
इति तादर्थ्यं एषा चक्षुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्ड्यार्थमिच् प्रत्ययो भवति । त-
भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्यविशे-
ऽवबध्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुसलि प्रहरति । इह न भवति । द्विदण्ड-
शालेति । बहुव्रीह्याधिकारेपि सत्पुरुषात्क चिद्विधानमिच्छन्ति । निकृष्य कर्णं
धावति । निकृष्यकर्णं धावति । प्रोक्ष्य पादौ हस्तिनं वाहयति । प्रोक्ष्यार्ति-
हस्तिनं वाहयति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । द्विदण्डि । द्विमुसलि
उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभाकर्णि । उभयाकर्णि । उभादन्ति । उभया-
दन्ति । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु-
उभयाबाहु । एकपदि । प्रोक्ष्यपदि । आठ्यपदि । सपदि । निकृष्यकर्णि

हतपृच्छि । उभाबाहु उभयाबाहुति निपातनादिप्रत्ययलोपः । प्रत्ययल-
लोपाद्ययीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुरादेशो भवति समासान्तो
हुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रजुः । संजुः ॥

ऊर्ध्वादिभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुरित्ययमादेशो भवति ।
ऊर्ध्व जानुनी अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजुः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिष
दधो ऽस्याः, सा कुण्डोद्गी । घटोद्गी ॥ ऊधसोऽङि स्त्रीयहणं कर्तव्यम् ॥
इ मा भूत् । महोधाः पर्जन्यः । घटोद्घो धैनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शार्ङ्गं धनुरस्य, शार्ङ्ग-
न्वा । गाण्डीवधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिन्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वण
नत्यः प्राप्ता विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य, युव-
गानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत्स पृतिसु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समा-
सान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्वृतो गन्धो ऽस्य, उद्वृन्धिः ।
तिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति किम् । तीव्रगन्धो वातः ॥
गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ • ॥ तेन शोभनो गन्धो ऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ
समासे । सूपो ऽत्यो ऽस्मिन्सपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्भोजने घृतम्, घृत-
न्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

उपमानाञ्च ॥ १३७ ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो ब्रुवीहो समासे । पद्वस्येव गन्धो ऽस्य, पद्वगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीषगन्धिः ।

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानादुस्त्यादिर्वाजितात्परस्य पादशब्दस्य लोप भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्यानिद्वारेण लोपस्य समासान्तं विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्यादिभ्य इति किम् । हस्तिपादः । कटोलपादः । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक महिला । दासी । गणिका । कुसूल ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठन्ते समुदाया एव । तत्रैवं सूत्रेणम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्धन्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विधयनियमः स्त्रियामेष तत्र ङीष्प्रत्यये एनान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यच्चहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनम् । पादान्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी । शङ्खपदी । सूपपदी । पञ्चपदी । अर्धपदी । स्तनपदी * ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । चकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य, द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुद कुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः † ॥

कुन्दसि च ॥ १४२ ॥

* स्तनपदी । सूत्रपदी । कलहंसपदी । द्विपदी । विप्रपदी । सुपदी । दूकरपदी । सूचीपदी । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ॥

† सुदन्तो दाक्षिणात्यः । इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

हृन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहु-
व्रीहौ समासे । पञ्चदन्तमालभेत । उभयदन्त आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ।
आयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती । स्निग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति
विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरो-
कदन्तः । अरोको निर्दोषिः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य
तशब्द विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुङ्ग-
पदन् । कुङ्गलायदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् ।
वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिद-
न्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमा-
याम् । कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जातं
कुदमस्य, असञ्जातककुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुत् । मध्यमवया इत्यर्थः ।
वतककुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलककुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत् ।
तिस्रूलो नातिक्रश इत्यर्थः । अवस्थायामिति किम् श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते
प्रथमे । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत्पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककु-
दमुच्यते । न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुत् । किं तर्हि संज्ञेया पर्वत-
शेषस्य । पर्वत इति किम् । त्रिककुदो ऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ
॥ १४८ ॥ उद्वत् काकुदमस्य, उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुदमुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे
पूर्णं काकुदमस्य, पूर्णंकाकुत् । पूर्णंकाकुदः ॥

सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुहृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेयोः
सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्वाचो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्प
रस्य । शोभनं हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुहृदमित्रम् । मित्रा
मित्रयोरिति किम् । सुहृदयः कारुणिकः । दुहृदयश्चेरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरो ऽस्य व्यूढोरस्कः
प्रियसर्पिष्कः । अवमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनङ्गान् पयो नौलत्मीरिति विभ
क्त्यन्ताः पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामे
वहणमिह विज्ञायेत द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभा
षेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । बहुपुमान् । बहुपुंस्कः
उरस् । सर्पिस् । उपानह् । पुमान् । अनङ्गान् । नौः । पयः । लत्मीः । दधि
मधु । शालिः ॥ अर्थान्वयः ॥ अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इचताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहुवो दण्डिने
ऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्वामिका नगरी
बहुवामिका सभा । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डी राज्ञा । बहुदण्डिकः
शेषाद्विभाषेत्येतद्भवति ।

नद्युतश्च ॥ १५३ ॥

नद्यन्ताद्बहुव्रीहेर्च्कारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बहूः कुमार्यो ऽस्मि
न्देशे बहुकुमारीको देशः । बहुवस्त्रबन्धूकः । अतः खल्वपि । बहुकर्तृकः
तकारः सुखमुखोच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्रत्यये
भवति । बहूः खट्वा अस्मिन्बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वाकः
बहुमालाकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वाकः । बहुमालः । बहुवीणाः । कथमनृक
साम बहुक्कं सूक्तमिति, यावता विहितो ऽत्र सामान्येन समासान्त चक्यूरिति
नैतदस्ति । विशेषे स इष्यते, अनृचो माणवको ज्ञेयो बहुचश्चरणाख्यायामिति
शेषादिति किम् । प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिद्धते । विश्वे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयशाः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्तादुहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । बहवः श्रेयांसो ऽस्य बहुश्रेयान् । शेषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बहूः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी । नवमृतश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंस्त्विति वचनात् ।

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेर्धे यो भ्रातृशब्दे वर्तते तदन्तादुहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शाभनो भ्राता ऽस्य सुभ्राता । वन्दितइति किम् । मूर्खभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता ता ऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दे तदन्तादुहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । दूयो नाड्यो ऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्षीर्वा । धमनीवचनस्तन्त्री-
ब्दः । स्वाङ्गइति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयते ऽस्या-
पति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधनो ऽयं ल्युट् । तन्तु-
पयशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः
म्बलः । अपनीतशलाकः । समाप्तवानः प्रत्ययानवक उच्यते ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थश्चरणः ॥

समाप्तः पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितय-
मधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुक्त्यामः प्राक्संप्रसारविधानात् तत्रैकाचः
प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति ।
तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच ।
इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः । एको ऽन् यस्य सो ऽयमेकाच
इत्यवयवेन वियहः, समुदायः । समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवो
भवतीति साचकस्यैव द्विवचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच
तेनैव तदवयवो ऽचशब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं
तर्हि समुदायैकाजैव । तथाहि । सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायो
ऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय आरेत्येका-
चत्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विवचनमिदं, माशुतिसंख्या हि
द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते न च शब्दान्तरं तस्य
स्थाने विधीयते ॥

अजादेद्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विवचनापवादो ऽयम् । अजादेद्वितीयस्यैकाचो द्विवचनमधि-
यते । अच आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटि-
षति । अशिशिषति । अरिरिषति । अर्त्तः स्मिप्प्रज्ज्वशां सनीति इट् क्रियां
तस्मिन्कृते गुणे च रपरत्वे च द्विवचनेषीति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । तः
प्रतिविधानं द्विवचननिमित्ते ऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विवचननिमित्तमिट्, किं
तर्हि कार्यी । न च कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि । क्लृप्तिमित्येगुणं
वृद्ध्याः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति, नहि कार्यिणः शीर्हं
गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अत्र के चिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमि-
च्छन्ति, अच्चासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेस्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां
द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्णते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्त-
र्भावात् प्राप्तं द्विवचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचो ऽवयवभूताः
संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति । अङ्गिदिषति । अर्चिदिषति । न्द्रा

इति किम् । ईचिचिषते । संयोगादय इति किम् । प्राणिणिषति । अनितेरभौ
साभ्यासस्येति शास्त्रम् । अजादेरित्येव । विद्वांसति । के चिदजादेरित्यपि पञ्च-
प्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम् । इन्द्रिदीयिषतीति । अजादे-
नन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यतएव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति ।
त्यच् । तदन्तात् । इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् ॥ बकारोप्यप्ययं प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ उज्जिजिषति । यदा बकारोपध उज्जिरूपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः ।
दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः । बन्त्यं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ यकारपरस्य
किस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरायते । अर्तैरत्यर्तिशूणातीना-
मुपसंख्यानमिति यङ् । तत्र यङि चेति गुणस्तत्र द्विर्वचनम् ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य
भूभवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कस्य तृतीयस्य, के चिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्य-
यिषति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिषिषति ॥ कण्डवादीनां
तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । असूयियिषति ॥
श नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वीयियिषति ।
प्रशिष्वीयिषते । अपर आह ॥ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुपुक्षीयि-
षति । पुतिक्षीयिषति । पुक्षीयियिषति । पुपुतिक्षीयियिषति । पुक्षीयियिषति ॥

पूर्वाभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह षष्ठान्तं जायते । तत्र प्रत्या-
सत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्धः पूर्वा उच्यते : सो ऽभ्याससंज्ञो भवति ।
प्रपाच । पिपक्षति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र
तापो ऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेयहणे समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते
ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेय-
हणं किम् । नेतिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं
पर्यायेण वा मा भूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो
ऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्षभक्ष-
हसनयोरित्यतः प्रभृति ब्रवीड् वेतिना तुल्यइति यावत् । जक्षति । जायति ।
वरिद्रति । वकासति । शासति । दीध्यते । वेध्यते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरि-
त्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ता-
कृतरिति नमः प्रतिषेधः ॥

तुजादीनां दीर्घा ऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेदीर्घाभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधु भवति । तूतुजानः । मामहानः । अनङ्गान् दाधार । स्वधां मीमाय दाधार । स तूताय । दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एष दृश्यते ततो ऽन्यः न भवति । तुतोञ्ज शबलान् ॥

लिटि धातोर्नभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्नभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोणुनाव । घाच्य ऊर्णोणुप्रद्धाः इति वचनाद् ऊर्णोतेरिजादेरित्यान्व भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । हन्ता धातेरिति किम् । ससुवांसे विष्णुखरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेनानाव । समान्य मरुतः समिमित्तुः । लिटि उसन्तः ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ॥

सन्त्यङोः ॥ ९ ॥

धातोर्नभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्त्यङोरिति च षष्ठ्यन्तमेतत् । सचन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोर्नभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपत्ति । पिपतिषति । अरिरिषति । उन्दिदिषति । यङन्तस्य पापच्यते । अटाट्यते । यायज्यते । अरार्यते । प्रोणूनूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्नभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । बिभेति । जिह्वेति ॥

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्नभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशत् । आदिदत् । यथादीनां श्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वत्वं द्विर्वचनमित्येषां कार्याण्यप्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्ध्यालघुनि चङ्परदति सन्ध्याद्वाचो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्वावाच्य प्रतिषिध्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्वाचो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वोभ्यासो भवतीति आटिटदिति द्विर्वचने ऽवीति स्थानिवद्वाचद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ।

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्चन्द्रसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाश् दानइत्येतस्य धातोः कृसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यन्ते । दाश्वानि दाशुषः सुतमिति । साह्वानिति पद मर्षणइत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्बलाहकः । मीढ्वानिति मिह सेचनइत्येतस्याद्विर्वचनमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ङत्वं च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय । एकवचनमतन्त्रम् ॥ कृजादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियतेनेनेति चक्रम् । विक्लिदम् । कृजः क्लिदेश्च घञर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः ॥ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्चाक्वाभ्यासस्य ॥ * ॥ चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन चरः पुरुषः । चलो रथः । चलं यानम् । वदो मनुष्यः । इत्येवमाद्यापि सिद्धं भवति ॥ हन्तेर्घत्वं च ॥ * ॥ हन्तेर्घत्वं प्रत्यये परतो द्वे भवतो ऽभ्यासस्य च हकारस्य च द्वित्वमाकृ चागमो भवति । परस्याभ्यासाच्चैति कुत्वम् । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥ पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटेर्चि परतो द्वे भवतो णिलुक्च भवति । अभ्यासस्यचोगागमो दीर्घश्च भवति । पाटूपटः ॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोर्हत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासं ष्यङः संप्रसारणं भवति । यणः स्थाने इग भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धो ऽस्य कुमुदस्येवगन्धो ऽस्येति बहुव्रीहिस्तत्रोपमानाच्चैति गन्धस्येदन्तादेशः, करीषगन्धेरपत्यमित्यण तदन्तात्स्त्रियामणिजोरनार्थयोगुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्र इति ष्यङ् ततश्चापि विहिते षष्ठीसमासः संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् । ष्यङ् इति किम् । इभ्यापुत्रः । क्षत्रियापुत्रः । पुत्रपत्येति किम् । कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुषइति किम् । कारीषगन्ध्यापतिरस्य यामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं यामः । ष्यङ् इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणं स्त्रीप्रत्यये वानुपसर्जनेनेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येष नियमो नास्ति तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति । उपसर्जने तु ष्यङि न भवति । अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्य पुत्रो ऽति-कारीषगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्योः केवलयोर्हत्तरपदयोरिदं

संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीषगन्ध्यापुञ्जुतं कारीषगन्ध्यापरं-
मपुञ्ज इति । अङ्गन्ते यद्यप्यन्ये यणः सन्ति तथापि अङ्ग एव संप्रसारणं निर्दि-
श्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते विभाषा घरेरिति
यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

अङ्गः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुशब्दउत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे अङ्गः
संप्रसारणं भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीषगन्धीबन्धुः । कौमुद्रगन्धी-
बन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः । कारीषगन्ध्याबन्धुः ।
अत्रापि पूर्ववदेव । परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीषगन्ध्याब-
न्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः कारीषगन्ध्यापरमबन्धुरिति ।
बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयं बन्धु-
शब्दः ॥ मातृत्वमातृकमातृषु ॥ * ॥ अङ्गः संप्रसारणं भवति विभाषया बहु-
व्रीहावेव । कारीषगन्ध्या माता ऽस्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसंख्यानान्
यत्ते मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चिन्करणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं
बाधते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद् न दृष्टतश्चेति कवपि विकल्प्यते ।
कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्या-
मातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वृत्तते । अङ्ग इति निवृत्तम् । वचि । वच परिभाषणे ।
ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि । अिष्वप् शये । यजादयो, यजदेवपूजासंगतिकर-
णदानेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति
प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि । उक्तः । उक्तवान् । स्वपि । सुप्तः ।
सुप्तवान् । यज । इष्टः । इष्टवान् । वप् । उप्तः । उप्तवान् । वह । ऊढः ।
ऊढवान् । वस । ऊषितः । ऊषितवान् । वेज् । उतः । उतवान् । व्येज् । संवी-
तः । संवीतवान् । ह्वेज् । हूतः । हूतवान् । वद । उदितः । उदितवान् ।
दुष्वाश्चि । शूनः । शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते ।
तेनेह न भवति । वाच्यति वाचिक इति ॥

ग्राहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभू-

ज्जतीनां किति च ॥ १६ ॥

यद् उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेजो वयिः, व्यध तादने, वश कान्तौ,
व्यध व्याजीकरणे, ओग्रश्च हृदने, प्रच्छ ज्ञीप्सायां, भस्म पाके, इत्येतेषां

धातूनां इति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति । यह । एहीतः । एहीतवान् । इति । एह्यति । लरीयह्यते । ज्या । जीनः । जीनवान् । न्या-
दिभ्य इति निष्ठासत्वम् । इति । जिनाति । जेजीयते । हल इति संप्रसार-
णदीर्घं कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि । लिटि परतो वेजो वयिरा-
देशस्तस्य द्विदभावात् किदेवोदाह्रियते । ऊयतुः । ऊयुः । यद्येवं वयिग्रहण-
प्रनर्थकम्, यजादिषु वेज् पठ्यते । नैवं शक्यम् । लिटि तस्य वेज इति प्रति-
षेधो वक्ष्यते । तत्र यथैव स्थानिवद्भावाद्गुरोर्विधिरैवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति । नैष
दोषः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधाद् वयोर्विधौ ग्रहणं
प्रतिषेधे वा ग्रहणमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षाच्चिदैशेन वयेः
स्यष्टीक्रियते । व्यध । विदुः । विदुवान् । इति । विध्यति । वेविध्यते । वश ।
उशितः । उशितवान् । विति । उष्टः । उशन्ति । व्यच । विचितः । विचितवान् ।
इति । विचति । वेविच्यते । व्यचेः कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्रा-
ज्जाति प्रत्यये संप्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति ।
श्चेः । वृक्कणः । वृक्कणवान् । अथ कथमत्र कुत्स् व्रश्चभ्रस्जेति हि षत्वेन
वितव्यम् ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीर्द्विधाषु सिद्धौ वक्तव्यः ॥ * ॥ तत्र
त्वं प्रतिनित्यस्य सिद्धत्वाद् भलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्स् तु कर्त्तव्ये तद-
सदुपमेवेति प्रवर्तते कुत्स्वम् । इति । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्ठः ।
पृष्ठवान् । इति । पृच्छति । परीपृच्छते । प्रश्नः । नडि तु प्रश्ने चासवका-
इति निपातनादसंप्रसारणम् । भ्रस्ज । भृष्टः । भृष्टवान् । इति । भृज्जति ।
रीभृज्ज्यते । सकारस्य भलां जश् भशीति जश्त्वेन दकारः, स्तोः श्चुना
वुरिति श्चुत्वेन जकारः ॥

लित्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १० ॥

उभयेषां वच्यादीनां यहादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप्रसारणं
वति । वचि । उवाच । उवचिथ । स्वप् । सुषाप । सुषपिथ । यज । इयाज ।
यजिथ । टुवप् । उवाप । उवपिथ । यहादीनां, तत्र यहेरविशेषः । जयाह ।
यहिथ । ज्या । जिज्यौ । जिज्यिथ । वयि । उवाय । उवयिथ । व्यध ।
व्याध । विव्यधिथ । वश । उवाश । उवशिथ । व्यच । विव्याच । विव्य-
थ । वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि
प्रसारणमकृत्वा हसादिःशेषेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति ।
य रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं परतत्वं च क्रियते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानि-
द्भावाच्च संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । वव्रश्च ।
शिवथ । पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः । अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधी-

यते । किति हि परत्वाद्वातोः संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम्
कचतुः । कचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचः
हलादिःशेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । विव्याध ॥

स्व पेश्चङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेण्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति
असूषुपत् । असूषुपताम् । असूषुपन् । द्विर्वचनात्पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृ
लघूपधगुणस्तस्य यौ चङुपधाया ह्रस्वत्वं ततो द्विर्वचनं दीर्घा लघोरिति
दीर्घत्वम् । चङीति किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । कितोति निवृत्तं, ङितोति
केवलमिहानुवर्त्ततइत्येतद्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिच्छेजां यङि ॥ १९ ॥

जिष्वप् श्ये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, च्येज् संवरणे, इत्येतेषां धातून्
यङि परतः संप्रसारणं भवति । सोषुप्यते । सोसिम्यते । वेधीयते । यङीति
किम् । स्वप्क ॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्त्तते । वशेर्द्धातोर्वाङि परतः संप्रसारणं न भवति । वावश्यते
वावश्यते । वावश्यन्ते । यङीति किम् । उष्टः । उशन्ति * ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चाय पूजानिशासनयोरित्येतस्य धातोर्वाङि परतः कीत्य
यमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं यङ्लुगर्थम् ।
चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायी ओष्यायी कृद्वाचित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो
भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् । स्फातिः । स्फातीभव-
तीत्येतदपि क्तिन्नन्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते लिङ-
ङाश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतन्न स्वर्यते । स्त्ये
स्त्यै शब्दसंघातयेष्टुयोरप्येतयेर्द्धात्वोः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम् । स्त्या
इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीत-

* यङीति किम् । उष्टः उशन्तीत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

॥१॥ । संप्रसारणे कृते यण्वत्त्वं विहृतमिति निष्ठानत्वं न भवति । प्रस्त्योन्यत-
स्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् ।
प्रस्त्यानः । संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्येवसिद्धे पूर्वयहणमिहापि यथा स्यात् ।
प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् । तत्कथं प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थं बहुव्रीहिः । प्रः पूर्वा
प्रस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्य इति व्यधिकरणे पष्ठो तत्र
प्रसंस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्यादशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शे वर्त्तमानस्य श्येङ् गतावित्यस्य धातोर्हि-
ष्टायां परतः संप्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः ।
द्रवत्रस्यायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । श्यो ऽस्पर्श इति निष्ठानत्वम् । स्पर्शे शीतं
वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रं तद्वति चास्य शीतशब्दस्य
शक्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः ॥

प्रतिश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतिहृत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भव-
ति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति
सूत्रारम्भः ॥

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि श्रव इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्र-
सारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रव-
मूर्त्तिस्पर्शविवक्षाया अपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिश्यानं घृतम् ।
अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमु-
दकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वयहणस्य च प्रयो-
जनं समभिश्यानं समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति के चिद्वाच्यते । न किलायम-
भ्यवपूर्वः समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्माच्च
भवति । तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते ततो यवान्तरमास्थेयमस्मा-
द्विभाषाविज्ञानात् । व्यवस्थेयम् । पूर्वयहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम् ।
अभिसंशीनमभिसंश्यानं वा । अवसंशीनमवसंश्यानं वा । अत्र विकल्पो यथा
स्याद् इति पूर्वयहणं स्यः प्रपूर्वस्येतिवत् * ॥

शृतं पाके ॥ २७ ॥

* अभिसंशीनमित्यारभ्य स्यः प्रपूर्वस्येतिवदित्यन्तःपाठः प्रविष्टो वेदितव्यः, पद-
मञ्जर्यां तस्य दर्शनात् ।

विभाषेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ह्यन्तस्याण्यन्तस्य । पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शुभावा निपात्यते विभाषा । श्रुतं क्षीरम् । शुहविः । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं शुभावा भवति । अन्यः न भवति । आणा यवागूः, अपिता यवागूरिति । यदापि बाह्ये प्रयोक्तुं द्वितीयो णिञ्जुत्युच्यते तदापि नेष्यते । अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति आतिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थं वर्त्तते स एयन्तः प्राकृतं पच्यर्थं माह । तदत्र द्रुयोरपि श्रुतमितीष्यते । श्रुतं क्षीरं स्वयमेव । श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहविषोरेव ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । आप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनो बाहू । पीनमुरः । इयमपि व्यवस्थितविभाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति सापसर्गस्य तु नैव भवति । प्रप्यानः आप्यानश्चन्द्रमाः । आद्यूर्वस्यान्यूधसोर्भवत्येव । आपीनान्युः । आपीनमूध इति

लिङ्यङोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्रुष्यते । लिटि यच्च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे परत्वात् पीभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनमेरुनेकाच इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयेते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिङ्यङोरिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वयतुः । यङि । शोशूयते । शेस्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते लिटि तु किति यज्ञादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्येवोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिङ्यभ्यासस्योभयत्रामित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

गौ च संश्चङोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्यरे चङ्परं च गौ परतः श्वयतेर्द्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिषति । शिश्वाययिषति । यङि । अशूशवत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिवादे श्च । तत आः पुण्यञ्चपरदत्येतद्वचनं ज्ञापकं गौ कृतस्थानिषद्भावस्येति स्थानिषद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

हूः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

गौ च संशङ्कोरिति वर्त्तते । सन्त्यरे चङ्परं च गौ परतो हूः संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् शाच्छासाह्वाव्येषां युगिति प्रागेव युगं भवति । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभाषेयस्य निवृत्त्यर्थम् । हूः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । ह्वायकमिच्छति ह्वायनीयति । ह्वायनीयतेः सन् जिह्वायनीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

हू इति वर्त्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो हूयतिः, कश्चाभ्यस्तस्य हूयतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य हूयतेः प्रागेव द्विवचनान्तसंप्रसारणं भवति । जुहाव । जौहूयते । जुहूषति ॥

बहुलं ह्रन्दसि ॥ ३४ ॥

हू इति वर्त्तते । ह्रन्दसि विषये हूयतेर्द्वौ बहुलं संप्रसारणं भवति । द्वागौ हुवे । देवौ सरस्वती हुवे । हूजो लट्यात्मनेपदोत्तमैकवचने बहुलं ह्रन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुपधादेशश्च । न च भवति । हूयामि हतः शिवान् । हूयामि विश्वान्देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं ह्रन्दसीति वर्त्तते । चायतेर्द्वौ ह्रन्दसि विषये बहुलं कीत्यरमादेशो भवति । विधुना निचिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिट्युसि रूपम् । न भवति । अग्निर्ज्यातिर्निचाय्यः ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः

श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥

ह्रन्दसीति वर्त्तते । अपस्पृधेयामिति । स्पृष्टुं संघर्षं इत्यस्य लङि आशामि द्विवचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णोः । यदपस्पृधेयाम् । अपस्पृधेयामिति भाषायाम् । अपर आह । स्पृष्टुरपपूर्वस्य लट्ययामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं ह्रन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङागमाभावः । अथ प्रत्युदाहरणमपस्पृष्ट्वामिति भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति । अर्च्यं पूजयामर्हं पूजयामित्यनयोर्द्वौ लट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विवचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्माच्च द्विहल इति जुहायः । यज्या अर्कमानृचुः । न वसून्यानृहुः । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम् ।

विच्युषे । व्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्दे ऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च निपातनात् । विच्युषे । व्युष्विषइति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हानावित्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यतोः तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् । आता इति । श्रीज् पाकइत्येतस्य धातोर्निष्ठायां आभावः । आतास्त-इन्द्रसोमाः । श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः । अनयोः आभावश्चिद्भावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु बहुषु आभाव एव । अन्यत्र शिभाव इति । सोमादन्यत्र क्व चिदेकस्मिन्नापि आभावो दृश्यते । यदि आतो जुहोतन । तस्य आता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंग्रहे द्रष्टव्यः । आशीराशीर्त्ते इति । तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च शीरादेशः निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्ते ऊर्जम् । क्षीरैर्मध्यत आशीर्त्ते ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध । विदुः । व्यच्च । विचितः । व्येज् । संवीतः । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात्प्रथमं परस्य यणः क्रियते । पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्यस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्वयुषमघोनामतद्विते । यूनः । यूना । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्यं सवर्णेदीर्घत्वमेकादेशो न स्यानिषद्भवति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥ अचि ज्ञेस्तरपदादिलोपश्छन्दसि ॥ * ॥ अचि परतस्त्रेः संप्रसारणं भवति, उक्तपदादिलोपश्च छन्दसि विषये । तिस्र अचो यस्मिन् तत् तृचं सूक्तं, तृचं साम । अक्पूर्वभूः पथामानसइति समासान्तः । छन्दसीति किम् । स्पृचं कर्म ॥ रयेमतौ बहुलम् ॥ * ॥ रयिशब्दस्य छन्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति । रयिमान्यष्टिवर्तुनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वक्तो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊयतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । कितितीति किम् । उवाच । उपविष ।

वेजः ॥ ४० ॥

लिटीत्यनुवर्त्तते । खेञ् तन्तुसंतानइत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं
भवति । खवौ । खवतुः । खवुः । किति यजादित्वाद् धातोः प्राप्तमकि-
यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

खेञ् इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो खेञः संप्रसारणं न भवति ।
वाय । उपवाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येव । ज्या खयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न
भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येव । व्यञ् संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न
भवति । प्रख्याय । उपख्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्यञ्जित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो
विभाषा संप्रसारणं न भवति । परिधीय यूपम् । परिध्याय । संप्रसारणे कृते
रपूर्वत्वे च ह्रस्वस्येति तुक् प्राप्नोति स हल इति दीर्घत्वेन परत्वाद्वाध्यते ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥

धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति,
शिति तु प्रत्यये न भवति । स्लौ । स्लाता । स्लातुम् । स्लातव्यम् । शो ।
निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् । एव इति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । उप-
देशइति किम् । चेता । स्तोता । अशितीति किम् । स्लायति । स्नायति । कथं
ब्रूते, प्रश्ने । नैवं विज्ञायते । शकार इत्यस्य सायं शिदिति, किं तर्हि श एव
त् शित् । तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणइति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः ।
एष शकारान्तो भवति । अशितीति च प्रसज्यप्रतिषेधोपम् । तेनैतदात्म-
नैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययेत्युक्तेर्भवतीति । सुलः सुल इति । आतश्चोपसर्गइति
कप्रत्ययः । सुलानः सुलान इत्यातो युञ्जित्येवमादि सिद्धं भवतीति । आका-
राधिकारस्त्वयं नित्यं स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

खेञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संखिख्याय ।
संखिख्याय । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । खश्चो
ऽशिति इति सिद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्त्तते । स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्द्वौत्वारैः स्याने घाि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविध्य इति वा षत्वम् ॥

क्रीड्जीनां णौ ॥ ४८ ॥

डुक्रीड् द्रव्यविनिमये, इह अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेच स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णाविति वर्त्तते । षिधु हिंसासंराद्धोरित्यस्य धातेरपारलौकिकेर्धे वर्त्तमानस्यैव स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । अन्नं साधयति । यामं साधयति । अपारलौकिकइति किम् । तपस्तापसं सेधयति । स्वात्यैवैतं कर्माणि सेधयति । अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेषउत्पन्नः परलोके जन्मान्तरफलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्माच्च भवति । अन्नं साधयति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । सिधेरत्रार्थो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमन्नम् । तस्य यद्वानं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थं कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते सिध्यतेरिति श्रुत्या निर्देशः षिधु गत्यामित्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेशइति वर्त्तते । मीड् हिंसायाम्, डुमिड् प्रक्षेपणे, दीङ् लय, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेशएव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलोन्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय । उपदेशएवात्वविधानादिवर्णान्तलक्षणप्रत्ययो न भवति । आकारान्तलक्षणश्च भवति । उपदायो वर्त्तते । ईषदुपदानमिति घञ्युचौ भवतः ॥

विभाषालीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेशइति च । लीङ् श्लेषणइति द्विवादि ली श्लेषणइति त्रयादिस्योक्तयोर्भयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्लुङ्गिति ल्यपि च इच्छश्च विषये उपदेशएवालोन्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् । विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेतुम् ।

वेलेतव्यम् । विलीय ॥ निमीमिलियां खलवोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषत्प्र-
प्रयः । प्रमयो वर्त्तते । ईषक्षिमयः । निमयो वर्त्तते । ईषद्विलयः । विलयोवर्त्तते ।
एव लियो व्यवास्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् । एवं च प्रलम्भनशालीनीकर-
गोश्च यौ नित्यमास्थं भवति । कल्त्वामुल्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते ॥

खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्त्तते । खिद दैन्यइत्यस्य धातोरेवः स्थाने छन्दसि विषये
विभाषा आकार आदेशो भवति । वितं विखाद । वितं विखेद । छन्द-
शीति । किम् । वितं खेदयति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

गुरी उद्यमनइत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा
आकार आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ये
णमुलेति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्तइत्यत्र द्वितीयायां
वति णमुल् ॥

चिस्फुरोणौ ॥ ५४ ॥

चिस् स्फुर इत्येतयोर्द्वौत्वार्यौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो
भवति । चापयति । चापयति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने
तर्त्तमानस्य यौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवाप-
यति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भे ग्राहयतीत्यर्थः । प्रजनो हि जन्मन
पक्रमो गर्भवहणम् ॥

बिभेतेहेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयो-
क्तस्ततो यद्वयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः, तद्वयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमा-
स्य जिभी भयइत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो
भापयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भापयते । जटिलो भीषयते । भीष्मो-
त्तुभयइत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये षुक् । स चात्पप्ते न भवति । लिभि-
गरीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः वृत्तिधीयते । हेतुभयइति किम् ।
जिष्मकयैर्न भाययति । अत्र हि कुञ्चितातो भयं कारणाच्च हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभयइति च । नित्यग्रहणविभाषेति नित्यम् ॥

स्मिद् ईषद्वसनइत्यस्य धातोर्हेतुभयेर्धं चैः परतो नित्यमाकारादेशो भवति
मुख्यो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भयइति किम् । कुञ्चिक्येन हि
स्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेर्यथा ऽभिधीयते । नां
मुख्ये भये स्मयतेर्दृष्टिरस्ति ॥

सृजिद्रुशोर्भक्त्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्वौत्वाभलादावकिति प्रत्यये परते
ऽमागमो भवति । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । द्रष्टा । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम्
लघूपधगुणापवादोयममाममः । अस्मात्तीत् । अद्रात्तीत् । सिचि सृष्टिरमि क्
भवति पूर्वं तु बाध्यते । भलीति किम् । सत्त्वनम् । दर्शनम् । अकितेति
किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह
भवति । रज्जुसृङ्गभ्यां देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेशइति वर्त्तते, भक्त्यमकितेति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातोर्चं
कारोपधस्य भलादावकिति प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याममागमो भवति । ज्ञप्ता
तर्पिता । तर्प्ता । द्रप्ता । दर्पिता । वृष प्रीक्षणे वृष हर्षणमोचनयोः
इत्येतौ रधादी धातू तयोर्दिङागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तो
पदेशः पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् । वर्ठा । वर्ठुम् । वर्ठव्यम् । वृ
उदात्तमनइत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्याच्चास्येङ् विकल्प्यते । चर्दुपधस्येति किम्
भेत्ता । छेत्ता । भलीत्येव । तर्पणम् । दर्पणम् । अकितेत्येव । वृप्तः । दृप्तः ।

शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षञ्चिति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यं
न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्षा हि
तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्षा दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् । शिरः ।

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षञ्चिति वर्त्तते । आदेशोऽयमिष्यते स कथं तद्धितइति हि परं निमि
त्तमुपादीयते स तदनुकृपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परत
शिरःशब्दस्य शीर्षवादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्य
स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति
प्रकृतिभावः । तद्धितइति किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ।
शिरसः शीर्षवादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्वृत्ते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसो
पत्यं, हस्तिशीर्षः * । बाह्वादिभ्यश्चेति इञ् । स्थूलशिरस इदं स्थूलशी-
र्षम् । शीर्षेणभावे हि अचित्ति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षशब्दात् स्थि-
तिमित्रा ऽणिजोरनार्षयोः व्यङ्गादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात्
शीर्षादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षेत्येत्यनिष्टं रूपं
यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्षेति तत्कथं, कर्त्तव्योत्र यवः । अणिजन्ताद् वा
रः प्रत्ययः व्यङ्गाश्रयितव्यस्तत्र यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

पद्मेमासहृन्निशसन्धूपन्दोषन्यकञ्चकन्नदन्नास-

ञ्चस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूप दोष यकृत् शकृत् उदक
पासन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास हृत्
निश् असृज् यषन् दोषन् यकृन् शकृन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भव-
न्ते । पद् । निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत् । या दतो
धावति तस्यै श्यावदन् । नस् । सूकरस्त्वखनचसा । मास । मासि त्वा पश्यामि
वृषां । हृद् । हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश् । अमावास्यायां निशि यजेत ।
प्रसृज् । असिक्तोस्त्रावरोहति । यूपन् । या पात्राणि यूप्य आसेचनानि । दोषन् ।
अस्ते दोषा दौर्भाग्यम् । यकृन् । यकृवद्व्यति । शकृन् । शकृवद्व्यति उदन् । उदो
देवस्य नावा ते । आसन् । आसनि किं लभे मधूनि । शस्प्रभृतिष्विति किम् ।
गदौ ते प्रतिपीड्यौ नासिके ते कृशे । के विदत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुन-
विशेषे येच्छन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

व्यायामनुष्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वेनतेयमिवारगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्ति । तेन पादादयोपि
युज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि
शब्दादेशो भवति ॥ पदादिषु मांस्यत्स्नानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ मांस पृतना
शान् इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस पृत् स्नु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांस्य-
स्या उखायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । पृत्सु मर्त्यम् । पृतनासु मर्त्यमिति ।
प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुष । अधिसानुष्विति प्राप्ते ॥ नस्
नासिकाया यत्तत्सत्तुद्रेषु ॥ * ॥ नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत् तस् तुद्रे
त्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । नस्सुद्रः ॥ यति वर्णनगरयोर्नैति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ नासिक्यो वर्णः । नासिक्य नगरम् ॥

* ऐतुशीर्षितिर्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः वकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । बह । सहते । पिच
सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् । षोडश । षड्विंशः । षण्डः । आदेरिति किम्
कर्षति । कृषति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र वत्वव्यवस्थार्थं षादयो धातवः ।
विदुपदिष्टाः । के पुनस्ते ये तथा पठन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । अज्दन्त्य
पराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्विदिस्विजिजिस्वपितयश्च । मकारवकार
योरनज्दन्त्यत्वाच्च भवतीति अप्राप्ते विधानम् । * सृपिसृजिस्सृस्त्यासेकसु
वर्जम् ॥ सुब्धातुष्टिष्वष्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ षोडीयति । षण्डी
यति । ष्वष्कते । छिषु इत्यस्य द्वितीयस्यकारष्टकारश्चेष्यते । तेन तेष्ठीयां
टेष्ठीयते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

णो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्त्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति
णीञ् । नयति । णम । नमति । णह । नहति । धात्वादेरित्येष । अणति
सुब्धातोरायमपि नेष्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादसमाप्ते
णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धातवः के विदुपदिश्यन्ते ।
पुनस्ते । ये तथा पठन्ते अथ वा लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः
नृनन्दिनार्दिनक्कनाटिनाशृनाष्टवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्द्धातुग्रहणाच्चिद्वृत्तम् । तेन
धातोराधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । दिव् । दिदिवान् ।
दिदिवांसौ । दिदिवांसः । ऊयी । ऊतम् । क्रूयी । क्रूतम् । गोधाया वृक् ।
गोधेरः । पचेन् । यजेन् । वकारस्य । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । सिवेः ।
आसेमाणम् । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाच्छोः शूडनुनासिके चेति
ऊठ न भवति । वलीति किम् । ऊय्यते । क्रूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् ।
वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो यथा स्यात् । कण्डूयतेः क्तिप् । कण्डूः । लोलू-
यतेः । लोलूः । व्रश्वादीनामुपदेशसामर्थ्याद् वलि लोपो न भवति । वृश्चति
वव्रश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिः शेषयोर्बेहिरङ्गत्वात्प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्त्तते । वेरिति क्तिबादयो विशेषाननुबन्धानुस्तुत्य सामा-
न्येन वृहन्त । वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ब्रह्मभूणवृक्षेषु क्तिप् । ब्रह्महा ।

* मकारवकारयोरित्याख्य विधानमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

गृह्णा । स्पृशानुदके किन् । घृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भजो विवः । अर्द्धभाक् । त्रिभाक् । तुरीयभाक् । अपृक्तस्येति किम् । वृद्ध्यां विन् । दर्विः । कुग्गृह्ण । तावभ्यः क्रिः । जायविः ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् । लुप्यत इति लोपः । हलन्ताद् अन्तादाबन्ताच्च दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतद-
क्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तत्ता । उखासत् । पर्णध्वत् ।
प्रन्तात् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरी । आबन्तात् । खट्वा । बहुराजा । कारी-
गन्ध्या । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत् । अविभर्भवान् ।
श्री लङि तिपि श्लौ भृशामित् इत्यभ्यासस्येत्स्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः ।
अभिनेत्र । अचिन्नेत्र । दस्य रेफः । हल्ङ्याब्भ्य इति किम् । यामयीः । सेना-
रीः । दीर्घादिति किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वाः । सुतिसीति किम् । अभै-
सीत् । तिपा सहवरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिच्चा ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति
क्म् । भिनत्ति छिनत्ति * । हलिति किम् । बिभेद । विच्छेद । अथ किमर्थं
हलन्तात्सुतिसीनां लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् । न सिद्धमिति
राजा तत्तेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न स्यात् । उखासत् पर्णध्व-
देत्यत्रापदान्तत्वादुत्वं च न स्यात् । अभिनेत्रेत्यत्रातो रोरुतादप्रुतदत्युत्वं न
स्यात् । अविभर्भवानित्यत्र तु रात्सस्येति नियमाल्लोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्धमिति ।

रान् तेनैव लोपः स्यादुलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्ङ्स्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्व-
त्वे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ङ्स्वान्ताच्च परो हल्लुप्यते
संबुद्धेर्भवति । एङन्तात् । हे अग्ने । हे वायो । ङ्स्वान्तात् । हे देवदत्त ।
हे नदि । हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दादतीमित्यम् । अस्मि पूर्व इति पूर्वत्वे कृते
स्माच्चस्य मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र द्विदयमद्वादेशस्तत्र टिलोपे सति
स्वाभावाच्चास्ति संबुद्धिलोपः । एङ्ग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शेषछन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति । या सेत्रा । या
ना । यानि सेत्राणि । यानि वनानि ॥

* विभर्त्तित्वाधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् प्रकृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् । आलूय । शामणीः । पितेति किम् । कृतम् । हृतम् । कृतीति किम् । पटुतरः । पटुतमः । शामणिकुलमि त्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्याभिदृत्वात् तुग्न भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारो ऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सूत्रादित् उत्तरं यद्व्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । इको यणचि दधञ्च । मध्वञ्च । संहितायामिति किम् । दधि अञ्च । मधु अञ्च ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । कृकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमे भवति । इच्छति । गच्छति । ह्रस्व एवात्रागमो न त्वदन्तः । तेन विच्छिदत्तु श्विच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न एह्यत इति हलादिः शेषेण न निवर्त्यते नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आच्चाङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, कृदिति च । आङो इति ईषदादिषु धतुर्ध्वेषु वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य कृकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे । ईषच्छाया । आच्छाया । क्रियायोगे । आच्छादयति । मर्यादाभिविध्याः । आच्छायायाः । आच्छायम् । माङः खल्वपि । माच्छैत्सीत् । माच्छिदत् । द्विद्विशिष्टग्रहणं किम् । आच्छाया । आच्छाया । प्रमाच्छन्दः । प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो भवति । द्वीच्छति । स्त्रीच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्वीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वण नित्यं प्राप्नो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीच्छाया । कुवलीच्छाया । कुवलीच्छाया ॥ विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनकृत्रम् । नच्छायां कुरवोपराम् । नक्षायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अधि परत इको यणादेशो भवति । दध्यच् । मध्यच् । कर्त्रर्थम् ।
इर्द्धम् । लाङ्गतिः ॥ इकः प्रतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनाथे यणादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥
तोऽ इन्द्रम् । भोऽ यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचौ ऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थाने ऽचि परतो ऽय् अच् आय् आच् इत्येते आदेशा यथासंख्यं
प्रवृन्ति । वयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कयेते । व्ययेते । यावववृणद्धि ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योयमेवः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् ओकारस्याच् स यकारादौ
प्रत्यये परतो भवति । बाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्ख्यं दाह । पित्र्यः कार्पासः ।
नाव्यो ह्रदः । वान्त इति किम् । रायमिच्छति रैयति । यीति किम् । गोभ्याम् ।
नौभ्याम् । प्रत्ययदति किम् । गोयानम् । नौयानम् ॥ गोयूतौ छन्दसि ॥ * ॥
गोशब्दस्य यूतौ परतश्छन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । आनो मित्रावरुणा
यूतौगंध्युतिमुत्तम् । छन्दसीति किम् । गोयूतिः ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥
गोयूतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्यूतिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते । वान्तो यि प्रत्ययदति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो
यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति ।
लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यापाव्यम् । धातोरिति किम् । प्राति-
पदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः । बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यात् । इह न
स्याद् गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । अतन्निमित्तस्य मा भूत् । आ-
यते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः । अत इज् । एवकारकरणं किम् ।
धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि
धातोश्चाधातोश्च भवति । बाभ्रव्यः । अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

चि जि इत्येतयोर्द्वौत्वोर्यति प्रत्ययो परतः शक्यार्थे गम्यमाने एकार-
यादेशो निमात्यते । शक्यः क्षेतुं, जय्यः । शक्यो क्षेतुं, जय्यः । शक्यार्थ-
ति किम् । क्षेयं पापम् । क्षेयो दुष्टलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीणातेर्द्वौतास्तदर्थे क्रयार्थे यस्मिन्बन्धिधेये यति प्रत्यये परतो ऽया-
देशो निपात्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थे यः प्रसारितः स उच्यते ।
तदर्थेति किम् । क्रयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवय्ये चच्छन्दसि ॥ ८३ ॥

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च धी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषे
ऽयादेशो निपात्यते । भय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति कृत्यल्युटो
बहुलमित्यपादाने यत्प्रत्ययः । बिभेत्यस्मादिति भय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रिया
मेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति । छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवे
यम् ॥ इदय्या आप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ इदय्या आपः । इदे भवा, भवे
छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोयम् । ख्यत्यात्परस्येति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यदुक्त्याम
स्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति
आद्वयं इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । खट्वे
न्द्रः मालेन्द्रः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि
स्यात् । नोभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत्प्रकल्पके भवत इति । एकग्रहणं पृथगा
देशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदाद्वि भिन्नादिषु नत्ववद्द्वावादेशौ स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वर्त्तते, पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योयमेकादेशे
विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति । यथा तस्यान्त आदिव
तदन्तर्भूतस्सद्वहणेन गृह्यते तद्वदेकादेशो ऽपि तद्वहणेन गृह्यतइत्येवो ऽतिदे
शार्थः । ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊडित्यप्रातिपदिकं
तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्भवति ।
यथा शक्यते कर्तुं इत्याधप्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । वृत्तावित्यत्र सुबौकार
असुबकारः, तयोः सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्यते वक्तुं
सुबन्तं पदमिति । वर्णाश्रयविधाययमन्तादिवद्वावो नेष्यते, तथाहि खट्वाभिरि
त्यन्तान्तवद्वावाभावादतो भिस ऐसिति न भवति । हृत्येतर्जुहावेति संप्रसारणपूर्व
त्वस्यादिवद्वावाभावादात औ णल इति न भवति । अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति
वृद्धिरेवीति वृद्धिरुहः पदान्तादतीत्यत्र विधावादिवच्च भवति । पूर्वपरसमुदाय
एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते, तच्चावयवयोरानुमानिकं स्थानित्व
मिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्वावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्वावा विधीयते ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्ये न करोती
त्यर्थः । असिद्धवचनमादेशस्तत्प्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावायं च । कोविचद

इत्यत्र षडः पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वात्पदादेरिण उत्तरस्या-
देशस्य । सकारस्य षत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाच्च भवति । कोस्य योस्य कोस्मै
योस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादिण इति षत्वं न भवति । तुग्विधौ । अधीत्य
प्रत्येकैकादेशस्यासिद्धत्वात् द्वस्वस्य पिति कृति तुगिति तुगभवति ॥ संप्रसार-
णहीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ संप्रसारणे । ब्रह्मब्रूषु । परिवीषु । संप्रसार-
णपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोति । हौ । वृत्तेच्छत्रम् । वृत्ते क्त्रम् । इटि ।
अपवेच्छत्रम् । अपवे क्त्रम् । आनुणस्यासिद्धत्वाद् द्वस्वलक्षणो नित्योऽत्र तुक्
प्राप्नोति, दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुग्विक्तव्य इष्यते ॥

आनुणः ॥ ८७ ॥

अधीत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो यो ऽच् अचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णोचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । खेदघम् । खद्वेन्द्रः ।
मालेन्द्रः । तवेहते । खद्वेहते । तवोदकम् । खद्वोदकम् । तवश्यः । खद्वश्यः ।
तवल्कारः । खद्वल्कारः । लकारस्य स्थाने यो ऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात्परो य एच् एचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णोचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आनुणस्यापवादः । ब्रह्मेडका ।
खद्वेडका । ब्रह्मैतिकायनः । खद्वैतिकायनः । ब्रह्मौदनः । खद्वौदनः । ब्रह्मोप-
गवः । खद्वोपगवः ॥

एत्येधत्पूठ्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च । तदेतदेज्यहणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेध-
तेरप्यभिधारादूठश्चासंभवात् । इण् गतावित्येतस्मिन्धातावेचि एध वृद्धावित्येत-
स्मिन् ऊठि च पूर्वं यदवर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णोचोः स्थाने वृद्धि-
रेकादेशो भवति । उपैति । उपैषि । उपैमि । उपैधते । प्रैधते । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ।
प्रष्ठौहे । उठाऽनुणापवादे वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्यास्त्वेडिपररूपापवादः । शोमा-
होश्चेत्येतत् पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवतीति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इति वा । तेनेह न भवति ।
उप । आ इत् उपेत इति । एवात्येव । उप इत्, उपेतः ॥ अतादूहिन्यां वृद्धिर्वक्त-
व्या ॥ * ॥ अतौहिणी ॥ स्वादीरेरिण्योर्बृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वरम् । स्वैरिणी * ॥
गदूठोऽशेषेषु वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्रौठः । प्रौठिः । प्रैषः । प्रैष्यः † ॥ चते च

* स्वादीरेरिण्योर्बृद्धिर्वक्तव्या * * * स्वैरः । स्वैरी । पा० २ ।

† अत्र वार्तिके ऊठपठ्यं प्रौठ इति तदुदाहरणं च पुस्तकान्तरे अधिके ।

तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्लक्ष्या ॥ * ॥ सुखेन चेतः, सुखार्तः । दुःखेन चेतो दुःखार्तः । चेत इति किम् । सुखेन इतः सुखेतः । तृतीयेति किम् । परमत्तः समासइति किम् । सुखेनतः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्लक्ष्या ॥ * ॥ प्र प्रार्णम् । वत्सतर । वत्सतरार्णम् । कम्बल । कम्बलार्णम् । वसन । वसनार्णम् चणदशाभ्यां वृद्धिर्लक्ष्या ॥ * ॥ चणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ६० ॥

एधीति निवृत्तम् । अवीत्यनुवर्त्तते । आटः परो यो ऽच् अचि च पूर्वं य आट् तयोः पूर्वपरयोराडवोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐतिष्ठ । ऐत्त ऐत्तिष्ठत् । औभीत् । आट्ठीत् । औब्जीत् । चकारो ऽधिकविधानार्थे उभ्याम ङोश्च पररूपबाधनार्थः । औभीयत् । औकारीयत् । आ ऊठा औठा, तां ऊत्त, औठीयत् ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ६१ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्रुणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति । उपाध्रति । उपसर्गादिति किम् । अद्रुच्छति । मालच्छति । प्रगता अच्छका अस्माद्वेशत् प्रच्छको देशः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादेयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । अतीति किम् । उप इत्, उपेतः । तपरकरणं किम् । उप अकारीयति । उपकारीयति वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातु ग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् । अत्यक इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ।

वा सुप्यापिशलेः ॥ ६२ ॥

आदित्येव । उपसर्गादृति धाताविति च । सुबन्तावयवे धातावृका रादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति । उपर्षभीयति । उपार्षभीयति । उपल्कारीयति । उपाल्कारीयति । अकारलकारयोः सावर्ण्यविधिरिति अतीति लकारोपि दृश्यते । आपिशलि ग्रहणं पूनार्थम् । वेति ह्युच्यते ॥

औतो ऽम्शसोः ॥ ६३ ॥

औतो ऽपि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । गां पश्य । गाः पश्य । द्यां पश्य । द्याः पश्य । द्योश्चन्द्रोऽप्योकारान्त एव विकृते, ततोपि परं सर्वनामस्थानं णिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधीयमानस्तां बाधते । अमिति द्वितीयैकवचनं दृश्यते, शसा साहचर्यात् सुशीति बाधिकारात् । तेनादिनवप्रसूनवमित्यत्र न भवति ॥

एङि पररूपम् ॥ ६४ ॥

आदित्येष, उपसर्गाद्वाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ पूर्व-
परयोः पररूपमेकादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति ।
उपोषति । प्रोषति । केचिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्त्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुध्यातौ
विकल्पं करोति । उपेङ्कीयति । उपेङ्कीयति । उपोदनीयति ॥ उपौदनीयति
शकन्धादिषु पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ शक अन्धुः, शकन्धुः । कुल आटा,
कुलटा ॥ सीमन्तः केशेषु ॥ सीम्बो ऽन्तः, सीमन्तः । अन्यच्च सीमान्तः ॥ एवे
चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह एव, इहेव । अद्य एव, अद्येव । अग्नि-
योगइति किम् । इहैव भव मा ऽन्यत्र गाः ॥ आत्थोष्टयोः समासे वा पररूपं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थूल आतुः, स्थूलौतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठी ।
समासइति किम् । तिष्ठ देवदत्तोष्ठं पश्य ॥ एमचादिषु छन्दसि पररूपं वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओद्मन्, अपां त्वोद्मन् ॥

ओमाङोश्च ॥ ६५ ॥

आदित्येष । अवर्णान्तादामि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूप-
मेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् ।
आङि खल्वापि । आ ऊठा, ओठा । अद्य ओठा, अद्योठा । कदा ओठा,
कदाठा । तदा ओठा, तदाठा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ चक्ष्यात्
अर्थात् अद्य अर्थात् अद्यर्थादिति अकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ६६ ॥

आदित्येष । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोराद्गुणापवादः पररूपमेका-
देशो भवति । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । छिन्द्या उस्, छिन्द्युः । अदा उस्,
अदुः । अया उस्, अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उस्मा, कोस्मा । का
वर्षता, कोषिता । आदित्येष । चक्रुः । अविभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

अपदान्तादिति वर्त्तते । अकारादपदान्ताद्गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने
पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः । पचे
पजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् । यान्ति । वान्ति ।
पुष्यति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येष । दण्डावम् । यूपावम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६८ ॥

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन वित्सादृश्येन
तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो

भवति । पटत् इति, पटिति । घटत् इति, घटिति । भटत् इति, भटिति ।
 कृमिन् इति, कृमिति । अद्यक्तानुकरणस्येति किम् । जगत् इति, जगदिति ।
 अत इति किम् । मरट् इति, मरडिति । इतादिति किम् । पटत् अत्र, पट
 दत्र ॥ अनेकाच्च इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सत् इति, स्रदिति । का
 घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति । दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नास्त्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ६६ ॥

अद्यक्तानुकरणस्यास्त्रेडितस्य यो ऽच्छब्द इतौ तस्य पररूपं न भवति तस्य
 योन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटादिति । पटत्पटेति करोति । नित्य
 वीप्स्योरिति द्विवचनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेषां पररूपं
 पटत्पटेति करोति ॥

नित्यमास्त्रेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अद्यक्तानुकरणस्यातो ऽन्त्यस्येति चानुवर्त्तते । डाचपरं यदास्त्रेडितं तस्मि
 न्पूर्वस्याद्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चादस्य
 वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति * ।
 पटादित्यस्माद्व्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाचि बहुलमिति द्विवचनं
 तच्च टिलोपात्पूर्वमेवेत्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णे ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डा-
 यम् । दधीन्द्रः । मधूदके । होतृशयः । अक इति किम् । अग्नये । सवर्णेइति
 किम् । दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारि श्रेते । नावभूलादित्यत्र यदाजिति प्रत्या-
 हारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानिभिनिर्वृतत्वात्सवर्णो न गृह्यन्त इति सवर्ण-
 त्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् ॥ सवर्णेदीर्घत्वे अति च्छ वा वचनम् * ॥
 अति सवर्णे परभूते तत्र च्छ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ अकारः, होत्स्
 कारः । यदा न च्छ तदा दीर्घ एव होतृकारः ॥ अति लृ वा वचनम् * ।
 अति सवर्णे परतो लृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ लकारः । होत्स्लृकारः
 होतृकारः । अकारलृकारयोः । सवर्णविधिरुक्ता दीर्घपत्ते तु समुदायान्तरतमस्य
 लवर्णस्य दीर्घस्याभावात् अकारः क्रियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे कृत्स्नस्या-
 हचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावपि
 अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णेदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । घृताः

प्लवाः । वृक्षान् । प्लवान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घ-
त्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाध-
नरति । अचीत्येव । वृक्षः । प्लवः । अक इत्येव । नावौ । पूर्वसवर्णेयहणं
किम् । अग्नी इत्यत्र पत्ते परसवर्णौ मा भूत् । दीर्घयहणं किम् । त्रिमात्रे
स्यानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात्पूर्वसवर्णेदीर्घादुत्तरस्य शसो ऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारा-
देशो भवति । वृक्षान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डकान् । स्यू-
रान् । अरकान्यथ । सर्वणते पुल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु
वज्रैव वज्रा । लुम्पनुष्यदिति कनो लुपि कृते लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचनरति
पुंसापि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति, वज्राः पश्य, वधिकाः पश्येति ।
तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् । वृक्षाः ।
प्लवाः । पुंसीति किम् । धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णोदिचि पूर्वसवर्णेदीर्घा न भवति । वृत्तौ । प्लवौ । खट्वे । कुण्डे ।
आदिति किम् । अग्नी । इचीति किम् । वृक्षाः ॥

दीर्घाञ्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाञ्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णेदीर्घा न भवति । कुमार्यौ । कुमा-
र्यः । ब्रह्मबन्धौ । ब्रह्मबन्धः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णेदीर्घा न भव-
ति । मासुतीश्चतस्रः । पिण्डीः । मासुत्यश्चतस्रः । पिण्डः । वाराही । उपा-
नही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति ।
वृत्तम् । प्लवम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वयहणं किम् । पूर्वं वत् यथा स्यात्,
पूर्वसवर्णो ऽन्तरतमो मा भूदिति । कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा
छन्दसीत्येव । शर्मो च । शर्म्यं च । गौरौ च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्वं इत्येव । संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो
भवति । यजि । इष्टम् । वपि । उफ्तम् । बहि । वृहीतम् । संप्रसारणाविधान-

सामर्थ्याद्विश्रुतस्य ऋणो प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा छन्दसीत्येव । मि
वहणी यज्यमानो । पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्संप्रसारणविधानमिति इष्ट इत्ये
मादिषु पूर्वत्वाभावे यथादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविज्ञप्तार्थं वचनमिति वा
पश्चात्सन्निपतिते पूर्वत्वं न भवति । शकहू । शकहूयर्थम् ॥

एङ्ः पदान्तादिति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादे
भवति । आनेत्र । वायोत्र । अयवादेशयोरयमपवादः । एङ् इति किम्
दध्यत्र । मध्यत्र । पदान्तादिति किम् । वयनम् । लवनम् । अतीति किम्
वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकारणं किम् । वा
वायाहि ॥

ङ्सिङ्सोश्च ॥ ११० ॥

एङ् इति वर्त्तते, अतीतिव । एङ् उत्तरयोऽङ्सिङ्सोरिति परतः पूर्व
रयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । आनेरागच्छति । वायोरागच्छति । आ
स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥

ङ्सिङ्सोरित्येव । अकारान्तादुत्तरयोऽङ्सिङ्सोरिति पूर्वपरयोश्चकार
कादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्रुयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्या
यः स लभते अन्यतस्यपदेशमिति उरण् रपर इति रपरत्वमत्र कृत्वा रात
स्येति सतोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

ङ्सिङ्सोरिति वर्त्तते, उदिति च । ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्दयोरिति
शब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणं, ताभ्यां परस्य ङ्सिङ्सोरत उक
रादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति । पत्युः स्वम्
खीशब्दस्यादाहरणम् । सह खेन वर्त्ततइति सखस्त्वमिच्छतीति अयच् सखीयति
सखीयतेः क्तिप् सखीत्स्य ङ्सिङ्सोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि । लूनमिच्छति
लूनीयति । लूनीयतेः क्तिप् लुप्ते लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानत्वं पूर्वं
त्रासिद्वमित्यसिद्धम् । विज्ञतनिर्द्वंशादवेह न भवति, अतिसखेरागच्छति, सेना
पतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरमुतादमुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्त्तते । अकारादमुतादुत्तरस्य रोरकस्य उकारानुबन्धादि
शिष्टस्य अकारे ऽप्पते परत उकारादेशो भवति । वृषोत्र । प्रसोत्र । भोभो

अथोअपूर्वस्य योशीत्यस्मिन्नाप्ते उत्त्वं विधीयते । ह्रस्वमस्याअयत्वात्पूर्वैकासि-
दुमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तपरकरणं किम् । वृक्षा
अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् । स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृत्त इह । तस्यापि
तपरत्वादत्र न भवति । वृत्त आश्रितः । अप्रुतादिति किम् । सुस्रोताश्च अत्र
न्यसि । अप्रुतइति किम् । तिष्ठतु पय आश्विन् । अत्र प्रुतस्यासिद्धत्वादुत्त्वं
प्राप्नोतीत्यप्रुतादप्रुतरत्युच्यते ॥

हृशि च ॥ ११४ ॥

हृशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोहकारादेशो भवति । पुरुषो याति ।
पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्या ऽन्तःपादमध्यपरे ॥ ११५ ॥

एहो ऽतीत्येव । एह इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्तते तदर्थोदिह प्रथमान्तं
भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वा ऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकर-
णभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोक-
पादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत एह प्रकृत्या भवति । स्वभावेन कार-
णात्मना वा न विकारमापद्यते । तौ चेविमिसकार्यिणावन्तःपादमृक्पादमध्ये
भवतः । ते अथे अश्वमायुञ्जन् । ते अस्मिन् जवमादधुः । उपप्रयन्तो अध्व-
रम् । शिरो अपश्यम् । सुजाते अश्वसूनुते । अध्वर्यो अद्विभिः सुतम् । अन्तः-
पादमिति किम् । कया मती कुत एतास एते ऽर्वन्ति । अव्यपरइति किम् ।
ते ऽवदन् । ते ऽयस्मयम् । एडिति किम् । अन्वग्निरहसामयमव्यत् । के
चिदिदं सूत्रं नान्तः पादमध्यपरइति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य
सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् अवद्यात् अवक्रमुः अव्रत अयम् अवन्तु अवस्य इत्येतेषु यकार-
वकारपरेष्यति परतो ऽन्तःपादमेह प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो
अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रताः । शत-
धारा अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्यवः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः शब्द एवन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरितम् ॥
अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति । उकारान्तमुहशब्दं संबुध्यन्तमधीयते तदह-
मुदाहरन्ति, उरो अन्तरितं सञ्चरति । यजुषि पादानामभावाद्धमन्तःपादायै
वचनम् ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्व ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येते च यावन्मिक्शेऽम्बालूप्यै यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्यन्तु । जुषाणो अप्सुराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्यां गभ-
स्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । यजुषीदमीदृशमेव
पठ्यते । अस्मादेव निपातनादम्बार्थनद्योर्हस्य इति द्वस्वत्वं न भवति ॥

अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषये इति प्रक-
ृत्या भवति । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेऽङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेऽङ्गे निदी-
ध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेऽङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये एङ्
प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्तइति किम् । अधोये
अयशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपरइति किम् । सोयमग्निः सहस्रियः ।

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्तइति चशब्देनानुङ्गय्यते । अवपथाः शब्दे अनुदात्त-
उकारादौ परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति । जी रुद्रेभ्यो अवपथाः
वपेर्लेङि थासि तिङ्ङितिङ् इति निघातेनानुदात्तत्वम् । अनुदात्तइत्येव । यद्
द्वेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यद्वदिहन्तेति निघातः प्रतिषिध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, कृन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा
गोयम् । गो अयम् । कृन्दसि । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोश्वाः

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतत्स्वनुवर्त्ततएव । अचि परतो गोः स्फोटाया
स्याचार्यस्य मतेनावकादेशो भवति । गवायम् । गोयम् । गवाजिनम् । गोजिनम्
गवोदनम् । गवोदनम् । गवोष्टम् । गवुष्टम् । आद्युदात्तश्चायमादेशो नि-
पात्यते स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गवो अयम
गवाय इति । अन्यत्र तु समास्यन्तोदात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायायनयहर्षं पूजा
विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयं, तेन गवास्तदस्य च नित्यमवङ् भवति

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्य ऽचि परतो गोर्नित्यमवहादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्र-
प्रत्यस्वरः * ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ताः अत्र न्वसि । यज्ञ-
हस्ताः इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायु-
इति । खट्वे इति । माले इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरव्यहणामादेशनिमित्त-
स्यावः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य रजति, जान्वस्य रजति ।
प्रगृह्यादुकारात्परस्याकारस्य सवर्णोदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वाच्च प्रकृतिभावो न
भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो
यथा स्यादिकोसवर्णं शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आहो ऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आहो ऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकादेशो भवति
स च प्रकृत्या भवति । अभञ्जा अपः । गभीरञ्जा उग्रपुञ्जे जिघांसत । के चिदा-
हानुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रोवाहुभ्यामा-
तत् । आ अतर्त्त ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इको ऽसवर्णे ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति,
ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र ।
कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् । खट्वेन्द्रः ।
असवर्ण इति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्या-
देव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ॥ सिञ्चित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ सिति । अयं ते योनिर्ध्वत्वियः । नित्यसमासे । व्याकरणम् ।
कुमार्यर्थम् ॥ इषाअत्तादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इषा
अवः । का ईमारे पिशाङ्गला । पथा अगमन् ॥

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्त्तते । अकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति । खट्व अश्यः ।
माल अश्यः । कुमारि अश्यः । होवु अश्यः † । अतीति किम् । खट्वेन्द्रः ।
एक इति किम् वृत्तावश्यः । सवर्णार्थमक्षिणं च वचनम् ॥

* यक्षकः । पा. ३ ।

† होवु अश्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अमृतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामानार्थं इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वकां
उचस्याप्यते तस्मिन्परतो ऽमृतवद्ववति। मृतकार्ये प्रकृतिभावं न करोति
सुश्लोकाः इति, सुश्लोकेति। सुमङ्गलाः इति, सुमङ्गलेति। वत्करणं किम्
अमृतवदुच्यमाने मृत एव प्रतिषिध्यते। तत्र को दोषः। प्रत्यक्ष्याश्रये प्रकृतिभावं
मृतस्य ऋणं न स्यात्। अग्नीः इति। वायुः इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई३ कारः पुतो ऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनामृतवद्ववति।
अस्तु हीत्यब्रवीत्। अस्तु ही३ इत्यब्रवीत्। चिनु हीदम्। चिनु ही३ इदम्। चाक्र-
वर्मणस्यहणं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्र
विभाषेयम्। इकारादन्यत्राप्ययममृतवद्भाव इष्यते। वशाः इयम् वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

एङ्ः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते। दिव इति प्रातिपदिकं
यङ्यते न धातुः, सानुबन्धकत्वात्। दिवः पदस्य उकारादेशो भवति। दिवि
कामो यस्य, द्युकामः। द्युमान्। विमलद्यु दिनम्। द्युभ्याम्। द्युभिः।
निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति। अक्षद्युभ्याम्, अक्षद्युभिरिति। तत्परकरण-
मूढो निवृत्त्यर्थं द्युभ्यां द्युभिरिति। अत्र हि परत्वादूढं प्राप्नोति। पदस्येति
किम्। दिवौ। दिवः ॥

एतत्तदोः सु लोपो ऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावत्कारौ नञ्समासे न वर्तते तयोर्थः सुशब्दः कश्च तयोः
सुशब्दो यस्तदर्थेन संबटुस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति। एष
ददाति। स ददाति। एष भुङ्क्ते। स भुङ्क्ते। एतत्तदोरिति किम्। ये ददाति। यो
भुङ्क्ते। सुग्रहणं किम्। एतौ गावो चरतः। अकोरिति किम्। एषको ददाति। सको
ददाति। तन्मध्यपतितस्त्वृहणेन यङ्यतइति रूपभेदेऽपि साकृत्कावेतत्तदावेव
भवतः। अनञ्समासइति किम्। एनेषो ददाति। असो ददाति। उत्तरपदार्थप्रधा-
नत्वाद्नञ्समासस्येतत्तदोरेवात्र संबटुः सुशब्दः। हलीति किम्। एषोच। सोच ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोलौपो भवति। एष स्य
वाजी क्षिपणिं तुरण्यति शीवायां बहुो अपिकक्षत्रासनि। एष स्य ते मधुमां
इन्द्र सोमः। न च भवति। यत्र स्यो निपतेत् ॥

सो ऽचि लोपे चैत्पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्पादः पूर्यते । सेदु राजा जयति वर्षणीनाम् । सौषधीरनुहृद्यसे । लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् । सद्व व्याघ्रो भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् । पादयहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं के चिद्विच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यदु-
ह्यामस्तत्र सुडिति कात्पूर्वं इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति । संपर्युपेभ्यः
करोतौ भूषणे । संस्कृता । संस्कृते । संस्कृत्यम् । कात्पूर्वग्रहणं सुटो ऽभ-
क्तत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि संस्कृषीष्ट संस्क्रियतइति संयोगादिलक्षणाविद्गुणौ
न भवतः । तिङ्गुतिङ् इति निघातापि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वचनाच्चास्ति व्यवधानम् । संवस्कारतुः
संवस्काररिति गुणः कथं, तन्मध्यपतितस्तद्वहणेन गृह्यतइति । संयोगोपधग्रहणं
च अतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामित्यत्र
विशेषणार्थम् ॥

अडभ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥

अडव्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वं भवति । समस्कारोत् । सम-
स्कार्योत् । संवस्कार । परिवस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । पूर्वं धातुरपसर्गण
युज्यतइति तत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादड-
भ्यासौ । अभक्तश्च सुडित्युक्तं ततः सकारादुत्तरावडभ्यासावनिष्टे देशे स्या-
ताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट्
कात्पूर्वं क्रियतइति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थं करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वं भवति ।
संस्कृता । संस्कृते । संस्कृत्यम् । अत्र संप्रदानां सत्वमिति समो मकारस्य
सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कृता । परिष्कृते । परिष्कृत्यम् ।
सुट्स्तुस्वञ्जामिति वत्वम् । उपस्कृता । उपस्कृते । उपस्कृत्यम् । भूषणइति
किम् । उपकरोति । संपूर्वस्य क चिदभूषणेपि सुडिष्यते संस्कृतमवमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समदायस्तस्मिंश्चार्थं करोतौ संपर्युपेभ्यः कात्पूर्वं सुडागमो

भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिकृतम् । तत्र न उपस्कृतम् । समुदि-
तमित्यर्थः ॥

उपात्प्रतियोगवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३६ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रति-
यत्नः । विहृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्यादयः । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपे-
लोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात्
सुट् कात्पूर्वा भवति । प्रतियोगे तावत् । एधोदकस्योपस्कृते । काण्डगुणस्यो-
पस्कृते । वैकृते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे । उप-
स्कृतं वर्त्यति । उपस्कृतमधीति । एतेष्विति किम् । उपकरोति ।

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुट् कात्पूर्वा
भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति । विविण्य
लुनन्तीत्यर्थः ॥ शुभ्रलत्र वक्तव्यः ॥ * ॥ लवनइति किम् । उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव । उपात्प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतौ विषये सुट् कात्पूर्वा भव-
ति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । तथा
ते वृषल वित्तपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् ।
प्रतिस्कीर्णम् ॥

अपाञ्चतुष्याच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्याच्छकुनिषु यदालेखनं
तस्मिन् विषये सुट् कात्पूर्वा भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते
कुक्कुटो भक्ष्यार्थः । अपस्किरते श्वा आश्वयार्थः । आलित्य वित्तिपतीत्यर्थः ।
चतुष्याच्छकुनिष्विति किम् । अपकिरति देवदत्तः ॥ हर्षज्जीविकाकुलायकरणे-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः ॥
हर्षज्जीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्व्यति । कुस्तुम्बुरुर्नामौषधि-
जातिः । धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूचनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमवि-
वक्षितम् । जातिरिति किम् । कुस्तिसर्तानि तुम्बुरुणि कुस्तुम्बुरुणि तुम्बुरुण्ये-
नाच्च तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः
सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्यइति किम् ।
अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गम-
नस्य सातत्यं प्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति । सततस्य भावः सात-
त्यम् । कथं सततम्, समस्तै विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

लुप्येदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुङ्घजोः ॥

गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्यदमिति सुट् निपात्यते तस्य च षत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणे च
विषये । गोष्यदो देशः । गावः पद्यान्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गो-
ष्यद इत्युच्यते । असेविते । अगोष्यदान्यरण्यानि । असेविते गोष्यदशब्दो न संभव-
तीत्यगोष्यदशब्दार्थं निपातनम् । यद्येवं नार्थ एतेन, गोष्यदप्रतिषेधादगोष्यदं
विष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवितप्रसङ्गास्ति तत्रैव स्यादगोष्यदमिति ।
त्र त्वन्यन्तासंभव एव तत्र न स्यादगोष्यदान्यरण्यानीति । असेवितग्रहणात्-
पि भवति । यानि हि महान्यरण्यानि येषु गवामन्यन्तासंभवस्तान्येवमु-
च्यन्ते । प्रमाणे । गोष्यदमात्रं चेन्नम् । गोष्यदपूर् वृष्टो देवः । नात्र गोष्यदं
शर्घप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि चेन्नस्य वृष्टेश्च परिच्छेदमियत्ताम् ।
वितामेवितप्रमाणेष्विति किम् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते ।
आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतया ऽद्वुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते ।
ऐराहि वागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जी-
। आश्चर्यं यदि सो ऽधीयीत । चित्रमद्वुतमित्यर्थः । अनित्यइति किम् ।
आश्चर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्षस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्षा, वर्षस्क्रमममलं, तस्मिन्वभिधेये ऽवस्कर इति निपात्यते ।
वर्षस्के किरतेः कर्मणि ऋडोरप् इत्यप्, निपातनात्सुट् । अवकीर्येतइत्यव-
कीरो ऽवमलम् । तत्संबन्धाद्वैशेषि तथोच्यते । वर्षस्करइति किम् । अवस्करः ॥

अपस्करो रसाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कार इति निपात्यते रघाङ्गं चेद्ववति । अपपूर्वात्किरतेर्बन्धेनरबिन्ध्य
निपातनात् सुट् । अपस्करो रघावयवः । रघाङ्गमिति किम् । अपकरः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा १५० ॥

विकिर इति किरतेर्बिपूर्वस्येगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्यये विहिते
सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्ववति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते ।

विष्किरो वा शकुनाविति वायव्यादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरश
यमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्दोत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये । सुशब्दे
युष्मान् । ह्रस्वादिति किम् । सूर्याचन्द्रमसाविव । मन्त्रइति किम् । सुचन्द्र
पौर्णमासी । उत्तरपदं समासएव भवतीति प्रसिद्धं, तत इह न भवति । शुभ
मसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्वाचि कृते सुट्
निपात्यते, तस्यैव षत्वम् ॥

याममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

वात्सोपुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशेरि
किम् । प्रतिगतः कशां, प्रतिकशो ऽश्वः । अत्र यद्यपि कशेरिव कशाशब्दस
थापि कशेरिति धातोर्हपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन धात्वन्
रोपसर्गाच्च भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋषो वेदभिधेयो भवतः
प्रस्कण्व ऋषिः । हरिश्चन्द्र ऋषिः । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति
किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणो परिव्राजके च निपात्ये
मकरशब्दो ह्यप्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते परि
व्राजके त्विनिर्गते । मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः । वेणुपरिव्राजकयोः
किम् । मकरो बाहः । मकरी समुद्रः । के वित्पुनरत्र मास्करपदे करोतेः क

ऽप्रत्ययमपि निपातयन्ति माङ्श्च द्वस्वत्वं सुट् च । आ क्रियते येन प्रतिवि-
धते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति मस्करोदण्ड-
इति । परिप्राजकेपि माङ्मुपपदे करोतेस्ताच्छील्यदनिर्दिपात्यते । माङो द्वस्वत्वं
सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करी कर्मापवादित्वात्परिप्राजक उच्यते । स
खेवमाह । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दै निपात्येते नगरे ऽभिधेये । ईषत्तीर-
त्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं
नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरइति किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्वचति । कारं करोतीति दिवावि-
तानिशाप्रभाभास्कारान्तेति टप्रत्ययः । कारस्करो वृक्षः । वृक्ष इति किम् ।
कारकरः । के चिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति
ठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये । पार-
करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रघस्या नदी । किष्कः प्रमाणम् । किष्किन्धा-
हा ॥ तद्बृहतोः करपत्याश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ तस्करश्चोरः ।
हस्यतिर्देवता । चोरदेवतयोरिति किम् । तस्करः । बृहत्पतिः । संज्ञायहया-
पाधिपरियहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्यम् ॥ प्राप्तुम्यतौ गवि कर्त-
ः ॥ तुम्यतौ धातोः प्रशब्दात्परस्सुट् भवति गविकर्तरि । प्रस्तुम्यति गौः ।
वीति किम् । प्रस्तुम्यति वनस्पतिः । पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः । अविहितल-
णः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं
यस्य चित्तिचित्तयोः सुट्स्कारो वेति, तत्संश्रुतीं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा
धीयते तच्चानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वाभवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनु-
तात्कमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरो विधीयते । वक्ष्यति ।
तोरन्त उदात्तो भवतीति । गोपायति । धूपायति । धातोर्न्ययमर्थं वर्जयित्वा
रेशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नाश्वरो बाधते । लुनाति । श्नाश्वरं
स्वरः । लुनीतः । पुनीतः । तस्स्वरमाम्स्वरः । लुनीतस्तराम् । पुनीतस्तराम् ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्ज पदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरस्रहोरासुदासः । चत्वारः । अत्रद्वाहः । आगमस्य
प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य । अस्यनि दधनीत्यनङ्स्वरः प्रकृतेः । गोपा
यति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्त्तव्यम् । कर्त्तव्यम् । प्रत्ययस्वर
प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परित्यान्तरङ्गापवादेः स्वरैर्ध्वस्य सतिशिष्टेन च
योहि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति । तथाहि । गोपायती
त्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सति
शिष्टत्वाद् बाध्यते । कार्णाक्षरासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादे बहुव्री
हिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशि
ष्टेऽपि सार्वधातुस्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्ति
स्वरान्त्रयस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति
सतिशिष्टेऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो
बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अघत्वारः । अत्रद्वाह इति । यस्य विभक्तिनिमि
त्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तच्चस्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं किम् । देवदत्त गाम
भ्याज शुक्ला दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थे
चेदं पदग्रहणं सदाधिकारव्य निर्वृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वर
विधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुशल्या विकारः कौश
लमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणो ऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्ता
दिलक्षणास्यासौ बाधनार्थं भित्तादिषु पठ्यते । कुशलगर्भशब्दावाद्युदात्ता ॥

कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५६ ॥

कर्षतेधातोराकारवत्तच्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । प्राक् ।
त्यागः । रागः । दायः । धायः । अनित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः । कर्षे इति
विकृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्षे इत्याद्युदात्त एव
भवति ॥

उज्झादीनां च ॥ १६० ॥

उज्झ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उज्झः । ज्ञेज्जः । जज्ञः
जल्पः । एते घञन्ता इति अित्स्वरः प्राप्तः । जप व्यध इत्यबन्तौ, तयोर्वातु
स्वरः प्राप्नः । के वित्तु वध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणस्य
विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य
प्रयोगोन्यत्र हि योग एव भवति ॥ गरो दूष्ये ऽबन्तः ॥ गरशब्दे ऽबन्तः स दूष्य
एवान्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥ वीगवेदयेष्टबन्धाः कर्त्तव्ये ।

इत्येति घञन्ता एते करणे ऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे वाक्युदात्ता एव ॥
स्तुयुदुवश्चन्दसि ॥ उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिष्टुत् ॥ वर्त्तनिः
स्तोत्रं ॥ स्तोत्रं साम । तत्स्थो वर्त्तनिशब्दोन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ॥
श्वधेदरः ॥ श्वधे ऽभिधेये दशशब्दोन्तोदात्तो ऽन्वत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः ॥
साम्प्रतापो भावगर्हायाम् ॥ अन्तोदात्ता, अन्यत्राद्युदात्ता ॥ उत्तरशश्वत्तमशब्दो
सर्वत्र ॥ के चित् भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति ॥ भक्तमयभोग देहा ॥
एते घञन्ता भक्तिर्णन्तोपि घञन्त एव । एरजण्यन्तानमिति खनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्त-
विह्वदात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दोन्तोदात्तस्य ङीप्-
तात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो ङीष् उदात्तः । भस्य टेलीषः । पथः ।
ग । पथे । पथिन्शब्दोन्तोदात्तः । कुमुदनङ्घ्रितसेभ्यो ह्रतुप् । कुमुद्वान् ।
ह्रान् । घ्रेतस्वान् । कुमुदादयोन्तोदात्ताः । ह्रतुबनुदात्तः । अनुदात्तस्त्विति
म् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्गशब्दस्याद्यादिस्वरणान्तोदात्तः । तस्य
ते तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते । नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीय-
ने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोप, सदेतदनुदात्तग्रहणमादेः कुदात्तस्यो
त्तरार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात् । मा हि धुवाताम् । मा
धुवायाम् । यत्रेति किम् । भार्गवः । भार्गवौ । भृगवः । प्राक् सुकृत्पतेर्मा-
त्यस्य लुक् । उदात्तग्रहणं किम् । बैदी । और्बी * ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोर्न्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । उर्णाति ।
णयति । याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितो ऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमिदो घृत् । भङ्गुम् । भासु-
म् । मेदुरम् । आगस्यकैण्डन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । कुण्डिनाः ॥ चिति इत्येव
मितिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तइत्येते ॥ बहुपठवः । उच्चकैः ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादिभ्य-
फञ् । कौञ्जायनाः । भौञ्जायनाः । किमर्थमिदं, परमपि जित्स्वरं बाधि-
॥ ऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

* भौञ्जायनेष्वधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

कितः ॥ १६५ ॥

तद्वितयेत्येष । तद्वितस्य कितोन्त उदात्तो भवति । नडादिभ्यः कञ्
नाडायनः । शारायणः । प्राग्ग्रहतेष्टक । आसिकः । शालाकिकः ॥

तिसुभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसुभ्य उत्तरस्य जसोन्त उदात्तो भवति । तिस्रस्तिष्ठन्ति । उदात्तस्य
रितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादि
सिद्धे ऽन्यत्र बहुवचने षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरिति विधानान्नसेष लभ्यतर
जस्यहणमुप्तमस्तार्थमेकदच्छन्ति । अतितिस्रावित्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य * । चतस्रावे
आद्युदात्तनपातनाद्याणादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादयं स्वरो न भव
चतस्रः पश्येति ॥

साधेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्म
त्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाभ्याम् । वाग्भिः । वाभ्यः
याता । याद्व्याम् । याद्विः । साविति किम् । राज्ञा । राज्ञे । एकाच इति किम् । हा
या । गिरिणा । राजसु । तृतीयादिरिति किम् । वाचै । वाचः । विभक्तिरि
किम् । वाक्तरा । वाक्तामा । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति त्वया त्वयीति

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति घर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वयंते
तेन नित्याधिकारविहितः समासः पयुंद्ध्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमा
यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता
भवति । परमवाचा । २ । परमवाचे । २ । परमत्वचा । २ । परमत्ववे । २
यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादि
किम् । अवाचा । सुवाचा । सुत्वचा । तत्पुरुषोयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्या
तृतीयासप्तम्युपमानाध्ययेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाचत्वोक्त
पदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्स्यात् । तत्र शुन क
श्चोर्ज्ञेत्यत्रैवायं विधिः स्यात् । अनित्यसमास इति किम् । अग्निविता । सो
सुता । उपपदमतिह इत्यर्थं नित्यं नित्याधिकारे समासो विधीयते त
गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः । यस्तु वि

हामावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नऽसुभ्यामित्युत्तरपदान्तादात्तत्वं भवति ॥

अस्त्रेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अश्वेः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचा अस्यभिः । चाविति पूर्वपदान्तादात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिति वर्त्तमाने शसोपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् प्रतीचा बहून्मतिभङ्ग्येषामिति ॥

ऊङिदम्पदादात्पुमैदुभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊङ् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊङ् । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । ऊङ्युपधायहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् । अतदुवा । अतदुवे । इदम् । आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति । अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पद्वचोमासित्येवमादयो निशपर्यन्ता इह एह्यन्ते । निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्मभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति । यीवायां बहुो अपि तत्तन्नासनि । मस्यं न दीनउदनि सियन्तम् । अप् । अपः पश्य । अद्विः । द्युः । पुम् । पुंसः । पुम्याम् । पुम्यः । पुंसा । पुंसे । रै । रायः पश्य । आभ्याम् । राभिः । दिव् । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । घृतादिपाठादष्टन्शब्देऽन्तोदात्तस्तत्र ऋत्युपोत्तममित्युपायवादे विभक्त्येवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति कृताख्ये च षट्संज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशो ऽष्टनः स्वरः परत्वादेनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिर्यतरति किं दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा पदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुनती । पुनती । तुदता । नुदता । लुनता । पुनता । अनुम इति किम् । तुदन्ती । नुदन्ती । अजाप्यदुपदेशादिति लसार्धधातुकानुदात्ताख्ये एकादेशस्तस्यैकादेशेऽन्तोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वजासिद्धत्वं नैव्यतरति शब्रन्तमन्तोदात्तं भवति । नद्यजादी इति किम् । तुदङ्गाम् । नुदङ्गाम् । तुदङ्विः । अन्तो-

दासादित्येव । ददती । दधती । अभ्यस्तानामादिरत्याद्युदासावेतो ॥ वृ
न्महतीरपसंख्यानम् ॥ * ॥ वृहती । महती । वृहता । महता ॥

उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् ॥ १०४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् ह्रस्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्याऽसर्वनामस्य
नविभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा
प्रलवित्रा । प्रसवित्रा । वृजन्ता एतेऽन्तोदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् । कर्त्रो
हर्त्रो । कर्त्रा । हर्त्रा । वृजन्तोयमाद्युदात्तः । ह्रस्पूर्वादिति किम् । वर्हा
नावा ब्राह्मण्या । नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्पत्नीयं कन्या ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १०५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् ह्रस्पूर्वस्तस्मात्परा उजाद्वर्धनामस्याः
विभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्धा । ब्रह्मबन्धे । वीरबन्धा । वीरबन्धे
ऊङ् प्रत्ययस्वरणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण
कारस्तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्ग्रहणः । स्वरितानुदात्तस्येति विभ
क्तिः स्वर्यते । धातुयणः खल्वपि । सकृत्त्वा । सकृत्त्वे । खल्व्ये । क्लिबन्त
इदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्तोदात्तस्य ओः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ १०६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तावुटश्च परो मतुब् उदात्त
भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि । अक्षण्वता
शीर्षण्वता । अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मान्तु
अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा
नाश्रीयते नुङ्ग्रहणात् तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति ॥ रेशब्दाच्च मतुप् उदा
त्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरेखान् ॥ जेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ त्रिवतीयां
ज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १०७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्त्तते मतुब्ग्रहणं च । तेन मतुपा ह्रस्वो विश्लेष्यते मर्ता
यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम्
वायनाम् । कर्तृणाम् । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेषु ह्रस्वे यथा
स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिकेषु स्यात् तिसृणां चतसृणामिति । सनुट्कस
ग्रहणं किम् । धेन्वाम् । शकट्याम् । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः
ह्रस्वादित्येव । कुमारोऽयम् । अन्तोदात्तादित्येव । जपूणाम् । वसूनाम् ।

ङ्याः कृन्वसि बहुलम् ॥ १०८ ॥

ह्यन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनानामभिभ-
ज्जतीनाम् । बह्वीनां पिता । न च भवति नदीनां पारे जयन्तीनां मरुतः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः ॥ १०९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्वृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां च परा
हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । पण्णाम् । षड्भिः । षड्भ्यः । पञ्चानाम् ।
पप्तानाम् । त्रि । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः । चतुर्णा-
म् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

भक्त्युपोत्तमम् ॥ १५० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं भवति ।
त्रेप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्तपस्तपति ।
तप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता । चतुर्भिः । भलीति किम् ।
पञ्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् । षड्भिः । षड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १५१ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति
विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृभिः । २ ।
तप्तभिः । २ ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्लृङ्कृद्भ्यः ॥ १५२ ॥

गो श्वन् साववर्णं सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् ऋड् कृड् इत्ये-
भ्यो यदुक्तं तच्च भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । सावेकाचस्तृतीयादि-
विभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । अन्तोदात्ता-
त्तपदादिति प्राप्तिः । श्वन् । शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परम-
ने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः । साववर्णः । सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं
स्य ग्रहणम् । येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः । राट् । राजतिः । क्लिबन्तः । राजा ।
मराजः । ऋड् । ऋञ्चतिः । क्लिबन्तस्तस्य स्वनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थं,
चास्य नलोपो नास्ति तच्च प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाञ्चेः पूजायामिति प्रति-
षिध्यते नलोपः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तिरुदा-
त्तम् । प्राञ्चा । प्राचे । प्राङ्भ्याम् । कृड् क्लिबन्त एव । कृञ्चा । परमकृञ्चा ।
त । करोतिः कृतिर्वा क्लिबन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो भल् ॥ १५३ ॥

दिवः परा भलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः ।

सावेकाव इति ऊडिदम्पदाद्यप्युमैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते
भलीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात्परा भलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम्
नृभिः । नृभ्यः । नृषु । भलित्येव । वा । ने ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सचन्ताद्यात् । चीकीर्ष्यम् । जिहीर्ष्यम् । सहजे
एयत् । कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

**तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशल्लसार्वधातुकमनुदा-
त्तमह्न्विङोः ॥ १८६ ॥**

तासेरनुदात्तेतो ङितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधातुकम्
नुदात्तं च भवति ङङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत् । कर्त्ता
कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्ततः । आस । आस्ते
वस । वस्ते । ङित् । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते । अदुपदेशात् । तुदतः
नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेशश्च शप्
पवमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात् तदा लसार्वधातुक
मदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसा
र्वधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोप्यने
लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्वाध्यते । तास्यादिभ्य इति किम् । चिनुतः ।
चिन्वन्ति । ङिदयं श्नः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् ।
इह च यथा स्यात् पचाथः पचाम इति । इह च मा भूत् हतो हथ इति ।
लथग्रहणं किम् । कतीह पवमानाः । सार्वधातुकमिति किम् । शिश्ये ।
शिष्याते । शिष्यरे । अह्न्विङोरिति किम् । हुते । यदधीते ॥

आदिः सिचो ऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिञ्जन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । मा
हि काष्टाम् । मा हि काष्ठाम् । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो ऽन्तोदात्तः ।
मा हि लाविष्टाम् । २ । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचस्ति-
त्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पितः पते
उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा हि कार्यम् । २ । अनिट इति किम् । मा
हि लाविषम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्धधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति संबन्धाद्विह सप्तम्यन्तं भवति । स्वपादिरावृत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्वाजादावनिटि लसार्धधातुके परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः । श्वसितः ॥ द्वित्यजादावयं विधिरिष्यते ॥ इह न भवति । स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि । लसार्धधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति । ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति । जायतु । अचीत्येव । दद्यात् । अनिटीत्येव । जजितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्धधातुके परतो ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजादयर्थे आरम्भः * । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीति । मिमीति । अनुदात्तइति बहुव्रीहिनिरुद्धं लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वो । सर्वे । सुपीति किम् । सर्वतरः । सर्वतमः ॥ प्रत्ययलक्षणोनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ॥ सर्वस्वरो ऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् ॥ * । सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जाग इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्धधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । बिभेति । जिह्वेति । बिभर्त्सि । जुहोति । ममसु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं कृन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन जननइत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्यइत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीनामिति किम् । ददाति । पितीति किम् । दद्विति ॥

लिति ॥ १९३ ॥

* अनजादयर्थे आरम्भ इति पदमश्रयं दर्शनादभाषणः ।

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । भौरिकि-
विधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् ॥

आदिर्णामुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

णमुलि परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । लोलूयंलोलूयम् ।
आग्नेडितानुदात्तत्वे कृते पूर्वा लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः । अपरत्र लिट्स्वरेण
मध्येदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेशइति वर्त्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यत-
रस्यामादिरुदात्तो भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वय-
मेव । २ । यदा ऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते यक्
एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेशएवात्वं द्रष्टव्यम् । तत्राप्ययं स्वर इष्यते ।
जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । स्वायते स्वयमेव । २ । अच इति किम् ।
भिद्यते स्वयमेव । कर्तृयहणं किम् । लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीङन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्षो ऽन्यतरस्याम् ।
लुलविथ । ३ । यदानैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति ।
तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् । ययाथ । लिति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्यमेवात्र स्वरो भवति ॥

अनित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

जिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति । गंगादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः ।
वात्स्यः । वासुदेवान्जुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवा-
दायं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः खिदाः चञ्चा इत्यत्र यञि
अञि कनि च लुप्तेन भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तौ । देवदत्ताः । अत्र
कारकाद्वृत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्वाध्यते ॥ लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमने-
ष्यते ॥ सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः
सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ।
मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । सर्वनामस्थानवृत्ति किम् । पथः पथय । मथः

पश्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि निष्यते ।
पृथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पृथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तत्रैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तो भवतः । कर्त्तव्ये ।
हर्तव्ये । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्वहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्ज-
मिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दे निवासे ऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षयन्ति निवस-
न्त्यस्मिन्निति क्षयः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्नोति ।
क्षये जायते प्रपश्यन् । निवासइति किम् । क्षयो वर्त्तते दस्युनाम् । एरजि-
त्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः ।
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्नोति । जयोश्च । करणमिति
किम् । जयो वर्त्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । ज्वरः । यदः ।
हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्व्यप्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेर्निपातनादे-
त्वम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एते ऽपि तथैवाव्यप्रत्य-
यान्ताः । सूद इगुपधादिति क्यप्रत्ययान्तः । गुहाभिदादिरङ्प्रत्ययान्तः ॥ शम-
रणौ संज्ञायां समतौ भावकर्मणोः ॥ शमो भावे रणः कर्मणि अजन्तावेतौ
निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्व्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः ।
कामः । यामः । घजन्तावेतौ । आराधाराकारा भिदादयः । वहे गोचरादिषु
घप्रत्ययान्तः । कल्पः । अजन्तः । पादो घजन्तः । तत्र क्व चित्प्रत्ययस्वरः
प्राप्नोति क्व चित्कर्षात्त्वतो घञोन्त उदात्त इति । वृषादिराकृतिगणः । अविहित-
माद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्वा । वद्धिका । स्वर-
कुटी । दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इवे प्रतिकृताविति
यः कन् तस्य लुम्मनुष्यइति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन
सिद्धमाद्युदात्तत्वं । एतदेव ज्ञापयति क्व विद्विह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न

भवतीति । तथा च पूर्वोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानमिति किम् । देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्वजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्वुच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् । देवः । भीमः । द्वुजिति किम् । चिन्तितः । रत्तितः । अनादिति किम् । जातः । आप्तः । संज्ञायामिति किम् । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिस्दात्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । धृष्टः । असंज्ञार्थं आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अग्ने-
रयमाह् पूर्वोदविधित्तो कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र थायघञिति प्राप्तः स्वतो
बाध्यते । कर्तरीति किम् । आशितमवम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वव
कर्मणि क्त, उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिस्दात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां
निष्ठा च द्वुजनादित्यनेन पूर्वविधितिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः ।
जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । भाषायां प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं
देवानामर्पितं पितृणाम् । पूर्वणात्र विकल्पः प्राप्तः । के चिदत्र जुष्टेत्येतदेवा-
नुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेपीच्छन्ति । अन्तोदात्तोपि ह्ययं
मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्नाकं त्रिशता न शंक्वोर्प्यता इति ॥

युष्मदस्मदोर्ङ्सि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिकृप्रत्ययान्ते ऽन्तोदात्ते तयोर्ङ्सि परत आदिस्दात्तो
भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

कयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । हे इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मङ्गम् । पृथग्योगकरणं यथासंख्य-
शङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्वुजनादित्यतो द्वुजयहणमनुवर्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्वुच
आदिरुदात्तो भवति न चेच्चौशब्दात्परो भवति । अचो यत् । चैयम् । जैयम् ।
शरीरावयवाद्वात् । कण्ठम् ॥ ओष्ठम् । तित्स्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव
इति किम् । नाव्यम् । द्वुच इत्येष । चिकीर्षम् । ललाट्यम् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहं ग्यतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां यो ग्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो
भवति । ईडम् । वन्द्यम् । वार्यम् । शस्यम् । दोह्या धेनुः द्वुनुबन्धकत्वाद्
ग्यतो यद्वहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति
वृहं संभक्तावित्यस्यायं ग्यत् । क्यञ्चिधौ हि वृञ् एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः ।
इन्धानः । इन्धानः । वेणुशब्दोऽयमजिह्वरीभ्यो निदिति णुप्रत्ययान्तो नित्वाच्चि-
त्यमाद्युदात्तः प्राप्ः । इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः ।
अथ शानजन्तस्तदा सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिखरेण मध्यो-
दात्तः तदेवमिन्धाने सर्वथा उप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पठे विधीयते । वेणुरिव वेणु-
रित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्व-
मिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्चठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भव-
ति । त्यागः । २ । रागः । २ । हासः । २ । एते घञन्तास्तेषां पठे कर्षात्वतो
घञन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्वठः । २ । क्रथः । २ ।
एते पचाद्व्यञ्जन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे
यत्तदुपोत्तमम् । करणीयम् । हरणायम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्यय-
स्वरापवादाद्यम् ॥

चञ्चन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

वङन्ते ऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् । २ ।
न माङ्योगइत्यटि प्रतिषिद्धे हि चेति निघाते ऽदुपदेशादिति लसार्धधातुकानु-
दात्तत्वे कृते वङ एव स्वरं प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति । उपोत्तमश्च-
णादुयोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्वं अकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति ।
उदुम्बरावती । पुष्करावती । धीरावती । शरावती । शरादीनां चेतिदीर्घः ।
आदिति किम् । इत्तुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति किम् । खट्वावती ।
स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति किम् । गवादिना ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति अजि-
रवती । खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती * । डीपः पित्वादनुदात्तत्वं
प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते न वत्या इत्येवमुच्यते । नैवं शक्यमिहापि
स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चायमवतीशब्दः । वत्वं पुनरा-
श्रयात्सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये । अही-
वती । कृपीवती । मुनीवती † ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्चित्लुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन्परः पूर्वस्यान्त उदात्तो
भवति । दधीचः पश्य । दधीवा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादायम् ॥ चावताद्भुतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दाधीचः ।
मधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकृष्णलः । कन्या-
स्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृष्ठत् । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवदिति हलन्तेऽन्यन्तोदात्तत्वं भवति । नानापद खरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* वेत्रवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कपीवतीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्ये स्वर उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावर्तिष्ठते, न विकार-
मुदात्तत्वापद्यते । समासान्तोदात्तस्य हि सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
तः ऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोयमारभ्यते । कार्ष्णात्ता-
वृद्धाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्ष्णः । प्राणिरजतादिभ्योजित्यञ्प्रत्य-
यान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवल्जः । यूपशब्द उणादिषु कुसुयुभ्यश्चेति
प्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिति च वर्त्तते तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचा-
रिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्नातक-
पुत्रः । स्नातशब्दः कर्मप्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः ।
तिस्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो निस्वादा-
द्युदात्तः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्तिस्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं
स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्त्तते, तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासा-
न्तोदात्तत्वं भवति । समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-

व्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्विती-
तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थं । तुल्यस्वेतः ।
प्रलोहितः । तुल्यमहान् । सदृक्कृतः । सदृग्लोहितः । सदृग्महान् । सदृ-
ग्वेतः । सदृशलोहितः । सदृशमहान् । एते कृत्यतुल्याख्या अजात्येति कर्म-
ण्याः । तत्र तुल्यशब्दो यतो ऽनात्र इत्याद्युदात्तः । सदृक्शब्दः । समाना-
शेचेति क्तिप्रत्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सदृशशब्दोपि
ान्तो मध्योदात्तः । तुल्यार्थं । तृतीया । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः ।
रिणा काणः, किरिकाणः । शङ्कुपूर्वाल्लातेर्घञर्थं कविधानमिति वा कर्मप्रत्य-
न्तः शङ्कुलाशब्दोन्तोदात्तः । किरिशब्दोपि किरितेः कृदुत्तरपदप्रकृतिभिद्विच्छिदि-
चेतीकारप्रत्ययः किदौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया । सप्तमी ।
शु शौण्डो, ऽशशौण्डः । पानशौण्डः । अशेर्द्ववनइति । सप्तम्ययान्तोतश-
ोन्तोदात्तः । पानशब्दो ल्युङन्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमान ।
लीश्यामा । कुमुदश्येनी । हसगैवृदा । न्यशोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा ।

शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । शस्त्राशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोऽपि कौ मोदतइति मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तो नञ्विषयस्यानिसन्त्येति वा ऽऽद्युदात्तः । हंसशब्दो वृत्तुवद्विह्निकमि-
कविभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्ययोदतीति न्ययोधः । पचादित्वादृप्रत्ययान्तस्तस्य 'न्ययोधस्य च केवलस्ये'ति निपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तश्च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ षष्ठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान-
अव्यय । अन्नाह्नयः । अन्तुषलः । कुन्नाह्नयः । कुन्तुषलः । निष्कौशाम्बिः । निर्वा-
राणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ॥ अव्यये नञ्कुनपातानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्वात्माकालक इति । अव्यय ।
द्वितीया । मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ।
अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तेशब्दः पृथोदरादिरन्तादात्तः । सर्व-
रात्रशब्दो ऽप्यप्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् ।
पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । पानीयहर-
णीयशब्दयोरुपोत्तमं रीतीति ईकार उदीत्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति च वर्तते । वर्णो वर्णेष्वचि पूर्वपदं वर्णेष्व-
चिष्विवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ।
कृष्णसारङ्गो, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषो, लोहितकल्माषः । कृषेर्वर्णइति
कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोऽपि रुहेरश्च लो वेतीत्य-
त्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः । वर्णेष्विति किम् । कृष्ण-
तिलाः । अनेतइति किम् । कृष्णैतः । लोहितैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । शम्बगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः ।
नेलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । षष्ठीसमासा एते ।
तत्र शमेर्बोचति अन्त्ययान्तत्वाच्छम्बशब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दो ऽस्तीन्-
धूसू इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो ङोप्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । अश्व-
शब्दो ऽशूप्रणीति कन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यस्यपरिच्छेदमार्जमिह
द्रष्टव्यं, पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाण-
इति किम् । परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायादं दायाते ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्दउत्तरपदे दायादवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं

भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजनिपदेति विद्याशब्दः
यप्रत्ययान्तः । उदास इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तोदासः । कृपृशृजिम-
न्दनिधाञ्भ्यः क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धाञः क्युप्रत्ययस्तेन धन-
शब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदासः । अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी, स्वामीश्व-
तधिपतिदायादेति । यद्येवं प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति समास-
प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी तस्यास्तु सप्तमा विधाय-
प्राना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते । दायादमिति किम् । परम-
दायादः । अत्र समासान्तोदासत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् ।
गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ तयोर्लिङ्स्वरः । गमनं च यच्चिरं चेति विशेषण-
समासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकाल-
भावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदे उपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृति-
तिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दः सिचि-
मुख्योऽट् रुच्चेति घ्रन्प्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदासः । उच्चारशब्दोऽपि
घञन्तस्याथघञन्ताजबिन्नकाणामित्यन्तोदासः । विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंस-
कादिर्वा । अपदेशइति किम् । विष्णोः पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्दउत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । कुट्येव निवातं, कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुड्यानिवातम् ।
शतस्याभावो निवात, मर्याभाव इत्यध्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा
निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः
वर्तमानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिङ्गी-
गन्तावन्तोदासौ । कुड्याशब्दोऽपि कवतेर्यत् डक्लित्वेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदास
त्येके । डक् प्रत्ययान्तोऽन्तोदास इत्यपरे । वातत्राणइति किम् । राजनिवाते
भवति । सुखं मातृनिवातम् । निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रुढिशब्दस्तत्रोभयत्र
षष्ठीसमासः ॥

शारदे ऽनातवे ॥ ९ ॥

अतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । दृषत्शारदाः सक्तवः । शारदशब्दोयं प्रत्ययवाची तस्य नित्यसमासो ऽस्वपदवियह इष्यते । सद्यो रज्जुदुतमुदकं प्रत्ययमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः सञ्ज्ञेसुम् चेति उपत्ययान्त आदिलोपश्च । धान्ये निदिति च तत्र वर्तते तेनाद्युदात्तः । दृषत्शब्दे दृणातेः षु ह्रस्वश्चेति अदिकप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अनार्तवइति किम् । परमशारदम् । उत्तमशारदम् । शरदि अतुविशेषे भवं यत्तद्विह शारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोजार्जातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्याध्वर्युः । कठाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविषयास्तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तवा सिध्यश्चेति णिनिस्तस्य कठचरकान्नुगिति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति कलापिनेण तस्मिन्निणयनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नहनवारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानमिति टिलोपः । तदेवं कलापशब्दोन्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकषायम् । उमापुष्पकषायम् । दौवारिककषायम् । षष्ठीसमासव्युत्पादिता रुठिशब्दा एते । तत्र सर्पिर्मण्डकशब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकशब्दोपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव । जाताविति किम् । परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोर्हरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ । षष्ठीसमासाद्यं च सदृशग्रहणमिह तदलुकि बध्नामः प्रयोजयति दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति । अत्र दासीवृषलोशब्दयोरन्तोदात्तत्वाद्युदात्तयणो ह्रस्वोदादिति विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रतिरूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्यइति किम् । परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थात्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगवुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्यसप्तसमः । गान्धारिसप्तसमः । सप्तसमाः प्रमाणमस्येति

मात्रव उत्पत्तस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासौ सप्तसम-
र्त्तति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादि-
त्वाद्युदात्तो मध्यादात्तो वा । द्विर्गाविति किम् । ब्रीहिप्रत्ययः । प्रमाणवति
किम् । परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्व-
पदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिशणिजः ।
मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्-
प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोपि षष्ठीदरादिषु मध्यादात्तः । गान्धा-
रिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां वेति पठे आद्युदात्तो भवति
द्वितीयो वा । पण्य । गोषाणिजः । अश्ववाणिजः । गोशब्दोन्तोदात्तः ।
अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् । परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम ह्याया एतेषुत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भित्तामात्रं न ददाति याचितः । समुद्र-
मात्रं न सरो ऽस्ति किं चन । मात्रशब्दोयं वृत्तिविषयएव तुल्यप्रमाणे वर्त्तते ।
त्र भित्तायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीसमासः । तत्र भित्ताशब्दो
रोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोदात्तः । समुद्रशब्दोपि फिषि पाटलापालङ्काभ्यासा-
राधीनामित्यन्तोदात्त एव । उपज्ञा । पाणिनोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याद्यु-
जं दुष्करणम् । आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र पाणि-
नप्रत्यमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिजन्तत्वादा-
द्युदात्तः । तदुदापिशलिः । उपक्रम । आद्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोप-
क्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेपि षष्ठीसमासा
व । तत्रैत्येनं ध्यायन्तीत्याद्यः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्यय आहुपूर्वाद्
गयतेः षष्ठीदरादित्वाद्युस्य ठत्वम् । तदयमाद्यशब्दस्याथादिस्वरेणान्ता-
त्तः । दर्शनीयशब्दो रिच्चादुपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामित्य-
णोदात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य
पुंसकलिङ्गोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिव्यासायामिति । ह्याया । इषुच्छायम् ।
इषुच्छ इषेः क्तिच्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति वर्त्तते तेनाद्युदात्तः ।
नुःशब्दोपि नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्योदात्त एव । इषूणां ह्यायेति षष्ठीस-
प्तः । ह्यायाबाहुल्यवति नपुंसकलिङ्गता । नपुंसकवति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुखं प्रिय इत्येतयोर्हस्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख । प्रिय गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणसमासा एते तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्वेतावायव्यां प्रीतिकरे वर्तते । तद्विहितं यदायव्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युङन्तेषु लिट्स्वरः । हितइति किम् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुखं प्रिय इत्येतयोर्हस्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । क्वाक्षप्रियो ऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रियोः । प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतियद्वयं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् । राजसुखम् । राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वामिति किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥ Ar. 375F

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गृहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यप्रतिः । गृहे क इति प्रकृतिस्वरणात्तोदात्तो गृहशब्दः । सह इनेन वत्सेतदति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनशब्द आद्युदात्तः । नृ नये एतस्माद् ऋदोरिति अप्रत्ययान्त आद्युदात्तो नशब्दः । धान्यप्रतिः स्वरितम् । ऐश्वर्यमिति किम् । ब्राह्मणो वृषलीपतिः वृषल्या भर्तृत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्विधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् दिधि इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेषु प्राप्तः स्वरः प्रतीति ध्यते । भूषतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । ब्रह्मीसमासा एते समसस्वरणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पति शब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः । १ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिशब्दात्

रञ्जेः क्युचिति वर्तमाने भूसूधूभस्त्रिभ्यश्चन्द्रसीति क्युन्प्रत्ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाद्वाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयसु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति वर्त्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषु-
तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्ति-
त्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्क वर्त्तते । गमनमाशङ्क्यतइति संभाव्यते ।
वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आबाध । गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्या-
हरणाबाधम् । गमनं बाध्यतइति संभाव्यते । नेदीयस् । गमननेदीयः* । व्या-
हरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरामिति संभाव्यते । संभावनइति किम् । पर-
मनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युङन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वं भूतपूर्वं ॥ २२ ॥

पूर्वशब्दउत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । आद्यो भूतपूर्वं आद्यपूर्वं । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं वर्त्तते । तत्र
विशेषणं विशेष्येणाति समासः । मयूरव्यंसकार्दिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वं ।
सुकुमारपूर्वं । भूतपूर्वइति किम् । परमपूर्वं । उत्तमपूर्वं । अत्र परमश्चासौ
पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्थादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्थाद सवेश सदेश इत्येतेषुतरपदेषु सामीप्यवाचिनि
तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् ।
काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्र-
समर्थादम् । गान्धारिसमर्थादम् । काश्मीरसमर्थादम् । मद्रसवेशम् । गान्धा-
रिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदे-
शम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव
केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेति समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः ।
सामीप्यइति किम् । सह मर्थादया वर्त्तते समर्थादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य सम-
र्थादं देवदत्तसमर्थादम् । सविधादिष्विति किम् । देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषुतरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति ।

* वचननेदीय इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

† अन्तिकतम पा० ३ ।

विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विशृङ्ख सुप्सुपेति समासः । विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् * । कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुणवद्बुध्यमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमतेः नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दे गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दो ऽप्यध्ययस्वरेण । विचित्रशब्दमन्त्रे पठन्ति । सो ऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्गणः स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चान्तापरे पठन्ते तत्र संपन्नशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पठुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । चुपेरच्चापधाया इत्यत्र हि चिर्द्विति वर्तते । निपुणशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलक्षणः कप्रत्ययोयम् । विस्पष्टादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवचनेष्विति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

अज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

अ न्य अवम् कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य । वचनज्येष्ठम् । वचनज्यायः । अवम । गमनावमम् । वचनावमम् । कन् । गमनकनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ल्युङन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्युदात्तानि । अन्यकनामादेशानां यङ्गणमिति सामर्थ्यात्तदुत्तरपदं शृङ्गते । आदिष्विति किम् । गमनशोभनम् । भाववति किम् । गम्यते ऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारयइति किम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोन्तोदात्तः । अत्र के चिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । केचित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारयइति वर्तते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य सः प्रत्येनः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त इत्येतदत्र सामर्थ्यादुद्दिष्टम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमादेशपद्विश्रुते ॥

* न द्रश्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्विचिन्त्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादि-
हतात्ता भवति । कुमारचातकाः । २ । कुमारलोहध्वजाः । २ । कुमारबला-
हकाः । २ । कुमारजीमूताः । २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाञ्ज्यो याम-
णीपूर्वादिति ज्यः प्रत्ययस्तस्य तद्वाजस्य बहुष्विति लुक् । अत्र यदा ऽऽद्युदा-
त्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र
प्रतिपदाक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त । पञ्चारब्धिः । दशारब्धिः । पञ्चा-
रब्धयः प्रमाणमस्य दशारब्धयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थं द्विगुः प्रमाणे लो द्विगो-
नित्यमिति मात्र चो लोपः । इगन्त । काल । पञ्चमास्यः । दशमास्यः ।
पञ्च मासान्भूतो भूतो भावी वेति तद्वितार्थं द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः ।
वर्षांल्लुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल । पञ्चकपालः । दशकपालः ।
कपाल । भगाल । पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराव । पञ्चश-
रावः । दशशरावः । संस्कृतं भन्ता इति तद्वितार्थेणते समासा द्विगोर्लुगनपत्य-
इति कृताण्यपत्यलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति किम् । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः
पञ्चाश्वः दशाश्वः । द्विगाविति किम् । परमारब्धिः । परमशरावम् । पञ्चा-
रब्धो दशारब्ध इति च यणगुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्यानिबद्धावाद्वा
द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते ॥

बहुन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिपूतरपदेषु द्विगौ समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहूरब्धिः । २ । बहुमास्यः । २ ।
बहुकपालः । २ । बहुभगालः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशब्दोन्तोदात्तस्तस्य
प्रकृतिस्वरे कृते यत्र यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्येष
स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोस्तत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवितस्तिः । २ । दिष्टिवितस्ती
प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्क पक्षबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्धं शुष्कं पङ्क बन्ध इत्येतेष्वक्षरपदेषु प्रकृतित्वा भवति सा चेत्सप्तमी कालाव भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्यित्यसिद्धः । सांकाश्यकाम्यित्यशब्दौ एयप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फिषि तु सांकाश्यकाम्यित्यनासिक्पदार्थाघाटानामन्तः पूर्वं वेति पठ्यते । तत्र पक्षे मध्योदात्तावति भवतः । शुष्क । ऊकशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊकशब्दो बहुलवचनादवते कक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । निधनशब्दो निधाञः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः । पङ्क । कुम्भीपङ्कः । विलासीपङ्कः* । भ्राष्ट्रपङ्कः । कुम्भीविलासीशब्दौ ङीष्प्रत्ययान्तोदात्तौ । भ्राष्ट्रशब्दप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बन्ध । चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्दोन्तोदात्तः । चारकशब्दो ण्वुलन्त आद्युदात्तः । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । अपराह्णसिद्धः सप्तमीखरः कृत्स्नखरेण बाधितः पुनरयं विधीयते ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अय इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहखयववाचिनि राज्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतित्स्वरा भवन्ति । परिचिगर्तं वृष्टो देवः । परिसौधीरम् । परिसावर्सेनि । प्रति । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपराह्णम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप । उपपूर्वाह्णम् । उपापराह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अय । अयचिगर्तं वृष्टो देवः । अपसौधीरम् । अपसावर्सेनि । निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चावभिर्जामिति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । तत्पक्षे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वादव्ययीभावाद्यौयमारम्भः । तत्रापरावर्जने वर्त्तते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् । प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । परिधनमित्यत्र धनं समासइत्युद्वति ।

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्यकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वो ऽन्यकवृष्णिषु वर्त्तते तत् पूर्वपदं प्रकृतित्स्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः । श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च अण्यन्यकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति अणान्तावन्तोदात्तौ शिनिशब्द आद्युदात्तः स तदपत्येष्वभेदेन वर्त्तते । राजन्यइति किम् । द्वैष्यहै मायनाः † । द्वीपे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । हैमेरपत्यं युवा हैमा यनाः । अन्यकवृष्णाय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिहितवश्यात् तन्नियमाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिहितवश्याः । बहुवचनबहुवचं किम्

* कलशीपङ्क इति पा० ३ । अयमेव पदमङ्गरीसंमतः ।

† इतिप्रसूयते । पा० ३ ।

‡ द्वैष्यहैमायनाः पा० ३ ।

संज्ञार्थवासादेवौ । द्वन्द्वइति किम् । वृष्णीनां कुमारः, वृष्णिकुमाराः । अन्य-
द्वन्द्वविवृति किम् । कुपपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश ।
त्रयोदश । इणभीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कञिति निष्वादाद्युदात्त एकशब्दः ।
तत्रयम् आदेशोन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
आपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाशकृत्स्नाः । आपिशल-
यापत्यमापिशलिराचार्यः । अत इज् । तेन प्रोक्तमापिशलम् । इजश्चेत्यण ।
तदधीयते ये उन्तेवासिनस्तेष्वपिशलाः, प्रोक्ताङ्गुगिति तस्य तद्वृत्तस्याध्येतरि
वेहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेषां ह्यात्र आपिशला इत्यभयप्राप्त्याचार्यो-
पसर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनयङ्गं द्वन्द्वविशेषणार्थं सक्तो
न्दु आचार्योपसर्जने यथा विज्ञायते । इह मा भूत् । पाणिनीयदेवदत्तौ ।
आचार्योपसर्जनइति किम् । हान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् ।
आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकौजपादयो ये द्वन्द्वस्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्व-
पूर्वपदाः कार्तिकौजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविद्यार्थः ।
कारो द्वन्द्वधिकारानुश्रुत्यर्थः । कार्तिकौजयो । कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम्
त्यणन्तावेतौ । सार्धार्थमाण्डूकेयो । सार्धार्थरिजन्तः । आद्यन्त्यश्मकाः ।
वन्तेरपत्यानि बहुनि तन्निवासो जनपदो ऽवन्त्यः । तथा ऽश्मकाः । पै-
रापर्णयाः । युवद्वन्द्वोयम् । पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवेति अणो
व इति विहितस्य फिजः पैलादिभ्यश्चेति लुक् । श्यापर्णशब्दो बिदादि-
स्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णयः । बहुवचनमतन्त्रं, तेन
तस्यापर्णयावित्यत्रापि भवति । कपिश्यापर्णयाः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
द्वुत्वे कपिबोधादाङ्गिरसइत्यन्यत्रस्य यञो यञञोश्चेति लुक्, तेनात्र बहुत्व-
धीयतएव । शैतिकारपाञ्चालेयाः । शितिकातो नाम चविस्तस्यापत्यमिति
ष्यन् तदपत्ये यूनि य इज् तस्य ययस्त्रिभार्जितो यूनीति लुक् । पाञ्चा-
यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचनमवि-
धेयमिति शैतिकारपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । कटुकस्यापत्यमिति अत

इज् तस्य बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्चलाया अपत्यं वा
 लेयः । शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यस्तस्य छात्राः शाकला
 कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । शुनकस्यापत्यमिति बिदादिभ्योऽज् तस्य बहुषु लुक्
 शाकलसणका इति केचित्पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्यैवो बहुच इ
 प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनकधात्रेयाः । धात्र्या अपत्यं, धात्रेया
 सणकबाधवाः । बभ्रोऽपत्यं बाधवः । आर्चाभिर्मौदलाः । च्वाभेन प्रोक्तम
 यते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः । मुद्रलः कण्वादिस्तद
 त्यस्य छात्रा मौदलाः । कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तां
 वासे वा जनपदे द्वन्द्वे ऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्ताः । चिन्ति
 राष्ट्राः । कुन्तिसुराष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावे
 गर्गादिषु पठ्येते । तत्रापत्यबहुत्वे यञो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रा
 अपत्यबहुत्वे यञो लुक् । अविमत्तकामघिद्रुः । अविमत्तशब्दे नञस्वरेणा
 दात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इजो बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति
 क्रियते । बाधवशालङ्कायनाः । बभ्रारपत्यं बाधवः । शलङ्कुशलङ्कं चेति शा
 ङ्कायनः । बाधवदानच्प्रत्ययः । दानच्युतशब्दादिञो बहुच इति लुक् । कठः
 लापाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः । त
 कठचरकाल्लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनाण इत्यण्प्र
 यस्तस्मिन् इनण्यनपत्यइतिप्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नस्वचारिणी
 सर्पोत्यादिनोपसंख्यानान्ते टिलोपः । कठकौयुमाः । कुयुमिना प्रोक्तमधीयते इ
 प्राग्दीव्यतो ऽण् । तत्र पूर्ववत् टिलोपः । कौयुमलौकात्ताः । लौकात्तेण प्रोक्त
 मधीयते लौकात्ताः लौकात्तस्य वा ऽपत्यं लौकात्तिः । तस्य छात्रा लौकात्ता
 स्त्रीकुमारम् । स्त्रीशब्दान्तोदात्तः । मौदपैष्यलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः । त
 छात्रा मौदाः । तथापैष्यलादाः । मौदपैष्यलादा इति द्विः पठ्यते तस्य प्रं
 जनं पत्ने समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सजरत् । वत्सश्च जरत्
 वत्सशब्दान्तोदात्तः । सौश्रुतपार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्राः । प्राग्दीव्य
 ऽण् । वरामृत्यु । याज्यानुवाक्ये । यज्ञेयत् । यजयाचेति कुत्वाभावः । तित्
 रितिमत्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद् वयत् । आचार्योपसर्ज
 न्तेवासिनानामिह पाठः प्रपञ्चार्यः ॥

महान् ग्रीह्यपराङ्मुष्टीष्वासजाबालभारभारत-

हैलिलिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्त्तते, द्वन्द्वइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्व
 ग्रीहि अपराङ्मुष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हैलिलिल रौरव प्रवृद्ध इति

तेष्वत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाव्रीहिः । महापराङ्मुः । महागृष्टिः ।
महेष्वासः । महाजाबालः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । महा-
तरुः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्दान्तोदात्तः । तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः
तन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां षष्ठीसमासे ऽन्तोदात्त एव
भवति । महतो व्रीहिः, महद्रोहिरिति । कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेण्यादि-
समासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

तुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

तुल्लकइत्येतत्पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।
तुल्लकवैश्वदेवम् । महात्रैश्वदेवम् । तुधं लातीति तुल्लः । तस्मादज्ञाता-
देषु प्रागिवात्के ऽन्तोदात्तः तुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योः उत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उष्ट्र-
शब्दः । उष्ट्रवामि । उष्ट्रशब्द उषेः घृन्त्ययान्त आद्युदात्तः कर्मधारयोऽयं
षष्ठीसमासो वा ॥

गोः सादसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेष्वत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं
भवति । गोः सादः, गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः । गोः सादिः,
गोसादिः । गोसारथिः ॥

**कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेषडवा
तैतिलकद्रुः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥**

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेषडवा तैतिलकद्रु-
ण्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । कुरुणां गार्हपतं, कुरुगार्हपतम् । कुर्योश्चेति कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तो-
न्तोदात्तः ॥ कुरुशब्दोर्गार्हपतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृजीनां गार्हपतं, वृजिगा-
पतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः, रिक्तगुरुः । रिक्ते विभावेति
पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता जरती, असूतजरती । अश्लीला दृढ-
रूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दा नञसमासत्वादाद्युदात्तः । श्रीयस्यास्ति
तश्लीलम् । सिध्मादेराकृतिगत्याल्ललच् । कपिलकादित्वाच्च लत्वम् । अश्ली-
लदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लाघण्यविरहितोच्यते ।
पारेषडव, पारेषडवा । निपातनादिवार्थं समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो
सादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रुः, तैतिलकद्रुः । तितिलिनोपत्यं क्राञ्चो

वा तैतिल इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः
पण्यकम्बलः ॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले सप्त
सान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समासे द्वितीया कृत्या इत्ये
विहितः स्वरितः । दास्या भारो, दासीभारः । देवहूतिः । देवभूतिः । दे
सूतिः । देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द आद्
दात्तः । शुस्वत्त्रिहिरव्यसिधसीत्यत्र हि धान्ये निदिति वर्त्तते । ओषधिः
ओषो धीयते ऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । ओषशब्दो घः
न्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रे मासिरित्यसिप्रत्ययान्तोऽयम् । चन्द्रशब्द
स्तुरक्प्रत्ययान्तत्वादनन्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते
स विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थेऽन्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्विविक्त्यन्तरपदे प्रकृति
स्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदार । कुण्डलहिरण्यम्
यूपशब्द आद्युदात्तः । कुसुयुध्यश्चेत्यत्र निदिति वर्त्तते । कुण्डलशब्दोऽपि वृष
दिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । रथदार । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द
आद्युदात्तः । हनिकुषीत्यादिना ण्यन्मात्ययः । वल्लीशब्दो ङीष्ः स्वरणान्तोदात्तः
तदर्थेइति किम् । कुबेरवलिः । प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्त्तते । अर्थशब्दोऽन्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । मात्रे ददं, मात्रर्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृशब्दा
न्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देवताशब्दो लिट्स्वरेण मध्येदात्तः । अति
थिरित्यतेरिथिचित्तीचिन्प्रत्ययान्तः । तदर्थेविशेषा एव दाहहिरण्यादयो भवन्ति
न स्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः । के चित्पुनराहुः । ज्ञा
कार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते पूर्वा विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति । अश्व
घासः । श्वश्रूसुरमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्यं न भवति ॥

क्तेष्व ॥ ४५ ॥

क्तन्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम्
अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । गोरहितम् । अश्वरहितम् । वनं तापसरहितम्
अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः । परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम्
गोभ्या रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे क्तान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
श्रेणिङ्गताः । ऊकङ्गताः । पूगङ्गताः । निधनङ्गताः श्रेणिशब्द आद्युदात्तः ।
इकपूगशब्दावन्तोदात्तो । निधनशब्दोऽयं मध्योदात्तः । कर्मधारयइति किम् ।
श्रेण्या ङ्गत्वं श्रेणिङ्गताम् । अनिष्ठेति किम् । ङ्गताङ्गताम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्तान्तउत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दो ऽन्तोदात्तः ।
त्रीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । ग्रामशब्दो
निस्वरेणाद्युदात्तः । अहीनइति किम् । क्तान्तरातीतः । योजनातीतः * ॥
द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः ।
पुत्रापत्नौ दुःखापन्नः । अन्तस्थायेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
ग्रहहतः । वज्रहतः † । महाराजहतः । नखनिर्भवा । दात्रलूना । आदि
ग्रहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । के वित्त्वाद्युदात्तमि-
च्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजष्टत्प्रत्ययान्तः । नास्य खमस्सीति
बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपातितः । तेन नङ्मुभ्यामित्यन्तोदात्तः ।
दात्रशब्दो दाम्नीशेति घृन्प्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथ-
यातः । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रहृतः † अनन्तर इति किम् । अभ्युदृतः । समु-
दृतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरं पुनरिष्यते ।
कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् याथादिस्वर एव भवति दूरादागत इति ।
अनन्तरपदहणसामर्थ्यादेव कृद्वृत्ते गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतन्नाश्रीयते । कर्मणी-
त्येव । प्रकृतः कर्त्तुं देवदत्तः । याथादिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति ङ्गति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो
भवति । प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रङ्गतिः । प्रकर्त्तंति वृजन्तः । ङ्गत्स्वरबाधनाथं वच-
नम् । तादाविति किम् । प्रजत्प्राकः । नितीति किम् । प्रकर्त्ता । वृजन्तः ।

* घीनं त्यक्तं विभक्तमित्यनर्थान्तरमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† वद्वहतः । पा० ३ ।

कृद्वहणमुपदेशे ताद्वार्थम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति ।
अताविति किम् । आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदु-
भयं युगपद्वधति । अन्येतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात्पिता नाभिच-
रितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादे योगः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् ।
प्राञ्चौ । प्राञ्चः । स्वरितो वानुदात्ते पदादाधित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो
वा । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ ।
प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्ययइति किम् । उदञ्चनः ।
चोऽनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्ययइत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् ।
न्यञ्चौ । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येत्यञ्चतेरङ्कारः स्-
रितः । अथ्यङ् । अथ्यञ्चौ । अथ्यञ्चः । अधीचः । अधीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कङारः । २ । ईष-
त्यङ्गलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्दउत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णं तदेव धन-
मिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्विसुवर्ण-
धनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणग्रहणं किम् । काञ्च-
नधनम् । धनइति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषो ऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । अभि-
नववैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमप्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरम-
जिति चित्वादन्तोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैयाकरणः ।
वैयाकरणानामाद्यो मुख्या वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । कतरकठः । २ । कतमकठः * । २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ । आर्यशब्दो एयदन्तोन्तस्वरितः । आर्य इति किम् । परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोः इति किम् । आर्यतृत्विजः । कर्मधारयइत्येव । आर्यस्य ब्राह्मण, आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोस्तत्परपदयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारयइत्येव । राज्ञो ब्राह्मणो, राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजति वर्त्तते, ऽन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्यतरे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राज्ञः प्रत्येनाः, राजप्रत्येनाः । षष्ठीति किम् । राजा चासौ प्रत्येनाश्च, राजप्रत्येनाः ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्तान्तउत्तरपदे नित्यार्थं समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नेत्यप्रहसितः । २ । सततप्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नेत्यशब्दस्त्यङ्गैर्ध्रुवइति त्यजन्त आद्युदात्तः । सतत इति यद्वा भावे क्तस्तदा षायादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थइति किम् । मुहूर्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्रामनापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति किम् । परमनापितः । शिल्पिनीति किम् । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः । २ । राजकुलालः । २ । कर्म धारये

* कतमकलायः । पा० २ ।

रात्रगुणाधारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । बन्दीसमासे च राजयोग्यतया तस्य ।
रात्रेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् । राजनापितः । शिल्पि-
नीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमिति उत्तरं यदुक्त्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरु-
दात्तो भवतीत्येवं तद्वृत्तिव्यम् । वत्यति सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरण्ये इति ।
स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । दृषदिमाषकः ।
आदिरिति प्रागन्ताधिकारात् । उदात्त इति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरण्ये ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरण्यशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे
आद्युदात्तं भवति । हारीति देयं यः स्वीकरोति सोभिधीयते । धर्म्यमित्या-
चारानियतं देयमुच्यते, धर्मो ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेक्षं तेन वा प्राप्यमिति ।
स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । हलेचिपदिका । दृषदिमा-
षकः । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, कारनान्नि चेति विभक्तेरलुक् । हारिणि ।
याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः । क्व चिदयमाचारो
व्यवस्थितस्तूपादिषु शाणादि दातव्यं याज्ञिकादीनामश्वादीति । धर्म्यइति
किम् । स्तम्भेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः * । अहरण्यइति किम् । वाडवहरण्यम् ।
वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजननिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्पार्थं यद्वीर्यते हर-
ण्यमिति तदुच्यते । परोपि कृत्स्नरो हारिस्वरण बाध्यते विप्रतिषेधेनेत्येतदह-
रण्यइत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोबल्लवः । अश्व-
बल्लवः । गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति
समाहितः कर्त्तव्ये तत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषा ऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्दोत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवाध्यक्षः । २ ।
अशवाध्यक्षः । २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेविभाषा ऽऽद्युदात्तो भवति पापना-

* वर्द्धितको नाम मूले स्थूलो ऽथे कृत्स्न कोदमणिवहः स कर्मकराय दीयते ऽप्यथा कर्म
न कुर्यादिति न त्वयं धर्म इति पदमञ्जरी ।

पितः । २ । पापकुलालः । २ । पापाणके कुत्सितैरिति प्रतिपदोक्तः पापश-
ब्दस्य समानाधिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति । पापस्य नापितः,
पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि
समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जङ्घावात्स्यः । यो जङ्घादानं ददान्यह-
मिति वात्स्यः संपद्यते स जङ्घावात्स्य इति क्षिप्यते । भार्यासौश्रुतः ।
सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । वशाब्राह्मणकृतयः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभा-
दिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदात्ताः । कम्बलद्वारायणीयाः ।
घृतरौढीयाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दात्तादिभिः
भोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । माणव ।
भित्तामाणवः । भित्तां लप्स्ये ऽहमिति माणवो भवति । माणव । ब्राह्मण ।
दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते ।
अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः । गोत्रा-
दिष्विति किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेपइति किम् । महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्दोत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । गुड-
मैरेयः । मधुमैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुडविकारस्य गुडोङ्गं भवति मधुनो
मधु । अङ्गानीति किम् । परममैरेयः । मैरेयइति किम् । पुष्पासवः । फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमचं तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता
भवन्ति । भित्ताकंसः । आणाकंसः । भाजीकंसः । भित्तादयोत्तवचनाः ।
भक्ताख्या इति किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते न
द्रव्यम् । तदर्थेष्वाति किम् । भित्ताप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्यगवः ।
हिरण्यगवः । भित्ताविडालः । वृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तुसैन्धवः । पान-
सैन्धवः । धान्यं गौरिवेति । विरह व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रा-
दिभिरिति समासः । उपमानार्थोपि यथासंभवं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः ।
गवाहृत्या ऽवस्थितं * धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमानइति किम् । परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्तउत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्तलेखकः । नखलेखकः । अक्स्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका तद्व्युत्पद्यन्ते । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इति किम् । रमणीयकर्त्ता । जीविकार्थ इति किम् । इदुभक्तिका मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्रादेशवर्त्तिनां या क्रीडा तद्ववाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्वालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञायामिति एवुल्, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये एवुच्प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । कुन्धारः । तूणीधारः । कमण्डलुग्राहः । भृङ्गारधारः । नियुक्ते ऽधिकृतः स च कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्तइत्यनेन सिध्यति * । नियुक्त इति किम् । काण्डलावः । शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽणन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृजो न भवति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । बालवायः । शिल्पिनीति किम् । काण्डलावः । अकृज इति किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विशये ऽणन्तउत्तरपदे ऽकृजः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम कीटः । बालवायो नाम पर्वतः । अकृज इत्येष । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्दउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थ आरम्भः । गोतन्तियवमिति किम् । वत्सपालः । पाल इति किम् । गोरवः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥

णिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्याहारी ॥

* नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्य स्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति पा० २ ।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिनन्तउत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । पुष्पहारी । उपमानं नियम्यते । उष्ट्रक्रीशी । ध्वाङ्गुरावी । खरनादी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् । वृक्षवज्जी । वृक्षप्रेक्षी । प्रकृतियहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिर-
पेता शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद् इह मा भूद् गर्दभोच्चारी कोकिला-
भिष्याहारीति । एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमा-
नमुपमानं चाद्युदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगत-
रोही । आगतयोधी । आगतवज्जी । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते
णिवन्ता णिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति के-
चित् । इह मा भूद् वृत्तारोही युक्ताध्यायीति । आगतमत्स्या । वीरहोता ।
भगिनीभर्ता । याजकादित्यात् षष्ठीसमासावेतौ । यामगोधुक् । अश्वचिराजः ।
गर्गचिराजः । व्युष्टचिराजः । शणपादः । समपादः । षष्ठासमासा एते ।
एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्द-
स्तद्वृत्तार्थोत्तरपदइति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदा-
त्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इगन्ते द्विगा-
शिति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे
द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति ।
निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रे-
संमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्ततस्तेष्व्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषसाष्टवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भाष्ट्र वट इत्येतानि च जउत्तरपदे आद्य-
तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भाष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥

जउत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दु-
रजः । आमलकीजः । बडवाजः । बह्वच इति किम् । दग्धजानि वृणानि ॥

ग्रामे ऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्निवसद्वाचि भवति ।
मल्लग्रामः । वणिग्रामः । ग्रामशब्दोत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिक

इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् । दाक्षियामः । माहकियामः । दात्यादयो वसन्ति यास्मिन्ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षि-
कटः । दाक्षिपल्लवः * । दाक्षिद्वदः । दाक्षिद्वरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपि-
शङ्गः । दाक्षिशालः । दाक्षिरत्नः । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वस्थः । कुन्दतृणम् । दा-
क्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिपुंसा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र
निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनि-
वसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति केचित् । अपरं पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

क्षात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे क्षात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । क्षात्रिशाला । ऐलि-
शाला । भाण्डिशाला । क्षात्रि । ऐलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आस-
ण्डि । आपारि । गौमि । यदा शालान्तस्मत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि
तत्पुरुषे शालायां नपुंसकवत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
क्षात्रिशालम् । ऐलिशालम् ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्दोत्तरपदे कर्क्यादिर्वर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । द्वदप्रस्थः । मुखर्णप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् । दाक्षि-
प्रस्थः । माहकिप्रस्थः । अकर्क्यादीनामिति किम् । कर्कोप्रस्थः । मघीप्रस्थः ।
कर्को । मघी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुरल † । खदर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थइति वर्त्तते । प्रस्थोत्तरपदे मालादीनामादिस्वात्तो भवति । माला-
प्रस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । काज्वी ।
एक । काम । वृद्धार्थ आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेङ् प्राचां देशइति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नखं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्दोत्तरपदे अमहन्नखशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तच्चेदु-
दीचां न भवति । सुह्यनगरम् । पुण्ड्रनगरम् ‡ । अमहन्नखमिति किम् । महा-
नगरम् । नखनगरम् । अनुदीचामिति किम् । नान्दीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

* दाक्षिवल्लभः । पा० २ ।

† कवस । पा० ३ ।

‡ विराटनगरमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

अर्मे चावर्णं द्वाच्यञ्च ॥ ८० ॥

अर्मे शब्द उत्तरपदे द्वाच्यञ्च पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्ता-
र्मम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् । बृहदर्मम् ।
द्वाच्यजिति किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहवर्ममित्येष । महार्मम् । नवार्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ८१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्राश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मे-
शब्द उत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । संजीवार्मम् ।
मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविशेषीतार्थम् । मद्राश्मार्मम् ।
कञ्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदा-
सादीनां ह्रस्वस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय गायत । वध्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ८२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यदुत्थामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भव-
तीत्येषं वेदितव्यम् । वदति सर्वं गुणकात्क्षर्यं । सर्वश्चेतः । सर्वज्ञः । प्रागु-
त्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्क्षर्यं ॥ ८३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्क्षर्यं वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्चेतः ।
सर्वज्ञः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्चेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं
वेतत्वस्येति । गुणकात्क्षर्यं वर्त्तते । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्णः । सर्वरा-
जतः । कात्क्षर्यं इति किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्चेतः । गुणां रेण समास-
सलोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरङ्गलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ८४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं
भवति । अञ्जनागिरिः भञ्जनागिरिः । निकाये । शापिण्डनिकायः ।
शिण्डनिकायः । विखिल्लिनिकायः * । संज्ञायामिति किम् । परमगिरिः ।
ह्रस्वनिकायः ॥

कुमारायां वयसि ॥ ८५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकु-
मारी । जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासंप्रयोगमात्रमुपप्रयुक्तो वृद्धादि-
सर्वेषां विशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह एह्यते न कुमा-
रत्वमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

* विखल्लिनिकायः । पा० ३ ।

उदके ऽकेवले ॥ ९६ ॥

अकेवलं मिथं तद्वार्चिनि समासे उदकशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदा भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् * । स्वरे कृते एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितो भवति । अकेवलइति किम् शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवार्चिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गति रात्रः । चारुक्रतिरात्रः । कुसुमविन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां त्रिरात्रः, गर्गत्रिरात्रः द्विगाविति किम् । अतिरात्रः । अचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । क्रताविति किम् बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो, बिल्वसप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्दउत्तरपदे नपुंसकलिङ्गं समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोप लसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति किम् ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभायां प्रति पदाक्तमिह नपुंसकलिङ्गं दृश्यतइति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्दउत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येवंपूर्वं समासे पुरशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदा भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् अरिष्टश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्दउत्तरपदे नात्तां दात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हास्तिनपुरम् । फल कपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यं, मार्देयः । शुभादित्वाद् ठक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दउत्तरपदे ऽन्तो

दात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् ।
कुसूलादियहणं किम् । सर्पबिलम् । बिलरति किम् । कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवा-
विषुत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्ण-
मृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आ-
ख्यान । पूर्वाधिरामम् * । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य
कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट । पूर्वचानराटम् । अपर-
चानराटम् । शब्दयहणं कालवाचिनोपि दिक्शब्दस्य परियहार्यम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भव-
न्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः ।
आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशिष्याः । अन्तवासिनीति किम् । पूर्वपाणि-
नीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तदुत्तरपदे सर्वशब्दे दिक्-
शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चा-
लकः । सुसर्वाङ्गदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो वृद्धि-
प्रत्ययः । सुसर्वाङ्गजनपदस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिका-
रलक्षणादिह न भवति सर्वमासः सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति ।
विश्वदेवः । विश्वयशः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं
माप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । विश्वे च ते देवाः, विश्वदेवाः । संज्ञाया-
मिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामिधो विश्वामिन्न इत्यत्र
संज्ञायां मिश्रजनयोरित्येतद्व्यति परत्वात् । बहुव्रीहावित्येतदधिक्रियते प्राग-
प्यपीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदराश्व इषु इत्येतेष्वुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्व-

* पूर्वाधिरामकमित्यधिकमन्वयः ।

पदमन्तोदात्तं भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनाश्वः । सुवर्ण-
पुङ्खेषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पू-
पदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः ।
अनिघातेषुः । चलाचलेषुः । अनुदरः सूदर इत्यत्र नऽसुभ्यामित्येतद्वधति वि-
तिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति
गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्य-
दात्तः । बन्धुनीति किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदा-
भवति । प्रधोतमुखः । २ । प्रतालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाच-
तदा पते मुखं स्वाङ्गमित्येतद्वधति न चेत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिरन्तर इत्ये-
तद्वधति । निष्ठेति किम् । प्रसेचक्रमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् । शुष्कमुखः

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादि-
दात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति कर्णो वर्णलक्षणात् । शुष्ककर्णः । कृष्णकर्णः
उत्तरपदस्येत्येतदा पादपरिसमाप्तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत्

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्दोत्तरपदमाद्य-
दात्तं भवति । शुष्ककर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात् । दात्राकर्णः । शङ्कूकर्णः
कर्णं लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपकं कर्णं
दिषु चिन्हं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति
कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । कूटशङ्कुः । वर्णलक्षणादिति किम् । शोभनकर्णः ।

संज्ञापम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामोपम्ये च यो बहुव्रीहिवर्त्तते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्यदात्त-
भवति संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । कौपम्ये । गोकर्णः । वारकर्णः ।

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ एष्ट यीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञा-
प्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम् । शितिकण्ठः । नीलकण्ठः ।
श्रौपम्ये । खरकण्ठः । उष्ट्रकण्ठः । एष्टः संज्ञायाम् । काण्डएष्टः । नाकएष्टः ।
श्रौपम्ये । गोएष्टः । अजएष्टः । यीवा संज्ञायाम् । सुधीवः । नीलधीवः । दश-
धावः । श्रौपम्ये । गोधीवः । अश्वधीवः । जङ्घा संज्ञायाम् । नाडीजङ्घः । ताल-
जङ्घः । श्रौपम्ये । गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । एणीजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञाप्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति ।
उद्गतशृङ्गः । द्युक्कुलशृङ्गः । अङ्कुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गेद्रुमनादिकृते गवादेवयोवि-
शेषो ऽवस्था । संज्ञायाम् । अष्यशृङ्गः । श्रौपम्ये । गोशृङ्गः । मेषशृङ्गः । अव-
स्थादिष्विति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो ऽजरमरमित्त्वमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमिधमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।
अजरः । अमरः । अमिधः । अमृतः * । नञ इति किम् । ब्राह्मणमिधः । जरादय
इति किम् । अशत्रुः नःसुभ्यामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोऽस्तरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोष-
सीवर्जयित्वा । सुकर्म्म । सुधर्म्मा । सुप्रथिमा । असन्तम् । सुपयाः । सुयशाः ।
सुस्रोताः । सुश्रुत् । सुध्वत् । सोरिति किम् । कृतकर्म्मा । कृतयशाः । मनसी
इति किम् । सुराजा । सुतता । अलोमोषसी इति किम् । सुलोमा सूषा । अग्नि-
नस्मन्ग्रहणान्यर्थवता ऽनर्थकेन चेत्यनर्थकयोऽपि मनसोरिह ग्रहणम् । नःसु-
भ्यामित्यस्यायमपवादः । कपि तु परत्वात् कपि पूर्वमित्येतद्वचति । सुकर्म्मकः ।
सुस्रोतस्कः ॥

कृत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

कृत्वादयः सोऽस्तरं बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुकतुः ।
सुदृशीकः । कतु । दृशीक । प्रतीक । प्रूर्ति । हव्य । भग ॥

आद्युदात्तं द्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्युच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोऽस्तरं तदाद्युदात्तमेव
भवति छन्दसि विषये । स्वस्वास्त्वा सुरधामज्जंयेम । नित्यरेणाश्वरक्षशब्दा-
वाद्युदात्तौ । आद्युदात्तमिति किम् । या सुबाहुः स्वङ्कुरिः । बाहुशब्दः प्रत्यय

* मरश्च्यो जाग्रत्पदान् इत्येते मरश्च्ये मरश्च्ये । पुस्तकान्तरे ऽधिकमत्र ।

स्वरैवान्नोदात्तः । द्युक्तिरिति किम् । सुगुरसत् । सुहिरवयः । स्वस्वः । नप्सु
भ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्याच्च ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सोऽसौ बहुव्रीहौ समासे द्वन्द्वसि विषये
आद्युदात्तौ भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्यमिति यत्प्र-
त्ययान्तं तत्र यतो ऽनाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं
ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वण्येव सिद्धं स्यात् ॥ -

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययी-
भावसमासआद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परित्तीरम् । उप-
तारम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उप-
शालम् । उपाक्षम् । पर्यक्षम् । सुषमम् । विषमम् । निषमम् । दुःषमम् ।
तिष्ठद्रुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते । कूलादियद्वयं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभाव-
इति किम् । परमकूलम् । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं
विप्रतिषेधेन भवति । परिकूलम् । उपकूलम् ॥

कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्य शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासआद्यु-
दात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । चिकंसः । द्विमन्यः । चिमन्यः । द्विशूर्पः ।
चिशूर्पः । द्विपाय्यः । चिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगाविति किम् ।
परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
ब्राह्मणशालम् । वृद्धशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति
नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुषइति किम् । वृद्धशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति
किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् । ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
सौमित्रिकन्याम् । आहुरकन्याम् । चय्यकन्याम् । संज्ञायां कन्योशीनरीश्वति
नपुंसकलिङ्गता । षष्ठीसमासा एते । नपुंसकइत्येव । दासिकन्या ॥

आदिशिचङ्गणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे द्विचङ्गादीनामादिवदात्तौ

भवति । विहणकन्यम् । मडरकन्यम् । मडुर इति के चित् पठन्ति । मडुर-
कन्यम् । विहण । मडर । मडुर । वैतुल । पटत्क । वैडालिकर्णः । वैताल-
कर्णिरित्यन्ये पठन्ति । कुक्कुट । चित्कण । चिक्कण इत्यपरे पठन्ति । आदि-
रिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्य-
मानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुच्छचेलम् । भार्याचेलम् । उपानतखेटम् । नगर-
खेटम् । दधिकटुकम् । उदशिवत्कटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादि-
सादृश्येन पुष्पादीनां गर्हा । तत्र पुच्छचेलमिवेति विग्रह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद्
उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । गर्हायामिति किम् । परमचेलम् ॥

धीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

धीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वस्त्रं धीर-
मिव, वस्त्रधीरम् । पटधीरम् । कम्बलधीरम् । उपमानमिति किम् । परमधीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशा-
कम् । मुद्गशाकम् गुडेन मिश्रं पललं, गुडपललम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति
समासः । मिश्रइति किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये
आद्युदात्तानि भवन्ति । दात्तिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसू-
दम् । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । दात्तिकर्षः । यामनामधेयान्येतानि ।
स्थलग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते । जानपदकुण्डेत्यनेन ङीष् ।
संज्ञायामिति किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारयइति किम् । परमराज्यम् । खेल-
राज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि
भवन्ति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपत्न्यः । कर्जुनवर्ग्यः । कर्जुनपत्न्यः । अकर्म-

धारयदित्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठन्ते । दिगादिषु तु वर्गं पूगं गणं पक्ष इत्येवमादयो ये पठितास्त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह-
प्रातिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः ।
दामकपुत्रः । माहिषकपुत्रः । पुत्र इति किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्य इति
किम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । अत्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्री-
संबन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्या-
ख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्यायहणात्स्वरूपस्य पर्यायाणां
विशेषाणां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः ।
राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । अत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः ।
संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । अतो विद्यायो-
निसंबन्धेभ्य इति षष्ठा अलुक् । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तादात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्त्तते तत्पुरुष इति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणि-
वाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्राणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्रचूर्णम् ।
मसूरचूर्णम् । अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । मत्स्यचूर्णम् । षष्ठ्या इति किम् । पर-
मचूर्णम् । चूर्ण । करिप । करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम् ।
दलप । चमसी । वकन * । घैल । चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठा-
न्तरम् । तत्रोपग्रह इति षष्ठ्यन्तमेव पूर्वोच्चार्योपचारेण गृह्यते ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि भव-
न्ति । काण्डं गन्हायामित्युक्तमगन्हायामपि भवति । दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् ।
वीरमुपमानमित्युक्तमनुपमानमपि भवति । दर्भवीरम् । कुशवीरम् । पललसू-
पशाकं मिश्रइत्युक्तमिश्रेपि भवति । तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् ।
कुलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । मदीकुलम् । समुद्रकुलम् । षडिति
किम् । राजसूदः † ॥

* वक्वनेत्यन्ते पठन्ति । इति पदभेदोऽस्ती ।

† अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । षैबदत्तकावह इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्ड शब्दाच्च कुण्डसादृश्येन वने वर्त्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि
तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति
किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् ।
कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्यादात्ताः । प्रकृत्येत्येतदधिकृ-
तमन्त इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबहुज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबहुज् भसच्छर्वाजितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्र-
कृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दे वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः । असौष्ठुशब्दे च प्रत्ययस्य निष्वात् । शितेरिति किम् । दश-
नीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिककुत् । ककुदस्यावस्यायां लोपो विधी-
यते । तत्रावस्याया अन्यत्र शितिककुद इति बहुजुत्तरपदं भवतीति तेन न
नित्याबहुच् । अबहुजिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीहाविति किम् । शितेः
पादः, शितिपादः । अभसदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे योगः ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुषइति वर्त्तते न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्त-
मुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः ।
प्रहरणम् । कारकात् । इध्वप्रश्चनः । पलाशशातनः । श्मश्रुकल्पनः । उपप-
दात् । ईषत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लित्स्वरः । गतिकारकोप-
वादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा
षष्ठी । कृद्वहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचितराम् । प्रपचिततमाम् । इत्यत्र तरवा-
द्यान्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके ।
प्रपचति । देश्याद्यर्थं तु कृद्वहणं दृश्यतएव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्त्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृ-
तिस्वरे भवतः । वनस्पतिः । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ पारस्कारप्रभृतिस्वात्
सुट् । बृहस्पतिः । बृहतां पतिः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोदवतयोः सुट् तलो-
पध्वेति सुट् तकारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य के चि-

दाद्युदात्तत्वं वर्णयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः कृदिकारादन्तिन इति ङी-
न्तत्वादन्तोदात्तः । केचित्तु शाङ्करवादिषु पठन्ति तेषामाद्युदात्तः । तनू-
पात् । तनोतिरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्देऽन्तोदात्तः । न पाति न पा-
यति वा नपात् क्तिबन्तः । नभाण्नपादित्यादिना ऽऽद्युदात्तो निपातितः
तन्या नपात्, तनूनपात् । नराशंशः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नरा इ-
शंसन्तीति वा नराशंसः । नृ नये । अशन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दो
घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । शुनःशेषः । शुनइव शेषो ऽस्येति
बहुव्रीहिः । तत्र शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामिति वक्ष्या अलुक् । उभावा-
द्युदात्तौ । शण्डामकौ । शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वे ऽने-
षामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । वृष्णावरुची । वृष्णाशब्द आद्युदात्तः । वरुचीशब्दे
यसितादिसूत्रे निपातितोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । बम्बावि-
श्ववयसौ । बम्बशब्देऽन्तोदात्तः । विश्ववयःशब्दोऽपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति
विश्वशब्देऽन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मर्मृत्युः । मरिति
मृजो विच्प्रत्ययः । मृत्युशब्देऽन्तोदात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थो ऽनुदात्ताद्यु-
त्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः
इन्द्रासौमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पती । अजेन्द्राणेति इन्द्रशब्द आद्यु-
दात्तो निपातितः । सौम इति मन्वत्ययान्तः* । वरुण उन्नत्ययान्तस्तेना-
द्युदात्तः । वृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वावुदात्तौ, तेनेन्द्रावृहस्पती इत्यत्र
त्रय उदात्ता भवन्ति । देवताग्रहणं किम् । प्रचन्ययोधौ । द्वन्द्वग्रहणं किम् ।
अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्येषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्येष्वर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युग-
पत्प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ ।
उत्तर पदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं मा-
भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अपृथिव्यादि-
ष्विति किम् । व्यावापृथिव्यौ । व्यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवी-
शब्दो ङीष्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । रुद्र । सोमरुद्रौ । रोद्रेर्विलुक् चेति
रुद्रशब्दो रजस्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रापूषौ । स्वप्नसूषविति पूषा-

* नित्वादाद्युदात्त इत्यधिकमन्यत्र ।

लोदासौ निधास्यते । मन्यन् । शुक्रामन्यौ । मन्योस्यास्तीति मन्यी । इव-
न्तत्वादन्तोदासः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरं भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपद-
स्यान्त उदासौ भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । याथयउक्ताजबित्रकाणाम्-
मिति । सुनीयः । अवभृथः ॥

याथयउक्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

य अथ घञ् क्त अञ् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकार-
कोपपदात्परेषामन्त उदासौ भवति । सुनीयः । अवभृथः । हनिकुषिनीरमि-
काशिभ्यः कथन् इति अवे भृञ् इति च क्यन्प्रत्ययान्तावतौ । तत्र कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदासमुत्तरपदं स्यात् । अथ । आवसथः । उपवसथः । उपसर्ग-
वत्तेरित्यथन्प्रत्ययः । घञ् । प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त । दूरादागतः ।
विशुष्कः । आतपशुष्कः । अष् । प्रक्षयः । प्रजयः । क्षयो निवासे क्षयः करणम्
इति चाद्युदासौ सत्यजयशब्दौ प्रयोजयतः । अप् । प्रलवः । प्रसवः । इत्र ।
प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क । गोवृषः खरीवृषः । गां वर्षेति खरौ वर्षतीति
मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रवृषः । इगुपधादिति कप्रत्ययः । वृषा-
दीनां चेति वृषशब्द आद्युदासः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ।
कर्मप्रवचनीये ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदासं भवति । सुकृ-
तम् । सुभुक्तम् । सुपीतम् । उपमानात् । वृकावलुप्तम् । शशप्लुतम् । सिंह-
विनर्दितम् । सुशब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते उपमानादपि तृतीया कर्मणी-
त्ययमपवादः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदासं भवति
आचितादीन्वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपभूतः शाकल्यः । परिजग्धः
कोष्णिङ्यः । संभूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र
हि कर्मणीत्यनुवर्तते तद्वाधनार्थं चेदम् । धनुष्वाता नदी । कुट्टालखातं नग-
रम् । हस्तिवृद्धता भूमिः * । तृतीया कर्मणीति प्राप्त्यरिह बाध्यते । अना-
चितादीनामिति किम् । आचितम् । पर्याचितम् । आस्थापितम् । परिण-

हीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रश्लिष्टम् । उपहतम् । उपस्थितम् ॥ संहिता
ऽगवि ॥ संहिताशब्दे यदा गोरन्यस्य संज्ञा तदा ऽन्तोदात्तो न भवति । यद
तु गोः संज्ञा तदा ऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्लान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम्
प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्वः । आकर्षे ऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वा
रूढः । कविशस्तः । यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विष
यनियमार्थः । यानादिभ्योन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनिय
मार्थ एवेत्येके । असंज्ञार्थीयमारम्भः । आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । ते
पुनस्तस्युतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तते, क्त इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमा
नायां कारकादुत्तप्रयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्लान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा ए
देयासुर्देवदत्तः । विष्णुरेन श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् । कारका
च्चियमो मा भूत् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् । देवपालितः
एतस्माच्चियमादत्र संज्ञायामनावितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति तृतीया
कर्मणीत्येवात्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारकावधारणं यथा स्याद्
दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । आकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति
संश्रुतः । विश्रुतः । आशिषीति किम् । अनाशिषि नियमो मा भूत् । देवे
स्नाता देवस्नाता । कारकादुत्तश्रुतयोराशिष्येवेत्येवमत्र नियम इष्यते । तेना
ज्ञतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य चित् शङ्क्य
नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतिस्मिन्नर्थे यः समासे
वर्त्तते तत्र क्लान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम्
प्रमत्तगीतम् । विपन्नश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिवर्त्तते नाभूत्
प्रादुर्भावश्च तेन प्रलापिताद्यापि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः
भावे तु यदा प्रलापितादयस्तदा याथादिस्वरैरेव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदा
भवति । आदनभोजनं सुखम् । प्रयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम्

कर्मवचन । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च
 तेन संस्पृशात्कर्तुः शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्ण्यते । कर्मण्युपपदे भावे
 पुङ्गु भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युङ्गवतीति । तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनो-
 दाहरणानि, उत्तरन कर्मवचनोदाहरणानि । अत्र इति किम् । हस्तहार्यमुद-
 श्वत् । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकादि-
 णेव । निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतस्वरो भवति ॥
नृक्त्तिव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मचन्तं क्तिवन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादय-
 णीतिशब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन् । रघवर्त्तम् । शकटवर्त्तम् । क्तिन् ।
 णिनिङ्कतिः । आपिशलिङ्कतिः । व्याख्यान । अगयनव्याख्यानम् । कुन्दो-
 ऽख्यानम् । शयन । राजशयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन । राजासनम् ।
 ब्रह्मणासनम् । स्थान । गोस्थानम् । अश्वस्थानम् । याजकादिः । ब्राह्म-
 याजकः । क्षत्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । क्षत्रियपूजकः । याजकादयो ये
 त्रकादिभिश्चेति षष्ठीसमासार्थाः पठ्यन्ते तएवेह गृह्यन्ते । क्रीत । गोक्रीतः ।
 श्वक्रीतः । कृत्स्वरापवादायं योगः । क्रीतशब्दे तु तृतीया कर्मणीत्यस्याप-
 दाः । व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थे ग्रहणम् । कारकादित्येव ।
 णितिः । प्रवृत्तिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अध्ययने पुण्यम्,
 प्रयत्नपुण्यम् । वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभागात्समासः ।
 पुण्ये तुल्यार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते ।
 शादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणादुदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति । सप्तम्या
 ते किम् । वेदेन पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

ऊनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानि
 णिति । माषोदनम् । कार्षापणोदनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् ।
 तह । असिकलहः । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे योगः ।
 र के चिदर्थे इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्येनार्था धान्यार्थः । उनश-
 नेव त्वर्थेनिर्द्वैशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासमा-
 रिषहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्मयार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥

तृतीयोति वर्त्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गे तृतीयान्तात्पर्यमन-
 द्रासं भवत्यसंघौ भव्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पामिश्राः । मि-
 मिमिति किम् । गुडधानाः । अमुपसर्गमिति किम् । गुडसंमिश्राः । इहानुपसं-
 हृतं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रश्लक्ष्णैरिति सो-
 गंथापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासो भवति । असंधाविति किम् । ब्राह्म-
 मिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्यमापवः । संधिरिति हि पण-
 नैकार्यमुच्यते । के वित्पुनराहुर्दृष्टमाणे विशेषाप्रत्यासत्तिः संधिरिति । ।
 राजा ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्तिविभागो दृश्यतइति ब्राह्म-
 मिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहरणेष्वविभागापत्तिरेव गुडमिश्रा इति

नञो गुणप्रतिषेधे संपादार्हहितालमर्थस्तद्धिताः ॥ १५५

संपादि अर्हं हित अलम् । इत्येवमर्थो ये तद्वृत्तास्तदन्तात्पर्यत्वरपदा-
 नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । संपादि । कर्णवे-
 काभ्यां संपादि, मुखं कार्णवेष्टिकिकं, न कार्णवेष्टिकिकम्, अकार्णवेष्टिकिका-
 अर्हं । छेदमर्हति छेदिकः । न छेदिको ऽच्छेदिकः । हित । वत्सीभ्यो हि
 वत्सीयो, न वत्सीयो ऽवत्सीयः । अलमर्थ । संतापाय प्रभवति सांतापिक
 न सांतापिको ऽसांतापिकः । नञ इति किम् । गर्द्वभरयमर्हति गर्द्वभरयिक
 विगार्द्वभरयिकः । गुणप्रतिषेधइति किम् । गर्द्वभरयिकादन्यो ऽगार्द्वभरयिक
 गुण इति तद्वृत्तार्थप्रवृत्तिनिमित्तं संपादिस्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रो-
 समासे तच्चायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुख्यमिति । संपादार्हहि-
 लमर्था इति किम् । पाणिनीयमधीति पाणिनीयो न पाणिनीयो ऽपाणिनीय
 तद्वृत्ता इति किम् । कस्यां वाढुमर्हति कन्यावाढा न वाढा ऽवाढा ।
 कृत्यसृचश्चेति सृच ॥

ययतोश्चातदर्थ ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्वृत्तावतदर्थं वर्त्तते तदन्तव्योत्तरपदस्य न
 गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या न पा-
 शपाश्या । असृण्या । यत् । दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम् । अकारण-
 यतदर्थइति किम् । पादार्थमुदकं पादाम् । न पादामपादाम् । तद्वृत्ता इत्ये-
 वदेयम् । गुणप्रतिषेधइत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकोकानुबन्-
 कयोरेयतोर्दृष्टादिह न भवति । वामदेवाद्वाइहो । वामदेव्यं न वाम-
 व्यमवामदेव्यमिति ॥

अश्वावशस्ती ॥ १५७ ॥

अथ क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति । अपचो यः पत्तुं न शक्नोति । अजयः । कः अल्पपि । अविक्षिपः । अविक्षिपः । अशक्ताविति किम् । अपचो दीक्षितः । अपचः परिव्राजकः * ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमष्टकान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोयं ज्ञात्वाः । ठायं ज्ञात्वाः । पत्तुं पठितुं शक्तोप्येवमाक्रुश्यते । अविक्षिपः । अविक्षिपः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां । वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः । अयजदत्तः । अविष्णुमित्रः ॥

कृत्योक्तेष्वाश्चार्वादयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक्त इष्णुश्च इत्येवमन्ताश्चार्वादयश्च नञ उत्तरेन्तोदात्ता भवन्ति । त्व । अकर्त्तव्यम् । अकरणीयम् । उक्त । अनागामुकम् । अनपलायकम् । ण्वच् । अनलंकरिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुज्यहणे कर्त्तेरि भुवः स्त्रिष्णु-
इत्यस्य कृनुबन्धकस्यापि यद्वहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्ववति । अनाद्यंभ-
वणुः । असुभगंविष्णुः । चार्वादयः । अचाहः । असाधुः । अपौधिकः ।
वदान्यः । चाह । साधु । यौधिक । अनङ्गमेजय । अत्र द्वितीये नऽसमासे-
तोदात्तत्वम् । अननङ्गमेजयः । वदान्यः । अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन समा-
न्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणाधियमाणक्रियमाणरोचमानशोभ-
गनाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे
मत्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः । एहपतिः । एहपतिकः ॥
आक्रोशेनन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नरस्वर एव भवति ॥

विभाषा लृज्जतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

सृजन्त अथ तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । अकर्त्ता । २ । अथ । अनवम् । २ । तीक्ष्ण । अतीक्ष्णम् । २ । शुचि । अशुचिः । २ । पठे ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्गः प्रथमपूरणयोः

क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहो समासे रदम् एतद् तदित्येभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरक-
त्वात्पान्तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं

भोजनं वा स इदं प्रथमः । इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । ए
तीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीह्याविति ।
अनेन प्रथम इदं प्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्सद्व
किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहुव्रीह्यस्य तद्व
क्रियागणन इति किम् । अयं प्रथम एषां तद्वदं प्रथमाः । द्वयगणनमे
गणन इति किम् । अयं प्रथम एषामिदं प्रथमाः । इदं प्रधाना इत्यर्थः ।
पदस्य कार्यत्वात् कपि पूर्वमन्तीदासं भवति । इदं प्रथमकाः । बहुव्रीह
त्येतद्वनं समास इति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तो भवति । द्विस्त
त्रिस्तना । चतुःस्तना । संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन
किम् । द्विशिराः * ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभ
न्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति व्यावा
ष्योर्दाहाय चतुःस्तनां करोति पशूनां दाहाय । चतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोस्तत्परपदयो
उदात्तो भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । एकाजिनः । कूलाजिनः । कृ
जिनः । संज्ञायामिति किम् । प्रियमित्रः । महजिनः ॥ अक्षिप्रति
मित्रे ॥ * ॥ विश्वमित्र अक्षिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोद
भवति । वस्त्रान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं । व्यवधा
यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन इति किम् । आत
न्तरः । आत्मा स्वभावोन्तरोन्या यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुख
भद्रमुखः । स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवादिलवण
युज्यते ॥

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्यूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्यूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं प्राङ्मुखाच्च बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय । उच्चैर्मुखः । नीचैः । दिक्शब्द । प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः । गो । गोमुखः । महत् । महामुखः । मूल । स्यूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः । पृथु । पृथुमुखः । वत्स । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमान-तत्त्वो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । प्रक्षालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तदभावपक्षेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् । सिंहमुखः । २ । व्याघ्रमुखः । २ ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्तो

ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः । पलायडुभक्षितः । सुरापीतः । काल । मासजातः । संवत्सरजातः । द्वाहजातः । अहजातः । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः । तृषजातः । जात्यादिभ्य इति किम् । पुत्रजातः । आहिताग्न्यादित्वात्यरनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् । वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य * पूर्वनिपातो न भवत्येवास्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्तृतीयेध्याये पठ्यन्ते ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्दोत्तरपदे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिका-लसुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ । स्तनजातः । २ । कालात् । मासजातः । २ । संवत्सरजातः । २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परामुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । अयवोदेशः ।

* पूर्वनिपातो न भवतीत्यस्य स्थाने परनिपातो भवति । पा० २ ।

अग्नीहिः । अमावः । सुयवः । सुग्रीहिः । सुमावः । समासस्यैतदन्तोदात्तमिष्यते । समासान्तरावयवा भवन्तीत्यनृचो बहुव इत्यत्र कृते समासाऽन्तोदात्तत्वं भवति ॥

कपि पूर्वम् ॥ १०३ ॥

नञसुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अश्लीकः । अन्नस्त्रबन्धूकः । सुकुमारीकः । सुश्लीकः । सुन्नस्त्रबन्धूकः ॥

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १०४ ॥

ह्रस्वो ऽन्तो यस्य तद्विदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तच्चान्यात्पुमुदात्तं भवति कपि परतो नञसुभ्यां परं बहुग्रीहो समासे । अयवको देशः । अग्नीहिकः । अमावकः । सुयवकः । सुग्रीहिकः । सुमावकः । पूर्वमिति वर्त्तमानः पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेन्यादेवपूर्वमुदात्तं भवति न कपि पूर्वमिति । तेनाज्ञकः सुज्ञक इत्यत्र कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ।

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूञ्चि ॥ १०५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्त्तते तस्माच्चप्रदव स्वरो भवति नञसुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुयवो देशः । बहुग्रीहिः । बहुश्लीकः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुकुमारीको देशः । बहुश्लीकः । बहुन्नस्त्रबन्धूकः । ह्रस्वान्तेन्यान्पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तत्र भवति । बहुयवको देशः । बहुग्रीहिकः । बहुमावकः । नञो ज्ञरमरमिन्नमृ इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुज्ञरः । बहुमरः । बहुमिन्नः । बहुमृत्तः उत्तरपदभूञ्चीति किम् । बहुषु मनो ऽस्य बहुमना अयम् ॥

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १०६ ॥

गुणादयो ऽवयववाचिनो बहोरूपरे बहुग्रीहो नान्तोदात्ता भवन्ति बहुगुणा रज्जुः । बहुसरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूक्तः । बहुध्यायः गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् । बहुगुणो ब्राह्मणः अध्ययनश्रुतसदाचारादयो ऽत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ॥ १०७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पशुर्वर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुग्रीहो समासे प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येकपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः । उपसर्गादिति किम् । दवं नीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रशाको वृषः । ध्रुवमिति किम् । उद्वान् कोशति । अपरिर्विति किम् । उत्पशुं । विपशुं ॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति । प्रवणे
षष्ठ्यम् । निर्वणे प्रणिधीयते । प्रनिरन्तरिति णत्वम् । समासग्रहणं समास-
प्राज्ञपरिग्रहार्थं बहुव्रीहावेव हि स्यात् ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तरशब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्ध्वणो देशः । अनुपसर्गार्थं
प्रारम्भः ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तरशब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः ।
बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोत्तरशब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः ।
द्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्ध्वणः स्वरि-
तोनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेश्वरमभितोभाविष्वचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् ।
परितोम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो ऽव्ययीभावो वा । अव्य-
यीभावपक्षेपि हि परिप्रत्युपापावर्त्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
त्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावो ऽस्यास्तीति
अभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन दृश्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् ।
एहम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् । प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायाम्-
मिति किम् । प्रपीठम् * ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरु-
पम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मलिकम् । एषां प्रादिस-
मासो बहुव्रीहिर्वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्का-
कः । निष्कान्तः कालकादिति कन्प्रत्ययान्तेन कालब्देन प्रादिसमासः । नि-

* प्राचः । पा० ।

ष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निषेधः । दुस्तरीयः । अघिनूत्सूतश्चिभ्य ईः । तरीः
तां पातीति तरीयः । कुत्सितस्तरीयो दुस्तरीयः । निस्तरीय इति केचित्
ठन्ति । अपरे निस्तरीक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति
निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ॥ परेहस्तपादकेशकर्षाः ॥ परिहस्तः
परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासे
वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिं
वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखाशाला ॥

अपाञ्च ॥ १८६ ॥

अपाञ्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अव्ययीभा
वोऽप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्
क्तम् । योगाविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोर्ध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामां
नामशब्दश्चापादुत्तरायन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अ
वीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तो नास्ति
तदा ऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यप्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम्
अनित्य श्वसमासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् । अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहलम्
अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासे बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा । स्फि
पूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः
अधिकेशः । अध्याकूटो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्याकूटो वा दन्त इ
समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि योन्या दन्तो जाय
स उच्यते ऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठः
नुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः कनीय
न, नुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयोऽग्रहणम् । अप
नकनीयसी इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठो, ऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १६० ॥

पुरुषशब्दो ऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषो, ऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टो ऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषो ऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे ॥ १६१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कुशो नागः । अतिक्रशोश्वः । पदशब्दः खल्वपि । अतिपदा शक्नोती । अकृत्पदे इति किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्द्वान्तुलोपइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्यः । अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात् । अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १६२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यस्तम् । निवृणम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासे वा । अग्र्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधानइति किम् । निवागवृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्देन निधानार्थं ब्रूयति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे ॥ १६३ ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे समासेन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतेः ऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्वा टञ् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन् हि सति चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशुः जन । राजन् । उष्ट्र । रोटक । अजिर । आर्द्रा । अश्वण । कृत्तिका । अर्द्धे । पुर । तत्पुरुषइति किम् । प्रतिगता अंशवोस्य प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्वजजिनमगौरादयः ॥ १६४ ॥

उपादुत्तरं द्वजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपगतो देव, मुपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोहः । अजिन । उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् । उपगौरः । उपनैषः । गौर । नैष । तैल । लोट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्प । पाद । तत्पुरुषइत्येव । उपगतः सोमोस्य, उपसोमः ॥

सौरबक्षेपणे ॥ १६५ ॥

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणं निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्मिताभ्यां सुप्रत्यवसितः ।

सुशब्देन पूजयामेव । वाक्यार्थस्तु अक्षतेपणमसूयया तथाभिधानात् । सौरिति किम् । कुब्राह्मणः । अक्षतेपणदति किम् । शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

विभाषात्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति उत्पुच्छयतेरच् उत्पुच्छस्तदा थायादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोयमिति सेयमुभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुषइत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत् मूर्द्धन् इत्येषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । त्रिदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दे गृह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः । मूर्द्ध्विति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पते भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । कल्याणमूर्द्धा । पादादिव्यति किम् । द्विहस्तम् । बहुव्रीहौह्यति किम् । द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सक्यं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सक्यमिति कृतसमासान्तः सक्यशब्देन गृह्यते सोक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसक्यः । २ । श्लत्यासक्यः । २ । अक्रान्तादिति किम् । चक्रसक्यः । अचश्चित्वाचित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिहृदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सक्यशब्द एव गृह्यते । अज्जिसक्यमालभेत । त्वाष्ट्री लोमसक्यो । अजुबाहुः वाक्यतिः । चित्पतिः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिहृदाहृतः । परान्तः ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्यसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचक्रण । त्रिबन्धुरेण । त्रिवृता रथेन । पूर्वान्तः ॥ पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्यसंख्यानम् ॥ * ॥ मरुद्वृद्धः

पूर्वादिः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे द्विवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
द्विवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वे संगृहीतं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्व-
प्रनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपदइत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति पञ्चम्याः स्तोका-
दिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । उत्तरपदइति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकाद्,
निस्तोकः । अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको नितृप्तिं करोतीत्येवमर्थे
तत्तत्प्रतिपदेत्परिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरप-
दाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्त-
रपदे ऽलुगभवति । स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशा-
दागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । समासे कृते प्राति-
पदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तां
तु स्तोकादीनामनभिधानात्समास एव न भवति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो
मुक्त इति । तेनात्र न कदा चिदप्यैकपदमैकत्वर्थं च भवति ॥ ब्राह्मणाच्छं-
सिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसीति अस्मि-
न्विशेषस्य * कठिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वावयवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुभवति
उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ॥
अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जसाकृतम् ॥ पुंसानुजो जनुषान्य इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ पुंसानुजः । पुंसा हेतुनानुजः । जनुषान्यः । जनुषा हेतुना ऽन्यः ।
वृत्तीयति योगविभागात्समासः । जनुरिति जन्मनो नामधेयम् † ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

* विशेषस्य कस्य चिदित पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नामधेयमित्यन्तोषपाठः पदमञ्जरीं सत्वात् ।

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुभति । मनसादत्ता । मनस गुप्ता । मनसासंगता । संज्ञायामिति किम् । मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

अज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

अज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुभति । मनसऽऽज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्तउत्तरपदे ऽलुभति आत्मनापञ्चमः आत्मनाषष्ठः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिमां तृतीया । तृतीयेति योगविभागात्समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चम, आत्मनापञ्चमः । कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति । बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणाख्याया वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यथा संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुभति । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात्समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुभति । परस्मैपदम् परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चात्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुभति । युक्विष्टिरः त्वचिसारः । गविष्टिर इत्यत्र गवियुधिभ्यां स्थिर इत्येत एव वचनादलुक् अदन्तात् । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषकाः । वनेकिंशुकाः । वनेहरिद्रकाः । वनेबल्लजकाः । पूर्वाह्नेस्फोटकाः । कूपेपिशाचकाः । हलदन्तादिति किम् नद्यां कुकुटिका, नदीकुकुटिका । भूम्यां पाशाः, भूमिपाशाः । संज्ञायामिति किम् । अतशौण्डः ॥ हृद्वभ्यां डः ॥ * ॥ हृद् दिव् इत्येताभ्यामुत्तरपदे लुक् भवति । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाच्च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुभति । सूपेशाणः * । दृढदिमाषकः । हलेद्विपदिका । हलेनिप

* सुकुटेकार्षापणमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

द्विका । कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्यन्ते । कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कार-
नान्नीति किम् । अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्येतद्वेयस्य नाम ।
प्राचामिति किम् । यूथेपशुः, यूथपशुः । हलादाविति किम् । अविक्लटे उरणः,
अविकटारणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी, नदीदोहनी ॥

मध्याद्गुरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे ऽलुभवति । मध्येगुरुः ॥ अन्ता-
च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकर्वाज्जतात्स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽलुभवति ।
कण्ठे कालोऽस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति
किम् । मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामइति किम् । मुखे कामो ऽस्य, मुख-
कामः । स्वाङ्गादिति किम् । अतशौण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलित्रायः ।
जङ्घावलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या
विभाषा ऽलुभवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । उभयत्र
विभाषेयम् । स्वाङ्गीद्विहुव्रीहौ पूर्वण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वा-
ङ्गाच्च नेन्सिद्धवध्नातिषु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः * ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्तउत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुभवति । स्तम्भेरमः ।
कर्णेजपः । न च भवति कुरुवरो मद्रवरः ॥

प्रावृट् शरत्कालदिवां जे १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव् इत्येतेषां जउत्तरपदे सप्तम्या अलुभवति ।
प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषावर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्ष क्षर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या जउत्तरपदे विभाषा ऽलु-
भवति । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

* कारिकाबन्ध इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम् उत्तरस्या सप्तम्या विभाषा ऽलुम्भवति । घ । पूर्वाहुतरे । पूर्वाहुतरे । पूर्वाहुतमे । पूर्व हुतमे । काल । पूर्वाहुकाले । पूर्वाहुकाले । तन । पूर्वाहुतने । पूर्वाहुतने कालनाम् इति किम् । शुक्लतरे । शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायाम् उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नैष्यते । हृदयस्य हृल्लेखेति लेख्य हणाल्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेष्वत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुम्भवति । खेशयः । खशयः । यामेवासः । यामवासः । यामेवासी यामवासी । अकालादिति किम् । पूर्वाहुशयः । हलन्तादित्येव । भूमिशयः । अपो योनियन्मतुषु सप्तम्या अनुवृत्तव्यः ॥ * ॥ अप्पुयोनिः । अप्पव्यः । अप्पु मन्तौ । अप्पु भव इति दिगादित्वाद्यत्ययः । सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इजन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुम्भन भवति । स्थण्डिलशायी* । सिद्ध । सांकाश्यसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । बध्नाति । चक्रबन्धकः । चक्रबन्धकः । सप्तमीति योगविभागात्समासः । चक्रबन्ध इति के चिदुदाहरन्ति तत्पद्याद्वज्रन्तं द्रष्टव्यम् । घजन्ते हि बन्धे च विभाषेत्युक्तम् ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुम्भन भवति । समस्यः । विषमस्यः । कूटस्यः । पर्वतस्यः । भाषायामिति किम् । कृष्णास्याखरेष्ठः । पूर्वपदादिति वत्स्यम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुम्भवति । चौरस्यकुलम् । वृषलस्यकुलम् । आक्रोशइति किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वागदिकपर्यव्याप्युक्तिदण्डद्वारेषु यथासंख्यमलुम्भवत्युक्तव्यः ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोदण्डः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुच्छिकामुष्यकुलिकेति चालुम्भवत्युक्तव्यः ॥ * ॥ अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । अमुष्य पुच्छस्य भाव, आमुष्यपुच्छिका । मनोज्ञादित्वादुप् । तथा आमुष्यकुलिकेति ॥ देवानां प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुम्

* स्थण्डिलवर्तीत्यधिकमन्यत्र पुस्तके ।

वक्तव्यः ॥ * ॥ देवानांप्रियः ॥ शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायां षष्ठा अलुम्ब-
क्तव्यः ॥ * ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ दिवश्च दासे षष्ठा अलु-
म्बक्तव्यः ॥ * ॥ दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रे अन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्दोत्तरपदे आक्राशे गम्यमाने अन्यतरस्यां षष्ठा अलुम्भवति । दास्याः
पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्राश इत्येव । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

चकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनिर्बन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः
षष्ठा अलुम्भवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ।
अत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ॥ विद्यायोनिर्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वा-
त्तरपदग्रहणम् ॥ विद्यायोनिर्बन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र मा भूत् ।
होतृधनम् । पितृधनम् । होतृग्रहम् । पितृग्रहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतयोस्तत्तरपदयोश्चकारान्तेभ्यो विद्यायोनिर्बन्धवाचिभ्यो
विभाषा जुलुम्भवति । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातृष्वसा । पितुःष्वसा ।
पितुःस्वसा । पितृष्वसा । यदा लुक् तदा मातृपितृभ्यां स्वसेति नित्यं षत्व-
म् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन षत्वम् ।
तृहितुः पतिः । दुहृत्पतिः । ननान्तुः पतिः । ननान्तृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

चकारान्तानां विद्यायोनिर्बन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपद-
पानङ्गादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टाद्वातारौ । प्रशास्ताप्रतिहृत्तारौ ।
निर्बन्धेभ्यः । मातापितरौ । याताननान्तरौ । नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्य-
म् । अत इति किम् । पितृपितामहौ । पुत्र इत्यनुवर्तते अत इति च । तेन
त्रशब्देप्युत्तरपदे चकारान्तस्यानङ्गादेशो भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ्गादेशो भवति ।
न्द्रावस्यौ । इन्द्रासौ । इन्द्रावृहस्पती । इन्द्र इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं
सिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिति लोकाविज्ञाते इन्द्र इति निपात्यते ।
न ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेषामिह ग्रहणं
भवति । तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्वनावित्येवमादौ न भवति ॥ उभयत्र
योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निवायू । वाय्वानी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमो
अग्नीवरुणौ । अग्नेः स्तुतस्तोमसोमा इति षत्वम् ॥

इष्टुद्वौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । आग्निवारुणं
मनङ्गाहीमालभेत । आग्निमारुतं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवता ऽः
अग्नीमरुतो देवतास्येति तद्वितः । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ कृताय
मानङ् ईत्थं च बाधितुमिकारः क्रियते । वृद्धाविति किम् । अग्नेन्द्रः । नेन्द्रः
परस्येत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिध्यते ॥ इष्टुद्वौ विष्णोः प्रतिषेधो । वक्तव्यः ॥ •
आग्नाविष्णवश्च चहं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे
द्यावातामा । द्यावाभूमी * ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति वका
राद् द्यावा च । दिवसपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं सकारस्य
विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन हत्वादीनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदसौ
पृथिवी नमेते इति । कर्त्तव्योत्र यमः ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासा
सूर्यम् । उषासानक्ता ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीमाचार्याणां मतेनारुदादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते
मातरपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा
च । पूर्वपदस्य अडादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति आकारादेशः
तत्र अतो कृत्तुर्वनामस्यानयोरिति गुणः । छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

* द्याश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान्येन समानायामाकृतावेकस्मिन्यवृत्तिनिमित्ते स भाषित-
पुंस्कः शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते
स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः ।
ऊङो ऽभावो ऽनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयमलुग निपातनात् पञ्चम्यास्तस्य भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति समानाधिकरणउत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे
पूरणीप्रियादिर्वाक्ये । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णचूडः । दीर्घजङ्घः । स्त्रिया इति
किम् । यामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, यामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति
किम् । खट्वाभार्यः । समानायामाकृताविति किम् । द्वाणीभार्यः कथं गर्भि-
भार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्तेष्वोत्र यवः । अनूङ् इति किम् ।
ब्रह्मबन्धुभार्यः । समानाधिकरणइति किम् । कल्याण्या माता, कल्याणी-
माता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ।
कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीयहणं कर्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः
यत् इति । 'अप् पूरणीप्रमाण्योरित्यत्रापि प्रधानपूरणीयहणमेवेत्यप्यन्यथो न
भवति । अप्रियादिष्विति किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्या-
णी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचित्रा । अम्बा । ज्ञान्ता । तान्ता । समा ।
चपला । दुहिता । वामा ॥ वृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षित-
त्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसु-
जिति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्भवति । तस्याः
शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र । तसिलादिषु परि-
गणनं कर्तव्यम् । जतसौ । तरप्तमपौ । वरटजानीयरौ । कल्पबुद्देश्यदेशीयरः ।
रूपप्याशपौ । यम्थालौ । दाहिलौ । तिल्लातिलौ ॥ शसि बहुल्यार्थस्य पुंव-
द्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुभ्यो देहि । अल्पाभ्यो देहि । बहुशो देहि ।
अल्पशो देहि ॥ स्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पटुव्या भावः, पटु-
त्वम् । पटुता । गुणवचनस्येति किम् । कठ्या भावः, कठीत्वं, कठीता ॥
भस्याठे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ।

अठइति किम् । श्येनेयः । रोहिणेयः । अथमगनायी देवता ऽस्य आने
स्थालीपाक इति । कर्त्तव्येन यत्र ॥ ठक्कसोश्च पुंवद्भाषो वक्तव्यः ॥ *
भवत्याश्ङ्कान्ना भावत्काः । भवदीयाः ॥

क्यङ्मानिनीश्च ॥ ३६ ॥

क्यङ् परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादूनङ् पुंवद्वचति
एनी । एतायते । श्येनी । श्येतायते । मानिनि । दर्शनीयमानी अयमस्याः
दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमस्त्यर्थमसमानाधिकरणार्थे च
इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वणैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भाषो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारिकाभार्य
वृजिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । मद्रिकायते । वृजिकायते । मद्रि
कामानिनी । वृजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं विलेपिकम् ॥ कोपधप्रतिषे
धु तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत, पाकभार्या भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरणयोश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भाषो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्त
भार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्त
मानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशम
पाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि
रक्तेर्धे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्वचति । सौग्री
भार्यः । माथुरीभार्यः । सौग्रीपाशा । माथुरीपाशा । सौग्रीयते । माथुरीयते
सौग्रीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति किम् । मध्यमभार्यः ।
तद्धितस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहिरियहः किमर्थः । तावद्भार्यः ।
यावद्भार्यः । अरक्तविकार इति किम् । कषायेण रक्ता काषायी, काषायी बृह-
तिका यस्य स काषायबृहतिकः । लोहस्य विकारो लौहो, लौहो ईषा यस्य
रथस्य स लौहेषः * ॥

स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्वचति अमानिनि
परतः । दीर्घकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । शल्लक्षकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते ।

* आदिरेष इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

श्लक्ष्णकेशीयते । स्वाङ्गादिति किम् । पटुभार्यः । ईत इति किम् । अकेश-
भार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंश्वद्वति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । बहुची-
भार्यः । कठीपाशा । बहुचीपाशा । कठीयते । बहुचीयते । अमानिनीत्येव ।
तमानिनी । बहुचमानिनी ॥ अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंश्वद्वाधस्य
नेष्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ॥

पुंश्वत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च मन्थययोर्भाषितपुंस्का-
न्तुस्त्रियाः पुंश्वद्वति । प्रतिषेधार्थायमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि
भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । सत्तापूरण्या-
वित्युक्तं तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीयो । पूरण्याः ।
ज्वमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वि-
त्सारक्तविकारइत्युक्तं तत्रापि भवति । सौम्रजातीया । सौम्रदेशीया । स्वाङ्गा-
ज्जेतो ऽमानिनीत्युक्तं तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजा-
तीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातेश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । कठवृन्दारिका । कठ-
जातीया । कठदेशीया । भाषितपुंस्कादित्येव । खट्वावृन्दारिका । अनूडित्येव ।
स्त्रबन्धवृन्दारिका ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंश्वद्वावो वक्तव्यः ॥ * ॥ कुक्कुट्या
ण्डं, कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं, मृगपदम् । मृग्याः तीरं, मृगतीरम् । काक्याः
शवः, काकशवः । नवा ऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवर्तितत्वात् । स्वात्वेन विना पूर्वप-
दार्थोत्र जातिः सामान्येन विवर्तितः । पुंश्वद्वावाद् ह्रस्वत्वं खित्घादिषु भवति
वप्रतिषेधेन । खित् । कालिमन्या । हरिणीमन्या । घादि । पट्वितरा । पट्वितमा ।
ट्विरूपा । पट्विकल्पा । क । पट्विका । मृट्विका । इहेडबिड् दरद् एयु उशिजित्येते
नपदशब्दाः क्षत्रियवाचिनः । तत्र तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियामतश्चेति लुकिङ्गते
इषिट्ठवृन्दारिकेति विग्रहः समासः क्रियते । ततः पुंश्वद्वावेन ऐड्बिडादयः
शब्दाः क्रियन्ते । ऐड्बिड्ठवृन्दारिका । औशिजवृन्दारिका * ॥

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु छ्येनि-

काचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्का-

* वारववृन्दारिका । पार्श्ववृन्दारिकेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्यरो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्थानेकाचो ब्रह्मो भवति । घ । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपा । कल्प । ब्राह्मणिकल्पा । चेलट । ब्राह्मणि-
चेली । ब्रुव । ब्राह्मणिव्रुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा । मत । ब्राह्मणिमता । हत ।
ब्राह्मणिहता । धरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि । ब्रुवइति ब्रवीतीति
ब्रुवः पचाद्वचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनाच्च भवति । ह्य इति किम् । दत्ता-
तरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति ।
भाषितपुंस्कादित्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ब्रह्मो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च
शेषः । अङ्गी च या नदी ह्यन्तं च यदेकाच । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धुतरा ।
वीरबन्धुतरा । वीरबन्धुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा ॥ अचन्याः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ब्रह्मो भवति । श्रेयसि-
तरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुषितरा । विदुषीतरा । विदुस्तरा । पुंश्चद्वा-
वोप्यत्र पठे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात्माक् स्त्रीत्वस्याविर्वाचितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरणउत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत आकारादेशो
भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये । महा-
जातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् । महतः पुत्रो महत्पुत्रः ।
लक्ष्णोक्तत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाबाहु-
रिति । तदर्थे समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् संपन्नो महद्गु-
तश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान् महदर्थस्य न भवत्यात्वम् ॥ महदात्वे घासक-
विशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् ॥ * ॥ महत्या घासः ।
महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः ॥ अष्टनः
कपाले हविष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अष्टाकपालं चरं निर्वपेत् । हविषीति किम् ।
अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥ गवि च युक्ते ऽष्टन उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टा-
गवेन शकटेन । युक्तइति किम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्याः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्य-
शीत्याः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्ट-

त्रिंशत् । दृष्टन् इति किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः ।
अष्टमातुरः । अबहुव्रीहशीत्योरिति किम् । द्वित्राः । त्रिदशाः । द्व्यशीतिः ॥
प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।
अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीहशीत्याः ।
त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येष । त्रैमातुरः । अब-
हुव्रीहशीत्योरित्येव । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् ।
त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे ऽबहुव्रीहशीत्याः सर्वेषां दृष्टन् त्रि
त्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिप-
चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् * । प्राक् शतादि-
पेव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् + ॥

हृदयस्य हृल्लेखयण्लासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः ।
दयं लिखतीति, हृल्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृदयम् । अण् । हृदयस्येदं,
हृदम् । लास । हृदयस्य लासो, हृल्लासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते ।
अत्र तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे
त्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकष्यञ् रोगेषु ॥ ५१ ॥

शोक ष्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ।
श्लोकः । हृदयशोकः । ष्यञ् । सौहाय्यम् । सौहृदय्यम् । आस्मणादित्वात्
प् । हृदादेशपक्षे हृद्वगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिः । रोग ।
रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समानार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति
नेव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आति आति ग उपहृत इत्येतेषूत्त-

* अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयचत्वारिंशत् । द्विपञ्चा-
शत् । द्वापञ्चाशत् । इत्यधिकं पुस्तकेषु बहुषु ।

† सर्वेषां ग्रहणं अथाद्यामपि यथा स्याद् इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

रपदेशु । पादाभ्यामजतीति, पदाजिः । पादाभ्यामतताति, पदातिः । अज्य
तिभ्यां पादे चेत्याणादिक इत्यन्त्ययः । तत्राजेर्वाभावे न भवत्यत एव निपा
तनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पदगः । पादेनोपहतः, पदोपहतः । पादशब्दे
वृषादित्वादाद्युदात्तस्य स्थाने पदादेश उपदेशएवान्तोदात्तो निपात्यते
तेन पदोपहत इति वृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्व
भवति । पदाजिः पदातिः पदग इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ।

पद्यत्यतदर्थ ॥ ५३ ॥

यत्पत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थं । पादौ विध्यन्ति
पद्याः शर्कराः । पद्याः कण्टकाः । अतदर्थे इति किम् । पादार्थमुदकं पादम् ॥
पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति, पदिकः । पदादित्यः
छत्रिति पादशब्दात् छन्मत्ययः ॥ शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य यद्वहति
इत्येते ॥ तेन पणपादमाषशताद्वद् इत्यत्र पदादेशो न भवति । द्विपादम् ।
त्रिपादम् ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम काषिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ।
हिम । पट्टिमम् । काषिन् । अथ पत्काषियो यान्ति । हति । पट्टतिः ॥

अचः शे ॥ ५५ ॥

अक्संखन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पक्षो
गायत्रीं शंसति । पादं पादं शंसतीति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस-
त्ययः । अच इति किम् । पादशः कर्षोपणं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो
भवति । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पाद-
शब्दः । निष्के वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्यादः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः ।
उदमेघो नाम यस्य षौदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम यस्य षौदवाहिः पुत्रः ।
संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः । संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो
भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेयंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेषं घासं वाहनं धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदपेषं पिनष्टि । स्नेहने पिष इति यामुल् । घास । उदकस्य घासः, उदघासः । वाहन । उदकस्य वाहन । उदवाहनः । उदकं धीयते ऽस्मिन्वि-
त्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्त्तते । एको, ऽसहायः तुल्यजातीयनान्तरेण हला-
दिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्त्वस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्य-
वाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः ।
उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति किम् । उदकस्यालम् । पूरयितव्य-
इति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्य ओदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषुत्तरपदेषु-
दकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्य, उदमन्यः ।
उदकमन्यः । उदकेनौदन, उदौदनः । उदकौदनः । सक्तु उदकेन सक्तः,
उदसक्तः । उदकसक्तः । बिन्दु । उदकस्य बिन्दुः, उदबिन्दुः । उदकबिन्दुः ।
वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः । उतकवज्रः । भार । उदकं विभर्तीति,
उदभारः । उदकभारः । हार । उदकं हरतीति, उदहारः । उदकहारः ।
वीवध । उदकस्य वीवध, उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह । उदकं गाहत-
इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इकोह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतर-
स्याम् । बामणिपुत्रः । यामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धूपुत्रः । इक
इति किम् । खट्वापादः । मालापादः । अङ्य इति किम् । गार्गीपुत्रः ।
वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यङ्गस्य-
तविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति । कारीषगन्धीपतिरिति । इयङुषङ्भा-
विनामव्ययानां च न भवति । श्रीकुलम् । भूकुलम् । काण्डीभूतम् । वृषली-
भूतम् । भूकुंसादीनां तु भवत्येव । भूकुंसः । भूकुटिः । अपर आह ॥ भूकुं-
सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भूकुंसः । भूकुटिः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकह्रस्वम् ।
एकमयम् । एकस्या भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः दीर्घम्,

एकत्तीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति
अवाहि ग्रहणमात्रमत्र विशेष्यते न पुनरत्र ग्रहणमाणेनेति ॥

व्यापोः संज्ञाकृन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

व्यन्तस्यावन्तस्य च संज्ञाकृन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । व्यन्तस्य संज्ञा
याम् । रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति । नान्दीकरः
नान्दीघोषः । नान्दीविशालः । व्यन्तस्य कृन्दसि । कुमारिदारा । प्रदविदाः
च भवति । फाल्गुनीपौर्णमासी । जगतीकृन्दः । आबन्तस्य संज्ञायाम् । शिल
वहम् । शिलप्रस्थम् । न च भवति । लोमकाग्रहम् । लोमकाखण्डः । आबन्तस्य
कृन्दसि । अजतीरेण जुहोति । ऊर्णसदा पृथिवीं विश्वधायसम् । न
भवति । ऊर्णासूत्रेण कवयो घर्षन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो व्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । तदज्ञाया भाव अज्ञ
त्वम् । अज्ञात्वम् । तद्वोहिण्या भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञा
यामसंभवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टकेषीकामालानां चित्तूल भारिन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वे
भवति । इष्टकचित्तम् । इषीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्त
दन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पक्कष्टकचित्तम् । मुञ्जेषीकतूलम् । उत्पलमाल
भारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कालिमन्या । हरिणिम
न्या । मुमा ह्रस्वो न बाध्यते । अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात् । अन
व्ययस्येति किम् । दोषामन्यग्रहः । दिषामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येतदेवं
ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुस् द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति
अनव्ययस्य । अरुत्तुदः । द्विषंतपः । अजन्तानाम् । कालिमन्या । अरुद्विषदज
न्तस्येति किम् । विदुन्मन्या । अनव्ययस्येत्येवं । दोषामन्यग्रहः । दिषामन्या
रात्रिः । अन्तग्रहणं किम् । कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच्च एकाचोऽन्यत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्तउत्तरपदे ऽमागमो भवति आन्यत्ययवच्च

द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्त्तते । गांमन्यः । स्त्रीमन्यः । स्त्रियंमन्यः । श्रियंमन्यः । भुवंमन्यः । अन्प्रत्ययवच्चेत्यतिदेशादात्त्वपूर्वसवर्णगु-
ह्येयहुषडादेशा भवन्ति । इच इति किम् । त्वन्मन्यः । एकाच इति किम् ।
लेखाभुंमन्यः । अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यतइत्यु-
पक्रम्य अिमन्यमिति भाष्ये स्थितम् । तच्चेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परि-
त्यक्तस्वलङ्गः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्त्तते यथा प्रष्टादयः स्त्रियाम् । तच्च स्वमो-
नंपुंसकादित्यमो लुभवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६६ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम अस्ते । पुरं दारयतीति
पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्दउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्य करो-
तीति सत्यस्य वा कारः सत्यंकारः । एवमगदंकारः ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुंकारः ॥ भक्तस्य कृन्दसि कारे मुम् वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्तं
करोतीति भक्तस्य वा कारः, भक्तंकारः । कृन्दसीति किम् । भक्तकारः ॥ धेनुर्भ-
व्यायां मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ धेनुंभव्या ॥ लोकस्य एणे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ लोकंएणा ॥
इत्ये ऽनभ्यासस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ अनभ्याशमित्यः ॥ भाष्ट्रमन्योरित्ये मुम्बक्त-
व्यः ॥ * ॥ भाष्ट्रमिन्यः । अग्निमिन्यः ॥ गिले ऽगिलस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ उष्णंकरणम् । भद्रंकरणम् ॥
सूतेभ्यराजभोजमेर्वित्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥
सूतपुत्री । सूतदुहिता । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता । राजपुत्री । राजदुहिता ।
भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । के चित्पु शार्ङ्गरादिषु पुत्र-
शब्दं ष्ठन्ति तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते । शैलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्दउत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भवति ।
श्येनपातोऽस्यां क्रीडायां, श्येनंपाता । तैलंपाता । अइति किम् । श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन् उ उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिंचरः । रात्रि-
वरः । रात्रिमटः । रा मटः । अप्राप्तविभाषेयम् । कृति कृति नित्यं भवति ।
रात्रिमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अत्राह्नयः । असुरापः । असोमपः ॥ नञो नलोपो ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अपचसि त्वं जालम् अकरोषि त्वं जालम् ॥

तस्मान्नङचि ॥ ७४ ॥

तस्मान्नङ्गुप्तनकारावञः नुडागमो भवति अजादावुत्तरपदे । अनञः । अनश्चः । तस्मादिति किम् । नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि डमो ह्रस्वा दचि डमुगिनित्यमिति प्राप्नोति ॥

नभाण् नपान्नवेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंस- कनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभाट् नपात् नवेदाः नासत्याः नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भ्राजतइति, नभाट् । भ्राजते क्लिबन्तस्य नञ्समासः । न पातीति, नपात् । पातिः शत्रन्तः । न वेत्तीति नवेदाः । वेत्ति-रसुन्प्रत्ययान्तः । नासत्याः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या, असत्याः, न अस-त्याः नासत्याः । न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचैरौणादिकः किप्रत्ययः । नास्य कुलमस्ति, नकुलः । नख । नास्य खमस्तीति, नखम् । नपुंसक । न स्त्री न पुमा-च्चपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । नक्षत्र । न क्षरते वीर्यतदिति वा, नक्षत्रम् । क्षियः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्हप्रत्ययो निपातनात् । नाक । नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ्प्रकृत्या भवति एकशब्दप्यादुगागमे भवति । एकेन न द्विशतिः एकाच्चद्विशतिः । एकाच्चत्रिंशत् । तृतीयेति योगविभागात्समासः । पूर्वान्तायमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोच्चानुनासिको विकल्पेन यथा स्याद् इति ॥

नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञ्प्रकृत्या भवति । नगा वृत्ताः । अगा वृत्ताः । नगाः पर्वताः । अगाः पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः । गमेर्हप्रत्ययः । अप्राणिष्विति किम् । अगा वृत्तः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्वत्यम् । सपलाशम् । सशिशपम् । संज्ञायामिति किम् । सहयुध्या । सहकृत्या । सादेश उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् ॥

स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समासा-
न्तोदात्तत्वेन बाध्यतएव । सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७६ ॥

ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति ।
सकलं ज्योतिषमधीते । समूहोर्तम् । संस्यहं व्याकरणमधीयते । कलान्तं मुहू-
र्तान्तं संघहान्तमिति अन्तवचनइत्यव्ययीभावः समासः । तत्रात्रयीभावे चाका-
लइति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अधिके । सद्रोणा
ह्वारी । समासः कार्षापणः । सकाकिणीको माघः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तप्रारम्भानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उप-
लभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्यो ऽनुपाख्यो ऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीये ऽनु-
पाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । सान्निः कपोतः । सपिशाचा वात्या ।
सरात्तसीका शाला । आन्यादयः सात्तादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीय-
मानास्तदुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो
भवति । सवक्त्रं धेहि । सधुरं प्राज्ञ । अकालइति किम् । सहपूर्वोद्गुम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वं ऽवयवा उपसर्जनीभूताः
स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिरुच्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो
भवति । सपुष्पः । सहपुष्पः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् ।
सहयुध्या । सहकृत्वा । सहकृत्वप्रियः प्रियसहकृत्वेतिबहुव्रीहौ यदुत्तरपदं
तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देव-
दत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति किम् ।
स्वस्ति भवते सहगवे । सगवे । सहवत्साय । सवत्साय । सहलाय । सहह-
लाय । वोपसर्जनस्येति पक्षे भवत्येव सभावः ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये

मूर्ध्ने प्रभृति उदर्क इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा । अनुभाता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः सनुन्यः । समानो गर्भः सगर्भः, तत्र भवः सगर्भः । सगर्भसयूथसनुताद्वदिति यत् प्रत्ययः । अमूर्ध्ने प्रभृत्युदर्कैष्विति किम् । समानमूर्ध्ना । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्धार्थः क्रियते । तेन सपत्नः, साधर्म्यं, सजातीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्ण-

वयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेष्वुत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्वृत्तं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययपरे परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थः । समानतीर्थं वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित्ये चो द्रोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः । त्पदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कञ्ङि नौ प्रत्ययो क्रियते ॥ दृसे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृचः ॥ दृशोः क्सप्रत्ययोपि तत्रैव वक्तव्यः ॥ * ॥ वतुयवृणमुत्तरार्थम् ॥

इदं किमोरीशुकी ॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीशु की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृश-

वतुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । किमिदंभ्यां
वो घ इति वतुषु ॥ वृत्ते चेति क्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृचः । कीदृचः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति वृग्वृशवतुषु । तादृक् । तादृशः । तावान् ।
यादृक् । यादृशः । यावान् ॥ वृत्ते चेति क्तव्यम् ॥ * ॥ तादृचः । यादृचः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्वाञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ९२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ
वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । विष्वगञ्चतीति विष्वद्वाङ् । देवद्वाङ् । सर्वनाम्नः ।
तद्वाङ् । यद्वाङ् । अद्विसधोर्न्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणा-
देशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्यैव स्वरो भवति । विष्वग्देव-
योरिति किम् । अश्वाची । अञ्चतादिति किम् । विष्वग्युक् । वप्रत्ययदिति
किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिप-
त्यर्थः । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमिकंसकुम्भपात्रेति सत्त्वं भवति ॥
कन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वाची च घृताची चेत्यत्र न
भवति । कद्रीचीत्यत्र तु भवत्येव * ॥

समः समी ॥ ९३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
सम्यक् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तर-
पदे ऽलोपे । यदा ऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
अलोपदिति किम् । तिरश्ठा । तिरश्चे । अच इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
सध्यङ् । सध्यञ्चौ । सध्यञ्चः । सधीचः । सधीचा ॥

सध मादस्ययोश्चकन्दसि ॥ ९६ ॥

कन्दसि विषये माद स्य इत्येतयोर्द्व्यन्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमा-
देशो भवति । सधमादेः क्युम्य एकास्ताः । सधस्याः ॥

द्व्यन्तरूपसर्गभ्यो ऽप ईत् ॥ ९७ ॥

* क्व चिदन्यत्रापि भवति । विश्वद्वाद्या । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्याबित्येतस्य ईकारादेशो भवति ।
द्वीपः । अन्तरीपः । उपसर्गात् । नीपम् । वीपम् । समीपम् ॥ समाप ईत्वे
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर आह ॥ ईत्वमनव-
र्णादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रापम् । परापम् । अप्शब्दं प्रति
क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणार्थम् ।

ऊदनोर्देशे ॥ ६८ ॥

अनोहत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपो देशः ।
देशइति किम् । अन्वीपम् । दीर्घाच्चारणमवग्रहार्थम् । अनु ऊपो ऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थस्थि-

तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६९ ॥

अषष्ठीस्यस्य अतृतीयास्यस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस्
आशा आस्था आस्थित उत्सुक ऊति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या
आशीः, अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था ।
अन्य आस्थितः । अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः, अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः,
अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्य-
स्मिन् भवः, अन्यदीयः गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्यः । अषष्ठ्यतृतीयास्यस्येति
किम् । अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अन्येन आस्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमो ऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्टु आशीरादिषु सप्रसु ॥

अन्यस्य कारक, मन्यत्कारकम् । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अस्य च द्वित्व-
ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थ विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्दउत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽजादावुत्तरपदे ।
कद्वजः । कदश्वः । कदुष्टः । कदचम् । तत्पुरुषइति किम् । कूपो राजा । अवीति
किम् । कुत्रास्त्रयः । कुपुरुषः ॥ कद्वावे चावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुत्सितः
स्वयः, कञ्जयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयो रथोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कद्वयः ।
कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कस्तूणा नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुस्तूणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अत्र इत्येतयोस्तत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापथः । कातः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम् । कासम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति । ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्जोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्दउत्तरपदे कोः कवङित्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव का इत्येतावादेशौ भवता विभाषा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैश्चरितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं यस्य, पृषोदरम् । पृषद् उद्वानं यस्य, पृषोद्वानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारिवाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य अशब्द आदेश उत्तरपदादेशश्च लत्वम् । जीवनस्य मूतो, जीमूतः । घनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं, श्मशानम् । शत्रुशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । ऊर्द्धं खमस्येति, उलूखलम् । ऊर्द्धुखशब्दयोस्तू खल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताशः, पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशौ । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति, वृसी । सदेरधिकरणे इट् प्रत्ययः । ब्रुवच्छब्दस्य चोपपदस्य

कृशब्द आदेशो भवति । मय्यां रौतीति, मयूरः । रौतेरचि टिलोपः । महं
 शब्दस्य मयूभावः । एवमन्येपि अश्वत्थकपित्थप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्याः
 दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति ॥ दक्षिणतीरम् । दक्षिण
 तीरम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् ॥ वाचो वादे इत्वं च लभावश्चोत्तरप्ल
 स्येजि प्रत्यये भवति ॥ वाचं वदतीति, वाक्वादः । तस्यापत्यं वाङ्मालिः ॥ व
 उत्वं ददृदशधामुत्तरपदादेष्टुत्वं च भवति ॥ षड् दन्ता अस्य षोडश् । ष
 च दश च षोडश ॥ धासु वा षष उत्वं भवति उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वं
 षोडा षड्धा कुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रति
 पत्त्यर्थः । इह मा भूत् । षट् दधाति धयति वा षड्धेति ॥ दुरो दाशनाश्
 दम्भेषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वं ॥ कृच्छ्रेण दाश्यते नाश्यते दम्भते ।
 यः स दूडाशः । दूणाशः । दूडभः । दम्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात्
 दुष्टं ध्यायतीति, दूढः । दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः
 स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ॥ जायर्हस्वो रोहाव ॥ पीवोपवसना
 दीनां च लोपो वक्तव्यः ॥ पीवोपवसनानां पपोपवसनानाम् ॥

वर्णोगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशे ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याहनन्यतरस्यां डौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवं पूर्वस्याङ्गशब्दस्य स्थाने अहनित्ययमादेशो भव
 त्वन्यतरस्यां डौ परतः । दुर्यारङ्गोर्भवः, दृङ्गः । ज्यङ्गः । दृङ्गि । दृङ्गनि । ज्यङ्गि
 ज्यङ्गनि । दृङ्गे । ज्यङ्गे । व्यपगतमहो, व्यन्हः । व्यङ्गि । व्यङ्गनि । व्यङ्गे । सायमन्
 सायान्दः । सायान्दि । सायाहनि । सायाङ्गे । एकदेशिसमासः । पूर्वोदिभ्यां
 ऽन्यस्यापि भवतीत्यतदेव विसायपूर्वस्याङ्गस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमहं
 मध्याङ्ग इत्यपि भवति । संख्याविसायपूर्वस्येति किम् । पूर्वङ्गे । अपराङ्गे ॥

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घा ऽणः ॥ १११ ॥

ठकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स द्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घा भवति ।
 लीठम् । मीठम् । उपगूठम् । रलोपे । नीरुक्तम् । आनीरयः । इन्द्रूरयः ।
 पुमारुक्तं वासः । प्रासारुज्जयः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदे ऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घा-
 थम् । अण इति किम् । आवृठम् * ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति द्रलोपे । सोठा ।

* आवृठम् आवृठमिति पुस्तकास्तरे ऽधिकम् ।

शेठुम् । शेठव्यम् । शेठा । शेठुम् । शेठव्यम् । अर्कस्येति किम् ॥ ऊठः ।
ऊठवान् । वर्षेयहणं किम् । कृतायामपि वृद्धौ यथा स्वात् । उठवोठाम् ।
उठवोठम् । तादृषि परस्तपरस्तपरत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥

साठ्यै साठ्वा साठेति निगमे ॥ ११३ ॥

साठ्यै साठ्वा साठा इति निगमे निपात्यन्ते । साठ्यै समन्तात् । साठ्वा
तन् । सहैः त्वाप्रत्यये श्रोत्राभावः । पठे त्वाप्रत्ययस्य धोभावः । साठेति
चिरुपमेतत् । नियमइति किम् । साठ्वा साठेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित् ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः संहितायामि-
ष्ये तद्वेदितव्यम् । वत्यति । द्वाचोतस्तिड इति । विद्वा हित्वा सत्यति शूर
नाम् । संहितायामिति किम् । विद्वा, हि, त्वा, सत्यति, शूर, गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-

सुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घा भवति विष्ट अष्टन् फल्यम्
णि भिन्न छिन्न छिद्र सुव स्वस्तिक इत्येतान्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विसु-
त्कर्णः । त्रिगुणाकर्णः । द्वाकुलाकर्णः । अकुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिवि-
षसंबन्धज्ञापनार्थं दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं दृष्टते । लक्षणस्येति
तम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्च-
र्णः । मखिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वा ॥ ११६ ॥

नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्तिप्रत्ययान्तेष्वत्तरपदेषु
पदस्य दीर्घा भवति संहितायां विषये । नहि । उपावत् । परीणत् । वृति ।
वृत् । उपावृत् । वृषि । प्रावृट् । उपावृट् । व्यधि । मर्मावित् । हृदया-
त् । स्वावित् । रुचि । नीरुक् । अभीरुक् । सहि । अतीषट् । तति ।
तित् ॥ गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते ॥ ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः ।
विति किम् । परिणहनम् ॥

वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोस्तत्तरपदयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां
दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् कोटरावणम् । मिश्र-
वणम् । सिधकावणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम् । किंशु-

लकागिरिः । अञ्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् । असिपत्र-
नम् । कृष्णागिरिः । कोटर । मिश्रक । पुरक । सिधक । सारिक । कोटरादिः
किंशुलक । साल्वक । अञ्जन । भञ्जन । लोहित । कुक्कुट । किंशुलकादिः

बले ॥ ११८ ॥

बले परतः पूर्वस्य दीर्घा भवति । आसुतीबलः । कृषीबलः । दन्ताबलः
रजःकृष्णासुतिपर्यदाबलच् इति बलप्रत्ययो गृह्यते ॥ अनुत्साहभ्रातृपितृणां
त्येष ॥ उत्साहबलः । भ्रातृबलः ॥ पितृबलः * ॥

मतौवहूचो ऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बहुचो ऽनजिरादिर्वर्जितस्य दीर्घा भवति संज्ञायां विषये
उदुःखरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद
मत्तुबिति मत्तुप्रत्ययः । संज्ञायामिति मतौर्धत्वम् । बहुच इति किम् । ग्रीति
मती । अनजिरादीनामिति किम् । अनजिरवती ॥ खदिरवती । पुलिनवती
हंसकारणडवती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येष । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंश
वती । शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुवि । हनु
संज्ञायामिति मतौर्धत्वम् । यवादित्याद् ग्रीष्मादिभ्यो न भवति ॥

इको वहे ऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहुउत्तरपदे दीर्घा भवति । अशी
हम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् । अपीलोर्
किम् । पीलुवहम् । अपील्यादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । दाहवहम्

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधेये बहुलं दीर्घा भवति । नीकेद
वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसेचः । प्रसारः ॥ सादकारं
कृत्रिमे दीर्घा भवति ॥ प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिमइति किम् । प्रसादः
प्रकारः ॥ वेशादिषु विभाषा दीर्घा भवति ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्र
रोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्यइति किम् । निषादो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दउत्तरपदे दीर्घा भवति । नीकाशः । वीकाश
अनूकाशः । पचादप्रत्ययान्तायं काशशब्दः । इक इति किम् । प्रकाशः ॥

* अनुत्साहेत्यादि पितृबल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य मस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घा भवति । नात्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अच उपसर्गात् इत्यन्तस्य यदापि तकारः ह्यति तथापि चर्त्तस्याश्रयात्सिद्धुत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । तम् । अवत्तम् । द इति किम् । द्वितीर्णम् । नितार्णम् । तीति किम् । दत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घा भवति । अष्टावक्रः । अष्टावधुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घा भवति । आग्नेयमष्टाकपालं त्रिवर्षेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादाः स्या इति ब्रह्मव्रीहौ पादस्य लोपे कृते पादान्यतरस्यामिति ङीप् ॥ गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घा भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवं शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घा भवति । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः । त्रिचित्तीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोर्नृत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्द्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति । विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्दोत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे चर्षा ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे चर्षावभिधये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वामित्रे नाम चर्षिः । चर्षाविति किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुष्यन्त्यये परतो दीर्घा भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्रइति वर्त्तते । ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घं भवति । ओषधीभिरपीपत । नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । विभक्ताविति किम् । ओषधिपते । अथप्रथमायामिति किम् । स्थिरैर्यमस्तौषधिः ॥

अचि तुनुघमस्तुतकुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

अचि विषये तु नु घ मत्तु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषां दीर्घा भवति । आ तू न इन्द्र वृत्रहन् । नु । नू करणे । घ । उत वा घा स्यात् । मत्तु । मत्तू गोमन्तमीमहे । तङ् । भरता ज्ञातवेदसम् । तङ्ङिति आदेशस्य डित्त्वपत्तेः ग्रहणं, तेनेह न भवति । शृणोत यावायाः । कु । क्रूमनः । च । अत्रा गौः । उरुष्य । उरुष्या योनिः ॥

इकः सुजि ॥ १३४ ॥

सुज् निपातो दृश्यते । इगन्तस्य सुजि परतो मन्त्रविषये दीर्घा भवति अभी षु णाः सखीनाम् । ऊर्द्धं ऊ षु ण ऊतये । सुज् इति षत्वम् । ना धातुस्योरुष्य इति णत्वम् ॥

द्वचोतस्तिङ् ॥ १३५ ॥

अचीति वर्त्तते । द्वचस्तिङन्तस्यात अन्विषये दीर्घा भवति । विद्व हि त्वा सत्यतिं शूर गोनाम् । विद्व स तस्य पितरम् । द्वच इति किम् देवा भवत वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान्वद्वि यद्वि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

अचीत्येव । निपातस्य च अन्विषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते अच्छाते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घा दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । जलाषाट् । नारकः पूरुषः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ॥ * श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घा भवति । चावित्यञ्जतिर्नुप्सनकाराकारो दृश्यते । दधीवः पश्य । दधीवा । दधीवे । मधूवः पश्य । मधूवा । मधूवे । अन्तरङ्गोपि हि यथादेशो दीर्घविधानसमाख्यां च प्रवर्त्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

उत्तरपदइति वर्त्तते । संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घा भवति ।
 क्रीडगन्धीपुष्पः । क्रीडगन्धीपत्तिः । कौमुदगन्धीपुष्पः । कौमुदगन्धीपत्तिः ।
 तीक्ष्णस्येव गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अन्त्याख्यायामुपमानाच्चेति
 कारः समासान्तः । क्रीडगन्धेरपत्यं कुमुदगन्धेरपत्यं, कौमुदगन्धीपुष्पः ।
 कौमुदगन्धीपत्तिः । इको द्वस्वोऽद्वो गालवस्येत्येतच्च भवति । व्यवस्थित-
 भाषा हि सा । अकृतएव दीर्घत्वे द्वस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पता-
 नरे परत्वाद् द्वस्वो बाध्यते । पुनः प्रसङ्गाविज्ञानं च न भवति । सकृद्वृत्तौ
 प्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उर्द्वं मनुक्रमिष्यामोऽङ्ग-
 प्रत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । हलः । हूतः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति
 कम् । निरुतम् । दुरुतम् । नामि दीर्घः । अग्नीनाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति
 कम् । क्रिमिणां पश्य । पामनां पश्य । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्रवृत्तैः ।
 अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । श्रोतनभिस्सा । अङ्गाधिकारः कृतान्यार्था
 नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रयितव्या
 भवति । अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं विशेषेष्वतिष्ठते । अथ
 ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदुत्तरं यथायोगं
 परिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् संपन्नं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्बुलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति ।
 तः । जीनः । संवीतः । हल इति किम् । उतः । उतवान् । अङ्गावयवा-
 इति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् । विदुः । विदितः । अण इत्येव ।
 तीयः । तृतीयेति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहणमावर्त्तयितव्यं,
 त्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येव षष्ठीबहुवचनमागतनुद्गं दृश्यते । तस्मिन्परतोऽङ्गस्य दीर्घा
 भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । इर्तृणाम् । अथ इत्येतदत्र

निवृत्तम् । आगतनुद्विग्नहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यत्र हि नुडेव न स्यात् ॥

नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।
वचनाद्यच्च तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इत्योर्नामि दीर्घौ न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव नामाति दीर्घप्रतिषेधश्चनं ज्ञापकमचि र अत इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां मध्यदिने तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां मध्यदिने चतसृणां मध्यदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परयुभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्वं नृणां नृपते । के चिदत्र छन्दसीति नानुवर्त्यन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्यादृष्योपधाया नामि परतो दीर्घा भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्षाम् । नामीत्येव चर्मणाम् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतो ऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घा भवति । राज्ञा राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामा पश्य । सर्वनामस्थानइति किम् । राज्ञि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् हे राजन् । हे तच्चन् ॥

वा अपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

अपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ दीर्घा भवति । स तत्ताणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तच्चणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । अभुव यमिन्द्रम् । अभुक्षयमिन्द्रम् । निगमइति किम् । तद्वा । तद्वाणौ । तद्वाणः ।

साम्नामहृतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घा भवति
सर्वनामस्थाने परतः संबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयासौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि । पर्यासि ।
शांसि । महतः खल्वपि । महान् । महान्तौ । महान्तः । असंबुद्धाविति
किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अमृन्तृचस्वसृनमृनेष्टृ ऋत्वष्टृक्षत्तृहोतृपो-

तृप्रशास्त्रणाम् ॥ ११ ॥

अप् इत्येतस्य वृजन्तस्य स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पो वृ प्रशास्तृ
त्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ ।
ए । आपः । बह्वामि तडागानीति के चिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो
वधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च नुममङ्गत्वादीर्घत्व-
मप्यने । वृन् । कर्त्तारौ कटान् । वदितारौ जनापवादान् । कर्त्तारः । वृच् ।
कर्त्तारौ कटस्य । कर्त्तारः । हर्त्तारौ भारप्य, हर्त्तारः । स्वसृ । स्वसा ।
वसारौ । स्वसारः । नप्तृ । नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारौ ।
ष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । क्षत्तृ । क्षत्तारौ । क्षत्तारः । होतृ ।
होतारौ । होतारः । पोतृ । पोतारौ । पोतारः । प्रशास्तृ । प्रशास्तारौ ।
शास्तारः । नप्त्रादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्वर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियमा-
म् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घा मा भूदिति । पितरौ । पितरः ।
मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्त्तः । हेस्वसः ॥

इह्नन्यूपार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पुषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घा
भवति । बहुदण्डिनि । बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभूषणहाणि । बहु-
षाणि । बहुयमाणि । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्यः । इह्नन्यूपार्यम्णामुप-
धायाः शावेष दीर्घा भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ ।
पणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्मभृतीनां तं विनियम्य सुतीति सुविद्वान् ।

शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥

शास्मि निवर्त्य सुतीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमाह्य ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्ति यिदीर्घविधौ च न दोषः ॥

सुत्यपि वा प्रकृते ऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

यस्य हि शौ नियमः सुति नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेरनुनासिकस्य क्लिभलोः कृडितीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमः
 बाध्यते । वृत्रहणि । भूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्द्रः
 वार्यम्णाम् । सर्वनामस्थानेषु दीर्घा भवति, नान्यत्रेति । ततः शादि
 द्वितीया नियमः, शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घा भवति नान्यत्रेति । सर्व
 पधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधालक्षणः,
 भवत्येव । वृत्रहायते । भूणहायते । अथ वा पुनर्वर्त्तमानेपि सर्वनामस्थानस्य
 सामर्थ्यादयमविशेषण नियमः । शिशब्दे हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य,
 च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषण नियमः । तत्र तु नपुंसकस्येत्येत
 श्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घा न भवति । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने
 नपुंसकस्य व्यापारोस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्द्रन्युषार्यम्णामुपधाया दीर्घा भवति । दण्ही
 वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन्
 हेपूषन् । हे अर्यमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दी
 भवति । इवतु । भवान् । क्तवतु । कृतवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् ।
 कृते दीर्घं नुमागमः कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वाचित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घ
 निमित्तमनुपधा विहन्येत । असन्तस्य । सुपयाः । सुयशाः । सुश्रोताः । अ
 तोरिति किम् । पिण्डं यसतइति पिण्डयः । चर्मं वस्तइति चर्मवः । इ
 र्यकोप्यस्शब्दे दृश्यते । अनिनस्मन्यहणानि अर्थवता वानर्थकेन च तदा
 विधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तवहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परि
 हार्यम् । अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद् उपदेशे रूपान्तरग्रहेतौ नायमस्त्व
 इति । असंबुद्धावित्येव । हे गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य क्लिभलोः कृडिति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घा भवति क्लिप्रत्यये पा
 भलादौ च कृति । प्रशान् । प्रतान् । भलादौ किम् । शान्तः । शान्तशान्
 शान्ता । शान्तिः । इति सत्वपि । शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्ता
 तस् । अनुनासिकस्येति किम् । ओदनपक् । पक्कः । पक्कवान् । क्लिभलो
 किम् । गम्यते । रम्यते । कृडितीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अउभनगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि भलादौ परे वा दीर्घा भवति ।
अजन्तानाम् । विधीयति । तुष्टीयति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । हन् ।
त्रिधांसति । गम् । अधिजिगांसते ॥ गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति कृन्दसि
यदनिडादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषामपि दृश्यतइत्यनेन भवति ।
अथ वा इहाजग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घा भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यं,
तज्वाचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिटुमजन्तस्य दीर्घत्वं, तत् क्रियते
प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति । अजादे-
शस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एतद्गमेरिडादेशस्येति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनोतेरङ्गस्य सनि भलादौ विभाषा दीर्घा भवति । तितांसति ।
तितंसति । भलीत्येव । तितनिषति । सनीवन्तर्दुत्यत्र तनोतेरुपसंख्यानदि-
हागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्ति ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घा भवति क्ताप्रत्यये भलादौ परतः ।
क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । भलीत्येव । क्रमित्वा । प्रक्रम्य उपक्रम्येति बहिरङ्गोपि
त्यबादेशोन्तरङ्गानपि विधान्बाधतइति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

क्वः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥

क्व इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श् कठ् इत्येता-
वादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्वा भलादौ च कङ्किति । प्रश्नः ।
विश्नः । अन्तरङ्गत्वाच् के चेति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः । वकारस्य ऊट् ।
स्योनः । सिवैरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूट् क्रियते । तत्र कृते-
न्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वात् च न वारणादाङ्गं बलीयो भवति । क्वा
कस्य । शब्दपाट् । क्क्श् वचीत्यादिनौणादिकः क्क्प् दीर्घश्च । गोविट् ।
वकारस्य । अन्नदूः । हिरण्यदूः । असितुं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति नाजानन्तयं-
रिति प्रतिषिध्यते । भलादौ कस्य । पृष्ठः । पृष्ठवान् । पृष्ठा । वकारस्य ।
दूतः । दूतवान् । दूत्वा । कङ्कित्येव । द्युभ्याम् । द्युभिः । के चिदत्र
कङ्कित्येति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति, ऊठि कृते दिव उडिति
तपरत्वात् मात्राकालो भविष्यति । कृशां च इत्यत्र कृपहणं न कर्त्तव्यम् ।
अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊठष्ठित्कारणमेत्येधत्तूत्स इति विशे-
षणार्थम् । बाह्व कङ्कित्ययमपि ठिदेव ॥

उत्तरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

उत्तर त्वर श्रिवि अय मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्याते
कडित्ययमादेशो भवति कौ परतो ऽनुनाशिके भलादौ च कडिति । कूः ।
कूरो । कूरः । कूर्तिः । त्वर । तूः । तूरो । तूरः । तूर्तिः । श्रिवि । श्रूः । श्रूवो ।
श्रुवः । श्रतः । श्रूतवान् । श्रूतिः । अय् । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । मव ।
मूः । मूवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । उत्तरत्वरोपधा वकारात् परा
श्रिव्यविमवां पूर्वा ॥

राल्लोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्चोर्लोपो भवति कौ परतो भलादौ कडिति च परतः
मुर्छो । मूः । मूरो । मूरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापूमूर्द्धिमदामिति
निष्ठानत्वाभावः । हुर्छो । हूः । हूरो । हूरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । राल्लोपः
सतुक्कस्य कस्याभावात्केवलो दृश्यते । वकारस्य । तुर्वो । तूः । तूरो । तूरः । तूर्णः
तूर्णवान् । तूर्तिः । धूर्वो । धूः । धूरो । धूरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिस
माप्तेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दानां
यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये, ऽत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति
तदा भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्वव
तीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावाद्यमादेशलक्षणप्रतिषेधायै च । एष
शाधीत्यत्र एवशाभावयोः कृत्योर्भल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्
वति । आगच्छि अहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति
असिद्धत्वाच्च भवति । आ भादिति किम् । आभाजि । रागः । अत उपधाय
इति दृष्टौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्रयद्वयं किम् । पपुष
पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुषुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे एव
ढादेशे च कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्यन्तस्य विभक्ते
संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गवति एतदप्य
न भवति । किं कारणम् । एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रथ
मैमानायां वसुसंप्रसारणादीनामा भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गबहि
रङ्गयोः युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते । सुयुटावुवङ्ग्यणो
सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुग् उवङादेशे । बभूव । बभूवतुः
बभूवुः । युट् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । *
भादित्ययमभिविधावाद् । तेन भाधिकारे ऽप्यसिद्धवद्ववति ॥

श्रान्नलोपः ॥ २३ ॥

शनादिति शनमयमुत्सृष्टमकारो यक्षते । तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अर्नक्ति । भनक्ति । हिनस्ति । शकारवतो यक्ष्यं किम् । यज्ञानाम् । ज्ञानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृते ऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावात्तलोपः स्यादेव । वेशनानां प्रशनानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः कृडिति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति कृडिति इत्यथ परतः । स्रस्तः । ध्वस्तः । स्रस्यते । ध्वस्यते । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । अनदितामिति किम् । नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति किम् । गीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् । नह्यते । नानह्यते । कृडितीति किम् । व्रंसिता । ध्वंसिता ॥ अनदितां नलोपे लङ्ङिक्म्योऽपतापशरीरविकारयोः संख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ घिलगितः । विक्रपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । घिलङ्गितः । विक्रम्पितः ॥ रञ्ज्यो मृगरमण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ रञ्जयति मृगान् । जनीजृषक्सुरञ्जोमन्ताश्चेति मिस्थादुपधाहस्वत्वम् । मृगरमण्यइति किम् । रञ्जयति वस्त्राणि ॥ घिनुणि च रञ्जेहपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ रज्जरजनरजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजक्त । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेहपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे । आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे । रज्यते ऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिञ्चिति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवे ऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्धभावश्च । रूक्प्रकरणाच्च धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव- इति किम् । तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधोद्गप्रश्नयहिमश्नयाः ॥ २९ ॥

अवोद एध ओद्ग प्रश्नय हिमश्नय इत्येते निपात्यन्ते । अवोद इत्युन्त् रवपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्धेर्घञि नलोप गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप आर्द्धधातुकइति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओ इति उन्देरौणादिके मन्मत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओद्गः । प्रश्नय इा प्रपूर्वस्य श्रन्येर्घञि नलोपो घृद्यभावश्च निपात्यते । हिमश्नय इति हिमपूर्वश्रन्येर्घञ्येव निपातनम् । हिमश्नयः ॥

नाञ्जेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

आञ्जेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति । आञ्जिता अस्य गुरवः आञ्जितमिष शिरो वहति । आञ्जेः पूजायामिति इडागमः । पूजायामिा किम् । उदत्तमुदकं कृपात् । उदृतमित्यर्थः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ॥

क्लि स्कन्दि स्यन्दोः ॥ ३१ ॥

त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । स्यन्देरुदित्वात्यत्ते इडागमः । स्यन्दित्वा । तत्र यद इडागमस्तदा न त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशश्च त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति । रङ्त्वा । रत्वा । भङ्त्वा । भत्वा । नशः । नष्टा । नष्टा । इ पत्ते नशित्वा * ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभञ्जि अभञ्जि । अप्राप्तेयं नलोपः पत्ते विधीयते । ततो नेति नानुवर्तते ॥

शास इदङ् हलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङिः परतो हलादौ च कङिति । अन्यशिषत् । अन्यशिषताम् । अन्यशिषन् । हलादौ किति । शिष्टः । शिष्ट वान् । ङिति । तौ शिष्टः । वयं शिष्यः । इत्थे कृते शासिषसिषसीनां चेति वत्वम् । अङ् हलोरिति किम् । शासति । शशासतुः । शशासुः † ॥ कौ च शास इत्थं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आर्यान् शास्तीति, आर्यशीः । मित्रशीः । यस्मात् शासेरङ् विहितः शासु अनुशिष्टाविति तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते ॥ आङ्

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† कङितोति किम् । आस्ति इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

तसु इच्छायामिति अस्य न भवति । आशास्ते । आशास्यमानः ॥ क्लिप्त्यये
तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आशीः । आशिचै । आशिषः । तिया-
नेः प्रेषेषु तिङाकाङ्क्षमिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा हो ॥ ३५ ॥

शासो हो परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि । उपधाया
ति निवृत्तं ततः शास इति स्यानेयोगा षष्ठी भवति । कृडितीत्येतदपि निवृ-
त्तम् । तेन यदा वा कृन्दसीति पितृष्वं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव ।
आधीत्याद्युदात्तमपि कृन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्हुतोर्ज इत्ययमादेशो भवति हो परतः । जहि शत्रून् ॥

**अनुदात्तोपदेशवनतितनोस्यादीनामनुनासिकलो-
पोभलि कृडिति ॥ ३७ ॥**

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति
क्लदादौ कृडिति प्रत्यये परतः । यमु । यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः । रमु ।
त्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिन-
मिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । क्तिनो रूपमेतत् । क्तिचि तु न क्तिचि
दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र भलादाविटा भवितव्यम् । तनोत्यादयः । ततः ।
ततवान् * । सनोतिरेत्यं वत्यति । तृणु । ततः । ततवान् । ऋणु । ऋतः ।
ऋतवान् । वृणु । वृतः । वृतवान् । घृणु । घृतः । घृतवान् । वनु । वतः । वतवान् ।
मनु । मतः । मतवान् । डिति । अतत । अतथाः । अनुदात्तोपदेशवनतित-
नोत्यादीनामिति किम् । शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः ।
दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् । पक्कः । पक्कवान् । भलीति किम् ।
गम्यते । रम्यते । ड्ङ्ङितीति किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् ।
इह च यथा स्यात् । गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

ल्यपि परतो ऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा
भवति । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र
नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य ।
आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रप्त्य ॥

* तस्या ततिरित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

न स्तिष्ठि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतो ऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति
यन्तिः । घन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे ऽनुनासिकस्य क्लिप्तः
ङ्क्रीतीति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिद्धते ॥

गमः क्त्वा ॥ ४० ॥

गमः क्त्वा परतो ऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गुत् । कलिङ्गुत्
अध्वगतो हरयः ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात्
संयत् । परीतत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अयेगूः । अयेभू

विद्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि घनि च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गुत्कार आदे
भवति । अङ्गाः । गोजाः । चतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्दो नृषा अस्मि
कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्काः । अयेगा उच्चैतृणाम् । जनसनख
क्रमगमो विडिति विट् प्रत्ययः । सनोतेरन इति घत्वम् । गोषा इन्दो नृ
असीत्यत्र । घन् । विजावा । अयेजावा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति घि
प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति घत्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रप
यहार्थम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशघनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सन्भलोः ॥ ४२ ॥

भलिति चानुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि भला
क्ङ्हिति भलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जा
वान् । जातिः । सन् । सनि । सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । ख
खातः । खातवान् । खातिः । भल्यग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्तते,
मा भूत् । जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनोतेः सनीवन्तर्दु
पत्ते इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्यग्रहणम् । अत्र भलादौ क्ङ्हिति सन्
तेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते । घुमास्यागापाजहातिसां हनी
हरयग्रहणं ज्ञापकमस्मिन्नासिदुप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ क्ङ्हिति प्रत्यये परतो जवसनखनामाकार आदेशो भवति
विभाषा । जायते । जन्यते । जाजायते । जज्जन्यते । सायते । सन्यते
सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । जं
शयनि ज्ञाखनोर्जा इति नित्यं जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यङ्कि ॥ ४४ ॥

तनोतिर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्यते ।
कीति किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतिरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम् । सातिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्याग्रहणं विस्पष्टार्थम् । येसं-
हि विभाषापहणमिह निवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुकइत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्वदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम
र्द्धधातुकइत्येवं तद्वदितव्यम् । वक्ष्यति । अतो लोपः । चिकीर्षिता । जिही-
ता । आर्द्धधातुकइति किम् । भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनं
यबलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतच्च ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः ।
भिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । आर्द्धधातुकइति किम् । बेभिदयते ।
रनिटि । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुकइति किम् । कारयति । हारयति ।
तो लोपः । ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्द्धधातुकइति किम् । यान्ति ।
न्ति । घुमास्यागापाजहातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुकइति
म् । अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयोगादेः । स्त्रियात् । स्त्रियात् ।
र्द्धधातुकइति किम् । स्त्रियात् । आशीर्लिङोन्यत्र न भवति । स्यसिच्सी-
दतांसु भावकर्मणोरुपदेशे ऽव्भनयहृदृशां वा चिण्वदिट् च । कारिषीष्ट ।
रिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । द्वियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चि-
द्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्थान-
धीनिर्द्वंशादुपधा रेफश्च निवर्त्तते । मित्राच्चायमवोन्यात्यरो भवति । मृष्टा ।
ष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । भ्रष्टव्यम् । भ्रज्जनम् । भ्रज्जनम् । भ्रष्टः
ष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेशइत्येव । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् ।
कीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् । चेता । स्तोता ।
परकरणं किम् । याता । वाता । आर्द्धधातुकइति किम् । वृत्त्वम् ।

वृत्ता ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ चिकीर्षकः । लि
र्षकः । चिकीर्ष्यते । लिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता । बेभि
तुम् । बेभिदितव्यम् । यस्येति संघातयहणमेतत् । तत्रालोन्यस्येत्येतच्च
त्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्र
परस्येति यकारोनेन लुप्यते । संघातयहणं किम् । इर्ष्यता । मर्ष्यता ।
इति किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिध्ति
समिधिता । दृषद्विता । दृषदिता । समिधमात्मन इच्छति, समिधदवाचर
इति वा क्यच्क्यङौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

णेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके णेलोपो भवति । इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणा
वादः । अततत्तत् । अररत्तत् । आशिशत् । आटिटत् । कारणा । हारण
कारकः । हारकः । कार्यते । हायते । जीप्सति । अनिटीति किम् । व
यिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् । ग
तम् । लक्षितम् । सेटीति किम् । संज्ञपितः पशुः । इड्यहणसामर्थ्या
पूर्वेणापि न भवति । सनीयन्तर्द्धुति ज्ञपेरिति विकल्पिते यस्य विभा
निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्यमत्र भा
व्यमेवेडागमेनेति । सेड्यहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम् इड
कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमि
एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादितीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः ।
जनिता । मन्त्रइति किम् । जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । शतं ।
शमितः । सृचि संबुद्धान्तमेतत् । यज्ञइति किम् । शतं हविः शमयितः ।

अयामन्तास्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इलु इष्णु इत्येतेषु परतो खेरयादेशो भवति ।
 तारयांचकार । हारयांचकार । अन्त । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु ।
 इहयालुः । आय्य । स्पृहयाय्यः । रुहयाय्यः । इलु । स्तनयिलुः । इष्णु । पोष-
 ण्यवः * । नेति वक्तव्ये आयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य खेरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः ।
 दमय्य गतः । प्रबेभिवय्य गतः । प्रगणय्य गतः । ह्रस्वयलोपाङ्गोपानामसि-
 त्वं न भवत्यसामानाश्रयत्वात् । ह्रस्वादयो हि यौ ल्यपि खेरयादेशो भवति ।
 घुपूर्वादिति किम् । प्रपात्य गतः ॥

विभाषा ऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य खेत्यपि परतो विभाषा ऽयादेशो भवति । प्रापय्य गतः ।
 ष्य गतः । इडादेशस्य लाक्षणिकत्वाच्च भवति । अध्याप्य गतः ॥

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु प्लु इत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घा भवति । दान्यनुपूर्वं
 विभूय । यत्रा यो दक्षिणा परिभूय । छन्दसीति किम् । संयुत्य । आप्लुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घा भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थं ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो
 दीर्घा भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि
 क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति क्तो ऽधिकरणे च धौव्यगतिप्रत्यवसानार्थंभ्य
 त्पिधिकरणे क्तः । अण्यदर्थ इति किम् । अक्षितमसि मामेतेष्टाः । क्षितमिति
 गवे दीर्घाभावात् क्षियो दीर्घादिति निष्ठानस्त्वमपि न भवति ॥

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थं वा दीर्घा भवति ।
 क्षेतायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । क्षितकः । क्षीणकः । क्षितेयं तपस्वी ।
 क्षीणेयं तपस्वी ॥

* पारपिण्यव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

स्यसिचसीयुटतासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽजन्त-
ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशे
न्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा ।
चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य । स्यसिचसीयुटतासीनामेवेति वे-
द्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधाच्च क्लियते । कानि पु-
नर्योगस्य प्रयोजनानि ॥

चिण्वद् घृष्टिर्युक्त्वं हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चेत्ते। यो मितं वा चिणी
इट् चासिदुस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं घल्निमित्तोविधातो

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेप्यते । अचायिष्यत । अचेप्य
दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमिष्य
शमयिष्यते । अशमिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन् । घानिष्य
हानिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । ग्रह । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते ।
हिष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इति प्रकृतस्येता दीर्घत्वम् । दृ-
दर्शिष्यते । द्रव्यते । अदर्शिष्यत । अद्रव्यत । सिच्यजन्तानाम् । अचा-
ताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशमिषाताम् ।
मिषाताम् । हन् । अघानिषाताम् । अघमिषाताम् । अग्रहाताम् । अ-
अग्रहिषाताम् । अग्रहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश् । अदर्शिषाता
अदृत्ताताम् । सीयुटि । अजन्तानाम् । चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषी-
दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । घमिषीष्ट । ग-
ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दृश् । दर्शिषीष्ट । दृत्तीष्ट । तासावजन्ताना-
चायिता । चेता । दायिता । दाता । शामिता । शमिता । हन् । घानि-
हन्ता । ग्रह् । ग्राहिता । ग्रहीता । दृश् । दर्शिता । दृष्टा । स्यसिचसी
तासिष्विति किम् । चेतव्यम् । दातव्यम् । भावकर्मणोरिति किम् । चेप्य
दास्यति । उपदेशइति किम् । कारिष्यतइति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्ते
उपदेशग्रहणाद् भवति । अजन्तग्रहदृशामिति किम् । पठिष्यते । अङ्गाधि-
रविहन्तं कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिणिङामादेशा न भवन्ति । हनिष्य
घानिष्यते । एष्यते । आयिष्यते । अघ्येष्यते । अध्यायिष्यते । हनो वध णि
लुङि व इयो गा लुङि विभाषा लुङ्लङोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीङो युङचि कृङिति ॥ ६३ ॥

दीङो युडागमो भर्वात अजादौ कृङिति प्रत्यये परतः । उपदिद

दिदीयते । उपदिदीयरे । दीढ इति पञ्चमीनिर्द्वंशादजादेर्युङागमो
ति । विधानसामर्थ्याच्च एरनेकाच इति यणादेशे कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वं
भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । क्ङितीति किम् । उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडादाषादुधातुके क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि ।
पेय । तस्यिथ । क्ङिति । पपतुः । पपुः । तस्यतुः । तस्युः । गोदः । कञ्च-
ः । ङिति । प्रदा । प्रधा । आदुधातुकद्वयेष्व । यान्ति । वान्ति व्यत्यरे ।
त्यले । रातेलांतेष्व लङि इटि रूपम् । अचीत्येष्व । भ्रायते । दासीय ॥

ईदति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् ।
यम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

घुमास्यागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्या गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ
ङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते । देधा-
मीयते । मेमीयते । स्त्रीयते । तेष्टीयते । गायते । जेगीयते । अथ-
। अथगीषाताम् । अथगीषत । पीयते । पेपीयते । पातेरिह यद्वहं
। लुग्विकरणत्वात् । पायतइत्येष तस्य भवति । हीयते । जेहीयते ।
रिह निर्द्वंशाद् जिहतिर्यहणं न भवति । हायते । षो ऽन्तकर्मणि ।
येयते । अवसेसीयते । हलीति किम् । ददतुः । ददुः । आतो लोपादु-
दीत्वं स्यात् । एतदेव हलपहणं ज्ञापकमास्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेना-
त्वं भवति । क्ङितीत्येष्व । दाता । धाता ॥

एलिङि ॥ ६७ ॥

घुमास्यागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ।
त् । मेयात् । धेयात् । स्वेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् । क्ङि-
त्वं । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वा ऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

छाद्विभ्यो ऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि
। ग्लेयात् । ग्लेयात् । स्नेयात् । स्नेयात् । अन्यस्यति किम् । स्वेयात् ।
गादेरिति किम् । यायात् । क्ङितीत्येष्व । ग्लेसीष्ट । अङ्गस्यत्येष्व ।
यायात् ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

ल्यपि प्रत्यये परतो घुमास्यागापाजहातिसां यदुक्तं तच्च । प्रदाय
प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्यात् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो भवति ल्यपि परतः । अप्रमित्य । अप्रमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्स्वङुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोङ्स्याङामो भवति, उदात्तश्च स भवति
लुङ् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । लङ् । अकरोत् । अहरत् । लृङ् । अकरिष्यत्
अहरिष्यत् ॥

आङजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आङागमो भवत्यङादीनां लुङ्लङ्लृङ् परत उदात्तश्च स भवति
ऐत्तिष्ठ । ऐहिष्ठ । औक्कीत् । औम्मीत् । लङ् । ऐत्तत् । ऐहत । औक्कत्
औम्भत् । लृङ् । ऐत्तिष्यत् । ऐहिष्यत् । औक्किष्यत् । औम्भिष्यत् । इह ऐत्य
औष्यत् औह्यतेति लङि कृते लावस्यायामङागमादन्तरङ्गस्याल्लादेशः क्रिय
तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादङागमं बाधते शब्दान्तरप्राप्तेरङागमस्यानित्यत्
कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य शब्द
न्तरस्य प्राप्तिवन् विधिरनित्यो भवति । ननु शब्दान्तरादिति विकरणो ऽनित्यः
विकरणे कृते संप्रसारणमङागमाच्चित्यत्वादेव भवति संप्रसारणे च कृते ऽङ्गा
दङ्गं जातमिति आङजादीनामित्याङागमः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये आङागमो दृश्यते । यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते । आङजादीनामित्युक्तमनङादीनामपि दृश्यते । गुरुचो वेन आः ।
आनक् । आयुनक् । आवदति वृञो लुङि मन्त्रे घसहृरेति लेर्लुकि कृते च
भवति । तथा आनगिति नञेः । आयुनगिति युजेर्लङि ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ् यदुक्तं तच्च भवति । मा भवान् कार्षीत् ।
भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा भव
नीत्तिष्ठ । मा स्म भवानीहत् । मा स्म भवानीत्तत् ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि विषये माङ्योगे ऽपि बहुलमङाटो भवतः । अमाङ्योगो
न भवतः । अमाङ्योगे तावत् । जनिष्ठा उयः । काममूनयीत् । काममद्वयीत्
माङ्योगेपि भवतः । मा वः सेत्रे परकीजान्यवाप्सुः । मा अभित्याः । मा आः ।

हरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य कृन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं ग्रमं दध्नापः । या ऽस्य परिदधे । धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो व्रति । न च भवति । परमाया धियोभिनिकर्माणि चक्रिरे । अत्र रेणञस्य सेटां तूनामिष्टि कृते पुनः रेभावः क्रियते तदर्धमिरयोरित्ययं द्विवचननिर्द्देशः ॥

अचि श्रुधातुभुवां खोरियडुवडौ ॥ ७७ ॥

श्रुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोर्विणोर्वर्णान्तस्य भु इत्येतस्य इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतो ऽचि परतः । आप्रवन्ति । राधुवन्ति । शक्नुवन्ति । ताः । चिन्तियतुः । चिन्तियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । वः । भुवौ । भुवः । अचीति किम् । आप्रयात् । शक्नुयात् । राधुयात् । श्रुधातुभुवामिति किम् । लट्म्ये । वध्मे । खोरिति किम् । चक्रतुः । चक्रुः । यडुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । आवकः ॥ इयडुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां कृन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विषुवं पुषेम । स्वर्गो लोकः । विर्गो लोकः । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोर्वर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः । इयेष । उवाष । इयति । असवर्णेइति किम् । ईषतुः । ईषुः । ईषतुः । ऊषुः । अचीत्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ । स्त्रयः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वानुदागमः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वा ऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः । स्त्रिया वा इयङादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । एणादेशापवादायम् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाध्यते । आयनम् । आयकः ॥

यरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वो
यस्माद्विवर्णोच भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽचि परतो
यणादेशो भवति । नित्यतुः । नित्यः । उच्चौ । उच्चः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः ।
शरिति किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा
भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः । इत्येतत्त्वोः सुपीति नियमादपि सिध्यति । अने-
काच इति किम् । नियौ । नियः । असंयोगपूर्वस्येति किम् । यवक्रियौ ।
यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् । इहापि स्याद् । उच्चौ । उच्च
इति ॥ गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते ॥ परमनियौ । परमनिय इति ॥

श्रीः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णोच भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो
ऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खलव्यौ । खलव्यः । शतस्वौ ।
शतस्वः । सङ्गल्व्यौ । सङ्गल्व्यः । सुपीति किम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । अने-
काच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रवौ । कटप्रवः ।
गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यतइत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्यश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्यौ ।
वर्षाभ्यः ॥ पुनर्भ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनर्भ्यौ । पुनर्भ्यः ॥ कारापूर्वस्यापी-
ष्यते ॥ काराभ्यौ । काराभ्यः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्पणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ ।
सुधियः ॥

कृन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

कृन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोर्भयथा दृश्यते । वनेषु चित्रं विषं
विशे । विशे विभुवम् । सुध्या हव्यमग्ने । सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य शुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधा-
तुके परतो यणादेशो भवति । जुहुति । जुहुतु । अजुहुन् । सुन्वन्ति ।
सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुश्नुवोरिति किम् । योयुवति । रोश्वति । इदमेव
हुश्नुग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । कृन्दसि कृन्दस्युभयथेत्याहुं
धातुक्त्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणमुपार्णं

प्रनेकाजसंयोगपूर्वे सार्वधातुके विद्यते । सार्वधातुक इति किम् । जुहुवतुः ।
हुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्रवन्ति । राध्रवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः । अभूवन् । अभू-
१ । लिट् । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः ।
गूहति । निगूहकः । साधुनिगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्त्तते । उप-
धा इति किम् । अन्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतग्रहणं विषयार्थम् * ।
नास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्याद्विह मा भूत् । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादे-
प्रतिषेधार्थं च के चिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्युत्वस्यासिद्धत्वाद् ल्यपि
वुपूर्वादित्ययादेशः स्यात् । व्याश्रय त्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति । शाबूत्वं
स्तस्य च ल्यप्ययादेश इति । अवीत्येव । निगोठा । निगोठुम् ॥

दोषो गौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति गौ परतः । दूषयति । दूष-
१ । दूषयन्ति । विकृतग्रहणं प्रक्रमाभेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् † ।
विधिति किम् । दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारार्थं दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति गौ परतः ।
वां दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रजां दूषयति । प्रजां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपा-
या ह्रस्वो भवति गौ परतः । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति ।
मयति । जपयति । के चिदत्र वेत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यग्रस्थितविभाषा,
न उत्क्रामयति संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिस्समुलोर्दीर्घा ऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

चिषपरे णमुत्परे च गौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति
न्यतरस्याम् । अशमि । अशामि । अतमि । अतामि । शमंशमम् । शमंशा-
म् । तमंतमम् । तामंतमम् । दीर्घग्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधी-

* विषयनियमार्थमिति क्व चित्पाठः ।

† आवीदृशस्येव संभवादित्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

यते । नैवं शक्यं, शमयन्तं प्रयुङ्कति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्या
णिलोपस्य स्यानिषद्वावा, दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्यानिषत् । शम
प्रयुक्तवान् । अशमि । अशामि । शमंशमम् । शमंशामम् । शंशमयते; ।
शमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशामम् । योसौ यौ णिर्लुप्यते यङ्का
त्तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्यानिषद्भवतीति अस्यानिषद्वावादीर्घः सिद्धो भव
ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्यानिषद्वावः स्यात् । णिण्यन्ते यङ्ण्यन्ते त्व
द्विरेव । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति । यौ हि णियङ्गोर्लोपः चिण्णमु
णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥

खच्यरे यौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विषंतपः । परंतपः । पुरंदर

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥

ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रह्वः । प्रह्व
वाम् । निष्ठायामिति किम् । प्रह्लादयति । ह्लाद इति योगविभागः क्रियते
क्तित्यपि यथा स्यात् । प्रह्वतिरिति * ॥

छादेर्घे ऽद्गुपसर्गस्य ॥ ९६ ॥

छादेरङ्गस्या द्गुपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । र
श्कदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्यानिषद्वावो वा वच
सामर्थ्यादच न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अद्गुपसर्गस्येति किम्
समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुपातिच्छादः । उक्त
हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्त्तयति । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इ
व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्तन्क्लिषु च ॥ ९७ ॥

इस् मन् न् कि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । क्वि
क्व । क्वचम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः कृडित्यनङि ॥ ९८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यत्रादे
प्रत्यये कृडित्यनङि परतः । जगमतुः । जगमुः । जग्नतुः । जग्नः । जज्ञे । जज्ञाते
जज्ञिरे । जग्नतुः । जग्नः । जग्नतुः । जग्नः । जग्नमीमदन्त पितरः । कृडि
ताति किम् । गमनम् । हननम् । अनङीति किम् । अगमतुः । अघसत् ।
अधीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

* ह्लाद इति योगविभाग इत्यारभ्य प्रह्वतिरित्यन्तः प्राडो अङ्गुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

तनिपत्योश्चन्दसि ॥ ९१ ॥

तनि पति इत्येतयोश्चन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ ङिति प्रत्यये परतः । विततिरे कवयः । शकुना इव पतिम् । चन्दसीति म् । घितेतिरे पेनिम् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्चन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ कङ्किति प्रत्यये परतः । सगिधश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः । धिरित्यदेः क्तिनि बहुलं चन्दसीति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते भलो रीति सकारलोपः । धत्वन्तकारस्य जश्चं घकारस्य । ततः समाना गिधः धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः । बब्धामिति भसेर्लौटि तामि णे द्विर्वचने कृते उपधालोपसलोपघत्वजश्त्वानि कर्षध्वानि । द्विर्वचनात्पर- चित्यत्वान्च उपधालोपः प्राप्नोति चान्दसत्वात् स तथा न क्रियते । ादौ । बप्सति । कङ्कितोत्येव । अंशून् बभस्ति ॥

हुभलभ्यो हेर्द्विः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् भलन्तेभ्यश्चात्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति । धि । भलन्तेभ्यः । भिन्दु । छिन्दु । हुभलभ्य इति किम् । क्रीणीहि । ग्रीहि । हेरिति किम् । जुहुताम् । हलीत्येव । हदिहि । स्वपिहि । इह तात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातङि कृते सङ्गृह्यते विपतिषेधे यद्वा- तद्वाधितमेवेति पुनर्द्विर्भावो न भवति । भिन्दुकि किन्दुकीत्यत्र परत्वाद् भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

शृशृणुपृकृवृभ्यश्चन्दसि ॥ १०२ ॥

शृ शृणु पृ कृ वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्विरादेशो भवति चन्दसि विषये । हे हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूद्वि । उरुणस्कुधि । अपावृधि । शृणुधीत्यत्र रावविधानसामर्थ्यादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुग्न भवति । अन्येषामपि दृश्यत- । दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं चन्दसीति लुक् ॥

अङितश्च ॥ १०३ ॥

अङितश्च हेर्द्विरादेशो भवति । वा चन्दसीति पित्वेनास्याङित्वम् । रारन्धि । अस्मभ्यं तद्वयंश्च प्रयन्धि । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । अङित- । किम् । हव्यं प्रीणीहि । रारन्धीति रमेर्ध्वत्ययेन परस्मैपदम् । शपः ध्यासदीर्घत्वं चान्दसत्वात् । मलोपाभावश्च अङित्वादेव । प्रयन्धीति शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुभ्रवति । अकारि । अहारि । अलावि
अपाचि । अकारितराम्, अहारितरामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरप्तमपो
लुभ्रवति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्विद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुभ्रवति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अ
इति किम् । युहि । रुहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । पुनीहि । ईत्वस्या
सिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुभ्रवति । चिनु
मुनु । कुह । उत इति किम् । लुनीहि । सुनीहि । प्रत्ययादिति किम् । रुहि
युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् । प्राप्नुहि । राप्नुहि । तत्पुहि ॥ उतश्च प्रत्य
याच्छन्दो वा घचनम् ॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति घक्तव्यम्
आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यत्तपतिम् । तेन मा भागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः ॥ १०७ ॥

योयमुकारो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वका
रमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः
तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येष । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येष । शक्रुवः
शक्रुमः । लुगिति वर्त्तमाने लोपग्रहणमन्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो
भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्यानिबद्धावाद् हलिर्वो
दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्दुरामिति प्रतिषिध्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो
भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरुत्तरस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्व
धातुके कृडिति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुकग्रहणं किम् । भूत
पूर्वेषु सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् ।
कृडितीत्येष । करोति । करोषि । करोमि ॥

श्रसोरलोपः ॥ १११ ॥

श्रस्यस्तेश्वाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः । रुन्थः ।
 रुन्थन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः । स्तः । सन्ति । कृडितीत्येव ।
 भिनन्ति । अस्ति । श्रसोरिति पररूपं शकन्श्चादिषु द्रष्टव्यम् ॥

श्राभ्यस्तयोरितः ॥ ११२ ॥

श्रा इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके
 कृडिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत * । अभ्यस्तानाम् । मिमते ।
 मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत । श्राभ्यस्तयोरिति
 किम् । यान्ति । वान्ति । आत इति किम् । बिभ्रति । कृडितीत्येव । अलु-
 नात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

शनान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुर्वाजतानामात ईकारादेशो भवति
 हलादौ सार्वधातुके कृडिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः । पुनीथः ।
 लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीषे । मिमीध्वे । संजिहीते ।
 संजिहीषे । संजिहीध्वे । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् ।
 इतः । धत्तः । कृडितीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इदरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके कृडिति परत इकारादेशो भवति । दरि-
 द्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । हलीत्येव । दरिद्रति । कृडिती-
 त्येव । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धश्च प्रत्यय-
 विधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो
 अप्रत्ययो न भवति पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

अद्यतन्या † वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अदरिद्रोत् । अदरिद्रासीत् । दरि-
 स्येति निर्देशे क्कान्दसं ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ कृडिति
 सार्वधातुके परतः । बिभितः । बिभीतः । बिभिथः । बिभीध्वः । बिभिवः ।

* पुनते पुनताम् । अपुनत । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† लुक् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा ।

बिभीयः । बिभिमः । बिभीमः । हलीत्येव । बिभ्यति । कृडितीत्येव ।
बिभेति । सार्वधातुकइत्येव । भीयते * ॥

जहातिश्च ॥ ११६ ॥

जहातिश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ कृडिति सार्वधा-
तुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादादित्येव ।
जहति । कृडितीत्येव । जहाति । सार्वधातुकइत्येव । हीयते । जेहीयते † ।
पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च है ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां है परतः ।
जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ कृडिति सार्वधातुके परतः । जह्यात् ।
जह्याताम् । जह्युः ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गनामस्तेष्वेककारादेशो भवति है परतौ ऽभ्यासलो-
पश्च । देहि । धेहि । अस्तेः । श्नसोरलोप इत्यकारलोपः । एधि । शिद-
लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिष्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाय
योर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि
कृडिति परतः । रेणुतुः । रेणुः । येमतुः । येमः । पेचतुः । पेचुः । देभतुः
देभुः । अत इति किम् । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् । ररासे
ररासाते । ररासिरे । एकहल्मध्यइति किम् । ररत्तुतुः । ररत्तुः ‡ । तत्
रतुः । तत्सरः । अनादेशादेरिति किम् । चकणतुः । चकणुः । जगणतुः । जग-
णतुः । जगणुः । बभणुः । लिटि आदेशविशेषणं किम् । इहापि यथा स्यात्
नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहारे । अनैमित्तिके नत्वसत्त्वे तदादिति
त्यादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजश्चत्वचत्वेयोरमिदुत्थं नास्ति । तेन तदादि

* हलीत्येत्याख्य भीयतइत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । युक्तं चैतत्, पदमञ्ज
हलादौ कृडिति सार्वधातुकइत्येतेषां नात्रोपयोग इत्युक्तत्वात् ।

† सार्वधातुके इत्येव हीयते जेहीयते, इत्येतत्पुस्तकेषु बहुषु नास्ति । पदमञ्ज
नास्योपयोग इत्युक्ततयेवमेव युक्तम् ।

‡ इदमयुक्तं संयोगात्परत्वेन लिटिः कित्वाभावात् ॥

प्रादेशादिर्भवति । तथा च फलिभजोरेत्वं विधीयते । रूपाभेदे त्वादेशा-
र्त्ताश्रीयतइति शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पेषतुः पेषुः,
प्रतुः देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्चरादीनामेत्वं न स्यात् । कृडिती-
व । अहं पपव । अहं पपठ ॥ दम्भेरेत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ देभतुः । देभुः ।
तोपस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ॥ नशिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनेशम् ।
नका । अनेशमिति नशेलुङि पुषादित्वादङ् । मेनकेति मनेराशिषि चेति
१ । त्रिपकादिषु प्रतेपादित्वं न क्रियते ॥ कृन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं
कृत्यम् ॥ * ॥ व्येमानम् । अमेर्ध्रिपूर्वस्य चानशि मुक् न क्रियते । लिङि
चेरन् । पेशिरचित्येतस्य कान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ यजिवयोश्च ॥ * ॥ आयेजे ।
वेपे । यजेर्ध्रपेशच लिङि इटि कृन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतो ऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने
तार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेशिय । शेषिय । सेटीति किम् ।
व्यथ । थल्यहणं विस्पष्टार्थम् । अकृडिदर्थमेतद्वचनमित्यन्यस्येति ऽसंभवात् ।
इत्येव । दिदेविय । एकहल्मध्यगतस्येत्येव । ततश्चिय । ररत्तिथ । अना-
शादेरित्येव । चकणिय । बभणिय ॥

तृफलभजत्रपञ्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामतः एकारादेशो भवति, अभ्यासलो-
पश्च लिटि कृडिति परतस्थलि च सेटि । तिरतुः । तिरहः । तिरिय । फलतुः ।
ः । फलिय । भेजतुः । भेजुः । भेजिय । जेपे । जेपाते । जेपिरे । तरतेर्गुणार्थ-
नम् । फलिभजोरादेशाद्व्यर्थम् । त्रपेरेनेकहल्मध्यार्थम् ॥ अन्येश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ श्रेयतुः । श्रेयुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थे ऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि
ङिति परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिय । हिंसायामिति
म् । रराधतुः । रराधुः । रराधिय । अत इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्वङ्गतम-
स्य कालविशेषमसंभवादवर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा श्नाभ्यस्तयोरात-
नुवर्ततइति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

बा जृधमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ धमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने बा एकार आदेशो भवति
यासलोपश्च लिटि कृडिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिय ।

जजरतुः । जजरहः । जजरिथ । जेमतुः । जेमः । जेमिथ । बभ्रमतुः । बभ्रमः । बभ्रमिथ । जेसतुः । जेसुः । जेसिथ । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि कृडिति परत,स्यलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः । रराजिथ । भेजे । भेजाते । भेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते । बभ्राजिरे । भेशे । भेशाते । भेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । स्त्रेशे । स्त्रेशाते । स्त्रेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । स्येमतुः । स्येमः । स्येमिथ । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् । दध्वनतुः । दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । दददिरे । वादी नाम् । ववमतुः । ववमुः । ववमिथ । गुणस्य । विशशरतुः । विशशरहः । विशशरिथ । लुलविथ । पुपविथ । गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्याकारस्य चायमेकार इति एत्वं प्रतिषिध्यते ॥

अर्वणस्तसावनजः ॥ १२७ ॥

अर्वचित्येतस्याङ्गस्य वृ इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्तः परो न भवति । स च नज उत्तरो न भवति । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्याम् । अर्वद्भिः । अर्वती । अर्वतम् । असाविति किम् । अर्वा । अनञ् इति किम् । अनर्वाणौ । अनर्वाणः । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवचित्येतस्याङ्गस्य बहुलं वृ इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती । माघवतम् । न च भवति । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानम् । मघवानौ । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवनम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामि भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । पादः । पत् । द्विपदः पश्य । द्विपदं कृतम् । भस्येति किम् । द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो एह्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्य-
प्रादेशो भवति । स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति,
तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति ।
त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्यन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे ।
वुषः । पश्य । पेचुषा । पेचुषे । ययुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसा-
णस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति ॥ वसुसंप्रसारणे कसोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊट् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊट् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्टौहः ।
ष्टौहा । प्रष्टौहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । एत्येधत्तूट्सु इति
द्विः । अथ किमर्थमूट् क्रियते । संप्रसारणएव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ
त्यां सिद्धं रूपं भवति प्रष्टौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहेर्ण्वनं दृश्यते ।
पकारार्थम् । एतज्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति ।
स्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं
भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना ।
घोने । अतद्धितइति किम् । शौवनं मांसम् । यौवनं वर्त्तते । माघवनः
शालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योज्, द्वारादित्वादौजागमः ॥
वादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति । युवतीः ।
श्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्धमुत्तरज् योगविभागं कुर्वन्ति ।
श्लोपः । अनः । अन इत्युभयोः शेष इति ॥

अल्लोपिनः ॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा ।
ज्ञे । तत्तः पश्य । तत्तः । तत्तः ॥ अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते ॥
ह न भवति । राज्ञकीयमिति ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

षकारपूर्वा यो ऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति अणि

परतः । औत्तः । तात्तः । औत्तः * । धार्तराजः । षपूर्वद्वन्द्वताराजामिति
किम् । सामनः । वैमनः । आविति प्रकृतिभावेनाल्लोपटिलोपाकुभावपि न
भवतः । आवीति किम् । तात्तयः ॥

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥

हौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ञि ।
राजनि । सान्वि । सामनि । सान्वी । सामनी ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानो ऽकारस्य लोपो न भवति ।
पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे † । संयोगादिति किम् । प्रतिदीप्ता ।
प्रतिदीप्ते । सान्वा । सान्वे । वमन्तादिति किम् । तत्त्वा । तत्त्वे ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो दृश्यते । तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीला-
लपा । कीलालपे । शुभयः पश्य । शुभया । शुभये । आत इति किम् ।
निया । निये । धातोरिति किम् । खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति
योगविभागः । तेन त्वो ल्यप् हलः शनः शानर्जाति सिद्धं भवति ॥

मन्त्रेष्व्याङ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना
सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना कृतम् । आङीति किम् । यदात्मनस्तत्रो
वरिष्ठा । आङ्गोन्यत्रापि कृन्दसि लोपो दृश्यते ॥ * ॥ त्मन्यासमञ्जत मह्यम् ॥

ति विंशतेर्ङिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य द्विति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्य
कीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । द्वितीति
किम् । विंशत्या ॥

* वार्चघ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† चर्मणा । चर्मणे । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

टैः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञकस्य इति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुदान् । नद्धान् ।
नस्थान् । उपसर्जो, मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । इत्यभस्याप्यनु-
स्यकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः ।
तुलोमिः । आह्लादित्वादिञ्प्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः । तद्धित-
ति किम् । शर्मणा । शर्मणे ॥ नान्तस्य टिलोपे सन्नन्तवारिपीठस-
र्वकलापिकृष्टुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुपर्वाणामुप-
ख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अत्र ये इवन्तास्तेषामिनयनपत्यइति प्रकृतिभावः
पतः, ये त्वचन्तास्तेषामचिति । सन्नन्तवारिण इमे, सन्नन्तवाराः । पीठ-
रिषाः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कृष्टुमिनः,
शुभाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्यौ तत्कृतो यन्य उपचारात् तैतिलिजाज-
लशब्दाभ्यामभिधीयते । तं यन्यमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । शेषिकेष्वर्थेषु
दृष्ट्वादत्र छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः ।
करसद्वनः, सौकरसद्वनः । सुपर्वाणः, सौपर्वाः ॥ अश्मनो विकारउपसंख्या-
म् ॥ * ॥ अश्मनो विकार, आश्मः । आश्मनो ऽन्यः ॥ वर्मणः कोशउपसंख्या-
म् ॥ * ॥ चार्मः कोशः । चार्मणोन्यः ॥ शुनः संकोचउपसंख्यानम् ॥ * ॥ शौवः
कोवः । शौवनो ऽन्यः ॥ अव्ययानां च सायंप्रातिकादर्थमुपसंख्यानम् ॥ * ॥
पुनः सायंप्रातिकादयः । येषामव्ययानामविहितटिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते
यंप्रातिकप्रकारा गृहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः ।
ह्रः । कौतस्कृतः । कालाट् ठञ्जिति ठऽप्रत्ययः ॥ व्यत्युलौ तु न्येते ॥
रातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अङ्गुष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

अहचित्येतस्य टखोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहूते,
हः । अहः । द्वे अहनी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्यहनीनः । अहनीनः ।
हां समूहः कृतुः, अहनीनः ॥ अङ्गुः समूहे खो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धे सत्या-
भो नियमार्थः । इह मा भूत् । अङ्गा निर्वृत्त, माङ्गिकम् । एवकारकरणं
स्पष्टार्थम् । अङ्ग एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति, आत्माध्वानौ खे
ते प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्विते परतः । बाधज्यः । माण्डव्यः ।
 बाहुव्यं दाहः । पिचव्यः काप्यासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः ।
 शौपगवः । कापटवः । शोरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो
 यथा स्यात् तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति ॥

ढे लोपो ऽकट्वाः ॥ १४७ ॥

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्वा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैति-
 वाहेयः । जाम्बेयः । माट्वाहेयः । अकट्वा इति किम् । काट्वायेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य इकारे परे तद्विते च लोपो भवति ।
 इवर्णान्तस्य ईकारे । दाक्षी । प्लाक्षी । सखी । सवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखे-
 रागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् ।
 इवर्णान्तस्य तद्विते । तुलि । दौलेयः । वलि । वालेयः । अत्रि । आत्रेयः ।
 अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गखी । अवर्णान्तस्य तद्विते ।
 दाक्षिः । प्लाक्षिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः ॥ यस्येत्यौडः श्यां प्रति-
 षेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुड्ये । सौर्ये हिमवतः शङ्गे । शौडः शीभावे
 कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति च लोपः
 प्राप्नोति ॥ इयडुवड्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वत्सान्नीणाति,
 वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ठञ् इति ठञ् प्रत्ययः । लेखाभू-
 शुभादिः । तस्या अपत्यं लैखाभेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपे
 भवति इति परतस्तद्विते च । सूर्यणैकदिक् । सौरी । बलाका । अणि ये
 यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद्
 उपधायकारो भस्याणन्तस्य सूर्यस्य संबन्धीति लुप्यते । तिष्य । तैषमहः
 तैषी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री ऋषित्वादाणि कृते आगस्ती । आगस्तीयः
 मत्स्य । गौरादित्वान् डीष् । मत्सी । उपधाया इति किम् । मत्स्यवरी
 यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्त्तव्यम् ॥ मत्स्यस्य व्यामिति वत
 व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चे ।
 द्यां च ॥ * ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत् । सौ-
 चरं निर्वपेत् । आगस्त्यः ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ * ॥ तिष्येण नक्षत्रेण युत
 कालः । तैषः । पौषः । अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥ * ॥ अन्ति

शब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च ।
 अन्तिता न दूरात् ॥ तमे तादेश्च ॥ * ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः
 तकारादेश्च लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तिमः ॥
 तादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि हि दृश्यते । अन्तिके
 गीदतीति, अन्तिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् ॥ ये च ॥ * ॥ अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गी ।
 गात्सी । हल इति किम् । कारिकेयो । तद्धितस्येति किम् । वैद्यस्य भार्या वैद्वी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति ॥ १५१ ॥

अपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गर्गाणां
 समूहो, गार्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ।
 तद्धितग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम् । सौमी इष्टिः । अनातीति कित् ।
 गार्गायणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यच्च्योश्च ॥ १५२ ॥

क्य च्चि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो
 भवति । वात्सीयति । गार्गीयति । वात्सीयते । गागायते । च्चौ । गार्गी-
 भूतः । वात्सीभूतः । आपत्यस्येत्येव । सांकाश्यायते । सांकाश्यभूतः । हल
 इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठन्ते । नडादीनां कुञ्चेति । कृतकुगागमा
 बिल्वकादयो भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुक् भवति ।
 बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भवाः, बैल्वकाः । वेणुकीयाः ।
 वैणुकाः । वेत्रकीयाः । वैत्रकाः । वेतसकीयाः । वैतसकाः । तृणकीयाः ।
 तार्णकाः । इत्तुकीयाः । ऐत्तुकाः । काष्ठकीयाः । काष्ठकाः । कपोतकीयाः ।
 कापोतकाः ॥ ऋञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ ऋञ्चकीयाः । क्रौञ्चकाः । कृग्रहणं किम् ।
 कृमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । अन्यथा हि संनियोगशि-
 ष्टानामन्यतरापाये उभयोऽप्यभाश्च इति कुगपि निवर्त्तत । लुगग्रहणं सर्वलोपो
 यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्टेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति ।
 आसुतिं करिष्टः । विजयिष्टः । वहिष्टः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य तृशब्दस्य

लोपाथं वचनम् । अन्यस्य हि टेरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्तते ।
तथाहि सति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् । इमनिज्यहण-
मुत्तरार्थम् । इतरौ तु तुश्चन्दसीति भवतः ॥

टः ॥ १५५ ॥

भस्य टेलोपो भवति इष्टमेयस्स परतः । पटु । पटिष्ठः । पटिमा ।
पटीयान् । लघु । लघिष्ठः । लघिमा । लघीयान् ॥ णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य
कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । पुंवद्भावरभावटिलोपयणा-
दिपरार्थम् । पुंवद्भावः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येतयति । तसिलादिष्वाङ्-
त्वसुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः । पृथुमाचष्टे, प्रथयति । म्रदयति ।
टिलोपः । पटुमाचष्टे पटयति । लघयति । यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थव-
यति * । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभाव-
टिलोपयणादिपरविन्मतोलुङ्कनार्थमिति । स्रविणमाचष्टे, स्रजयति । वसुम-
न्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति । एतदुभयमप्युदा-
हरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोपि हीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलद्वरयुवह्रस्वक्षिप्रनुद्राणां यणादिपरं

पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र नुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टमेयस्स
परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर । दविष्ठः ।
दवीयान् । युवन् । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् ।
ह्रसिमा । क्षिप्र । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षेपिमा । ह्रस्वक्षिप्रनुद्रशब्दाः पृष्ठा-
दिषु पठ्यन्ते । नुद्र । नोदिष्ठः । नोदीयान् । नोदिमा । परग्रहणं किम् ।
यविष्ठः । यवीयान् । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा
भूत् । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्भिन्नब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध तृप्र दीर्घ वृन्दारका इत्येतेषां प्र-
स्थ स्फ वर बहिर् गर् वर्ब च्च द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति
इष्टमेयस्स परतः । प्रिय । प्रेष्ठः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्ठः । स्थेयान् ।
स्थेमा । स्फिर । स्फेष्ठः । स्फेयान् । उरु । वरिष्ठः । वरिमा । वरीयान् ।

हुल । बंदिष्ठः । बंहीयान् । बंदिमा । गुह । गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा ।
हु । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । तृप्र । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । दीर्घ । द्राघिष्ठः ।
द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । प्रियोःगुहबहुल-
दीर्घाः पृष्ठादिषु पठन्ते । तेनान्येषामिप्रनिज् न भवतीति गोदाहृत्यते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोर्हस्तरामिष्टमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्यय-
मदेशो भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृष्ठादिषु पठ्यते । बहोरिति
पुनर्बह्व्यं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोर्हस्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति ।
भूयिष्ठः । लोपापवादो यिडागमः तस्मिन्चिकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिटा
वहितत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अक्षरकारइति दीर्घत्वेन ज्यायानिति
उच्यते ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति अकारस्य हलादेर्लघोरिष्टमेयस्स परतः । प्रथिष्ठः ।
थीयान् । प्रथिमा । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् । म्रदिमा अत इति किम् । पटिष्ठः ।
टिमा । पटीयान् । हलादेरिति किम् । अजिष्ठः । अजिमा । अजीयान् ।
घोरिति किम् । कृष्णिष्ठः । कृष्णीयान् । कृष्णिमा । परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

पृथं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूषं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरमाचष्टे, मातयति ।
भातयति ॥

विभाषर्जाश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

अञ्जु इत्येतस्य अतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टमेयस्स
परतश्छन्दसि विषये । रजिष्ठमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाज् यद्वसंज्ञकं तदिष्टमेयस्स परतः प्रकृत्या भवति । सञ्चित्वे-
तस्य विचन्तस्य सजिष्ठः । सजीयान् । सजयति । सञ्चित्वेतस्य मत्स्वन्तस्य

सुविष्टः । सुवीयान् । सुचयति । एकाजिति किम् । वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः ॥
 प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ अके प्रत्यये परतो राजन्य मनुष्य
 युवचित्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां
 समूहो, मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्वितेनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न
 भवति । यूनो शवः, यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । तत्र नस्तद्वितइति
 टिलोपो न भवति ॥ .

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इचन्तमनपत्यार्थेण परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् । सांरावि
 णम् । सांमार्जिनम् । अभिविधौ भावइनुण् अणिनुण् इत्यण् * । स्रग्विण इदं
 स्रग्विणम् । अणीति किम् । दण्डिनां समूहो, दाण्डम् । अनुदात्तादेरजित्य-
 ऽप्रत्ययः । अनपत्यइति किम् । मेधाविनो ऽपत्यं, मैधावः ॥

गायिषिदधिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गायिन् विदयिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति ।
 गायिनो ऽपत्यं, गायिनः । वैदयिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः । अप-
 त्यार्थोयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनो ऽपत्यं, शाङ्खिनः ।
 माद्विणः । वाजिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अचन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामानः । वैमनः ।
 सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्विते ऽभवकर्मणोरर्थेयोरन् प्रकृत्या भवति । साम्
 साधुः, सामन्यः । ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म वा
 राज्यम् । राजचिति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोयं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित,
 आत्मनीनः । अध्वानमलङ्कामी, अध्वनीनः । खइति किम् । प्रत्यात्मम् ।
 प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावे ऽनश्चेति समासान्तष्टुत्प्रत्ययः । प्राध्वमित्यु-
 पसर्गादध्वन इति अन्तप्रत्ययः ॥

* अभिविधाप्रित्यारम्भ इत्यण् इत्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति ।

न मपूर्वो ऽपत्ये ऽवर्मणः ॥ १७० ॥

मपूर्वो ऽन् अवर्मणोऽपि परतो ऽपत्येर्धे न प्रकृत्या भवति । सुषाम्णो ऽपत्यं, सौषामः । चान्द्रसामः । मपूर्वं इति किम् । सौत्वनः । अपत्यइति किम् । वर्मणा परिवृतो रथः, चार्मणः । अवर्मण इति किम् । चक्रवर्मणो ऽपत्यं, चाक्रवर्मणः ॥ मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हित-
नाम्नोपत्यं, हितनामः । हितनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागोत्र क्रियते । ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेपि सामर्थ्यादपत्या-
दत्यन्त्राणि टिलोपार्थे निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मं हविः ।
ततो जातौ । अपत्यइत्येव । अपत्ये जातावणि ब्रह्मण्टिलोपो न भवति ।
ब्रह्मणोपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्यइत्येव । ब्राह्मी श्रौषधिः ॥

कार्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कार्म इति ताच्छाल्ये टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः, कार्मः ।
शीलं कृत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । यद्येवं, किमर्थमिदं, नस्तद्वितइत्येव
टिलोपः सिद्धः । सत्यमेतत् । ज्ञापकार्थं तु । एतज् ज्ञापयति ताच्छीलिके णे
ऽण्कृतानि भवन्तीति । तेन चोरी तापसीति शान्तादपीकारः सिद्धो भवति ।
ताच्छील्यइति किम् । कर्मण इदं, कार्मणम् ॥

श्रौतमनपत्ये ॥ १७३ ॥

श्रौतमित्यनपत्येणि टिलोपो निपात्यते । श्रौतं पदम् । अनपत्यइति
किम् । उक्तो ऽपत्य,मौत्तः । षपूर्वहन्तृतराजामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्याशिनेय-

वासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैत्वाक-

मैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्याशिनेय वासिनायनि भ्रौण-
हत्य धैवत्य सारव ऐत्वाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते । दण्डिन्
हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्यते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते ।
केषां चित्तु हस्तिब्रिति नडादिषु न पठ्यते । तेषामत एव निपातनात् फगपि
भवति । दण्डिनोपत्यं, दाण्डिनायनः । हस्तिनोपत्यं, हास्तिनायनः । अथर्व-
चिति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो अन्यापि उपचाराद् अथर्वचित्युच्यते ।
तमधीते यः स, आथर्वणिकः । इके प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्याशिनिति

शुभादिषु पठ्यते । तस्य एये परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्याशिनो ऽपत्यं, जैह्याशिनेयः । वासिनो ऽपत्यम्, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते । वासिनायनिः । भूणहन् धीवन् इत्येतयोः ष्यञि तपरस्तकारादेशो निपात्यते । भूणघ्नो भावः, भौणहृत्यम् । धीव्नो भावो, धैवृत्यम् । हनस्तोच्चिणलोरिति यत्तत्त्वं तद्व्रातुप्रत्ययएवेति भौणघ्नो वार्त्तघ्न इत्यत्र न भवत्यतो भौणहत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारख इति सरयू इत्येतस्य अणि परतो ऽयूशब्दलोपो निपात्यते । सरख्यां भवं, सारखमुदकम् । ऐत्वाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोयमाद्युदात्तोन्तोदात्तश्च निपात्यते । इत्वाकोरपत्यं, जनपदशब्दात्तत्त्रियादजित्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐत्वाकः । इत्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण् । ऐत्वाकः । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु पठ्यते, ततो ठञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो विदादिविवे न पठ्यते तत्राजि कृते यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धमेव च लोपांश्च निपातनं कर्त्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यञ् इत्येव हि लुक्ः सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणादुजं बाधित्वा मैत्रयकः संघ इत्यत्र संघाङ्गलक्षणेष्वञ्-जिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये । ऋतु वास्तु इत्येतयोर्यसि यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवम्, ऋत्व्यम् । वास्तौ भवं, वास्त्व्यम् । वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते वस्तुनि भवो, वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वो-बधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययम् ॥

इत्थुपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकायां

षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्चायं षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोस्तृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्ग्रहणं, तयोः स्थाने यथासङ्गमन अक इत्येतावादेशौ भवतः । योरनः । वोरकः । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः । रमणः । सायमादिभ्यस्त्युलौ तुट् । सायंतनः । चिरंतनः । गृह्णतृचौ । कारकः । हारकः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् । ऊर्णोया युस् । ऊर्णायुः । भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्कौ । भुज्युर्मृत्युरिति । एवमादीनां हि यणानुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । युवोरिति निर्देशाद् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षे ऽनित्यमागमशासनमिति नुम् न क्रियते । नपुंसकलिङ्गता वा लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति न भवति । इतरेतरयोगपक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यणतु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्वेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।

अशिष्यत्वाद्वि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छयां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ठ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । ठस्य एयादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ठक् । सौपर्णयः । वैनतेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलात्वः । आठ्रकुलीनः । ओत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति । वृद्धाच्छः । गार्गीयः । वात्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । तत्राट्टः । त्रिचयः । प्रत्ययग्रहणं किम् । फक्कति । ठैकते । खनति । छिनति । घूर्णते । आदियग्रहणं किम् । ऊसदघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकालएव भवन्ति । कृतेष्वेतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च घच्छौ चेति घचश्चिक्करणमर्थवद्भवति । शङ्खः । शण्डः * , इत्येवमादीनां हि उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । अतरेयीयङिति वा वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य † ।

* शमेः खः षणो ठः शङ्खः शण्डः, इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

† धातुविहितप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति कुत्र चित्पाठः ।

एजेः खश् पदहजविशस्पृशो घञित्येषमादिङ् तु इत्संज्ञया भवितव्यम् । तद्वि-
तेषु हि खकारघकारयोरदेशवचनमवकाशवदितीत्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते ।
आयनीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं नित्कार्यं हि संभवति ॥

भोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य भस्य अन्त-
इत्ययमादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वो विजनि-
ष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । नृविशिभ्यां भच् । जरन्तो, वेशन्तः । प्रत्य-
यस्येत्येष । उज्झिता । उज्झितुम् । उज्झितव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च भर्वाश्चत्करणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य भकारस्य आदित्ययमादेशो भवति । ददति ।
ददतु । दधति । दधतु । जवति । जवतु । जायति । जायतु । अन्तादेशापवादोऽयं
जुसादेशेन तु बाध्यते । अददुः । अदधुः * । अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो भकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो
भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत ।
आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् । च्यवन्ते ।
प्लवन्ते । नित्यत्वाद्वा विकरणे कृते भोन्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न
भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन भकारविशेषणं किम् । इह मा भूत् । अद्य श्वो
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङाङ्गादुत्तरस्य भादेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेरताम् ।
अशेरत । रुडयं परादिः क्रियते । स यदि भकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादि-
त्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् । तिवेह न
भवति । व्यतिशेष्यते ॥

वेत्तिर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य भादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संविदते ।
संविदते । संविदताम् । संविदताम् । समविदत । समविदत । वेत्तिरिति
लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्ते । विन्दते । विन्दते इति ॥

* अजस्रजागरित्याधिकं पुस्तकाक्षरे ।

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वा अप्स-
रसो अदुह । दुहेलङि भकारस्यादादेशे कृते सृट् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति
तकारलोपः । न च भवति । अदुहत । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । अदृश-
मस्य केतवः । अदृशोडि गुण इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृत्तेः । प्लुतेः ।
अतिजरसैः । जरामतिक्रान्तेरिति विग्रह्य समासे कृते इह स्वत्वे च भिस ऐसा-
देशो भवति । एकदेशविभ्रतमनन्यब्रुवतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनि-
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्यति परिभाषेयमनित्या कष्टाय क्रमणइति
निर्द्वंशात् । अत इति किम् । अग्निभिः । वायुभिः । तपरकरणं किम् ।
सद्वाभिः । मालाभिः ॥

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क भविष्यति ।

कृतेप्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोपि भवति
नक्षैरिति । अतो न भवति । देवेभिः सर्वेभिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरेककारयोर्भिस ऐस् भवति । एभिः । अमीभिः ।
अक्रोरिति किम् । इमकैः । अमुकैः । अक्रोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं
तन्मध्यपतितस्तद्व्यहणेन गृह्यतइति । इदमदसोः कादिति नोक्तं, विपरीतोपि
नियमः संभाव्यत इदमदसोरेव कादिति । ततश्चेह न स्यात् । सर्वकैः ।
विश्वकैः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः । प्रतिषेधकरणं विपरीतनियम-
निवृत्त्यर्थम् * ॥

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरेषां टाङ्सिङ्साम् इन आत् स्य इत्येते आदेशा
भवन्ति यथासंख्यम् । टा इत्येतस्येनादेशो भवति । वृत्तेण । प्लुतेण । ङसीत्ये-
तस्य आत् । वृत्तात् । प्लुतात् । ङसित्येतस्य स्यादेशो भवति । वृत्तस्य । प्लुतस्य ।

* ततश्चे हेत्यारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्तः पाठः क्व वित्युक्तो नास्ति ।

अत इति किम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिन अतिजरसादिति के चिदि-
च्छन्ति । यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यतइति लक्ष्यते ॥

डुर्यः ॥ १३ ॥

डेरिति वतुर्थ्यकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य डे इत्येतस्य
य इत्ययमादेशो भवति । वृत्ताय । पूताय । अत इत्येष । सख्ये । पत्ये । संनिपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन दीर्घा भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्म ।
विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येष । भवते । अथोत्रास्मै इत्यन्वा-
देशे ऽशादेशे एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात्पूर्वं स्मैभावः क्रियते
पश्चादेकादेश इति ॥

डुसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

डुसि ङि इत्येतयोरकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशौ भवतः । डुसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् । तस्मात् ।
कस्मात् । ङीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् ।
अन्यस्मिन् । अत इत्येष । भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येष । वृत्तात् । वृत्ते ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्ङसिङ्यो स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशौ वा भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । परस्मात् । परात् ।
परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरे । दक्षिणस्मात् । दक्षि-
णात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे ।
अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् । अपरे । अधरस्मात् । अधरात् । अधर-
स्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् । स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् ।
अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे ।
ये । के । ते । दीर्घाच्चारणमुत्तरार्थम् । ऋणी । जतुनी ॥

श्रौहः आपः ॥ १८ ॥

आवन्तादङ्गादुत्तरस्योङ्गः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे
पश्य । बहुरात्रे । कारीरगन्धे । हुंकारः सामान्यग्रहणार्थः । श्रौटोपि ग्रहणं
यथा स्यात् ।

ओकारोऽयं शीघ्रधो ङिदृहीतो ङिद्वास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासंज्ञनेस्मिङ्ङित्कार्ये ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥
ङित्वे विद्याद्वर्णेनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यातदादे ।
वर्णश्चायं तेन ङित्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः ।
एडे पश्य । यस्येति लोपः प्राप्तः ॥ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इति न
वति । दधीनी । मधुनी । त्रपुणी । जतुनी ॥

जश्शसोः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठ-
त । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि । जसा सहचरि-
स्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति । घनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औश ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टशब्दो गृह्यते । तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोरौशित्य-
मादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहणं किम् ।
ए तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकमष्टन आ विभ-
वित्यात्त्वविकल्पस्य । षड्भ्यो लुगित्यस्यायमपवादो नाप्राप्ते तस्मिन्निदमार-
ति । यस्तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तस्मिन्प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न
ध्यते । अष्टपुत्रः । अष्टभार्य, इति । तदन्तग्रहणमत्रेभ्यते । परमाष्टौ । उ-
ष्टौ । प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौशत्वं न भवति ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोरुलुभवति । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य ।
ञ्व । सप्त । नव । दश । षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति । परमषट् । उत्त-
षट् । यत्र तूपसर्जनं षट् ततो न भवति । प्रियषणः, प्रियषञ्चान इति ॥

स्वमेर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुभवति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु
गृति । मधु पश्य । त्रपु । जतु । तद्वास्त्रणकुलमित्यत्र लुका त्यदात्मत्वं बाध्यते
वैविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा । लुको हि निमित्तमतोमिति लक्षणात्तरेण विहन्यते
। पुनस्त्यदात्मत्वेनैव, यस्य च लक्षणात्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं भवति ॥

अतो ऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्ताच्पुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्डं तिष्ठति । कुण्डं पश्य । घनम् । पीठम् । मकारः कस्माच्च क्रियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्भु इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्भु इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डित्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घो मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्थानिवद्भावादपि पूर्वत्वेनापि सिद्ध्यति । एवं तर्हि तकारादेश एव कस्माच्च विधीयते, हे कतरदिति संबुद्धौलोपो मा भूत् ।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते इतरादिषु ।

अद्वित्वाद्भुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्भुतादेशो न भवति । इतरमितरमण्डमजायत । वार्त्तम्रमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् । इतरत्कुडम् । अतोमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं नेतराच्छन्दसीति वचनं योगविभागेऽर्थम् ॥ एकतराद्वि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मदस्मद्भां ङसो ऽश् ॥ २७ ॥

युष्मदस्मादित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽशित्ययमादेशो भवति । त्वं स्वम् । मम स्वम् । शित्करणं सर्वोदेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशप्रकृत्यर्थमादेशो स्यात् ततश्च योचीत्येतच्च स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मह्यं दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्माच्च ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि अस्मान्कुलानि * ॥

* तस्माच्छसो नः पुंसाति सिद्धे स्त्रीपुंसकार्थं वचनम् । अलङ्कारे वा युष्मदस्मदौ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्गामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने कृत्येदित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिनिष्ठितस्येति न भवति । के वित्युनरभ्यमादेशमेत्व-
निवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपष्टिलोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनि-
वृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्गामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्-
च्छन्ति । अस्मद्च्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्गामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्-
च्छन्ति । मद्च्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्टं गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्गामुत्तर-
स्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुट्टो
गृह्यते । नद्यादेशविधानकाले सुट्टिद्व्यते । तस्यैव तु भाषिनः सुटो निवृत्त्य-
र्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदोत्कारान्तत्वात्सुट् प्राप्नोति । स
स्यानित्यन्तर्भूतत्वाच्चिष्यते । दीर्घाच्चारणं सवर्णदीर्घत्वं । अकमि तु सति
ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति
भविष्यतीति । अकारकरणमेत्वनिवृत्त्यर्थमिति । अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्यौ ।
जलौ । मसौ । अत्रौत्वमेकादेशः स्यानिषद्वाचो द्विर्वचनमित्यनेन क्रमेण कार्याणि
क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वादौत्वं द्विर्वचनादपि परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तातडादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीव-
ताद्वयम् । जीवतास्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । डित्करणं गुणवृद्धि-
प्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातड्भवति । डित्वाच्चास्य स्यानिषद्वाच्यत्पिस्त्वं
प्राप्नोति तच्चिष्यते, डित्त्वं पिच भवति । तेन ब्रुव रडिति ब्रूताद्वयानितीण
न भवति । आशिषीति किम् । यामं गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ।

तातडि डित्वं संक्रमकृतस्यादन्त्यविधिश्चेतच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु स्थापकमाह ॥

तातडे। डित्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनडादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्बसुः ॥ ३६ ॥

विद ज्ञानइत्येतस्माद्वातोऽस्तरस्य शतुर्बसुरादेशो भवति । विद्वान् विद्वान्सौ । विद्वान्सः । स्थानिषद्वावादुगित्कार्ये सिद्धे वसोऽस्कारकरणं वसे। संप्रसारणमित्यत्र कसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकग्रहणे न द्वानुबन्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात् । अन्यतरस्यां ग्रहणं के चिदनुवर्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य प्रकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समासइति किम् । कृत्वा कृत्वा । अनञ्पूर्वइति किम् । अकृत्वा । अकृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनञ्प्रति हि नञ्। ऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते । तेन नञ् अनव्ययानञ् न भवति । स्थात्वाकालकादिषु मयूरग्रंथकादिषु निपातनाल्यवादेशो न भवति । अथ वा समासइति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन त्वान्तः समास ए परिगृह्यते । स च येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । तथा चानञ्पूर्वइत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् गतिर्न च कारकमिति । प्रधाय प्रस्थापेत्यादिषु हि प्रभृतीन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधतएवेति ज्ञापितम् ॥

क्त्वापि कृन्दसि ॥ ३८ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे त्वा इत्येतस्य त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दाः ल्यबपि भवति कृन्दसि विषये । कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्य-स्वमर्कं प्रत्यर्थयित्वा । ल्यबपि भवति । उद्धृत्य जुहोति । वाकृन्दसीति नोक्तं सर्वोपाधिष्वभिधारार्थम् । तेनासमासे ल्यबभवति । अर्च्यं तान् देवान् गतः । कृन्दोधिकार आज्ञासरसुगिति यावत् * ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

कृन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्ण आ आत् शे या डा ङा

* वा कृन्दसीत्यारभ्य यावद्विल्लभः पाठः कुत्र चित्पुस्तके ऽस्ति ।

च आल् इत्येते आदेशा भवन्ति । सु । अनुसरा अजवः स तु पन्थाः ।
 शान इति प्राप्ते ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धुरि दक्षिणायाः ।
 तणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चषालं
 अश्वयूपाय तच्छति । तच्चन्तीति प्राप्ते । लुक् । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते चर्मन् ।
 म्रणीति प्राप्ते । हविर्द्वाने * यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाह । यस्मिन्सु-
 न्ति तस्मिन्सामिधेनीरिति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः । धीती । मती । सुष्टुती ।
 त्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । आ । उभा यन्तारौ । उभौ यन्तारौ इति
 प्राप्ते । आत् । न तादृक्स्वणाद् निन्दामि । न तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते ।
 । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूया-
 तो वयादेशश्च क्कान्दसत्त्वाच्च भवति । या । उरुया । धृष्णया । उरुणा धृष्णु-
 ते प्राप्ते । डा । नाभा पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । ड्या ।
 शुभा व्यावयतात् । अनुष्टुभेति प्राप्ते । याच् । साधुया । साध्विति सौर्लुकि
 प्राप्ते । आल् । वसन्ता यजेत । वसन्तइति प्राप्ते ॥ इयाडियाजीकाराणामुप-
 शानम् ॥ * ॥ इया । उर्विया परिधानम् । दार्विया । उरुणा दारुणति
 प्राप्ते । डियाच् । सुतेत्रिया । सुगात्रिया । सुतेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते ।
 तारः । दृति न शुष्कं सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते ॥ आड्याज-
 णामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आड् । प्रबाहुवा । प्रबाहुनेति प्राप्ते । अयाच् । स्वप्नश्च
 सवन्म् । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयार् । सिन्धुमिध नावया । नावेति प्राप्ते ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिबादेशो गृह्यते । तस्य क्कान्दसि विषये मशादेशो भवति ।
 ॥ वृचम् । क्रमो वृचस्य शाखाम् † । लुङि बहुलं क्कान्दस्यमाद्योगेपीत्यडा-
 भावः । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वार-
 इत्यर्थं स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य क्कान्दसि विषये लोपो भवति । देश
 † । गन्धर्वाप्सरसो अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दुहामस्विभ्यां पयो अघ-
 यम् । दुग्धामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शैतइति प्राप्ते । अपीत्यधिका-
 भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुर्वते । आत्मनेपदेष्विति किम् । वत्सं
 न्ति कलशं चतुर्विलम् ॥

* हविर्धानायेति पाठान्तरम् ।

† अयारिति रेफ उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः । अधिकोपं पाठ एकस्मिन् पुस्तके ।

‡ अवधियमक्रममिति प्राप्ते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

कृन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेवोष्म
वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन्यरतो मकारलोपो निपात्यते वकार
च यकारश्चकृन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति
गात्रंगात्रमस्या नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊत्रध्ये गोहं पार्थिवं स
तात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारत्तः संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं च
गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्नतप्नथनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । कृन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इति
आदेशो भवन्ति । तप् । शृणोत यावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुते
प्राप्ते । तनप् । संवरचा दधातन । धत्तेति प्राप्ते । तन । जुजुष्टन । जुषतेति प्राप्ते
कृन्दसत्त्वात् श्लुः । थन । यदिष्ठन । यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमद्वित्त्वार्य

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

कृन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्त
इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति, तद्गृहणेन गृह्यतइत्यर्थः । पुनस्त
दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । शलभं भञ्जयामसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते ।
प्राप्ते । त्वयि रात्रिं वासयामसि । वासयाम इति प्राप्ते ॥

त्वाो यक् ॥ ४७ ॥

त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति कृन्दसि विषये । दत्वाय सवि
धियः । दत्वेति प्राप्ते । त्वापिच्छन्दसीत्यस्यानन्तरमिदं कस्मान्नोच्यते
समासइति तत्रानुवर्त्तते ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते कृन्दसि विषये । यजेः त्वाप्रत्ययान्त
ईनमादेशोऽन्त्यस्य निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत
नमित्यपीष्यते । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धम् ॥

स्नात्व्यादयश्च ॥ ४९ ॥

स्वात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते कृन्दसि विषये । स्वात्वी
दिव । स्वात्वेति । प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति प्राप्ते ।
प्राप्यायमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति कृन्दसि विषये । ब्राह्म-
सः पितरः सोम्यासः । ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वोसो यउपरास
एव परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छाभावः प्राप्तः । सङ्गद्वतौ विप्रति-
। यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

कृन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गाना-
त्मप्रीतिविषये क्यचि परतो ऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति षडवा । क्षीर-
ति माणवकः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युष्ट्रः । आत्मप्रीताविति किम् ।
क्षीयति । क्षीरीयति । वृषीयति । लवणीयति ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया-
ति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृष्णा-
रेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर आह ॥ सर्वप्राति-
इकेभ्यो लालसायामसुखकथ्यः ॥ * ॥ दध्यस्यति, मध्यस्यति, इत्येवमाद्य-
म् । अपर आह ॥ सुखकथ्यः ॥ * ॥ दधिस्यति, मधुस्यति, इत्येवमादिकथ्यम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अवर्णान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ।
शेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वसाम् । यासाम् । तासाम् । आदित्येव । भव-
म् । आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न डेराम् नद्याम्बीभ्य इति, तस्य हि परत्वा-
द्दयाट्स्याटो भवन्ति । यश्च घादामुः, आमश्च लिटि न तौ सर्वनाम्नः स्तः ।
नुबन्धकाविति वा न गृह्यते । आमीति सप्तमीनिर्द्देश उत्तरार्थः । इह तु
र्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्द्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति षष्ठीप्रकृप्तिर्भविष्यति ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥
त्रायामित्यपि कृन्दसीष्यते ॥ त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनदापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्ताच्चान्तादाबन्ताच्चात्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वास्मा-
वत् । वृत्ताणाम् । प्रज्ञाणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् * ।

* षष्ठ्यामित्यपि बहुषु पुस्तकेष्वस्ति ।

नव्यन्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरीणीणाम् ।
लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । वीरबन्धूनाम् । आबन्तात् । खट्वानाम् । माल
नाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्धानाम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चात्तरस्यामो नुडागमो भवति । षण्णाम्
पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्ताय
संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता । षड्भ्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुवचः
निद्वंशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमषण्णाम् । परमपञ्चानाम्
परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति
प्रियषष्णाम् । प्रियपञ्चानाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये आमो नुडागमो भवति । श्रीण
मुदारो धरुणो रयीणाम् । अप्यत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य वामी
विकल्पेन नदीसंज्ञा तत्र नित्यार्थं वचनम् । सूतग्रामणीनामिति यदा सूता
ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् । यदा तु सूत
ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चे
सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति
विद्वद्गो त्वा सत्यतिं शूरगोनाम् । पादान्तइति किम् । गवां गोत्रमुदसृ
यदङ्गिरः । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति पादान्तेपि क्व चित्र भवति
हन्तारं शत्रूणां क्रुधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातुर्नुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम्
कुण्डितव्यम् । हुडि । हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितव्यम् । कुण्डा । हुण्डा
इदित इति किम् । पठति । पठति । अयं धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमे
भवति, कुण्डा हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । तथा
धिन्विक्कुण्ठ्योर चेति प्रत्ययविधावेव नुमनुषक्तयोर्यद्वयम् । धातुग्रहणं चे
क्रियते धातूपदेशकालएव नुमागमो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तासिसिचो
दिक्कार्ये नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते । अमंस्तेत्येवमा
दि, हनः सिजिति कित्त्वविधानसामर्थ्यात्कारलोपो न भवति । मन्तेत्यत्र

असिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति इह कस्माच्च भवति । भेसा द्वेतेति । इरितां समुदायस्येत्संज्ञेतीदृश्वं नास्ति । अवयवशो पीत्संज्ञायां सत्यां गोः पादान्तवतोन्ययहणमनुवर्त्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो वृहन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५६ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुच् । मुञ्चति । लृप् । लुप्यति । विद् । विन्दति । लिपि । लिप्यति । मिच् । सिञ्चति । कृती । कृन्तति । खिद । खिन्दति । पिश । पिंशति । शे इति किम् । मोक्ता । मोक्तुम् । मोक्तव्यम् । मुचादीनामिति किम् । तुदति । नुदति ॥ शे तृप्फादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ के पुनस्तृप्फादयः । वृफ तृप्फ वृप्फौ । वृफ वृप्फ उक्लिशे । गुफ गुप्फ ग्रन्थे । उभ उम्भ पूरणे । शुभ शुम्भ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुषङ्गास्तृप्फादयस्तेषामनिदितां हल उपधायाः कडितीत्यनुनासिकलोपे कृते नुम्बिधीयते । स च विधानसामर्थ्याच्च लुप्यते । तृप्फित । वृप्फति । गुप्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुषङ्गास्तेषां वृफति वृफति गुफति उभति शुभतीत्येवं भवति ॥

मस्जिनशोर्भलि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्भलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । मङ्गा । मङ्गुम् । मङ्गव्यम् । नंष्टा । नंष्टुम् । नंष्टव्यम् । भलीति किम् । मज्जनम् । नशिता ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम् ॥ मग्नः । मग्नवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति । रन्धः । साधुरन्धी । रन्धो वर्त्तते । जम्भयति । जम्भः । साधुजम्भी । जम्भम् । जम्भो वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते नित्यत्वात् । अवीति क्रम् । रद्धा । जभ्यम् ॥

नेत्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । रधितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । रन्धिम । नुमि कृते संयोगान्तत्वादसंयोगाल्लिट्कृदिति । किञ्च नास्तीति लोपो न भवति । अथ कसौ कथं भवितव्यं, रधिवानिति । कथं, मत्वाभ्या-लोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते ततो नुमागमस्तस्यौपदेशिकस्त्वाश्रयो गोपः । अथ इटि लिटीत्येवं नियमः कस्माच्च क्रियते लित्येवेति नान्यत्रेति ।

विपरीतमण्यवधारणं संभाव्यते इत्येव लिटि नान्यत्रेति । तथा हि सति रन्त्ये-
त्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरशब्धिः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गस्य शब्दलिङ्गजिते ऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आर-
म्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्त्तते । अश-
ब्धिटोरिति किम् । आरभते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्दलिङ्गजिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः
साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशब्धिटोरित्येव । लभते । लभे ।
अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथायोगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ उतरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आलम्भ्या
गौः । आलम्भ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययान्त्येर्नुमि कृते विहृतमदुपधत्वमिति चह-
लौक्येदिति एयत्प्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं
भवति । यति तु पुनश्चत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । आङ इति किम् । लभ्यः * ।
कथमनिष्टोऽम आलभ्य इति । सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्ते । अथ वा
आलभ्य इत्यत्र नुमि कृते ऽनुषङ्गलोपः क्रियते ॥

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमा-
गमो भवति । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । एयत्प्रत्यया-
न्तत्वादन्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति किम् । उपलभ्यप्रस्मादुपलान्तिं
चित् । पोरदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात्खलघञोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खलघञोः परतो नुमागमो भवति । ईषत्प्रलम्भः ।
सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । घञि । प्रलम्भो, विप्रलम्भः । सिद्धे सत्यारम्भो निय-
मार्थः । उपसर्गादेव लभेः खलघञोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईष-
त्प्रलम्भः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुर्लभ्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल-

* अनुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमेतत् । यीति किम् । आलब्धा । इत्यधिकमेकस्मिन्नुक्तं ।

घञोः परतो नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलाभो दुर्लाभः । केवलाभ्यामिति किम् । सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा त्वतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवातिसुलम्भ इति । पञ्चमीनिर्द्वैश-पक्षेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषाचिस्समुलोः ॥ ६९ ॥

चिष्णु णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेन्नम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ । लम्भम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेनानुपसृष्टस्य विकल्प, उप-सृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्रालम्भि । प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । भवतु । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन् । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । शतृ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्चतेः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । उगिदचामिति किम् । दृषत् । दृषदौ । दृषदः । सर्वनामस्थान-इति किम् । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्चतियग्रहणं नियमार्थम्, अञ्चते-रेव धातोऽन्यस्य मा भूत् । उखासत् । पर्णध्वत् । अधातोरिति किम् । अधा-तुभूतपूर्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातुत्वादञ्चतियग्रहणाच्च स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । असमासइति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरिती-कारनिर्द्वैशाद् युज समाधावित्यस्य ग्रहणं न भवति । युजमापञ्चा ऋषयः ॥

नपुंसकस्य भलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य भलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उदश्विन्ति । शङ्कन्ति । यशांसि । पयांसि । अजन्तस्य । कुण्डानि । वनानि । चूपणि । जतूनि । नपुंसकस्येति किम् । अग्निचिद्ब्राह्मणः । भलच इति किम् । बहुपुरि । बहुधोरि । विमलदिवि । चत्वारि । अहानि । उगितो भल-न्तस्य नपुंसकस्य परत्वाद्नेनैव नुम्भवति । श्रेयांसि भूयांसि कुर्वन्ति कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥ बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ अन्यात्पूर्वं नुममेकदृच्छन्ति ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । ऋणो । जतुनी । तुम्बुहणी । ऋणो । जतुने । तुम्बुहणे । इक इति किम् । कुण्डे । पीठे । अज्यहणमुत्तरार्थम् । यद्वेध, तत्रैव कर्तव्यम् । इह तु करणे एतत्प्रयो-
जनं हे ऋणो इत्यत्र नुम् मा भूदिति, । न हि संबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः
स्यात् । ननु च न लुप्तताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणं प्रतिषिद्धे विभक्तिरेव नास्ति ।
एतदेवाज्यहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोत्र न भवतीति । तथा च संबुद्धि-
गुणः क्रियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरधं चूर्णम् ।

इकोचि व्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणो पि लुप्रे किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नमा ऋपि ।

नुड् वाच्य उत्तरार्थे तु इह किं चित्रणो इति ॥

तृतीयादिषु भाषित पुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गमिगन्तं गाल-
वस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्वति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्वदत्रापि न
भवत इत्यर्थः । यामणीब्राह्मणः । यामणि ब्राह्मणकुलम् । यामण्या ब्राह्म-
णकुलेन । यामणिना ब्राह्मणकुलेन । यामण्ये ब्राह्मणकुलाय । यामणिने
ब्राह्मणकुलाय । यामण्या ब्राह्मणकुलात् । यामणिनो ब्राह्मणकुलात् ।
यामण्यो ब्राह्मणकुलस्य । यामणिनो ब्राह्मणकुलस्य । यामण्योब्राह्मणकु-
लयोः । यामणिनोब्राह्मणकुलयोः । यामण्या ब्राह्मणकुलानाम् । नुमवि
रेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । यामणीनां ब्राह्मणकुलानाम् । यामण्यां ब्राह्म-
णकुले । यामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलम् ।
शुचिना ब्राह्मणकुलेन २ । शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय ।
शुचेब्राह्मणकुलात् । शुचिवो ब्राह्मणकुलात् । शुचेब्राह्मणकुलस्य । शुचिनो
ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योब्राह्मणकुलयोः । शुचिनोब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मण-
कुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् । यामणिनी ब्राह्मण-
कुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुंस्कमिति किम् । ऋणो । जतुने । इह
कस्माच्च भवति । पीलुवैतः पीलु फलं, पीलुने फलायेति । समानाशामाङ्गता
यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्तं तस्य पुंवद्भावः । इह तु वृत्ताङ्गतिः प्रवृत्ति-
निमित्तं पुंसि ब्रह्मस्य । फलाङ्गतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुं-
स्कमिति । भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तं स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते ।

तद्योगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रतिपादिकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणः । कीलालपं ब्राह्मणकुलम् । कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । यामिण्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्यिदधिसकृद्यदणामनुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्यिदधि सक्रिय अति इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु परतो ऽनङ्गित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति । अस्या । अस्त्रे । दध्ना । दध्ने । सकृद्या । सकृष्टे । अत्ता । अत्ते । अस्यादय आद्युदात्तास्तेषामनुदादेशः स्यानिवद्वादादनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम् । तत्र भसंज्ञायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति ॥ एतैरस्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकव्याप्यङ्गस्य तदन्तयहणमिष्यते ॥ प्रियास्या ब्राह्मणेन । प्रियदध्ना * । तृतीयादिष्विति किम् । अस्यिनी । दधिनी । अचीत्येव । अस्यिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्यिदधिसकृद्यत्णामनुद छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । अचीत्युक्तमनुदावपि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो अस्यभिः । भद्रं पश्येमाक्षभिः । तृतीयादिष्वित्युक्तमतृतीयादिषु दृश्यते । अस्यान्यत्कृत्य जुहोति । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते । अतएवता लाङ्गुलेन । अस्यन्वन्तं यदनस्या विभक्तिं ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषये ऽस्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः । अती ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव । अतीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । अती इत्यत्र नुम्यात्वादीकारेण बाध्यते । तत्र कृते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति पुनर्नुच क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुच भवति । ददत् । ददतौ । ददतः । दधत् । दधतौ । दधतः । जतत् । जततौ । जततः । जायत् । जायतौ । जायतः । शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

* प्रियास्त्रे । प्रियदध्ने । प्रियसकृद्या । प्रियसकृष्टे । प्रियात्ता । प्रियाष्टे । शत.नुदाहृतान्यधिकान्येकस्मिन् पुस्तके ।

अथस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । दधति दधन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जजति जजन्ति कुलानि । जायति जायन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्वोर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्वोः परतः । तुदती कुले । तुदन्ती कुले । तुदन्ती ब्राह्मणी । तुदती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम् । उभयत आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्भावोपि नास्ति । भूतपूर्वगत्याश्रये वा ऽदती प्रतीत्येवमादिव्यतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधिं के चिदाहुः । शतुरवयवे शतृ-शब्दो वर्तते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति * । अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनद्वोः विशेयते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्वो तयोः परतः शत्रन्तस्य नुभवतीति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेति वचन-प्रामाण्यादिति तकारणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिरिति किम् । कुर्वती । सुन्वती । शीनद्वोरिति किम् । तुदताम् । नुदताम् ॥

शप्श्यनेर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् श्यन् इत्येतेयोः शतुः शीनद्वोः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहाराभसामर्थ्याच्चित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येत ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतो ऽनडुहोङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन् । अत्र के चिदादित्यधिकारादाममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति । तेन नुमामामागमौ न बाध्यते, आममभ्यां च नुमिति । अपरे तु सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममो-र्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति । न बाध्यबाधकभावं, यथा चिचीषत्यादिषु दीर्घ-स्वद्विवचनयोरिति ॥

दृक्स्ववस्वतवसां कृन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति कृन्दसि विषये । दृदृङ् । तादृङ् । यादृङ् । सदृङ् । स्ववान् । स्वतवान्यायुरागे ॥

* यथा यामो दग्ध इति यामेकदेशे यामशब्दो निर्दिश्यत इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परतो औदित्ययमादेशो भवति । औः । दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न दृश्यते । अतद्व्युः ॥

पथिमथ्यूभुक्तामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् अमुत्तिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पन्थाः । मन्थाः । अमुत्ताः । स्यानिन्यनुनासिके ऽपि आकारो ऽनुनासिको न भवति । भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति * शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनांमिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ । पन्थानम् । पन्थानौ । अमुत्ताः । अमुत्ताणौ । अमुत्ताणः । अमुत्ताणम् । अमुत्ताणौ । आदिति वर्त्तमाने पुनरद्वचनं अपूर्वार्थम् । अमुत्तामित्यत्र वा अपूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

थोन्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्यकारस्य स्थाने न्य इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥

भस्य टेलीपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेलीपो भवति । पथः । पथा । पथे । मथः । मथा । मथे । अमुत्तः । अमुत्ता । अमुत्ते । सर्वनामस्थानइत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न संबध्यते ॥

पुंसा ऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतो ऽसुङित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः † । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पत्त्यायां विभक्तौ असुजित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुङ्पदेशिवद्वचनं कर्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति । पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त इव ॥

गोतो खित् ॥ ९० ॥

* भाष्यमानो ऽयं सवर्णान् न ग्रहणातीति पा० २ ।

† सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः पथेत्यधिकैरेकस्मिन्पुस्तके ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । णित्कार्येण तत्र भवन्तीत्यर्थः । गौः । गावौ । गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः । कथं हे चित्रगो हे शबलगव * इति, अङ्गुष्ठे पुनर्घृत्तावधिधिर्निष्ठितस्येति संबुद्धि-सौगुणे कृते णित्त्वं न भवति । अथ वा गौत इति संबन्धलक्षणा षष्ठी । गौतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादेषु सर्वनामस्थानं तद्गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दात् सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वादीनाह । तपरकरणं तु निर्वृणार्थमेव । के चिद्वेतो णिदिति पठन्ति । द्योशब्दादपि विद्यते तदर्थम् । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । गौत इत्येव तपरकरणनिर्वृणार्थोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । वर्षनिर्वृणेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

शालुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

उत्तमो शाल्वा णिद् भवति । णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं चकार । अहं चकार । अहं पपच । अहं पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । सखायौ । सखायः । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ९३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः संबुद्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरदंशोनेहसां च ॥ ९४ ॥

कारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरदंशस् अनेहस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ सौ परतो ऽनङादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । भ्राता । उशना । पुरदंशा । अनेहा । असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरदंशः । हे अनेहः । हे उशनः ॥ उशनसः संबुद्धावपि पक्षे ऽनङ् इष्यते ॥ हे उशनन् ॥ न हि संबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधोपि पक्ष इष्यते ॥ हे उशन । तथा चोक्तम् ।

संबोधने तूशनसस्त्विह सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यंदिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

सृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन्ययान्तः सन्ताशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परतः सृज्वद्ववति । सृजन्तस्य यदूपं तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशायम् । प्रत्या-

सत्तेष्व क्रोशेव वृजन्तस्य यदूपं तदतिदिश्यते । तच्च क्रोष्ट इत्येतदन्तो-
दात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्या-
नन्त्येव । क्रोष्टून् । असंख्यवृत्तित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ६६ ॥

असर्वनामस्यानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य वृज्वद्भवति । क्रोष्ट्री ।
क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्दं के चिद्वीरादिषु पठन्ति । ते ङीष् प्रत्यये
वृज्वद्भावं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्टृभीरप्यैरिति स्त्रीश-
ब्दस्य * लुकि कृते न सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति ।
तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दः वृज्वद्भवति । कृते ऽति-
देशे चत्वेभ्यो ङीष् इति ङीष्प्रत्ययः । तत्रोदात्तपणो हल्यूर्वादित्यन्तोदात्त एव
क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ६७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा वृज्वद्भवति । क्रोष्ट्रा ।
क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टुरि । क्रोष्टौ । क्रोष्टोः । क्रोष्टोः ।
तृतीयादिष्विति किम् । क्रोष्टून् । अचीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥
वृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुप्नुटौ भवतः ॥ * ॥ प्रियक्रोष्टवे ऽरण्याय ।
प्रियक्रोष्टुने वृषलाय । नुट् । क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ६८ ॥

चतुर अनडुह इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स
चोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् ॥ तदन्त-
विधिरन्त्येति ॥ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानड्वान् । प्रिया-
नड्वाहौ । प्रियानड्वाहः ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनडुहो ।
अनड्वाहो । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अस्संबुद्धौ ॥ ६९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रि-
वत्सः । हे प्रियानड्वन् ॥

ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य धातिरङ्गस्य इकारादेशो भवति । किरति । गिरति ।
शास्तीर्यम् । विस्तीर्यम् । धातिरिति किम् । पितृणाम् । मातृणाम् ॥ लाक्ष-

णिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते ॥ चिकीर्षतीत्यत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं क्रियते * ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदोष्णपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्णः पूर्वा यस्माद् ऋकारादसावोष्णपूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपूर्यति । मुमूर्यति । दन्त्योष्णपूर्वायोष्णपूर्वा भवतीत्यत्रापि भवति । वुवूर्यति ऋत्विजम् । प्रावुवूर्यति कम्बलम् । ओष्णोत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव ग्रह्यते तेन च गतावित्यस्य संपूर्वस्य समीर्णमिति भवति † ॥ इत्थोत्थाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ आस्तरणम् । आस्तरकः । निपरणम् । निपारकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति । ओष्णपूर्वस्येत्युक्तमनोष्णपूर्वस्यापि भवति । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यधा जगुरिः । ओष्णपूर्वस्यापि न भवति । पप्रितमम् । क्व चिद् भवति पपुरिः ॥ इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैषीत् । अनेषीत् । अलावीत् । अपाठीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद्वाधते । न्यनुषीद् न्यधुषीद् इत्यत्र कुटादित्वाद् द्विस्वे सति प्रतिषिद्धायां वृद्धावुवडादेशः क्रियते । परस्मैपदेष्विति किम् । अघ्योष्ट । अघ्नोष्ट ॥

अतो लूरान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति । चर । अच्चारीत् । त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् । झल । अझालीत् ।

* तपरकरणमसंदेहार्थमित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† तेनेष्ट न भवति । समीर्णमिति । च गतावित्यस्य संपूर्वस्य यत्रापि समो मकार ओष्ठः पूर्वा स्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवतीति पाठान्तरमेकस्मिन् पुस्तके ।

नीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्यायमपवादः । अत इति किम् । न्यलो-
रीत् । न्यमीलीत् । लान्तस्येति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् ।
अन्तयहणं किम् । अश्वशीत् । अश्वल्लीत् । अत्र यौ रेफलकारावङ्गस्यानौ न
तावतः समीपौ ॥

वदप्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदप्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः ।
षादीत् । अप्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वदिव्रजियहणम् । हलन्तानाम् ।
पातीत् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र योगविभागे सति
लन्तयहणमन्तरेणापि सिद्धति । कथं, वदिव्रज्योरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति
यानी अनुवर्तते । ततो यदच इति सूत्रं तत्राङ्गेनाविशेष्यते । अङ्गस्याचः
सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतदुत्पहणं हलसमुदायपरिग्रहार्थम् । इहापि
यात् । आराद्धीत् । अभ्राद्धीत् । अन्यथा हि येन नाव्यधानं तेन व्यवहितेपि
श्चनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णनं व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उदवो-
द्गामुदवोठमित्यत्र षडेः सिचि ठत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्पूर्वं
हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते पश्चाद् ठलोपनिमित्तमोत्वम् । तत्र कृते पुनर्वृ-
द्धिर्न भवति, कृतत्वात् । यत्र त्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति । सोढामि-
षस्यापत्यं सोढामिश्चरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् ।
अकोषीत् । अमोषीत् । हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वा-
दुणावादेशयोः । कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणं वचनार-
म्भसामर्थ्यात्सिचि । वृद्धिर्बोधते इत्युक्तम् ॥

ह्रस्वन्तक्षणाश्वसजागृणिश्व्यदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण श्वस जागृ
णि इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । यह ।
यवहीत् । स्यम् । अस्यमीत् । व्यय । अव्ययीत् । दुश्म । अवमीत् । क्षण ।
प्रवणीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जागृ । अजागरीत् । णि । ऊनयीत् । ऐल-
यीत् । श्वि । अश्वयीत् । रदिताम् । रगे । अरगीत् । कखे । अकखीत् ।
ह्रस्वन्तक्षणाश्वसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति । विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ।
जागृणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेटीति न प्रतिषिध्यते । न
वान्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं गुणो भवति सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वं गुणः

स्यादिह णिश्चियहणमनर्थकं स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्गकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्मादिदमेव णिश्चियहणं ज्ञापकं न सिध्यन्तरङ्गमस्सीति । अथ जाययहणं किमर्थम् । जायो विचिण्णल्लिङ्गत्सु इति जागर्त्तुणो वृद्धेरपवादो विधीयते । स यथा अचो ङिणतीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिर्मपि बाधिष्यते । नैतदस्ति । कृते गुणे ऽतो लान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते । यथा जागरयतीत्यत्रात उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति । तथा चिण्णलोः प्रतिषेधोर्थवान्भवति इति शक्यमिह जाययहणमकर्तुम् । तत्तु क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्णातेर्बिभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्णातेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्नभवति । प्रौर्णावीत् । प्रौर्णावीत् । विभाषोर्णोरित्याङित्वपत्ते वृद्धिविकल्पोयम् । ङित्वपत्ते तु गुणवृद्ध्याभावे उषङ् भवति । प्रौर्णावीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । अकणीत् । अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति किम् । अदेवीत् । असेवीत् । न्यकुटीत् न्यपुटीत् इत्यत्रात इत्यस्मिन्नसति स्यानिनिर्द्वैशार्थमच इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अजलक्षणा वृद्धिरिग्लक्षणा न भवतीति कृडिति चेति प्रतिषेधो न स्यात् । हलादेरिति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् । अतत्तीत् । अरत्तीत् । अथेह कस्माच्च भवति अचक्रासीदिति । येन नाव्यवधानं तेन व्यर्थाहतेपि वचनप्राप्त्यादिति हलाव्यवधानमाश्रितं न पुनरत्रापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति । अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमर्तुं लघोरिति, अतत्तीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति, तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । इटीत्येव । अपात्तीत् ॥

नेङ्गशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इहागमो न भवति । वरमनादौ प्रयोक्तव्यम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः । भसिता । भसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । याज्ञा । वरमनादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थम् । न परिगणनम् । तेन अमन्ताद् इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्रोक्त्यादयो बहुलमिति समाधीयते । संभवादाहरणप्रदर्शनमेतत् । कृतीति किम् । वृद्धिदिव । वृद्धिम ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति तु च त थ सि सु सर कस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति ।
तीति क्तिन्किचोः सामान्यग्रहणम् । क्तिच् । तनिता । तनितुम् । तन्तिः ।
क्तिन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तिः । तु ॥ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्जुशि-
ध्यस्तुन् ॥ सचिता । सचितुम् । सक्तः । च । दाम्बीशसयुजेति घृन् । पतिता ।
पतितुम् । पचं वाहनम् । उणादिविष्यपि सर्वधातुभ्यः घृन् । तनिता । तनितुम् ।
तन्त्रम् । त ॥ हसिमृगृण्वमिदमितमिदूधुर्विध्यस्तन् ॥ हसिता । हसितुम् ।
हस्तः । लविता । लवितुम् । लोतः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूषिता ।
धूषितुम् । धूर्तः ॥ औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमप्यते न पुनः कृत्यम् ॥
हसितमित्येव हि तत्र भवति । थ । हनिकुषीनीरमिकाशिभ्यः क्यन् ।
कोषिता । कोषितुम् । कुष्ठम् । काशिता । काशितुम् । काष्ठम् । सि ।
उषिशुषिकुषिभ्यः क्तिः । कोषिता । कोषितुम् । कुत्तः ॥ सुक् च इषेः ॥
एषिता । एषितुम् । इक्षुः । सर ॥ आशेः क्सरन् ॥ अशिता । अशितुम् ।
अतरम् । क ॥ इणभीकापाशल्पतिमर्चिभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम् ।
शल्कः । स ॥ वृत्तुवदिहनिक्किषियुक्चिभ्यः सः ॥ वदिता । वदितुम् ।
वत्सः ॥ तितुत्रेण्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः ।
पेशामिट् क्तिन् दृश्यते । विग्रहीतिः । उपस्त्रिहितिः । निर्कुचतिः । निप-
ठितिः । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति । प्र-
श्रयो ऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशेनुदात्ता, ये तथा पठन्ते । तेष्व विस्-
टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्ते ।

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ् वृजो शिवङीङ्विषण्वथ शीङ्प्रियावपि ॥
गणस्थमृदन्तमृतां च रुङ् रुजो वृधन्तथोर्णोतिमथो युणुष्ठावः ।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥

द्वये एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च । तत्र सर्वे स्वरान्ता
।काचो ऽनुदात्ता अदन्तादीन्वर्ज्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता ।
।ता । हता । अदन्तादय उदात्ताः । अवधिष्ट । अदन्तम् । तरिता । तरीता ।
स्तां च वृङ् वृजो । निर्वरीता । निर्वरीता । प्रवरिता । प्रवरीता । शिवङीङ्-
विष्यथ शीङ्प्रियावपि । श्वयिता । उडुम्बिता । शयिता । अयिता । गणस्थ-

मूदन्तम् । लविता । पविता । उतां च ह्रस्वौ लुघन्तयोर्लोतिमथो युगुत्ताथः ।
रविता । प्ररविता । हविता । प्रोर्णविता । घञ्य ऊर्णोर्णवद्भाषो यद्प्रसिद्धिः
प्रयोजनमित्यतिदेशादेकावृत्तमूर्णोतेरस्तीति उदात्त उपदिश्यते । यविता ।
नविता । ह्यविता ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।

घसिः प्रहृत्यन्तरमस्ति । घस्ता । वसिः प्रसारणी । वस्ता । प्रसार-
णीति किम् । वसिता वस्त्राणाम् । वसनिवासइत्यस्य यजादित्वात्संप्रसारणं
विहितं, न तु वस आच्छादनइत्यस्य ।

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतर ।

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ।

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधविनिनाम् ।

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् । मनुतेर्मनितेत्येव
भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ।

दिहिर्दुहिर्मैहतिरोहती वहिर्नेहिस्तु षष्ठो दहनिस्तथा लिहिः ।

इमे ऽनिटोष्ठाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तताः ।

देधा । दोधा । मोठा । रोठा । वोठा । नद्धा । दग्धा । लेठा ।

मुक्तसंशया इति किम् । तत्रान्तरे चत्वारो ऽपरे पठ्यन्ते । सहिमुहिरिहिलुह्यः
स्तत्र सहेरिद्विकल्पस्तकारादौ । मुहिरपि रधादौ । तेन तौ ससंशयौ सविकल्पौ
इतरौ तु धातुषु न पठ्यते । कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ।

दिशिं दृशिं दशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिंश् च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ।

देष्टा । द्रष्टा । दंष्टा । आग्रष्टा । आग्रष्टा । स्पष्टा । स्पृष्टा । चट्टा ।

धानामुदात्तोपदेशानां मृजिदृशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दपथस्यान्यतरस्या-
मिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिसुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्धान्तिरेव नेतर ।

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । बद्धा । साद्धा । क्रोद्धा । सोद्धा । शोद्धा ।

बाद्धा । व्यद्धा । सेद्धा । बुद्ध्यातिबुद्ध्याः श्यना निर्दृशादन्यविकरणयोर्बुद्धि-

सिद्धोर्गिद्वयत्वे । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिषेधाभावात् बुधितं
सिधितमित्येव भवति ।

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।

इमान्दशैवापदिशन्त्यनिद्विधौ गणेषु पान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा ।
तोष्टा । द्वेष्टा । आकृष्टा । आकर्षा । कृषेस्तौदादिकस्य भौवादिकस्य कृषि-
कर्षती इति निर्द्वैशः ।

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं कुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान्यठितांस्त्रयोदश ॥

तप्ता । तेषा । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता । तृप्यतिदृ-
प्यत्यारनुदात्तस्वममागमार्थमेव । इट् च तयोरधादिपाठादिकल्पेन भवति ।
वप्ता । तर्प्ता । तर्बिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु तु यौ वृषिदृषी
तावुदात्तावेव । सप्ता । सर्प्ता । शप्ता । छेप्ता । सेप्ता ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिनुदीन् शदिं सदिं स्थियतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥

अप्ता । हप्ता । स्कन्ता । भेप्ता । छेप्ता । तोप्ता । शप्ता । सप्ता । स्वेप्ता ।
स्विद्यतीति श्यना निर्द्वैशो जिष्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त एवायम् । पप्ता ।
वेप्ता । तोप्ता । नेप्ता । वेप्ता । विद्यतिविन्त इत्यपि श्यना शनमा च निर्द्वैशोऽन्यवि-
रणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दती उदात्तावेव । वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

पचिं वचिं विचिराचरज्जिगृच्छतीन्

निजिं सिचिं मुचिभजिभज्जिभृज्जतीन् ।

त्यजिं यजिं युजिरुजिसज्जिमज्जतीन्

भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्वानिट्स्वरान् ॥

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्गा । प्रष्टा । निर्णक्ता । सेक्ता ।
रोक्ता । भक्ता । भङ्गा । भ्रष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । योक्ता । रोक्ता ।
वङ्गा । मङ्गा । भोक्ता । परिष्वक्ता । स्रष्टा । मार्षा । मृजिरयमूदित्यग्रते ।
तास्य विकल्पेनेटा भवतिष्यम् । मार्षा, मर्जिता इति । अमागमोऽयस्य न
पृथ्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । के चिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति ।
शजिं विजिं विद्वानिट्स्वरानिति । निजादिषु यो विजिरिषावनिद्विष्यते । तथा
॥ यथान्तरे * निजिविजिष्वज्जिज्वर्जमित्युक्तम् । एकाच इति क्रिम् । अथ-

धीत् । इद्विनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरादिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । इह हि यथा स्यात् लविष्यति पचिष्यति । इह च मा भूत् । कर्तो कटाङ्कर्तुमिति ॥

श्रुयुक्तः किति ॥ ११ ॥

अत्र इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । श्रित्वा । श्रितः । श्रितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् । लूत्वा । लूनः । लूनवान् । वृत्वा । वृतः । वृतवान् । तीर्त्वा । तीर्णः । तीर्णवान् । श्रुयुक्त इति किम् । विदितः । कितितीति किम् । श्रयिता । श्रयितुम् । श्रयितव्यम् । के चिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । भूष्णुरित्येवं यथा स्यात् । सौत्रत्याच्च निर्देशस्य श्रुयुक्तः कितितीत्यत्र चत्वंस्यासिद्धत्वमना-
श्रित्य रोहत्वं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति । ग्लानिश्च यत्र भ्रुरित्यत्र स्या-
द्या इत्याकारप्रश्लेषेण स्याद्धोः सिद्धत्वाच्च किं चिदेतत् । उपदेशइत्येव । तीर्ण-
इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्थे हि कृते रपरत्वे च न स्यात् । मा भूदेवम् ।
इह सनि वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति ।
कस्य पुनः सा विभाषा, चतः, यद्येवमित्वे कृते नायमृकारान्तो भविष्यति ।
स्यानिवद्वावाद्भविष्यति । अनल्विधौ स्यानिवद्वावः । अल्विधश्चायम् । तस्मा-
दनुवर्त्तयितव्यमुपदेशइति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि
प्राप्नोति, तदर्थमेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । उणांतेस्तु ।

वाच्य ऊर्णानुवद्वावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

प्राणुतः । प्राणुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोर्गन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति
जिघृक्षति । जुघृक्षति । उगन्तानां च । रुक्षति । लुक्षति । मनीषन्तर्ध-
श्चन्द्रम्भश्चिस्वयूणुभरजपिस्मामिति विकल्पविधानात् श्रयतिरत्र नानुक्रियते
यर्हेनित्यं प्राप्तः । गुहेरुदित्वाद्विकल्पः ॥

कृसृभृवृस्तुद्रुसुश्रुलिटि ॥ १३ ॥

कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु सु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति
कृ । चकृव । चकृम । सृ । ससृव । ससृम । भृ । बभृव । बभृम । वृ
ववृव । ववृम । रुह् । ववृवहे । ववृमहे । स्तु । सुसृव । सुसृम । द्रु । द्रुवृव
द्रुवृम । सु । सुसृव । सुसृम । श्रु । शुश्रुव । शुश्रुम । सिद्धं सत्यारम्भो नि-
मार्थः । कादय एव लिट्यनिठस्तोन्ये सेट इति । बिभिद्विष । बिभिदिम

लुलुविष । लुलुषिम । अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृज्जुहोस्तु
प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियमः । वृजो हि यलि ववर्थेति निपातनाद्व्यवस्था,
स्तुद्रुस्तुषुषां तु ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि
नेष्यते । तुष्टोथ । दुष्टोथ । सुष्ठोथ । शुश्रोथ ॥ कृजोमुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
समुट्कस्य इडागमो यथा स्यात् । संवस्करिव । संवस्करिम ॥ ऋतो भारद्वा-
जस्येत्येतदप्यमुट एवेष्यते ॥ संवस्करिव ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः ।
जालजी । लनः । लग्नवान् । ओविजी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठा-
तकारस्य नकारः । दीपी । दीप्तः । दीप्तवान् । डीडित्त्वोदितानां मध्ये पाठो ज्ञापको
निष्ठायामनिट्त्वस्य । स हि नत्वार्या, नत्वं च निष्ठातो ऽनन्तरस्य विधीयते ।
उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्तुधातुकस्येदुलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा कृ विदिङ्कस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न
भवति । वद्वति । स्वरतिस्मृतिसूयतिधूज्जुदितो वा । विधूतः । विधूतवान् । गुहू ।
गूढः । गूढवान् । उदितो वा । वृद्धः । वृद्धवान् । तनपतिदरिद्राणामुपसंख्यान-
मिति पतेर्विभाषतेद्व्युत्पत्तिं द्वितीयाश्रितातीतपतितेति निपातनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । जिमिदा । मिचः । मिच-
वान् । जित्विदा । त्विण्यः । त्विण्यवान् । जिष्विदा । स्विचः । स्विचवान् ।
चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । वान्तः । योगविभागकरणं किम् । आदि-
तश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मण्यं
यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपाधेर्वि-
भाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, तेन विभाषा गमहनविद्विशामित्यत्र विदेला-
भार्यस्य विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न
भवति । मिचमनेन । मेदितमनेन । प्रमिचः । प्रमेदितः ॥ सौनागाः कर्मणि
निष्ठायां शक्रेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन ॥ शक्तिता घटः कर्तुम् । शक्तो घटः
कर्तुम् । भावे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेर्भावे । असितमनेन । आदि-
कर्मणि च न भवत्येव । अस्तः काण्डः ॥

**तुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्य-
मनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥**

तुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येते निपा-
त्यन्ते यथासंख्यं मन्य मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भृश इत्येतेष्वर्थेषु ।
तुब्ध इति भवति मन्याभिधानं चेत् । तुब्धो मन्यः । तुभितमन्यत् । तुभितं
मन्येन तुब्धो गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्विष्यति । स्वान्तमिति मनोभि-
धानं चेत् । स्वनितमन्यत्, स्वनिता मृदङ्गः । स्वनितं मनसा । ध्वान्तमिति
भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनिता मृदङ्गः । ध्वनितं मनसा ।
लग्नमिति भवति सक्त चेत् । लगितमन्यत् । म्लिष्टमिति भवति । अविस्पष्टं
चेत् । स्नेहितमन्यत् । इत्थमप्येकारस्य निपातनादेव । विरिब्धमिति स्वर-
श्चेत् । विरेभितमन्यत् । रेभृ शब्दइत्यस्यैतच्चिपातनम् । अन्ये तु विरिभित-
मन्यदिति पठन्ति । रभिं सैत्रं धातुं पठन्ति । ते विरिभितमिति प्रत्युदाह-
रन्ति । फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् । फाणितमन्यत् । यदश्रुतमपि तु च
कषायमुदकसंपर्कमात्राद् विभक्तसमीपदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसाध-
त्वादनयासेन लक्ष्यते । बाढमिति भवति भृशं चेत् । बाहितमन्यत् । बाहू
प्रयत्नइत्यस्य धातोरेतच्चिपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

वियातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र धृष् शस
इत्येतयोर्निष्ठायाभिडागमो न भवति । धृष्टोयम् । विशस्तोयम् । धृषेरादि-
तश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव शसेरप्युद्दिता वा यस्य विभाषेति, नियमार्थं
वचनम् । धृषिशस्योवैयात्ये एवेह न भवति भावादिकर्मणोरपि वैयात्ये
धृषिर्नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्यइति किम् । धर्षितः । विशसितः ॥

दृढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो बल-
वान् । किमत्र निपात्यते । दृढेः क्तप्रत्यये इहभावः । हकारनकारयोर्लोपः ।
परस्य ठत्वम् । अथ दृढिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम् ।
नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम् । ठलोपे हि
सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् दृढिमा द्रढीयान् द्रढयतीत्यत्र र क्तौ ह्लादेर्ल-
घोरिति न स्यात् । इह च परिद्रढ्या गत इति त्वपि लघुपूर्वादिति त्वेया-
देशो न स्यात् । इह च परिद्रढस्यापत्यं पारिद्रढी कर्त्येति गुरुपोत्तमलघुः
व्यङ्ग्यं च प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् । दृढितम् । दृढितम् ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्ववति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वण तुल्य-
मेतत् । बृहेर्निपातनम् । वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं
हृलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिव्रठयति । परिव्रठय्य गतः । पारिवृढी
कन्येति । परिवृढमाचष्टे इति विग्रह्य वृढशब्दादेव णिजुत्पद्यते । संशामयतेरेव
सोपसर्गाणिजुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मादिति । तथा सति परिव्रठयतीति तिङ्-
तिङ् इति निघातः । परिव्रठयेत्यत्र परिशब्दस्य त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति
त्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविति किम् । परिवृंहितम् । परिवृंहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्द्वौतोर्निष्ठायामिडागमो न भवति ।
कष्टाग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं
तत्कारणमप्यन्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने । कष्टानि वनानि । कष्टाः
पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्द्वौतोरविशब्दनेर्घं निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः ।
घुष्टौ पादौ । अविशब्दनइति किम् । अघघुषितं वाक्यमाह । विशब्दनं प्रति-
ज्ञानम् । घुषिरशब्दार्थइति भूवादेषु पठ्यते । घुषिरविशब्दनइति । चुरादिषु
तयोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकश्चुरादिणिज् विश-
ब्दनार्थस्यानित्य इति, तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । महीपालवचः
शुत्वा जुघुषुः पुष्पमाणवा इति । स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अर्द्धः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्देर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्थः ।
न्यर्थः । व्यर्थः । अर्द्धेति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । अर्द्धितः ॥

अभेश्चाविदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिश्चादुत्तरस्यार्देराविदूर्येर्घं निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्था
सेना । अभ्यर्था शस्त्रम् । आविदूर्येति किम् । अभ्यर्द्धितो वृषलः । शीतेन पीडित
त्यर्थः । विदूरं विप्रकृष्टं ततोऽन्यद्विदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम् । इतस्मादेव
निपातनाच्च नऽपूर्वात्तस्य हृदादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

शौरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

शयनस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थं वृत्तमितीहभावो णिलुक्च निपात्यते ।
शौ गोषो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययनइति किम् । वर्ति-

तमन्यत । वृत्तिरयमकर्मकः, स वयस्य वर्त्तमानः सकर्मको भवति । तेन निवृ-
त्त इति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते । तद्वदिहापि वयस्यवृत्तेरेव च
वृत्तेर्वृत्तेः गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थकं, तत्क्रियते यदापि
यिचैव वयस्य ऽभिधीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने मा भूदिति केचित् ।
अग्रे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टऋज्जज्ञप्ताः ॥ २७ ॥

योरित्यनुवर्त्तते । दम् शम् पूरी दस् स्पश् ऋह जप् इत्येतेषां वयन्तानां
धातूनां वा अनिट्त्वं निपात्यते * । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः ।
पूर्णः । पूरितः । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । ऋजः । ऋदितः ।
जप्तः । जपितः । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते । जपेस्तु भरज्जपिसनामिति
विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम् ॥

रूप्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वेति वर्त्तते । रुषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा
इडागमो न भवति । रुष्टः । रुषितः । तीषसहलुभरुषरिष इति विकल्पविधा-
नाद् यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । अम् । अभ्यान्तः ।
अभ्यमितः । त्वर । तूर्णः । त्वरितः । आदितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
संघुष । संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । संघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं वाक्य-
माह । संघुष्टौ दम्भौ । संघुषितौ दम्भौ । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेपि परत्वाद-
यमेव विकल्पो भवति । आस्वन् । आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनिता देवदत्तः ।
आस्वान्तं मनः । आस्वनितां मनः । आहपूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधाने ऽपि पर-
त्वादयं विकल्पः तुल्यस्वान्तेति निपातनं बाधते ॥

हृषेलीमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टाणि
लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टा
केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः । हृष अलीकइत्युदित्वा
क्षिप्रम्यामनिट् । हृष तुष्टावित्ययं सेट् । तयोर्हभयोरिह अहवामिभ्युभयत्र विभा-
वेयम् । लोमानि मूढंजानि अहंजानि च सामान्येन रुह्यन्ते । यथा लोमनसं
सुष्टा शौचं कर्त्तव्यामिति । तद्विषये च हर्षं वर्त्तमानो लोमसु वर्त्ततइत्युच्यते । लोम
स्त्विति क्रिम् । हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुल्यार्थस्य ।

* दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट ऋज जप् इत्येतानि निपात्यन्ते । दम्भादीनां धातूनां
वयन्तानां निष्ठायां वा इडागमो निपात्यते इत्येकस्मिन्पुत्राके पाठः ।

विस्मितप्रतिष्ठातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः ।
विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहृता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य घायतेर्निष्ठायामनिटत्वं चिभा-
वश्च निपात्यते । अपचितोनेन गुरुः । अपचायितोनेन गुरुः ॥ क्तिनि नित्य-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्तिनि नित्यं चिभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

हु हुरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

हुरतेर्द्वौतोर्निष्ठायां छन्दसि हु इत्ययमादेशो भवति । हुतस्य चाह-
तस्य च । अहुतमसि हविर्द्वानम् । छन्दसीति किम् । हुतम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते छन्दसि विषये । हु इत्येतस्यादेशस्याभावो
निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे हुरितः ॥ ३३ ॥

हुरित इति हुरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये,
सोमश्चेद्व्रवति । मानः सोमो हुरितो, विहुरितस्त्वम् ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोक्तभितचत्तविकस्ताविशस्तु-

शंस्तुशास्तुतरुतुतरुतुवरुतुवरुतुवरुत्रीरु-

उज्ज्वलितिकरिति क्षमिति क्षमित्यमि-

तीति च ॥ ३४ ॥

ग्रसित स्कभितस्त भित उक्तभित चत्त विकस्त विशस्तु शंस्तु शास्तु
तरुतु तरुतु वरुतु वरुतु वरुत्रीः उज्ज्वलिति करिति क्षमिति क्षमित्यमिति
इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते । तत्र ग्रसितस्कभितस्तभितोक्तभितेति ग्रसु
स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुदिस्वाचिष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडागमो निपा-
त्यते । ग्रसितं वा इत्स्नागमस्य । वस्तमिति भाषायाम् । स्कभित । विक्रभिते
अनरे । विक्रभ्येति भाषायाम् । स्तभित । येन स्वस्तभितम् । स्तम्भमिति
भाषायाम् । उक्तभित । सत्येनाक्तभिता भूमिः । उक्तभ्येति भाषायाम् । उक्त-
भितेति उत्पूर्वस्य निवातनसामर्थ्यादन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवति ।
उक्त विकस्तेति चतेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडाभावो निपात्यते । क्षता
वर्षेण विद्युत् । क्षतितेति भाषायाम् । विकस्त । उक्तानाया हुदयं यद् विक-

त्सम् । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं विकस्ता इति बहु-
 वचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशः । विशस्तु शंसु
 शास्त्रिति शसेर्विपूर्वस्य शंसेः शासेश्च वृद्धि इहभावो निपात्यते । विशस्तु ।
 एकस्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । विशसितेति भाषायाम् । शंसु उत शंस्ता
 सुविप्रः । शंसितेति भाषायाम् । शास्त्र । प्रशास्ता । प्रशासितमिति भाषा-
 याम् । तद्वृत्तकृत्ववहृत्वकृत्वञ्जीरिति तरतेर्बुद्धृजोश्च वृद्धि उट् कट् इत्येता-
 वागमौ निपात्यते । तद्वृत्तारं रथानाम् । तद्वृत्तारम् । तद्वृत्तारं तद्वृत्तारमिति
 भाषायाम् । वद्वृत्तारं रथानाम् । वद्वृत्तारं रथानाम् । वद्वृत्तारं वद्वृत्तारमिति
 भाषायाम् । वद्वृत्तारं देवीर्षिश्वदेव्यावती । जसि पूर्वसवर्णौच्चारणं प्रयोगद-
 र्शनार्थम् । अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति अहोरात्राणि वै वद्वृत्तय इति ।
 छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम् । प्रपञ्चार्थमेव च ङीष्मन्तस्य निपातनम् । वद्वृत्त-
 शब्दे हि निपातितस्तत एव ङीप् सति सिद्धे । वद्वृत्तशब्दः । उज्ज्वलिति
 छरितिछमिति छमित्यमितीति च ज्वलतेरुत्पूर्वस्य तर त्रम वम अम् इत्येतेषां
 च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते । शपो लुधा इडागमः । अग्निहज्ज्व-
 लिति । उज्ज्वलतीति भाषायाम् । छरिति । स्तोत्रं छरिति । छरतीति भाषा-
 याम् । छमिति । स्तोमं छमिति । छमतीति भाषायाम् । वमिति । यः सोमं
 वमिति । वमतीति भाषायाम् । अमिति । अभ्यमिति वरणः । अभ्यमतीति
 भाषायाम् । इतिकरणः प्रदर्शनार्थस्तेन क्व चिदीकारो भवति । रविमभ्यमीति
 वरण इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ३५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति । लविता ।
 लवितुम् । लवितव्यम् । पविता । पवितुम् । पवितव्यम् । आर्द्धधातुकस्येति
 किम् । आस्ते । वस्ते । इदादिभ्यः सार्धधातुक इत्येतस्मिन्विद्यमानं विज्ञायमाने
 प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्द्धधातुकग्रहणं क्रियते । वलादेरिति किम् । लव्यम् ।
 पव्यम् । लवनीयम् । पवनीयम् इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्यग्रहणं प्रतिषेध-
 निवृत्त्यर्थम् ॥

सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । सुक्रमोर्आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति, न
 चेत्सुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तं,
 यच्चात्मनेपदं तदाश्रयं भवति । भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । क्रमेर्व्या-
 दयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् ।
 सुक्रमोर्द्विस्वादिट् सिद्ध एव । प्रखविता । प्रखवितुम् । प्रखवितव्यम् । प्रक्रमिता ।

प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् । प्रक्षोणीष्ट । प्रक्षोसीष्ट । प्रक्षो-
ध्यते । प्रक्षंस्यते । प्रसुखुषिष्यते । प्रचिक्लंसिष्यते । सर्वत्रैवात्र क्लौतिः क्रमिश्वा-
त्मनेपदस्य निमित्तम् । सनन्तादपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते ।
निमित्तवद्गणं किम् । सीयुहादेस्तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रखवि-
तेवाचरतीति प्रखवित्रीयतइति क्यङन्तमात्मनेपदस्य निमित्तं न क्लौतिः ॥
क्रमेस्तु कर्त्तव्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे क्लति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । कर्त्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । आत्मने-
पदविषयादिति किम् । निष्क्रमिता । क्लौतेः सनि किति च प्रत्यये श्युकः
किति सनि गृहगुहोश्च इत्येव प्रतिषेधो भवति । प्रसुखुषति । प्रखुतः । प्रखु-
तवान् ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

यह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घा भवति । यहीता । यहीतुम् । यही-
तव्यम् । अलिटीति किम् । जयहिष । जयहिम । प्रकृतस्येडो दीर्घत्वमिदं
विण्वदिटो न भवति । याहिता । याहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृङ्श्रुजोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य चकारान्तेभ्यश्चेडो
वा दीर्घा भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । चकारान्तेभ्यः ।
तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरीता । वृत इति किम् । करिष्यति ।
हरिष्यति । अलिटीत्येव । ववरिष्य । तेरिष्य ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घा न भवति । विवरिषीष्ट । प्रावरिषीष्ट ।
आस्तरिषीष्ट । विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्य इटो दीर्घा न भवति । प्रावारि-
ष्टाम् । प्रावारिषुः । आतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिषुः * । परस्मैप-
देष्विति किम् । प्रावारिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृतः सनो वा इडागमो भवति । वुवूर्बेति । विवरिबेति । विवरीबेति ।
प्रावुवूर्बेति । प्राविवरिबेति । प्राविवरीबेति । चकारान्तेभ्यः । तित्तीर्बेति । तित-
रिबेति । तितरीबेति । आतिस्तीर्बेति । आतिस्तरिबेति । आतिस्तरीबेति ।

* आवारिष्टाम् । आवारिषुरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सनि बहुगुणोऽवेति इटप्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इडागमो विधीयते । इटश्च वृत्तो वेति पक्षे दीर्घः । जिह्वीर्षति जिह्वीर्षति इत्यत्रापदेशाधिकारास्लाङ्घनिकत्वाच्च इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृत्तो लिङ् सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति । वृषीष्ट । वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्तीर्षीष्ट । सिचि सत्व-
पि । अवृत । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष्ट ।
आस्तरिष्ट । आस्तरीष्ट । आत्मनेपदेऽर्षति किम् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिष्टुः ।
लिङ्ः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसंभवादितो ऽवलादित्वादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

अदन्तादुताः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति । ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्पृषीष्ट । स्वरिषीष्ट । अधृषाताम् । अध-
रिषाताम् । अस्पृषाताम् । अस्मरिषाताम् । अत इति किम् । व्योषीष्ट । प्लोषीष्ट ।
अव्योष्ट । अप्लोष्ट । संयोगादेरिति किम् । कृषीष्ट । कृषीष्ट । अकृत । अकृत ।
आत्मनेपदेऽखित्येव । अध्वार्षीत् । अस्मार्षीत् । संस्कृषीष्ट समस्कृत्यनोपदे-
शाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट इडागमो न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊदिद्व्यश्चोत्तरस्य वलादेरानुधातु-
कस्य वा इडागमो भवति । स्वर्त्ता । स्वरिता । सूति । प्रसोता । प्रसविता ।
सूयति । सोता । सविता । धूञ् । धोता । धविता । ऊदिद्व्यः खन्वपि ।
गाहू । विगाठा । विगाहिता । गुप् । गोप्ता । गोपिता । वेति वर्त्तमाने पुनर्वा-
चक्यं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्द्देशः षु प्रेरणइत्वस्य निवृ-
त्त्यर्थः । धूञ्जति सानुबन्धकस्य निर्द्देशो धू विधूजनइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । सविता
धवित्येव नित्यमेतयोर्भवति । स्वरत्तेरतस्माद्विकल्पादुद्गुनोः स्यइत्येतद्वति
विप्रतिषेधेन । स्वरिष्यति । किति तु प्रत्यये श्युकः कित्तीति नित्यः प्रतिषेधो
भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंनिध्योरित्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेरानुधातुकस्य
वा इडागमो भवति । रधिता । रट् । नष्टा । नशिता । जप्ता । तप्ता ।
तर्पिता । द्रप्ता । दत्ता । दर्पिता । द्रोप्ता । द्रोठा । द्रोहिता । मोप्ता ।
मोठा । मोहिता । खोठा । खोहिता । खोप्ता । खोष्ठा । खेठा । खेप्ता ।

क्रादिनियमाल्लिटि रधादिभ्यः परत्वाद्विकल्पं के चिद्विद्वन्ति । अपरे पुनराहुः । पूर्वविधेरिङ्निबेधविधानसामर्थ्यादुलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्येति नित्यमिडा भवितव्यम् । ररन्ध्रिव, ररन्ध्रमेति भवति ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

निर इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य बलादेराट्धातुकस्य वा इडागमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टम् । निष्कोषितम् । निष्कोष्ट-
व्यम् । निष्कोषितव्यम् । निर इति किम् । कोषिता । कोषितम् । कोषित-
व्यम् । निस इति वक्तव्ये निर इति निर्वृत्तेशेन रेफान्तमुपसर्गान्तमस्तीति
ज्ञायते । तस्य हि निलयनमित्युपसर्गस्यायताविति लत्वं भवति । निसो हि
इत्यस्यासिद्धत्वाल्लत्वं न स्यात् ॥

इणिण्ठायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितवान् । निष्कुषितः ।
इड्यङ्गं नित्यार्थं, मारम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधको ऽन्यथा हि
विकल्पार्थ एव स्याद् अत्रैव नित्यमिडागम उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकारादावाट्धातुके इषु सह लुभ रुष रिष् इत्येतेभ्यो वा इडागमो
भवति । इषु । एष्टा । एषिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्यायं विकल्प इष्यते ॥
यस्तु इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेषिता प्रेषितुं प्रेषितव्यमिति नित्यं भवति ।
योषि इष आभीक्ष्ण्येति श्रयादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव । तदर्थमेव तीषसहेति सूत्रे
के चिदुदितमिषं पठन्ति । सह । सोठा । सहिता । लुभ । लोभिता । लोब्धा ।
रुष । रोष्टा । रोषिता । रिष् । रेष्टा । रेषिता । तीति किम् । एषिष्यति ॥

सनीयन्तर्द्धभस्जदम्भुश्रिस्व्यूर्णुभरज्जपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनाम् ऋधु भस्ज दम्भु श्रि स्व यू कर्णु भर ज्जपि सन्
इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम् । दिदेविषति । तुदू-
षति । सिसेविषति । सुसूषति । ऋध् । ऋद्धिषति । ईर्त्सेति । भस्ज । बिभ-
ज्जिषति । बिभक्षति । बिभर्जिषति । बिभर्त्तति । दम्भु । द्विदम्भिषति । धि-
प्सति । धीप्सति । श्रि । उच्छिष्यति । उच्छिष्यति । स्व । सिस्वरि-
षति । सुस्वृषति । यु । यियविषति । युयूषति । कर्णु । प्रार्णुनविषति ।
प्रार्णुनविषति । प्रार्णुनूषति । भर इति भृजित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहणं शपा
निर्वृत्तात् । बिभरिषति । बुभूषति । ज्जपि । जिज्ञपयिषति । जौप्सति । सन् ।
पिसनिषति । सिषाषति । के द्विदत्र भरज्जपिसनितनिषतिद्विराणामिति

पठन्ति । तितनिषति । तितंसति । तितासति । पिपतिषति । पित्सति ।
दिदरिद्विषति । दिदरिद्रासति । सनीति किम् । देविता । भृष्टा ॥

क्लिशः त्वानिष्टयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः त्वानिष्टयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्टा । क्लिशित्वा । क्लिष्टः ।
क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिष्टो विषाधनइत्यस्य त्वायां विकल्पः
सिद्ध एव निष्ठायां तु यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्लिश उपतापरत्ये-
तस्य तु त्वायां निष्ठायां च नित्यमिडागमः प्राप्नोति तदर्थं त्वायहणं क्रियते ॥

पूङ्गश्च ॥ ५१ ॥

पूङ्गश्च त्वानिष्टयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा । पवित्रत्वा । सोमो-
तिपूतः । सोमोतिपवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्युकः कितीति प्रतिषेधे
प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसतिक्षुधेरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च त्वानिष्टयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषितः ।
उषितवान् । क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् । वसतीति विकरणो निर्वृशार्थं
एव । वस्तेस्तूदासत्वादेव भवितव्यमिडा । पुनरिड्यहणं नित्यार्थम् ॥

अञ्जेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अञ्जेः पूजायामर्थं त्वानिष्टयोरिडागमो भवति । अञ्जित्वा जानु
कुहोति । अञ्जिता अस्य गुरुवः । उदितो वेति त्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तः,
निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तदर्थमिदं प्रारब्धम् । पूजायामिति
किम् । उदत्तमुदकं कूपात । उदृतमित्यर्थः ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेर्थं वर्त्तमानात् त्वानिष्टयोरिडागमो भवति । लुभित्वा ।
लोभित्वा । विलुभिताः केशाः । विलुभितः सीमन्तः । विलुभितानि पदानि ।
विमोहनमाकुलीकरणं तत्र त्वायां तीषसहलुभेति विकल्पो निष्ठायां यस्य
विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तः । विमोहनइति किम् । लुब्धो वृषलः । शीतेन
षीडित इत्यर्थः । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । गार्ध्वं यथाप्राप्तमेव भवति ॥

जृग्रश्च्योः श्चि ॥ ५५ ॥

जृग्रश्च इत्येतयोः त्वाप्रत्यये इडागमो भवति । जृग्रित्वा । जृग्रीत्वा ।
जृग्रित्वा । जृग्र इत्येतस्य श्युकः कितीति प्रतिषेधः प्राप्तो जृग्रेइदित्वाविकल्पः ।
त्वायहणं निष्ठानिवृत्त्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो धातोः त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति । शमु । शमि-
त्वा । शान्त्वा । तमु । तान्त्वा । तमिन्त्वा । दमु । दान्त्वा । दमिन्त्वा ॥

से ऽसिचि कृतचृतच्छृददृदनुतः ॥ ५७ ॥

सकारादावसिच्चादुं धातुके कृत चृत छृद दृद नृद इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
वा इडागमो भवति । कृत् । कर्त्स्यति । अकृत्स्यति । चिक्कत्सति । कर्त्सिष्यति ।
अकर्त्सिष्यत् । चिक्कत्सिषति । चृत । चर्त्स्यति । अचर्त्स्यत् । चिचृत्सति । चर्त्सि-
ष्यति । अचर्त्सिष्यत् । चिचिर्त्सिषति । छृद । छर्त्स्यति । अछर्त्स्यत् । चिच्छृत्सति ।
छर्त्सिष्यति । अछर्त्सिष्यत् । चिच्छृत्सिषति । दृद । दर्त्स्यति । अदर्त्स्यत् । तितृ-
त्सति । तर्त्सिष्यति । अनर्त्सिष्यत् । तितर्त्सिषति । नृत् । नर्त्स्यति । अनर्त्स्यत् ।
निनृत्सति । नर्त्सिष्यति । अनर्त्सिष्यत् । निनर्त्सिषति । सदति किम् । कर्त्सिता ।
असिचीति किम् । अकर्त्तात् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्दुतोः सकारादेरादुं धातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमि-
ष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् । वेष्यति । इङ्ग्रहणं नित्या-
र्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् । संगंसीष्ट । संगंसीष्ट । संगंस्यते । संजिगंसते । संजि-
गंसिष्यते । अधिजिगांसते । अधिजिगांसिष्यते । गमेरिडादेशस्यानकनगमां सनीति
दीर्घत्वम् । सदत्येव । गन्तास्मि । गन्तास्वः । गन्तास्मः ॥ आत्मनेपदेन समानप-
दस्यस्य गमेरयमिडागमो वेष्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यते । कृत्यपि भवति, पर-
स्मैपदलुकि च । संजिगमिषिता । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । जिगमिष
त्वमिति । पदशेषकारस्य । पुनरिदं दर्शनं गम्युपलक्षणाद्यं परस्मैपदग्रहणम् ।
परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितस्तस्मात्सकारादेरादुं धातुकस्येद्वयति । तन्मतेन-
संजिगंसिता अधिजिगंसिता व्याकरणस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्धश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥

वृत्तादिभ्यश्चतुर्भ्यः उत्तरस्य सकारादेरादुं धातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो
न भवति । वृत् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वृधू । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् ।
विवृत्सति । वृधू । शर्त्स्यति । अशर्त्स्यत् । शिष्टत्सति । स्यन्दू । स्यन्त्सति । अस्य-
न्त्स्यत् । सिष्यन्त्स्यति । चतुर्भ्यः इति न वक्तव्यम् । वृद्धग्रहं हि तत्र वृत्तादिपरि-
भाष्यार्थे क्रियते कूप सामर्थ्यं वृद्धिः, तदेव यदि वृत्तादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञा-
यते न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति, तस्मिन्नेव स्यन्दे वृद्धिर्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं

प्रतिषेधो यथा बाधेतेति । वस्तुयहणे हि सति तात्पर्येण व्यन्दिः संनिधापिते
भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिषीष्ट । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत् । विवर्त्तिष्यते । अथा
आत्मनेपदेन समानपदस्येभ्यो घृतादिभ्य इडागम इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः
कृत्यापि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । विवृत्तिता । विवृत्स त्वमिति *

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥

क्लृप उत्तरस्य तासेः सकारादेश्चावृधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो
भवति । कल्पता । श्वः कल्पयति । अकल्पयत् । विकल्पति । परस्मैपदेष्वि
त्येव । कल्पितासे । कल्पिषीष्ट । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत् । विकल्पिष्यते
क्लृपेरघात्मनेपदेन समानपदस्यस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यापि
हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । विकल्पिता । विकल्प त्वमिति ॥

अचस्तास्यत्यन्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवो ऽजन्तास्तेभ्यसासाविष्य घलीडागमो
भवति । याता । ययाथ । चेता । चिचेथ । नेता । नेनेथ । होता । जुहोथ
अथ इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तास्वदिति बिम् । लूत्वा । लुलविथ
घलीति किम् । याता । ययिष । ययिम । अनिङ्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषे
वक्तव्यम् । नित्यग्रहणं किम् । विधोता । विधविथ । विदुधविथ । तां
विभाषितेष्टस्यलि नित्यमिडागमो भवति । तास्वदिति घतिनिर्द्देशः किमर्थः
तासौ सतस्यलि प्रतिषेधार्थः । यो हि त्पसावसक्तसत्त्वाच्च नित्यानिट् तस्य
यलि प्रतिषेधो न भवति । जघसिथ । उघयिथ । उत्तरसूत्रेपि तास्वदि
वर्त्तते अदादेशो हि घसिर्वजादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशेत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविष्य घलीडा
गमो न भवति । पक्ता । पपकथ । यष्टा । इयष्ट । शक्ता । शशकथ । उपदे
शइति किम् । कष्टा । वकषिथ । अत्सत इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तप
रकरथ किम् । राट्ठा । रराधिथ । तास्वदित्येव । निघृषति । जघदिथ । नित्य
मनिट् इत्येव । अङ्गा । अञ्जिता । आनञ्जिथ ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

अकारान्ताङ्गातोभारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासाविष्य नित्यानिटस्यति
इडागमो न भवति । स्मर्ता । सस्मर्ष । ध्वर्ता । ध्वर्ष्य । सिद्धे सत्यामे

* विवृत्तिस्तुम् विवृत्तित्वमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कर्ता वकषेति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

नियमार्थः । अत एव भारद्वाजस्य नान्येषां धातूनाम् । ययिष । वयिष ।
पेचिष । शेकिष । तदयमर्थोऽपूर्वयोऽर्थयोर्विकल्पः । तपरकरणमृकारान्तस्य
निरुद्धार्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत्स्यात् ॥

बभूयाततन्यजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ आततन्य जगृभ्म ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।
निगमो वेदः । बभूथ । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । बभूविषेति भाषायाम् ।
आततन्य । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्य । आतेनियेति भाषायाम् । जगृभ्म । जगृ-
प्माते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् । ववर्थ । ववर्थ त्वं हि
ज्योतिषा । ववरिषेति भाषायाम् । ऋादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं
श्वनं निगमएव न भाषायामिति ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतयोऽस्यलि विभाषा इहागमो न भवति । ससृष्ट ।
ससर्जिष । ददृष्ट । ददर्शिष ॥

इडस्यन्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अति अर्त्ति व्ययति इत्येतेषां यलीहागमो भवति । आदिष । आरिष ।
अविष्ययिष । व्यो न व्यो लिटीत्यात्वप्रतिषेधः । अस्तिव्ययत्योऽर्त्तौ भारद्वाज-
येति नियमद्विकल्पः । अर्त्तेरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्रेड्यहणं विस्पष्टार्थम् ।
विकल्पविधाने हि सति अस्तिव्ययतियहणमनर्थकं, प्रतिषेधविधाने चार्त्तियह-
णमिति नित्योऽयं विधिरिड्यहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजाद्घसाम् ॥ ६७ ॥

हृतद्विर्वचनानामेकाद्यां धातूनाम् । आकारान्तानां घसेश्च वसाविहा-
गमो भवति । आदिषान् । आशिषान् । पेचिषान् । शेकिषान् । धात्वभ्यास-
योरेकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विर्वचना एते एकाद्वो
भवन्ति । आत् । ययिषान् । तस्यिषान् । घस् । जज्ञिषान् । सिद्धे सत्पारम्भो
नियमार्थः । एकाजाद्घसामेव वसाविहागमो भवति नान्येषाम् । विभिद्वान् ।
विच्छिद्वान् । बभूषान् । शिञ्जिषान् । ऋादिनियमात्प्रतिषेधाभावाच्च य इट्
पसक्तः स नियम्यते । आदुह्यमनेकाजर्थे द्विर्वचने हि कृते इटि हि सति आतो
तोपेभ भवितव्यं, दरिद्रातेस्तु कास्यनेकाज्बह्वं पुलुप्यादर्थमित्याशा भवित-
व्यम् । दरिद्राचकार । अथाप्यान् क्रियते तथापि च दरिद्रातेरादुधात्तुकेलोपः
सेदुश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुप्ते इहागमस्य निमित्तं
वहतमिति न इहागमो भवति । इदरिद्रानिति भवितव्यम् । घसेरपि यदि

यहणमिह न क्रियते तदा द्विर्वचनात् परत्वाद् असिभसोर्हसि चेति उपधाने कृते द्विर्वचनमेव न स्यादवच्छक्त्याद्, इह तु असिग्रहणाद् उपधालोपम परत्वाद्विहागमो बाधते । तत्र कृते गमहनजनजनघसामित्युपधालोपः । स द्विर्वचनेषीति द्विर्वचने कर्तव्ये स्यानिवद्ववति, तेन जसिवानिति सिध्यति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां यसौ विभाषा इहागमो भवति गम । जग्मिवान् । जगन्वान् । मो नो धातोरिति नकारः । हन । जग्मिवान् । जगन्वान् । विद । विविदिवान् । विविद्वान् । विश् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना । साहचर्यादिह विदेस्सौदादिकस्य लाभार्थस्य ग्रहणम् । ज्ञानार्थस्य नित्यं विविद्वानित्येव भवति ॥ दृशेत्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान्

सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥

सनेतिः सनेतेर्वा धातोः सनिंससनिवांसमिति निपात्यते * । अजि त्वाने सनिंससनिवांसम् । इहागम एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । स हि पूर्वोदन्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । छन्दसीदं निपातनं विज्ञायते† भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋदुनोः स्ये ॥ ७० ॥

चकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इहागमो भवति । करिष्यति । हरिष्यति । हरिष्यति । स्वरतेर्दृत्वाद्दुनोः स्य इत्येतद्ववति विप्रतिषेधेन । स्वां श्यति । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अञ्जेः सिचि इहागमो भवति । आज्जीत् । आज्जिष्टाम् । आज्जिष्टु सिचीति किम् । अङ्गा । अञ्जिता । कदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इहागमो भवति । अस्तु वीत् । असावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेष्विति किम् । अस्तोष्ट । असोष्ट अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सकृच्च ॥ ७३ ॥

यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगममो भवति प स्मैपदे सिचि इहागमश्च । यस् । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिष्टुः । अ

* हनिपूर्वस्य सनेतिः सनेतेर्वा हनिंसहनिवांसमिति निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः

† अयं जानुपूर्वी छन्दस्येव निपातनं विज्ञायते इति पा० २ ।

तीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषुः । अनसीत् । अनसिष्टाम् । अनसिषुः । आका-
तानाम् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा
द्विः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिविध्यते । परस्मैपदेष्वित्येव । अयंस्त । अरंस्त ।
अनस्त ॥

स्मिपूङ्गुञ्जवशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिप् पूङ्गुञ्ज अञ्ज अशू इत्येतेषां धातूनां सनीङागमो भवति ।
स्मयिषते । पिपयिषते । अरिरिषति । अञ्जिषति । अशिषिषते । कुका-
दृषं पूजो मा भूत् । पुपूषति इत्येष तस्य भवति । अशेरुदितो यद्व्याद-
।तेनेत्यमिङागमोऽस्येव ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इङागमो भवति । कृ । विकरिषति । गृ ।
गरिषति । वृह् । विवरिषते । धृह् । दिधरिषते । प्रच्छ । पिप्रच्छिषति ।
श्रथ्य इति किम् । सिसृक्षति । किरतिगिरत्यारिट् सनि वेति विकल्पः
।तः वृतो वेति वास्यटो दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इङागमो भवति । रुद् ।
रुदिति । स्वप् । स्वपिति । श्वस् । श्वसिति । अन् । प्राणिति । ज्ञत् ।
ज्ञिति । पञ्चभ्य इत्येष । जागर्त्सि । सार्वधातुकदिति किम् । स्वप्ता । वलादे-
।त्येव । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इङागमो भवति । ईशिषे ।
शष्य ॥

ईडज्जिनाङ्गे च ॥ ७८ ॥

ईड ज्ञन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातु-
स्य इङागमो भवति । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । ईडिषे । ईडिष्य । ज्ञनिध्वे ।
निध्वम् । ज्ञनिषे । ज्ञनिष्य । ज्ञनी प्रादुर्भावइत्यस्य क्कान्तसत्वात् श्यनो
॥ उपधालोपाभावाच्च ॥ ज्ञन ज्ञनइत्यस्यापि श्लुविकरणस्य ग्रहणमचेद्यते ॥
स्य कर्मव्यतिहारे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिष्य । व्यतिजज्ञिध्वे व्यतिजज्ञि-
म्, इति च भवति ॥ ध्वशब्दे ईशेरपि इङागम इष्यते ॥ ईशिध्वमिति,
दप्ये के विदीडिज्जिनोः सूध्ये वेति सूचं पठन्ति । तच्च यकारादेः सेशब्दस्य
परधोपादानाच्चशब्दो भिन्नकर्मईशरनुकर्षणार्थं विज्ञायते । ईडिज्जिनं

सेधयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं, विविधा हि सूत्रस्य ह्यतिः पाणिनेरिति ध्ये इति कृतटेरेत्यस्य ग्रहणात् लङि ध्वमि न भवितव्यमिटा । लोटि पुनरेव द्वेषविकृतस्यानन्यत्वाद् भवितव्यमिटा ॥

लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

सार्वधातुक इति वर्तते * । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सक रस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः । यो यासुटसुटसीयुटाम् कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्यो किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुक इत्येव । क्रियास्ताम् । क्रियासुः । कृषीष्ट कृषीयास्ताम् । कृषीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुरित्यत्रोस्यपदान्तादिति पररूपं बाधितम् अत इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकारणं किम् । यायात् । सार्वधा तुकरत्येव । चिकीर्षात् । ननु चातो लोपेनात्र भवितव्यम् । पचेदित्यत्रा हि तर्हि अतो दीर्घो यजीति दीर्घत्वेन भवितव्यम् । तदनेनावश्यं विध्वन बाधितव्यम् । स यद्येव दीर्घस्य बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात् स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तद येन नाम्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्याच्च पुनरतो लोपस्य । येय इत्यपि भक्तिको निर्वृणः, य इति वा षष्ठीनिर्वृणो यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्वा कृतः सौचत्वाच्चिर्वृणस्येति । के चिद् अजातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । ते सकारान्तः स्थानी षष्ठीसमासश्च ॥

आतो छितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य द्विद्वयस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इ इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते । यजेथे । यजेताम् । यजेथाम् । सार्वधातुकमपिद्वित्यत्र न द्वितीय द्विद्वित्येवमङ्गीक्रियते ऽपितु हि इव द्विद्वदिति पूर्वसूत्रस्य उल्लुङ्गितवतीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यो नाङ्कुटादिसूत्रे द्विद्ववतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा अनुदासहित आत्मनेपदमि आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् । पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते छित इति किम् । पचामहे । यचामहे । अत इत्येव । चिन्वाते । सुन्वाते तपरकारणं किम् । मिमाते । मिमाथे ॥

* सार्वधातुक इति वर्तत इत्येकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोङ्गस्यातो मुगामो भवति । पद्यमानो, यजमानः । अकार-
गान्नभक्तोयं मुक् अदुपदेशयहणेन एह्यतइति अदुपदेशादिति लसार्वधातुका-
नुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो क्तित इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति, तपरनिर्द्वैशाश्च
प्रविष्यति । मुक्ति सत्यध्वर्तुमात्रो भवति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि
न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशयहणं तत्र क्रियते । तेन उपदेशादूर्ध्वं सत्यपि
कालभेदे भवितव्यम् । तथा च पचावः पचाम इत्यापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र
पञ्चम्या परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
अष्टानाम् । अष्टासु । विभक्ताविति किम् । अष्टत्वम् । अष्टता । आ इति
क्तिनिर्द्वैशोयमाकृतिनिर्देशे तु नकारस्थाने ऽनुनासिकाकारः स्यात् ।
इत्येनायमाकारो भवत्येतज्जापितमष्टनो दीर्घादिति दीर्घयहणादष्टाभ्य
तेशिति च कृतात्वस्य निर्द्वैशात्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति । तदन्तवि-
धवाच्चेत्यते । प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टौ ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् ।
रभिः । हलीति किम् । रायो । रायः । विभक्ताविति किम् । रैत्वम् । रैता ।
पृज्वेद्विरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मादित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ।
युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अनादेश इति किम् । युष्मत् ।
अस्मत् । हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेशयहणेन प्रयोजनं
योवीति तदिद्वैव क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् ।
वाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थे वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने माषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशे भवति । युवाम् । आवाम् । प्रथमाया इति किम् । युवयोः । आवयोः द्विवचनइति किम् । त्व,महं, यूयं, वयम् । भाषायामिति किम् । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाधे ॥

योचि ॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वया मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अवीति किम् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्र यदि हलीत्यनुवर्तते शक्यमकर्तुमपीत्येतत् तत्स्मर्यते विस्मृष्टार्थम् । अनादेशइत्येष । त्वन्नच्छति । मन्नच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति । कश्च शेषः, यच्चाकारो यका रश्च न विहितः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यच तेषु * लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मय्यम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् शेषयहणं विस्मृष्टार्थम् । शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्माच्च भवति, त ब्राह्मणी । अहं ब्राह्मणी । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य अलिङ्गे वा युष्मदस्मदौ इति । केचित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । का वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेषः, ते वादेशा मपर्यन्तस्य विधीयन्ते । तेन मपर्यन्ता योन्यः स शेष इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्यत्ययमधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्ये तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति किम् । युवकामावकामिति साकरकस्य मा भूत् । त्वमावेकवचने । त्वया मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा भूत् । तथा च सति त्वमयोरकारण बोधीति यकारे कृते ऽनिष्टं रूपं स्यात् । मान्तस्येत्येष सिद्धे ऽस्मिन् यत्परि ग्रहणं कृतमवधिद्योतनाय तन्मान्ते मा भूत्, कदा, यदा† एतन्तयोः क्ति मास्तत्वं विद्यते, युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च योरच क्त्वा लुप्तत्वाच्च विद्यते ।

* शेषे इति कतुषु पुस्तकेषु पाठः ।

† मा भूयदा तदेति पदमङ्गरीकृतः पाठः ।

युवावौ द्विवचने ॥ ६२ ॥

द्विवचनइत्यर्थेयहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्व्यर्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव आद्य इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाम्भ्याम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्वर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्वर्थे-योर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न बाध्येते । अतिक्रान्तं युवा, मतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् । युवा, मतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवा, मतियुवया । अत्यावया । अतिक्रान्तेयुवा, मतियुवाभिरत्यावाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवा, मतियुवभ्यमत्यावभ्यम् । अतिक्रान्ताद् युवा, मतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अति-युवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवा, मतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते युवा, मतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवा, मतियुवासु । अत्यावासु । त्वाहादीनां तु विषये परत्वात्तत्रैव भवन्ति । अतिक्रान्तौ युवा, मतिव्यम् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियुवम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् । अतिमहम् । अतिक्रान्तस्य युवा, मतितव । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्व-बहुत्वयोर्वर्तन्ते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ त्वाम्, अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तदन्तवि-धिरत्र भवति । अङ्गाधिकारे तस्य च यहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति * ।

त्वाहौ सौ ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमह्यौ ऊयि ॥ ६५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतो ऊयि परतः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥

तवममौ ऊसि ॥ ६६ ॥

* अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेत्यादि बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । तदेव तु युक्तम् । परमस्त्वर्थं दर्शनात् ।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परत
तव । मम । परमतव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमावेकवचने ॥ ९७ ॥

एकवचनइत्यर्थनिर्द्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविष
तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया
मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समासे एकार्थं युष्मदस्मदी भवत
समासार्थस्य स्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमाव
देशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्येवमादीनां पूर्वो
प्रतिषेधेन तद्वेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्
त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान् । अतिमान् । अति
क्रान्ताभ्यां त्वा,मतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तेस्त्वामतित्वाभिः
अतिमाभिः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ॥

प्रत्ययेान्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥

एकवचनइत्यनुवर्त्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकस्ये वर्त्तमानयोः
ष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । तत्रायं, त्वदीयः । मदीयः
अतिशयेन त्वं, त्वत्तः । मत्तः । त्वामिच्छति, त्वद्वति । मद्वति । त्वमिवार
रति, त्वद्वते । मद्वते । उत्तरपदे । तव पुत्र,स्त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । त्वं नाथोम
त्वचाथो, मन्नाथः । एकवचनइत्येव । युष्माकर्मदं युष्मदीयम् । अस्मदीयम्
युष्माकं पुत्रो ऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पुत्रः । विभक्तावित्यधिकारा
पूर्वयोगो विभक्ताविव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्यम
रम्भः । ननु चान्त्राण्यन्तर्वर्तिनी विभक्तिरस्ति तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नै
शक्यं, लुका तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तै
भविष्यतः । एतदेव रुर्द्वादेशवचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गा
लुक् बाधते इति । तेन गोमान्नियोस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुक्
बाध्यते । एवं च सति त्वाहौ सावित्येवमादयोपि प्रत्ययेान्तरपदयोरादेशौ
भवन्ति । त्वं प्रधानमेषां स्वप्रधानः । मत्प्रधानः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्र
ऽस्मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्वितं मद्वितम् । तव पुत्रस्त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः । अ
किमर्थमेषां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतच्च विज्ञायते । लत्यस्थित्यपेक्षया । ज्ञाप
कार्यं ह्येतस्मिन्बहुतरमिष्टं संरक्षते ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसु ॥ ९९ ॥

त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रियां वर्त्तमानयोस्त्रिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ

भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियामिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु लिङ्गान्तरे तथाप्यादेशो भवत एव । प्रियास्तिस्त्रौ ब्राह्मणयोस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्र ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसा । प्रियचतस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतस्र । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । नट्युतश्चेति समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गं तदा आदेशो न भवतः । प्रियास्त्रयोस्याः प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृका नाम यामः ॥ चतस्र्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरित्यत्र स्वरो भवति । हलादिशहणसामर्थ्यान्निपातनस्वरो बाध्यते ॥

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिस्र चतस्र इत्येतयोर्ऋतः स्याने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णोत्त्वङ्सर्वनामस्यानगुणानामपवादः । परमपि द्विसर्वनामस्यानगुणं पूर्वविवृतिषेधेन बाध्यते । अचीति किम् । तिसृभिः । चतसृभिः । ऋत इति तिस्रचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः । जरसा दन्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे त्वा परिदद्युः । जरयै त्वा परिदद्युः । अचीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । नुमोजरमादेशो विप्रतिषेधेन । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्न भवति आनुपूर्व्या सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते लुगन्भावो जरसभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक्तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते । अम्भावोपि परत्वाज्जरसादेशेन, न च पुनर्लुक्शास्त्रं पवर्तते ध्रुष्टावसरत्वाद् इत्येवमेव भवति अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति ।

* बहिरङ्गलक्षणस्याविच्छत्वादिना पुस्तकान्तरे पाठः ।

प्रथमैकवचने तृतीयावबहुचने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैरिति भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणं, संनिपातलक्षणो विधिरिति तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादिनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद् । स्य त्या । त्ये । तद् । सः । तौ । ते । यद् । यः । यौ । ये । एतद् । एष्येतौ । एते । इदम् । अयम् । इमौ । इमे । अदस् । असौ । अमू । अमी द्वि । द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति भवत् । भवान् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह भवति । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । त्यद्विप्रधाने तु शब्दे भवत्येष । परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । कौ के । साकृत्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते किमेदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुह । तिहारितीकार उच्चारणार्थः ॥

क्वाति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति क्व । गमिष्यसि । क्व भोत्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किं ह्रदिति च प्रत्यान्तरं न विधीयते साकृत्कार्थम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः त्यद् । स्यः । तद् । सः । एतद् । एषः । अदस् । असौ । अनन्त्ययोर्ति किम् । हे स । सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकृत्काट्टा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ यदा औत्वप्रतिषेधः तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः । असकौ ॥ उत्तरपद

तानां त्यदादीनामङ्गतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ परमाहम् । परमा-
यम् । परमानेन ।

अदसः सोर्भवेदोत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥

आप एत्वं भवेत्स्मिन्न ऋलीत्यनुवर्तनात् ।

प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मका-
रस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो ढकारस्य स्याने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ ।
इमे । इमम् । इमौ । इमान् * ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे
सीति वचनात्स्थियामयं यकारः ॥

इदो ऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः ।
सीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य स्याने अन् इत्ययमादेशो भवति आपि
विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः ।
आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनात्मभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आभ्या-
म् । अभिः । अभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थके ऽलौन्त्यविधिरिति सर्वस्यायमि-
द्रूपस्य लोपः । अथ वा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्यद्वयमनुवर्तते † ॥

मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । माष्टा । माष्टम् ।

* इह साविति न संबध्यते, उत्तरसूत्रे साविति वचनादित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† अथ वा नोद्यमलोप्यलोप इति पा० २ पुस्तकान्तरे ।

मार्ष्ट्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्ययएव
वेदितव्यम् । कंसपरिमृष्ट्यां कंसपरिमृष्टिरित्यत्र न भवति ॥

अत्रो ज्ञिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य जिति णिति च वृद्धिर्भवति । जिति । एकस्तण्डुलनि-
चायः । द्वौ शूर्पनिष्पायौ । कारः । हारः । णिति । गौः । गावौ । गावः ।
सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यैत्रम् । ज्यौत्नः । जयतेर्यौतेश्च उणादयो बहु-
लमिति ण् प्रत्ययः । अयतेरपि ण् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्याने जिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाक-
स्त्यागो, यागः । पाचयति । पाचकः । पाठयति । पाठकः । अत इति किम् ।
भेदयति, भेदकः । उपधाया इति किम् । चकासयति तत्तकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते जिति णिति च प्रत्यये परतोङ्गस्याचामादेरचः स्याने वृद्धिर्भवति ।
गार्ग्यः । वात्स्यः । दातिः । प्रातिः । णिति । औपगवः । कापठयः । त्वाप्ठो
जागत इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोङ्गस्याचामादेरचः स्याने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्यः
कृक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्ग्रहतेष्टक् । आत्तिकः । शालात्तिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिशपा दित्यवाङ् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादे-
रचः स्याने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति जिति णिति किति तद्धिते परतः ।
देविकायां भवमुदकं, दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः शालयः, दाविका-
कूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां यामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचां
यामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साप्याकार एव भवति । शिशपा । शिशपाया
विकारश्चमसः, शांशपश्चमसः । पलाशादिरयं तेन पले अण् अनुदात्तादिल-
क्षणे वा अञ् । शिशपास्यले भवाः, शांशपास्यलाः । पूर्वशिशपा नाम प्राचां
यामः तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यवाङ् । दित्योह इदं, दात्योहम् । दीर्घसत्रे

भवं, दार्घमन्नम् । अयेसि भवं, आयसम् ॥ वहीनरस्येदुचनम् ॥ * ॥ वृद्धि-
व्ये ऽचामादेरचः स्थाने वहीनरस्य इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं, वैही-
नरिः । के चित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरमिच्छन्ति ॥

केकयमिच्छयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥

केकय मिच्छयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्वृत्ते
जिति णिति किति च परतः । केकयस्यापत्यं कैकेयः । जनपदशब्दात्तन्निधा-
द्रजित्यऽप्रत्ययः । मिच्छयुभावेन श्लाघते, मैत्रेयिकयाश्लाघते । गोत्रचरणाच्छ्ला-
घात्याकारतदघेतेष्विति वुञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते । लोके ऋषि-
शब्दो गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलय । प्रलयादागतं, प्रालेयमुदकम् ॥

न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकारभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु
यकारवकाराभ्यां पूर्वमैवागमौ भवतो जिति णिति किति च तद्वृत्ते परतः ।
यकारादैकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वैयसनम् । व्याकरणमधीते,
वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवश्वः । ख्याभ्यामिति किम् । त्रयस्यापत्यं
त्रार्थः । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतेश्चान्ना
याताः । प्रतिषेधवचनमैवो विषयप्रकृत्यर्थे, मिह मा भूद्वाध्यश्वः । माध्यश्व-
रिति । नह्यत्र ख्याभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोऽपि नास्ती-
यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वञ्चलित्वे भवः, पूर्वत्रैय-
लित्वः । यत्र तूत्तरपदसंबन्धी यण् न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः । द्वे अशीती
भूतो भूतो भावी वा द्वाशीतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां ख्याभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न
भवति पूर्वौ तु ताभ्यामैवागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपा-
लस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिशचात्र भवति । स्वरमधिकृत्य कृतो गन्धः,
सौवरः । सौवरोध्यायः । सौवर्ग्यः सप्तम्य इति । व्यल्कशे भवः, वैयल्कशः ।
व्यल्कीत्याह, सौवस्तिकः । स्वर्भयः, सौवः ॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः
। * ॥ स्वर्गमनमाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति के चित्पठन्ति, तदनर्थ-
कम् । शोभनो ऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वणैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्यु-
त्पत्तिः क्रियते । स्वाध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठा-
त्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येष । स्फ्यकृतस्यापत्यं, स्फैयकृतः ।
खादुमृदुन इदं, सौवादुमृदवम् । श्वन् । शुन इदं, शौवनम् । अचणि इति
शक्तिभावः । शुनो विकारो मांसं, शौवम् । प्राणिरजतादिभ्योजिप्सञ् । श्वादं-

प्रायां भवः, शैवादंष्ट्रो मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वशामे भवः, सौवशामिकः ।
अध्यात्मादित्वाट्टञ् । अपदान्तार्थायमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यत्क-
श । स्वस्ति । स्वर । स्फुटत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व ॥

न्ययोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्ययोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरवः स्याने वृद्धिर्न
भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्ययोधस्य विकारः, नैययोधश्च-
मसः । केवलस्येति किम् । न्ययोधमूले भवाः शालयः, न्यायोधमूनाः शालयः ।
न्ययोहयतीति न्ययोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं, मध्युत्पत्तिपक्षे विध्वर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तच्च भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः । व्याव-
क्राशी व्यावलेखी व्याववर्ती व्यावहासी वर्त्तते । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रिया-
मिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताण्यवः स्त्रियामञ् * ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येषमादीनां यदुक्तं तच्च भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः ।
स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गः ।
व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति, व्यावहारिकः । व्यवहारशब्दाय लौकिके
वृत्ते वर्त्तते न तु कर्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्द-
पाठादत्र प्राप्तिः स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यङ्ग । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तच्च भवति । श्वभस्त्रस्यापत्यं, श्वभ-
स्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । स्वशब्दे द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येत-
देव ध्वनं ज्ञापकम् ॥ इकारादियहणं कर्त्तव्यं श्वागणिकाकार्थम् ॥ * ॥ श्वग-
णेन चरति, श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्वृत्ते प्रतिषेध
इष्यते ॥ श्वाभस्त्रेरिदं, श्वाभस्त्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तच्च भवति । श्वापदस्येदं,
श्वापदम् । शैवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तोचिणलोरिति प्रागेतस्मात् । यद्वि-
कर्तुमनुकमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यस्यवयादृतोः । पूर्व-

वार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम् । यत्र पञ्चमीनिर्देशो नास्ति सो प्रोष्टपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमीनिर्देशोऽपि विस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे वैया वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवाद्भुतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य अतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहैमनम् । पूर्वं वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे वर्षाभ्यष्टक् हेमन्ताच्च सर्वत्राण च तलोपश्च इत्यण प्रत्ययः, तत्र अतोवृद्धिमद्विधावयववादिनि * तदन्तविधिः । अवयवादिति किम् । पूर्वसु वर्षासु भवं पौर्ववार्षिकम् । कालाट्ठञ् इति ठञ् । अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाद्भुज्जनपदस्य ॥ १२ ॥

सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्याश्च अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वृज् । सुसर्वाद्भुदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशो ऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः । पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् । पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः, पौर्वपञ्चालकः । अपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् । पौर्वमद्रः । अपरमद्रः । मद्रेभ्यो ऽजित्यऽप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेणामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । ग्रामाणाम् । पूर्वेषु ग्रामशय्यां भवः, पूर्वेषुग्रामशयः । अपरैषुग्रामशयः । पूर्वकार्यमृत्तिकः । अपरकार्यमृत्तिकः । नगराणाम् । पूर्वस्मिन्याटलिपुञ्जं भवः, पूर्वाटलिपुञ्जकः । अपरपाटलिपुञ्जकः । पूर्वकान्यकुञ्जः । अपरकान्यकुञ्जः । ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोश्च

* क्व विदवयवानामिति बल्लोबहुवचनान्तः पाठः । सो ऽयुक्तः । अर्थासंगतेरिति तदमञ्जरी ।

पादानं तत्संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदे हि समुदायः पूर्वेषुकामशय्यादिः
शामनामधेयम् । पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह । तत्र यामवाचि-
नमाङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते ।
इतरत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव । पूर्वेषु कामशय इत्येवमादिषु कृता-
यामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने
वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरावधीष्टौ भूतो
भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः । संख्यायाः । द्वे षष्ठी अधीष्टौ भूतो भूतो
भावी वा, द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । द्विषष्ट्यादिशब्दे वर्षेषु संख्येयेषु वर्त्त-
मानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संव-
त्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः त्रैस-
मिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । द्विवर्षा त्रिवर्षा माणविकेत्यपरिमाणविस्ताचि-
तेति पर्युदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति
णिति किति च परतः, स चेत्तद्वृत्तो भविष्यत्यर्थे न भवति । द्विवर्षे अधीष्टौ
भूतो भूतो वा, द्विवार्षिकः । त्रिवार्षिकः । अभविष्यतीति किम् । यस्य त्रैवार्षिकं
धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विक्रये स सोमं पातुमर्हति । त्रीणि वर्षाणि
भावीति त्रैवार्षिकम् । अधीष्टभृत्योरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते
हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्वृत्तार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टौ भूतो वा कर्म करिष्य-
तीति, द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न
भवति । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य, द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं, द्विसौ-
वर्षिकम् । विभाषा कार्यापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति
लुको विकल्पः । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं, द्वित्रिपूर्वात्रिष्काद्, द्विनैष्किकम् ।
असंज्ञाशाणयोरिति किम् । पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । पञ्च
लोहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विग्रहस्तदस्य परिमा-
णमिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्वृत्तान्तश्चायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाण्याभ्यां

क्रीतं, द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । शाणाद्वा, द्वित्रिपूर्वादणवेच्यण् प्रत्ययः । असंज्ञा-
शाणकुलिजानामिति के चित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥

जइति जातार्थो निर्वृश्यते । तत्र यस्तद्वितो विहितस्तस्मिन् जिति
णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । प्रोष्ठपदा-
नाम नक्षत्रं ताभिर्युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुब्धविशेषइति लुप् । प्रोष्ठपदामु-
क्तातः । अतुनक्षत्रेभ्योऽण्यण् । प्रोष्ठपदो माणवकः । जइति किम् । यदा
प्रोष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति । प्रोष्ठपदामु भवः प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदाना-
मिति बहुवचननिर्वृत्त्यात्यर्थायापि एह्यते भद्रपाद इति ॥

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेङ्गे पूर्वपदस्यात्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वेति तद्विते जिति णिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सौहार्दम् । सुहृद-
स्य भावः, सौहार्दम् । सुभगस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया
पत्यं, सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याण्यादिषु सुभगदुर्भगेति पठ्यते ।
भग मन्त्रे इत्युक्तात्रादिषु पठ्यते । तत्रात्तरपदवृद्धिर्नैष्यते । महते सौभगाय ।
न्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः,
क्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुवैन्धवः । पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते,
न तदन्तविधिरिष्यते इत्यस्यप्रत्ययः ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादे-
वः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । अनुशतिकस्ये-
त्, आनुशतिकम् । अनुहोडेन चरति, आनुहौडिकः । अनुसंवरणे दीयते,
आनुसांवरणम् । अनुसंश्रित्सरेण दीयते, आनुसांश्रित्सरिकः । आङ्गारवेणुनाम
निश्चितस्यापत्यम्, आङ्गारवैणवः । असिहत्य । तत्र भवं, आसिहात्यम् । अस्य-
त्य इति के चित्पठन्ति ततोऽपि विमुक्तादित्वाद्गण् । अस्यहृत्यशब्दोऽस्मिन्वधा-
यस्ति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य,
आस्यहेतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चा-
नुक्तं । वध्याग इति विदादिरयं, तस्यापत्यं वाध्यागः । पुष्करसत्, अनुहरत्,
तो वाङ्मादिषु पठ्यते । पौष्करसादिः । आनुहारतिः । कुहकत गर्गादिः, कौह-
कात्यः । कुहपञ्चाल । कुहपञ्चालेषु भवः, कौहपाञ्चालः । जनपदसमुदायो
जनपदयहणेन एह्यते इति धुञ् न भवति । उदकशुद्धस्यापत्यम्, औदकशौडिः ।
हिलोक । बरलोक । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपद-

स्येति ठञ् । सर्वलोक । तत्र विदितः, सार्वभौमिकः । सर्वपुरुषस्येदं, सार्वभौ-
 रूढम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः,
 प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्रैण्यः । कुलटाया वेतीनङ् * ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥
 राजपौरुष्यम् । ष्यञीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । उदीचां
 वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । शतकुम्भसुखशयनादयः । शतकुम्भे भवः, शातकौम्भः ।
 सौखशायनिकः । पारदारिकः † । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आकृतिगण-
 श्चायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममर्हति, अभिगामिकः । अधि-
 देवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । चतस्र एव विद्याः, चातुर्वैद्यम् ।
 स्वार्थं ष्यञ् । अनुशतिक । अनुहोड । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य ।
 वध्याग । पुष्करसत् । अनुहरत् । कुक्षत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक ।
 परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात्
 ष्यञि ॥ सूत्रनड ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति
 तद्वृत्ते ञिति णिति किति वा परतः । आग्निमास्तीमनद्वाहीमालभेत । आग्नि-
 मास्तं कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तर्हाविःसंबन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति ।
 स्कन्दविशाखौ देवते अस्य, स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती । ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तच्च भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति
 किम् । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दे द्वावचौ तत्र तद्वृत्ते
 एकस्य यस्येति लोपो ऽपरस्य पूर्वण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेवं
 प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चा-
 देकादेश इति, तेन पूर्वेषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तच्च भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् ।
 दीर्घादिति किम् । आग्निवास्तीमनद्वाहीमालभेत । अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयो-
 रित्यस्यानङ्गवादस्य इवृद्धाविति प्रतिषेधो विधीयते तेन दीर्घात्परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

* अपपाठो ऽयम् । तत्र हि स्वरूपयज्ञायम् । कल्याणपाठिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते तस्मा-
 त्कल्याणपादीनामिति पाठ इति पटमञ्जरी ।

† अतकुम्भेत्यारभ्य पारदारिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

प्राचां देशे नगरान्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । सुह्यनगरे भवः, सौह्यनागरः । पौण्ड्र-
नागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगरमुदत्त, तत्र भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तर, मुत्तरपदस्य विभाषितं तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः ।
कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् ।
सौवर्ण्यवलजः । सौवर्ण्यवालजः ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भ-
वति पूर्वस्य तु वा भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धद्वौषणे
क्रीतमाद्वौषणिकम् । अर्द्धद्वौषणिकम् । अर्द्धकौडविक, माद्वौषणिकम् । परिमा-
णस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकम् * ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्वृत्ते
जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धकंसिकः ।
अर्द्धकंसिकः । अत इति किम् । अर्द्धकौडविकः । तपरकरणं किम् । इह मा
भूत् । अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी, किं च स्यात् अर्द्धखारी भार्या यस्य अर्द्ध-
खारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वृत्तस्यारक्तविकारइति पुंवद्वावप्रतिषेधो न
स्यात्, यत्र हि तद्वृत्ते वृद्धिः प्रतिषिध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंव-
द्वावो न प्रतिषिध्यते । यथा वैयाकरणी भार्या अस्य, वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ठे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ठे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा
भवति । प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । शुभ्रादिभ्यश्चेति ठक्
प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ठक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्वृत्तेषु परत उत्तरपदस्याचामादे-
रचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः । प्रवाह-

* परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकमिति जगुषु पुस्तकेषु
नास्ति ।

येयिः । प्रवाहणेयकम् । प्रवाहणेयकम् । बाह्यतद्वृत्तनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण
विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो
वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । शुचि ।
अशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनैश्वर्यं, मनैश्वर्यम् । क्षेत्रज्ञ । आक्षेत्रज्ञम् ।
अक्षेत्रज्ञम् । कुशल । आकौशलम् । अकौशलम् । निपुण । आनैपुण, मनैपुणम् ।
अत्र के चिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयते । नऽपूर्वात्तत्पु-
रुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चा-
च्चसमासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचनाद्व्यतीति । तदपरे न मृष्यन्ते । भाव-
वचनादन्योपि हि तद्वृत्ते वृद्धिनिमित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नऽसमासादेव विद्यते
बहुव्रीहेश्च नऽसमासाद्भाववचनोप्यस्ति तत्राङ्गाधिकारोपमर्दनं न युज्यत इति ।
अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते, ततस्ताभ्यां भावे व्यञ्भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वति तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । आयाथातथ्यम् । अयाथातथ्यम्
आयथापुर्यं, मयाथापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु नऽसमास-
वेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथा ऽसादृश्यइति अव्ययीभ-
वसमासौ तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं दृढम् । भाष्ये तु यथादर्शितम् अयथ-
तथाभाव इति तथा सुष्पुपेति समासो लक्ष्यते ॥

हनस्तो ऽचिखलौः ॥ ३२ ॥

तद्वृत्तेष्विति निवृत्तम् । तत्सङ्घट्टं कितिप्यपि । ङिणतीति वर्त्तते
हनस्तकारादेशो भवति ङिणति प्रत्यये परतः चिणलौ वर्त्तयित्वा । घात-
यति । घातकः । साधुचरती । घातंघातम् । घातो वर्त्तते । अचिणलोरिति
किम् । अघानि । लघान । धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यये विज्ञायते
इह न भवति वार्त्तघ्नमतरद्विति ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य दाण कृति ङिणति युगागमो भवति । अदायि
अधायि । कृति । दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्कृतोरिति किम्
ददौ । दधौ । चौङिः । बालाकिः । बाह्वादिस्त्वादित् । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ।

नोदात्तोपदेशस्य मन्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिषर्जितस्य चिणि कृति च ङिणिति यदुक्तं तच्च भवति । किं चोक्तं, मत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि । अतमि । अदमि । कृति खल्वपि । शमकः । तमकः । दमकः । शम, स्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । यामको, रामकः । कथमुद्यमोपरमौ । अङ् उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदेशग्रहणं किम् । शमी दमी तमीत्यत्र यथा स्या, दिह मा भूत्, यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् । आचामकः ॥ अनावमिकमिषमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वामः । कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य णिवि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि मित्त्वं नास्ति । नान्ये मितो ऽहेताविति । सूर्यविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्याप्यमेष मन्यन्ते । चिणकृतोरित्येव । शशाम तताम ॥

जनिवध्याश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ङिणिति यदुक्तं तच्च भवति । अजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोस्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते । भक्तश्चेन्न विद्येत वधकोपि न विद्येत इति हि प्रयोगो दृश्यते । वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः । चिणकृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिह्रील्लीरीकूयीत्सायी पुगौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्त्तते । अर्त्ति ह्री ल्ली री कूयी त्सायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति गौ परतः । अर्त्ति । अर्पयति । ह्री । ह्रेपयति । ल्ली । ल्लेपयति । री । रेपयति । कूयी । कूपयति । त्सायी । त्सापयति । आकारान्तानाम् । दापयति । धापयति । अर्त्तीति च गतिप्रापणयोः, च गतार्त्तिरिति द्वयोरपि धात्वोर्यहणम् । रीत्यपि री गतिरेषणयोरीड् श्रवण इति । पुकः पूर्वान्तकरणमदीदपदित्यत्रोपधाह्रस्वा यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा ह्वा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां पुगागमो भवति गौ परतः । शा । निशाययति । ह्वा । अवच्छाययति । सा । अवसाययति । ह्वा । ह्वाययति । व्या । संव्याययति । वे । वाययति । पा । पाययति । पायहणे पै अवे शेषण इत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति । पा रतण इत्यस्य लुगिक्करणत्वाच्च भवति ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ * ॥ पालयति ॥ धुःप्रीतिर्नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । प्रीणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीशयत् । अपीयलत् । अदूधुनत् । अपिप्रिणत् । इत्युपधाह्रस्वत्व भवति । शाच्छासाह्वाव्यावेपां

कृतात्वानां ग्रहणं पुनः प्राप्तिमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एतस्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यापयति आपयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेर्धे वर्त्तमानस्य जुगागमो भवति शौ परतः । पक्षेणोपवाजयति । विधूननइति किम् । आधापयति केशान् । किमर्थं सूत्रं खज गतौ गत्यन्तस्य सिद्धत्वात् । वातेर्युग्मा भूदित्येवमर्थम् । पै ओवै शोषणे इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलीनुंलुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोर्द्वयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो शौ परतः स्नेहविपातनेर्धे । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, विलाययति । विलापयति । ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते तत ईकारान्तस्यैव नुभभवति, न तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति । स्नेहविपातनइति किम् । जतु विलापयति । जटाभिरालापयते । ली इति लीलीङोर्यहणम् । ला इति लातः कृतात्वस्य च लीयते ॥

भियो हेतुभये पुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेर्धे युगागमो भवति शौ परतः । मुण्डो भीषयते । जटिलो भीषयते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य पुनिवृत्त्यर्थः । मुण्डो भाषयते इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकयैर्न भाषयति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं किं तर्हि कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय् इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति शौ परतः । स्फाययति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदे रङ्गस्यागतावर्धे वर्त्तमानस्य तकारादेशो भवति शौ परतः । पुष्पाणि शातयति * । अगताविति किम् । गाः शादयति गोपालकः ॥

रुहः पोन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति शौ परतः । व्रीहीन् रोपयति । व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

* कलानि शातयतीति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति आपि परतः, स चेदाप्सुपः परो न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हारिका । एतिकाश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं किम् । शक्तातीति शका । स्यग्रहणं विस्पष्टार्थे ककारमात्रं प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययस्यस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् । क्रादिति किम् । नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् * । पटुका । मृदुका । अत इति किम् । गोका । नौका । तपरकरणं किम् । राका । धाका । आपीति किम् । कारका, धारकाः । अथापीत्यनेन विशिष्यते ककारः । यद्येवं, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति अकारेण व्यवहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यग्रधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्थानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते रथकट्यादिषु तु श्रुतिकृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्थं न भवति । असुप इति किम् । बहवः परिव्राजका अस्यां मथुरायां बहुपरिव्राजका मथुरा । सुबन्तादयं बहुपरिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधो भवति । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात्पर आबितीत्वमत्र स्यादेव । अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोयमसुबिति । एवमपि नाश्रीयते । तथा हि सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्यत्वात् ॥ * ॥ मम इयं मामिका । नरिका । अणि ममकादेशः । केवलमामकेति नियमात् संज्ञाकृन्दसोरीकारो नान्यत्र । तेनाणप्रत्ययान्तादपि टाप् भवति । नरान् कायतीति नरिका । आतानुपसर्गे क इति कः प्रत्ययः ॥ प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदीचामात स्याने यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका । इहृत्यिका ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति । यका । सका । या सा इति निर्देशो न तन्त्रं यत्तदोरुपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते । यकायकामधीमहे । तकांतकां पचाम इति ॥ यत्तदोः प्रतिषेधे त्यक्तेन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उपत्यका । अधित्यका ॥ पावकादीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । यासु अलोमकाः । कृन्दसीति किम् । गचिका ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ जीवताद् जीवका । नन्दताद् नन्दका । भवताद् भवका ॥ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञका ॥ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्षिपका । प्रवका ॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ तारका । ज्योतिषीति किम् ।

* परत्य माभूदित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तारिका दासी ॥ वर्णका तान्तवउपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका प्रावरणभेदः । तान्तवइति किम् । वर्णका भागुरी लोकायते ॥ वर्णका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्तिका । शकुनाविति किम् । वर्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥ अष्टका पितृदैवत्ये ॥ * ॥ अष्टका । पितृदैवत्यइति किम् । अष्टका खारी ॥ वा सूतकापुच्छकावृन्दारकाणां मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सूतिका । सूतका । पुच्छिका । पुच्छका । वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्याने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्याने योऽकारस्तस्यातः स्याने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । इभ्यका । इभ्यिका । त्रिभ्यका । त्रिभ्यिका । ककारपूर्वायाः । चटकका । चटकिका । मूषिकका । मूषिकिका । आत इति किम् । सांकाश्ये भवा सांकाशिका । स्थानग्रहणमनुवादेपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । आत इत्यनेन ह्यत इति स्थानी विशिष्यते । यकपूर्वाया इति किम् । अश्वा । अश्विका । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थं, इह न भवति । शुभं यातीति शुभयाः । शुभयिका ॥ यकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ * ॥ धात्वन्तयोयकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुनयिका । सुशयिका । सुपाकिका । आशोकिका ॥

भस्त्रैषाजानाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

आतः स्याने योकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन भस्त्रा । भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एषका । एषिका । अजका । अजिका । अनजका । अनजका । जका । जिजा । अजका । अजिका । द्वके । द्विके । स्वका । स्विका । अस्विका । अस्वका । एषाद्वे नऽपूर्वं न प्रयो जयतः । किं कारणम् । तत्र हि सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासेः, अथार्थि कृते नञ्समासे पश्वादकच्, उभयथापि समासाद् यां विभक्तिरुत्पद्यते तस्य त्यदाद्यात्वे सति टाया भक्षितव्यं सोऽन्तर्वासिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन अनेषका अद्वके इत्येव नित्यं भवितव्यम् स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञ्पूर्वापि प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्क स्तस्याभाषितपुंस्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमान भस्त्रा यस्या अभस्त्रा । छात्या, अभस्त्रका । अभस्त्रका । अज्ञापसर्जनइत्यतः कृते पुनर्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद्याद्यात्पद्यते तस्य केऽण इति यो ह्रस्वे नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने भवति । नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दा

द्रव्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रिका । निर्भस्त्रिका । बहु-
भस्त्रिका । बहुभस्त्रिका, इत्येवमनयोरपीष्यते । तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनम-
नुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः ॥

अभाषितपुंस्काञ्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने योकारस्तस्यादीचामाचार्याणां मतेन
कारादेशो न भवति । खट्विका । खट्वा । अखट्विका । अखट्विका । परम-
खट्विका । परमखट्विका । बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यम-
नेन विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने भवत्यकार इति । यदा
अविद्यमाना खट्वा अस्याः अखट्वा, अस्या अखट्वा, अखट्विकेति तदा न
भवति । तथा अतिक्लान्ता खट्वामतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा, अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्याने यो ऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भव-
ति । खट्वा । अखट्वा । परमखट्वा ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्टः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्ययस्तस्य प्रत्ययठस्य
क इत्ययमादेशो भवति । प्राग्वहतेष्टक । आत्तिकः । शालाकिः । लवणा-
ज् । लावणिकः । ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थाकारस्तदा
हायकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्यानिष्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्यये
त्रापि संघातग्रहणमेव । तत्र कण्ठेष्टः, कण्ठ इत्येवमादीनामुणादीनामुणादयो
हुलमिति न भवति । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे
ते इसुसुक्तान्तात्क इति स्यानिषद्वादादिकस्य कादेशः प्राप्नोति सचिपातल-
णो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्या नव-
वादा । पूर्वस्मादपि हि विधौ स्यानिषद्वावः ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥

इस उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क
त्ययमादेशो भवति । इस् । सार्पिष्कः । उस् । धानुष्कः । याजुष्कः । उक् ।
पादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । मातृकुम् । पैतृकुम् । तान्तात् । औदशित्कः ।
कृत्कः । याकृत्कः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्यहणादिह न भवति । आशिषा
ति । आशिषिकः । उषा चरति औषिका ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥
भ्यां चरति दौष्कः ॥

चजोः कु घिगण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति एयति च प्रत्यये परतः ।
घिति । पाकः । त्यागः । रागः । एयति । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति । न्यङ्कुः । नावञ्चतेरिति उप-
त्ययः । मद्रुः । मिमञ्जिभ्य उरिति मस्जेहप्रत्ययः । भृगुः । प्रथिमुदिभस्त्रां
संप्रसारणं सलोपश्चेत्युप्रत्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव ।
फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनादुद्दिः । तत्पुरुषे कृति बहुलामिति
सप्तम्या अलुक् । तणेपाक इत्यपि हि केचित्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका
इति टाबन्तमपरेधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकुः फलेपाकुरिति । तेषामु-
प्रत्ययो निपातनादेव । तक्रं, वक्रं, मिति । तचतेर्वञ्चतेश्च स्फारियतञ्चिञ्चञ्चि-
त्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिपङ्क्तः । व्यतिपजतीति पचाद्यच् । अनुपङ्क्तः । अश-
सर्गः । उपसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मांसपाकः । कपोतपाकः । उलकपाक
इति । कर्मापदादशप्रत्ययः । संज्ञायामर्घः । अवदाघः । निदाघः । अहेतैर्घञ् ।
अर्घः । अशपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरवदाघः । निदाघः । संज्ञाया अन्यत्र अहः ।
अवदाहः । निदाहः । न्ययोधः, वीहदित्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः पचाद्यच्च विपू-
र्वस्य क्विपि धकारो विधीयते । न्ययाहयतीति न्ययोधः । विरोहयतीति वीहः ॥

हो हन्तेर्जिणेत्रेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति जिति णिति प्रत्यये परतो नञ्
च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्त्तते । नकां
घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । ह दांत किम् । अलोन्यम्य मा भूत् । हन्तेरि
किम् । प्रहारः । प्रहारकः । जिणत्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकार
नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं संनिपातकृतमा-
यते । स्यानिषद्भावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तदविघातकं वचनसामर्थ्यात्
यदापि सर्वैरेव जिणवैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तदापि येन नाव्यवधानं
व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति जिणिति धात्ववयवेन व्यवहितेपि सति भवति
इह तु न भवति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्डुल्, हननीयक इति

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघांसति
जङ्गुन्यते । अहं जघान । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेर्ङ्गस्य योभ्यासस्तस्मै
वैतत्कुत्वम् । इह न भवति । हननीयितुमिच्छति । जिहननीयिषति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याध्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि । प्रजिघा-
ति । प्रजेधीयते । प्रजिघाय । अचङीति किम् । पाजीहयद् दूतम् । अच-
ङीति शक्यमकर्त्तुं, कथं चङ्गभ्यासनिमित्ते णौ हिनोतिरङ्गं भवति । तत्राध्या-
सनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज् ज्ञाप-
कार्थम् । एतज्जाप्यते । हेरवङीति चङोऽन्यत्र हेर्ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति ।
तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो
भवति । जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् । जेजीयते । जिनातेः
संप्रसारणे कृते यत्रापि जिर्भवति तथापि लावणिकत्वात्तस्य ग्रहणं न भवति ।
त्रिज्यतुः । जिज्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरध्यामादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति ।
विचीषति । चिकीषति । चिकाय । विचाय । सन्लिटोरित्येव । चेवीयते ॥

न क्वादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्द्वौतोश्चजोः कवर्गादेशो न भवति । कूजो वर्त्तते । खर्जः ।
गर्जः । कूज्यं भवता । खर्ज्यं, गर्ज्यं, भवता ॥

अजित्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि ब्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः । उदाजः ।
ब्रजि । यरित्राजः । परित्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यघजपोरिति वीभावस्य विधा-
रण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युद्धौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युद्ध इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाण्युपतापे च । भुज्यतेनेति
जः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते ।
ज्ज आर्जघे, न्युज्जिताः शेरतेस्मिन्निति न्युज्जः । उपतापो रोगस्तथैव घञि
त्वाभावो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् । भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानु-
याजाः । त्वमने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्गइति किम् ।
शगः । अनुयागः । प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न

भवति । एकादशोपयाजाः । उपांशुयाजमन्तरा यजति । अष्टौ पक्षीसंयाजा भवन्ति । अतुयाजैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वज्रैर्गतौ ॥ ६३ ॥

वज्रैर्गुह्यस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वज्रं वज्रन्ति वणिजः । गताविति किम् । वज्रं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक उचः के ॥ ६४ ॥

उच्चेर्दुर्गतौः के प्रत्यये ओक इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते । कुत्वं गुणश्च । न्योकः शकुन्तः । न्योको वृत्तः । कर्त्तेरि इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । अधिकरणादौ तु कारकान्तरे घञर्थं कविधानमिति । किमर्थं पुनरयं घञेव न व्युत्पाद्यते स्वरार्थमन्तोदासोयमिष्यते घञि सत्याद्युदात्तः स्यात् । दिवौकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यमुनि प्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

एयञ्चावश्यके ॥ ६५ ॥

एये परत आवश्यक्ये कवर्गा न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यवाच्यम् । अवश्यरेच्यम् । आवश्यकइति किम् । पाच्यम् । वाच्यम् । रेच्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच च इत्येतेषां एये परतः कवर्गादेशो न भवति । यज । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवाच्यम् । च । चर्च्यम् । अतुपधादपि च्चेरत एव निपातनाण्यप्युच्यते । प्रवचयहणं शब्दसंज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो गन्योस्ति । अपरे पुनराहुरपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव च्चेरशब्दसंज्ञायां कुत्त्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । अविवाक्यमहरिति पठन्ति । एतत्तु विशेषणं वेद्यते । दशरात्रस्य यद्वशममहः । अन्यत्राविवाक्यमेव भवति ॥ एयति प्रतिषेधे त्यक्तेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्याज्यम् ॥

वचोशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोशब्दसंज्ञायां एयति परतः कवर्गा न भवति । वाच्यमाह । अवाच्यमाह । अशब्दसंज्ञायामिति किम् । अवघुषितं वाच्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्येते । शक्यः प्रयोक्तुं प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थेति किम् । प्रयोग्ये, नियोज्यः ।

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६६ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येभिधेये । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः । इह
भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् । भक्ष्यइति किम् । भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रवानि दाशुपे । सोमो
ददद्रव्यवाय । न च भवति । यदग्निरग्नये ददात् । आडागमे सति लोपेपि
ददादिति सिद्धं भवति । तत्र वाचनं विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य चिदा-
शङ्का स्यादुदादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्यमाणो बाधतएवैतद्रूपमिति ॥

ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥

ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्यति । ह्यो,
अवच्छ्यति । दो, अवद्व्यति । सो, अवस्यति ॥

क्त्स्वाचि ॥ ७२ ॥

क्त्स्वाजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुक्ताताम् । अधुक्तायाम् ।
अधुक्ति । अघीति किम् । अधुक्त् । अधुक्ताताम् । ककारवत् उपादानं किम् ।
इह मा भूत् । उत्सौ । उत्साः । वत्सौ । वत्साः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः कस्य वा
नुभवति । अदुग्ध । अधुक्त्त । अदुग्धाः । अधुक्त्तयाः । अदुग्धम् । अधुक्त्तध्वम् ।
अदुह्निह । अधुक्त्तावहि । दिह । अदिग्ध । अधिक्त्त । लिह । अलीठ ।
अलिक्त्त । गुह । न्यगूठ । न्यघुक्त्त । दुहादीनामिति किम् । व्यत्यस्रक्त्त ।
आत्मनेपदइति किम् । अधुक्त्त् । दन्त्यइति । किम् । अधुक्तामहि । लोप
इति वक्ष्यमाने लुग्ग्रहणं सर्वादेशार्थं तच्च वक्ष्यर्थम् । अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैव लोपे
कृते भ्रूलो भ्रूतीति सकारलोपेन सिद्ध्यति । स्यानिषद्वाचोपि अकारलोपस्य
नास्ति । पूर्वत्रासिद्धेः न स्यानिषदिति । दन्त्योष्ठोपि वकारो दन्त्य इति
एह्यते । यदि स न एह्येत ततस्तौयहणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घा भवति श्यनि परतः । शम् । शाम्यति । तम् ।
ताम्यति । दम् । दाम्यति । भम् । भाम्यति । तम् । ताम्यति । कम् ।
काम्यति । मदी । माद्व्यति । अष्टानामिति किम् । अस्यति । श्यनीति किम् ।
भमति । बभाम । वा भाशेति श्यनो विकल्पः ॥

ष्टिवुकृम्याचमां शिति ॥ ७५ ॥

ष्टिवु कृमु आचम् इत्येतेषां दीर्घा भवति शिति परतः । ष्टीवति । कृमु क्लामति । आचामति । क्लमि ग्रहणं शब्दार्थम् । चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणं, इह मा भूत् । चमति । विचमति ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घा भवति । क्लामति । क्लामतः । क्लामन्ति । परस्मैपदेष्विति किम् । आक्रमते आदित्यः । इह उत्क्राम संक्रामेति हेतुं किं कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादीर्घा न प्राप्नोति । नैष दोषः । लुमता शब्देन लुप्ति यदङ्गं तस्य कार्यं स प्रतिषेधः । न च हौ क्लमि-रङ्गं किं तर्हि शपि ॥

इषुगमियमां कृः ॥ ७७ ॥

इषु गमि यम इत्येतेषां शितिपरतश्चकारादेशो भवति । इच्छति गच्छति । यच्छति । इषेरुदितो ग्रहणं इह मा भूत् । इष्यति । इष्णातीति ये इषिमुदितं नाधीयते तेचीत्यनुवर्तयन्ति । तत्र प्रधानमज्यग्रहणं शितीत्यनेः विशेष्यतइति वर्णयन्ति । तथा च सति तदादिविधिर्न भवति । यस्मिन्विधिस्तदादावत्यग्रहणइत्येतदपि विशेषणैर्नोपेक्षते । तेन इषाणेत्यत्र •कृत्वं • भवति । नह्ययमज्येव शिदिति ॥

पाघ्राध्मास्थान्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्र- धमतिष्ठमनयच्छपश्यर्कुधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा घ्रा ध्मा स्था न्ना दाण् दृशि अर्त्ति सर्त्ति शद सद इत्येतेषां पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य अच्छ धौ शीय सीद इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परतः । पा । पिबति । घ्रा । जिघ्रति । ध्मा । धमति । स्या । तिष्ठति । न्ना । मनति । दाण् । यच्छति । दृशि । पश्यति । अर्त्ति । अच्छति । सर्त्ति । धावति । शद । शीयते । सद् । सीदति । पिबतेर्लघूप-धगुणः प्राप्नोति साङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । अथ वा अकारान्तोऽयमादेश आद्युदात्तो निपात्यते । सर्त्त-वर्गितायां गता धावादेशमिच्छन्ति । अन्यत्र सरति अनुसरतीत्येव भवति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः । जानाति । जायते । जनेद्ववादिक्कस्य ग्रहणम् ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः क्र्यादिषु पठन्ते । पूञ् पठनइत्यतः प्रभृति क्ली गतौ वृद्धिर्नि यावत्के चिदिच्छन्ति, वृत्करणमेतल्ल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति । अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आगणान्ताः प्वादय इति । पूञ् । पुनाति । लूञ् । लुनाति । स्तूञ् । स्तृणाति । येषामागणान्ताः प्वादयस्तेषां ज्ञानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । ज्ञाजनेर्ज्ञा इति दीर्घकरणसामर्थ्याच्च भवति । जनेरपि हि जन्नादेशे सति अतो दीर्घा यजोति दीर्घत्वेन जायत- इति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेर्ङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमि- णन्ति घृतानि । निगमइति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेर्ङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्वति । मेद्वतः । मेद्वन्ति । शितीत्येव । मिद्वते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुहवुः । अबि- भयुः । अबिभरुः । अथ चिनुयुः सुनुयुरित्यत्र कस्मान्न भवति । अत्र द्वे ङित्वे सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयङित्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते । यासुडाश्रयङित्वनिमित्तं तु न बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यतइति ॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । नयति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्ताता । सार्वधा- तुकार्द्धधातुकयोरिति किम् । अग्नित्वम् । अग्निकाम्यति । यदि हि प्रत्यये सङीति बोध्येत, इहापि स्यात् ॥

जाग्रो ऽविचिस्सलङ्कित्स ॥ ८५ ॥

जाग्र इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिस्सलङ्कित्सु परतः । जागर- यति । जागरकः । साधुजागरी । जागरंजागरम् । जागरो वर्त्तते । जागरितः । जागरितवान् । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति जागरत्तरयं गुण

आरभ्यते । तस्मिन्कृते यात उपधाया वृद्धिः प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिणलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । अविचिणल्लङ्ङित्विति किम् । नृत्सृजाद्यभ्यो विन् । जायुविः । विण् । अजागारि । णल् । जजागार । ङित् । जायतः । जायथः । षीति के विदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति क्साद्यपि वकारादौ गुणो न भवति । जजायवान् । अजागरः । अहं जजागर इत्यत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, नाप्रतिषेधात् । अविचिणल्लङ्ङित्विति पर्युदासोऽयम् । अथ वा जाय इति प्राप्तिसावानन्तर्याद् विचिणल्लङ्ङित्सु प्रतिषिध्यते । या तु जुसि च सार्वधातुकादृधातुक्रयोरिति च प्राप्तिः सा न प्रतिषिध्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकादृधातुक्रयोरगुणो भवति । पुगन्तस्य । क्लेपयति । ह्वेपयति । क्लेपयति । लघूपधस्य । भेदनम् । ह्वेदनम् । भेत्ता । ह्वेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हतोरानन्तर्यं सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते इति ज्ञापितमेतत् क्रुसनोः क्तिक्करणेन । त्रसिद्यधिष्ठितिपेः क्रुः । हलन्ताच्चेति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेतुर्न सिध्यति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डर्न दुष्यति ॥

धातोर्हिनुम् कथं रज्जेः स्यद्विश्रयोर्निपातनात् ।

अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थे तत्कृतं भवेत् ।

क्रुसने यत्कृतं क्तिक्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोरगुणे ॥

उपधात्र इगेव दृश्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे पुक्तिः पुगन्तः । लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौपिति सार्वधातुके गुणो न भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् । परिविविषाणि । पर्यवेविषम् । अभ्यस्तस्येति किम् । वेदानि । अवीति किम् । नेनेति । पिद्वहणमुत्तरार्थम् । सार्वधातुक इति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । जुह्वानि । अजुह्वम् ॥ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जुजाषदिति यथा स्यात् । पस्पशाते । वाकशीति । वावशीति । यद्भुलि छान्दसमुपधाङ्गस्वत्वं द्रष्टव्यम् । पस्पशातवत्यजाभ्यासह्रस्वत्वं च । प्रभृत्यन्तराणां वा स्पशिकशिवशीनामेतानि रूपाणि ॥

भूसुवोस्तिष्ठि ॥ ८८ ॥

भू सू इत्येतयोस्तिङ् सार्वधातुके गुणो न भवति । ऋभूत् । ऋभूः ।
 ऋभूधम् । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । मृतेर्लुङ् विकरणस्येदं यङ्गणम् । सुवति-
 मृत्योर्षिकरणेन तिङो व्यवधानम् । विकरणस्यैव ङित्वाद्गुणाभावः सिद्धः ।
 तिङीति किम् । भवति । सार्वधातुकइत्येष । व्यतिभविषीष्ट । अथ बोभ-
 वीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्मान्न भवति । ज्ञापकात् । यदयं बोभूत्विति
 गुणाभावाद्यं निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८६ ॥

सार्वधातुके पितीति वर्त्तते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति
हलादौ पिति सार्वधातुके । यौति । यौपि । यौमि । नौति । नौषि । नौमि । स्तौति ।
स्तौषि । स्तौमि । उत इति किम् । एति । एषि । एमि । लुकीति किम् । मुनोति ।
मुनोषि । मुनोमि । हलीति किम् । यवानि । रवाणि । पितीत्येष । युतः । हतः ।
अपि स्तुयाद्राजानमित्यत्र हि ङिञ्च पितृ भवतीति पितृत्वप्रतिषेधाद् वृद्धे-
भावः । नाभ्यस्तस्येतदिहानवर्त्तते । योयोति, नोनोति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६० ॥

**ऊर्णातेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णाति ।
प्रोर्णाति । प्रोर्णाणि । प्रोर्णापि । प्रोर्णामि । प्रोर्णामि । हलीत्यव । प्रार्णयान् ॥**

गुणो ऽपृक्ते ॥ ६१ ॥

ऊर्णोतेर्द्धातोऽपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके मुणो भवति । प्राणोत् ।
प्राणोः । हलीति वर्त्तमाने यदपृक्तग्रहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते भवत्येषा परि-
भाषा यस्मिन्विधिस्तदादावत्यग्रहणे इति ॥

तृणह इम् ॥ ६२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके ।
 तृणेठि । तृणेत्ति । तृणेस्वि । ऋणेष्ट । षर्णाश्रयेष्यञ्च प्रत्ययलक्षणमिष्यते ।
 हलोति किम् । तृणहानि । पितीत्येव । तृणु । तृणह इत्यागतश्नम्को एह्यते
 श्निमि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

ब्रुव ईट् ॥ ६३ ॥

ब्रु इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः साङ्गधातुकस्य ईडागमो भवति ।
ब्रवीति । ब्रवीषि । ब्रवीमि । ब्रवधीत् । हलीत्येष । ब्रवाणि । पितीत्येष । ब्रूतः ॥

यङ्गे वा ॥ ६४ ॥

यद् उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाक-
निको लालपीति । दुन्दुभिर्वाषदीति । त्रिधा बट्टो वृषभो रोरवीति महोदेवो
मर्त्यां आविवेश । न च भवति । वर्जन्ति चक्रम् । वर्जमि । हलादेः पितः सार्व-
धातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ६५ ॥

तु इति सौत्रायं धातुः । रु शब्दे । एज् स्तुति । शम उपशमे । अम
गत्यादिषु । इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा इडागमो भवति ।
उत्तौति । उत्तवीति । उपरौति । उपरवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति ।
शाम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्यमति । अभ्यमीति । शम्यमोर्बहुलं कृन्दसीति
विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति । आपिशलास्तुरुस्तुश-
म्यमः सार्वधातुकासु कृन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव कृन्दसि विषये
विधिरयं भवति । सार्वधातुक इति वर्तमाने पुनः सार्वधातुक्पहणमपि दर्श-
स्तुवीत, शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्यात् इति ॥

अस्तिसिचोपृक्ते ॥ ६६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ।
अस्तेः । आसीत् । आसीः । सिजन्तात् । अकार्षीत् । असावीत् * । अपृक्त-
इति किम् । अस्ति । अकार्षम् । आहिभुवोरीटि प्रतिषेध इति स्यान्निबद्वा-
प्रतिषेधादिह न भवति । आत्य । अभूदिति ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ६७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं कृन्दसि
विषये । आप एवेदं सलिनं सर्वमाः । आसीदिति स्याने आः क्रियापदम् ।
अहरेवासीव रात्रिः । सिचः खल्वपि । गोभिरताः प्रत्यञ्चमत्साः । अभैषीर्मा
पुच्छकेति च भवति कृन्दसत्त्वात् । माङ्योगेऽप्यडागमो भवति । अद्याः । अत्सा
इति । सिच इडभावः ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ६८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति ।
अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणौत् ।
प्राणीः । अजतीत् । अजतीः । पञ्चभ्य इति किम् । अजागर्भवान् । अपृक्त-
स्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गाग्यागालवयोः ॥ ६९ ॥

* अपावीत् । अलावीत् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

हृदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्य-
गालवयोर्मतेन । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अश्वसत् । अश्वसः ।
प्रण्यत् । प्राणः । अजतत् । अजतः । गार्ग्यगालवयोर्यहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषा-
माचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अति । असि ॥

अतो दीर्घा यजि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति यजादौ सार्वधातुके परतः । पचामि ।
पचावः । पचामः । पत्यामि । पत्यावः । पत्यामः । अत इति किम् । चिनुवः ।
चिनुमः । यजोति किम् । पचतः । पचयः । सार्वधातुकइत्येव । अङ्गना, केशवः । के
चिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां भववानिति कसौ सार्वधातुकदीर्घा न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घा यजोत्यनुवर्त्तते । सुपि च यजादौ परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य
दीर्घा भवति । वृत्ताय । पूताय । वृत्ताभ्याम् । पूताभ्याम् । अत इत्येव ।
अग्निभ्याम् * । यजोत्येव । वृत्तस्य । पूतस्य ॥

बहुवचने भल्येत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने भलादौ सुपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति ।
वृत्तेभ्यः । पूतेभ्यः । वृत्तेषु । पूतेषु । बहुवचनइति किम् । वृत्ताभ्याम् । पूता-
भ्याम् । भलीति किम् । वृत्ताणाम् । सुपीत्येव । यजध्वम् । पचध्वम् ॥

असि च ॥ १०४ ॥

असि परतोकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृत्तयोः स्वम् ।
पूतयोः स्वम् । वृत्तयोर्निधेहि । पूतयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥

आङिति पूर्वाचार्यनिर्द्देशेन तृतीयैकवचनं दृश्यते । तस्मिन्नाङि परतश्च-
कारादोसि च आबन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । खट्वया । मालया । खट्वयोः ।
मालयोः । बहुराजया । कारीषगन्धया । बहुराजयोः । कारीषगन्धयोः । आप
इति पिता ग्रहणं किम् । कीलालया ब्राह्मणेन । कीलापोब्राह्मणकुलयोः । व्याख-
यहणे ऽदीर्घग्रहणमिति वचनादिह न भवति । अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

* वाङ्म्यामित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आध्वन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति । हे खट्वे । हे बहुराजे । हे कारीपगन्ये ॥

अम्बार्थनदीर्हस्वः १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । नद्याः खल्वपि । हे कुमारि । हे शार्ङ्गारवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे वीरबन्धु ॥ इलकवतीनां प्रतिषेधा वक्तव्यः ॥ * ॥ हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे अम्बाड । हे अम्बाडे । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके ॥ तलो ह्रस्वो वा डिसंबुद्धोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे देवत । हे देवते ॥ छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ मातृणां मातृत्वं पुत्रा-
णामर्हति ॥ * ॥ मातृणां मातृजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं, कीदृ-
शाय, अर्हति । मात्राव्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद्वाः पुत्रस्तदर्थम् । हे गागां-
मात । नद्यृतश्चेति समासान्तापवादे मातृजादेशः, चित्करणमन्तादात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अग्ने । हे वायो । हे पटो । हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्व-
विधानसामर्थ्याद्गुणो न भवति । यदि गुण इष्टः स्यात् । अम्बार्थानां ह्रस्व-
इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोगुण इत्येवं ब्रूयात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पटवः ।
धेनवः । बुद्धयः ॥ जसादिषु छन्दसि वाचचनं प्राक् णौ चट्पधाया ह्रस्व-
इत्येतस्मात् ॥ * ॥ इतः प्रकरणात् । प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् । अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पशवे भृत्यः किंकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णो
दर्वि । पूर्णोदर्वी । अक्षा शतक्रत्वः । शतक्रतवः । पशवे भृत्यः । पशवे भृत्यः ।
किंकिदीव्या । किंकिदीविना ॥

ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । अकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो
भवति । ङौ । मातरि । पितरि । भ्रातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । कर्त्तारौ ।
कर्त्तारः । मातरौ । पितरौ । भ्रातरौ * ॥

चेङ्ङिति ॥ १११ ॥

* तपरकरणं मुख्यसुखार्थम् । इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

घ्यन्तस्याङ्गस्य डिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्नये । वायवे ।
अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । घेरिति किम् ।
सख्ये । पत्ये । डिति किम् । अग्निभ्याम् । सुपीत्येव । पट्टी । कुहूतः ॥

आण् नदाः ॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्याङागमो भवति । कुमार्यै । ब्रह्म-
बन्धै । कुमार्याः । ब्रह्मबन्धाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति । खट्वायै ।
बहुराजायै । कारीषगन्धायै । खट्वायाः । कारीषगन्धयायाः । बहुराजायाः ।
अतिखट्वायेत्यत्राकृते दीर्घं व्याज्यहणे ऽदीर्घ इति वचनादयाडागमो न
भवति । कृते तु लाक्षणिकत्वात् ॥

सर्वनाम्नः स्याद्ब्रह्मस्वश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ब्रह्मस्वश्च
भवति । सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । विश्वस्याः ।
यस्याः । तस्याः । कस्याः । अन्यस्यै । अन्यस्याः । आप इत्येव । भवति । भवते ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडा-
गमो भवति । द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै ।
तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

डेरामन्तान्नीभ्यः ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्ताचीत्येतस्माच्चात्तरस्य डेरामित्ययमादेशो भवति ।
कुमार्याम् । गौर्याम् । ब्रह्मबन्ध्याम् । धीबन्ध्याम् । आपः । खट्वायाम् । बहु-
राजायाम् । कारीषगन्धायाम् । नी । राजन्याम् । सेनान्याम् * ॥

इदुद्गाम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य डेरामादेशो भवति । कृत्याम् ।
धेन्वाम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुद्गामुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति । यव । नदीसंज्ञं नापि घिसंज्ञमि-
कारानां तदिहोदाहरणम् । सख्यौ । पत्यौ ॥

* याम्येषामिति पुस्तकान्तरे ऽधिक्कम् ।

अञ्च घेः ॥ ११९ ॥

चौदिति वर्त्तते । घिसंज्ञकादुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति तस्य च घेरकारादेशो भवति । अग्नौ । वायौ । कृतौ । घेतौ । पटौ । अदिति तप-
रकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । चौदच्च । घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रं ते प्रधा-
नशिष्टमिदुद्धामौत्वं वर्णयन्ति । अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आडो ना ऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेस्तरस्याडो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना ।
पुंसि इति नाकममुना ब्राह्मणकुत्रेण । अस्त्रियामिति किम् । कृत्या । धेन्वा ॥
इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

गौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति वर्त्तते । चङ्परं गौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति ।
अवीकर्त् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपठत् । अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्व-
त्ययोः प्राप्नोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वं तत्र कृते द्विर्वचनम् । इह तु मा भवा-
नटिटदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तथा सति ह्रस्वभाविनो-
ङ्गस्याकारस्यापधात्वं विहितमिति ह्रस्वो न स्यात् । नैष दोषः । ओणेश्चि-
त्करणं ज्ञापकं नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन बाध्यतइति । णाविति किम् ।
चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमाने ऽलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गमपि वृद्धि-
मादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुंको बाधः स्यात् ।
अपीपवदित्येवमादौ तु नैव स्यात् । चङीति किम् । कारयति । हारयति । उप-
धाया इति किम् । अचकाङ्क्षत् । अशशङ्कत् । तदेदुपधायहणमुत्तरार्थमवश्यं
कर्त्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थं येन नाव्यवधानमनित्येत्वाशयि-
तव्यमिति ॥ उपधाह्रस्वत्वे णीण्युपसंख्यानम् * ॥ * ॥ वादितवन्तं प्रयोजि-
तवान् । अवीवदद्वीणां परिषादकेन । योसौ गौ णिलोपस्तस्य स्यानिवद्वावेना-
स्लोपित्वाद्वाङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नागलोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासेर्चदितां च गौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति ।
अग्लोपिनां तावत् । मालामाख्यत् । अममालत् । मातरमाख्यत् । अममातरत् ।

* गौ णीण्युपसंख्यानमिति पाठान्तरम् । गौ परतो यो णिस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

राज्ञानमतिक्रान्तवान् । अत्यरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् । अन्वलुनोमत् ।
अगेव यत्र केवलौ लुप्यते तत्र स्यानिवद्वावादपि सिद्धम् । हलचारादेशे तु न
सिद्धतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशासत् । अदिताम् । बाधृ । अबवाधत् ।
यावृ । अययाचत् । ठौकृ । अडुठौकृत् ॥

भाजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भाजभासभाषदीपजीवमीलपीड इत्येतेषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया
ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भाज । अबिभजत् । अबभाजत् । भास । अबभासत् ।
अबीभसत् । भाष । अबभाषत् । अबीभषत् । दीप । अदिदीपत् । अदीदिपत् ।
जीव । अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील । अमिमीलत् । अमीमिलत् । पीड ।
अपिपीडत् । अपापिडत् । भाजभासोर्हृदिष्करणमपाणिनीयम् ॥ काण्यादीनां
वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवकाणत् । अवीकणत् । अववाणत् । अवीवणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्यकारादेशो भवति ।
अपीष्यत् । अपीष्यताम् । अपीष्यन् । उपधालोपे कृते आः पुण्यवचनं ज्ञापकं
णौ स्यानिवद्वावस्येति स्यानिवद्वावाद् द्विर्वचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठिपत् ।
अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रिपत् ।
अजिघ्रिपताम् । अजिघ्रिपन् । अजिघ्रपत् । अजिघ्रपताम् । अजिघ्रपन् ॥

उर्ऋत् ॥ ७ ॥

णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति । इरराराम-
श्वादः । इर् । अचिकीर्त्तत् । अचीकृतत् । अर् । अववर्त्तत् । अवीवृत्तत् ।
णर् । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो
ग्राध्यन्ते । तपरकरणं दीर्घेऽपि स्यानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् । अवीकृतदिति ।
। चायं भाव्यमानः किं तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं कृन्दसि ॥ ८ ॥

कृन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति
नेत्यम् । अवीवृधत्परोडाशेन । अवीवृधताम् । अवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेर्ङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति । अवदिग्ये । अव-
दिग्याते । अवदिग्यरे । दयतेरिति दीङो ग्रहणं न तु दय दानइत्यस्य । तस्य
हि लिट्याम्बुहितः ॥ दिग्यादेशेन द्विवचनस्य बाधनमिष्यते ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । स्वरु । सस्वरु-
रतुः । सस्वरुः । धृ । दध्वरतुः । दध्वरुः । स्मृ । सम्मरतुः । सम्मरुः । चत
इति किम् । चित्तिरतुः । चित्तियुः । संयोगादेरिति किम् । चक्रतुः । चक्रुः ।
प्रतिषेधविषयेपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषे-
धेन वृद्धिरेवेष्टते । सस्मार । सस्मार । लिट्येव । स्मृतः । स्मृतवान् ॥ संयो-
गादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृत्यं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ संचस्करतुः, संचस्करुः ।
इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गोत्पन्न दर्शने लिटि कृते
तदाश्रये च द्विवचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यङ्भ्यामव्यायेपीति सुट् क्रियते ।
यत्नं च कृत्वा संस्कृषीष्टेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादुत्तरे
संयोगादेरिति इडामो न भवति ॥

ऋच्छत्यृताम् ॥ ११ ॥

ऋच्छतेर्ङ्गस्य ऋद्येतस्य ऋकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति ।
ऋच्छ । कानच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । च । आरतुः । आरुः । ऋका-
रान्तानाम् । निचक्रतुः । निचक्रुः । निजगरतुः । निजगरुः । ऋच्छेरलघुप-
धत्वादप्राप्तो गुणो विधीयते । ऋतां तु प्रतिषिद्धः । वृद्धिविषये तु पूर्ववि-
प्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्टते । निचकार । निजगार ॥

शृदृप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शृ दृ पृ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विशश्रुतुः ।
विशश्रुः । विशशरतुः । विशशरुः । विदद्रतुः । विदद्रुः । विददरतुः । विद-
दरुः । निपप्रतुः । निपप्रुः । निपपरतुः । निपपरुः । ह्रस्ववचनमित्त्वोत्त्वनि-
निवृत्त्यर्थम् । के चिदेतत्सूत्रं प्रत्याचक्षते । आ पाके द्रा कुत्सायां प्रा पूरणे
इत्येतेषामनेकार्था धातव इति शृदृप्राप्तये वर्तमानानां विशश्रुतुः विशश्रुः
विदद्रतुः विदद्रुः निपप्रतुः निपप्रुः, इत्येतानि रूपाणि साधयन्ति । तथा च
सति कसौ विशश्रुवानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

के ऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति । जका । कुमारिका । किशोरिका ।
अण इति किम् । गोका । नौका । राका धाक्रेत्यत्र उणादयो बहुलमिति
ह्रस्वो न भवति । न कपीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात्कनोपि सानुबन्धकस्य ग्रहण-
मिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीकः । बहुव-
धूकः । बहुलत्मीकः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति ।
समासार्थं ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्त-
समासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखट्वाकः ।
बहुखट्वकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ॥

ऋदृशो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेऽच ऋङि परतो गुणो भवति । शकलाङ्कुष्ठको ऽकरत् ।
अहं तेभ्योकरं नमः । असरत् । आरत् । जरा । दृशेः । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

अस्यतेऽस्युक् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य युगागमो भवत्यङि परतः । आस्यत् । आस्यताम् । आस्यन् ॥

श्वयतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपतत् । अपतताम् । अपतन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य ऋङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङो ऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेते । शयाते । शेते ।
सार्वधातुकइति किम् । शिष्ये ॥

अयङि कृडिति ॥ २२ ॥

यकारादौ कृडिति प्रत्यये परतः शीङोङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति ।
शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिष्ये । कृडितीति
किम् । शेषम् ॥

उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः । उपसर्गादिति किम् । ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् । समोह्यते । यीत्येव । समूहितम् । क्ङि-तीत्येव । अभ्यूह्योयमर्थः । अण इत्येव । आ ऊह्यते । आह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ क्ङिति परतो ह्रस्वो भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिषि लिङि अङ्गत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वो ऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव । ईयात् । अण इत्येव आ ईयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अङ्गद्व्यकारे असार्वधातुक्यकारे च क्ङिति परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । भृशायते । सुखायते । दुःखायते । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोष्टू-यते । चीयात् । स्तूयात् । अङ्गदिति किम् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । परत्वाद्दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् । असार्वधातुक इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । क्ङि-तीत्येव । उह्या । धृपुण्या ॥

चवौ च ॥ २६ ॥

च्चिप्रत्यये परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति । शुचाभ-वति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् ॥

रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य अङ्गद्व्यकारे ऽसार्वधातुके यकारे चवौ च परतो रीङि-त्ययमादेशो भवति । मात्रीयति । मात्रीयते । पित्रीयते । चेक्रीयते । मात्री-भूतः । क्ङितीत्येतच्चित्तं, तेनेहापि भवति । पितुरागतं पित्र्यम् । अत इति तपरकरणं किम् । चेक्रीयते । निजेगित्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ् ॥ २८ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति । श । आद्रियते । आध्रियते । यक् । क्रियते । ह्रियते । लिङ् । क्रियात् । द्वियात् । असार्वधातुक इत्येव । बिभृयात् । यीत्येव । कृषीष्ट । हृषीष्ट ॥

गुणोर्त्तिसंयोगादोः ॥ २९ ॥

अतो यकि लिङि इति वर्त्तते । शङ्खत्वात्रासंभवाच्चानुवर्त्तते । गुणो भव-
त्यर्त्तः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधा-
तुक्ते । अर्थ्यते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह संस्क्रियते, संस्क्रियादिति
सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो
न प्रवर्त्तते । यीत्येष । स्वरपीठ । धृषीठ । असार्वधातुक्रुदित्येष । इयूयात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतो अर्त्तः संयोगादेश्च अतो गुणो भवति । आर्यते । सास्व-
र्यते । दाध्यर्यते । सास्मर्यते । अर्त्तरथ्यत्पशूणातीनामुपसंख्यानमिति यङ् ॥ न
न्नाः संयोगादय इति द्विवचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥ हन्तेहिंसायां
यङि घ्रीभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ जेघ्रीयते । हिंसायामिति किम् । जङ्घन्यते ॥

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥

घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्रीयते ॥

अस्य चवौः ॥ ३२ ॥

ई इति वर्त्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्वौ परत ईकारादेशो भवति ।
शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वर्त्तते । क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति ।
पुच्चीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अङ्गत्सार्वधातुक्रयोर्दीर्घ
इत्यस्यापवादः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्वेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्वे
इत्येतेष्वर्धेषु । अशनायेत्यशनशब्दस्यात्वं क्यचि निपात्यते । अशनायतीति
भवति बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यत्र । उदन्येति उदकशब्दस्य उदवा-
देशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति पिपासा चेत् । उदकीयतीत्येवान्यत्र ।
धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति गर्द्वेष्वेत् । धनीय-
तीत्येवान्यत्र ॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तत्र भवति ।
किं चोक्तं, दीर्घत्वमीत्वं च । मिच्छयुः । पुच्छयुः । संस्वेदयुः । देवाञ्जिगति
सुत्रयुः । अपुच्छस्येति किम् । पुच्छीयन्तः सुदानवः ॥ अपुच्छादीनामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तोन्वयवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि कृन्दसि निपात्यन्ते ।
दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते । अविद्योना दुरस्युः । दुष्टीयतीति
प्राप्ते । द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावो निपात्यते । द्रविणस्युर्विषण्यया । द्रवि-
णीयतीति प्राप्ते । वृषशब्दस्य वृषण्भावो निपात्यते । वृषण्यति । वृषीयतीति
प्राप्ते । रिष्टशब्दस्य रिषण्भावो निपात्यते । रिषण्यति । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतः कृन्दसि विषये आकारादेशो भव-
ति । अश्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । एतदेवात्त्ववचनं
ज्ञापकं नच्छन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुन्वयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुन्व इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके ।
देवायन्तो यजमानाय । सुन्वायन्ता हवामहे । यजुषीति किम् । देवाञ्जिगाय
सुन्वयुः । काठकइति किम् । सुन्वयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनष्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि
विषये । कव्यन्तः सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥

दातिस्यतिमास्यामिति किति ॥ ४० ॥

दाति स्यति मा स्या इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ
किति प्रत्यये परतः । दाति । निर्दितः । निर्दितवान् । स्यति । अवसितः ।
अवसितवान् । मा । मितः । मितवान् । स्या । स्थितः । स्थितवान् । तीति
किम् । अवदाय । कीतीति किम् । अवदाता ॥

शाक्षोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

शा क्षा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति ।
शा । निशितम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । अवच्छितम् । अव-
च्छातम् । अवच्छितवान् । अवच्छातवान् ॥ श्यतेरित्थं व्रते नित्यमिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ संसितो ब्राह्मणः । संशितव्रत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञा-
नात्सिद्धम् ।

देवचातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्बुद्धिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हात्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ।
हितः । हितवान् । हित्वा ॥

जहातेश्च क्ति ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्यं
वनं गतः । हित्वा गच्छति । जहातेर्निर्दुःशाञ्जिहीर्तेन भवति । हात्वा ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्त्वाप्र-
त्यये परतः । हित्वा शरीरं यातव्यम् । हात्वा * ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये
निपात्यन्ते । तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य दधातेः क्त्वा-
प्रत्यये इत्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुहि-
तमिति प्राप्ते । वसुधितमग्नौ जुहोति । वसुहितमिति प्राप्ते । नेमधिता
बाधन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्वेति लाण्मध्यमैकवचने दधातेरित्त्वमि-
डागमो वा प्रत्ययस्य द्विवचनाभावश्च निपात्यते । धिष्व सोमम् । धत्स्वेति
प्राप्ते । धिषीयेति आशीर्लङ्ङ्यात्मनेपदान्तमैकवचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा
प्रत्ययस्य निपात्यते । धिषीयेति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दा दद् घोः ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य दादित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये
परतः । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । द इति क्तिम् । धातः । धीतवान् । धेट
एतद्रूपम् । घोरिति क्तिम् । दाप् लवने । दातं बर्हिः । दैप् शोधने । अवदातं
मुखम् ॥ अयमादेशः स्यान्निवृण्यते ॥ एवं ह्युक्तम् । तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्वान्ते
दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्यान्ते ऽदोषस्तस्मात्स्यान्तम् ॥ यदि
तु दस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेष्वदोषः । दान्तधान्तघोरपि सविषा-
तलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्टते ॥

अत्र उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा एते अशादयः
क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

* छान्दसत्वादीत्याभाव इति पठमञ्जरी ।

अच उपसर्गान्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्त, मवत्तं, नीत्तं, परीत्तम् । अच इति किम् । निर्द्वत्तम् । दुर्द्वत्तम् । उपसर्गादिति किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येष । अघ-
दात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशादादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधि-
माहुः । अच इत्येतदावर्त्तते । तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गविशेषणार्थं, अपरमपि
षष्ठ्यन्तं स्यानिर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वितकारो वा
संयोगो ऽयमादिश्यते । सोनेकारत्वात्सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यत्र पञ्च-
म्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन प्रकारमात्रस्य भविष्यति ॥ द्यतेरित्वादचस्त इत्ये-
तद्वृत्ति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो मि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति ।
अद्भिः । अद्भ्यः । भीति किम् । अप्सु ॥ स्ववः स्वतवसोर्मास उपसर्गश्च तकारा-
देश इष्यते छन्दसिभकारादौ ॥ स्ववद्भिः । स्वतवद्भिः । माद्विष्ट इन्द्रो वृत्र-
हा । समुपद्भिरजायथाः ॥

सः स्याद्वृद्धातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावावृद्धातुके परतस्तकारादेशो भवति ।
वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वत्स्यति ।
सीति किम् । घासः । वासः । आवृद्धातुकइति किम् । आस्से । वस्से ॥

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः । कर्त्ता-
सि । कर्त्तासे । अस्तेः । त्वमति । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः से इति
प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सात्यदाद्योरिति षत्वं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ ।
कर्त्तारः । अध्येतारौ । अध्येतारः । अस्तेर्लिङि । व्यतिरे ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्त्ताहे । अस्तेः ।
व्यतिहे ॥

यीवर्णयोर्द्विधीव्योः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधावेव्योर्लोपो भवति । यकारादौ ।
आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । आदीध्यते । आवेव्यते । इवर्णादौ । आदी-
धिता । आवेविता । लिङि । आदीधीत । आवेवीत । यीवर्णयोरिति किम् ।
आदीध्यनम् । आवेव्यनम् ॥

सनि मीमाद्युरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद इत्ये-
तेषामङ्गानामचः स्थाने इतिव्ययमादेशो भवति । मी इति मीनातिमिनोत्या-
द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति गामादायग्रहणेष्ववि-
शेषः । मित्सते । अपमित्सते । घु । दित्सति । धित्सति । रभ । आरिप्सते ।
लभ । आलिप्सते । शक । शित्सति । पत । पित्सति । पद । प्रपित्सते । सनीति
किम् । दास्यति । सीत्येव । पिपतिषति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति
पतेरिडागमविकल्पः ॥ सनि राधो हिंसायामच इस्त्वयः ॥ * ॥ प्रतिरि-
त्सति । हिंसायामिति किम् । आरिरात्सति ॥

आपृज्जप्यधामीत् ॥ ५५ ॥

आप् जपि च्ध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सका-
रादौ परतः । आप् । ईप्सति । जपि । जीप्सति । च्ध् । ईत्सति । जपेर्द्धा-
वचौ तत्रणेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य त्वीत्वम् । सनीत्येव । प्राप्स्यति ।
सीत्येव । जिजपयिषति । आर्द्धधिषति । सनीवन्तर्द्धेति जपेर्द्धेश्वेदो विकल्पः ॥

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः ।
धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव । दिदम्भिषति ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हलन्ताच्चेति
कित्सप्रतिषेधो विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते वत्सः स्वय-
मेव । अकर्मकस्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । कर्मकर्तारं मुचिरक-
र्मको भवति कर्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अत्र लोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोर्कर्मकस्येति यावत् । अत्राभ्यास-
लोपो भवति । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यमाध्यायप-
रिसमाप्तेः । इत उत्तरं यद्व्यामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । ह्रस्वः ।
डुडौकिषते । तुत्राकिषते । सनि मीमाद्युरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यास-

लोपश्चेत्येवं सिद्धे यदत्रयहणमिह क्रियते तद्विषयावधारणार्थमत्रैवाभ्यास-
लोपो भवति । सन्वद्वावविषये न भवति । अमीमपत् । अदीदपत् । सन्वल्ल-
घुनि चङ्परदति सन्वद्वावात्माप्रोति । सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते तदर्थ-
मेव केचिदत्रयहणं वर्णयन्ति । नानर्थकेलान्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । डुठौक्रिपते । तुत्रौक्रिपते । डुठौके । तुत्रौके ।
अडुठौकत् । अतुत्रौकत् ॥ अभ्यासस्यानच्च ॥ * ॥ अभ्यासस्य यदुच्यते अनच्च
तद्व्यतीति वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हलादिः
शेषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते आदिर्लुप्यते । जालौ । मलौ । पपाच ।
पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तायमनादेर्लोपो विधीयते ।
तत्राभ्यासजातेराश्रयणात्कचिदपि वर्त्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं
करोति । अपरे तु वृषते । शेषशब्देऽयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह । तद-
वस्थानमुक्तिर्यद्यपि प्रधानमविधेयत्वात् तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधे-
यत्वात्प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य जायते । अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति ।
सा क्रिमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्षित्यत इति ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । अन्ये हनो लुप्यन्ते । चुश्चोति-
षति । तिष्ठासति । पिप्स्यन्दिषते । शर्पूर्वा इति किम् । पपाच । खय इति
किम् । सखौ ॥ खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उचिच्छिषतीत्यत्र उच्छे-
न्तरङ्गत्वात्किं कृते द्विवचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तकारः श्रूयेत् ॥

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चखान ।
जगाम । जघान । हकारस्य । जहार । जिहीर्षति । जहौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति । कोकूयते । उग्रः । कोकूयते ।
खरः । कवतेरेति विकरणनिर्द्वयः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः । तयोश्चुत्वमेव
भवति । चोक्कूयते । यङीति किम् । चुकुवे ॥

कृषेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥

कृषेऽह्दसि विषये यडि परतोभ्यासस्य चुर्न भवति । करीकृष्यते यज्ञ-
कृणपः । कृन्दसीति किम् । चरीकृष्यते कृषीघलः ॥

दार्धर्त्तिदर्द्धर्त्तिदर्द्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्यापनीफण-
त्संसनिष्यदत्करिक्कत्कनिक्कदद्दुरिभ्रद्दविध्वतो-
दविद्युतत्तरित्ततः सरीसृपतंवरीवृजन्म-
मृज्या गनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दार्धर्त्ति दर्धति दर्द्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते अर्लर्षि आपनीफणत् संसनि-
ष्यदत् करिक्कत् कनिक्कदत् भरिभ्रत् दविध्वतः दविद्युतत् तरित्ततः सरीसृपतं
वरीवृजत् मृज्य आगनागन्ति इत्येतानि अष्टादश कृन्दसि विषये निपात्यन्ते ।
दार्धर्त्ति दर्द्धर्त्ति दर्द्धर्षीति धारयतेधृजो वा श्लौ यङ्लुक् वा अभ्यासस्य दीर्घत्वं
णिलोपश्च । दार्धर्त्ति । एवं दर्द्धर्त्ति । श्लौ रुग्भ्यासस्य निपात्यते । तथा दर्द्ध-
र्षीति । अत्र च यल्लक्षणनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । बोभूत्विति ।
भवतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र
भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः सिद्धः । ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति ।
अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । बोभोति । बोभवीति ।
तेतिक्ते । तिज्येयङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यङो ङित्वात्प्रत्ययलक्षणेना-
त्मनेपदं सिद्धमेव । ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं
न भवति । अलर्षीति । इयत्तैलंति सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य
लत्वं निपात्यते । सिपा निद्वैशो ऽतन्त्रं तिष्यपि दृश्यते अर्लर्त्ति दत्तः । आपनी-
फणदिति । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीगिनिपात्यते । संस-
निष्यदिति । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक् शतर्येवाभ्यासस्य निक् धातुसकारस्य पत्वं
निपात्यते । न चास्य संपूर्वता तन्त्रे, अन्यत्रापि हि दृश्यते । आसनिष्यददिति ।
करिक्कदिति करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि चुत्वाभावोभ्यासककारस्य रिगागमो निपा-
त्यते । कनिक्कददिति । क्रन्देलुङि ङेरडादेशो द्विवचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो
निगागमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरणं कृतम् । अक्रन्दीदिति भाषा-
याम् । भरिभ्रदिति बिभर्त्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि भृजामिदिति इत्वाभावो
जश्वाभावोभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । दविध्वत इति ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य
शतरि जसि रूपमेतत् । अत्राभ्यासस्य विगागम चकारलोपश्च निपात्यते ।
दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दविद्युतदिति द्युतेर्यङ्लुगन्तश्च शतरि अभ्यासस्य
संप्रसारणाभावो अत्वं विगागमश्च निपात्यते । तरित्तत इति तस्तेः शतरि
श्लौ षष्ठ्येकवचने ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरीसृपतमिति सृपेः शतरि

श्लौ द्वितीयैकवचने ऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । वरीशृजदिति वृजेः शतरि श्लौ रीगागमो निपात्यते ऽभ्यासस्य । मर्मुजेति मृजेर्लिटि णलि अभ्यासस्य रूगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते । ततो मृजेर्द्विर्न भवत्यलघूपधत्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिराभ्यते । आगनीगन्ताति आङ्पूर्वस्य गर्मलेटि श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् । इति करणमेवंविधानामन्येषामप्युपसंयहार्यम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

अवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । अवृते । अवृधे । नर्नर्ति । नरिनर्ति । नरीनर्ति । इत्येवमादावभ्यासविकारेषु अपवादेो नात्सर्गान्विधीन्वाधतइत्युरदत्वे कृते रुगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोः अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विद्विद्युतत् । विद्विद्योतिपते । विद्विद्युतिपते । विद्वेद्युत्यते । स्वापेः । सुष्वापयिषति । स्वापिष्यन्तो वृहते तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्यं सति संप्रसारणमिष्यते । इह न भवति । स्वापयतेर्बुल् । स्वापकः । तस्मात्क्यचि स्वापकीयति । स्वापकीयतेः सन् । सिष्वापकीयिषति ॥

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते । वकारस्य न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटीति किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घा भवति किति लिटि परतः । ईयतुः । ईयुः । इयो यणिति यणादेशे कृते स्यानिबद्धाघाट्टिर्वचनम् । कितीति किम् । इयाय । इययिच ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घा भवति लिटि परतः । अतो गुणे पारुपत्थस्यापवादः । आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् । पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुङ् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोऽभ्यासादीर्घाभूतादुत्तरस्य द्विहलोङ्गस्य नुहागमो भवति । आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुः ।

द्विहल इति किम् । आट । आटतुः । आटुः । अकारैकदेशो रेफो हल्यहणेन
पठ्यते । तेनेहापि द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति । आनृधतुः । आनृधुः ॥

अश्नो तेश्च ॥ ७२ ॥

अश्नोतिश्च दीर्घाभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यानशे ।
व्यानशाते । व्यानशिरे । अश्नोतिरिति विकरणनिर्देशो अश्नातेर्मा भूदिति ।
आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । बभूवे । भवतेरिति कर्तृनिर्देशादिह न भवति । अनुबभूवे कम्बलो
देवदत्तेन । लिटीत्येव । बुभूवति । बोभूयते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सूर्तेलिटि परस्मैपदं वुगागमो ऽभ्यासस्य वात्वं
निपात्यते । ससूव स्यविरं विपश्चिताम् । सुगुवे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजि-
नेनेक्ति । विजिर्, वेवेक्ति । विश्, वेवेष्टि । त्रयहणमुत्तरार्थम् । एषां हि
वृत्करणं समाप्त्यर्थं पठ्यतएवेति । श्लाविति किम् । निनेज ॥

भृजामित् ॥ ७६ ॥

भृजादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृज् ।
विभर्त्ति । माङ् । मिमीते । आहाङ् । जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति ।
श्लावित्येव । बभार ॥

अर्त्तिपिपर्त्याश्च ॥ ७७ ॥

अर्त्ति पिपर्त्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इयत्ति
धूमम् । पिपर्त्ति सोमम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां
विश्रष्टि । वशरेतद्रूपम् । तथा वचेः । जनिमा विश्रक्ति । सचेः । वत्सं न
माना सिषक्ति । जिघर्त्ति सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं ब्रूयात् । जज-
नमिन्द्रं माता यद्वीरं दधनदुनिष्टा ॥

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपत्तति । यियत्तति । तिष्ठासति । पिपासति । सनीति किम् । पपाव । अत इति किम् । लूल-
यति । तपरकरणं किम् । पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वर्त्तते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे
चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गे परे । पिपवि-
यति । पिपावयिषति । बिभावयिषति । यण्यपरे । यियविषति । यियावयि-
षति । रिरावयिषति । लितावयिषति । जपरे । जु इति सौत्रायं धातुः ।
जिजावयिषति । एतदेव पुयण्ज्यपरइति वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेपि लौ-
स्यानिवद्ववतीति । ओरिति किम् । पापच्यते । सन् । पापचिषति । पुयण्-
जीति किम् । अवनुनावयिषति । जुहावयिषति । अपरइति किम् । बुभूषति ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥

स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओर-
वर्णपरे यणि वा इकारादेशो भवति सनि परतः । सिस्त्रावयिषति । सुस्त्रा-
वयिषति । शृणोति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । द्रवति । दिद्रावयिष-
ति । दुद्रावयिषति । प्रवति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । प्लवति । पिप्ला-
वयिषति । पुप्लावयिषति । च्यवति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति । वच-
नसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणोऽवधानमाश्रीयते । पूर्वमूत्रे त्वनन्तरण्व यणि भवि-
तव्यमित्यप्राप्तविभाषेयम् । अपरइत्येव । सुस्रूषति । शुश्रूषति ॥

गुणो यङ्लुकाः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेन्नीयते । लोलू-
यते । यङ् लुकि । जोहवीति । यङोवेभीद्विकल्पः । चोक्रुशीति ॥

दीर्घाकितः ॥ ८३ ॥

अक्रितोभ्यासस्य दीर्घा भवति यङी यङ्लुकि च । पापच्यते । पापची-
ति । यायज्यते । यायजीति । अक्रित इति किम् । यंयम्यते । यंयमीति । रं-
म्यते । रंमीति । ननु चात्रापवादत्वानुकि कृते ऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घ-
त्वं न भविष्यति । एवं तद्व्यक्रित इत्यनेनैतज् ज्ञाप्यते, अभ्यासविकारेष्वपवादा
नेात्सर्गान् विधीन्बाधन्तइति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, डोढौक्यतइत्यत्र
दीर्घाकित इत्यनेन संध्यतरङ्गस्यो न बाध्यते । अचीकरदित्यत्र दीर्घो लघोरि-
त्यनेन सन्वदित्वं न बाध्यते । मान्प्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते मामा-
सते । ई च गण इतीत्येन हलादिः शेषो न बाध्यते अजीगणत् ॥

नीगवञ्चसंसुध्वंसुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु संसु ध्वंसु भंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च । वञ्चु । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । संसु । सनीस्यते । सनीसंसीति । ध्वंसु । दनीध्वस्यते । दनीध्वसीति । भंसु । बनीभ्रस्यते । बनीभ्रंसीति । कस । चनीकस्यते । चनीकसाति । पत । पनीपत्यते । पनीपतीति । पद । पनीपद्यते । पनीपदीति । स्कन्द । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतानुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । तंतन्यते । तंतनीति । जंगम्यते । जंगमीति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । स्यानिना ह्यादेशो लप्यते । तेन यंयम्यतइत्येवमादावभ्रत्परत्वेऽनुस्वारो भवति ॥ पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति । अत इति किम् । तेतिम्यते । तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । जंजप्यते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजभीति । दंदह्यते । दंदहीति । दंदश्यते । दंदशीति । दश इति दंशिर्यं नकारलोपार्थमेव निर्दिष्टः । तेन यङ्लुक्पि नकारलोपो भवति । भञ्ज । बंभज्यते । बंभजीति । पश इति सौत्रो धातुः । पंपश्यते । पंपशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोर्भ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । परस्येति किम् । अभ्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् । अलान्त्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूर्ति पंफुलीति, अत्र लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं न निवर्तते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चफलोरकारस्य उकारादेशो भवति । चरणं

चूर्तिः । ब्रह्मणश्चूर्तिः । प्रफुल्लिः । प्रफुल्लाः सुमनसः । यङ्लुकोरभ्यासस्येति
चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभिसंबध्यते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ६० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमौ भवति यङ्लुकोः परतः ।
वरीवृत्यते । वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीनृत्यते । नरीवृतीति ॥
रीश्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् । वरीवृश्यते । वरीवृश्चीति ॥

रुगिकौ च लुकि ॥ ६१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुगिकावागमौ भवतश्चाका-
राद्रीक्च । नर्नर्त्ति । नरिर्नर्त्ति । नरीनर्त्ति । वर्वर्त्ति । वरिर्वर्त्ति । वरीवर्त्ति ।
उकार उच्चारणार्थः ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मर्मृ-
ज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ६२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुगिकावागमौ भवतो रीक्च यङ्-
लुकि । चर्कर्त्ति । चरिर्कर्त्ति । चरीर्कर्त्ति । जर्हर्त्ति । जरिहर्त्ति । जरीहर्त्ति । तप-
रकरणं किम् । किरितश्चाकर्त्ति ।

किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यच यो नयेत् ।

प्राप्तिञ्च तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः * ॥

तत्रेयं प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणमृतइत्येतत्तथा चाप्राप्ति
किरितरुगादीनामिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेनगलोपे ॥ ६३ ॥

लघुनि धात्वन्तरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परं लोपः परतः सनीध का
भवति अनगलोपे । सन्यत इत्युक्तं चङ्परं तथा । अवीकृत् । अपीपवत्
ओः पुयणज्यपरइत्युक्तं चङ्परं तथा । अपीपवत् । अलीलवत् । अजीजवत्
स्रवतिष्ठणोतिद्रवतिप्रवतिप्रवतिच्यवतीनां वेत्युक्तं चङ्परं तथा । अमिह
वत् । असुस्रुवत् । अशिश्रवत् । अशुश्रवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप
वत् । अपुप्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनी
किम् । अततवत् । अररवत् । जागरयते । अजजागरत् । अत्र केचिद्गण
लघुमाश्रित्य सन्वद्वावमिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्य

* किरतिमिति ऋकारान्तोपलक्षणं, चर्करीतमिति यङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा, पचतीति
लट उपलक्षणम् । तेन चाकर्त्तार्यादीनि कृपाणि किरतेयं नयेदित्यर्थः । प्राप्तिञ्च रुगादी
विषयविभागेन या प्राप्तिस्तवञ्च, संग्रहः साधुशब्दसंग्रहः । इति पदमञ्जरी ।

धानेपि वचनप्रामाण्याद्विधितव्यं, तदसत् । येन नाश्रयधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येवं, कथमचित्तणदिति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति । यदयं तद्व्याधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वं विदधाति । चङ्परदिति किम् । अहं पपच । परग्रहणं किम् । चङ्येव केवले मा भूत् । अचक्रमत् । अनभ्लोपदिति किम् । अचकथत् । दृषदमाख्यातवान् प्रददृषत् । आदितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददित्यत्र योसौ लो लो-
लौपो नासावभ्लोप इत्याश्रीयते किं कारणं चङ्परदिति णिजातेर्निमित्तत्वेनालोपा-
त्ततोऽन्यस्याको लोपः परिहृत्यते । मीमादिनामत्रग्रहणात्सन्ध्यावेनाभ्यासलोपो न
भवतीत्युक्तम् । किं च सन्ध्यादिति सनाश्रयं कार्यमिति दिश्यते न च लोपः सनमेवापे-
क्षते किं तर्हि इस्भावाद्वापि तदभावादमीमयदित्यादावभ्यासलोपो न भविष्यति ॥

दीर्घा लघोः ॥ ९४ ॥

दीर्घा भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि लो चङ्परं ऽनभ्लोपे । अवीकरत् ।
अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपवत् । लघोरिति किम् । अविभ्रजत् । लघुना-
त्येव । अततत्तत् । अरत्तत् । चङीत्येव । अहं पपच । परदित्येव । अचक्रमत् ।
अनभ्लोपदित्येव । अचकथत् ॥

अस्मदृत्वप्रथमदस्तृत्पशाम् ॥ ९५ ॥

स्मृ दृ त्वर प्रथ म्रद स्तृ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमादेशो
भवति चङ्परं लो परतः । स्मृ । अस्मरत् । दृ । अददरत् । त्वर । अतत्व-
रत् । प्रथ । अपप्रथत् । म्रद । अमम्रदत् । स्तृ । अतस्तरत् । स्पश । अपस्प-
शत् । सन्ध्यावादिच्च प्राप्तमनेन बाध्यते । तत्परकरणसामर्थ्यादिति कृते दीर्घा
लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ९६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्-
परं लो परतः । अववेष्टत् । अववेष्टत् । अवचेष्टत् । अवचेष्टत् । अभ्यास-
इत्येते कृते अत्यं पक्षे भवति ॥

ई च गणः ॥ ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परं लो परतः । चकारादञ्च ।
अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुक्त्यामः प्राक् पदस्येत्यतः सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । नित्यवीप्सयोरिति तत्र सर्वस्य स्याने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः । पचति २ । यामो २ रमणीयः । यदा तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्त्तते तस्य द्वे आवृत्ती भवतः । सर्वस्येति विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्माद्वोच्यते । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति । इह द्रोधा द्रोठा इति घत्वठत्व-योरसिद्धत्वादङ्गतयोरेव तयोर्द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र पाष्वादिकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात् । द्रोधा द्रोठा । द्रोठा द्रोध्येति । तस्मादुक्तव्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयम्-द्विर्वचनइति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमाग्नेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाम्नेडितसंज्ञं भवति । चौरचौर ३ । वृषलवृषल ३ । दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वम् बन्धयिष्यामि त्वा । आग्ने-डितप्रदेशा आग्नेडितं भत्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्वति यदाग्नेडितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशून् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यदुत्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता । तद्भुषु अख्ये कृत्सु च । कृत एतत् । आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन्करोति तच्चित्यम् । पचति २ । वक्ष्यति २ । भुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । त्वाणमुलोलौटश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । यद् तु तच्चिरपेतः प्रकाशयति । पुनः २ पचति पापच्यतइति । यदा तु तत्र द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यं पापच्यतेपापच्यतइति । अथ केषु वीप्सा । सुप्सु वीप्सा, का पुनः सा । व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियामुणाभ्यां युगपत्प्र-योक्तव्यान्मुमिच्छा वीप्सा । नानाभूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा । यामो २ रमणीयः ।

जनपदो २ रमणीयः । पुंशःपुंशो निधनमुपैति । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रक-
र्णं च युक्तं ततः कृतद्विवचनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते पचति २ तरामिति । इह
तु आठ्यतरमाठ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परैर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेर्थं द्वे भवतः । परि २ त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि २
सौवीरेभ्यः । परि २ सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जनं इति किम् । आठ्यं
परिषिञ्चति ॥ परैर्वर्जने ऽसमासे वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परि २ त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो
देवः । परि त्रिगर्तेभ्यः । समासे तु तेनैवाकृत्वाटुर्जनस्य नैव भवति । परित्रि-
गर्ते वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विवचनेन चेत्पादः
पूर्यते । प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संवमिदुवसे वृषन् । उपोप मे परामृश ।
किं नेादुदुहर्षसे दातवाउ * । पादपूरणइति किम् । प्रदेवं देव्या धिया । साम-
र्याच्छन्दस्यैतद्विधानम् । भाषायामनर्थकं स्यात्प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं
प्रत्यासत्तिः कालकृता देशकृता च । उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि यामुम् ।
अध्यधि यामम् । अधोधा नगरम् । सामीप्यइति किम् । उपरि चन्द्रमाः ।
इह कस्मान्न भवति । उपरि शिरसो घटं धारयति । औत्तरार्धयमेव विवि-
क्षितं न सामीप्यमिति द्विवचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः पदसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया
संमति कोप कुत्सन भर्त्सनइत्येतेषु यदि तदुक्तं भवति । तत्र परगुणानाम-
सहनमसूया । पूजा संमतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दे-
र्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः । असूयायां तावत् ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्ता ते अभिरूप्यम् । संमतौ ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे ।
माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं जास्यसि जात्स्य ।
कुत्सने । शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । भर्त्सने ।
घोरघोर ३ घृणलघृणल ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा । असूयादिषु

* पादपूरणे इति भावलक्षणे संमीति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

स्वरितमाग्नेदितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्ववदस्य प्रुतः । भर्त्सने त्वाग्ने-
दितं भर्त्सने इत्याग्नेदितस्येव प्रुतः । वाक्यादेरिति किम् । अतस्य मध्यस्य
च मा भूत् । शोभनः खत्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् । उदारो
देवदत्तः । असूयादिष्विति किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्ववति * । बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं
सुज्ञापपुंवद्वावौ । एकैकमन्तरं पठति । एकैकयाहुत्या जुहोति । सर्वनामसंज्ञाप्र-
तिषेधस्वरसमासान्ताः समामाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते । तेनातिदे-
शिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न बहुव्रीहविति प्रतिषेधो न भवति ।
बहुव्रीहरेव यो बहुव्रीहिरिति विज्ञानात् । नन । सुमु । नऽसुभ्यामित्यन्ता-
दासत्वं न भवति । चक्चक् । पूःपूः । अक्ष्पूरिति समासान्ता न भवति ॥

आबाधेच ॥ १० ॥

आबाधनमाबाधः । पीडाप्रयोक्तृधर्मः । तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवतः बहु-
व्रीहिवच्चास्य कार्यं भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः । गतगता ।
नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य चिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवं
प्रयुक्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । कर्म-
धारयत्वे प्रयोजनं सुज्ञापपुंवद्वावान्तादासत्त्वानि । सुज्ञापः । पटुपटुः । मृदुमृदुः ।
पण्डितपण्डितः । पुंवद्वावः । पटुपट्वी । मुदुमृद्वी । कालककालिका । कापधाया
अपि हि कर्मधारयवद्वावात्पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्वावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् ।
पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तादात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाग्नेदितानु-
दासत्वं बाध्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो दृश्यते । प्रकारं
वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपू-
र्यगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्यापमाने सत्येवं प्रयुज्यते ॥ जातीयो-
नेन द्विवचनेन बाधनं नेष्यते ॥ पटुजातीयः । मृदुजातीयः । इत्यपि हि
भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्यां गृहणमुभयोः शेषा विज्ञायते । प्रकार इति
किम् । पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अपरिमाणवकः । गौर्वाहीकः ।

* द्विवचनस्य पुंवद्वचनं विहितं पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

यद्यप्यत्राग्निशब्दे गोशब्दश्च मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तैश्चयज्ञाद्यादिक्रमयो-
न्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति
न द्विरुच्यते ॥ आनुपूर्व्यं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मूले २ स्थूलाः । अये २
सूक्ष्माः । ज्येष्ठं २ प्रवेशय ॥ स्वार्थे अवधार्यमाणेनेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वां माषं २ देहि । स्वार्थेणतद् द्विवचनं
न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते न सर्वे कार्षापणसंबन्धिना माषाः ।
तेन वीप्सा न विद्यते । अवधार्यमाणइति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वां
माषमेकं देहि । द्वौ माषौ देहि । त्रीन्या माषान्देहि । अनेकस्मिन्निति किम् ।
अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वां माषमेकं देहि ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिराहः बुध्यस्व २ । नादश्यं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ
किं तर्हि यावद्भिः शब्दैः सार्थावगम्यतेतावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३ । बुध्यस्व ३
इति ॥ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स भवान् लुनीहिलु-
नीहीत्येवायं लुनाति ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भुक्त्वाभुक्त्वा
व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येव सिद्धमिति तद्वक्तव्यम् ॥ इति द्वे भवत
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरणङाजन्तस्य
द्विवचनमिष्यते ॥ इह न भवति । द्वितीया करोति । तृतीया करोति । तदर्थं के-
चिद्भावो बहुलमिति पठन्ति ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्वं २ पुण्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । अतिशयिकोपि दृश्यते ।
पूर्वतरं पुण्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्तइति ॥ इतरइतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्रीनि-
गदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उभाविमावाढ्यौ । कतराकतरा अन-
योराढ्यता । सर्वइमे आढ्याः । कतमाकतमा एषामाढ्यता । इतरइतमाभ्याम-
न्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ । कीदृशी २ । अनयोराढ्यता । तथा
स्त्रीनिगदाद्वावादन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ कतरःकतरोनयोर्विभव
इति ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वेनान्वा द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सामासवच्छ
बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमेकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमे
ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा
भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ स्त्रीनपुंसकयोर्हतरपदस्य चाम्भावा
वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः ।
इतरेतरां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ।
इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे क्वात्ये । कृच्छं दुःखं,

तदभावो ऽहङ्कम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अस्त्रिद्व्यमानो ददातीत्यर्थः । अहङ्कदति किम् । प्रियः पुष्पः । सुखो रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यदादात्मीयं तत्तदायास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथाशब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथं, यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः ॥

**द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र-
प्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥**

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोग अभिव्यक्ति एतेषु चार्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । मर्यादावचने, मर्यादाभिव्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः । पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्रप्रयोगे । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं संकषेणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतदुच्यते तदर्थं योगविभाषः कर्त्तव्यः । द्वन्द्वं युतुं वर्त्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्थं द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति किम् । पचन्तौ । यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेतया पदस्यधिकृतस्य वृत्त्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्व चित्स्थानवष्टी क्व चिदवयववष्टी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक्कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्येतस्माद्वदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदादिति किम् । देवदत्त पचति ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतन्नयमधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्त, रित उत्तरं यदुक्त्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति । पचमि देवदत्त । अपादादाविति किम् । एते नियतं रजसं मृत्या अनवधृष्यम् । बहुवचनस्य वक्षसौ । यमो वः स्वः, जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शुचुर्मर्दनः ॥

पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनूदात्तमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशानामपि वाक्यभेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्मदादेशश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युः । यत्रापि स्वादिषु पदमज्ञ भवति । यामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परम्भापादादौ वर्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ इह मा भूवन् । अयं दण्डो हरानेन ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति * । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति । आमन्त्रितान्तं तिङन्तं युष्मदस्मदादेशश्च यस्मात्पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्युः समर्थः पदविधिरिति वचनात् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्यासंख्यौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्यथासंख्यं वाचौ इत्येतावादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य पदादनुदात्तं सर्वमपादादाविति सर्वमिह संबध्यते । यामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । यामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । यामो वां पश्यति । जनपदो नौ पश्यति । एकवचनबहुवचनान्तयोरदेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायेते । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोरिति किम् । यामे युवाभ्यां कृतम् । स्यग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । इह मा भूत् इति युष्मत्पुत्र इति ॥

बहुवचनस्य वक्षसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्यथासंख्यं वक्ष

* भवतीति विष्णुमित्रो देवदत्तागच्छेति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

नस् इत्येतावादेशौ भवतः । यामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् । यामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । यामो वः पश्यति । जनपदो नः पश्यति ॥

तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्ययोर्धासंख्यं ते मे इत्येता-
वादेशौ भवतः । यामस्ते स्वम् । यामो मे स्वम् । यामस्ते दीयते । यामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधौ नमामर्थ्यात्षष्ठीचतुर्थीरेषां यो गः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वर्तते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्ध-
धासंख्यं त्वामौ इत्येतावादेशौ भवतः । याम त्वा पश्यति । यामो मा पश्यति ॥

न चवाहाह्वैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह ऋह एव रभिर्धागे युष्मदस्मदोर्वाचावाटयो न भवन्ति ।
पूर्वण प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिद्ध्यन्ते । यामस्तव च स्वम् । यामो मम च
स्वम् । युषयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च
स्वम् । यामस्तुभ्यं च दीयते । यामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते ।
आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । यामस्त्वां च
पश्यति । यामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च
पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । यामस्तव वा स्वम् । यामो मम वा स्वम् ।
युषयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् ।
यामस्तुभ्यं वा दीयते । यामो मह्यं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते ।
आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । यामस्त्वां
वा पश्यति । यामो वा मां पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति ।
युष्मान् वा पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह । यामस्तव ह स्वम् । यामो
मम ह स्वम् । युषयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह
स्वम् । यामस्तुभ्यं ह दीयते । यामो मह्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते ।
आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । यामस्त्वां ह
पश्यति । यामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति । युष्मान्
पश्यति । अस्मान् ह पश्यति । अह । यामस्तवाह स्वम् । यामो ममाह स्वम् ।
युषयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम् ।
यामस्तुभ्यमह दीयते । यामो मह्यमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवा-
भ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । यामस्त्वामह
पश्यति । यामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति ।
युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव । यामस्तवैव स्वम् । यामोममेव

स्वम् । युषयोरेव स्वम् । आषयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । यामस्तुभ्यमेव दीयते । यामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । यामस्त्वामेव पश्यति । यामो मामेव पश्यति । युषामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति । यामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चतुर्विज्ञानम् । तैः पश्यार्थैरनालोचने वर्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वाचावादयो न भवन्ति । यामस्तत्र स्वं समीत्यागतः । यामो मम स्वं समीत्यागतः । यामस्तुभ्यं दीयमानं समीत्यागतः । यामो मह्यं दीयमानं समीत्यागतः । यामस्त्वां समीत्यागतः । यामो मां समीत्यागतः । अनालोचनइति किम् । यामस्त्वा पश्यति । यामो मा पश्यति ॥ पश्यार्थैर्युक्तयुक्तेषु च प्रतिषेध इष्यते ॥ तथा चैवादाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वाचावादयो न भवन्ति । यामे कम्बलस्ते स्वम् । यामे कम्बलस्तव स्वम् । यामे कम्बलो मे स्वम् । यामे कम्बलो मम स्वम् । गामे कम्बलस्ते दीयते । यामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । यामे कम्बलो मे दीयते । यामे कम्बलो मह्यं दीयते । यामे क्वात्रास्त्वा पश्यन्ति । यामे क्वात्रास्त्वां पश्यन्ति । यामे क्वात्रा मा पश्यन्ति । यामे क्वात्रा मां पश्यन्ति । सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम् । कम्बलो यामे ते स्वम् । कम्बलो यामे मे स्वम् ॥ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अथो यामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह ॥ सर्वेष्ववाचावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः ॥ * ॥ कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । अन्वादेशार्थं, मन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात् । अथो यामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो यामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् । अथो यामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङ्गी गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्षणयोः ॥ २७ ॥

तिङ्गन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थं वर्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पवति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ण्ये । पवति-

पचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ब्रुव । पचति ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् ।
जल्पति २ ब्रुवम् । पचति २ ब्रुवम् । ब्रुवइति ब्रुवः कञिपातनाद् व्यत्यादेशा-
भावश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन । प्रसहन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रवक्ष्य ।
प्राय । विवक्ष्य । अवक्ष्य । स्वाध्याय । भूयिष्ठ । नाम धा * । नामेत्येतद्वा
निहन्यते । पते आकुदात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिङ् इति
किम् । कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्णयो-
रिति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । कुत्सनाभीक्ष्णयोरिति पाठविशेषं
ब्रूष्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादियङ्गणेन कुत्सनाभीक्ष्णयोरेव कार्यं भवति ॥

तिङ्कुतिङः ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात्यदात्परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति ।
यज्ञदत्तः पचति । तिङिति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ्
इति किम् । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुङन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । श्वः
कर्त्ता । श्वः कर्त्तारौ । मासेन कर्त्तारः । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे
यति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

निपातैर्यदादिहन्तकुविन्नेच्चेच्चकच्चिदत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्तते । यत् यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण कञ्चित् यत्र इत्ये-
तेर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि करोति ।
यदि पचति । हन्त करोति । हन्त पचति । कुवित्करोति । कुवित्पचति ।
नेत् । नेज्जिह्वायन्तो नरकं पताम । चेत् । स चेद्भुङ्क्ते । स चेदधीते । चण
णिट्शिष्टोऽयं चेदर्थं वर्तते । अयं च मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समु-
च्चयादिषु तु यच्छब्दस्तेन योगेन विधिरयं न भवति । कञ्चित् । कञ्चि-
द्भुङ्क्ते । कञ्चिदधीते । यत्र । यत्र भुङ्क्ते । यत्राधीते । निपातैरिति किम् ।
यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् ।
युक्तमिति किम् । यत्र कू च ते मनो दत्तं दधस उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चोदितस्याव-
धीरणे उपालिप्स्या प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्तृसे । नहाभ्ये-
ष्यसे । प्रत्यारम्भ इति किम् । नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

* प्रदशन प्रयजन न्याय प्रयज्य प्रवक्ष्य इत्येते पुस्तकान्तरे न गये धिकाः ।

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्तृषे ।
सत्यमध्येष्यसे । प्रश्नइति किम् । सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्यं ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्यं गग्यमाने नानुदात्तं भवति ।
अङ्गं कुरु । अङ्गं पठ । अङ्गं पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् । अङ्गं कूजं वृषलं
इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन्प्रातिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्यं नानुदात्तं भवति । स हि कुरु । स हि
वृष । स हि पठ । अप्रातिलोम्यइत्येष । स हि कूजं वृषलं इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥

हृन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्त्तते । हृन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि
नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं
तावत् । अनृतं हि मत्तो वदति । पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतच्च
निहन्यते । एकं खल्वपि । अग्निर्हि आने उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हि शब्द-
युक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिहृदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम् । सा
वा अपश्यज्जनितारमये । अजनिष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्व्याध्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्व्याधा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्वृद्धे । यथा
वृद्धे । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति
यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्व्याधा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न
भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभ-
नम् । यावत् करोति वाह । पूजायामिति किम् । यावद्वृद्धे । यथा वृद्धे ।
नन्तरमिति किम् । यावद्वेषदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति
वाह । पूर्वेषाञ्च निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्व्याधाभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति
तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थोपमारम्भः ।

यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरामित्येव । यावद्वेवदत्तः प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह । अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम् । पश्य मृगो धावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्वि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । काचशेषः यदन्यत्पूजायाः । कटमहो कार्ष्ण्यति । मम गेहमेष्ट्यसि । असूयाधनचमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं विस्मयार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थं विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा त्वरा । अधीष्व माणवक । पुरा विद्योतते विद्युत् । पुरा स्तनयति स्तनयिषुः । पुराशब्देन भविष्यदासत्तिं द्योतयति । परीप्सायामिति किम् । नहेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दे द्योतयति । ऊर्षया स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये । ज्ञाया एषणा प्रार्थना, अनुज्ञैषणा । अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । ननु करोमि । अनुज्ञानीष्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैषणायामिति किम् । अकार्षीः देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिषचनमेतन्नानुज्ञैषणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमपि नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्विदुक्ते । किं देव

शेति आहोस्विदधीते । अत्र के चिदाहुः । पूर्वं किंयुक्तमिति तत्र निहन्यते ।
उत्तरं तु न किंयुक्तमिति तत्र निहन्यतएवेति । अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्या-
तस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभ-
यत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति । क्रियायहणं किम् । प्रश्ने मा भूत् । किं देव-
दत्तः श्रोत्रनंपचति आहोस्विच्छाकर्ममिति । प्रश्नइति किम् । किमधीते देवद-
त्तः । होपे किंशब्दोऽयं न प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति
आहो स्विच्छाकरोति । अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्ता न पठति आहो
स्विच्छा करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं
भवति । क् चास्य लोपः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देव-
दत्तः पचति आहो स्विच्छाकरोति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभा-
षेयं किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि ॥

एहिमन्ये प्रहासे लट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लटन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः
प्रहासः, क्रीडा । एहि मन्यश्चादनं भोक्त्यसे नहि भोक्त्यसे भुक्तः सोतिथिभिः ।
एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहासइति किम् ।
एहि मन्यसे श्रोत्रनं भोक्त्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साध च मन्यसे । गत्यर्थ-
लोटा लट्इत्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एहिमन्येयुक्तं प्रहासएव यथा
स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । एहि मन्यसे श्रोत्रनं भोक्त्यइति । एहिमन्यइत्युत्त-
मोपादानमतन्त्रम् । प्रहासएव हि मन्यतेरुत्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव
भवति । तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे श्रोत्रनं भोक्त्यइति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतदविद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु
भोक्त्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् । कटं जातु करिष्यति ॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमोवृत्तं किंवृत्तं, किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाद्भुतरदतमौ च
प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ।
कश्चिदुक्ते । कश्चिद्वोजयति । कश्चिदधीते । केन चित्करोति । कस्मै चिद्व-
दाति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिदुक्ते । चिदुत्तरमिति किम् । को भुङ्के ।
अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किं चित्पठति ॥

आहोउताहो आनन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिषेधोनुवर्त्तते । अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येताभ्या-
मपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो भुङ्क्ते । उताहो
भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति * । अनन्तरमिति किम् । शेषे विभाषां
वर्त्तयति । अपूर्वमित्येव । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति ।
कश्च शेषः यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः
पठति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृणचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गतिना समानार्था गत्यर्थाः गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट् तेन गत्यर्थे-
लोटा युक्तं लङ् तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्वर्त्तयति । यत्रैव
कारके कर्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लङ्पि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणा
इवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन शृङ्गते । न क्करणेति कारकान्तरम् ।
आगच्छ देवदत्त यामं द्रव्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्त याममोदनं भोत्स्यसे ।
उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः तेनैव भोत्स्यन्ते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञ-
दत्तेन भोत्स्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् । पच देवदत्तौदनं भोत्स्यस्येनम् । लोटिति
किम् । आगच्छदेवदत्त यामं द्रव्यस्येनम् । लङिति किम् । आगच्छ देवदत्त
यामं पश्यस्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं
पिता ते ओदनं भोत्स्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्व-
ग्रहणं किम् । आगच्छ देवदत्त यामं त्वं चाहं च द्रव्याव एनमित्यत्रापि
निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लङन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन्कारके ऽन्यास्मिन् भवि-
तव्यम् । इह तु यल्लोङन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लङन्तेनोच्यते इति ॥

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोङन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कार-
कं सर्वान्यद्वर्त्तयति । लोङन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवद-
यामं पश्य । आगच्छ विष्णुमित्र यामं शाधि । आगम्यतां देवदत्तेन यामं
दृश्यतां यज्ञदत्तेन । गत्यर्थानामित्येव । पच देवदत्तौदनं भुङ्क्तेभ्यम् । लोट्
त्येव । आगच्छदेवदत्त यामं पश्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ

* आहो अधीते । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

देवदत्त यामं पश्यत्येनं यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तेस्त्वह भवत्येव । आगच्छ
देवदत्त यामं त्वं चाहं च पश्याव । पृथगेगकरणमुत्तार्यम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वे पूर्वमनुवर्त्तते । प्राप्तविभाषेयं, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थे-
लोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्वधति ।
आगच्छ देवदत्त यामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त यामं प्रशाधि । २ ।
सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं पश्य । अनुत्तममिति किम् ।
आगच्छानि देवदत्त यामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वे सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोटा वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोडन्तं
सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त प्र-
शाधि २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्वादिहन्तेति नित्यमत्र निधा-
तप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव । हन्त प्रभुनजावहै । हन्त प्रभुनजामहै ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति । आम्
पचसि देवदत्तः । आम भो देवदत्तः । भो इत्यामन्त्रितान्तमपि नामन्त्रिते
समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाविद्यमानवद्वधति । आम इति किम् ।
शाकं पचसि देवदत्तः । एकान्तरमिति किम् । आम् प्रपचसि देवदत्तः । आम-
न्त्रितमिति किम् । आम्पचसि देवदत्तः । अनन्तिकइति किम् । आम् देवदत्त ॥
आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभ-
यमनेन क्रियतइति के चिदाहुः । प्रुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वाच्च प्रतिषिध्यते ।
अपरेषां दर्शनमनन्तिकइत्यनेन यच्च दूरं न संचिह्णं तत्परिरह्यते । तेनास्मि-
न्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति । प्रुतोदात्तोपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

आमन्त्रितमित्येतदस्वरितत्वाच्चानुवर्त्तते । तिङिति वर्त्ततएव । यत्परं
ह्रिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् । गवां
गेत्रमुदस्रजो यमङ्गिरः । ह्रिपरम् । इन्द्रवो वामुशनि हि । तुपरम् । आख्या-
स्यामि तु ते । निपातैर्यद्वादिहन्तेति हि चेति तुपश्यपश्यताहैरिति च निधा-
तप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्, एभिरेव परैर्यागे प्रतिषेधो भवति
नान्यैरिति । इह न भवति । जाये स्वारोहावै हि । एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा
युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोडन्तस्य निधातो भवत्येव ॥

चनचिद्विषगोत्रादितद्विताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्वित आमेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चित् । देवदत्तः पचति चित् । इव । देवदत्तः पचतीव । गोत्रादि । देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति ब्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीत्यायोरिव गृह्यन्ते । तद्वित । देवदत्तः पचतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् । अनुदात्तास्तद्वित इहोदाहरणमन्यत्र तद्वितस्यरेण तिङ्स्वरो बाध्यते । पचति-देश्यः । आमेडित । देवदत्तः पचति २ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति चन । अत्रागतिग्रहणे सञ्ज्ञेतिरपि तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवा-हाद्वैषयुक्ते इत्यत्र ये निर्दिष्टाः तदह परिगृह्यन्ते । चशब्दे तावत् । देवदत्तः पचति च खादति च । वा । देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह । देवदत्तः पचति ह खादति ह । अह । देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव । देवदत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिद्धते, एवपरं तु निहन्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुक्रुष्टमित्यत्र नानुवर्तते । च वा इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गद्वभांश्च कालर्याति । वीणां च वादर्याति । गद्वभान्वा कालर्याति । वीणां वा वादर्याति । योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । चवानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायाम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्ताति गमयति । स्वयं होदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्याययति । प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिध्यते । क्षियाशीः प्रेषेण तिङाकाङ्क्षमिति च प्रुतो भवति ॥

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चशब्दात् त्रियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वम-हयामं गच्छ । त्वमहारण्यं गच्छ । त्रियायाम् । स्वयम्ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तां गमयति । स्वयमहौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्याययति । पूर्ववच्चिघातप्रतिषेधः प्रुतश्च ॥

चाहलोपएवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतच्चेद-वधारणार्थं प्रयुज्यते । क्व चास्य लोपो यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते तत्र लोपः । तत्र चशब्दः समुच्चयार्थः अहशब्दः केशलार्थ इति समानकर्तृके चलोपः नानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे । देवदत्त एव यामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । यामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपे । देवदत्त एव यामं गच्छतु यत्तदत्त एवारण्यं गच्छतु । यामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम् । देवदत्तः क्व भोक्त्यते । देवदत्तः क्व बाध्येष्यते । अनवकृप्तावयमेवशब्दः । न क्व चिद्वोक्त्यत इत्यर्थः । एवे चादियोगइति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहाहैवयुक्तइति सूत्रनिर्दिष्टा एह्यन्ते तेषां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ता ग्रीहयो भवन्ति २ । खेता गा आज्याय दुहन्ति २ । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते । वालोपे । ग्रीहिभिर्यजेत २ । यवैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

वैषावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । अहर्वै देवानामासीत् २ । राक्षीरसुराणामासीत् । बृहस्प-तिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ । शण्डामर्कावसुराणाम् । वाव । अयं वाव हस्त आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ । ऊर्जमेका रतति २ । जिन्वतीत्येतत्पते न निहन्यते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । अनशनन्नयो अभिचाकशीति । अक्षीत्येतत्पते न निहन्यते । समर्थाभ्यामिति किम् । एको

देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थं न वर्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थयहणं व्यभिचारित्वात्तन्व ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा कृत्स्नीति निवृत्तं, निघातप्रतिषेध इत्येष । यदो वृत्तं यद्वृत्तं यत्र पदे यद्वृत्तं तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् इतरङ्गतमौ च प्रत्ययौ इत्येतच्चाश्रीयते । तस्माद्वृत्तः दुतरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्का मास्ते जुहुमः । यद्वाङ् वायुर्वाति । यद्वायुः पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र क्व चन यजन्ते * ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उतरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ । काष्ठाध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दाहण । दाहणाध्यापकः । दाहणाभिरूपकः । अमातापुत्र । अमातापुत्राध्यापकः । अयुत । अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अद्भुत । अद्भुताध्यापकाः । अनुक्त । अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्यापकः । घोरे । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति । अत्यध्यापकः † ॥ मलोपश्च ॥ * ॥ इति वार्त्तिककारमतम् ॥ मयूरव्यंसकादि त्वात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वम् ॥ समासान्तादात्तत्वापवाद इष्यते । दाहणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्यपमेव विषय आख्यायते । यत्र विभक्तेरभावान्मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो नैवेष्यते । दाहणमधीते दाहणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिदं प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेपि नानान्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमित्यत्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं पवति । यत्काष्ठं प्रपवति । यद्वाहणं पवति । यद्वाहणं प्रपवति । तदुत्तिङ् इति निघातस्य निपातैर्यद्वदिङ्गन्तेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्विधानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निवृत्त्यते ॥ गतिग्रहणे चात्र उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

* एकस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये इत्यारभ्य यजन्ते इत्यन्तं नास्ति ।

† अनुज्ञात । अनुज्ञाताध्यापकः । कल्याण । कल्याणाध्यापकः । वेश । वेशाध्यापकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिर्वर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सनइति किम् । पचति शोभनम् । सुपीति किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम् । पचति गोत्रम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् ॥ क्रियाकुत्सनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः ॥ पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धकत्वादन्तोदात्तो भवति ॥ विभाषितं चापि बहुर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ।

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टो ऽतिङीति चोक्तार्थे ।

पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बहुर्थम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतो ऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्वरति । समुदानयति । अभिसं-
पर्याहरति । गतिरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति । गताविति किम् । आ मन्द्रै-
रिन्द्र हरिभिर्याहि मयूरोर्मभिः ॥ याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाडित्येष गतिः ।
तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितपरिनिमित्तक्रमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वर्त्तते । तिङन्ते ऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति ।
यत्प्रपचति । यत्करोति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यं
प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति धातावेवोदात्तवति स्यात् । प्रत्यये न स्यात् ।
यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवति इति
तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् ।
प्रपचतितमामिति । अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । तेषामव्ययपूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वे सत्यक्रियमाणेपि तिङ्ग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो
नैव सिद्ध्यति । अत्र तरबन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव
स्वरे सति गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्वं सिद्धम् । येषां गतिकार-
कोपपदानां कृद्विः सक्तासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सु-
बुत्पत्तेः समासो भवति नाव्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव
भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामनेन निघातेन प्रयोजनमस्ति । तदर्थं
यत्रः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति किम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्ववति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तच्च भवति । असति यत्तद्ववति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्घिघा-
तयुष्मदस्मदादेशाभावाः । देवदत्त यज्ञदत्तस्य आमन्त्रितस्य पदात्परस्येति निघातो
न भवति । षाष्टिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्घितिङ्
इति निघातो न भवति । देवदत्त तव ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वमि-
त्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति । पूजायामन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् ।
यावद्वेवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । जात्व-
पूर्वमित्येतद् देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तर-
मिति आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम
एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइति आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति ।
आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम् । देवदत्त इत्येतस्या-
मन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्ववति । पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति
परस्यैव कार्यं स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्ववति, न तु स्वकार्यं ।
देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । इह इमं मे गङ्गे यमुने
इति गङ्गे शब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयम-
विद्यमानवत्त्वाच्चिमितं न भवति । मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्व-
मामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्ववति । किं तर्हि विद्यमानवदेव ।
अग्नेश्चपते । माणवक जटिलकाध्यापक । पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव
भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्त पचसि । समानाधिकरणइति किम् ।
देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त । अत्र यज्ञदत्त विशेषणं पण्डित शब्दः । न पूर्वेण समाना-
धिकरणः । सामान्यवचनमिति किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति
ईहे काव्ये विहव्ये । पर्यायशब्दा एते । एवं ह्युक्तमेतानि ह्यघ्न्ये नामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वणाविद्यमानवत्त्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समाना-
धिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमा-
नवद्ववति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैयाकरणाः २ । सामान्यवचनाधि-
कारादेव विशेषवचनइति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं शिष्यदार्ढ्यम् । बहुवचनमिति
किम् । माणवक जटिलक । नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ अपृमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्ताध्यायनुक्रान्ता
एतस्यामयं पादोनो ऽध्यायो ऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः
पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति * । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदे-
तदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अस्माउद्धर ।
द्वान्न । द्वान्नानय । अस्मादित्यः । इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद् आद्रुण
इत्यकः सवर्णे दीर्घ इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् ।
इति उत्त्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ।

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमनौजठतथा ।

मतौर्वत्वे भूलां जश्त्वं गुडलिणमान्निदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया
इत्येतच्च भवति । शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति ।
क्षामिमनिति क्षामस्यापत्यं क्षामिः, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी । क्षामिः
क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान् । क्षायो मइत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधायाश्चेति
वत्त्वं न भवति । औजठदिति वहेर्निष्ठायामूठस्तमाख्यदिति णिच् तदन्ताङ्गु ।
चङीति द्विवचने कर्त्तव्ये ठत्वधत्वष्ट्वठलोपानामसिद्धत्वाण्यौ च यष्टिलोप-
स्तस्य स्थानिवद्भावाद् हूतइत्येतद् द्विरुच्यते । अनगलोपदिति प्रतिषेधात्सन्ध-
दित्त्वं नास्ति । तेन औजठदिति भवति । औजठदित्येतत् क्लिबन्तस्य ऊठिश-
ब्दस्य भवति । गुडलिणमानिति गुडलिहोस्य सन्ति इति मतुप् तत्र ठत्वजश्त्व-
योरसिद्धत्वाद्-भय इति वत्त्वं न भवति । येन षष्ठीनिर्देशाः सप्तमीनिर्देशाः
पञ्चमीनिर्देशाश्च तेषां षष्ठी स्थानेयोगा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादि-
त्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । कार्यकालं हि संज्ञा परिभार्षामिति
पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे परमित्येषा तु परिभाषा येन
पूर्वण लक्षणेन सह स्पृष्टे परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वाच्च प्रवर्त्तते । तथा
च सति विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुणः परेण हलिचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते ।
अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गे कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति ।
तेन दोग्धा दोग्धुमित्यत्र दत्वस्यासिद्धत्वाद् होठ इति न भवति ॥

* असिद्धवद्भवतीति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधिशब्दाय प्रत्येकमभिसंबध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्म-
षष्ठीयुक्तैर्भावसाधनो ऽभिसंबध्यते । सुपा तु संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन कर्म-
साधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते सर्वसौ सुब्विधिरिति
सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुब्विधौ तावत् । राजभिः, तत्तभिरित्यत्र नलोपस्या-
सिद्धत्वादतोभिस ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तत्तभ्याम्, राजसु, तत्तस्विति,
सुपि चेति बहुवचने भ्रूल्येदिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ । राज-
वतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादन्तोवत्या इति न भवति । पञ्चार्म, दशार्ममिति ।
अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् अर्म चावर्णं ट्वाजिति पूर्वपदस्याट्पदात्तत्वं न भवति ।
पञ्चबीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भव-
ति । संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्यो दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् णा-
न्तावडिति षट्संज्ञा भवति । ततश्च न षट्स्वसादिभ्य इति टापः प्रतिषेधो
भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतद्गु-
णम् । या हि जशसोर्लुगर्था षट्संज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न
क्रियतइति सा पुनः प्रवर्त्तयितव्येति । तुग्विधौ । वृत्रहभ्यां, वृत्रहभिरिति
नलोपस्यासिद्धत्वाद् वृत्रहस्य पिति कृति तुगिति तुग्न भवति । अत्र केचित्सं-
निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति तुक्तं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वा-
द्विहरङ्गलक्षणेन वा ऽसिद्धत्वात्तुग्विधिवृहणमनर्थकमिति प्रतिपत्ताः, तत्तु
क्रियतेपरिभाषाद्वयस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् । वृत्रहच्छम् ।
वृत्रहच्छाया । के चेति तुभवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एते-
ष्वेव नलोपो ऽसिद्धो भवति नान्यत्र । तेन राजीर्यति राजायते राजाश्च इति
इत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव ।
अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वात् घिलक्षणे नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे
मुभावस्यासिद्धत्वात्सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणे विधि-
निमित्तं तद्विधातस्येति न भवति । अथ वा योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चा-
रितम् । अथ वा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन्कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येव
एवात्र सूत्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो वृहीतम् । तेनात्र
मुभावस्य सिद्धत्वाद्वाभावश्च भवति । दीर्घत्वं च भवति ॥ एकादेशस्वरान्त-
रङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । अयायावेकादेशशमृत्स्वरैकाननुदा-

सर्वानुदात्तार्थम् । वृत्तद्वयं, वृत्तद्वयम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयो-
 क्तासानुदात्तयोरेकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वं
 वक्तव्यम् । आन्तर्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । आय् । कुमार्या इदम् ।
 कथमिदमुदाहरणम् । यदि उदात्तयोः ह्रस्वर्वादित्युदात्तत्वे कृते विभक्तेरा-
 ट्श्वैकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेशे उदात्तयोः ह्रस्व-
 र्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आव् । वृत्ताविदं, वृत्ताविदम् ।
 एकादेशस्वरः । गाङ्गे ऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्तेनोदात्त
 इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेडः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश
 उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति, एतद्वचति । शतृस्वरः ।
 तुदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदु-
 दात्तस्य सिद्धत्वात् शतृनुमोदञ्जरादी अन्तोदात्तादिति एष स्वरः भवति ।
 अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः । एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । नहि सनुकं
 शत्रन्तं किं चिदेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः । तुदन्ति ।
 लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता
 भवति । सर्वानुदात्तः । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्व-
 रस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिंस्तिङुतिङ इति निघातो भवति । अन्तरङ्ग इति
 वचनाद्बृहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपचतीति ॥ संयोगान्तस्य लोपो
 रेत्ये सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं त्वा । हरिव
 इति मत्वबन्तमेतत् । तत्र कृन्दसीर इति धत्वे संयोगान्तस्य लोपे च कृते
 मत्वबन्तो र संबुद्धौ कृन्दसीस्ति स्त्वम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वादु-
 शिचेत्युत्वं न प्राप्नोति ॥ सिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अलावीत् ।
 अपावीत् । इट ईटीति सिजलोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥
 निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधिः सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृक्काः ।
 वृक्कावान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् भलीति षत्वं न भवति । कुत्वं प्रत्य-
 सिद्ध एवेति तद्वचति । स्वरप्रत्ययविधीद्विधिः वीब्रशब्द उदाह्रियते । तत्र च
 निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा वीब्रेनिष्ठायामिडि कृते ईत्शब्दलोपो
 निपात्यते । तदा वीब्र इति संज्ञायामीत्शब्दलोपस्यासिद्धत्वादिष्ठा च द्वज-
 नादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । वीब्रेन तरति वीब्रिक इति द्वजलक्षणञ्च
 प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वाद्विडागमः
 प्राप्नोति ॥ मृतविकारस्तुविधौ हे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्राइच्छत्रम् ।
 पटाइच्छत्रम् । मृतविकारस्यासिद्धत्वाच्चे चेति मृतत्वलक्षणस्तुनित्यं न
 प्राप्नोति ॥ श्वत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्व्यतिर वरणे इत्ययं धातुः

सकारादिः पठ्यते तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अटश्च्योतति रटश्च्योतति इति
 इः सि धुट इति प्राप्नोति । अटतीत्यड् । रटतीति रड् । क्लिबन्तोयम् ।
 किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते । इह मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत् क्लिबन्तः ।
 मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच् । मधुश्च्ययति । मधुश्च्ययतेः पुनः क्लिपि कृते
 संयोगादित्वात्सलोपः संयोगान्तत्वाद् यलोपः चकारस्य कृत्वं मधुगिति
 सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन्संयोगान्तलोपेन यकारचकारयोरुपयोः शका-
 रस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात् ॥ अभ्यासजश्चत्वत्वं एत्वतुक्रोः सिद्धे
 वक्तव्ये ॥ * ॥ बभणुतुः । बभणुः । अभ्यासजश्चत्वस्यासिद्धत्वाद्नादेशादेरि-
 त्येत्वं प्राप्नोति । क्लिदेः, चिच्छित्सति, उक्केः, उचिच्छिषतीति अभ्यासादेश-
 स्यासिद्धत्वात् छे चेति तुक् प्राप्नोति । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ सय्यन्ता, सव्यत्सरः यल्लोकम्, तल्लोकमिति परसवर्ण-
 स्यासिद्धत्वाद्पर इति द्विर्वचनं न स्यात् ॥ पदाधिकारश्चेल्लत्वठत्वघत्वनत्व-
 रत्वषत्वणत्वानुनासिकठत्वानि सिद्धानिऽक्तव्यानि ॥ * ॥ लत्वम् । गलो
 गलः । गरो गरः । घत्वं, द्रोग्धा २ । ठत्वं, द्रोठा २ । नत्वं, नुत्रा नुतः ।
 रत्वम्, अभिनोभिनः । अभिनदभिनत् । णत्वम् । मातुपृषसा २ । मातुः-
 स्वसा २ । णत्वं माषवापाणि २ । माषवापानि २ । अनुनासिक । वाङ्मन-
 यन् २ । वाङ्मनयन् २ । कृत्वं । वाक्कृष्यनम् २ । वाक्शयनम् २ । लत्वा-
 दीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरो-
 गलः गलोगरः इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत्सर्वं न मु ने इति योग-
 विभागेन साध्यते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् ।
 ततो मु ने इति । नेत्येतदनुवर्त्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यनुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति ।
 उदात्तयणः । कुमार्यैः । कुमार्यः । उदात्तानिवृत्तिस्वरेणायमीकार उदात्तः तस्य
 स्यान्ने यणादेशः स उदात्तयण्, तस्मात्परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो
 भवति । स्वरितयणः । सकृल्लघ्याशा । खलप्ल्याशा । सकृल्लः, खलपूरिति
 कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयो रोः सुपीति यणादेशः स उदात्तयण् ततः परस्य
 सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण्, तस्मात्स्वरितयणः
 परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य
 यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे । तत्कथमयं स्वरितयण्
 भवति । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । यद्येषमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति
 एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति । ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् ।

तस्मादयमेव यणस्वरो यणादेशे सिद्धौ वक्तव्यः । के चित्तु ब्रुवते उदात्तात्स्वरितयणोपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते । तथा च तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते । यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययमकारः स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेपि दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथा उदात्तात्स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । तथा च भाष्ये स्वरितयणग्रहणमिदं प्रत्याख्यायते । सकृन्लुग्यशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयणव्यवधानमव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तत्तु क्रियते, पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिबद्धावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु च लोपाद्देशस्य स्यानिबद्धावः प्रतिषिध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम् । बैदी आशा, बैद्याशा । शार्ङ्गरेव्याशा । अनुदात्तयणादेशोऽयम् । अनुदात्तस्येति किम् । कुमार्यञ्च । किशोर्यञ्च । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लिट्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति वर्त्तते । अग्नी । वायू । वृत्तैः । प्लवैः । उदात्तेनेति किम् । पचन्ति । यजन्ति । लसर्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः । पररूपे कर्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा । सुउत्थितः । सूत्थितः । विद्वत्तते । वीक्षते । वसुकः असि । वसुकोसि । सूत्थित इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः, तस्य प्रादित्वात्समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति । वीक्षते । वसुकोसीति । अत्रापि तिङ्-तिङ् इति निघाते कृति ऽनुदात्ते पदादावेकादेशः स्वरितग्रहणं विस्मयार्थम् । उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्वसत्यान्तर्यतएव स्वरितो भविष्यतीति ! अनुदात्तइति किम् । देवदत्तोत्र । पदादाविति किम् । वृत्तौ । वृत्ताः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्त्यो नकारस्तस्य लोपो भवति । राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः । राजतमः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् । अहबहिम् । अन्तग्रहणं किम् । राजा । राजानौ । राजानः । प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुका निर्द्विष्टम् ॥ अहो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । अहन् रोसु-

पीति रेफस्त्वयोरसिद्धत्वाद् नलोपः प्राप्नोति । सावकाशं तदुभयं संबुद्धौ । हे
ऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहन्विति र्विधौ यदु-
पादीयते प्रथमैकवचनान्तमङ्गतनलोपं तदावर्त्यते, तत्रैक्या ऽऽवृत्त्या तदेवंरूपं
नलोपाभावार्थमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य र्विधीयते ॥

न डिंसंबुद्ध्याः ॥ ८ ॥

हो परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते
चर्मन् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तत्तन् । अस्मादेव
नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षण्येन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषि-
ध्यते इति ज्ञायते । भसंज्ञा च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुरुषो राजपुरुष
इति । अत्र नलोपश्च भवति । अल्लोपश्च न भवति ॥ डाक्षुत्तरपदे प्रतिषेधस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । हे राजवृन्दारक
इत्यत्र समुदायार्थं संज्ञोधनं न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयतइति संबुद्ध्यन्तं पूर्वपदं
नैव समस्यते ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वी ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह कार्यत्वेनोपादानात् सामर्थ्यं लब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति
मकारावर्णभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति ।
मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्वी इत्ययमादेशो
भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात् । किंवान् । शंवान् । मका-
रौपधात् । शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात् । वृत्तवान् । प्लुतवान् । खट्वा-
वान् । मालावान् । अवर्णोपधात् । पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधा-
याश्चेति किम् । अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् ।
दल्लिमान् । ऊर्मिमान् । यव । दल्लि । उर्मि । भूमि । कृमि । क्रुञ्चा । वशा ।
द्राक्षा * एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति । धूमि । ध्वजि । सिञ्जि † इत्येतेषां
छन्दसीर इति । हरित् । ककुत् गरुत् इत्येतेषां भय इति । इत्तु मधु द्रुम मण्ड
धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतवत्सो मतुष् यवा-
दिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः ‡ । इह
नृमत इदं नामेतन्मिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुपो वत्त्वं न भवति ॥

अयः ॥ १० ॥

* वृक्षा । वेशा । इत्यधिकं पुस्तकान्तरं ।

† वजि । वजि । शिञ्जि । सिञ्जि । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

‡ यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्त्येकस्मिन्पुस्तके ।

कयन्तादुःखस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्त्वान् यामः ।
उदश्चित्त्वान्घोषः । विद्युत्त्वान्बलाहकः । इन्द्रे मरुत्वान् । दृषद्वान्देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपीवती ।
अपीवती । मुनीवती ॥

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि
संज्ञायां निपात्यन्ते । वत्त्वं पूर्वणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि । आसन्दीव-
दिति । आसनशब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते । आसन्दीवान् यामः । आसन्दीव-
दहिस्थलम् । आसनवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्त-
रमेवास्य । तथा चोक्तमौदुम्बरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति
वत्त्वेन सिद्धं आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्यमिह पठ्यते । अष्टीवदिति । अष्टोऽष्टी-
भावः । अष्टीवानिति शरीरैकदेशसंज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र । चक्रीवदिति ।
चक्रशब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र ।
चक्रीवन्ति सद्योहविर्द्वानानि भवन्तीत्येतत्तु ह्यन्वदसत्वाद् अनुगन्तव्यम् ।
कक्षीवदिति । कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवानाम् अर्षः । कक्ष्या-
वानित्येवान्यत्र । रुमण्वदिति लवणशब्दस्य रुमण्भावो निपात्यते । लव-
णवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतच्चिपातनं
नकारलोपाभावार्थं णत्वार्थं च । मतोर्वा नुडर्थमिति । चर्मण्वतीति । चर्मणो
नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडागमः । चर्मण्वती नाम नदी ।
चर्मवतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मताबुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे संज्ञायां
विषये । उदन्वात्राम् अघ्निर्यस्यौदन्वतः पुत्रः । उदधौ उदन्वान् । यस्मिन्नुदकं
पीयते स एवमुच्यते । उदधाविति किम् । उदकवान् घट इत्यत्र तु दधा-
यर्थो न विवक्ष्यते किं तर्हि उदकसत्तासंबन्धसामान्यम् ॥

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभने राजा यस्मि-
न्नेति स राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥

कृन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चात्तरस्य मतोर्वत्त्वं भवति । इव-
र्णान्तात्तावत् । त्रिवती यान्यानुषाक्या भवति । हरिवो मेदिनं त्वा । अधि-
पतिवती जुहोति । चरुनिवानिष । आरेवानेतु मा विशत् । रयेर्मताविति
संप्रसारणम् । सरस्वतीशान् । भारतीशान् । दधीशान्चरुः । कृन्दसि सर्वे
विधयो विकल्प्यन्तइतीह न भवति । सप्तार्धमन्तम् । अषिमान् । अतीमान् ।
सूर्ये ते द्यावापृथिवी मन्तमिति । रेफान्तात् । गीर्वान् । धूर्वान् । आशीर्वान् ॥

अनो मुट् ॥ १६ ॥

कृन्दसीति वर्तते ऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति कृन्दसि विषये ।
अतएवन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्यन्वन्तं यदनस्या श्विभर्त्ति । अतएवता
लाङ्गलेन । शीर्षणवती । मूर्धुन्वती । नुटोसिद्वत्त्वात्तस्य च वत्त्वं न भवति । ततः
परस्य च भवति ॥

नाट् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति कृन्दसि विषये । सुप-
यन्तिरः । दस्युहन्तमः ॥ भूरिदात्रस्तुड्वक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदात्रन्तरः ॥ इद्र-
यिनः ॥ * ॥ रथिन ईकारान्तादेशो घे परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव वा
मत्वर्थीयायमीकारः कृन्दसीवनिपाविति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेर्दृष्टा रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते ।
तेन यः केवला रेफो यश्च अकारस्यस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामा-
न्यमेवोपादीयते । ततोयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते अका-
रस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारस्तथा लुटि च कृप इत्येवमादयो निर्दशा
उपपद्यन्ते । कल्पा । कल्पारौ । कल्पारः । कृप्तः । कृप्तवान् । कृपा इत्ये-
तत्कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्वन्ति तस्य हि इतसंप्रसारणस्य लाव-
णिकत्वात् इह कृप इति ग्रहणं नास्ति । कृपाकृपाणकृपीटकूर्परादयोपि कृपे-
रेव द्रष्टव्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृपेरेव लत्वाभावः ॥ बालमूललघुसु-
रालमकुलीनां वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बालः । बारः । मूलम् ।
मूरम् । लघु । रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् । अकुलिः । अकुरिः ॥
कपिलत्रादीनां संज्ञाकृन्दसार्वो रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कपिरकः ।
कपिलकः । तिल्विलीकम् । तिर्प्परीकम् । लोमानि । रोमाणि । पांशुरम् । पांशु-
लम् । कर्म । कल्म । रलयोरेकत्वस्मरणमिति के वित् । किमिदमेकत्वस्मरण-
मिति । समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यतइत्यर्थः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्रायते । पलायते । अत्र च यो ऽयमेकादेशस्तस्य स्यामिषद्वाधादयक्तेरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्व्यतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नोव्यवधानं तेन व्यवहितेति वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेपि सति लब्धं भवति । तथा च पत्ययते इत्यापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत्सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेति प्राप्नोति । तत्र केषां चिद्वृत्तं भवितव्यमेव प्रत्ययतइति । प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययतइत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्दोपसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु स्त्वस्यामिषद्व्याल्लम्बेन नैव भवितव्यम् । निरणम् । दुरयणम् ॥

ग्री यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजेगित्यते । निजेगित्यते । निजेगित्यन्ते । भागगर्हायां यो यङ्विहितः * । केचित् य इति गिरतेरुणातेष्व सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव न उणातेः । उणातोर्हि यङेव नास्ति अनभिधानादिति । यङीति किम् । निगीर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालकः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लब्धं भवति । गर इति विषे नित्यं न भवति । निगार्यते । निगाल्यतइति । णिलोपस्य स्यानिषद्वाधादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे नस्यानिषदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लब्धं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिकृतो उणातेरेतद्रूपम् ॥

परेश्च चाङ्गयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ऽङ्गशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्कः । पत्यङ्कः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेप्यते, न तरप्तमपौ इति ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः । पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

* इत्थे कृते उपरत्ये च ङीर्घस्यासिद्धत्वादनित्यत्वाच्च लत्वे कृते तच्चमितत्वाभावाद्धीर्घत्वं न भवति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हतवान् । इह श्रवान् भूयानिति इत्वं परमण्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं न बाधते । जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यतइति तस्य बाधकं भवति । यशः पय इति । दध्यञ्च मध्यञ्चत्यञ्च तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तौ गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति । गोभिरताः । प्रत्यञ्चमत्साः । त्ररतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्चान्दसत्वादीङ-भावो बहुलं कृन्दसीति वचनाद्वीर्घं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । अत उदिति उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जः क्लिप् । उर्क् । मृजे-लङि अमाट् ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अल-विद्धम् । अपविध्वम् । अपविद्धम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात् । सिचः पत्वे जश्त्वे च विभाषेड इति मूर्धन्याभावत्वेपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । चक्राद्वि पलितं शिर इति । तथा पयो धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सग्धिर्बन्ध्यामिति छान्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्त्वाह । चक्राधीत्येव भवितव्यमिति तेन पयो धावतीत्येवमादौ यथा-न्तरमास्थेयम् ।

धि सकारे सिचो लोपश्चक्राद्वीति प्रयोजनम् ।

आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।

लुङश्चापि न मूर्धन्त्वे ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥

घसिभसेर्न सिध्येत तस्मात्सिचग्रहणं न तत् ।

छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥

निष्कर्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

भलो भलि ॥ २६ ॥

भक्त उत्तरस्य सकारस्य भलि परतो लोपो भवति । अभित । अभित्याः । अक्चित्त । अक्चित्याः । अवात्ताम् । अवात्तेत्यञ्च वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात्सस्यार्द्धधातुकइति सकारस्य तकारः । भल इति किम् ।

अमंस्त । अमंस्याः । भलीति किम् । अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि
सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्यानमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति भलि परतः । अङ्गत । अङ्गथाः ।
अङ्गत । अङ्गथाः । ह्रस्वादिति किम् । अच्योष्ट । अङ्गोष्ट । अङ्गादिति किम् ।
अलाविष्टाम् । अलाविषुः । भलीत्येव । अङ्गपाताम् । अङ्गपत । अयमपि
सच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टरां द्विष्टमामिति सुजन्ताद् द्विशब्दान्-
प्तमपौ अद्रव्यप्रकर्षं आतिशयिकः आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । आदावीत् । असे-
ति । अकोषीत् । अमोषीत् । इट इति किम् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । ईटीति
किम् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

इदस्यान्ते यः संयोगः भलि परतो वा संयोगस्तदाद्योः सकारककारयो-
र्लोपो भवति । लस्जेः । लग्नः । लग्नवान् । साधुलक् । ककारस्य । तच्चेः,
तट् । तष्टवान् । काष्ठतट् ॥ भलि सङ्गीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किमिदं सङ्गीति ।
सनः सप्रभृति महिडो डकारेण प्रत्याहारः । इह, मा भूत् । काष्ठशक्स्यातेति
थकारे भलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र शकेः क्विबन्तस्य प्रयोग
एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुते । ऽयं काष्ठशक्ति तिष्ठति । वास्यर्थं,
काव्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादि-
लोपो न भवति । स्कारिति किम् । नर्नात्तं । वर्वर्ति । संयोगाद्योरिति किम् ।
पयःशक् । अन्ते चेति किम् । तक्षिता । तक्षकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तुम् ।
पक्त्यम् । पौदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्त्यम् । वाक् । कुञ्चेत्यत्र सङ्गीति
षवनाद् अकारस्य चकारे भलि कुत्वं न भवति । युजिङ्गञ्चां चेति निपात-
नाद्वा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफहितरव कुञ्चकौटित्याल्पीभावयोरिति
पठ्यते । नकारलोपे हि निकुञ्जिरिति दृश्यते । युजिङ्गञ्चां चेति तस्यैव रेफो-
धिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासि-
द्धत्वात् अकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

होः ङः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ठकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । सोठा । सोठुम् ।
सोठव्यम् । तुराषाट् । वोठा । वोठुम् । वोठव्यम् । प्रष्टषाट् । दित्यषाट् ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च ।
दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठधक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् ।
गोधुक् । दादेरिति किम् । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । गुडलिट् । धातेरिति
दादिसमानाधिकरणमेतच्च, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवपञ्चान्तं धातेरवयवो यो
दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं भवति । अधोगित्यत्रापि
घकारः । सिद्धो भवति । कथं दोग्धा दोग्धुमिति, व्यपदेशिवद्भावात् । अथ
वा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दाम-
लिह्यति । दामलिह्यतेः क्तिप्पत्ययः । दामलिडित्यत्रापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहण्णहण्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह ण्णह ण्ह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति
भलि परतः पदान्ते च । द्रुह् । द्रोग्धा । द्रोठा । मित्रधक् । मित्रधुट् । मुह ।
उन्मोग्धा । उन्मोठा । उन्मुक् । उन्मुट् । सुह । उत्सोग्धा । उत्सोठा । उत्-
सुक् । उत्सुट् । स्निह । स्निधा । स्निठा । स्निक् । स्निट् । द्रुहेर्दादित्वाद् घत्वं
नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति भलि परे पदान्ते च । नहुम् ।
नहुम् । नहुव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

आहस्यः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परतः । इदमात्य । किमात्य ।
आदेशान्तरकरणं भवस्तथोर्द्धो ऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । भलीत्येष । आह ।
आहतुः । आहुः ॥ हृयहोर्भश्चन्द्रसि हस्येति घक्तव्यम् ॥ * ॥ गर्दभेन संभ-
रति । यभीता । जभिरे । उद्भाभं च नियःभं च ब्रह्म देवा चवीवृधन् ॥

व्रश्च भ्रज्सृजमृजयजराजभाजच्छशां षः ॥ ३६ ॥

व्रश्च भ्रज्ज सृज मृज यज राज भाज इत्येतेषां ककारान्तानां शकारा-
न्तानां च घकार आदेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । व्रश्च । व्रष्टा ।
व्रष्टुम् । व्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भ्रज्ज । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । धानाभृट् ।
सृज् । स्रष्टा । स्रष्टुम् । स्रष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज् । माष्टा । माष्टुम् ।
माष्टव्यम् । कंसपरिमृट् । यज् । यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपवृट् । राज् ।

समाट् । स्वराट् । विराट् । राजभाजोः पदान्ताद्यं ग्रहणं भलादिराध्यामिटा
पर्यवपद्यते । के वितु राष्टिरिति क्विचन्तमिहन्ति । हकारान्तानाम् । प्रच्छ ।
प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । शब्दपाट् । कुः शूडनुनासिके चेत्यत्र कृडितीत्य-
नुवर्तते इति ह्यग्रहणमिह क्रियते । शकारान्तानाम् । लिष् । लेष्टा । लेष्टुम् ।
लेष्टव्यम् । लिट् । लिष् । वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

एकाचो वशो भष् भषन्तस्य स्थोः ॥ ३७ ॥

धातोर्वयवो य एकाच् भषन्तः तदवयवस्य वशः स्थाने भष् आदेशो
भवति भलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध् । भोत्स्यन्ते । अभु-
धम् । अर्थभुत् । गुह । निघोत्स्यते । न्यघुद्धम् । पर्णघुट् । दुह । धोत्स्यते ।
अधुध्वम् । गोधुक् । अजर्घाः । एधेयङ्लुगन्तस्य लङि सिपि लघूपधगुणे
कृते सिपो हल्ङ्यादिलोपे च धातोर्वयवस्यैकाचो वशः स्थाने भष्भावस्ततो
धकारस्य जश्च दश्चेति स्त्वं रो रीति पूर्वरेफस्य लोपः कृलोपे पूर्वस्य दीर्घाण
रिति दीर्घत्वम् । गर्दभयतेरप्रत्ययः । गर्दभे । एकाच इति किम् । दामलिह-
मिच्छति दामलिहति, दामलिहतेरप्रत्ययः । दामलिट् । असति ह्येकाव्य-
हणे धातोरित्येतद्गुणो विशेषणं स्यात् । वश इति किम् । क्रुध । क्रोत्स्यति ।
भषन्तस्येति किम् । दास्यति । स्थोरिति किम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्-
व्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् । दादद्धि । दधु धारणइत्येतस्य
पह्लुकि लोटि हुक्लृभ्यो हेङ्ङिरिति धिभावे सत्येतद्भवति । अत्र चत्वारो वशः
स्यानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते हकारस्य स्यानिनो
ऽभावाद् ठकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्वचनो निर्दिश्यते । तस्य भजन्तस्य वशः
स्थाने भष् आदेशो भवति तकारयकारयोः परतश्चकारात् स्थोश्च परतः ।
यत् । धत्स्यः । धत्से । धत्स्व । ध्वधम् । वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो
भवति । अभ्यासजश्चत्वस्य चासिद्धत्वम् । तथोरिति किम् । आनन्तर्यात्स्थो-
श्च विज्ञायेत । चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । भषन्तस्येत्येष । दधाति ॥

भलां जशोन्त ॥ ३९ ॥

भलां जश आदेशो भवन्ति पदस्यान्ते वर्तमानानाम् । वागत्र । श्वलिहत्र ।
प्रतिविहत्र । त्रिष्टुबत्र । अन्तग्रहणं भलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

भषस्तथोद्धो ऽधः ॥ ४० ॥

भष उत्तरयोस्तकारयकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति । दधातिं वर्ज-

यित्वा । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । दुह । दोग्धा । दोग्धुम् ।
दोग्धव्यम् । अबुग्ध । अबुग्धाः । लिह । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । अलीठ । अलीठाः ।
बुध् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोधव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धा । अध इति किम् । धत्तः । धत्तव्यः ।

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारठकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारस्य । विष् ।
विषेत्यति । अषेत्यत् । विवसति । ठकारस्य । लिह । लेह्यति । अलेह्यत् ।
लिलिप्तति । सीति किम् । पिनष्टि । लेठि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च
दकारस्य । रेफान्तात्तावत् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । निगीर्णम् ।
अत्रगूर्णम् । दकारात् । भिचः । भिचवान् । छिचः । छिचवान् । रदाभ्यामिति
किम् । कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्चुतिसामान्यं नोपादीयते किं तर्हि व्यञ्ज-
नमात्रम् । रेफसामान्यनिर्देशेपि सति रेफात्परा याञ्भक्तिसद्व्यवधानावत्त्वं न
भवति । निष्ठेति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् । चरितम् । मुदितम् ।
पूर्वस्येति किम् । परस्य मा भूत् । भिचवद्गाम् । भिचवद्भिः । रह कृतस्यापत्यं
कार्त्तरिति वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणाया असिद्धत्वावत्त्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्ग्रथतः ॥ ४३ ॥

संयोगादेर्यो धातुराकारान्तो यणवान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नका-
रादेशो भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् ।
यातः । यातवान् । आत इति किम् । व्युतः । व्युतवान् । प्रुतः । प्रुतवान् । धातो-
रिति किम् । निर्यातः । निर्यातः । ग्रथत इति किम् । स्वातः । स्वातवान् ॥

स्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लूञ् केदने इत्येतत्प्रभृति ध्रु वरणे इति यावत् घृत्कारणेन समापिता
स्वादयो वृद्धन्ते । तस्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लूनः ।
लूनवान् । धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् ॥ ञ्कारस्वादिभ्यः क्तिचि-
ष्टावद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ • ॥ कीर्णः । गीर्णः । शीर्णः । लूनः । पूनः ।
दुग्धोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ • ॥ दुः । आदूनः । गुः । विगूनः ॥ पूजा विनाशरति
वक्तव्यम् ॥ • ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । विनाशरति किम् । पूतं
धान्यम् ॥ सिनोतेयोसकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ • ॥ सिनो वासः स्वयमेव ।
वासकर्मकर्तृकस्येति किम् । सिता वासेन सूकरा । वासेपि यदा कर्मैव
भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति । सिनो वासो देवदत्तनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेण धातोर्ह्रस्वस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलङ्की । लानः । लानवान् । ओषिजी । उद्दिग्नः । उद्दिग्नवान् । ओप्यायी घृष्टो । आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः । षूङ् । सूनः । सूनवान् । दूङ् । दूनः । दूनवान् । दीङ् । दीनः । दीनवान् । डीङ् । डीनः । डीनवान् । गीङ् । धीनः । धीनवान् । मीङ् । मीनः । मीनवान् । रीङ् । रीणः । रीणवान् । लीङ् । लीनः । लीनवान् । ग्रीङ् । ग्रीणः । ग्रीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः । क्षीणो जात्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थं वा क्लेशदे-
ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षितमसि मामेतेष्टाः ।
क्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च एयदर्थं इति दीर्घाभावः । इत्स्वान्त-
यापि धात्वनुकरणस्य इष्ट इयडा निर्द्वैशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे इत्यत्र
दीर्घयङ्गं क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धात्वुस्त्वमनुकार्यगतं सदप्यवि-
क्षितत्वाद् जिरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्रयो ऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

श्रायतेह्रस्वस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शे नकार आदेशो भवति । शीनं घृतम् ।
श्रीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्श इति किम् । शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः ।
शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोऽपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं
भवति । गुणे च स्पर्शप्रतिषेधोऽयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

अञ्जो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्जतेह्रस्वपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र
भवति । समक्रौ शकुनेः पादौ । तस्मात्पञ्चो न्यक्ताः । अनपादान इति किम् ।
दक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे ।
पूधूनः । परिपूधूनः । अविजिगीषायामिति किम् । कृतं वर्त्तते । विजिगीषया
तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाचो ऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाच इति निस्पूर्वाद्वातेह्रस्वस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते ।

न चेद्वृत्ताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणेभिः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणे भित्तुः । अवात इति किम् । निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपे वातेनैत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो वातस्तु तस्य कारणमिति भवत्येः नत्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेद्वृत्तोत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ।

पक्षो यः ॥ ५२ ॥

पक्षेद्वृत्तोत्तरस्य निष्ठातकारस्य घकारादेशो भवति । पक्कः । पक्कवान् ।

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षेधातोत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ॥

प्रस्त्योन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेत्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा मत्वं नास्ति तदा संयो-
गादेरातो धातोर्यण्वत् इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र
कृते निमित्तव्याघातात्त्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति ।
फुल्ल इति अफला विशरण इत्येतस्माद्वृत्तोत्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपा-
त्यते । उत्थमिडभावश्च सिद्ध एव ॥ ऋवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यते ॥ फुल्लः ।
फुल्लवान् इति । क्षीबकृशोल्लाघा इति क्षीबकृशभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः ऋप्रत्ययस्य
तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोपः । क्षीबः । कृशः ।
उल्लाघः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लाः सुमनसः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः ।
ब्रोल्लाघितः । लाघेः ऋद्वान्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्य-
म् ॥ * ॥ उत्फुल्लः । संफुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयो-
गात्कृशिं प्रत्यनुपसर्ग एव । परिगतः कृशः । परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्द त्रा घ्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नका-
रादेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुदः । नुचः । नुतः । विदः । विचः । वितः ।
उन्दः । समुचः । समुतः । त्रा । त्राणः । त्रातः । घ्रा । घ्राणः । घ्रातः । ह्री ।
ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमितरेषां मित्थं प्राप्तं विकल्प्यते ।
विदविचारण इत्यस्य विदेरिह बहुवचनमिष्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

वेनेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विज्ञ इष्यते ।

वितेर्विज्ञश्च वितश्च भोगे विज्ञश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पृ मूर्च्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति ।
ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूतः । पूतवान् । मूतः । मूत-
वान् । मसः । मसवान् । रदाभ्यां संयोगादिरिति च प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

वित्त इति विदेलाभार्थादुत्तरस्य कस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे
प्रत्यये चाभिधेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बह्वित्यर्थः । धनं हि भुज्यत इति
भोगोभिधीयते । प्रत्यये । वित्तोऽयं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयत इति
प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विचः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥

भित्तमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्वति । भित्तं तिष्ठति । भित्तं प्रप-
तति । शकलपर्यायोऽयम् । अत्र भिदिः क्रिया शब्दव्युत्पत्तेरेव निमित्तम् । भिदि-
क्रियाविषयायां हि शकलविषये भित्तमित्येष भवति ॥

अणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

अणमिति अइत्येतस्माद्भातोऽन्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते
आधमर्ण्यविषये । आधम अणो अधमर्णः । एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्यन्तेनान्तरप-
देन समासः । तद्वाच आधमर्ण्यम् । यद्वेषमुत्तमर्ण इति न सिध्यति । नैव दोषः ।
कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण इत्यपि हि भवति ।
अणं वदति । अणं धारयति । आधमर्ण्य इति किम् । अतं वदामि नानुतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि कृन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि कृन्दसि विषये निपा-
त्यन्ते । नसत्तनिषत्तेति सदेर्नङ्पूर्वाच्चिपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्त-
मञ्जसा । नसत्तमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषायाम् । अनु-
त्तमित्युद्धेर्नङ्पूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मञ्जवन् । अनुत्तमिति भाषा-
याम् । प्रतूर्त्तमिति स्वरसिः तूर्त्त इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं वाजिनम् ।
तूर्त्तमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सूरत्येतस्य उत्थं निपात्यते । सूर्त्ता गावः ।
इता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्य नत्वाभावो निपात्यते ।
गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्त्तमिति भाषायाम् ॥

क्लिन्नप्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वर्तते । क्लिन्नप्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । क्लिन्नप्रत्ययो यस्माद्भातोः स क्लिन्नप्रत्ययः । तस्य पदस्यालोन्त्यस्य क्वर्गादेशो भवति । स्पृशे । ऽनुदके क्लिन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । क्लिनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्य-
यपक्ष्णं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, क्लिन्नप्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो असाक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां हि क्लिन्विहितः तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माह्वेगेपि ह्रान्दस्त्वावहागमः ईदपि न भवति । बहुलं कृन्दसीति । तथा दृभ्यां दृग्भिरिति । क्लिबन्तस्यापि दृशेः कुत्वं भवति । एवं च सति रज्जुसुद्धामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति । अथ तु नेष्यते । ततस्तत्प्रातिविधातव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्तते । नशेः पदस्य वा क्वर्गादेशो भवति । सा वै जीवन-
गाहुतिः । सा वै जीवनहाहुतिः । नशेरयं संपदादिस्वाद् भावे क्लिप् । जीवस्य नशो जीवनक् । जीवनट् । वत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदश्च नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान । शमितमिदमादीनां क्लिप् । अनुनासिकस्य क्लिभलोऽङ्गीतीति दीर्घत्व-
म्* । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति । म इति किम् । भित् । कित् । धातोरिति किम् । इदम् । किम् । पदस्येत्येव प्रतामौ । प्रतामः ॥

म्योश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म
तमसः पारम् । अगन्व । गमेर्लुङि बहुलं कृन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । वि-
भावा गमहनजनविदविशामिति कृसाविहागमस्याभावः । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुष् इत्येतस्य च र्भवति । सकारान्तस्य ।
अयिरत्न । वायुरत्न । सजुषः । सजूर्ध्वभिः । सजूर्ध्वेभिः । जुषेः क्लिपि
सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेः श्वेतपूर्वस्य
यजेः पुरस्यूर्वस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवह्न्येक्यश्च पुरोडाशो यिवत् । श्वे यज इति

* शमितमादीनामित्याद्य दीर्घत्वमित्यन्तः यत्तुः सुक्तवाक्ये नास्ति ।

विनि कृते श्वेतवहादीनां इत्यश्वेति इत्यश्वे निपातनान्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वथैव ः सिद्धः । दीर्घत्वमप्यसन्तस्य चाधातोर्इति । संबुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । अत्यसन्तस्य चाधातोर्इत्यत्र हि असंबुद्धाविति वक्तव्यं । हे अवयाः । हे श्वेतवाः । हे पुरोहाः । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । हे उक्थयाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहन्वित्येतस्य पदस्य हर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । मलोपमकृत्वा निर्द्वन्द्वो ज्ञापकः नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाद्वा निदाघः । हे दीर्घाहोत्रेति । अहन्वित्यत्र तु लाक्षणिकत्वादहन्शब्दस्य हर्न भवति ॥ अहो रविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अहो रूपम् । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । रोसुपीत्यस्यापवादो हत्वमुपसंख्यायते । अपर आह । सामान्येन रेफादौ हत्वं भवति । अहो रम्यम् । अहो रवानीति ॥

रोसुपि ॥ ६९ ॥

अहन्वित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः । अहर्द्वंदाति । अहर्भुङ्क्ते । असुपीति किम् । अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु वाचापि प्रत्ययलक्षण्येन सुबस्ति । अहर्द्वंदाति । अहर्भुङ्क्तेति । नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अहो रविधौ लुपता लुप्रे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहःशब्दः सुप्परो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । यथा हे दीर्घाहोत्र दीर्घाह निदाघ इति । अत्र हि ह्रस्वाविति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अश्वरुधरवरित्युभयथा कृन्दसि ॥ ७० ॥

अश्वस् ऊधस् अश्वस् इत्येतेषां कृन्दसि विषये उभयथा भवति । रुधो रेफो वा । अश्वस् । अश्व एव । अश्वरेव । ऊधस् । ऊधरेव । ऊध एव । अश्वस् । अश्वरेव । अश्व एव । यदा हत्वं तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य योशीति यकारः ॥ कृन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचेता राजन् । प्रचेता राजन् ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अहर्पतिः । अहःपतिः । गीर्ष्यतिः । गीर्ष्यतिः । धूर्ष्यतिः । धूःपतिः । विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते ॥

भुवश्चमहाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेः कृन्दसि विषये उभयथा भवति । रुधो रेफो वा । भुवरित्यन्तरितम् । भुव इत्यन्तरितम् । महाव्याहृतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यन्नियः * । भुवरित्येतदव्ययमन्तरित्वादि महाव्याहृतिः ॥

* भुवो मध्यम् । भुव उच्चम् । भुवःकान्तरे इतदधिकम् ।

वसुसं सुध्वं स्वनड्डुहां दः ॥ ७२ ॥

ससञ्जुषोरित्यतः स इति प्रसृते । तेन संभवाद्वाभिचाराच्च वसुषेव विशेष्यते । न संसुध्वंसू व्यभिचाराभावाद्, संभवाच्चानङ्कुशश्च । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसु ध्वंसु अनङ्कु इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्विः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्विः । संसु । उखासद्भ्याम् । उखासद्विः । ध्वंसु । पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्विः । अनङ्कुह् । अनङ्कुद्भ्याम् । अनङ्कुद्विः । स इत्येष । विद्वान् । पपिवान् । नकारस्य न भवति । रुक्मे नाप्राप्ते इदमारभ्यतदिति तद्वाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनैतदेव दत्त्वं बाध्यते । अनङ्कुषोपि ठत्वमनेन बाध्यते । नुमस्तु विधानसामर्थ्याच्च भवति । अनङ्कान् । हे अनङ्क । न्विति । पदस्येत्येष । विद्वंसौ । विद्वंसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्देकार आदेशो भवति । अचकाद्-
 खान् । अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम् । चकास्तेः कृष् । चकाः । अनस्तेरिति किम् ।
 आप्य एवेदं सर्ललं सर्वमाः । आ इत्यस्तेल्लङ्ङितिपि बहुलं क्खन्सीति ईड्डन कृतः ॥

सिपि धातो र्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रुः इत्ययमादेशो भवति
दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् ।
धातयहणं चोत्तरार्थं रुयहणं च ॥

दशच ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो हर्भवति दकारो वा । अभि-
नस्यम् । अभिनस्यम् । अञ्जिनस्यम् । अञ्जिनस्यम् ॥

वैरूपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

- रेफकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घा भवति । गीः ।
 धूः । पूः । आशीः । वायहणमुत्तरार्थम् । उपधायाहणं किम् । अग्निभर्भवान् ।
 अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अत्रैव प्रत्युदाहरणे भण्डाकारस्य
 मा भत् । धातेरित्येव । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतः रेखकारान्तस्य धातोर्धधाया इको दीर्घा भवति ।
आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य । दीव्यति ।
सीव्यति । धातिरित्येव । द्विमिवृद्धति द्विव्यति । चतुर दृक्कति चतुर्यति ।
दृक् इत्येव । स्मर्यते । भव्यम् । अपदान्तायांयमास्त्वः ॥

सपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्तते । धातोऽपधाभूतो यो रेफवकारौ हल्परौ तयोऽपधाया
इको दीर्घा भवति । हुर्द्धा । हूर्द्धिता । मुर्द्धा । मूर्द्धिता । उर्द्धा । ऊर्द्धिता ।
धुर्द्धा । धूर्द्धिता । हलीत्येव । चिरि, जिरि । चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्माच्च
भवति । री गतौ । रिर्यंतुः । रिर्यु । वी गत्यादिषु । विव्यतुः । विव्युरिति ।
यथादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ
न भवतः । चतुर्यितेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादतो लोपस्य धातोऽपधाभूतो
रेफो न भवति । प्रतिदीर्घनेत्यत्र तु हलि क्तेति दीर्घत्वम् । दीर्घविधौ लोपा-
च्चादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतत्तु नाश्रयित-
व्यम् । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिह्विः किर्याणि यौरित्येवमा-
दिषु दीर्घा न भवति ॥

न भकुर्कुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर कुर इत्येतयोश्च दीर्घा न भवति । धुरं वहति
धुर्यः । धुरि साधुधुर्यः । कुर । कुर्यात् । कुर । कुर्यात् । दिव्यम् । रेफवकाराभ्यां
भविशेषणं किम् । प्रतिदीर्घा । प्रतिदीर्घे ॥

अदसो ऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च
मकारः । अमुम् । अमू । अमून । अमुना । अमूभ्याम् । भाष्यमानेनाप्युकारेण
सवर्णानां ग्रहणमिष्यतइत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक
आदेशो भवति । असेरिति किम् । अद इच्छति, अदस्यति ॥ अदसो ऽनोस
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोच ।
अदः । तदर्थं के चित्सूत्रं वर्णयन्ति । अः सेर्यस्य सोयमसिः यत्र सकारस्य
अकारः क्रियतइति तेन त्यदादात्स्यदिधाने एतद् अन्यत्र न भवितव्यमेवेति ।
अदोदेशे कथम् ।

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं के चिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

के चिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

यैरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते अनन्त्यविकारेन्यसदेशस्येति च
परिभाषा नाश्रीयते तेषामुभयोरपि मुखेन भवितव्यम् । अमुमुयङ् । अमुमु-
यञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीकृष्यतइति लत्वम् । ये तु परिभाषामाश्र-
यन्ति तेषामनन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च
इति । येषां तु त्यदादात्स्यविषयस्य मुखेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न

भवितव्यम् । अद्वयम् । अद्वयञ्चो । अद्वयञ्च इति । दादिति किम् ।
अलोन्त्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद्वहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः
बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् ।
अमीषु । बहुवचनइत्यर्थेनिर्देशाय, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणे ऽमी
इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतन्नय-
मप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्ते, र्येदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः
प्लुत उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वत्यति । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । अभिवादये देव-
दत्तोहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिकारोऽनुवर्ततेऽयम् । वाक्यग्रहणम-
नन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् । टियग्रहणं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरत्रः प्लुतो यथा
स्यात् । अन्निवि ३ इति ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदवाभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशूद्रवि-
श्वे यदवाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्तोहं, भो
आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । आशूद्रइति किम् । अभिवादये तुवज्जकोहं, भो
आयुष्मानेधि तुवज्जक ॥ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अभिवादये
गार्ग्येहं, भो आयुष्मती भव गार्गि । असूयकेऽपि के चित् प्रतिषेधमिच्छन्ति ।
अभिवादये स्यात्यहं भोः । आयुष्मानेधि स्यान्ति । यावच्च तस्यासूयकत्वं न
ज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निर्ज्ञाते प्रत्यभिवाद
एव नास्ति कुतः प्लुतः तथा ह्युक्तम्, असूयकत्वं ज्ञात्वा न त्वं प्रत्यभिवादन-
मर्हसि । भिद्यस्व दुषल स्यात्तचित्ति ॥ अभिवादवाक्ये यत् संकीर्तितं नाम
गोचं वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते ॥ इह न
भवति । देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति ॥ भो राजन्यविशां वेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भो अभिवादये देवदत्तोहम्, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ ।
आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवादये इन्द्रवर्माहं भोः । आयुष्मा-
नेधीन्द्रवर्म्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् । विश् । अभिवादये इन्द्रपालितोहं
भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दुरादूते च ॥ ८४ ॥

दूरादुते यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः पूतो भवति स चोदातः । आह्वानं
हूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो
माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यदप्यपेक्षाभेदादनवस्थितं तथापि हूतापेक्षां यत्तदा-
श्रीयते इति यत्र प्राकृतात्मयत्वादात्मविशेषे आश्रीयमाणो शब्दः श्रूयते तदूरम् ।
हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्ष्यार्थं द्रष्टव्यम् । तेन यत्राप्याह्वानं नास्ति
तत्रापि पूतिर्भवति । सक्तुन्यिष देवदत्त ३ । पलायस्व देवदत्त ३ इति ॥
अस्याश्च पूतरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥ दूरादिति किम् । आगच्छ भो माण-
वक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदं भवति तत्रायं पूत
इष्यते ॥ तेनेह न भवति । देवदत्त आगच्छ * ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूरादुते यद्वाक्यं वर्तते तत्र हैहयोरेव पूतो भवति । है ३
देवदत्त । देवदत्त है ३ । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । पुनर्है हयोर्ग्रहणमन-
न्त्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतानन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादे शुद्धइत्येषमादिना यः पूतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष
उच्यते । चकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्यापिशब्दादनन्त्यस्यापि टेरेकैकस्य सम्बोधने
वर्तमानस्य पूतो भवति प्राचामाचार्याणां प्रतेन । दे३दत्त । देवदत्त । देव-
दत्त ३ । य३दत्त । यज्ञदत्त । यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम् । वकारात्परस्य मा
भूत् । अनृत इति किम् । कृष्णमि३च । कृष्णमि३च ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ।
प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते
सर्वं इव पूतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्या इति तदुपपन्नं भवति ॥

श्रीमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानं प्रारम्भः । तत्र यः श्रीमशब्दः तस्य पूतो भवति । श्री३म्
अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादान इति किम् । श्रीमित्येतदन्तर्मुद्रीयमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि पूतो भवति । ये ३ यज्ञामहे । यज्ञकर्मणीति
किम् । ये यज्ञामहेति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् ॥ ये यज्ञामह-
इत्यत्रैवायं पूत इष्यते ॥ इह हि न भवति । ये देवासो दिव्यकादशस्य इति ॥

प्रश्ववष्टेः ॥ ८९ ॥

* दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्रैवाप्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

यज्ञकर्मणीति वर्त्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रणवो नाम पादस्य चार्तुर्वस्य चान्त्यमन्तरमुपसंहृत्य तदाद्यन्तरशेषस्य स्थाने चिमात्रमोकारमोङ्कारं वा विदधति सं प्रणवमित्याचक्षते । अपां रतांसि जिन्य-
तोऽम् । देवान् जिगति सुन्वयोऽम् । टियहणं सर्वोदेशार्थम् * । ओकारः सर्वो-
देशो यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्मणीत्येव ।
अपां रतांसि जिन्यति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स पूषते यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्बिधेमानयेऽ । जिह्मामने वृक्षे हव्यवाहाम् ३ । अन्तयहणं किम् । याज्या नाम अक्षः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपास्तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः पूतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवेष्ट्यते तदर्थमन्तयहणम् ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् शौषट्वावहानामादेः ॥ ९१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् शौषट् आग्रह इत्येतेषामादेः पूतो भवति यज्ञकर्मणि । अग्नये ऽनुब्रूहि । प्रेष्य । अग्नये गोमयान्मेष्य । श्रौषट् । अस्तु श्रौषट् । शौषट् । सोमस्याग्ने वीहीऽवोऽवह । आग्रह । अग्निमाऽवह । आग्रह देवान्यज-
मानायेत्येवमादावयं पूतो न भवति । सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्प्यन्तइति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् । तत्रादेः पूतो भवति परस्य च । आऽआ-
वय । ओऽआवय ॥ अत्रैवायं पूत इष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्नीदग्नीन्वि-
हर बर्हिस्तृणीहीति । तदर्थं के चिद्वक्ष्यमाणं विभाषेत्यभिसंघर्षन्ति । सा च व्यग्रस्थितविभाषेति । अपर आह । सर्वे एष पूतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेय इति । इह तु उद्वरऽउद्वर । अभिहरऽ । अभिहरेति । छान्दसः पूत-
व्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव । ओ आवय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः पूतो भवति । अकार्षां कटं देवदत्त । अकार्षे हिऽ । अकार्षे हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं हिऽ । अलाविषं हि । पृष्टप्रतिवचनइति किम् । कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतात्प्रच्यावनं नियहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः पूतो भवति विभाषा । अनित्यः अद्य

* हेरिति वर्त्तमाने इत्यर्थिकं पुस्तकान्तरे ।

इति केन वित्तप्रतिज्ञातं तमुपालिप्सुरपपत्तिभिर्निर्गृह्य साध्यसूयमनुयुक्ते ।
अनित्यः शब्द इत्यास्य ३ । अनित्यः शब्द इत्यास्य । अद्य आहुमित्यास्य ३ ।
अद्य आहुमित्यास्य । अद्यामावास्येत्यास्य ३ । अद्यामावास्येत्यास्य । अद्य
अद्यामावास्येत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेशमनुयुज्यते ॥

आग्नेडितं भर्त्सने ॥ ८५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विवचनमुक्तं तस्याग्नेडितं प्रवृत्ते । चौर-
चौर ३, वृषलवृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ॥
भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौर ३ चौर । चौरचौर ३ । तदर्थमाग्ने-
डितवहणं द्विरुक्तोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ८६ ॥

अङ्गइत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्रवृत्ते । अङ्ग कूज ३ । अङ्ग
व्याहर ३ । इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्स्व । तिङिति किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या
वदसि । आकाङ्क्षमिति किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सनइत्येव ।
अङ्गाधीष्व आदनं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ८७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां
टेः प्रुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । होतव्यं न होतव्यमिति विचा-
र्यते । तिष्ठेद्वूप ३ इ । अनुग्रहरेद्वूप ३ इ । यूपे तिष्ठेद्वूपे अनुग्रहरेदिति विचार्यते ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ८८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्रवृत्ते । अहिर्नु ३ । रज्जुर्नु ।
लोष्टो नु ३ । कपोतो नु * । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषायहणान्पूर्वयो-
गरहन्दासि विज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ८९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषात्स-
र्वस्य गृहकम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्रुतो भवति । गां देडि
भोः, अहं ते वदामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त भोः किमास्य ३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ ९०० ॥

अनुदात्तः प्रुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च † । अगमः पूर्वोऽन

* स्याणुर्नु ३ । पुरुषो नु ३ । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ज्ञानेन प्रुतो विधीयते किं तु दूराच्छ्रुतादिवु विहितस्यानन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो-
रिति स्वरितप्लुतस्यानुदात्तत्वं मुख्यमात्रं विधीयते इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रामादन् अग्निभूत ३ इ । पठा ३ उ । अग्निभूते षटो इत्येतयोः प्ररनाके वर्त्तते ।
प्रामयोरेनुदासः प्रुतो भवति । अगम इत्येवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्ररनाख्या ।
मयोरिति स्वरितः प्रुतो भवति । अभिपूजिते । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ।

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

अनुदासमिति वर्त्तते । चिदित्येतस्मिच्चिपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य
टेरनुदासः प्रुतो भवति । प्रुतोऽप्यत्र विधीयते न गुणमात्रम् । अग्निचिद्वाया ३ त् ।
तत्रचिद्वायात् ३ । अग्निरिष भायात् । राज्ञेय भायादित्यर्थः । उपमार्थे इति
किम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमान इति किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदासमिति वर्त्तते । उपरिस्विदासीत्येतस्य टेरनुदासः प्रुतो भवति ।
अधः स्विदासी ३ त् । उपरि स्विदासी ३ त् । अधः स्विदासीदित्यत्र विचा-
र्यमाख्यानमित्युदासः प्रुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदासः ॥

स्वरितमाग्नेहितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्रुतो भवति आग्नेहिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने
व गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनंस्विति द्वि-
वचनमुक्तं तत्रायं प्रुतविधिः । असूयायां तावत् । माणवक ३ माणवक । अभिरु-
पक ३ अभिरुपक रितं तत्राभिरुप्यम् । संमतौ । माणवक ३ माणवक अभि-
रुपक ३ अभिरुपक शोभनः खल्वसि । कोपे । माणवक ३ माणवक अविनीत-
क ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टी-
क ३ याष्टीक रित्ता ते शक्तिः ॥ असूयादिषु वाचनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ माण-
वक माणवकेत्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङ्काकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः ।
क्ष्येन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्रुतो
भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत् ।
स्वयं रथेन याति ३ उपाध्यायं पत्राति गमयतीति । स्वयं चोद्वनं ह भुङ्क्ते उपा-
ध्यायं सक्तन्याययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्ष भवति
आशिषि । सुतांश्च लप्सीठ ३ धनं च तात । ह-दोऽध्यपीठ ३ व्याकरणं च
भद्र । प्रैषे । कठं कुर्व ३ कामं च गच्छ । यवान् लुनार्हि ३ सत्तूर्य पिव
साकाङ्क्षमिति किम् । दीर्घे ते आयुरस्तु । अनीन्विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नारख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अन्त्यस्यापि पदस्य टेः
पुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । आगम ३ : ३ पूर्वो ३ न्यामा ३ न् । अग्निभूत
६ । पठ ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेव स्वरितः पुतः । अन्त्यस्य अनुदात्तं प्रश्ने
नाभिपूजितयोरिति । अनुदात्तोपि पदे भवति । आख्याने । आगम ३ : पूर्वो ३
न्यामा ३ न्योः ३ ॥

पुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूराद्दुतादिषु प्रुतो विहितः तत्र ऐवः प्रुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ
प्रुतो । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । अत्र यदेवर्णोवर्णयोरवर्णस्य च अन्वि-
भागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन प्रुतो क्रियते । प्रुताविति हि क्रियानिर्भासात्
व्यपदेशः इदुतौ प्रुवेते वृद्धिं गच्छत इत्यर्थः । तावती च स प्रुतिर्भवति । यया
तावेवो जिमात्रौ संपद्येते । यदा त्वर्द्धमात्रावर्णस्याधर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा
तावर्द्धतृतीयमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः प्रुत इति ।
तत्कथं, समप्रविभागपक्षे इदुतोऽनेन जिमात्रः प्रुतो विधीयते ॥

एचोप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०५ ॥

एचो ऽप्रवृत्तस्यादूराद्भूते पुनर्विषयस्याहुं स्याकार आदेशो भवति स स
उत्तरस्येकारोकारावादेशो भवतः । विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥ प्रश्नान्तराभि-
पूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयान्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अ-
मः पूर्वाङ्गं यामाङ्गं अग्निभूताङ्गं । पटाङ्गं । अभिपूजिते । भद्रं करोषि
माणवकः अग्निभूतः । पटः । विचार्यमाणो । होतव्यं दीक्षितस्य एहः ।
प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूतः । पटः । याज्यान्ते । उतायाय
वशायाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमानयः । सोयमाकारः पुनः
विषयमुदासी ऽनुदासः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदासावेव भवतः ।
परिगणनं किम् । विष्णुभूते विष्णुभूतेऽघातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक
विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूराद्भूतरिति न वक्तव्यम् । पदान्त्यहङ्गं तु कर्त-
व्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रवृत्तस्येति किम् । शोभने अ-
स्यः सद्भूते ॥ यामान्विते हृन्दिमि पुनर्विकारोऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अमः, इ पयोः ।

तयोर्ध्वावर्च्चिं संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयेरिदुतार्यकारणकारादेशो भवतो ऽपि संहितायां विषये । संहितायामित्येतादृश्याधिकृतमिति उत्तरमाध्यापरिसमाप्तेर्यस्यामः संहितायामि-

त्येवं तद्वेदितव्यम् । अनाइवाशा । पटाइवाशा । अनाइयिन्द्रम् । पटाइवुद-
कम् । अचीति किम् । अनाइइ । पटाइउ । संहितायामिति किम् । अना-
इइ इन्द्रम् । पटाइउ उदकम् । इदुतोऽसिदुत्वादिको यणचीति न प्राप्नोती-
त्ययमारम्भः । अथापि कथं चित्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृ-
त्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । अथापि तन्निवृत्त्यर्थं यवान्तरमस्ति
तथापि यणस्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरित-
योरेणाः स्वरितानुदात्तस्येत्येष स्वरो न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोऽर्धदयं विदधाति ।

तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवृत्तौ ॥

इत्तु यदा भवति मृतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।

तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुवसो रु संबुद्धौ ह्रन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरित्ययमा-
देशो भवति सम्बुद्धौ परतः ह्रन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत् । इन्द्र मरुत्व
इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । मरुतोस्य सन्ति, हरयोस्य सन्ति,
इति मनुप् । सुप्रमोहं दृष्ट्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य र्भ-
वति । वस्वन्तस्य खन्त्वापि । मीढुस्तोकाय तनयाय । इन्द्र साहुः । कसोर्नि-
पातनं दाश्वान् साज्जानिति । मनुवसोरिति किम् । ब्रह्मन्स्तोष्यामः । संबु-
द्धाविति किम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । ह्रन्दसीति किम् । हे गोमन् । हे
यपिवन् ॥ वन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्यः ।
इणः प्रातः पूर्वस्य ह्रन्दसि क्वनिप् ॥ विभाषा भवद्भगवद्भवतामोच्चा-
वस्य ॥ * ॥ ह्रन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा
वर्धक्तव्याऽवशब्दस्य च चोकारादेशः । समान्येन ह्रन्दसि भाषायां चेदं वच-
नम् । भवत् । हे भोः । हे भवन् । भगवद् । हे भगोः । हे भगवन् । अघ-
वत् । हे अघोः । हे अघवन् । निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथ वा भो-
त्वेषमादयो निपाता द्रष्टव्याः । असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते ।
भो देवदण्यजदत्तौ । भो देवदण्यजदत्तविष्णुमित्राः । तथा स्त्रियामपि च

दृश्यन्ते । भो ब्राह्मणि । संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नद्वया
निमित्तनिमित्तिनौ । नशङ्क्यप्रशानिति * ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुध्धीयते ततः पूर्वस्य तु
अणस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुनासिक-
स्यामस्तत्र । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कृता । संस्कृतेम् । संस्कृतेष्वम् । अ-
ग्रहणं हणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हि सोत
ठे ठे लोप ट्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्यते ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति ।
दीर्घादटि समानपादइति स्त्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पे
प्राप्ते । नित्यार्थं वचनम् । महं असि । महं इन्द्रो य ओजसा । अथा
अच्छादीव्यत् । के चिदनुस्वारमधीयते । स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रव्यः ।
आत इति किम् । ये वा वनस्पतीरेनु । अटीति किम् । भवांश्चरति भवांश्च-
दयति । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् † ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्देनाध्याहर्तव्यः । तदपेक्षया चेयमनुनासिकादिति पत्त्यर्थः ।
अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो
ऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कृता । संस्कृतेष्वम् ।
पुमः खय्यमुपरे । पुंस्कारा । नशङ्क्यप्रशान् । भवांश्चरति । के चित् पुराण-
मथान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात्परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति ।
यस्मिन्यत्तेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो
भवति रोः पूर्वस्येवेति वर्त्तते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

रुध्धीयते । सम इत्येतस्य रुध्धवति सुटि परतः संहितायां विषये ।
संस्कृता । संस्कृतेम् । संस्कृतेष्वम् । संस्कृता । संस्कृतेम् । संस्कृतेष्वम् ।
अत्र रोर्विसर्जनीयं कृते वा शरीति पठे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । अवस्थित-
विभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारा-
देशो वा निर्दिश्यते । समः सुटीति द्विसकारको निर्द्वैशः । सम इति किम् ।

* संहिताधिकार उत्तरत्रेत्यत्र आरभ्य नशङ्क्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

† नित्यग्रहणं नियमाशङ्कापरिहारार्थमिति पाठः पुस्तकान्तरे ।

उपस्कृता । सुटीति किम् । संकृतिः । कश्चिदाह ॥ संपुंकानां से
वक्तव्यः ॥ * ॥ हविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संस्कर्ता । पुंस्कात्मा । कांस्कानिति ।

पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमिन्त्येतस्य रुर्भवति अम्परे खयि परतः । पुंस्कात्मा । पुंस्कात्मा । पुंस्पुत्रः
पुंस्पुत्रः । पुंस्फलम् । पुंस्फलम् । पुंश्चली । पुंश्चली । पुंस्कामेत्यत्र विसर्जनी
यस्य कुप्योः ५क५पौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विस
कारकनिर्द्वैशपत्ते तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्स इत्यनुवर्त्तते । इत्थं त्वनुवर्त्तमानमपि
नात्राभिसंबध्यते । संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । खयोति किम् । पुंदासः । पुंगवः ।
अम्परइति किम् । पुंतीरः । पुंतुरः । परग्रहणं किम् । पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नश्चक्ष्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्परइति वर्त्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्तवर्जितस्य रुर्भवत्यम्पां
क्ष्वि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्त
रति २ । क्ष्वीति किम् । भवान्करोति । अप्रशानिति किम् । प्रशाञ्छादयति
प्रशान् चिनोति । अम्परइत्येव । भवान्त्सहकः ॥

उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य क्ष्वि परतः
अम्परे उभयथा अर्क्षु भवति । रुर्वा नकारो वा । तस्मिंस्त्वा दधाति ।
तस्मिन्त्वा दधाति । अर्क्ष्विति किम् । तांस्त्वं खादं सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्त्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुर्भवत्यटि परतः
स्तौ वेष्टिमित्तिनिमित्तिनौ समानपादे भवतः । अर्क्ष्विति प्रकृतत्वाद् अक्ष्पाद
इह यक्षते । परिधौ रति । देवां अर्क्ष्वादीव्यत् । महां इन्द्रो य क्रोजसा ।
दीर्घादिति किम् । अहर्चहिम् । अटीति किम् । इभ्यान्तत्रियान् । समानपा
दइति किम् । यातुधानानुपस्पृशः । उभयथेत्येव । आदित्यान् हवामहे ॥

नृन्पे ॥ १० ॥

नृनिन्त्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पशब्दे परतः । अकारउच्चारणार्थः ।
नृःप्राहि । नृःपाहि । नृःप्रीणीहि । नृःप्रणीहि । पइति किम् । नृन्भोजयति ।
उभयथेत्यपि के चिदनुवर्त्तयन्ति । नृन्पाहीत्यपि यथास्यात् ॥

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः पायुरने ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य र्भवति आम्नेडिते परतः । कांस्कानामन्त्रयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठेषु द्रष्टव्यः । तेन कुप्वाः ५क५पा ज्ञेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारो ऽनुवर्त्तते स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभि संबन्धः । अम्नेडित इति किम् । कान् कान्यश्चति । एकोत्र कुत्सायाम् ॥

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ठकारस्य ठकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंभवादप-
तान्तस्य ठकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीठम् । उपगूठम् । घृत्वंस्यात्र सिद्ध-
वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । श्वलिङ्घोक्त इत्यत्र तु जश्चे कृते कार्यं नास्तीति लोपा-
गवः । न च ठलोपो जश्त्वापवादे विज्ञातुं शक्यते । तस्य हि लीठादिर्वि-
धेयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानान्तर्यं
घृत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तत्तु सूत्रकरणसामर्थ्याद्वाध्यते । श्वलिङ्घोक्त इत्यत्र तु
न श्रुतिकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमिति आश्रययोग्यं ठलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । दूरक्तम् । अनी रयः ।
इन्दू रयः । पुनारक्तं वासः । प्रातारजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणं बध्नी तेन
पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जर्धधेरजर्धाः । पास्यर्धुरपास्याः इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि परतो ऽवसाने च विसर्जनी-
यादेशो भवति । वृत्तश्छादयति । प्लुतश्छादयति । वृत्तस्तरति । प्लुतस्तरति * ।
अवसाने । वृत्तः । प्लुतः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्न-
यति । इह नृकुट्यां भवः, नार्कुटः । नृपतेरपत्यं नार्पत्य इति । वृद्धेर्बहिरङ्गल-
क्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

र इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु ।
सर्पिःषु । यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं दृश्यते । सिद्धे सत्यारम्भो निय-
मार्थः । तेरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि ॥ १७ ॥

* वृत्तश्छिनोति । प्लुतश्छिनोति । वृत्तप्रीकते । प्लुतप्रीकते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अघर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति
असि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति ।
अघो ददाति । अघर्णपूर्वस्य । क आस्ते । क्य आस्ते । आस्त्रणा ददाति ।
पुरुषा ददाति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् । अग्निरत्र । घायुरत्र । अश्वयहणं
किम् । वृत्तः । प्रुत्तः । नैतदस्ति । संहिता यामिन्यनुवर्त्तते । तर्हि अश्वयहणं
मुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपो ऽशि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
वृत्तं वृत्ततीति वृत्तवृट्, तमाचष्टे यः स वृत्तवर्त्तति । वृत्तव्यतेरप्रत्ययः, वृत्तव्
करोति । अथ तत्रैव अश्वयहणं कस्मान् न कृतम् । उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति
हलमात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्नतरः । शाकटायनस्य लोपः शाकन्यस्येत्येतच्च
वृत्तव् करोतीत्यत्र मा भूदित्यश्वयहणम् । रोरित्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअघर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो
भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघोयत्र । क
आस्ते । कयास्ते । अस्मायुदुर । अस्मा उदुर । असावादित्यः । असा
आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्व-
मुक्त्यातिशयानकस्यैषित्यम् । स्यानं तात्वादि । करणं जिह्वामूलादि ।
तयोस्वारोऽपि भवति मन्त्रोक्त्या ॥

लोपः शाकन्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नयोर्लोपो भवति शाकन्यस्याचार्यस्य
मतेनाशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा
उदुर । अस्मायुदुर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः ।
शाकन्ययहणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि
व्योः पक्षे श्रवणं भवति ॥

औतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

औकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि
परतः । भो अत्र । भगो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्थायमारम्भः ।
गार्ग्ययहणं पूजार्थम् । योयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निव-
र्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र ।
भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । केचित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उजि च पदे ॥ २१ ॥

अघर्णपूर्वयोः व्योः पादान्तयोर्लोपो भवति उजि च पदे परतः । स

उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पद इति क्रिम् । तन्त्र उतं, तन्त्रयुतम् ।
वेजः संप्रसारणे कृते उज्जति भूतपूर्वेण अकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ
उज्जित्येवंरूपो निपातः प्रतिपदोक्ता ऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्देजादेशस्य यह-
णमिह नास्ति उत्तरार्धे पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति
सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो
याति । भगो याति । अघो याति । वृत्ता हसन्ति । सर्वेषांग्रहणं शाकटाय-
नस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मो ऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति ।
घनं हसति । कुण्डं याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव ।
गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य भलिः ॥ २४ ॥

नाकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति भलि परतः ।
रयांसि । यशांसि । सर्पांसि । धनूंषि । मकारस्य । आक्रंस्यते । आबिक्रंस्यते ।
प्रधिजिगांसते । अपदान्तस्येति क्रिम् । राजन्भुङ्क्त्व । भलीति क्रिम् । रम्यते ।
गम्यते ॥

मो राजि समः क्वा ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजितौ क्क्विपत्ययान्ते परतः ।
सघाट् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति
क्रिम् । संयत् । सम इति क्रिम् । किं राट् । क्वाविति क्रिम् । संराजिता । संरा-
जितुम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं
हलयति । क्रिम् हलयति । कथं हलयति । कथम् हलयति ॥ यवलपरे
यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति
वक्तव्यम् । कियँ ह्यः । किं ह्यः । किवँ हूलयति । किं हूलयति । किलँ ह्वाद-
यति । किं ह्वादयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरे हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् हुते किं हुते । कथं हुते । कथन् हुते ॥

ङ्णोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् दुग् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ् शेते । प्राङ्क् षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क् साये । प्राङ् साये । णकारस्य । षण्ट् शेते । षण् शेते । पूर्वान्तकरणं प्राङ्क् छेते इत्यत्र कृत्यार्थम् । शशकोटीति हि पदान्तावक्तव्य इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत् । पुराङ्कारस्य विसृपो विरप्शित् । प्राङ्क् सायइत्यत्रापि सात्यदाटोरिति षत्वप्रतिषेधार्थं च । षण्ट् साय इत्यत्र च न पदान्ताटोरनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

ङः सि धुट् ॥ २९ ॥

ङकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्साये । मधुलिट्साये । श्वलिट् साये । मधुलिट् साये । परादिकरणं न पदान्ताटोरनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भवान्साये । महान्साये । भवान्साये । महान्साये । धुटश्चत्वस्य चासिद्धत्वाच्चशब्दव्यप्रशानिति इत्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्छेते । पूर्वान्तकरणं कृत्यार्थम् । यद्येवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वं प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र योगविभागः क्रियते णत्वप्रतिषेधार्थं, स्तोः श्चुना णकारो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुगिनित्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् । ङणनेभ्यो यथासंख्यं ङणना भवन्ति । ङकारान्तान् हुट् । प्रत्यङ्गास्ते । णकारान्ताण्णुट् । षण्णास्ते । षण्णवोचत् । नकारान्तावुट् । कुर्वणास्ते । कुर्ववोचत् । ऋषणास्ते । ऋषवोचत् । ङम् इति किम् । त्वमास्ते । ह्रस्वादिति किम् । प्राङ्गास्ते । भवानास्ते । ञचीति किम् । प्रत्यङ्ङूरोति । इह परमदण्डिनौ परमदण्डिनेति उत्तरपदस्य चापदान्तादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति ङमुग्न भवति । अथ वा उञ्चि च पदइत्यतः सप्तम्यन्तं पदइत्यनुवर्त्तते । तेन अञ्जादौ पदे ङमुङ् भवति ॥

मय उजो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उजो वा वकारादेशो भवति अचि परतः । शमुअस्तु वेदिः । शम्बस्तु वेदिः । तदु अस्य परतः । तदुस्य परतः । किमु आशपनम् । किम्बावपनम् । प्रहृष्टत्वादुजः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासि-
दुत्वादुलीति मो ऽनुस्वारो न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्त्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृत्तश्चादयति । प्लुतश्चादयति । वृत्तष्टकारः । प्लुतष्टकारः । वृत्तस्यकारः । प्लुत-
स्यकारः । वृत्तश्चिनोति । प्लुतश्चिनोति । वृत्तष्टीकते । प्लुतष्टीकते । वृत्तस्तरति ।
प्लुतस्तरति ॥

शर्परं विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

सर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशाः क्षुरम् ।
पुरुषः क्षुरम् । अद्विः प्सातम् । वासः क्षौमम् । पुरुषः त्सरुः । घनाघनः क्षौभ-
णश्चर्षणीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनि-
वृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलयोपध्मानीयौ न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृत्तः शेते । प्लुतः
शेते । प्लुतश्शेते । वृत्तः षण्डे । वृत्तषण्डे । वृत्तः साये । वृत्तस्साये ॥ खर्परं शरि
वा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्ता स्याताः । वृत्ताः स्याताः । वृत्तास्याताः ॥

कुप्षो ऽकृषौ च ॥ ३७ ॥

कषर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ऽकृष्व इत्येतावादेशौ
भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृत्तः करोति । वृत्तः करोति । वृत्तः खनति ।
वृत्तः खनति । वृत्तः पचति । वृत्तः पचति । वृत्तः फलति । वृत्तः फलति ।
कपाबुच्चाराण्यौ । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ । विसर्जनीयस्य स
इत्येतस्मिन्वाप्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परं विसर्जनीय इत्येतत्तु न
बाध्यते । वासः क्षौमम् । अद्विः प्सातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो
ऽभावादुत्तरस्येति शर्परं विसर्जनीय इत्येतदेव भवति । केचित्तु एतदर्थं योग-
विभागं कुर्वन्ति । कुप्षोः । शर्परयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भव-
ति । किमर्थमिदम् । ऽकृषौ चेति वक्ष्यति तदुपध्मानीयमिति ॥

सोपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्वारपदाद्योः परतः । पाशक-
ल्यककाम्येषु । याप्ये पाशप् । पयस्याशम् * । इषदपरिसमाप्तौ । कल्पप् । पय-
स्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवात्स्कः । पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च । पय-
स्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पयः कामयते । पयः पिबति ॥
सोपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रातःकल्पम् । पुनः-
कल्पमिति । रौः काम्ये नियमार्थम् ॥ * ॥ रोरौ काम्ये नान्यस्येति नियमार्थे
वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । इह मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति ।
उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयो-
जनमुच्चिरूपध्मानीयोपधः पप्रतइति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः षः ॥ ३६ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति
कुप्वारपदाद्योः परतः । पाशकल्यककाम्येषु । पाश । सर्पिष्याशम् । यजुष्याशम् ।
कल्प । सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क । सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य । सर्पि-
ष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येष । अग्निः करोति । वायुः करोति ।
अग्निः पचति । वायुः पचति । कुप्वारित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं
स इति इणः ष इति च वर्त्तते तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो
भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्युरसौर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्युरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति
कुप्वाः परतः । नमस्कृत् । नमस्कृत्तुम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्योरिति किम् ।
पूः पुरौ पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार आदेशो
भवति कुप्वाः परतः । निदुर्बहिराविश्चतुरादुस् । निस् । निष्कृतम् । निष्पी-
तम् । दुस् । दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस् । बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आ-
विस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्द-
लम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः
करोति । वायुः करोति । मानुः करोति । पितुः करोति । अत्र रात्सस्येति
सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् बत्त्वं प्राप्नो-
ति । कस्कादिषु तु भातुषुप्रयुक्तं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात्त्वप्रतिषेधस्य ॥

* यशस्याशमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पुम्मुहुसोः प्रतिषेधोक्तव्यः ॥ * ॥ पुंस्कामा । मुहुस् कामा । * नैष्कल्यम् ।
दौष्कल्यम् । नि ३ ऋलम् । दु ३ ऋलम् । दु ३ ण्युषः । बहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धि-
पुतयोरसिद्धत्वात्षत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुष्वाः परतः ।
तिरस्कृता । तिरस्कृत्तव्यम् । तिरःकर्ता । तिरःकर्तुम् । तिरःकर्त्तव्यम् । गतेरि-
त्येव । तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वर्थे ॥ ४३ ॥

ष इति संबद्ध्यते । द्विस् त्रिस् चतुर इत्येतेषां कृत्वर्थे वर्त्तमानानां
विसर्जनीयस्य प्रकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुष्वाः परतः । द्विः करोति ।
द्विष्करोति । त्रिः करोति । त्रिष्करोति । चतुष्करोति । चतुः करोति । द्विः
पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः पचति । चतुष्पचति ।
कृत्वर्थेदिति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं षत्वं भवति ।
इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वर्थेविषयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष-
माणे द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्तुम् ।

कृत्वसुजयै षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

षत्व विभाषया भून्ननु सिद्धं तच्च पूर्वैण ॥

सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वर्थे ।

लुप्ते कृत्वर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वर्थेः कश्चिदप्यस्ति ॥

अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्यते ।

चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।

प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

एवं च क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्यहणे चतुःशब्दस्य कृत्वर्थे ऽपि वर्त्तमा-
नस्य पूर्वैणैव नित्यं षत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्य ॥

* पुंस्कारान्ते मुहुःकामेति पाठः, स एष च युक्तः, अत एव पदमञ्जरीं मुहुःकामे-
ति प्रतीकमुपादाय कुष्वा ऋकृषी छेत्येव एव विधिर्भवेति क्व चित् मुहुःकामेति पठते,
शेषपाठः, नञ्च सत्त्वसंभवः सूत्रवार्तिकयोरनिवृत्त्यादित्युक्तम् ।

इसुसोः सामर्थ्यं ॥ ४४ ॥

य इति संबद्धते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्यं कुषोः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । यजुः करोति । यजुष्करोति । सामर्थ्यइति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । न पुनरेकार्थीभावः उभयं वा ॥

नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्यस्य नित्यं षत्वं भवति कुषोः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्कलम् । अनुत्तरपदस्यस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । परमधनुःकपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोऽयत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्यस्येति वचनं ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति । तेन चाप्येपि । परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्यइत्येतद्व्यति । व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः । कृ । अयस्कारः । पयस्कारः । कमि । अयस्कामः । पयस्कामः । कंस । अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र । अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री । कुशा । अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णी । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । शनस्कणं इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गीः कारः । धूःकारः । तपरकरणं किम् । भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । श्वःकारः । पुनःकारः । समासइत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमपयःकारः । परमपयःकामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य सकारादेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समासइत्येव । अधः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरःपदम् । अधस्पदमिति मयूख्यंसकादित्वात्समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमा-
देशो भवति कुष्णोः परतः । कस्कः । कौतस्कुतः । कुत आगत इत्यण् । भ्रातु-
ष्यन्तः । शुनस्कणः । सद्यस्कालः । सद्यस्क्रीः । क्रीणातेरयं संपदादित्वात्किप्र-
त्ययः । तत्र भवः क्रतुः । साद्यस्कः । कांस्कान् । कानाम्नेडितइति हत्वमन् ।
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्मूलम् । यजुष्यान्त्रमित्येषां पाठ उत्तरप-
दस्यस्यापि पठ्यं यथा स्यादिति । परमसर्पिः फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणा-
दिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्येत्यत्र
परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेदस्मिण्डः । अवि-
हितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

छन्दसि वा ऽप्राप्नेडितयोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुष्णोः परतः
प्रशब्दं आप्राप्नेडितं वर्जयित्वा । अयःपात्रम् । अयस्यात्रम् । विश्वतः पात्रम् ।
विश्वतस्यात्रम् । उरणःकारः । उरुणस्कारः । अप्राप्नेडितयोरिति किम् ।
अग्नीः प्र विद्वान् । परुषः परुषः परि ॥ सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्तात् । स नः
पावक इत्येवमादिषु सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति सत्त्वं न भवति ॥

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सका-
रादेशो भवति छन्दसि विषये । कः । विश्वतस्कः । करत् । विश्वतस्कृत ।
करति । पयस्करति । कृधि । उरुणस्कृधि । कृत । सदस्कृतम् । अनदितेरिति
किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः
अध्यर्थे । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अग्निर्हिमवतस्परि । दिवस्परि । महस्परि ।
पञ्चम्या इति किम् । अहिरिष भोगैः पर्येति बाहुम् । पराविति किम् । एभ्यो
वा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अद्वयर्थे इति किम् । दिवः पृथिव्याः पर्याज
उद्भूतम् । अत्र परिः सर्वतोभावे अध्यर्थः उपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो
भवति छन्दसि विषये । दिवस्पातु । राजस्पातु । न च भवति । परिषदः पातु ॥

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस्

पोष इत्येतेषु परतः कृन्दसि विषये । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये । पुत्र ।
दिवस्पुत्राय सूर्याय । पृष्ठ । दिवस्पृष्टे धावमानं सुपर्णम् । पार । अगन्त तमस-
स्पारम् । पद । इडस्पदे समिध्यसे । पयस् । सूर्यं चतुर्दिवस्पयः पोष । राय-
स्योषं यजमानेषु धत्तम् । षष्ठा इति किम् । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परत-
श्कृन्दसि विषये । इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडायास्पुत्रः । इडायाः
पुत्रः । इडायास्पृष्टम् । इडायाः पृष्ठम् । इडायास्पारम् । इडायाः पारम् ।
इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयः । इडायाः
पोषम् । इडायास्योषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदि-
तव्यम् । आपादपरिसमाप्तेः । वत्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप ।
अग्निषु । वायुषु । अपदान्तस्येति किम् । अग्निस्तत्र । आयुस्तत्र । ष इत्येवं
सिद्धे मूर्धन्यग्रहणं ठकारार्थम् । अङ्गद्वम् । चङ्गद्वे ॥

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥

सहेर्द्वाताः साङ्गपस्य यः सकारस्तस्य मूर्धन्य आदेशो भवति । जला-
षाट् । तुराषाट् । पृतनाषाट् । सहेरिति किम् । सह डेन वर्तते सङ्गस्तस्या-
पत्यं साङ्गः । साङ्गग्रहणं किम् । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् । आकारस्य मा भूत् ॥

इणकोः ॥ ५७ ॥

इणकोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुत्पामः इणः कर्षार्गाच्चे-
त्येवं तद्वेदितव्यम् । वत्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु ।
कर्तृषु । हर्षुषु । गीर्षु । धूर्षु । वातु । त्वत्तु । इणकोरिति किम् । दास्यति । असौ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्ध्यवायेपि ॥ ५८ ॥

नुम्व्यवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शर्ध्यवायेपि इणकोरुत्तरस्य सकारस्य
मूर्धन्यादेशो भवति । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धाते । नुम्व्यवाये तावत् ।
सर्पांषि । यक्ष्मांषि । हवींषि । विसर्जनीयव्यवाये । सर्पिःषु । यजुःषु । हविःषु ।
सर्ध्यवाये । सर्पिण्यु । यजुण्यु । हविण्यु । नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये वत्त्वमि-
ष्यते न समस्तेः ॥ तेनेह न भवति । निस्ते । निस्त्व इति । णिसि चुम्बन-
इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण च शरा व्यवधानम् ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥

मूर्धन्य इति वर्त्तते स इति च । आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन संब-
द्भाते । आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकारः इण्कोरुत्तरस्तस्य मूर्धन्यो
भवति आदेशः । आदेशस्य तावत् । सिषेव । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु ।
वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । इन्द्रो मा वत्यत् । स देवान्यत्तदिति व्यपदेशिवद्वा-
चात्प्रत्ययस्येति षत्त्वं भवति । यजतेर्वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकव-
चनद्वकारनोपः लेटोडाटावित्यट् सिञ्जहुलं लेटीति सिप्, ततः सिट् यत्तत्,
वत्तत्, इति ॥

शासिवसिघसीनां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति ।
अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । शिष्टः । शिष्टवान् । वसि ।
उषितः । उषितवान् । उषित्वा । घसि । जत्तुः । जतुः । घसिभसोरित्युप-
गालोपः । अत्तत्रमीमदन्त पितरः । अनादेशार्थं वचनम्* । घसिर्घञ्प्रत्यय-
तकारस्त्वादेशो न भवति । इण्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतिण्यन्तानां च षण्भूते सनि परतः अभ्यासादिण उतरस्य आदेश-
सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । तुट्ठति । ण्यन्तानाम् । सिषेवयिषति । सिष-
ज्जयिषति । सुष्वापयिषति । सिट्ठे सन्त्यारम्भो नियमार्थः स्तौतिण्योरेव षण्य-
भ्यासादथवा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसिद्धति । सुसूषति । एषकारकरणमिष्ट-
तोषधारणार्थम् । स्तौतिण्याः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न
स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिद्धतीति । षणीति किम् । अन्यत्र नियमो मा
भूत् । सिषेव । को विनतेनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सति ।
तिष्ठासति । कः सानुबन्धेऽनुरोधः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुपि-
षइन्द्रम् । * अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा
स्यादुत्तोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् † । प्रतीषिषति । अधीषिषति ॥

सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्विदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतोऽभ्यासादुत्त-
रस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्विदि । सिस्विदयिषति । स्वदि । सिस्वा-
दयिषति । सहि । सिसाहयिषति । सकारस्य सकारवचनं मूर्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

* स्वपेलिटि घासः सहति रूपमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† धातोरित्यत्र द्वितीयेति पाठान्तरम् ।

प्राक्सितादङ्ख्यवाये ऽपि ॥ ६३ ॥

सेवसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनाद्यादित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रा
ङ्ख्यवायेपि मूर्धन्या भवतीत्येवं तद्वेदितव्यमपिशब्दादनङ्ख्यवायेपि । वक्ष्यति ।
उपसर्गात्सुनोतिसुवतीति वक्ष्यम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति
निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत् ॥

स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सितादिति वक्ष्यते उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र स्यासेनयसेधेति स्याद-
यस्तेषु स्यादिषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवाये मूर्धन्या भवत्यभ्यास-
सकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये परितष्टौ । अपोपदे-
शार्थं च । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासायं च ।
अभितष्टौ । षणि प्रतिषेधार्थं च । अभिषिषितति । परिषिषितति । अभ्यास-
स्येते वचनं नियमार्थं स्यादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्धन्या भवति नान्यत्र ।
अभिसुसूषति । अभिसिषासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्रौतिस्रौभतिस्रौ-

सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्धन्य इति वक्ष्यते स इति च । उपसर्गत्याचिमित्तादुत्तरस्य सुनोति
सुवति स्यति स्त्रौति स्त्रौभति स्या सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषु
सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । सुनोति । अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्य-
षुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति । अभिषुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषु-
वत् । स्यति । अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्त्रौति । अभि-
ष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्त्रौभति । अभिष्टौभते । परिष्टौभते । अभ्य-
ष्टौभत । पर्यष्टौभत । स्या । अभिष्टौस्यति । परिष्टौस्यति । अभ्यष्टौत् । पर्य-
ष्टौत् । अभितष्टौ । परितष्टौ । सेनय । अभिषेणयति । परिषेणयति । अभ्यषेण-
यत् । पर्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । सेध । अभिषेधति
परिषेधति । अभ्यषेधत् । पर्यषेधत् । सिच । अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति
अभ्यषिञ्चत् । पर्यषिञ्चत् । अभिषिष्वति । परिषिष्वति । सञ्ज । अभि-
षजति । परिषजति । अभ्यषजत् । पर्यषजत् । अभिषिषङ्गति । परिषिषङ्गति
ष्वञ्ज । अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत् । पर्यष्वजत् । अभिषिष्वङ्गते
परिष्वङ्गते । सेध इति शब्धिकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति
किम् । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्वेशाच्चिःसे-
चको देश इति । नायं सिचेरुपसर्गः अभिषावकीयतीत्यत्रापि न सुनोति प्रति

क्रियायोगः किं तर्हि सावकीयं प्रति । अभिषावयतीत्यत्र तु मुनेतिमेव प्रति
क्रियायोगो न सावयतिमिति पत्वं भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सद्रेः सकारस्य उपसर्गस्याविमिक्तादुत्तरस्य मूर्धन्य आदेशो भवति ।
निषीदति । विषीदति । न्यषीदत् । व्यषीदत् । निषसाद । विषसाद । अप्र-
तेरिति किम् । प्रतिसीदति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्याविमिक्तादुत्तरस्य
मूर्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टभाति । परिष्टभाति । अभ्यष्टभात् । पर्यष्ट-
भात् । अभितष्टम् । परितष्टम् । अप्रतेरित्येतदिह नानुवर्तते तेनैतदपि
भवति । प्रतिष्टभाति । प्रत्यष्टभात् । प्रत्यतितष्टम् ॥

अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तम्भेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । आल-
म्बनेर्थाविदूर्यं च । आलम्बनमाश्रयणम् । आविदूरस्य भाव आविदूर्यम् ।
आलम्बने तावत् । अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्यं । अवष्टभ्या
सेना । अवष्टभ्या शरत् । आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम् । अवस्तब्धो वृषलः
शीतेन । अनिर्णय आरम्भः ॥

वैश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वैश्चसर्गादवाञ्छात्तरस्य भोजनार्थं स्वनतेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो
भवति । विष्वणति । व्यष्वणत् । विषष्वण । अवष्वणति । अवाष्वणत् ।
अवषष्वण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोभिधीयते । यत्र स्वननमस्ति । भोजन-
इति किम् । विस्वनति मृदङ्गः * ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिबु सह सुट्
स्तु स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्य आदेशो भवति । परिषेवते । निषेवते ।
विषेवते । पर्येषेवत । व्यषेवत । न्यषेवत । परिषिषेविषते । विषिषेविषते ।
निषिषेविषते । सित । परिषितो, विषितो, निषितः । सय । परिषयो, निषयो,
विषयः । सिबु । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्येषीव्यत् । न्यषी-
व्यत् । व्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यसीव्यत् । सह । परिषहते ।

* अवस्वनति वीद्येत्यधिकं पुस्तकात्सरे ।

निषहते । विषहते । पर्यषहम् । न्यषहत् । व्यषहत् । पर्यसहत् । न्यसहत्
व्यसहत् । सुट् । परिष्करोति । पर्यस्करोत् । स्तु । परिष्ठाति । निष्ठाति
विष्ठाति । पर्यष्ठात् । न्यष्ठात् । व्यष्ठात् । पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत्
ष्वञ्ज । दंशसञ्जस्वञ्जामिति नलोपः । परिष्वजते । विष्वजते । निष्वजते
पर्यष्वजत । पर्यस्वजत । पूर्वणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्धम् । अङ्ग्यवारे
विभाषा यथा स्यात् ॥

सिवादीनां वाङ्मव्यायेपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिव्सहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः । सिवादीनामङ्ग्य-
वायेपि परिनिविध्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्धन्यो भवति । तथा चैवो-
दाहृतम् * ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य
वा मूर्धन्यादेशो भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते
तैलम् । निष्यन्दते । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते ।
निस्यन्दते । अप्राणिष्विति किम् । अनुष्यन्दते मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणि-
ष्यस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनुष्यन्दते मत्स्योदके । अनुष्यन्दते ।
अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्य प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेरुपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् ।
विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्त-
व्यम् । अनिष्ठायामिति किम् । विस्कन्नः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चात्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्धन्यो भवति । परिष्कन्ता ।
परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिस्कन्ता । परिस्कन्तुम् । परिस्कन्तव्यम् । एष-
योगकरणसामर्थ्यादनिष्ठायामित्येतन्नानुवर्तते । परिष्कणः । परिस्कन्नः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु ।
पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः ।
एव निपातनम् । अथ वा निष्ठासकारस्य लोपः, भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणम् ॥

* क्व चित्पुस्तके पूर्वसूत्रोदाहृतान्दृष्टानि क्पाथपेवोदाहृतानि ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्धन्यादेशो भवति । स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति । स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विस्फुलति । विष्फुलति ॥

वैः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वैस्फुरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कभ्नाति । विष्कभ्नाति । विष्कभ्नाति । विष्कभ्नाति ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धाङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति । चोषीद्वम् । प्रोषीद्वम् । लुङ् । अघोद्वम् । अप्रोद्वम् । लिट् । चञ्चद्वे । इवकारिति वर्त्तमाने पुनरिणश्चहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पत्तीध्वं । यत्तीध्वं । षीध्वंलुङ्लिटांमिति किम् । स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् । परिवेषीध्वम् । अर्थवद्वहणादपि सिद्धं तत्तु नाश्रितम् ॥

विभाषेतः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादित उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति विभाषण । लविषीद्वम् । लविषीध्वम् । पविषीद्वम् । पविषीध्वम् । लुङ् । अलविषीद्वम् । अलविषीध्वम् । लिट् । ललुविषीध्वे । ललुविषीध्वे । इण इत्येव । आसिषीध्वम् । अघेह कथं भवितव्यम् उपदिदीषीध्वे । के चिदाहुः । इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट् आनन्तर्यं युटा व्यग्रहितमिति न भवितव्यं ढट्त्वेनेति । अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण इत्यनुवर्त्तते ततश्च यकारादेव इणः परोनन्तर इदिति पठे भवितव्यं मूर्धन्येनेति ॥

समासेकुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याकुलेस्फुरस्य मूर्धन्य आदेशो भवति समासे । अकुलेः सङ्गः अकुलिषङ्गः । अकुलिषङ्गा यवागूः । अकुलिषङ्गे गाः सरदयति । समासइति किम् । अकुले सङ्गः पश्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति । भीरुस्थानम् । समासइत्येव । भीरो स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्द्विधात्सोमस्येव्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्निषोमौ माणवकौ । तथा च ज्योतिरग्निः सोमो लता-विशेषः । अग्निषोमौ तिष्ठतः । समा इत्येष । अग्ने सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासइत्येष । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्धन्यादेशो भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुः पितुः इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्धन्यादेशो भवति समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वस्वा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्वृहणम् । एकदेशविभक्तस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात्सकारान्ताच्च षत्वं भवति । समासइत्येष । वाक्ये मा भूत् । मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निम् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानोवर्णः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः * । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः † । समासइत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्याचिमित्तात्प्रादुर्भ्याञ्छात्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्ति-सकारस्य मूर्धन्या भवति । अभिषन्ति । निषन्ति । विषन्ति । प्रादुःषन्ति । अभिष्यात् । निष्यात् । विष्यात् । प्रादुःष्यात् । उपसर्गादिति किम् । दधि स्यात् । मधु स्यात् । अस्तीति किम् । अनुसृतम् । विसृतम् । अथासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुः शब्दस्य च कृध्वस्ति-ष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्रापसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहृत्यम् । अनुसूते अनुसूः ।

* विसर्जनीयस्यैवा संज्ञेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कृचिदिदं नास्ति ।

अनुस्वोपत्यं आनुसेयः शुभादित्वाद्भृक् । ठे लोपे कद्रुषा इत्युवर्णलोपः । यच्चर
इति किम् । निस्तः । विस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते । सुषुप्तः । निःषुप्तः ।
दुःषुप्तः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम् । षुपूतिः । विषूतिः । निःषूतिः । दुःषूतिः ।
सम । सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ।

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्यापेति केन न ।

हलादिशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥

स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्छितादुत्तरः सुपिः ।

अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते षत्वे ततो द्विर्वचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले
गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति
नदीष्णः । सुपि स्य इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । कौशलइति किम् ।
निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः इति ॥

सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्ठातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्वदति । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्ध-
मित्यर्थः । प्रतिष्ठातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य स कापि-
ष्ठलिः पुत्रः । गोत्रइति किम् । कपेः स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रष्टो ऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ट इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठतइति प्रष्टो ऽश्वः ।
प्रयतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम् । प्रस्ये हिमवतः पुण्ये । प्रस्यो
भीदीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृत्ते आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातेः

पक्षं निष्कृत्वा । विष्टरो वृत्तः । विष्टरवाचनम् । वृत्तावनवोरिति किम् ।
शैलपिवाक्यस्य विस्तरः * ॥

कन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात्स्तु इत्येतस्माद्वातोः कन्दोनाम्नि
चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते । विष्टार-
पङ्क्तिः कन्दः । विष्टारो वृहतीकन्दः । कन्दोनाम्नीति किम् । पठस्य विस्तरः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । गविष्टिरः ।
युधिष्टिरः । गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेष निपातनात्सप्तम्या अनुभवाति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥

वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति
विष्टलम् । कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् ॥

अम्बाम्बगौभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुशुमञ्जि-

पुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥

अम्ब आम्ब गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शेकु शङ्कु अङ्कु मञ्जि
पुञ्जि परमे वर्हिस् दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्धन्या-
देशो भवति । अम्बष्ठः । आम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्येष्ठः । अपष्ठः ।
द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शङ्कुष्ठः । अङ्कुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः ।
परमेष्ठः । वर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः ॥ स्थस्थिन्यस्युणामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सव्येष्ठः । परमेष्ठः । सव्येष्ठः । सारथिः ॥

सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम
यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः । निष्णामा । दुषेधः । सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीय-
संज्ञकत्वाच्चिरदुरशब्दयोश्च क्रियास्तरधिषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पाठोप्यम् ।
सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधवाचकत्वे । सुषन्धिः । दुषन्धिः । निषन्धिः ।
सुष्टु । दुष्टु । तिष्ठतेऽप्यदिष्टेति वक्तव्यमेते । गौरिषण्यः संज्ञायाम् ।
द्यापोः सङ्गकन्दसेर्भक्तुलसि पूर्वपदस्य प्रत्ययस्य । प्रतिषिष्टः । प्रतिष्ठा-
शब्दादयं कन्यत्ययः । जलाषाहम् । नौषेवनम् । दुन्दुभिषेवनम् ॥

एति संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इषकोरुतरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां बिषये । हरिषेणः । वारिषेणः । जामुषेणी । इतीति किम् । हरिस-
क्यम् । संज्ञायामिति किम् । पृष्ठी सेना यस्य स पृथुसेना राजा । अगादिति
किम् । विष्वक्सेनः । इषकोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्तत्रादा ॥ १०० ॥

नक्तत्राचिनः शब्दादुतरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद्
मूर्धन्या भवति । रोहिणिषेणः । रोहिणिसेनः । भरणिषेणः । भरणिसेनः ।
अगकारादित्येव । शतभिषक्सेनः । अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुतरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर
तम तय त्व तल् तस् त्यप् एतानि प्रयोजयन्ति । तर । सर्पिष्टरम् । यजुष्ट-
रम् । तम । सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय । चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः ।
त्व । सर्पिष्टम् । यजुष्टम् । तल् । सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस् । सर्पिष्टो यजुष्टः ।
त्यप् । आविष्टो वद्धंते । ह्रस्वादिति किम् । गीस्तरा । धूस्तरा । तादाविति
किम् । सर्पिस्साद्ववति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पदाद्वोरिति सत्यपि प्रतिषेधे
प्रकृतिसकारस्य स्यात् । तद्धितइति किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ भिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोनासेवनेर्थे । आसेवनं
पुनःपुनःकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सङ्गदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवनइति
किम् । निसपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टपत्
रत्वा निष्टप्रा अरातय इत्यत्र सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मत्तत्तद्गुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् तत्तत्तुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो
भवति स चेत्सकारोक्तः पादं भवति । युष्मदादेशात्स्वं त्वां ते तव । अग्निष्टुं
नामासीत् । त्वा । अग्निष्टु वद्धुंयामसि । ते अग्निष्टे विश्वमानय । तव ।
अपस्वग्ने सधिष्टव । तत् । अग्निष्टद्विष्वमाष्टाति । तत्तत्तुस् । द्वावाष्टयिषी
निष्टतत्तुःषु । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमात्मनो विदाभूदग्निस्तत्पुनराह
जातवेदो विष्वर्षणिः ॥

यजुष्यैषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि बिषये युष्मत्तत्तत्तुःषु परतः षकेषामाद्याषाणां मतेन सकारस्य

मूर्धन्यादेशो भवति । अर्चिर्भिष्टम् । अर्चिर्भिस्त्वम् । अग्निष्टेयम् ।
यम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अर्चिर्भिष्टतत्तुः । अर्चिर्भिस्ततत्तुः ॥

स्तुतस्तेमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वर्त्तते । स्तुत स्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये
मूर्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य । त्रिभिस्तुतस्य ।
गोष्टोमं षोडशिनम् । गोस्तोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्य-
मिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्त्तते एकेषामिति च । पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य सकारस्य
मूर्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन । द्विषन्धिः ।
त्रिषन्धिः । द्विसन्धिः । त्रिसन्धिः । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् । द्विषाहसं
चिन्वीत । द्विसाहसं चिन्वीत । असमासेपि यत्पूर्वपदं तदपीह दृश्यते । त्रिः-
मृदुत्वाय । त्रिःपमृदुत्वाय ॥

सुजः ॥ १०७ ॥

सुजिति निपात इह दृश्यते तस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य मूर्धन्या-
देशो भवति छन्दसि विषये । अमीपुणः सखीनाम् । ऊर्द्धं ऊपुणः । इकः
सुज्रीति दीर्घः । नश्च धातुस्योऽपुभ्य इति णत्वम् * ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । गोषाः । नृषाः ।
अन इति किम् । गोसनिं वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमि-
दम् । तत्र केचित्सवनादिपाठाद्गोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयि-
षतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिषतेरप्रत्ययः । सिसनीरि त्यपरे ॥

सहेः पृतनत्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना अत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सङ्घिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ।
पृतनायाहम् । अताषाहम् । के चिद्भोगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति । अतीष-
हमित्यत्रापि यथा स्यात् । अतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतद्दीर्घत्वम् ।
अथयहे तु अतिसङ्घमित्येव भवति । अकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन अतीषह-
मिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

* इकः सुज्रीति दीर्घः । नश्च धातुस्योऽपुभ्य इति णत्वमिति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सवनादीनां च मूर्धन्यो न भवति । रपर । विसंसिकायाः काण्डं जुहोति । विसन्धः कथयति । सृपि । पुरा क्रूरस्य विसृपः । सृजि । वाचो विसर्जनात् । सृशि । दिविसृशम् । सृहि । निस्पृहं कथयति । सवनादीनाम् । सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किं स्यतीति किंसः । अनुसवनम् २ । गोसनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्येः प्रतिषेधः । अश्वसनिग्रहणमनिगोपि पत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलापाहमश्वषाहमित्येतत्सिद्धं भवति । क्वचिदेवं गणपाठः । सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । संत्सरे २ । किंसम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति चैतस्य पदादेश्व मूर्धन्यादेशो न भवति* । विभाषा साति क्तात्स्ये । प्रत्ययसकारत्वात्प्राप्तिः । पदादेश्वादेशसकारात् । सात् । अग्नि-सात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अभिसे-सिच्यते । उपगादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिचो यङीति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यङीति किम् । अभिषिषित्ति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गताविति किम् । शिष्यमकार्यात्प्रतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तब्धेरिति प्राप्तं पत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहिरयं सोड्भूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो न भवति । परि-सोढः । परिसोढुम् । परिसोढव्यम् । सोड्भूतग्रहणं किम् । परिग्रहते ॥

स्तम्भुसिषुसहं चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिषु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो न भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविध्य इति च मूर्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु ।

* इत आरभ्यादेशसकारादित्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

अर्थतस्तम्भत् । अभ्यतस्तम्भत् । त्रिवु । पर्यसीषवत् । व्यसीषवत् । सह ।
पर्यसीषवत् । व्यसीषवत् ॥ त्तम्भुसिबुसदां चडि उपसर्गादिति वाक्यम् ॥ * ॥
उपसर्गाद्वा प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्वा प्राप्तिस्तस्या
मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसनीः ॥ ११० ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसो-
ष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि किमुदाहरणम् । सुसूषति ।
नैतदस्ति प्रयोजनं तत्रस्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासादिति नियमाद् न भविष्यति ।
इदं तर्हि । अभिसुसूषते । एतदपि नास्ति । स्याद्विष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति ।
नियमात् । इदं तर्ह्यभिसुसूषतेरप्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति । अत्रहि
सन्वभूतो न भवतीत्यभ्यासात्प्राप्तिरस्ति । स्यसनोरिति किम् । सुषाव ॥

सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वञ्ज इत्येतयोर्द्वौत्वालं लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्धन्यो न
भवति । अभिषसाद । परिषसाद । निषसाद । विषसाद । परिषस्वजे ।
परिषस्वजाते । परिषस्वजिरे । अभिषस्वजे । स्वञ्जे. संयोगान्तादपि विभाषा
लिटः कित्त्वमिच्छन्तीति पक्षे ऽनुषङ्गलोपः ॥

निव्यभिभ्योङ्व्यवाये वा क्कन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरस्य सकारस्याङ्व्यवाये क्कन्दसि
विषये मूर्धन्यादेशो न भवति वा । व्यषीदत्यिता नः । व्यषीदत्यिता नः ।
न्यसीदत् । व्यसीदत् । अभ्यषीदत् । अभ्यषीदत् । सद्विष्वञ्जोरिति तदिह
नानुवर्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यसौत् । व्यष्टौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्य-
सौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

रसाभ्यां नो ञः समानपदे ॥ १ ॥

रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्यो
चेन्निमित्तनिमित्तौ भवतः । आत्सीर्यम् । विस्सीर्यम् * । णकारात् । कुण्याति ।

* अवगुर्धमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पुष्पाति । मुष्पाति । षष्ठ्यस्यमुत्तरार्धे, ष्टुत्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद-
इति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति ॥ ऋवर्णाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृ-
णाम् । सतसृणाम् । मानृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्द्वैशात्सिद्धम् ।
वर्णभक्त्या च व्यवधानेनपि णत्वं भवतीति तुभ्रादिषु नृनमनवृत्तातिग्रहणं ज्ञाप-
कम् । अथ वा ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञायते ॥

अद्रुपवाङ्मुष्यवायेपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेपि रेफ्यकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य
णकार आदेशो भवति । अङ् व्यवाये तावत् । करणम् । हरणम् । किरिणा ।
गिरिणा । कुरुषा । गुरुषा । कर्षणव्यवाये । अर्केण । मूर्खेण । गर्गेण । अर्घेण ।
प्रशर्गव्यवाये । दर्पेण । रेफेण । मर्मेण । चर्मणा । आङ् व्यवाये ।
पर्याणद्वम् । निराणद्वम् । अङ् व्यवायइति सिद्धे आङ्ग्रहणं पदव्यवायइत्यस्य
प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्यवाये । बृंहणम् । बृंहणीयम् । नुम्यहणमनुस्वा-
रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन बृंहणं बृंहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेपि
णत्वं भवति । सत्यपि च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेन्व-
नम् । प्रेन्वनीयमिति । व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादीनामिह व्यस्तैः समस्तैश्च
व्यवायेपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार आदेशो
भवति संज्ञायां विषये । द्रुणसः । वाद्रीणसः । खरणसः * । शूर्पणखा । संज्ञा-
यामिति किम् । चर्मनासिकः । अग इति किम् । अगयनम् । के चिदेतच्चिय-
मार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति । समासपदेपि हि समान-
पदे निमित्तनिर्मितिनोर्भावादस्ति पूर्वणं प्राप्तिरिति । स च नियमः पूर्वपदसंब-
न्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्वं निवर्त्तयति चर्मनासिक इति । न तद्वत्पूर्वपदस्यस्य ।
खारपायणः । मातृभोगीणः करणप्रिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रति-
षेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्स-
मानपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते ।
समासे हि पूर्वपदात्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात्संज्ञामिति वसन्ते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा
ग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां

* क चित्खरणस इति नास्ति ।

विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । शारिकावणम् । कोट-
रावणम् । अयेवणम् । सिद्धे सत्थारम्भो नियमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वनन-
कारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुबेरवनम् । शतधारवनम् ।
असिपन्नवनम् ॥

प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्कार्ष्यखदिरपीयूक्षाम्भ्यो- संज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर अन्तर् शर इत्तु प्लक्ष आम्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्त-
रस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र । प्रवणे यपृ-
व्यम् । निर । निर्बणे प्रतिधीयते । अन्तर् । अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इत्तु ।
इत्तुवणम् । प्लक्ष । प्लक्षवणम् । आम्र । आम्रवणम् । कार्ष्य । कार्ष्यवणम् ।
खदिर । खदिरवणम् । पीयूक्षा । पीयूक्षवणम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । औषधिशचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्याविमि-
त्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । औषधिवानिष्यस्ता-
वत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । वनस्पतिभ्यः । शिरी-
षवणम् । शिरीषवनम् । बटरीवणम् । बटरीवनम् ॥ द्वात्तरत्र्यत्तरेभ्य इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । देवद्राहवनम् । भद्रद्राहवनम् ॥ इरिकादिभ्यः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । तिमिरकावनम् । सन्यापि भेदे वृत्तव-
नस्यत्यारिहाभेदेन यहणं द्रष्टव्यम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

औषध्यः फनपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अद्भेदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्याविमिन्तादुत्तरस्याद्भेदो नकारस्य णकार आदेशो
भवति । पूर्वाद्भः । अपराद्भः । अदन्तादिति किम् । निरद्भः । दुरद्भः । अद्भेद्भि
एतेभ्य इत्यद्भेदशः । अन्द् इत्यकारान्तयहणाद् दीर्घाद्भी शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्याविमिन्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार
आदेशो भवति । इक्षुवाहनम् । शरवाहनम् । दर्भवाहनम् । वाहने यद्
आरोपितमुच्यते तदाहिनमुच्यते । आहितादिति किम् । दाक्षिवाहनम् । दाक्षि-
स्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयतइति पानम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । तीरं पानं येषां ते तीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाह्लीकाः । कषायपाणा गन्धाराः । देशइति क्रिम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य । तीरपाणं वर्त्तते । तीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणम् । सुरापानम् । करणे । तीरपाणः कंसः । तीरपानः ॥ घाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुम्बिभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत् । माषवापिणौ । माषवापिनौ । नुमि । माषवापाणि । माषवापानि । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । विभक्तौ । माषवापेण । माषवापेन । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यो योन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदा त्वेवं भवति । गर्गाणां भगो गर्गभगः । गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मात्रभोगीणवचित्यमेव णत्वेन भवितव्यम् । माषवापिणी माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्विः सह समासवचनं प्राक्तुबुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति * । तथा नुम्यहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ॥ युष्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि । † दीर्घाद्दी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृचहणौ । वृचहणः । नुमि । तीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ ।

* कृ चित्तु प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यान्तो नकारो भवतीति पाठः ।

† परिपक्वानीत्याधिकमन्यत्र ।

सीरणेण । सुरापेण । य इति वर्तमाने पुनर्व्यवहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्वि-
स्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तमुष्विभक्तिषु पूर्वपदस्याचिमित्तादु-
त्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गका-
मिणौ । वृषगामिणौ । नुमि । वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ । वस्त्र-
युगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेपि षोपदेशस्य ॥ १४ ॥

अ उपदेशे यस्यसौ षोपदेशः । षोपदेशस्य धातेर्यो नकारः तस्य
उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेपि समासेषि । प्रणमति ।
परिणमति । * प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रगता नायका
अस्माद्वेशात् । प्रनायको देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात्
समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्व्योतनार्थम् । षोपदेशस्येति किम् ।
प्रनर्तति । प्रनर्तकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो
भवति । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । हीनुमीनायवहे
विकृतस्यापि भवति । अजादेशस्य स्यानिवत्त्वात् ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोट्देशस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारा-
देशो भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोटिति किम् ।
प्रवपानि मांसानि ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्ति याति वाति द्राति प्साति-

वपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरित्येतस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद
नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्सासि वपति वहति
शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद । प्रणिगदति । परिणिगदति ।
नद । प्रणिनदति । परिणिनदति । पत । प्रणिपतति । परिणिपतति । पद ।
प्रणिपदति । परिणिपदति । घु । प्रणिवदाति । परिणिवदाति । प्रणिवधाति ।
परिणिवधाति । माह् । प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेह् । प्रणिमयते ।

* प्रणयति । परिणयति । प्रणायकः । परिणायकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

परिणिमयते ॥ मा इति माङ्गेङ्गेहङ्गमिष्यते ॥ स्यति । प्रणिष्यति । परिणि-
ष्यति । इन्ति । प्रणिइन्ति । परिणिइन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति ।
वाति । प्रणिव्वाति । परिणिव्वाति । द्वाति । प्रणिद्वाति । परिणिद्वाति । प्साति ।
प्रणिप्साति । परिणिप्साति । वपति । प्रणिवपति । परिणिवपति । वहति ।
प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति ।
चिनाति । प्रणिचिनाति । परिणिचिनाति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि ।
अङ्घ्र्यघार्येपि नेर्गदादिषु लात्वमिष्यते ॥ प्रण्यगदत् । परिण्यगदत् ॥

शेषे विभाषाकखादावषान्तउपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अकारखकारादिरणकारान्तश्च उपदेशे
यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य नेर्नकारस्य । विभाषा
णकार आदेशो भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । प्रणिभिन्नति । प्रनिभिन्नति ।
अरूखादाविति किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अषान्तइति किम् । प्रनि-
पिनष्टि । उपदेशयहणं किम् । इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रनिचकार ।
प्रनिचखाद । प्रनिपेत्यतीति । इह च मा भूत् । विशेः । प्रणिवेष्टा । प्रणिवेष्ट्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति ।
पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्त्तते । उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते
वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषे-
धस्यापवादोऽयम् । अन्तश्च पदापेक्षो रह्यते । के चित् पूर्वसूत्रेष्वेतदन्तयहणं
सामोप्यार्थमभिसंभ्रान्ति । निमित्तसमीपस्यैकवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य
पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पर्यनितीति ।
तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य लात्वार्थमन्तयहणमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यणितीति
भक्तित्वात्प्रति दर्शनम् । तेषां पूर्वसूत्रे नार्थान्तयहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यनितेरुपसर्गस्याविमितादुत्तरस्योभयोरनकारयोर्णकार आदेशो
भवति । प्राणिणिषति । प्राणिणत् । पराणिणिषति । पराणिणत् । पूर्वत्रासिद्धीय-
मद्विध्वनयत्येतस्मिन्सर्वे पूर्वणौ कृतकत्वस्य द्विवचने कृते मिदुर्मतदन्तराणि
वचनं तत् अस्मयितव्यमिति सूत्रमिदमाश्रयते । तेन औजडदिति सिद्धं भवति * ॥

* तेनेत्यारभ्येतावत्पर्यन्तं नव त्रित्युक्तके न्यासि ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । परिहणनम् । अत्पूर्वस्येति किम् । प्रघ्नन्ति । परिघ्नन्ति । तपरकरणं किम् । विणि प्राघनि । पर्यघानि ॥

यमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते । वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्यापसर्गस्याचि-
मित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्वः । परिहण्वः । प्रहन्वः । परि-
हन्वः । प्रहणमः । परिहणमः । प्रहन्मः । परिहन्मः * ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति आदे-
शाभिधाने । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्त्तते । आदेशइति किम् । अन्तर्हनेना
देशः अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरकरणं किम् । अन्तरघानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेशइति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकारादेशो
भवति अदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शाभनम् । अदेश-
त्येव । अन्तरयने देशः ॥

छन्दस्युदवग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । अकारान्तादवग्रहात्पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो
भवति छन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणा पितृयाण-
मिति अकारोऽवृद्धते । अवग्रहग्रहणं किमर्थमुच्यते । यावता संहिताधिकार
आध्यायपरिसमाप्तेरित्युक्तम् । विषयोपलक्षणार्थमवग्रहग्रहणं, मवग्रहमाणाद्वया
स्याद्वनवग्रहमाणात्मा भूत् । अपदान्ते वावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्थोरुभ्यः ॥ २७ ॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्याचिमित्तादुत्तरस्यो-
रुशब्दात्पुशब्दाच्च छन्दसि विषये । धातुस्यात्तावत् । अने रताणः । शिताणे
अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरुणस्कुधि । पुशब्दात् । अभी पु णः सखीनाम् ।
कर्ध्व ऊ पु ण ऊतये । अस्मदादेशोऽयं नस्शब्दो बहुवचनस्य वक्षसाविति ॥

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रणः

* पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प इत्यधिकमन्यत्र ।

शूद्रः । प्रणसः प्रणो राजा । न च भवति । प्र नो मुञ्चतम् । बहुलयहणाद्वा-
दायामपि भवति । प्रणसंमुखम् * । उपसर्गाच्चेति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्यो यो नकारो ऽत्र उत्तरस्तस्योपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य णकारा-
देशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश ण्ते णत्वं प्रयोजयन्ति ।
अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान । प्रयायमाणम् ।
परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः । अप्रयाणिः ।
अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः ।
परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुनः । परि-
भुनः । भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । आदितश्चेति निष्ठानत्वम् ।
चाः कुरिति कृत्वे सिद्धं परिभुन इति † ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपस-
ख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ निर्विण्णोस्मि खलसङ्गेन । निर्विण्णोहमत्र वासेन ॥

खेर्विभाषा ॥ ३० ॥

एयन्ताद्वो विहितः कृत्यप्रत्ययः तत्स्यस्य नकारस्योपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तर-
स्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् ।
परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ।
अप्रयापणः । अप्रयापनः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । विहितविशेषणं किम् ।
प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्तते । हलादियौ धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्यप्रत्ययः
तस्यस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो
भवति । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपणम् । परिकोपनम् । हल इति
कम् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् । प्रवणम् । परिवणम् ।
कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव । परिभुनः । इजुपधस्य सर्वस्य
हलन्तत्वादिह हल्यहणमादिविशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हल-
न्तादुत्तरेर्विहितो यः कृत्यप्रत्ययस्य नकारस्योपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य णकारो
भवति । प्रेह्णम् । परेह्णम् । प्रेह्णम् । परेह्णम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् ।

* क कृत्यस्तके हन्वतीति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति पाठः ।

† क षिद्धुजो कौटिल्ये इत्यादिप्रत्ययान्तं नास्ति ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इजादेरेव सनुमो नान्यस्मादिति । प्रमङ्गनम् । परि-
मङ्गनम् । हल इत्यधिकाराद् एयन्ते नित्त्वं विदुर्बभूवन् भवति ॥

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस नित्त्वं निन्द इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्याचि-
मिप्तादुत्तरस्य वा शकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रनिक्षणम् ।
प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । लोपदेशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपकमिगिप्यायिवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू क्मि गाम् प्यायि वेप इत्येतेषामुपसर्गस्याचिमिप्तादुत्तरस्य
कृत्यस्य नकारस्य शकारादेशो न भवति । भा । प्रभानम् । परिभानम् । भू ।
प्रभवनम् । परिभवनम् । पू । प्रपवनम् । परिपवनम् । पूत्रग्रहणं द्रष्टव्यम् ।
पूडो हि भवत्येव गत्वम् । प्रपवणं सामस्येति । क्मि । प्रक्रमनम् । परिक्र-
मनम् । गमि । प्रगमनम् । परिगमनम् । प्यायि । प्रप्यायनम् । परिप्यायनम् ।
वेप । प्रवेपनम् । परिवेपनम् ॥ एयन्तानां भादीनामुपसर्गान्नं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

षकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य शकारादेशो न भवति । निष्पा-
नम् । दुष्पानम् । सर्षिष्पानम् । यजुष्पानम् । षादिति किम् । निषेयः । पदा-
न्तादिति किम् । कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमासमा-
सोऽयं तेनेह न भवति । सुसर्षिष्केण । सुयजुष्केण । शेषाद्विभाषेति कप् ॥

नशोः षान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशोः षकारान्तस्य शकारादेशो न भवति । प्रनष्टः ।
परिनष्टः । षान्तस्येति किम् । प्रणश्यति । परिणश्यति । अन्तग्रहणं षान्त-
तत्पूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात् । प्रनक्षति । परिनक्षति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तो यो नकारस्तस्य शकारादेशो न भवति । घृत्तान् । प्लूतान् ।
अरीन् । गिरीन् ॥

पदव्यवायेषि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदेन व्यवायेषि सति
निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य शकारादेशो न भवति । माषकुम्भवापेन । चतुर-
ङ्गयोगेन । प्रावतद्वम् । पर्यवनद्वम् । प्रमात्रममः । परिमात्रममः ॥ पदव्य-

धाये ऽतद्धितइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । गोश्च पुरीषइति मयट् । स्वादौ पूर्वं पदमिति गोशब्दः पूर्वपदं तेन व्यवायः ॥

क्षुभादिषु च ॥ ३६ ॥

नेति वर्तते । क्षुभा इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुभाति । अज्ञादेशस्य स्थानवद्वावादिहापि प्रतिषेधो भवति । क्षुभीतः । क्षुभन्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । ह्रन्त्यसृद्धयहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन् । नगर । नान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्येडि प्रयोजयति । नरीनृत्यते । तृप् । तृप्नोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनं परिगहनमिति संज्ञायां पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी * ॥ इरिकादिभ्यां वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥ इरिका । तिमिर । समीर । कुबेर ॥ हरि ॥ कम्पोरइत्युत्तरपदवनशब्दस्य संज्ञायाम् ॥ क्षुभादिराकृतिगणः । अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोःश्चुनाश्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां सचिपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तोःश्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि संनिपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च संनिपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग इति । सकारस्य शकारेण संनिपाते । वृत्तश्चेति । प्लुतश्चेति । तस्यैव चवर्गेण । वृत्तश्चिनेति । प्लुतश्चिनेति । वृत्तश्चादयति । प्लुतश्चादयति । तवर्गस्य शकारेण । अग्निचिच्छेति । सोमसुच्छेति । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्चिनेति । सोमसुच्छिनेति । अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोमसुज्जयति । अग्निचिज्जकारम् । सोमसुज्जकारम् । अग्निचिज्जकारः । सोमसुज्जकारः । मज्जेः मज्जति । भ्रज्जेः भृज्जति । प्रश्चेर्ष्वचि । यजः यजः । याचेर्ष्वभ्रा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोःश्चाविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वण परेण चश्चुना संनिपाते श्चुत्वं यथा स्यादिति ॥

* तथा हायनस्य नेष्यते । त्रिहायनः चतुर्हायनः कर्मार इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटव-
र्गावादेशो भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकारेण सकारस्य ।
वृत्तण्यण्डे । प्लुतण्यण्डे । तस्यैव टवर्गेण । वृत्तष्टीकते । प्लुतष्टीकते । वृत्तष्टकारः ।
प्लुतष्टकारः । तवर्गस्य षकारेण । पेष्टा । पेष्टुम् । पेष्टवः । कृषीष्ट । कृषीष्टाः ।
तस्यैव टवर्गेण । अग्निचिट्टीकते । सोमसुष्टीकते । अग्निचिट्टकारः । सोमसुष्ट-
कारः । अग्निचिड्डीनः । सोमसुड्डीनः । अग्निचिट्ट ठौकते । सोमसुट ठौके ।
अग्निचिणकारः । सोमसुणकारः । अत्ट । अट्टति । अट्ठ । अट्ठति ॥

न पदान्ताट्टारनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति नामित्येतदुर्जयित्वा ।
श्वलिट्साये । मधुलिट् तरति । पदान्तादिति किम् । ईड् स्तुवो । ईष्टे ।
टोरिति किम् । सर्पिष्टम् । अनामिति किम् । षण्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥
अनामवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तत्र भवति । अग्निचित्पण्डे ।
भवान्पण्डे । महान्पण्डे ॥

शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तत्र भवति । प्रश्नः ।
विश्नः ॥

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तयहणमनुवर्त्तते । यरः । पदान्तस्यानुनासिके परतो वानुनासि-
कादेशो भवति । वाग्नयति । वाङ्मयति । श्वलिग्नयति । श्वलिङ्गयति । अग्नि-
चिद्रयति । अग्निचिन्नयति । चिष्टुन्नयति । चिष्टुन्नयति । पदान्तस्येत्येव ।
वेद्वि । जुभाति ॥ यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
वाङ्मात्रम् * । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अच उत्तरौ यो रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे
भवतः । अर्क्कः । मर्क्कः । ब्रह्म्या । अपहृचते । अच इति किम् । हुते । ह्यलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अव इति वर्त्तते । यर इति च । अव उत्तरस्य यरो द्वे भवतो ऽनवि परतः । दद्व्यत्र । मद्व्यत्र । अव इत्येव । स्मितम् । स्मातम् ॥ यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ के चिदत्र यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति व्याचक्षते । तेषामुल्का वाल्मीकि इत्युदाहरणम् । अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्यत्र मध्यत्रेत्युदाहरणम् ॥ शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्याल स्यातेत्युदाहरणम् । अय वा खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्सरः । अफ्सराः ॥ अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । षट् । षट् । तत् । तत् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनवि चेति प्राप्तिः प्रतिविध्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशइति किम् । तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव । पुत्रानत्तीति पुत्रादिनी । शिशुमारी व्याघ्री ॥ तत्परे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनि त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धपरइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादे ॥ * ॥ चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः । वथ्सः । ककारस्य । खकारः । अहरम् । पकारस्य फकारः । अफ्सराः ॥

शरोचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्त्तते । शरोचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिविध्यते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अतदर्शः । अचीति किम् । दृश्यन्ते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन न भवति । रन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । भाष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विवचनं न भवति । अर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपहृते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । मूत्रम् । सूत्रम् ॥

भलां जश्भशि ॥ ५३ ॥

भलां स्थाने जशादेशो भवति भशि परतः । लब्धा । लब्धुम् । लब्ध-
व्यम् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् ।
भशीति किम् । दत्तः । दत्तः । दध्मः ॥

अभ्यासे चर्च्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां भलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिखनि-
षति । चिच्छित्सति । टिठकारयिषति । तिष्ठसति । पिफकारयिषति । बु-
षति । जिघत्सति । हुहौकिषते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिची-
षति । टिटीकिषते । तितनिषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति । जिजनि-
षति । बुबुधे । ददौ । डिड्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो भलां चरादेशो भवति । भल्यग्रहणं नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे
वानुल्लुप्त्वात् । भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिप्सते । आलिप्सते ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

भलां चरिति वर्त्तते । अवसाने वर्त्तमानानां भलां वा चरादेशो भवति ।
वाक् । वाग् । त्वक् । त्वग् । श्वलिट् । श्वलिङ् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् ॥

अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमाने वानुनासिकादेशो भवति । दधि २ ।
मधु २ । कुमारी २ । अण इति किम् । कर्तुं । हर्तुं । अप्रगृह्यस्येति किम् ।
आनी । वायू ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परतसवर्णो आदेशो भवति । शङ्किता । शङ्कि-
तुम् । शङ्कितव्यम् । उज्झिता । उज्झितुम् । उज्झितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डि-
तुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पि-
तुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वे नका-
रस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि । परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्य-
सिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । एवमनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति । ययीति
किम् । आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तङ् कथ-
ञ्चिच्चपतण्डयमानन् नभःस्थम्बुरूपो वधीत् । तं कथं चिच्चपत्तं हयमानं नभःस्थं
पुरुषोवधीत् ॥

तेर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिद्भुनाति ।
सोमसुद्भुनाति । भव्वाद्भुनाति । मह्वाद्भुनाति ॥

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्त्तते । उद उत्तरयोः स्या स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो
भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भेः खत्वपि । उत्तम्भिता ।
उत्तम्भितुम् । उत्तम्भितव्यम् । स्यास्तम्भोरिति किम् । उत्त्वातः ॥ उदः पूर्व-
सवर्णत्वे स्कन्देऽश्वन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अथे दूरमुत्कन्दः ॥ रोगे चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

भयो ह्यन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

भय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्य-
सति । वाग् हसति । श्वालिङ् ठसति । श्वलिङ् हसति । अग्निचिद्भुसति ।
अग्निचिद् हसति । सोमसुद्भुसति । सोमसुद् हसति । त्रिष्टुब्धसति । त्रिष्टुब्
हसति । भय इति किम् । प्राङ् हसति । भवान्हसति ॥

शश्छेति ॥ ६३ ॥

भय इति वर्त्तते । अन्यतरस्यामिति च । भय उत्तरस्य शकारस्याटि
परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक् शते । अग्निचि-
च्छेते । अग्निचिद् शते । सोमसुच्छेते । सोमसुत् शते । श्वलिङ् छेते । श्वलिङ्
शते । त्रिष्टुप्छेते । त्रिष्टुप् शते ॥ कृत्वममीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोज-
नम् । तच्छ्लोकेन तच्छ्रुणेत्येवमर्थम् ॥

ह्रलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । ह्रल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति
अन्यतरस्याम् । शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्य वा
लोपो भवति । शय्या । शय्या । आदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर
प्रको यकारो यणो मय इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र मध्यमस्य वा लोपो भव-
ति । आदित्यो देवता अस्य स्यालीपाकस्येति आदित्यः । आदित्य इत्यत्राग्नि

द्वी यकारौ क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल इति किम् । अचम् । यमामिति किम् । अग्निः । यमीति किम् । शार्ङ्गम् ॥

भरो भरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल इति वर्त्तते हल उत्तरस्य भरो भरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् । प्रत्यक्षमवृत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः । क्रमजश्चतुर्थः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । मरुत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र । मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो भवति । मरुच्छ्रुत्स्य ह्रस्वसंख्यानसामर्थ्यादत्र उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति । भर इति किम् । शार्ङ्गम् । भरीति किम् । प्रियपत्रजः । अङ्गोपस्य च पूर्वचासिद्धे न स्थानिर्वादिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादत्र चकारस्य अकारे लोपः स्यात् । सवर्णे इति किम् । तर्णो तर्णम् । तर्णव्यम् । सवर्णयहणसामर्थ्यादिह संख्यातानुदेशो न भवति । सार्णमात्रे लोपो विज्ञायते । तेन शिण्ठि पिण्ठि इति ठकारे डकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः पठति । अथ स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत् प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरितावुभावपि श्रूयेते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वं प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन । उदात्त उदयो यस्मात् उदात्तोदयः । उदात्तपर इत्यर्थः । एवं स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत् गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः । तस्मिन्नुदात्ते परते गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः कृ । वात्स्यः कृ । कृशब्दः स्वरितः तस्मिन्परतो ऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः कृ । तेषां हि मते स्वरितो भवत्येव । उदात्तपरस्येति वक्तव्यउदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । अनेकाचार्यसंकीर्तनं पूजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोत्र विवृतो ऽपरः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते । अकारे विवृतः संवृतो भवति । वृत्तः । प्रवृत्तः । इह शास्त्रे कार्यार्थमकारो विवृत

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ४ ॥

• ८२३

प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥
दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते ॥ तेन तयोः संवृता न भवति ॥
संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते ॥ तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

इष्ट्युपसंख्यानवति शुद्धगणा विवृतगूढसूचार्थे ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरियं काशिका नाम ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

इति श्रीवामनकृतकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥

6.5.89
1589
G. R. No....44632

